Յ

ՅՈԹԸ ԽՈՏԱՃԱՐԱԿՆԵՐ, խոտաճարակ մարտիրոսներ (VI դ. վերջ – VII դ. սկիզբ), տոնելի սուրբ ճգնավորներ, վկաներ, որոնք ապրել են Հայոց Սմբատ Բագրատունի (VI դ. վերջ) իշխանի մարզպանության օրոք:

Մշո Ս. Կարապետ վանքի շուրջը հավաքվել են, ըստ Մ. *Ավգերյանի*, «թըւով իբրեւ 398» ճգնակեցներ, Թոդիկ կամ Թադիկ կոչեցյալ վանահոր օրով: Վանքի հռչակը լսելով՝ Արևմուտքից (հուն. Հայաստանից) և Արևելքից (պարսկ. Հայաստանից) եկել են նաև Յ. խ., հաստատվել Ս. Կարապետին մերձ անտառում, շուրջ 20 տարի ապրելով այստեղ «մեծ ճգնութեամբ և խոտաբուտ կենօք», հաճախակի Հաղորդությունը ճաշակելով վանքում: Երբ 604-ին Պարսից Խոսրով թագավորը պատերազմ է հայտարարել հույներին, կոչ է արել Մուշեղ Մամիկոնյանին՝ միանալ իրեն: Սակայն հայերը չեն համաձայնել: Այդ պատճառով պարսից զորքի մի թևը, Տարոնով անցնելիս, հարձակվել է Մշո Ս. Կարապետ վանքի վրա, որի պահպանությունը հանձն էին առել վանքում կամավոր մնացած Յ. խ.: Նախ գլխատել են նրանց գլխավորին՝ Պողիկարպոսին, ապա՝ մնացած վեցին, որոնց անունները՝ Թեովնաս, Սիմեոն, Հովհաննես, Եպիփան, Դիմարիոս և Նարկիսոս, պահպանվել են: Երեք օր անց, պարսկ. բանակի քաշվելուց հետո, վանքի փրկված միաբանները վերադարձել են և նրանց ամփոփել *Անտոն* և *Կրոնիդես* ճգնավորների գերեզմանների մոտ:

Յ. խ-ի հիշատակը Հայսմավուրքները նշել են սեպտ. 30-ին: Ներկայումս Հայ եկեղեցին նրանց հիշատակը տոնում է *Խաչվերացից* հետո՝ չորրորդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը:

Հայոց մեծ դարձին, ս. Անտոնին և ս. Կրոնիդեսին ու Յ. խ-ին է նվիրված «Յովհաննիսի է երդ» ակրոստիքոսը կազմող մի շարական.

«...Եօթն աստեղան երկնից կամարք, Աստուածութեանըն կամարարք. Ծըգնողք մարմնով խոտաճարակք, Մաքուրք հոգւով լուսով տաճարք...»:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912, էջ 598: Սուրբերը և մենք (խմբ. արք. Մ. Աշճյան), Նյու Յորք, 1993: Սուրբերու կեանքը, Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Տ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

Ն

ՆԱՀԱՊԵՏ Ա ԵԴԵՍԱՑԻ, Ուռհայեցի (ծ.թ. անհտ – 13.6.1705, Էջմիածին, ամփոփվել է Ս. Շողակաթ եկեղեցու բակում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1691-ից: Հաջորդել է *Եղիազար Ա Այնթապցուն*: Եղել է Եդեսիայի եպիսկոպոսը, կաթողիկոսի խորհրդակիցն ու գործակիցը: Կաթողիկոս է օծվել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության ընտրությամբ և համանաբար՝ հանգուցյալ կաթողիկոսի ցանկության համաձայն: Ն. Ա Ե-ու հայրապետ. գործունեության սկիզբը նշանավորվել է շին. աշխատանքներով: Կառուցել է Օշականի կամուրջը, Մայր աթոռի վանատունը, վերակառուցել Էջմիածնի Շողակաթ եկեղեցին (1694), վանատունն ու հարակից շինությունները, նորոգել Երևանի, Ձորագյուղի, Կոնդի, Քանաքեռի եկեղեցիները, Հրազդանից ջրանցք է անցկացրել վանքապատկան հողերը ոռոգելու համար, ընդարձակել է Էջմիածնի վանքի կալվածքները: Ն. Ա Ե-ու անհաշտ գործելակերպի պատճառով Աղթամարի Թովմաս կաթողիկոսը 1693-ին խզել է հարաբերությունները Ս. Էջմիածնի հետ: Ն. Ա Ե. Թովմաս կաթողիկոսի վրա զայրանալով՝ վերջինիս զրկել է կաթողիկոսությունից և Ավետիս եպիսկոպոսին ձեռնադրել է Աղթամարի կաթողիկոս: Սակայն Թովմասը Թուրք կուսակալի օգնությամբ Ավետիսին վտարել է Աղթամարից և Սահակ Արծկեցի եպիսկոպոսին (որպեսզի իր ծերության պատճառով կաթողիկոս. աթոռը թափուր չմնա և անկախ լինի Ս. Էջմիածնից) օծել է աթոռակից: 1697-ին Թովմաս կաթողիկոսը Թուրք կուսակալի միջոցով վտարել է Ս. Էջմիածնին հպատակ Վանի եպիսկոպոսին և Վանի եպիսկոպոսությունը ենթարկել Աղթամարի կաթողիկոսությանը:

Մայր աթոռի միաբանները, դժգոհ Ն. Ա Ե-ու կառավարումից, որովհետև, ըստ XVIII դ. պատմագիր Խաչատուր Ջուղայեցու, «սաստկութեամբ վարէր զգործ կաթողիկոսութեանն», Նախիջևանի և Գողթնի եպիսկոպոսների գլխավորությամբ դիմել են Նոր Ջուղայի հայերին՝ կաթողիկոսին գահընկեց անելու և Իրան-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Ստեփանոս Ջուղայեցուն կաթողիկոս կարգելու խնդրանքով: Կաթողիկոսը, զգալով իր անկարողությունը, ապաստանել է Թավրիզում: Ստեփանոս Ջուղայեցին ժամանել է Ս. Էջմիածին և 1695-ին օծվել կաթողիկոս: Սակայն տասը ամիս անց Ն. Ա Ե. Իրանի շահ Սուլթան Հուսեյնի օգնությամբ գահընկեց է արել նրան և վերադարձել Էջմիածին:

Պարսկ. իշխանությունների հետ հարաբերությունները չվատացնելու նպատակով Ն. Ա Ե. 1699-ին մերժել է Իսրայել Օրու՝ դավանափոխության միջոցով ազգ-ազատագր. պայքար ծավալելու ծրագիրը:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Ա Ե-ուն հաջորդել է *Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցին*:

Գրկ. Ջամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Սիմեոն կաթողիկոս, Ջամբռ, Վաղ-պատ, 1873: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ՆԱՂԱՇ ՀՈՎՆԱԹԱՆ [1661, գ. Շոռոթ (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ-ում) – 28.10.1722, գ. Շոռոթ], գրիչ, նկարիչ, բանաստեղծ, աշուղ: Հովնաթանյան ընտանիքի (տես *Հովնաթանյաններ*) ներկայացուցիչ: Նախն. կրթությունն ստացել է հոր՝ Հովհաննես (Յոհան) քահանայի մոտ, այնուհետև սովորել Ագուլիսի Ս. Թովմա վանքի դպրոցում: Ն. Հ-ի նկարչական առաջին քայլերը կապված են Ագուլիսի հետ, որտեղ ընդօրինակել և ծաղկել է ձեռագրեր (Մատենադարան, ձեռ. № 3628): Ենթադրվում է, որ Ագուլիսում, Երնջակում, Շոռոթում որմնանկարել է եկեղեցիներ: Ն. Հ-ի ստեղծագործ. կարողություններն ավելի ուշ դրսևորվել են նաև հաստոցային ու մոնումենտալ գեղանկարչության բնագավառներում: Ապարանքներ և եկեղեցիներ է ձևավորել նաև Վրաստանում, Պարսկաստանում, ճանաչվել է որպես հմուտ նկարիչ և վաստակել «նաղաշ» (արաբ.՝ զարդանկարիչ) պատվավոր տիտղոսը:

Ն. Հ-ի մասին միակ գրավոր աղբյուրը Նաղաշ Հակոբի «Ողբերգութիւն յաղագս մահուան գեղեցկարուեստ վարպետ Յովնաթանի Նաղաշ...» ողբն է: 1679-ի Երևանի մեծ երկրաշարժից հետո հրավիրվել է Երևան, ստեղծագործել այդտեղ, նկարազարդել Ս. Պողոս-Պետրոս (պահպանված հատվածները գտնվում են ՀՊՊԹ-ում, Երևան), Զորավոր (Անանիա առաքյալ անապատ) և Կաթողիկե եկեղեցիները: Գրել է «Գովասանութիւն Երևանայ քաղաքին» տաղը: XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին հրավիրվել է Վրաստան: Թիֆլիսում ունեցել է արվեստանոց, աշակերտներ, ստեղծել դիմանկարներ, սրբապատկերներ: Եղել է Քարթլիի Վախթանգ VI թագավորի պալատական երգիչն ու նկարիչը, ձևավորել նրա նորակառույց պալատը, որտեղ գրել է «Գովեմ սրտիվ ուրախական» երգը՝ նվիրված «Վրաստանի գոզալներին»: Ն. Հ. 1710-ական թթ. հրավիրվել է Էջմիածին, նկարազարդել Մայր տաճարը (ավարտել է 1720-ին): Պահպանվել է «Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատին» որմնանկարից հատված (ՀԱՊ, Երևան): Ուշագրավ են տաճարի բեմի եզրապատի Աստվածամոր և առաքյալների պատկերները, որոնք առանձնանում են ազգ. տիպականացմամբ, դիմանկարչական մեկնաբանություններով, կերպարների գրաֆիկ. ընդգծվածությամբ: Սրբապատկերային կանոններից հեռանալու միտումով է կատարված «Աստվածամայր» փոքրիկ սրբանկարը (Թեհրան, Առաջնորդարան): Հայկ. *որմնանկարչության* մեջ նոր երևույթ է տաճարի դեկորատիվ հարդարանքը՝ բուս. զարդանախշերն իրենց շքեղ, հարուստ և գունագեղ հատվածներով (պահպանվել է գմբեթի հատվածը): Ն. Հ. հայկ. կերպարվեստ է ներմուծել երևույթների աշխարհիկ ընկալումներ, հաստոցային նկարչության սկզբունքների կիրառում:

Ն. Հ. միջնադարի նշանավոր բանաստեղծներից է, XVII դ. հայ աշուղ. պոեզիայի հիմնադիրը: Նրա գրական ժառանգության (ավելի քան 90 բանաստեղծություն) հարուստ և ամբողջ. ձեռագրերը պահպանվում են Երևանի Մխինի (ձեռ. №№ 3263, 4426) և Վիեննայի Մխիթարյանների (ձեռ. №№ 537, 647) մատենադարաններում: Ն. Հ-ի բանաստեղծությունները գրված են սիրո, ուրախության և խնջույքի, խոհախրատ. ու երգիծ. մոտիվներով: Քարոզել է ստեղծագործ. աշխատանք, մարդկային ազնիվ ու մաքուր հարաբերություններ («Աստուած սիրէք, ում սրտում որ նախանձ կայ՝ հանի»), բողոքել է չարիքի, անարդարության դեմ, քննադատել իրականության հոռի կողմերը, դրվատել դիտությունն ու արվեստը: Ունի նաև կրոնածիսական տաղեր: Ն. Հ. ժառ օգտվել է ժող. բանահյուսությունից, գրել ժամանակի ժող. լեզվով, ազգ. ավանդ. տաղաչափ. ձևերին ներդաշնակել է աշուղ. բանարվեստի նվաճումները և ստեղծել նորատիպ երգեր: Ինքն է իր բանաստեղծությունների համար ընտրել կամ հորինել եղանակներ ու ինքն էլ երգել ու նվագել է դրանք:

Երկ. Բանաստեղծություններ, Ե., 1951: Տաղեր, Ե., 1983:

Գրկ. Զ ո պ ա ն յ ա ն Ա., Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը, Փարիզ, 1910: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Հովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Հովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք, Վնն., 1911: Լ ե վ ո ն յ ա ն Գ., Հովնաթանյան նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ, «Խորհրդային արվեստ», 1938, № 1, 2, 4: Ղ ա զ ա ր յ ա ն Մ., Նաղաշ Հովնաթան, Ե., 1957: Մ կ ր տ չ յ ա ն Մ., Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Ե., 1974: Н о у ն ի, Художники Овнатаняны, М., 1968.

ՆԱՎԱԿԱՏԻՔ, Ն ա վ ա կ ա տ ի կ (նոր կերտել, նոր շինել), կրոնական իմաստով՝ նորաշեն տաճարի, եկեղեցու, ավելի լայն իմաստով՝ նվիրման, ամեն նորի բացման, տարեդարձի ու նվիրագործության հանդես: Ն. է նոր ավարտված եկեղեցու առաջին նվիրագործությունը, ինչպես նաև՝ նվիրագործության տարեդարձը: Հայ եկեղեցին Ն-ները սկսել է կատարել կամ հիշատակել մեծահանդես տոների նախընթաց օրերին, շաբաթապասի վերջին (տես *Պահք*): Ն-ով պահքի խստությունը մեղմացվում է՝ առանց այն ամբողջովին վերացնելու, այսինքն՝ մսեղենը խստիվ արգելելով՝ ներվում է ձկնեղենի ու կաթնեղենի կիրառությունը Պատարագի մատուցումից հետո: Դրանից ելնելով էլ՝ մեղմացված պահքի կերակուրը նույնպես Ն. է կոչվում: Այդպես է նաև Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոների նախընթաց օրերին: Այսինքն՝ Վարդավառի, Աստվածածնի Վերափոխման ու *Խաչվերացի* նախընթաց շաբաթ օրերին, առավոտյան Պատարագից հետո, իսկ Ս. Ծննդյան ու ս. Զատկի ճրագալույցներին, երեկոյան Պատարագից հետո կաթնեղեն ու ձկնեղեն գործածելը նույնպես Ն. է նշանակում: Ն. իբրև առանձին տոն նշվում է Խաչվերացի տոնի նախընթաց շաբաթ օրը, IV դ. բյուզ. կայսրուհի Հեղինեի նախաձեռնությամբ Երուսաղեմի Ս. Հարություն մեծ տաճարը շինվելուց հետո այն նվիրագործելու և օծելու տարեդարձի օրը, որն ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի համար կարևոր հիշատակ է:

Արտաշես Ղազարյան

ՆԱՐԵԿԱՎԱՆՔ, Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Ռշտունյաց գավառում, Վանա լճի հարավային ափի մոտ, Նարեկ գյուղում: X դ. վանքը հիմնադրել են կրոն. հալածանքների պատճառով Բյուզանդիայից փախած և Հայաստանում ապաստանած հայ վանականները: *Ստեփանոս Տարոնեցու* վկայությամբ, Ն., *Հոռոմոսի վանքը* և Կամրջաձոր վանքն առաջնորդվել են նույն կանոնադրությամբ: Ն-ի գլխավոր՝ Ս. Սանդուխտ եկեղեցին եռախորան, արլ. կողմում զույգ ավանդատներով, արմ. կամարակապ խորշերով, արտաքուստ ուղղանկյուն կառույց է՝ ութանիստ թմբուկով և բրգաձև վեղար ունեցող գմբեթով: Ըստ ավանդության, հվ. խորանում է գտնվում ս. *Սանդուխտի* գերեզմանը: Եկեղեցուն արլ-ից կից է *Գրիգոր Նարեկացու* գմբեթավոր մատուռ-դամբարանը, իսկ հվ-ից՝ մեկ զույգ որմնամույթերով, պայտաձև Ավագ խորանով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Ն. ծաղկում է ապրել *Անանիա Նարեկացու*, հետագայում՝ Գրիգոր Նարեկացու վանահայրության տարիներին: Անանիա Նարեկացու ջանքերով վանքում հիմնվել է դպրոց, որտեղ ուսանել են *Ուխտանեսը*, Գրիգոր Նարեկացին և ուր.: Գրչության այս կենտրոնում կատարվել են Պատարագի և ժամերգության մեկնության ընդօրինակություններ, գրվել են ձեռագրեր: Ն-ից մեզ հասած առաջին ձեռագիրը 1069-ին գրված մի Ավետարան է: Զնայած հետագայում էլ շարունակվել է ձեռագրերի ընդօրինակումը, սակայն Ն-ի դպրոցն այլևս չի հասել X–XI դդ. իր մակարդակին:

1707-ին Մինաս վրդ. Ղափանցին հիմնովին նորոգել է վանքը: 1787-ին վանահայր Բարսեղ վարդապետը եկեղեցիներին արմ-ից կից կառուցել է ուղղանկյուն, քառամույթ ընդարձակ գավիթ, որտեղ թաղված են Գրիգոր Նարեկացու եղբայր Հովհաննես վարդապետը և Անանիա Նարեկացին: 1812-ին գավթի արմ. մուտքի առջև կառուցվել է եռահարկ զանգակատուն: 1843-ին Ն-ի գմբեթները նորոգել են

Նարեկավանքի (X դ.) ընդհանուր տեսքը

ճարտարապետ Սահրատ Մեմարբաշին և նրա որդի Մովսեսը: 1858-ին վանքը բարեկարգել է Հովհաննես վարդապետը, 1867-ին վանահայր Հովսեփ Րաբունին Գրիգոր Նարեկացու մատուռ-դամբարանի վրա կանգնեցրել է մարմարե խաչքար՝ վրան քանդակված Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, նրանց առջևը՝ Արխածնրադիր՝ Գրիգոր Նարեկացին: 1884-ին Արիստակես վարդապետը վանքում բացել է վարժարան: 1896-ին Ն-ի վրա հարձակվել են քրդերը, սպանել վանահայր Եղիշեին և 12 միաբանների: 1901-ին վանքում բացվել է (Ջանշյան ընտանիքի բարերարությամբ) որբանոց-վարժարան:

Ն-ի ուխտագնացության օրերն են Վարդավառի և Վարագա ս. Խաչի տոները: Ն-ից հվ-արմ., մոտ 2 *կմ* հեռու, գտնվում է նվիրական սրբավայր համարվող այն քարայրը, որտեղ

ճգնել է Գրիգոր Նարեկացին: Ն. ավերվել է Մեծ եղեռնի ժամանակ:

Գրկ. Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, պր. 1, Թ., 1912: Ո ս կ յ ա ն Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: T h i e r r y J.M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ՆԵՌ, դ ե ր ա ք ր ի ս տ ո ս, հ ա կ ա ք ր ի ս տ ո ս, Քրիստոսին հակառակվող անձ, հակաքրիստոս, սուտ Քրիստոս, սուտ մեսիա, չար, Անօրեն (Բ Թեսաղ. 2.8): Քրիստոնեության արշալույսից ի վեր այս անունն են կրել քրիստոնյաներին հալածողները, քրիստոնեության անունից գործող այն անհատները, ովքեր, բացարձակացնելով իրենց անձը, *Հիսուս Քրիստոսի* հատկությունները իրենց են վերագրել, բայց իրականում գործել են հակառակ Քրիստոսի և քրիստոնեության (Ա Հովհ. 2.18): Նմանների վարդապետության բնորոշ առանձնահատկությունը Հայր Աստծո, Որդի Աստծո և Սուրբ Հոգի Աստծո ուրացումն ու Քրիստոսի՝ մարմնով գալու մերժումն էր (Ա Հովհ. 2.18–23, 4.2–3): Քրիստոնեության վաղ շրջանում տիրապետող էր այն մտայնությունը, թե Ն. հայտնվելու է Քրիստոսի Երկրորդ գալստից առաջ: Պողոս առաքյալը նրան անվանում է «անօրենության մարդը» (Բ Թեսաղ. 2.3): Հիմնվելով Հայտնության գրքում (13.18) տրված «գազանի» թվի (666) հունարեն անվանական համարժեքի («ՆԵՌ») վրա, ելնելով անվան բացորոշ նմանությունից՝ հայրախոսական մատենագրությունը (*Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Եվսեբիոս Կեսարացի, Եփրեմ Ասորի* և այլք) այն նույնացնում է Ներոն կայսրի (54–68)՝ իբրև քրիստոնեության ոխերիմ հակառակորդի անվան հետ: Ն. մարմնացումն է այն գազանի, որ հարկադրում է մարդկանց երկրպագել իրեն, իսկ «ով չերկրպագի գազանի արձանին, նրան սպանի...» (Հայտն. 13.5): Ն-ի իշխանությունը շարունակվելու է 42 ամիս (Հայտն. 13.5), ինչը հակապատկերն է երկրի վրա Քրիստոսի եռամյա տնօրինական գործունեության:

Համաձայն միջնադարյան որոշ մեկնիչների, Ն-ի ծննդավայրը աստվածամարտ Քաղաքն է: Ի հակակշիռ Մարիամ Աստվածածնի կուսական հղության, նա ծնվելու է կուսության խոստումը դրժած կույսից կամ արյան պիղծ խառնակումից: Հռչակելով իր կեղակարծ առաքինություններն ու հրաշագործություններըՙ Ն. երեք պատերազմներում հաղթելու է Եգիպտոսի, Լիբիայի ու Եթովպիայի թագավորներին (հմմտ. Դանիել 11.42–43), ապա հաստատելու է իր համաշխ. տիրապետությունը: Սրանից հետո Ն. դառնալու է համընդհանուր պաշտամունքի առարկա պղծված եկեղեցիներում կամ Երուսաղեմի նորոգված տաճարում, որտեղ նա իրեն ներկայացնելու և բազմելու է իբրև Աստված (Բ Թեսաղ. 2.4): Սակայն, երբ ժամանակը լրանա, Ն. իր հետևորդներով հալածվելու է, և, սարսափելով Քրիստոսի մոտալուտ գալստից, գահավիժելու է բարձր լեռան վրայից:

Վախճանաբանական և փրկաբանական այս գաղափարները, որոնք վաղ անցյալում սկիզբ են առել Միջագետքում ու Եգիպտոսում, անցել իրանական և հրեական աստվածաբանությունն և ապա մուտք գործել Արևելքի հելլենիստ. պետությունների և Հռոմ. կայսրության մեջ, նպաստավոր հող են ստեղծել համաշխ. Հայ բնույթ գրականության հորինման համար: Հայ թարգմանական մատենագրության մեջ լայն շրջանառության մեջ են եղել երկեր՝ Հիպողիտոս Բոստրացու (մահ. 235/236), Մեթոդիոս Պատարացու (մահ. 311/312), *Ներսես Ա Մեծի, Հովհան Ոսկեբերանի*, Ագաթրոնի (XII–XIII դդ.) և այլոց անուններով, ինչպես նաև՝ մի շարք անանուն երկեր: Այս գրականության հիման վրա աստվածաբան. միտքը բնութագրում է Ն-ին, վեր հանում նրա գործունեության ուղղվածությունը: Հիմնվելով հույն աստվածաբաններ Անդրեաս Կեսարացու (VI դ.) և Արեթաս Կեսարացու (X դ.)՝ Հովհաննեսի Հայտնության մեկնության վրա, Գրիգոր Տաթևացին համարժեքն է տալիս Ն-ի թվային հայերեն համարժեքին (կամովին) «Ուրանամ կամաւ զԱրարիչն» (կամովին ուրանում եմ Արարչին) – ՈԿՁ՝ 666: Համաձայն Գրիգոր Տաթևացու մեկնաբանության, Ն. ոչ թե *սատանա* է, այլ, լինելով մարդ (Բ Թեսաղ. 2.3)՝ սատանայի արբանյակն է, որին բացարձակապես խորթ են ինչպես բնական և գրավոր, այնպես էլ ավետարանական օրենքները: Ն. հակառակ է ճշմարտությանն ու բարությանը, խաչին, եկեղեց. պաշտամունքին ու տոնը, հասարակ բարեպաշտությանը: Ն. գործելու է վերջին օրերին, Քրիստոսի Երկրորդ գալստից առաջ: Իմանալով աշխարհի մոտալուտ վախճանի և այդու՝ իրեն սպառնացող տանջանքների մասին՝ Ն. գործում է առավել կատաղորեն: Ն-ի նման անկաշկանդ գործունեությունն ու ժամանակավոր հաջողությունը եկեղեցու հայրերը բացատրում են, մասնավորաբար, վերջին օրերին մարդկանց մեջ տիրական դարձած՝ Քրիստոսի ճշմարիտ սիրո նկատմամբ բացահայտ ատելությամբ, հոգեփրկության, Աստծո խոսքի հանդեպ լիակատար անտարբերությամբ, Քրիստոսի տնօրինական սխրանքների և հրաշքների ժխտումով:

Միջնադարի հայ իրականության մեջ, իբրև խորքային իրողություն, գաղափարական համազորը դիտվելով հեթանոս. Միհր աստծո, Ն. համարվել է չարության կամ հակառակության անձնավորում:

Ն-ի հետ կապված վախճանաբանական տրամադրությունները հայ (և ոչ միայն հայ) իրականության մեջ աշխուժացել են Ն. անվան թվային արժեքին համապատասխանող 666 թվականին և Քրիստոսի ծննդյան, մկրտության ու խաչելության հազարամյակներին (1000, 1030, 1033 թթ.): Ն-ի ծննդյան կամ գալստյան կանխանշան են համարվել երկրաշարժերը, կլիմայական անկանոնությունները և ռազմաքաղ. ու սոցիալական ցնցումները: Այսպես. *Հովհաննես Կոզեռնի* տեսիլքի համաձայն, 1022-ին տեղի ունեցած երկրաշարժն ու արեգակի լիակատար խավարումը կապվում են Հայտնության գրքում բերված նկարագրության հետ, ըստ որի, հազար տարի անց պետք է ազատ արձակվի Քրիստոսի մկրտությամբ շղթայված սատանան: Սրան անդրադառնում է պատմիչ *Սամուել Անեցին*, որը 1030-ին՝ Քրիստոսի մկրտության հազարամյակին, թուրքերի գրոհը Բերկրիի վրա, արեգակի խավարումը, ինչպես նաև՝ 1037-ին Եդեսիայի գրավումը և արեգակի կրկնված խավարումը կապում է Հովհաննես Կոզեռնի տեսիլքում պատմվող Ն-ի մոտալուտ գալստյան հետ: Մատնանշելով 1033-ի (Քրիստոսի խաչելության հազարամյակին) հունիսի 29-ին՝ ուրբաթ օրը տեղի ունեցած արեգակի խավարումը, XI դ. պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին նկատում է, թե գիտնականներից շատերի կարծիքով, դա ազդարարն էր Ն-ի ծննդյան կամ կանխանշանը մեծամեծ չարիքների («Պատմութիւն», 1963, էջ 49): Նույն բովանդակությամբ նկարագրություն առկա է XIII դ. պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու Պատմության մեջ («Պատմութիւն Հայոց», 1860, էջ 58):

Գրկ. Ի գ ն ա տ ի ո ս Ա ս տ ո ւ ա ծ ա գ գ ե ա ց, Թուղթք, ԿՊ, 1783, էջ 100: Կ յ ո ւ ր ե ղ Ե ր ո ւ ս ա ղ ե մ ա ց ի, Կոչումն ընծայութեան, Վնն., 1832, էջ 318: Ե փ ր ե մ Խ ո ւ ր ի Ա ս ո ր ի, Մատենագրութիւնք, հ. 3, Վնտ., 1836, էջ 34, 35: Ե վ ս ե բ ի ո ս Կ ե ս ա ր ա ց ի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Վնտ., 1877, էջ 435: Մատենագրութիւնք Եւթաղի, աշխատասիր. Ա. Վարդանյանի, Վնն., 1930, էջ 143: Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի Պարթեւի, տես «Սոփերք հայկականք», հ. 6, Վնտ., 1853: Գ ր ի գ ո ր Տ ա թ ե վ ա ց ի, Քարոզգիրք. Ամառան հատոր, ԿՊ, 1741, էջ 609–613: Ն ո ւ յ ն ի, Ոսկեփորիկ (աշխարհաբար թրգմ. ու ծնթգր. Հակոբ Քյոսեյանի), Ե., 1995, էջ 134–149: Ա վ ե տ ի ք յ ա ն Գ., Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ, հ. 2, Վնտ., 1811, էջ 885: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վնտ., 1895, էջ 332: Ա վ դ ա լ բ ե գ յ ա ն Թ., Միհրը հայոց մէջ, Վնն., 1929, էջ 149–159: Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Նեռն, ՀԱ, 1929, էջ 703–704: Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1, Ե., 1957, էջ 19–20: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 144–151:

Հակոբ Քյոսեյան

ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, հերետիկոսական ուսմունք, ըստ որի՝ Քրիստոսն ունի երկու բնություն և երկու անձ, ի տարբերություն ուղղափառ վարդապետության, որը մեկ միավորյալ բնություն և մեկ անձ է ընդունում Քրիստոսի մեջ: Ուսմունքը կոչվում է Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի (428–431) անունով: Ն-յան գաղափար. ակունքները գալիս են Անտիոքյան (տես *Անտիոք*) քրիստոսաբանության մեջ տեղ գտած մոլորություններից, որոնք հետևանք էին *ապողինարիզմի* դեմ պայքարի չափազանցությունների: Ապողինարիզմին հակադիր այս ծայրահեղության գաղափարախոսներ են համարվում Դիոդորոս Տարսոնացին և հատկապես՝ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որոնք հետագայում ճանաչվել են Ն-յան նախակարապետներ: Նրանք Քրիստոսին չափազանց մոտեցնում էին «սովորական մարդկանց»՝ ակնհայտորեն սխալ մարդաբան. շեշտադրումներ կատարելով Աստվածամարդու խորհրդի մեկնաբանության մեջ: Ի վերջո, ողջ Անտիոքյան դպրոցը գայթակղվել է մարդապաշտությամբ (հումանիզմ), և այս գայթակղությունից դուրս է սողոսկել Ն.:

Նեստորը չուներ համակարգված աստվածաբան. հայացքներ, սակայն որպես քարոզիչ օժտված էր խոսքի շնորհով: Միայն արտաքին պատմ. հանգամանքներն են մղել նրան աստվածաբան. շարժումների կենտրոն և ամենից առավել՝ այն փաստը, որ նա Կ. Պոլսի արքեպիսկոպոսն էր: Այդ իսկ պատճառով նրա խոսքերը հնչում էին իշխանությամբ և տարածվում ամենուր:

ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆ. Նեստորը ելնում էր այն բանից, որ Քրիստոսի մեջ Աստվածությունը և մարդկությունը գոյություն ունեն յուրաքանչյուրն իր հատկության, անձնավորության և էության մեջ, և մարդկությունը Քրիստոսի մեջ այնքան լիարժեք է, որ կարող է ինքնուրույն ապրել ու զարգանալ: Նա ընդունում էր «երկու բնություն», և սա նրա համար փաստորեն նշանակում էր «երկու դեմք», թեպետև նա գործածում էր «միացության դեմք» արհեստական եզրը: Նեստորը, բաժանելով Քրիստոսին «երկու բնությունների», միացնում էր նրանց «խոնարհման» մեջ: Ըստ Նեստորի՝ Քրիստոսի մեջ Աստված երբեք չի գործել առանց մարդու: Սակայն, նախ և առաջ սա կամային միացում է, միացում է սիրո մեջ: Նրա համար մարմնավորման ողջ իմաստը սպառվում է կամքի և ներգործության միությամբ: Եվ հենց այս միությունն է Նեստորի համար նշանակում «միացության դեմք»: Այդ միությունը նա սահմանում է որպես «կերպարների փոխադարձ գործածություն»: Աստվածությունը օգտվում էր մարդկային դեմքից, իսկ մարդը՝ աստվածային դեմքից. այս իմաստով Նեստորի համար գոյություն ուներ «միացության դեմքը»: Այս միությունը նրա համար զարգացող միություն է. կատարյալ միավորմանը նախորդում է ճգնությունների և պայքարի ժամանակը, երբ դեռ Օծյալը ժառանգության և իշխանության իրավունք չուներ, երբ դեռ կրքերը չէին հաղթահարվել են: Քրիստոսը դեռ հրաշքներ չէր գործում, ուսուցանելու իշխանություն չուներ, այլ միայն ենթարկվում էր և կատարում պատվիրանը: Միայն Հովհաննես Մկրտչի կողմից մկրտվելուց և անապատում փորձվելուց հետո, հոգով բարձրանալով առ Աստված, իր կամքը համաձայնեցնում է նրա կամքի հետ և իր հաղթանակի համար պարգև ստանում՝ քավելու և ավետարանելու երկնքի արքայությունը:

Նեստորը Քրիստոսի մեջ ուրիշ ոչինչ չէր տեսնում, բացի մարդկային ճիգերից, որոնց միջոցով իր վրա էր հրավիրում Աստծո բարեհաճությունը: Հատկանշական է, որ Նեստորը հակադրում էր Բան Աստված և Քրիստոս անունները: Նա խուսափում էր Քրիստոսին անվանել Մարմնացյալ Բան, այլ սահմանափակվում էր Էմմանուել՝ «մեզ հետ է Աստված» անվամբ: Աստվածածին անվան ժխտումն անհրաժեշտորեն հետևում էր Նեստորի ենթադրություններից: Դրան նա հակադրում էր Քրիստոսածին անունը, որը ցույց էր տալիս այն բնությունը, որով ծնեց նրան Մարիամը:

Ն-յան դեմ պայքարելիս պարզվել է այն ժամանակվա քրիստոսաբան. լեզվի ողջ անհստակությունը: Սակայն ճիշտ չէ Նեստորի բոլոր սխալներն ու անճշտությունները վերագրել նրա աստվածաբան. և մեկնող. լեզվի անհստակությանը, աստվածաբան. ըմբռնումների անորոշակիությանը, ընդհանուր և առանձնահատուկ անունները շփոթելուն: Նեստորի մոլորությունը գալիս է նրա մարդաբանական ենթադրություններից, Քրիստոսի խորհուրդի սխալ ընկալումից:

Նեստորի գլխ. գրությունները իր նամակներն ու քարոզներն են, որոնք մասամբ են պահպանվել: 1895-ին հայտնաբերվել և այսպ. 1910-ին հրատարակվել է Նեստորի ջատագովության ասորերեն բնագիրը՝ «Հերակլիդեսի գիրքը» վերնագրով: Այսպիսի վերնագրի ընտրությունը հավանաբար պայմանավորված էր գրվածքի ոչնչացման վտանգով, և դա պատահական չէր, քանի որ այդ գրության, ինչպես նաև Նեստորի բոլոր գործերի հունարեն բնագրերն անհետացել են:

Նեստորի աղանդի դեմ եկեղեցին լարված պայքար է ծավալել, որը գլխավորել է *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*: 431-ի *Եփեսոսի տիեզերական ժողովը* նզովել է Նեստորին և նրա հետևորդներին: Աթոռազրկված Նեստորին Եփեսոսի ժողովից հետո թույլատրվել է մի վերադառնալ Անտիոքին մոտ գտնվող վանք, իսկ 435-ին աքսորվել է Եգիպտոս: Հայտնի է, որ բյուզ. Մարկիանոս կայսրը հրավիրել է նրան մասնակցելու *Քաղկեդոնի ժողովին*, սակայն ճանապարհին մահացել է: Եփեսոսի ժողովից անմիջապես հետո Կյուրեղ Ալեքսանդրացին ձեռնամուխ է եղել Նեստորի նախորդների քրիստոսաբան. հայացքների քննադատությանը և վերլուծմանը:

Եփեսոսի ժողովից հետո Նեստորի համախոհ մի շարք եպիսկոպոսներ հիմնել են առանձին Նեստորական եկեղեցի, որի կենտրոնը Պարսկաստանում էր: Նեստորականները Եդեսիայում հիմնել են իրենց նշանավոր աստվածաբան. դպրոցը: Սակայն հականեստորական տրամադրությունների սրման պատճառով նրանք Եդեսիայից (դպրոցը փակվել է 489-ին բյուզ. Զենոն կայսրի հրամանով) տեղափոխվել են Պարսկաստան: 499-ի Սելևկիայի ժողովում Ն. հռչակվել է Պարսկաստանի քրիստոնյաների պաշտոն. դավանանք: Մծբինը դարձել է նեստոր. մշակույթի կարևորագույն կենտրոնը. այնտեղ հիմնված աստվածաբան. դպրոցը փոխարինել է Եդեսիայի դպրոցին: Նեստորականները բավականին մեծ քարոզչ. գործունեություն են ծավալել ամբողջ Արևելքում. Ն. տարածվել է Արաբիայում, Միջին Ասիայում՝ հասնելով մինչև Հնդկաստան և անգամ Չինաստան: Արաբ. տիրապետության շրջանում Ն. մեծ ծաղկում է ապրել: XIII դ. նեստորական պատրիարքության ենթակայության տակ կար 25 մետրոպոլիտություն և 150 եպիսկոպոսական թեմ: Այս ժամանակներից էլ սկսվել է Ն-յան անկումը: Մոնղոլ. արշավանքները կործանարար են դարձել ոչ միայն խալիֆայության, այլև Նեստորական եկեղեցու համար. մազապուրծ եղած նեստորականները քաշվել են Քրդստանի անմատույց լեռները: XVI դ. սկզբից բնակություն են հաստատել Ասորիքում և Միջագետքում՝ ընդունելով Թուրք. հպատակություն, ինչը խիստ անբարենպաստ է եղել նրանց համար, և նրանք հովանավորություն են փնտրել Արևմուտքում: Նեստորականների մի մասը միացել է Հռոմի եկեղեցուն (քաղդեացիներ), մի փոքր մաս էլ՝ 1898-ին Ռուս ուղղափառ եկեղեցուն:

Նեստորականները (կոչվում են ասորիներ) ներկայումս ապրում են հիմնականում Իրաքում, Իրանում և Սիրիայում: Նրանց թիվը կազմում է 175 հզ. (ներառյալ ԱՄՆ գաղթածները): Հոգևոր կենտրոնը Իրաքում է, առաջնորդն է պատրիարքը (կոչվում է Անտիոքի պատրիարք): Նեստոր. եկեղեցին հորջորջվում է նաև Արևելքի եկեղեցի կամ Պարսից եկեղեցի: 1984-ին նեստոր. պատրիարքը և Հռոմի պապը ստորագրել են մի դավան. համաձայնագիր, որով նեստորականները պաշտոնապես հաղորդության մեջ են մտել Հռոմի եկեղեցու հետ:

Հայ եկեղեցին անմասն չի մնացել հականեստոր. պայքարից, որի վկայություններից է *Սահակ Ա Պարթևի* և *Մեսրոպ Մաշտոցի* թղթակցությունը (պահպանվել է «*Գիրք թղթոցում*») Կ. Պոլսի Պրոկղ պատրիարքի հետ: Ն. Հայ եկեղեցին դատապարտել է Դվինի 506-ի և 554-ի ժողովներում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*): Ն-յան դեմ պայքարը Հայ եկեղեցու ուշադրության կենտրոնում է եղել մինչև VII դ. սկիզբը: Պարսկաստանում Ն-յան դիրքերի թուլացումով հականեստոր. պայքարը կորցրել է իր կարևորությունը Հայ եկեղեցու համար, սակայն շարունակել է մնալ հայ հակաճառ. գրականության գլխավոր թեմաներից մեկը՝ երբեմն նույնացվելով *քաղկեդոնականության* հետ:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ.1, ԿՊ, 1912: Поснов М.Э., История христианской церкви, Брюссель, 1964; Болотов В.В., Лекции по истории древней церкви, т. 4, М., 1994; Loofs F., Nestoriana, Halle, 1905; Bethume-Baker J.F., Nestorius and His Teaching, with Special Reference to the Newly Recovered Apology of Nestorius, Camb., 1908; Florovsky G.V., Byzantine Fathers of the V–VIII [centuries], 1933; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 1,2, 1975.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՆԵՐԲՈՂ, փոքրածավալ սրբախոսական գրականության ժանր: Հայ միջնադարյան գրականության մեջ սկզբնավորվել է V դ., հանդես եկել թեմատիկ կառուցվածքային ոճաարտահայտչ. այն հատկանիշներով, որոնք արդեն մշակվել էին քրիստ. առաջին դարերի բյուզ. գրականության մեջ: Ն-ի, իբրև գրական ժանրի, տեսական սահմանումը և նրա հատկանիշների բնութագրումը տրվել է «Պիտոյից գրքում», որը բովանդակում է անտիկ ճարտասանության հիմն. դրույթները: Գրքի թարգմանությունը, ինչպես և առանձին մասերի հեղինակությունը, վերագրվում է *Մովսես Խորենացուն*. «Ներբողեան է բան արտադրական եղելոց բարեաց...»,– ասված է գրքում: Այստեղ ամփոփված են Ն-ի էական հատկանիշների ըմբռնումը. Ն. բարի գործերի, առաքինության գովքն է: Ն-ի սահմանումը առավել հստակ է Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» ձեռնարկում, որը նույնպես հայերեն է թարգմանվել V դ.: Ըստ նրա, Ն. այն խոսքն է, որը ցույց է տալիս որոշակի անձանց մեծությունը՝ նրանց առաքինի գործերով և այլ բարի հատկանիշներով: Այս միտքը անվերապահորեն ընկալելի է եղել հայ միջնադարյան գրականության մեջ: Ն. հյուսելու կարգ ու կանոնները լայնորեն կիրառվել են վարքերի, ճառերի, գովեստների, անգամ պատմագրության մեջ:

Անտիկ աշխարհում Ն-ի նյութը մարդն էր, երկրայինը, մինչդեռ քրիստոնեության դա-

րում նահատակներն ու սրբերն էին, կրոն. սրբություններն ու եկեղեց. տոները, մարդու բարեպաշտությունն ու հոգևոր սխրանքը: Էական տարբերությունը, սակայն, թեմատիկան չէ, այլ գաղափար. մեկնակետն ու գեղ. մարմնավորումը: Հայ ներբողագրությունը բացառապես տոգորված է քրիստ. աշխարհայեցողությամբ: Ընկնելով Ն-ների բովանդակակիր տարրերի հիմն. հատկանիշներից՝ մատենագրության մեջ տարբերակվում են վարքագր., դամբանօրհներգ. և այլ Ն-ներ: Բյուզ. գրականությունը հարուստ է ներբող. վարքերով, որոնց զգալի մասը նույնպես թարգմանվել է հայերեն: Դա նպաստել է հայ վարքագրության ձևավորմանն ու նրա ուրույն գծերի մշակմանը: Ներբող. վարքի դասական օրինակ է *Հովհան Ոսկեբերանի*՝ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրած գրվածքը, որը խոր հետք է թողել հայ միջնադարյան ներբողագրության վրա: Ն. ունի երեք կայուն հատկանիշ՝ նախաբան, բուն նյութ և վերջաբան: Հայ ներբողագրության մեջ վերջաբանին հատուկ է ընդգծված ազգ. երանգը:

Պահպանելով իրենց կրոնաուսուցող. նշանակությունը և պաշտպանելով քրիստ. վարդապետության գաղափարները՝ հայ միջնադարյան գրականության զարգացման առաջին շրջանի (V–X դդ.) Ն-ներում, անկախ դրանց տեսակից, կենսական ճշմարտությունները բացահայտվել են նյութի քրիստ. մեկնաբանման և հեթանոսության հետ նրա ունեցած հարաբերության, պայքարի և հակադրության ձևով: Ներբողելի անձի համար ոչինչ էր երկրային փառքը, աշխարհայինը, էականը Քրիստոսի իդեալն էր, հոգով անմահանալը: Որոշ վերապահումներով հայ առաջին ներբող. գրվածքը պետք է համարել Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը: Հայ ներբողագրության գլխ. հերոսը Գրիգոր Լուսավորիչն է: Նրան նվիրված Ն-ներ են գրվել հայ գրականության զարգացման բոլոր դարերում. հայտնի են Գրիգոր Սարկավագապետը (VI դ.), Հովհաննես Երզնկացին (XIII դ.), Առաքել Սյունեցին (XIV–XV դդ.), Բաղդասար Դպիրը (XVII–XVIII դդ.) և այլք: Ս. Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված Ն-ներից լավագույնը բյուզ. գրականության մեջ Հովհան Ոսկեբերանինն է, հայ գրականության մեջ՝ Հովհաննես Երզնկացունը (Պլուզ):

Քրիստոնեության հաստատման և կռապաշտության մերժման պայքարի գաղափարն արտահայտվել է Մովսես Խորենացու՝ ս. Հռիփսիմե կույսին ու նրա ընկերուհիներին նվիրած Ն-ում: Հանուն նոր հավատի կյանքը զոհաբերելու, մարմնական տանջանքներն արհամարհելու և նահատակի լուսապսակի արժանանալու այս օրհներգությունը, ըստ էության, տարփողում է գիտակց. մահով անմահանալու գաղափարը: Հեթանոսության դեմ պայքարն արտացոլվել է նաև խաչին, եկեղեցուն, Ծաղկազարդի, Վարդավառի և այլ տոների նվիրված Ն-ներում: Ն-ի հերոսի գերագույն բաղձանքն է մերձենալ, հաղորդվել, նմանվել Աստվածորդուն՝ մահից հետո հոգով նրա մեջ անմահանալու համար: Արտաքին գեղեցկությունը դիտվել է որպես հոգևոր, ներքին գեղեցկության տեսանելի արտահայտություն: Հերոսի արտաքին գեղեցկության ներբողման այս յուրահատկությունն առանձնապես վառ է արտահայտվել Հովհաննես Գ Օձնեցու՝ Հռիփսիմե կույսի գեղեցկության դրվագման մեջ: Հեղինակն իր խնդիրն է համարել նկարագրել Հռիփսիմեի գեղեցկությունը «ըստ ներքին մարդոյն, որ երկնային թագավորին է հաճելի»:

Ներբող. գրականության զարգացման գործում մեծ է *Գրիգոր Նարեկացու* ավանդը: Քնարականությունից բացի նրա Ն-ներին բնորոշ է խոհափիլիսոփայ. երանգը: Հակոբ Մծբնացի հայրապետին նվիրած վարքագր. Ն-ում Գրիգոր Նարեկացին աշխարհը համարել է մի ծով, որը ծփում է ոչ թե ջրեղեն ալիքներով, այլ մեղքերից պղտոր՝ զանազան պատահարներով, ուր անվերջ բախվում են ներհակ զգացումները: Գրիգոր Նարեկացուն հատուկ է բնության կենդանի զգացողությունը, նա տալիս է նաև բնության անձնավորման օրինակներ: Բնության գեղեցկության գովքը, սակայն, Ն-ներում նպատակ չէ, այլ միջոց հոգևոր նշանակության դիտանկյունից կրոն. մտքեր և զգացումներ արտահայտելու համար: Իր Ն-ներում բնության երևույթների պատկերմանը մեծ տեղ է տվել Մովսես Խորենացին: Նրա «Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ» Ն. համակված է լույսի ու արևի, ջրի ու ծաղկի հին պաշտամունքի ցնծությամբ:

Հայ գրականության զարգացման նոր շրջանում (XI–XVII դդ.) վերելք ապրելով՝ ներբողագրությունը հատկապես իր բարձունքին է հասել XIII դ.: Ներբողագրության զարգացմանը նպաստել է Գրիգոր Բ Վկայասերի, Ներսես Շնորհալու և ուր. թարգմ. գործունեությունը: Թարգմանվել են քրիստ. եկեղեցու հայրերի վարքերը, Ն-ները, ճառերը: Նոր թափ է ստացել կրոնաուսուցող. ներբողագրությունը: Աստվածածին Կույսին նվիրված Ն. է գրել Մխիթար Սեբաստացին, ս. Խաչին նվիրված՝ Հովհան Վանանդեցին: Ստեղծվել են նաև Ս. Էջմիածնին ձոնված գովերգեր, որոնց բնորոշ էր հայրենասեր. շունչը, հայ առաքելական եկեղեցու ազգապահպան դերի դրվատումը: Առավել հարուստ ու բազմազան էին դառնում ներբող. վարքերը, որոնց մի մասն ուներ պատմ. բնույթ: Գեղ. առումով դրանք արձակ ու չափածո գովասանություններ էին՝ նվիրված անցյալի ու ներկայի կրոն. ու մշակութ. գործիչներին: Պատմ. արձակ ներբողների մեջ առանձնանում են Կարապետ Սյունեցու՝ Մեսրոպ Մաշտոցին և Վարդան Արևելցու՝ Մեսրոպ Մաշտոցին, գրերի գյուտին, Սահակ Ա Պարթևին, Հովհաննես Գ Օձնեցուն, Գրիգոր Բ Վկայասերին և թարգմանիչներին նվիրված Ն-ները: Ներբողական վարքերը ձեռք են բերել ոչ միայն պատմ. սկզբնաղբյուրի արժեք, այլև գեղ. նոր որակ: Գաղափար. աշխարհայացքային առումով արդեն նկատվում էր չարիքի, աղետի պատճառները իրականության և ոչ թե քրիստ. նախաստեղծ մեղքի կամ զուտ բարոյական մոլորությունների մեջ փնտրելու միտումը: Բարոյական վերածնության, կատարելագործման պահանջներից բացի ավելի որոշակի է արտահայտվել քաղ. ազատության, ժողովրդի անկախության, ազգ. միասնության գաղափարը: Հայ ներբողագրությունը տոգորված է քրիստ. վարդապետության կրոն. աշխարհայեցողությամբ: Կրոնասիրությունը, սակայն, ինքնանպատակ չէ: Հայ իրականության մեջ այն հայրենասիրության, ազգ. ինքնուրույնության ու ինքնատիպության արտահայտություն է:

Գրկ. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1840: Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Ե., 1991: Ղազինյան Ա., Ներբողը միջնադարյան հայ գրականության մեջ, «Էջմիածին», 1984, № 6, 10: Վարդան Արեվելցի, Ճառք, ներբողեանք, աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի, Ե., 2000:

Արշալույս Ղազինյան

ՆԵՐՍԵՍ Ա ՄԵԾ, սուրբ Ներսես Ա Պարթև (մոտ 329–373, ամփոփված է Եկեղյաց գավառի Թիլ ավանում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 353-ից, հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: *Վրթանես Ա Պարթևի* թոռը և *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* ծոռը: Հաջորդել է *Փառեն Ա Աշտիշատցուն*: Հուն. կրթությունն ստացել է Կեսարիայում: Հայաստան վերադառնալուց հետո Հայոց թագավոր Արշակ Բ նրան նշանակել է արքունի սենեկապետ: 351-ին, Արշակ Բ-ի հանձնարարությամբ մեկնել է Կ. Պոլիս և վերականգնել հայ-բյուզ. դաշինքը, Հայաստան բերել Կոստանդիոս կայսրի մոտ պատանդ պահված Հայոց թագավորի եղբորորդիներ Գնելին և Տիրիթին, ինչպես նաև կայսրի վաղամեռ եղբոր նշանածին՝ Օլիմպիային՝ Արշակ Բ-ի հետ ամուսնանալու: Ն. Ա Մ-ի՝ Հայաստան վերադառնալուց հետո Արշակ Բ մեծամեծների ժողովում նրան շնորհել է հոգևոր բոլոր աստիճանները, 13 եպիսկոպոսների հետ ուղարկել Կեսարիա՝ Հայոց կաթողիկոս օծվելու: 356-ին Ն. Ա Մ-ի նախաձեռնությամբ գումարվել է Աշտիշատի ժողովը (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*): 359-ին, դժգոհելով Արշակ Բ-ի՝ որոշ հայ նախարարական տների հալածելու քաղաքականությունից, Ն. Ա Մ. թողել է կաթողիկոս. գահը: Մոտ 364-ին, Արշակ Բ-ի խնդրանքով, կրկին նստել է կաթողիկոս. աթոռին և, որպես հայ նախարարներից կազմված պատվիրակության ղեկավար, մեկնել Կ. Պոլիս՝ հայ-բյուզ. լարված հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, բայց՝ ապարդյուն: Արշակ Բ-ի մահից հետո Ն. Ա Մ-ի և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի խնդրանքով բյուզ. Վաղես կայսրը պատանդությունից ազատել և Հայոց թագավոր է ճանաչել Արշակ Բ-ի որդի Պապին: Ն. Ա Մ. ծավալել է հոգևոր-կրթ. մեծ գործունեություն, համարվել հայ եկեղեցու առաջին մեծ բարեփոխիչը: Պայքար է ծավալել պարսկ. ազդեցության տարածման դեմ, ոչնչացրել զրադաշտ. ատրուշանները ու մոգության դպրոցները, արգելել պարսկ-ի ուսուցումը, ձեռնամուխ եղել Հայաստանում քրիստոնեության տարածման և ամրապնդման գործին: Բացել է դպրոցներ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ, անկելանոցներ, աղքատանոցներ, բարեխնամ այլ հաստատություններ, վերակառուցել մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ: Ն. Ա Մ. փորձել է մեծացնել եկեղեցու դերը երկրի ներքին կյանքում: Նրա օրոք եկեղեցին դարձել է խոշոր հողատեր և մեծ ազդեցիկ ուժ: Պապ թագավորն իր հերթին, կամենալով թուլացնել հոգևորականության տնտ. և քաղ. աճող ազդեցությունը, փակել է տվել Ն. Ա Մ-ի նախաձեռնությամբ բացված հաստա-

տությունների մի մասը, վերացրել նրա սահմանած մի շարք կանոններ, պետականացրել եկեղեցու տիրույթների մեծ մասը, կիրառել մի շարք այլ միջոցառումներ՝ ընդդեմ հոգևորականության:

Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին հաղորդում են, որ Ն. Ա Մ. թունավորվել է Պապի նախաձեռնությամբ: Այլ վարկածի համաձայն՝ նա մահացել է թոքերի հիվանդությունից, որով տառապել է դեռևս Կեսարիայում սովորելու տարիներին:

Հայ եկեղեցին ս. Ն. Ա Մ-ի հիշատակը տոնում է Խադ եպիսկոպոսի հետ՝ Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տոնին հաջորդող շաբաթ օրը (հունիս-հուլիսի սկիզբը): Եթե Գրիգոր Ա Լուսավորիչը համարվում է «Լուսաւորիչ հոգւոց»՝ հավատի լույսը տարածելու, *Սահակ Ա Պարթևը*՝ «Լուսաւորիչ մտաց»՝ հայ դպրության հիմնադրման և զարգացման, ապա Ն. Ա Մ.՝ «Լուսաւորիչ սրտից»՝ բարոյական և կրոն. բարեկարգության նոր շրջանի սկզբնավորման համար:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Ա Մ-ին հաջորդել է *Շահակ Ա Մանազկերտցին*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.2, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Փ ա վ ս տ ո ս Բ ո ւ զ ա ն դ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Հ ո վ ն ա ն յ ա ն Ղ., Մեծն Ներսէս և Հայաստանի վրա ունեցած ազդեցութիւնը, Վնն., 1851: Մ ե ս ր ո պ Ե ր ե ց, Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց Հայրապետի, «Սոփերք հայկականք», հ. 6, Վնտ., 1853: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՆԵՐՍԵՍ Բ ԲԱԳՐԵՎԱՆԴՑԻ, Ն ե ր ս ե ս Բ Ա շ տ ա ր ա կ ե ց ի [ծ. թ. անհտ, գ. Աշտարակք (Բագրևանդ գավառ) – 557], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 548-ից: Հաջորդել է *Ղևոնդ Ա Եռաստեցուն*: Գահակալման առաջին տարիներին ուժեղացել էին Հայ եկեղեցու հանդեպ պարսից պաշտոնյաների կիրառած կրոն. հալածանքները: Ըստ *Ստեփանոս Տարոնեցու*, Ն. Բ Բ-ու հորդորով Պարսից արքունիքը հետ է կանչել Հայաստանի մարզպան Դենշապուհ Նիխորականին (548–552), որը փորձել է բռնությամբ դավանափոխել հայերին: Նոր մարզպան Վահրամ Վշնասպը հրահանգ է ստացել վարել մեղմ քաղաքականություն և մոգերին թույլ չտալ բռնի կրոնափոխել հայերին:

VI դ. կեսին աճել էր Հայ եկեղեցու հեղինակությունն ու ազդեցությունը քաղկեդոնականությունը մերժած Արևելյան եկեղեցիների շրջանում, որոնք սկսել էին ապավինել Հայ եկեղեցու՝ որպես ուղղափառության պատվարի, հովանավորությանը *քաղկեդոնականության* և *նեստորականության* դեմ պայքարում: Իսկ Պարսից արքա Խոսրով Անուշիրվանը, ելնելով իր քաղ. շահերից, հաշվի է առել մեծ հեղինակություն վայելող Հայ եկեղեցու դավան. կողմնորոշման հակաբյուզ. ուղղվածությունը և իրեն հպատակ քրիստոնյա եկեղեցիներից առաջնությունը վերապահել Հայ եկեղեցուն: Ն. Բ Բ., օգտվելով եկեղեցաքաղ. նպաստավոր հանգամանքներից, ավելի է թուլացրել Հայ եկեղեցու համար մեծ վտանգ ներկայացնող և նախկինում պարսից հովանավորությունը վայելող նեստորականության դիրքերը՝ իր պաշտպանության ներքո առնելով դավանակից ուղղափառ (հակասևերյան, հականեստորական) ասորիներին: Նեստորական եկեղեցին հրաժարվել է հայերի հովանավորությունը վայելող ուղղափառ ասորիների հետ ունեցած հակամարտությունը վերարծարծելուց: Ն. Բ Բ. ուղղափառ ասորիների համար եպիսկոպոս է ձեռնադրել Աբդիշոյին, որի թեմը ենթարկվել է Հայ եկեղեցուն: «*Գիրք թղթոց*»-ում պահպանվել է Աբդիշոյի նամակը Ն. Բ Բ-ուն և Տարոնի ու Մամիկոնեից Մերշապուհ եպիսկոպոսին: Թղթում ուղղափառ ասորիները գրել են, որ հալածվում են իրենց հավատքի համար և խնդրում, որ Հայ եկեղեցին հաստատի իրենց դավանությունը՝ որպես ուղղափառ դավանություն, և իր հեղինակությամբ պաշտպանի իրենց հակառակորդներից: Ասորիները թղթում նզովել են *Քաղկեդոնի ժողովը*, *Լևոնի տոմարը*, Եվտիքեսին (տես *Եվտիքականություն*), Արիոսին (տես *Արիոսականություն*), մերժել նաև ապականության սևերյան վարդապետությունը (տես *Անապականություն հոգևածում*): Հայոց կաթողիկոսը պատասխանել թղթով ճշմարիտ և ուղղափառ է ճանաչել նրանց հավատքը:

Ն. Բ Բ-ու կարևորագույն ձեռնարկումը 554-ի Դվինի երկրորդ ժողովի գումարումն էր (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*), որը շրջադարձային նշանակություն է ունեցել Հայոց հոգևոր-եկեղեց., հաս-քաղ. կյանքում: Ժողովը, որին մասնակցել են նաև ասորիները «Աբդիշոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսի» գլխավորությամբ, ընդունել է «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս» թուղթը, որտեղ հիշատակվել են միայն երեք տեղերժողովներ, նզովվել նեստորականությունը, մծղնեից աղանդը (տես *Մծղնեություն*): Համաձայն տիրող կարծիքի և աղբյուրների վկայության, Դվինի 554-ի ժողովը պաշտոնապես նզովել է Քաղկեդոնը, և Դվինի ժողովից է սկսվել Հայ և բյուզ. եկեղեցիների պաշտոն. բաժանումը: Ժողովում որոշվել է նաև «Սուրբ Աստված» («Երգ երեքսրբենի») սրբասացությունը «խաչեցարով» երգել, ինչպես նաև քննվել է *Հայոց Մեծ թվականի* սկզբնավորման հարցը, որը պաշտոնապես ընդունվել է 584-ին՝ *Մովսես Բ Եղիվարդեցու* օրոք: Ստեփանոս Տարոնեցու հավաստմամբ՝ Հայ և Հույն եկեղեցիների միմյանցից սահմանազատվելն այն աստիճան նշանավոր իրողություն էր, որ այդ տարվանից (554) հայերը սկզբնավորել են իրենց ազգ. թվականությունը՝ «կարգեցին զԹուականն Հայոց», որով Հայ եկեղեցին կարող էր ստեղծել նաև ինքնուրույն Տոնացույց և ծիսակարգ: Ժողովում ընդունվել են 87 բարենորոգչական կանոններ, որոնք «*Կանոնագիրք Հայոց*» են մտել «Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» անունով: Ն. Բ Բ-ուց պահպանվել է ևս մեկ թուղթ՝ գրված Դվինի ժողովից հետո, ուղղված Արծրունյաց և Մարդպետական (Սեպհական) եպիսկոպոսներին: Թղթում Հայոց կաթողիկոսը հիշեցնում է նեստորականության դեմ Դվինի եկեղեցաժողովի որոշումները և հանձնարարում խստությամբ ու ճշտորեն գործադրել դրանք: Մուշեղ Բագրատունի իշխանի խնդրանքով Ն. Բ Բ. գրել է «Թուղթ հաւատոյ» գրությունը, որը չի պահպանվել:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Բ Բ-ուն հաջորդել է *Հովհաննես Բ Գաբեղենցին*:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արտաշես Ղազարյան

ՆԵՐՍԵՍ Գ ՏԱՅԵՑԻ, Ն ե ր ս ե ս Գ Ի շ խ ա ն ց ի, Ն ե ր ս ե ս Գ Շ ի ն ո ղ (ծ. թ. անհտ – 661), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 641-ից: Հաջորդել է *Եզր Ա Փառաժնակերտցուն*: Ծնվել է Տայքի Իշխան գյուղում: Կրթվել է Բյուզանդիայում և այնտեղ մտել զինվոր. ծառայության: Վերադառնալով հայրենիք՝ ստացել է եկեղեց. ձեռնադրություն, ապա կարգվել Տայքի եպիսկոպոս: Կաթողիկոս է դարձել Հայոց իշխան և սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունու հավանությամբ, ծավալել եկեղեցաշին. գործունեություն, որի համար ստացել է Շինող մականունը: Նորոգել է Դվինի Ս. Սարգիս, Վաղարշապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, Վասպուրականի Ձորո վանքը, կառուցել Խոր վիրապի Ս. Գրիգոր մատուռը, *Զվարթնոցի* Ս. Գրիգոր կաթողիկեն՝ հարակից հայրապետանոցով և պարիսպներով: 645-ին գումարել է Դվինի 5-րդ ժողովը, որի ընդունած 12 կանոնները մտել են Կանոնագրքի մեջ: 648-ի Դվինի 6-րդ ժողովում Ն. Գ Տ. և Թեոդորոս Ռշտունին մերժել են բյուզ. կայսր Կոստաս II-ի (Կոստանդին) և Կ. Պոլսի պատրիարք Պյուռոսի՝ բյուզ. եկեղեցուն միանալու և *Քաղկեդոնի ժողովն* ընդունելու առաջարկը (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*): 652-ին Կոստաս II կայսրը ներխուժել է Հայաստան, հալածել ընդդիմադիր հայ նախարարներին ու հոգևորականներին և կրկին առաջ քաշել եկեղեցիների միության խնդիրը: Այդ նպատակով, մի կիրակի, Դվինի Կաթողիկե եկեղեցում կայսրը հրամայել է հուն. ծեսով մատուցել Պատարագ, և կաթողիկոսի հետ միասին հաղորդվել են նաև Հայ եպիսկոպոսները: Քաղ. պարտադրող իրադրության պայմաններում առժամանակ և հարկադրաբար ընդունված *միակամության* դավանությունը՝ որպես հաշտության եզր պառակտված եկեղեցիների միջև, ի վերջո մերժվել է երկուստեք և Հայ եկեղեցու համար որևէ լուրջ հետևանք չի ունեցել:

652-ին, երբ Թեոդորոս Ռշտունին արաբ. զորքերի օժանդակությամբ բյուզանդացիներից ազատագրել է Հայաստանը, Ն. Գ Տ., խույս տալով արաբ. կողմնորոշում ունեցող նախարարների հետ բախումից, մեկնել է Կ. Պոլիս՝ ակնկալելով կայսրի պաշտպանությունը: Նույն թվականի վերջին հունախաբ վերադարձել է Հայաստան և մինչև 659-ը քաշվել հայրենի Իշխան գյուղը. չհեռանալով հայրապետ. առաջնորդությունից՝ մեկուսացել է երկրի քաղ. գործերից: Թեոդորոս Ռշտունու մահից (658) և արաբ. սպառնալիքների մեղմացումից հետո, 659-ին վերադարձել է Վաղարշապատ, շարունակել Զվարթնոցի օժանդակ կառույցների շին. աշխատանքը:

Ն. Գ Տ-ու գահակալման օրոք կարևոր իրադարձություններից էր ս. Խաչի գյուտը և այդ առթիվ Վարագա ս. Խաչի տոնի (տես *Խաչի տոներ*) հաստատումը (653), որը Հայ եկեղեցու տոներից է: Կաթողիկոսը նույն վայրում՝

Վարագա լեռան վրա, որտեղ հայտնաբերվել է Հիսուս Քրիստոսի խաչափայտի մի մասունքը, կառուցել է Ս. Նշան եկեղեցին: Ն. Գ Տ. ամփոփվել է Ջվարթնոցի հս. կողմում, իր կենդանության օրոք կերտած շիրիմում:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Գ Տ-ուն հաջորդել է *Անաստաս Ա Ակոռեցին*:

Գրկ. Սեբեոս, Պատմություն, Ե., 1979: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՆԵՐՍԵՍ Դ ԿԼԱՅԵՑԻ, տես *Ներսես Շնորհալի*:

ՆԵՐՍԵՍ Ե ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ (13.2.1770, Աշտարակ – 13.2.1857, Վաղարշապատ), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1843-ից, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: Հաջորդել է *Հովհաննես Ը Կարբեցուն*: Սովորել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում: Երևանյան առաջին արշավանքի ժամանակ (1804) օգնել է ռուս. զորքերին: 1814-ին նշանակվելով Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ՝ ծավալել է տնտ. և կրթ. գործունեություն, Թիֆլիսում հիմնադրել (1824) Ներսիսյան դպրոցը: 1826-ի ռուս-պարսկ. պատերազմի ժամանակ կազմակերպել է հայկ. կամավոր. խմբեր, անձամբ մասնակցել Երևանի, Էջմիածնի, Սարդարապատի ազատագրմանը: Երևանի գրավումից հետո նշանակվել է երկրամասի ժամանակավոր վարչության անդամ, պարգևատրվել Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով (1828): Նշանակալից դեր է կատարել Պարսկաստանից հայերի ներգաղթի կազմակերպման գործում: Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայկ. ինքնավարություն ստեղծելու՝ Ներսես արք. Աշտարակեցու ձգտումները շուտով հարուցել են ցար. կառավարության դժգոհությունը, և նա հեռացվել է Անդրկովկասից՝ նշանակվելով Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց թեմի առաջնորդ (1828): Ընտրվելով կաթողիկոս՝ Ն. Ե Ա. վերադարձել է Էջմիածին, դիմադրել Հայ եկեղեցու նկատմամբ ցար. կառավարության ոտնձգություններին, զբաղվել հաս., կրթ. և շին. գործունեությամբ: Նրա ջանքերով կարգավորվել են Մայր աթոռի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հարաբերությունները: 1840-ական թթ. կեսից ավելի շատ զբաղվել է տնտ. գործունեությամբ: Նրա առաջնահերթ նպատակն է դարձել վերականգնել կաթողիկոսի՝ «*Պոլոժենիե*»-ով ոտնահարված իրավունքները: Դրա համար հարկ էր կայունացնել Հայ եկեղեցու տնտ. վիճակը (պատահական չէ, որ «Պոլոժենիե»-ն ծրագրելիս ցար. կառավարությունը ամեն կերպ ջանացել էր Հայ եկեղեցուն զրկել իր եկամտի աղբյուրներից): Ն. Ե Ա-ու գահակալությունը ազդել է անզիջում պայքար Հայ եկեղեցու ազգ. ավանդ. կարգի պահպանման համար, և այդ անտեսել պայքարում կաթողիկոսը հաճախ է անտեսել «Պոլոժենիե»-ն և գործել ինքնուրույն: Իր իշխանությունը ձեռքում կենտրոնացնելով եկեղեց. ողջ իշխանությունը՝ Ն. Ե Ա. չի համալրել *Սինոդի* կազմը, ամլության է մատնել նրա գործունեությունը՝ չհաստատելով Սինոդի արձանագրությունները: Թեմերում իր նշանակած ներկայացուցիչների միջոցով սահմանափակել է թեմակալ առաջնորդների իրավունքները և աչալրջորեն վերահսկել աթոռապատկան եկամուտները: Զբաղվելով այդ ամենով՝ կազմել է տվել Հայ եկեղեցու նոր կանոնադրություն, որով Հայ եկեղեցու գործերի վարչությունը կենտրոնացվել է կաթողիկոսի ձեռքում: Իր հիմքում ունենալով Հայ եկեղեցու ավանդ. կարգը, այն իր բնույթով ներկայացրել է «Պոլոժենիե»-ին բոլորովին հակադիր մի կանոնադրություն: Այդ պատճառով Ն. Ե Ա. այն չի ներկայացրել ցար. կառավարության հաստատմանը՝ քաջ գիտակցելով, որ վերջինս հավանություն չի տալու դրան, որ կանոնադրությանը իր տարբերակի: Դրանով նա սակայն գործել է համաձայն Հայ եկեղեցու կանոնադրության իր տարբերակի: Դրանով նա հետ չիք է դարձրել ցար. կառավարության շատ շուտ պնդած նպատակները: Կաթողիկոսը, շատ հասու լինելով ցարիզմի իրական նպատակներին և ազատվելով Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայկ. ինքնավարություն ստեղծելու պատրանքներից, իր տիրական ձեռքով ուղղություն է տվել ազգային-պահպանողական հոսանքի, որի խնդիրն ամենից առաջ Հայ եկեղեցու ազգ. ոգու և ավանդ. կարգի պահպանումն էր:

Եկեղեցու և կառավարության հարաբերություններում արմատական դիրքորոշում որդեգրած Ն. Ե Ա. վարել է շատ ավելի զգուշավոր քաղաքականություն, երբ խոսքը հայ ժողովրդի և տվյալ տերության (Ռուսաստան, Թուրքիա, Պարսկաստան) փոխհարաբերությունների մասին էր: Իր կոնդակներով, գրություններով շարունակաբար հորդորել է հայության տարբեր հատվածներին զերծ մնալ անխոհեմ քայլերից, որոնք առաջ կբերեին տվյալ տերության դժգոհությունը և հակազդեցությունը:

Կաթողիկոս. գահին Ն. Ե Ա-ուն հաջորդել է *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցին*:

Գրկ. Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում, հ. 1–2, Թ., 1894–95: Նույնի, Նիւթեր Ներսէս Ե-ի կենսագրութեան համար, Թ., 1877: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Ե., 1947:

Կարեն Ալեքսանյան

ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ (ավազանի անունը՝ Սմբատ, 1153, Լամբրոն – 14.7.1198, Սկևռայի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի), աստվածաբան, մեկնիչ, մատենագիր, պետ. գործիչ, հրապարակախոս, բանաստեղծ, շարականագիր: Լամբրոնի բերդատեր, Հեթումյան իշխան Օշին Բ-ի և *Ներսես Շնորհալու* Շահան եղբոր դուստր Շահանդուխտ Պահլավունու որդին: Առաջին ուսուցիչն ու դաստիարակը եղել է մայրը, որից էլ սովորել է հունարեն (տիրապետել է նաև լատ., ասոր., եբր., ղպտերեն լեզուներին): Սովորել է Սկևռայի վանքում, ապա *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի* բարձրագույն դպրոցում՝ Հայոց կաթողիկոսներ *Գրիգոր Գ Պահլավունու* և Ներսես Շնորհալու հովանավորությամբ: Ներսես Շնորհալին նրան 16-ամյա հասակում ձեռնադրել է քահանա՝ տալով իր անունը: 1175-ին *Գրիգոր Դ Տղան* Ն. Լ-ուն ձեռնադրել է Տարսոն քաղաքի արքեպիսկոպոս: Կյանքի վերջին տարիներին պաշտոնավարել է Լևոն Բ Մեծագործի արքունիքում՝ որպես ատենադպիր, խորհրդատու և թարգմանիչ:

Ն. Լ. XII դ. 2-րդ կեսի Մերձավոր Արևելքի ամենահայտնի եկեղեցաքաղ. գործիչներից է: Մասնակցել է 1178-ի *Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին*, Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանի հանձնարարությամբ ուղարկվել է դիմավորելու Ֆրիդրիխ Շիկամորուսի (Բարբարոսա) գլխավորած երկրորդ խաչակրաց բանակին (1189), պաշտոն. դեսպանագնացությամբ այցելել Կ. Պոլիս (1197), մասնակցել Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին գործերի կարգավորմանը:

Գործելով Տարսոնում, Լամբրոնում, Հռոմկլայում, Սաղրիում, Սկևռայում, Սև լեռներում և այլուր՝ Ն. Լ. նպաստել է Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր և մշակութ. կյանքի վերելքին, հորից ժառանգած նյութ. միջոցներով օժանդակել դպրոցներին, գրադարաններին, գրչատներին, 30 հզ. ոսկի դահեկան է նվիրաբերել ձեռագրերի գնմանը, ընդօրինակմանը, վանքերի, եկեղեցիների կառուցմանը: Պատվիրել կամ անձամբ ընդօրինակել է բազմաթիվ հին հայկ. ձեռագրեր, որոնց մի մասը հասել է մեզ (պահվում են Երևանի, Վենետիկի, Վատիկանի, Փարիզի և այլ մատենադարաններում): Ն. Լ-ու րիզի պատվերով ընդօրինակված՝ Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» երկը մեզ հասած ամենահին (1173) ու լավագույն ձեռագիրն է (պահվում է Մատենադարանում):

Ն. Լ. իր ճարտասան. կարողությամբ վաստակել է հմուտ հրապարակախոսի և քարոզչի համբավ (հայ և օտարազգի հեղինակները նրան համեմատել են Դեմոսթենեսի, Կիկերոնի, Հովհան Ոսկեբերանի և այլոց հետ): Երկար տարիներ ճգնել է Տավրոսի, Սեպուհ, Սև լեռների անապատներում ու վանքերում, հռչակվել իր սրբակրոն վարքով և իմաստությամբ նաև հույների, լատինների ու ասորիների շրջանում: Ն. Լ-ու աշակերտները (Խաչատուր Սկևռացի, Գրիգոր Սկևռացի) նրան ձոնել են երկեր, գրի առել նրա կյանքն ու գործը: Բնութագրելով ուսուցչին՝ Գրիգոր Սկևռացին գրել է. «Բղխէր իբրև ղաղբիւր, յառաջէր որպէս գետ, ծաւալէր իբրև ծով»: Նրան անվանել են «երկրորդ Պօղոս Տարսոնացի առաքեալ», մեծարել «սքանչելի և կատարեալ այր», «Հայաստանեայց եկեղեցու լուսաւոր վարդապետ», «առաքելաշաւիղ հայրապետ», «սուրբ», «բերան քարոզութեան սրբոյ եկեղեցւոյ», «տիեզերական վարդապետ» և այլ մակդիրներով: Հանկարծամահ է եղել քարոզի ժամին:

Ն. Լ. եղել է Հայ առաքելական եկեղեցու ինքնուրույնության և պետականության մեծ գաղափարախոսներից: Պայքարել է Հայ եկեղեցու և Կիլիկյան Հայաստանի անկախության ու բարեկարգության համար: Եկեղեցիների միության հարցում պաշտպանել է իր մեծ նախորդի և ուսուցչի՝ Ներսես Շնորհալու գաղափար. գիծը, այն է՝ բոլոր եկեղեցիների հավասարու-

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե Աշտարակեցի

թյան սկզբունքի և ավանդ-ազգ. դիմագծի պահպանումով համնել քրիստ. եկեղեցիների համերաշխությանն ու միաբանությանը, քարոզել լուսամիտ, մարդասեր. գաղափարներ, ազգամիջյան համերաշխություն և դավան. հանդուրժողականություն: Մերժել է հույն և կաթոլիկ եկեղեցիների միության առաջարկները՝ դրանցում տեսնելով քաղ. նպատակներ, Հայ եկեղեցու և պետության անկախության դեմ ոտնձգության փորձեր, քննադատելով և՛ քաղկեդոնականներին, և՛ այն հայ հոգևորականներին, հատկապես *արևելյան վարդապետների* առավել արմատական թևի ներկայացուցիչներին (*Գրիգոր Տուտեորդի* և ուր.), որոնց գործելակերպը և մտայնությունը խորացնում էին եկեղեցիների բաժանումը:

Բազմաժանր ու բազմաբնույթ է Ն. Լ-ու մատենագր. ժառանգությունը: Զնայած իր կարճատև կյանքին և պետ-եկեղեց. բուռն գործունեությանը, եղել է չափազանց բեղմնավոր հեղինակ և հայ միջնադարյան ամենանշանավոր մեկնիչներից: Նրա գրչին են պատկանում Աստվածաշնչի գրքերի բարձրարժեք մեկնություններ, որոնցից մեզ են հասել Արարածոց, Առակաց, Ժողովողի, Իմաստության, Երգ երգոցի, տասներկու մարգարեների, Դանիելի, Սաղմոսների, Մատթեոսի, Կաթողիկե թղթերի, Հովհաննեսի Հայտնության, Հովհաննեսի Ննջման պարականոն պատմության մեկնությունները: Գրված լինելով ճգնավոր. կյանքի առանձնության մեջ՝ դրանք հագեցած են ոչ միայն աստվածաբան. նրբին լուսաբանումներով, այլև ներանձնական աստվածապաշտ. սկզբունքներով: Եկեղեցու վարդապետության ուղղափառ մեկնող. ավանդությունը համակարգելուց և զարգացնելուց բացի դրանք ամփոփում են խրատականներ՝ հիմնված կենդանի ճգնավոր. փորձառության վրա:

Ն. Լ-ու գրած առաջին մեկնությունը (գրել է 23–24 տարեկանում) և նրա ստեղծագործության թագն ու պսակը «Պատարագի մեկնութիւն»-ն է («Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին», 1847), որը համաքրիստ. մեկնող. գրականության և, հատկապես, *Պատարագի* մեկնությանը նվիրված նշանակալի երևույթ է ու համաշխ. ճանաչում ստացած աշխատություն (բազմիցս թարգմանվել և վերահրատարակվել է լատ., գերմ., ֆրանս., անգլ., հուն. և այլ լեզուներով): Իրավամբ համարվել է «եռահրաշ և հոգիազարդ մատեան», «գիրք աստուածային և խորհուրդ բարձրագոյն», իսկ Ղ. Ալիշանն այն բնութագրել է որպես «հայերեն դպրության գլուխ և նախադաս» այդ ժանրի գրվածքների մեջ:

Ն. Լ-ու «Պատարագի մեկնութիւն»-ը, ըստ էության, ինքնուրույն և քննական մի ստեղծագործություն է՝ նվիրված Հայ եկեղեցու կարգերին, ծեսերին, ավանդություններին, և հատկապես՝ Պատարագի արարողությանը: Նպատակն էր վերականգնել հատկապես Կիլիկյան Հայաստանում Հայ եկեղեցու խախտված կարգերը, ավանդական և կանոնական արարողություններն ու ծիսակատարությունները մաքրել խորթ նորամուծություններից ու աղավաղումներից: Ն. Լ-ու խնդիրն էր Հայ եկեղեցում կատարվող Պատարագը (որը Կիլիկյան Հայաստանի հոգևորականության զգալի մասը դարձրել էր առուծախի առարկա և վերածել սոսկ հարուստ հանգուցյալների հոգիների փրկության համար վարձով կատարվող անշուք ու նսեմացած մի արարողության) ծառայեցնել իր նպատակին՝ «ի պէտս հաշտութեան, փրկութեան և խաղաղութեան աշխարհի»: Նա եկեղեցու բոլոր սպասավորներին կոչ է արել վերականգնել Հայոց Պատարագի երբեմնի վսեմությունն ու պարզությունը, նախկին տպավորիչ ու վեհ արարողությունը և, ընդհանրապես, այն ամենը, ինչը կանոնական ու նվիրական է եղել Հայ եկեղեցու համար: Ն. Լ. քարոզել է եղբայրություն մարդկանց միջև, համերաշխություն ազգերի միջև: Ըստ նրա, ամեն ազգ իր եկեղեցում միաժամանակ աղոթում է մյուս ազգերի բարեկեցության և խաղաղության համար: Թեև տարբեր ազգեր Պատարագը կատարում են տարբեր լեզուներով, ազգ. ծեսերով, այն իր բովանդակությամբ համաքրիստոնեական է՝ «Խորհուրդ պատարագին համահաւասար է ամենայն ազգաց»: «Պատարագի մեկնութիւն»-ը կարևոր աղբյուր է Հայոց Պատարագի զարգացման փուլերը և պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Հոգևոր-պատմ. արժեքի հետ ունի նաև գրական-գեղ. նշանակություն: Հարուստ է համեմատություններով, այլաբանություններով ու փոխաբերություններով:

Ն. Լ-ու մեկնող. աշխատություններից ուշագրավ են Հովհաննեսի Հայտնության գրքի մեկնության հայերեն թարգմանության վերանայումն ու սրբագրումը (Երուսաղեմ, 1855), ինչպես նաև՝ Հովհաննես ավետարանչի Ննջման պարականոն պատմության մեկնությունը: Վերջինս եզակի երևույթ է համաքրիստ. մեկնող. գրականության մեջ: Այդ պատմության հուն. բնագիրը չի պահպանվել և տեղ է գտել միայն հայերեն Աստվածաշունչ մատյաններում: Հովհաննես ավետարանչի Ննջման պատմությունը լայն գործածություն է ունեցել Հայ եկեղեցու ծիսակարգում՝ զետեղված լինելով *Ճաշոցներում* և *Ճառընտիրներում*: Իր մեկնությամբ Ն. Լ. նպատակ է ունեցել ընթերցողին ոչ թե սոսկ տեսական իմացություններ հաղորդել, այլև նրա առջև բացահայտել այդ պատումի մեջ խորհրդանշանական (սիմվոլիկ) ու սեղմ խոսքերով «ծածկագրված» ներքին աստվածապաշտ. կյանքի խորհուրդներն ու նշանակությունը:

Նոր կտակարանի Հայտնության գրքի հայերեն թարգմանությունը և Աստվածաշնչի հայկ. կանոն ներմուծելը վերագրվում է Ն. Լ-ուն:

Ն. Լ-ու նշանավոր «Ատենաբանութիւն»-ը (առաջին հրտ. 1749, 1810-ին թրգմ. լատ., 1834-ին՝ գերմ., 1865-ին՝ ռուս.) հայ միջնադարյան հոգևոր ճարտասանության լավագույն կոթողն է իր ձևով և մարդասեր. գաղափարներով: Ելակետ ունենալով քրիստ. վարդապետության խաղաղասեր. սկզբունքը և հայ ժողովրդի աշխարհիկ ու հոգևոր կյանքի պայմանները՝ Ն. Լ. շեշտել է եղբայրության, խաղաղության, համամարդկային սիրո, տարբեր ազգերի միջև համերաշխություն հաստատելու անհրաժեշտությունը: Բարձրացրել է Կիլիկյան Հայաստանի ժամանակի հուզող կրոն., աշխարհիկ, ազգ. և միջազգ. բնույթի խնդիրներ, անաչառ քննադատել քրիստ. բարոյականությունից շեղվող երևույթները: Ըստ Ն. Լ-ու, պետք է համարձակ քննադատել և վեր հանել նույնիսկ օրենքներում եղած թերությունները, եթե դրանք իրենց էությամբ վնասակար են ներկայի համար: Հեղինակը խիստ քննադատել է քրիստ. զանազան աղանդները: Մանավանդ վերջիններիս առաջնորդները, ըստ ատենախոսի, խոտորված քրիստ. իսկական վարդապետության և ճշմարտության լուսավոր ճանապարհից, աղետալի հետևանքների պատճառ են դարձել շատ ժողովուրդների համար: Ն. Լ. չի խնայել նաև տարբեր ազգերի այն հոգևորականներին, ովքեր չարաշահել են իրենց կոչումը, մեծ վնասներ հասցրել ժողովուրդներին՝ նրանց մեջ սերմանելով թշնամություն: Այդպիսիներին հակադրել է անցյալի հոգևոր հայրերին, ովքեր, արհամարհելով անձն. շահն ու փառքը, քարոզել են ճշմարտություն և մարդասիրություն: Ն. Լ. ձաղկել է նրանց, ովքեր մյուս ազգերի վարքն ու բարքը համարում են պիղծ, անմաքուր, անարգում ուրիշների կրոնը՝ հայտարարելով, որ միայն իրենց ազգ. հավատն է ճշմարիտ և ուղղափառ: Նա գտնում է, որ ազգերի միջև խտրականություն, գժտություն և թշնամանք առաջացնող պատճառները նաև դավան. և ծիսական տարբերություններն են: Ն. Լ. հատկապես խիստ և պատկերավոր ոճով մերկացնում է երկաբնակներին (հույներին և լատիններին), որոնք դավանանքի պատրվակի տակ ձգտում են իշխել փոքր ազգերի վրա և՛ կրոնով, և՛ պետ. իրավունքներով:

Ն. Լ., որպես իր ժամանակի համար առաջադեմ և համարձակ գաղափարների քարոզիչ, մեծ մտածող ու հայրենասեր, երբեք չի նահանջել Հայ առաքելական եկեղեցու սկզբունքներից և չի թերագնահատել ազգ. արժեքները, ինչպես փորձել են ներկայացնել ժամանակի և հետագայի որոշ հոգևորականներ: «Ատենաբանություն»-ում նա այն կարծիքն է հայտնել, որ աստվածադիր օրենքներին (սուրբգրային) հավասարարժեք ու նվիրական են նաև մեր հայրերի ավանդներն ու կարգերը, իսկ ազգ. ավանդությունները նույնպիսի սրբություններ են, ինչպիսին աստվածային օրենքներն են: Ն. Լ. քարոզել է սեր և խաղաղություն, ազգ. և կրոն. անհանդուրժողականությունից զերծ ազգամիջյան հարաբերություններ, հույս և հավատ ճշմարտության հաղթանակի հանդեպ:

«Թուղթ առ Լևոն արքայն» երկը («Ատենաբանութիւն եւ Թուղթ եւ ճառք», 1838, էջ 203–242) հայ բանավիճային գրականության ընտիր նմուշներից է, որով Ն. Լ. ջանացել է հերքել Գրիգոր Տուտեորդու և արևելյան մյուս վարդապետների՝ իր դեմ հարուցած մեղադրանքները Հայ եկեղեցու շահերն անտեսելու և բյուզ. կողմնորոշման մեջ: Որպես երաժիշտ Ն. Լ. հորինել է ավելի քան երկու տասնյակ շարականներ և անձամբ երգել: Շարակնոցում տեղ են գտել Ն. Լ-ու՝ Զատկի («Այսօր յարեաւ»), Նոր կիրակիի («Նորոգեալ կըղզիք»), Համբարձման («Համբարձաւ Տէրն մեր») և Գրիգոր Ա Լուսավորչի որդվոց և թոռանց («Որ ըզլոյս աստուածային») կանոնները: Նշանավոր են «Համբարձումն Տեառն» և «Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ» ներբողյանները,

Ներսես Շնորհալուն և Պահլավունյաց տոհմին նվիրված «Գովեստ ներբողական, պատմագրական բանիւ» չափածո երկը են: Կարևոր են նաև ասոր-ից և հուն-ից Ն. Լ-ու թարգմանած (1191–96) օրենքները, որոնք հայտնի են Ն. Լ-ու օրենքներ անունով: Դրանք [«Աւրէնք յաղթող թագաւորաց քրիստոնէից՝ Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի և Լևոնի» (Ասորա-Հռոմեական դատաստանագիրք), «Համառօտ ժողովումն օրինաց վերստին», «Աւրէնք և գիրք ի ձեռն Մովսեսի յելից գրոց», «Օրէնսգիրք, քաղուած ի Ղևտական գրոց...», «Զինուորական օրէնք» (բյուզ. «Էկլոգայի» չորս հավելվածներից մեկը)] Ն. Լ. հարմարեցրել է հայ իրականության պայմաններին: Ն. Լ-ու օրենքներն ունեցել են միջնադարյան հայ իրավական առօրյան կարգավորելու և օրինականություն հաստատելու գործնական դեր և սահմանել քաղաքացիական, ամուսնաընտանեկան, դատական, զինվորական և այլ հաս. հարաբերությունների ոլորտներին վերաբերող իրավական նորմեր, նպաստել Կիլիկյան Հայաստանի միասնական պետության ու բանակի, ինքնուրույն ու համահավաք ազգ. օրենսդրության ստեղծմանը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.2, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Տեսութիւն աղօթից. պատմութեան բանից ննջման Աստուածածին աւետարանչին Յովհաննու, ԿՊ, 1736: Հանգիստ երանելոյն Յովհաննու՝ ստուգեալ իբրեւ վաւերական, հանդերձ ծանօթութեամբք Հ. Գաթըրճյանի, Վնն., 1877: Յովհաննէս Աստուածաբան աւետարանչի ննջման պատմութեան աղօթքի խօսքերի մեկնութիւնը, աշխարհաբարի փոխադրումը՝ Ս. Ստամբոլցյանի, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 487–549: Ատենաբանութիւն, Վնտ., 1812: Մեկնութիւն սրբոց երկոտասան մարգարէից, ԿՊ, 1825: Ընտիր մատենագիրք, Վնտ., 1865:

Գրկ. Գրիգոր Սկևռացի, Ներբողեան ասացեալ ի վարս մեծի քահանայապետի ի Ս. Ներսեսի Լամբրոնացւոյ, տես «Սոփերք հայկականք», հ. 15, Վնտ., 1854: Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ակինյան Ն., Ներսես Լամբրոնացի, Վնն., 1956: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970: Հակոբյան Գ., Ներսես Լամբրոնացի, Ե., 1971: Գրիգորյան Գ., Հասարակական-փիլիսոփայական միտքը Հայկական Կիլիկիայում (XII դ. կես), Ե., 1979: Թահմիզյան Ն., Երաժշտությունը Հայկական Կիլիկիայում, Ե., 1989: Մեր երանելի հայր Ներսես Լամբրոնացու վարքը, «Գանձասար», 2, 1992, էջ 302–305: Անանյան Գ., Ներսես Լամբրոնացին՝ հրապարակախոս, Անթիլիաս, 1995: Խաչատրյան Տ., Ներսես Լամբրոնացու «Յովհաննէս աւետարանչի ննջման պատմութեան» մեկնությունը, «Գանձասար», 6, 1996, էջ 478–481:

ՆԵՐՍԵՍ ՄՇԵՑԻ, Տարոնացի (XIII դ. սկիզբ, Մուշ – 1284, Աղբերց վանք), մանկավարժ, րաբունապետ, գրիչ: Ուսանել, ապա պաշտոնավարել է *Մշո Ս. Առաքելոց վանքի* դպրոցում: Կատարելագործվել է *Վարդան Արևելցու* հիմնադրած (1255) *Խոր վիրապի վանքի* վարդապետարանում, աշակերտել նրան: Ն. Մ. կատարելապես տիրապետել է հուն-ին և լատ-ին: Վարդան Արևելցու մահից (1271) հետո դարձել է րաբունապետ և վարդապետարանը Խոր վիրապից տեղափոխել Մշո Ս. Առաքելոց վանք: Երկրում տիրող բարդ իրավիճակի պատճառով 1281-ին դպրոցը ժամանակավորապես փակել է և, ապահովության համար, Ն. Մ. *Եսայի Նչեցու* հետ մեկնել է *Մեծոփավանքի* դպրոց, իսկ 1282-ին՝ Վայոց ձոր: Պռոշյան իշխանական տունը նրան է տրամադրել Աղբերց վանքը, որտեղ Ն. Մ., հավաքելով իր աշակերտներին, շարունակել է ուսուցումը: Որոշ ժամանակ անց րաբունապետ է կարգել Եսայի Նչեցուն: Ն. Մ-ու մահից հետո դպրոցը շարունակել է գործել և ճանաչվել է որպես *Գլաձորի համալսարան*:

Արտաշես Մաթևոսյան

ՆԵՐՍԵՍ ՄՈԿԱՑԻ, Վանեցի, Բեղլու [մոտ 1575, գ. Հասկնջավ (Մոկք գավառ) – 1625, Վանա լճի Լիմ կղզի], բանաստեղծ, կրթական-լուսավորական գործիչ, փիլիսոփա: Մշո Ս. Առաքելոց վանքի «Հարանց վարք»-ի հիշատակարանում ասվում է, թե 1609-ին Ն. Մ. եղել է Երուսաղեմի Ս. Բարդուղիմեոս վանքում, այդտեղ էլ Բարսեղ Գավառացուց ստացել վարդապետ. աստիճան: Իր կրթության, դաստիարակության և հաս. գործունեության ամբողջ ժամանակը Ն. Մ. անցկացրել է վանական միաբանությունների և դպրոցների միջավայրում: Նրա գործունեությունը կապված է Բաղեշի Ամրդոլու վանքի, *Սյունյաց Մեծ անապատի* և Լիմ կղզու միաբանության հետ, որի հիմնադիրն է (1621) ինքը: Ավանդել է արտաքին գիտություններ:

Ն. Մ-ու ստեղծագործությունը կարելի է բաժանել 3 խմբի՝ պատմ., հոգու և մարմնի փոխհարաբերության, ավանդական-առասպելական: Պատմ. երկերում հեղինակը հաղորդում է այնպիսի փաստեր, որոնք չկան այլ աղբյուրներում: Այդպիսին է «Օրհնեալ տէր Յիսուս Փրկիչ» տողով սկսվող ներբողը, որը նվիրված է Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրման ու հիմնադիրներին: Մի այլ գանձում պատկերել է Անդրեաս քահանայի նահատակությունը՝ շահ Աբբասի հրամանով (1617): «Ի հոլովել ժամանակին» տողով սկսվող ողբում նկարագրել է Սալահ ադ Դինի կողմից Երուսաղեմի գրավումը (1187): Ն. Մ-ու փիլ. հայացքները դրսևորվել են «Մանուկ մտավարժ էի...» և «Վիճաբանություն երկնի և երկրի» այլաբանական բանաստեղծությունների մեջ: «Մանուկ մտավարժ էի...» բանաստեղծությունում առկա են հեղինակի անձն. կյանքին վերաբերող որոշ տեղեկություններ: Տաղում Ն. Մ. ձաղկել է մարդկային իրականության արատավոր երևույթները: «Վիճաբանություն երկնի և երկրի» բանաստեղծության մեջ պատկերել է հոգու և մարմնի պայքարը:

Ն. Մ-ու «Ներբողեան վիպասանական ի փոխումն Աստուածածին կուսին...» ընդարձակ քերթվածը՝ 100 տուն, գրվել է Երուսաղեմում. մնացած 300 տունը շարունակել է նրա աշակերտը՝ Ստեփանոս Շատախեցին: Այս ներբողյանը նվիրված է Աստվածածնի վերափոխմանը և Բարդուղիմեոս առաքյալի՝ Հայաստանում քրիստոնեություն տարածելուն: Այն յուրատեսակ գովք է՝ քրիստոնեության հաղթարշավի, աշխարհին օծյալ Փրկիչ պարգևող, ախտերը բուժող Աստվածամոր, նաև նոր, առաջադեմ գաղափարների՝ ընդդեմ հեթանոս. առասպելաբանության, կռապաշտության ու արատավոր սովորույթների:

Երկ. Բանաստեղծություններ, Ե., 1985:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Ակինյան Ն., Բաղեշի դպրոցը, Վնն., 1952: Մնացականյան Ա., Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Ե., 1956: Խաչատրյան Պ., Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Ե., 1969: Լեո, Երկ. ժող., հ. 3, գիրք 1, Ե., 1969:

Անելիտա Դոլուխանյան

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ներսես Դ Կլայեցի, սուրբ Ներսես Շնորհալի, Երգեցող [մոտ 1100, Ծովք բերդ (Ծոփաց նահանգի Անձիտ գավառ) – 13.8.1173, Հռոմկլա], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1166-ից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հաջորդել է ավագ եղբորը՝ *Գրիգոր Գ Պահլավունուն*: *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու* թոռը, իշխան Ապիրատ Պահլավունու որդին, *Գրիգոր Բ Վկայասերի* քրոջ թոռը: Մեծացել է Գրիգոր Բ Վկայասերի, այնուհետև *Բարսեղ Ա Անեցու* խնամքի ներքո, հիմնավոր կրթություն ստացել Քեսունի մոտ գտնվող Շուղրի Կարմիր վանքի դպրոցում՝ աշակերտելով Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսին: 16 տարեկանում ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա և վերանվանվել Ներսես (հայտնի չէ ավազանի անունը): Մինչև կաթողիկոս դառնալը եղել է Գրիգոր Գ Պահլավունու օգնականն ու խորհրդատուն: 1116-ից ապրել և ստեղծագործել է Կոմմագենեի Տլուք գավառի Ծովք դղյակում, 1150-ից՝ Հռոմկլայում: Դա պայմանավորված է եղել կաթողիկոս. աթոռը Ծովք, այնուհետև Հռոմկլա տեղափոխություններով: 1121–35-ին զբաղվել է եկեղեց-ազգ. գործունեությամբ:

Ն. Շ. և Գրիգոր Գ Պահլավունին մտադիր են եղել հայրապետ. աթոռը փոխադրել բուն Հայաստան՝ Անի, և վերականգնել հայկ. իշխանությունը Անիում: Սակայն Հայաստանի ծանր քաղ. պայմանները թույլ չեն տվել իրագործել այդ ծրագիրը, և երկու եղբայրները հայրապետ. աթոռը Ծովքից տեղափոխել են Հռոմկլա (տես *Հռոմկլայի կաթողիկոսարան*), որտեղ և ծավալվել է Ն. Շ-ու հովվական-եկեղեց., մշակութ., մատենագր. և մանկավարժ. բեղուն գործունեությունը: Ենթադրվում է, որ 1121–35-ին այցելել է Անի, շրջել բուն Հայաստանում, մոտիկից ծանոթացել հայ ժողովրդի կյանքին ու կենցաղին: Իր կաթողիկոսության տարիներին Ն. Շ. սերտ կապեր է պահպանել Հայաստանի բոլոր նշանավոր վանքերի և *արևելյան վարդապետների* հետ, թղթակցել նրանց հետ դավան., եկեղեց., ազգ., ինչպես նաև գրական ու գիտ. բազում խնդիրների շուրջ: Որպես մեծ հեղինակություն վայելող անձնավորություն նրան են ուղարկել (1164) հաշտեցնելու Կիլիկյան Հայաստանի երկու հայ իշխաններին՝ Թորոս Բ Ռուբինյանին և Լամբրոնի բերդի տեր Օշին Բ Հեթումյանին: 1141-ին իր կաթողիկոս եղբոր հետ մասնակցել է Անտիոքի ժողովին, որը գումարվել էր Անտիոքի Ռուդոլֆ լատին պատրիարքի գործունեությունը քննելու համար: Այդ ժողովից են սկսվել հայ-կաթոլիկ եկեղեց. հարաբերությունները:

Ն. Շ. միջեկեղեց. ճանաչում և համբավ է վայելել իր բացառիկ գիտականությամբ, աստվածաբան. պատրաստվածությամբ, առաքինազարդ վարքով, սրբակեցությամբ: Համարվել է ավետարանական ոգով եկեղեցիների միության և համագործակցության ջատագով, եկեղեցու մեծ վարդապետ համաքրիստ. մտքի և մշակույթի պատմության մեջ: Ն. Շ-ուն հույները, ասորիները և հռոմեացիները նմանեցրել

են III–V դդ. եկեղեցու մեծ հայրերին, նրա համբավը տարածվել է բոլոր ազգերի, այդ թվում՝ ոչ քրիստոնյաների մեջ: Ն. Շ-ուն ժամանակի հուն. և ասոր. աղբյուրները կոչել են «Նոր Գրիգոր Աստվածաբան»: Հայ եկեղեցու պատմության մեջ *Գրիգոր Ա Լուսավորչից, Սահակ Ա Պարթևից, Մեսրոպ Մաշտոցից* և *Գրիգոր Նարեկացուց* հետո ոչ ոք այնքան մեծարանք ու սեր չի վայելել իր ժամանակակիցների և հետագա սերունդների մոտ, որքան Ն. Շ.՝ իբրև սուրբ, հայրապետ և մատենագիր: Մեծարվել է կենդանության օրոք, իսկ շիրիմը դարձել է ուխտատեղի: Նրա մահը սգացել են բյուզ. արքունիքը, ողջ քրիստոնյա աշխարհը: Բացի «Շնորհալի» պատվանունից, որն ընդունված էր Կիլիկյան Հայաստանում (մասնավորապես Սև լեռան վանքերի դպրոցներում), ինչպես «Քերթողը»՝ Սյունիքում, Հայոց կաթողիկոսը մեծարվել է «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց», «եռամեծ վարդապետ», «երանաշնորհ սուրբ», «աղոթք Հայ եկեղեցու և Հայ հոգու», «տիեզերալույս վարդապետ», «համահրեշտակ» և այլ որակումներով:

Ն. Շ. հայ ամենաբազմարդյուն և բազմավաստակ մատենագիրներից է, համաքրիստ. չափանիշով մեծ մատենագիր: Նրա մատենագր. ժառանգությունը գրեթե անկորուստ հասել է մեզ: Գործերի մեծ մասը տպագրվել է, թարգմանվել տասնյակ լեզուներով և բազմիցս վերահրատարակվել: Նրա բազմաժանր ստեղծագործությունները՝ աստվածաբան., դավան., մեկնող., ծիսապաշտամունք., պատմ., փիլ., մանկավարժ. բնույթի երկերը, բանաստեղծություններն ու պոեմները, նամակներն ու քարոզները, աղոթքներն ու շարականները Հայոց «արծաթե դարի» և Կիլիկյան Հայաստանի պատմության առաջին շրջանի հոգևոր-մշակութ., կրոնաաստվածաբան. մնայուն արժեքներից են, որտեղ արտահայտված են ժամանակի ազգ-քաղ. տրամադրությունները, Հայոց պետության և Հայ եկեղեցու գաղափարախոսությունը, վերջինիս ինքնանկախության, ազգ. նկարագրի, ուղղափառության պաշտպանությունը:

Ն. Շ-ու մատենագր. վաստակն ընդունված է բաժանել երկու մասի՝ արձակ և չափածո: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո գրված առաջին արձակ գործը «Ատենաբանութիւն»-ն է: Սա ճառ է, որը Ն. Շ. արտասանել է իր կաթողիկոս. ձեռնադրության և օծման առթիվ, Ծաղկազարդի օրը, 1166-ի ապրիլի 17-ին, Հռոմկլայում գումարված ազգ-եկեղեց. ժողովում: Նշելով իր կաթողիկոս եղբոր արժանիքները՝ այնուհետև անդրադառնում է իր ժամանակի դժվարություններին, մասնավորապես հայ ժողովրդի՝ հայրենի երկրից, անցյալի փառքից, պետականությունից զրկված լինելուն, կաթողիկոս. աթոռի տարագիր վիճակին, որոնց պատճառով շատ դժվար էր կատարել հայրապետ. գործերը, ժողովրդին խրատել, ուսուցանել և սերմանել Աստծո խոսքը: Ճառի վերջում Ն. Շ. աղոթում է, որ Աստված իրեն ուժ ու կարողություն տա՝ իր հոտը հովվելու, մխիթարելու, հույս հայտնում, որ Աստված կփրկի «զմեզ ի բերանոյ առիւծոց», կազատի գերության կապանքներից և բոլորին կվերադարձնի հայրենիք:

Ն. Շ-ու արձակ գործերի պսակն է «Թուղթ ընդհանրական»-ը, որը գրվել է «Ատենաբանութիւն»-ից երեք ամիս անց: «Թուղթ ընդհանրական»-ը Ն. Շ-ու անդրանիկ կոնդակն է՝ ուղղված հայ ժողովրդին: Այն որակվել է «ջահ լուսատու աստուածասիրացն մտաց», «պանծալի մատեան», «դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ եկեղեցւոյս մերոյ», որտեղ ամբարված են նաև հոգևոր դասին և ժողովրդին ուղղված աստվածային պատվիրաններ, հոգեշահ խրատներ: «Թուղթ ընդհանրական»-ը սկսվում է սիրո ողջույնով և հայրապետ. օրհնությամբ: Ն. Շ. խոսում է իր կաթողիկոս ընտրվելու, եղբոր՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու մահվան, իր վրա դրված հայրապետ. բարձր պարտականությունների մասին: Ներածականում համառոտ, բայց ամբողջական ձևով ներկայացնում է Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը, եկեղեց. կարգն ու կանոնը, ավանդությունները: Այնուհետև իր հայրապետ. խոսքն ուղղում է ժամանակի բոլոր դասերին և հաս. խմբերին՝ «Առ կրօնաւորս», «Առ առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց», «Առ առաջնորդս եկեղեցւոյ», «Առ դասս քահանայից», «Առ իշխանս», «Առ զինուորաց դասս», «Առ քաղաքականսդ» (քաղաքի բնակչության), «Առ երկրագործս», «Առ կանանց դասս», նրանց տալով իր խրատը և պատգամը՝ կրոն., եկեղեց. ու ազգ. պարտականությունների մասին: «Թուղթ ընդհանրական»-ը ժամանակի Հայ եկեղեցու, հոգևորականության, ժողովրդի կյանքի և բարքերի հայելին է, պատմ. վավերագիր և արժեքավոր գրական

երկ: Հայոց կաթողիկոս *Հակոբ Ա Կլայեցին* 1268-ին «Թուղթ ընդհանրական»-ը նույնությամբ ընդօրինակել է տվել և ուղղել ժողովրդին՝ որպես իր անդրանիկ կոնդակ: Այն այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը և ազդեցությունը՝ որպես եկեղեց. կանոնների, հոգևոր կյանքի և եկեղեց. բարեկարգության լավագույն ձեռնարկ և ուղեցույց:

Ն. Շ. իր կաթողիկոս եղբոր հանձնարարությամբ գրել է Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը (հրտ. 1825), որը հասցրել է մինչև 5-րդ գլխի 17 համարը: Մեկնությունը համարվում է «գեղեցիկ և հանճարեղ բանիւ» գրված գործ: Անհայտ են մեկնությունը կիսատ թողնելու հանգամանքները. այն շարունակել է *Հովհաննես Երզնկացին* (Ծործորեցի): Ն. Շ. գրել է նաև Կաթողիկե թղթերի մեկնությունը:

Ն. Շ-ու արձակ գործերի մեջ կարևոր տեղ են գրավում նրա թղթերը և նամակները, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են դավան., կրոն., եկեղեց. միության խնդիրներին: Հիշատակելի են «Առ Մանուել թագաւոր Հոռոմոց» երեք, «Թուղթ առ Միքայել պատրիարք Հոռոմոց», ինչպես նաև արևելյան վարդապետներին գրած դավան. թղթերը, *արևորդիների* աղանդի մասին պատմող «Ի Սամոսատիա քաղաք յաղագս արևորդաց դարձի» և համաճարակի վտանգին ենթարկված եդեսացիներին ուղղված նամակները:

Ն. Շ. արևելյան վարդապետների խնդրանքով թարգմանել է ս. Սարգսի վկայաբանությունը, *Դավիթ Անհաղթի* նշանավոր «Բարձրացուցէք» ներբողի և *Գրիգոր Նյուսացու* «Ամենայն չար» ճառի մեկնությունը: Թարգման. արժեքավոր գործերից են «Վարք սուրբ Պարսամայ», «Ներբողեան Յովհաննու Ոսկեբերանի ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց», «Վարք Տարագրոսի և Պրոբոսի» ևն:

Ն. Շ-ու առաջին չափածո ստեղծագործությունը «Վիպասանութիւն» քերթվածն է՝ գրված 1121-ին (հրտ. 1643): Հեղինակի վկայությամբ՝ շարադրվել է «հոմերական վիպասանությամբ»՝ հայ գրականության մեջ հիմք դնելով մի նոր ժանրի (լրիվ վերնագիրն է՝ «Շարադրութիւն հոմերական վիպասանութեամբ սակս Հայկազանցն սեռի և Արշակունեացն զարմի ի սկզբանց մինչև ի վախճան»): Բաղկացած է 1600 տողից: Քրիստ. ոգով և հայրենասիր. շնչով գրված այս քերթվածը հայ ժողովրդի չափածո պատմությունն է՝ սկզբից մինչև իր ժամանակները: Ն. Շ., հետևելով Մովսես Խորենացուն, պատմում է Հայկազն, Արշակունի, Բագրատունի տոհմերի մասին, երախտագիտությամբ խոսում Գրիգոր Ա Լուսավորչի, Ներսես Ա Մեծի, Սահակ Ա Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի, նրանց եկեղեցաշեն ու հայրենանվեր գործունեության մասին: Հանգամանորեն անդրադարձել է Պահլավունի իշխաններին և կաթողիկոսներին՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն, Գրիգոր Բ Վկայասերին, Բարսեղ Ա Անեցուն, Գրիգոր Գ Պահլավունուն և այլոց, դրվատել նրանց գործերը: Սրտառուչ ու հայրենասիր. ոգով է նկարագրված Վարդանանց պատերազմը, Ղևոնդյանց քահանաների արիությունը:

Ն. Շ-ու չափածո հայրենասիր. ստեղծագործության գլուխգործոցը «Ողբ Եդեսիոյ քաղաքի» պոեմն է (1145, հրտ. 1810), որը բաղկացած է 2096 տողից և ունի չորս մաս՝ նախերգանք, Եդեսիայի պաշարումն ու կոտորածը, անեծքները և Ն. Շ-ու հույսերը գալիքի նկատմամբ: «Ողբ Եդեսիոյ»-ն միջնադարյան հայ և համաշխ. գրականության ամենանշանավոր ստեղծագործություններից է՝ գրված քրիստ. կրոնի սկզբունքների ջատագովությամբ և հայրենասիր., քնարական շնչով: Պոեմի նյութը և եղելությունները պատմական են, բովանդակությունը 1144-ին Հալեպի Զանգի ամիրայի կողմից Եդեսիա (Ուռհա) քաղաքի պաշարման, գրավման, քրիստոնյա բնակչության անգութ կոտորածի և քաղաքի կործանման մասին է: Ն. Շ. պոեմը գրել է իր Շահան եղբոր որդու՝ Ապիրատ իշխանի (հետագայում՝ Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Զ Ապիրատ*) խնդրանքով, որը պաշարման ժամանակ եղել է Եդեսիայում, ազատվելով՝ գնացել է Ծովք և այդ ողբերգական դեպքերը պատմել հորեղբորը:

Պոեմը գրված է դիմառնության ձևով. Եդեսիան անձնավորված է իբրև որդեկորույս, որբևայրի մի կին, որն ավերակների վրա նստած սգում է իր դժբախտությունը և հրավիրում քրիստ. եկեղեցիներին և համայն քրիստոնյա աշխարհին ողբակից լինել իրեն: Այնուհետև իր խոսքն ուղղում է Մեծ Հայքին, Վաղարշապատ և Անի քաղաքներին, Հայ եկեղեցուն, ոգեկոչում իր անցյալի փառավոր պատմությունը՝ դրանով, ի դեմս Եդեսիայի, ողբալով ողջ Հայաստանի և իրենց փառքից ու հզորությունից զրկված Հայոց երկու նշանավոր մայրաքաղաքների դառն իրականու-

թյունը: Ն. Շ-ու գրչի տակ Եդեսիայի անկումը դարձել է աշխարհածավալ, համամարդկային և համաքրիստ. ողբ ու վիշտ: Ողբի հիմն. գաղափարը Հայաստանի անկախության կորուստն է և նրան ազատագրված տեսնելու երազն ու հավատը: «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմում Ն. Շ. հանդես է գալիս թե՛ որպես քրիստոնյա մեծ մտածող, հումանիստ և թե՛ ճշմարիտ ու ջերմ հայրենասեր: Նա քրիստ. գաղափարախոսությունը և ազգասիրությունը զուգորդում, շաղկապում է միմյանց՝ երկը վերածելով քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների եղբայրության և համերաշխության մի օրհներգի՝ ընդդեմ բռնության և չարիքի: Պոեմն ավարտվում է լավատեսությամբ, հայ ժողովրդի և Հայաստանի ազատագրության հույսով:

Ն. Շ-ու չափածո գործերից է «Բան հաւատոյ» (1151, հրտ. 1928, տես «Բանք չափաւ», էջ 182–238) քերթվածը: Բաղկացած է 1500 տողից և ունի կրոնադավան. բովանդակություն: Գրվել է *եկեղեցու հայրերի* դավան. գրվածքների հետևողությամբ: Հեղինակի նպատակն է եղել հերքել *քաղկեդոնականությունը*, պաշտպանել և հաստատել Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը: «Բան հաւատոյ»-ն հետագա դարերում հայ դավանաբանների համար եղել է հակաքաղկեդոն. պայքարի գաղափար. զենք:

Ն. Շ-ու բանաստեղծ. տաղանդի գլուխգործոցն է «Յիսուս Որդի» պոեմը (1152, հրտ. 1643)՝ բաղկացած 4000 տողից և երեք գրքից: Համարվում է հայ մատենագրության երկրորդ Նարեկը, որովհետև կոչվում է նաև «Ողբերգութիւն վիպասանական ի տաուց սրբոց»: «Յիսուս Որդի»-ն Հին և Նոր կտակարանների պատմության բանաստեղծ. վերարտադրությունն է՝ ընդելուզված Ընդհանրական եկեղեցու պատմության դրվագներով: Քերթվածն ավարտվում է Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան, Վերջին դատաստանի և աշխարհի վախճանի դանթեական նկարագրությամբ: Ըստ հեղինակի բնութագրման՝ պոեմը բովանդակում է մարդկության անցյալը, ներկան և ապագան, «խօսք է ընդ Աստուծոյ», բազմազան աղոթքների մի շարք, որտեղ երևում են մեծ երգասացի, աղոթողի զգացումները, հոգեվիճակը և ողջ էությունը: «Յիսուս Որդի»-ն դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի մեջ վայելել է մեծ ժողովրդականություն և եղել ընթերցանության ամենասիրելի գրքերից (բազմիցս վերահրատարակվել է, թարգմանվել մի շարք օտար լեզուներով): «Վիպասանութիւն»-ը, «Ողբ Եդեսիոյ»-ն, «Բան հաւատոյ»-ն և «Յիսուս Որդի»-ն գեղ. չափածո խոսքի նոր տեսակներ են, հայ վիպերգական և վիպաքնարական պոեմների նախօրինակները:

Ն. Շ-ու չափածո գրվածքների մեջ իր ուրույն տեղն ունի «Հաւատով խոստովանիմ» նշանավոր աղոթքը: Առաջին անգամ լույս է տեսել 1616-ին, Լվովում, «Սաղմոս ի Դաւիթ» գրքում, ապա՝ 1661-ին Ամստերդամում՝ «Կարճառօտ ժամագիրք» ժողովածուում: Առանձին գրքով առաջին անգամ հրատարակվել է Վենետիկում, 1690-ին, այնուհետև բազմիցս վերահրատարակվել: «Հաւատով խոստովանիմ»-ը համաշխ. հոգևոր գրականության գոհարներից է (թարգմանվել է 36 լեզուներով): Բաղկացած է 24 տնից (օրվա 24 ժամերի համեմատ) և բովանդակում է աղոթքի բոլոր տեսակները (դավան., զղջական, պաղատական, խոստովանական են): Հեղինակն այն անվանել է «Քրիստոսին հավատացող յուրաքանչյուր անձի ապղոթք»: Գրված է արձակ, բայց հոգևոր ապրումների, հույզերի հարստությամբ և ներքին ռիթմով ազատ բանաստեղծություն է:

Ն. Շ-ու չափածո գործերից են ներբողյանները՝ «Ի սուրբ Խաչն», «Առ սուրբ հրեշտակսն» են, խրատներ, առակներ (հանելուկ իմաստով): Հանելուկի՝ իբրև գրական առանձին տեսակի ստեղծումը, մշակումը և դասական կատարելագործումը կապվում է Ն. Շ-ու անվան հետ: Նրանից մնացել է ավելի քան 300 հանելուկ, որոնք գրվել են «վասն ուրախութեան մարդկան», և որոնց նպատակն էր զվարճալի եղանակով ուսուցանել մարդկանց, նրանց մեջ զարգացնել սրամտություն, դիտողականություն: Ն. Շ-ուց պահպանվել են մանկավարժ-ուսուցող. բնույթի ոտանավորներ, ուղերձներ ու բանքեր, որոնք չունեն իրենց նախօրինակը հայ բանաստեղծության մեջ: Գրվել են ընթերցողին բարոյապես կրթելու, օգտակար գիտելիքներ տալու նպատակով: Խրատ. ոտանավորներից մի քանիսն ունեն կարճ տողեր՝ բաղկացած 36 հանգավոր տներից, որոնցից յուրաքանչյուրն սկսվում է հայոց այբուբենի հերթական տառի անունով: Հեղինակն այս ձևն է ընտրել, ինչպես ինքն է նշել, որպեսզի մանուկները կարողանան հեշտությամբ և՛ նյութը մտապահել, և՛ յուրացնել հայոց գրերի կարգը: Ն. Շ. ժամանակի մեծ Մխիթար հերացու խնդրանքով գրել է «Յաղագս երկնից և զարդուց նորա» (1162) տիեզերագիտ. պոեմը: Գրվածքի վերջում կա մի «Յորդորակ» 62 տողից բաղկացած, որը հավատի դավանություն է արարչության, Ամենասուրբ Երրորդության և Բանի Մարդեղության մասին: Յուրաքանչյուր տան (երկտողի) սկզբի տառերը կազմում են «Մխիթար բժիշկ, ընկալ ի Ներսեսէ զայս բան» գլխակապը:

Ն. Շ-ու գործունեության և մատենագր. վաստակի մեջ առանձնահատուկ և կարևոր տեղ են գրավում միջեկեղեց. հարաբերությունները հույների հետ և Հայ ու Հույն եկեղեցիների միության հարցի շուրջ նրա գրած թղթերը՝ ուղղված Բյուզանդիայի Կիռ Էմմանվել կայսրին, Կ. Պոլսի Միքայել պատրիարքին, ինչպես նաև արևելյան վարդապետներին: 1165–73-ին Ն. Շ. գրել է իր նշանավոր երեք դավան. թղթերը՝ «Գիր խոստովանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», «Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» և «Յաղագս աւանդութեանց եկեղեցւոյ» (հրտ. «Թուղթք ընդհանրական»-ում, 1865): Այդ թղթերում Ն. Շ. ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դավանությունը և հստակորեն ճշտել ու սահմանել միության հարցում Հայ եկեղեցու դիրքը: Եկեղեցիների միության հարցում Ն. Շ-ու առաջ քաշած սկզբունքները Հայ եկեղեցին անփոփոխ պահպանել է հետագա դարերում. դրանք գործում են նաև այսօր, իսկ միջեկեղեց. հարաբերություններում Հայոց հայրապետներն ու վարդապետները առաջնորդվել են Ն. Շ-ու ոգով և նախանշած ուղիով: Բյուզանդիան եկեղեցիների միությունը ձգտել է ծառայեցնել իր քաղ. նպատակներին, այն է՝ խարխլել Կիլիկիայում նորահաստատ հայ ազգային պետականության հիմքերը, իրեն ենթարկել նաև բուն Հայաստանը, իսկ Հայ եկեղեցուն զրկել ինքնուրույնությունից և միացնել կայսերական եկեղեցուն, հայերին դարձնել քաղկեդոնական: Հետագայում եկեղեցիների միության հարցը Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին ևս ըմբռնել է նույն կերպ՝ որպես ամբողջական ենթարկում Հռոմի պապի գերագույն քաղ. և հոգևոր իշխանությանը:

Ն. Շ. եկեղեցիների միության հարցին մոտեցել է նոր սկզբունքներով: Ըստ նրա՝ միությունը պետք է լինի բոլորի համաձայնությամբ, հիմնված փոխադարձ հարգանքի, զիջողության և հանդուրժողականության վրա: Ն. Շ. գտնում էր, որ դավան. և ծիսական տարբերություններն

ու ազգ. ավանդու-
թյունները եկեղեց. հա-
րաբերություններում
վճռական նշանակություն չունեն, և դրանք
չպետք է հիմք դառնան հակառակության և ա-
գամիջյան թշնամության: Երբ տարբեր եկեղե-
ցիներ ընդունում են քրիստ. հավատի հիմն.
ճշմարտությունները, ապա Ս. Ծնունդը հունվ.
6-ին թե դեկտ. 25-ին տոնելը, «Սուրբ Աստ-
ված» (Երգ Երեքսրբենի) սրբասացությունը
Սուրբ Երրորդությանը թե Որդուն վերագրելը,
անգամ գլխ. հարցը՝ Քրիստոսի մեջ մեկ կամ
երկու բնություն դավանելը Ն. Շ. համարել է
ուղղափառության սահմանի մեջ, եթե դրանք
ասվում են առանց հակառակության ոգու, ա-
ռանց փոխադարձ մեղադրանքների և աննախա-
պաշար մտքով: Լինելով եկեղեցիների միու-
թյան ջերմ պաշտպան՝ Հայոց կաթողիկոսը հույ-
ներից պահանջել է հարցը քննել ոչ որպես
«Տէր ընդ ծառայի» հրամայելով, այլ՝ «հաւա-
սար ընդ հաւասարի» բանակցելով, ոչ թե «թա-
գաւորական ահարկու զօրութեամբ», այլ՝
«քաղցրագոյն խոնարհութեամբ», փոխադարձ
համակցողությամբ և զիջումներով: Եկեղեցի-
ների բաժանումը հակառակ է Ավետարանին և
Աստծո կամքին: Ն. Շ. հայտարարում էր, որ
Հայ եկեղեցին միությունը պատկերացնում է ոչ
թե մոլորությունից դարձ դեպի ճշմարտու-
թյուն, այլ հանուն աստվածային սիրո հաղոր-
դությունը վերահաստատելու պայման: Ն. Շ.
իր միութենական ձգտումների մեջ քրիստ. և
ավետարանական սկզբունքների հետ դրել է
նաև ազգ. նպատակներ՝ հայ ժողովրդի ապա-
հովությունը, խաղաղությունն ու բարօրու-
թյունը փնտրելով քրիստոնյաների համերաշխ
միության և փոխադարձ օգնության մեջ: Ըստ
Մ. Օրմանյանի, Ն. Շ. «բարձրաբարբառ քարո-
զիչն է Հայոց եկեղեցու ներողամիտ և լայնա-
խոհ տեսության, որ եկեղեցու միությունն
ըմբռնում էր հիմնական կետերի համաձայնու-
թյան և փոխադարձ հոգևոր հաղորդակցության
մեջ և մերժում է տիրապետության ու ստրկա-
բար նմանողության ամեն պահանջները, որոնց
վրա հաստատած են Հույն և Լատին եկեղեցի-
ներ միության անհրաժեշտ պայմանը» («Ազգա-
պատում», հ. 1, 1912, էջ 1417):

Ն. Շ-ուց սկսած, և հատկապես, ի դեմս նրա,
հայ աստվածաբան. միտքը և կրոնաեկեղեց. գա-
ղափարախոսությունը դեռևս XII դ. հանդել է
նրան, ինչը ներկայումս քրիստոնյա աշխար-
հում անվանվում է *էկումենիկ շարժում*:

Ն. Շ. որպես երաժիշտ և շարականագիր թողել է բազմաժանր երաժշտ. ժառանգություն՝ Տերունական, պահոց օրերի, սրբերին նվիրված, դավան., վարքագր., ազգային-հայրենասիր. բովանդակությամբ բազում շարականներ, տաղեր, գանձեր, մեղեդիներ: Դարեր շարունակ մեծ ժողովրդականություն են վայելել գիշերային ժամի «Առաւօտ լուսոյ»-ն, «Յիշեսցուք»-ը, «Զարթիք»-ը, «Աշխարհ ամենայն»-ը, առավոտյան ժամի «Նորաստեղծեալ»-ը, «Արարչական»-ը (ըստ շաբաթվա 6 օրերի), արևագալի ժամի երգերը՝ «Յարևելից մինչև ի մուտս», «Ծագնաւորք Աստուծոյ», «Լոյս, արարիչ լուսոյ», «Աներանելիդ Աստուած», «Ծանապարհ և ճշմարտութիւն», ճաշու կամ երրորդ ժամի «Օրհնեմք զքեզ»-ը, «Նահապետին Աբրահամու»-ն, խաղաղական ժամի «Նայեաց սիրով»-ը, «Ի քեն հայցեմք»-ը են: Ն. Շ-ուն են պատկանում սաև Համբարձումից մինչև Հոգեգալուստ պահք պահելու, Վարդավառի, Հոգեգալստյան և Վերափոխման տոները երեքօրյա և բազմօրյա դարձնելու հրահանգը և այդ տոներին նվիրված շարականները: Հռչակավոր են Աբգար թագավորին, Տրդատ Գ Մեծին և Աշխեն թագուհուն, ս. Գևորգ և ս. Սարգիս զորավարներին, Ավարայրի հերոսներին, Ղևոնդյանց նահատակներին նվիրված շարականները: Առանձնապես բարձր արվեստով են ստեղծված Վարդանանց նվիրված «Նորահրաշ պսակաւոր» և «Արիացեալք» շարականները:

Ն. Շ-ու երգերից ու շարականներից շատերը սկսվում են իր անվան սկզբնատառով՝ կազմելով «Ներսէսի երգ»:

Ն. Շ. հայ երաժշտության կիլիկյան դպրոցի ամենափայլուն ներկայացուցիչն է և առհասարակ միջնադարյան Հայաստանի մասնագետ բանաստեղծ-երաժիշտներից մեծագույնը: Նա իր արվեստի խորքով, տարողությամբ ու արժեքով դուրս է գալիս ազգային սահմաններից ու դառնում համաքրիստ. (մանավանդ՝ արևելաքրիստ.) քաղաքակրթության խոշոր երևույթներից մեկը: Պահպանված գրական ու երաժշտ. շատ նյութեր, ձեռագր. փաստեր ցույց են տալիս, որ Ն. Շ. եղել է ոչ միայն բազմարդյուն երգահան, այլև՝ իր ժամանակի լավագույն երգիչ կատարողներից մեկը, գեղագետ, տեսաբան, ուսուցիչ, իսկ որպես ստեղծագործող հորինել է հոգևոր (եկեղեցական) արտապաշտամունքային ու, ամենայն հավանականությամբ, նաև աշխարհիկ երգեր: Արտապաշտամունքային են կոչվում այն ստեղծագործությունները, որոնք թեև արդյունք են կրոն. ներշնչման, բայց նախատեսվել են ոչ թե պաշտոներգության մեջ ներմուծելու, այլ կենցաղում կատարելու համար: Ն. Շ-ու արտապաշտամունքային գործերից «Յիսուս Որդի» ծավալուն պոեմն անցյալում եղանակավոր (ասերգի ձևով) պատմվել ու մի ամբողջ շարք հատվածներում էլ նաև երգվել է, ինչպես «Սասունցի Դավիթ» էպոսը:

Հոգևոր երաժշտության բնագավառում Ն. Շ. մեծ բարենորոգիչ է թե՛ իր բուն ստեղծագործությամբ և թե՛ պաշտոներգության ծիսական կողմի բարեկարգությամբ: Նա կարգավորել է հայոց մինչ այդ այլայլված, աղքատացած պաշտոներգությունը, բարեձևություն ու միակերպություն հաղորդել դրան, բազմապիսի ստեղծագործություններով ճոխացրել և, միաժամանակ, XII դ. համար արդեն հնացած մասերից ու ձևերից մաքրել նույն պաշտոներգությունը՝ զետեղելով սեփական տաղանդավոր հեղինակությունները երկար ու ձիգ սաղմոսասացությունների փոխարեն: Ն. Շ. վերանայել է հայկ. միջնադարյան ծիսական-երաժշտ. բոլոր գրքերը. դրանցից մի քանիսը լրացրել հիմնովին: Միջնադարյան ձեռագրերում ցրված Ն. Շ-ու երգերը քննության են ենթարկվում դրանց գրական խոսքի կառուցվածքի (տաղաչափության), ձայնեղանակների նշման ու գործնական կիրառման և խազավորման (խազագրերի հյուսվածքի) տեսակետներով: Բացի այդ, նույն երգերի մի ստվար մասն առկա է նաև Էջմիածնում՝ XIX դ. հայկ. ձայնագրության նոր համակարգի նշաններով ձայնագրված ժողովածուներում: Վերջիններս ներկայացնելով հայոց հոգևոր երգարվեստի, մասնավորապես երգեցողության, ուշ միջնադարյան պատկերը՝ միաժամանակ անդրադառնում են այդ արվեստի հին ու հնագույն շատ շերտեր, որով և համեմատելի են միջնադարյան գրչագիր համապատասխան ժողովածուների հետ: Հիշյալ ձայնագրյալ ժողովածուներում ներփակված Ն. Շ-ու ավելի քան 200 ստեղծագործությունների (շարականների և Պատարագի ու Ժամագրքի երգերի) ուսումը հնարավորություն է տալիս գաղափար կազմելու նրա երաժշտաբանաստեղծ. արտահայտչամիջոցների մասին, տարբերելու այդ ստեղծագործությունների ժանրային-ոճական հիմն. ոլորտները և խորամուխ լինելու նրա արվեստի փիլիսոփայության մի քանի էական կողմերի մեջ: Դրանք են՝ ձգտումը դեպի գեղ. կատարելությունը, որ հոգևոր երգարվեստում բարձրացնում է երաժշտության գեղազգայական ներգործության ուժը, արլ. ու արմ. մասնագիտացված արվեստների, նաև սեփական ժողովրդի աշխարհիկ երգ-երաժշտության կենսունակ տարրերի համարձակ օգտագործումը, որ նոր առումներ է հաղորդում հոգևոր երգին՝ երբեմն նույնիսկ աշխարհընկալման տեսակետով: Վերջապես, մեղեդիական ազատ, զարդոլորուն ոճի զարգացումը, որը, բարդ համաձայնությունների (լադերի) ու բազադրյալ (խրոմատիկ) հնչյունաշարի ստիճանների անկաշկանդ կիրառման պայմաններում, քնարական գեղումները հաճախ տեղափոխում է ներքին ապրումների ոլորտը: Ն. Շ. հայկ. միջնադարի այն մեծերից է, որը Գրիգոր Նարեկացու, *Մանուել* և *Տրդատ* ճարտարապետների, *Թորոս Ռոսլինի* և *Սարգիս Պիծակի* նման հազվագյուտ արվեստագետների շարքում իր գործունեությամբ արժեքավոր ավանդ է մուծել Վերածննդի շրջանն ու դրան հատուկ հումանիզմի շարժումը հեռուներից նախապատրաստելու գործում:

Հայ եկեղեցին ս. Ն. Շ-ու հիշատակը տոնում է *Խաչվերացի* հինգերորդ կիրակիի նախորդ շաբաթ օրը՝ «սրբոց թարգմանչաց վարդապետաց» հետ:

Կաթողիկոս. գահին Ներսես Դ Կլայեցուն հաջորդել է *Գրիգոր Դ Տղան*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.2, 4-րդ պատկերը:

Երկ. Բանք չափաւ, Վնտ., 1830: Նամականի, Վնտ., 1838: Թուղթք ընդհանրական, Էջմիածին, 1865: Յաղագս երկնի և զարդուց նորա. Հանելուկներ, Ողբ Եդեսիոյ, Ե., 1968: Ողբ Եդեսիոյ, Ե., 1973: Վիպասանութիւն, Ե., 1981: Յիսուս Որդի, աշխարհաբարի փոխադրումը Վ. Ղազարյանի, Ե., 1991: Թուղթ ընդհանրական, Ե., 1991:

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1981: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ա բ ե ղ յ ա ն Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970: Հ ա կ ո բ յ ա ն Գ., Ներսես Շնորհալի, Ե., 1964: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Ներսես Շնորհալի (հոդվածների ժող.), Ե., 1977: Զ ե ք ի յ ա ն Լ., Համամիութենական տրամախոսություն մը ԺԲ դարու: Բանակցություն ս. Ներսես Շնորհալիի և կայսերական նվիրակ Թեորիանոսի միջև..., Վնտ., 1978: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ա., Հայ միջնադարյան հանելուկներ, Ե., 1980: «Էջմիածին», 1973, № 12 (համարը նվիրված է ս. Ներսես Շնորհալու մահվան 800-ամյակին):

ՆԵՐՍԵՍ ՊԱԼԻԱՆԵՆՑ, Պ ա լ ի ե ն ց, Պ ա լ ե ն ց, Պ ա լ ո ն, Պ ա ղ ո ն (XIII դ. վերջ, Սիս – 1363, ենթադրվում է՝ Մանազկերտ), մատենագիր, ունիթորական շարժման ներկայացուցիչ: 1330-ական թթ. եղել է Ուրմիայի եպիսկոպոս: Հարելով հայ ունիթորներին (տես *Ունիթորություն*)՝ հրաժարվել է Հայ առաքելական եկեղեցու շնորհած եպիսկոպոս. կոչումից: 1336-ին մեկնել է Կիլիկիա, Կարինի Սիմեոն Բեկ եպիսկոպոսի և ուրիշ համախոհների հետ քարոզել կաթոլիկություն, լատ. եկեղեցու ծեսով մկրտել հայերին: Այդ համգամանքը հուզումների տեղիք է տվել, և իշխանությունը բանտարկել ու աքսորել է կաթոլիկ քարոզիչների համախոհներին: 1338-ին Բենեդիկտոս XII պապը Ն. Պ-ին կարգել է Մանազկերտի արքեպիսկոպոս: 1341-ին նա Ավինյոնում պապին է ներկայացրել մի գրքույկ, որտեղ Հայ առաքելական եկեղեցուն վերագրել է 117 «մեղադրանք»: Ն. Պ. թարգմանել է Մարտինոս Օպավացու «Ժամանակագրութիւն քահանայապետաց և կայսերաց» երկը (1348–51): Հայոց պատմությունը դիտելով իբրև ընդհանուր պատմության մաս՝ թարգմանության մեջ զետեղել է հայոց պատմությանն առնչվող ժամանակագր. տեղեկություններ, վերջում կցել հայ կաթողիկոսների, թագավորների, իշխանների անվանացանկերը, որոնք կազմելիս օգտվել է Մովսես Խորենացու և Եվսեբիոս Կեսարացու երկերից: Ն. Պ. թարգմանել է նաև լատ. Մաշտոցը (ծիսարան): Թարգմանությունների բնագրերը պահվում են Երևանի և Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարաններում:

Գրկ. Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 3, Վնտ., 1786: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Մանր ժամանակագրություններ. XIII–XVIII դդ., հ. 2, կազմ. Վ. Հակոբյան, Ե., 1956, էջ 196–206: Վ ա ր դ ա ն յ ա ն Յու., Ներսես Պալիենցին վերագրվող ժամանակագրական մի ցանկի մասին, ՊԲՀ, 1980, № 3:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՆԵՐՔԻՆԱՑՅԱԼՆԵՐ, աղանդավորական հոսանք՝ տարածված Բյուզանդիայում IV–V և Հայաստանում՝ X–XII դարերում: Ն-ի մասին վկայող սկզբնաղբյուրներն են՝ *Հովհան Ոսկեբերանի*՝ Պողոս առաքյալի Առ Գաղատացիս թղթի մեկնությունը, *Անանիա Սանահնեցու* և *Հովհաննես Սարկավագի* դավանաբան. աշխատությունները: Հետևելով *մանիքեությանը*՝ Ն. դավանել են ճգնակեցական ծայրահեղ գաղափարներ, որոնց համաձայն, ամեն տեսակ նյութ չարիք է: Բացարձակացնելով հոգևորը

և նրան հակադրելով նյութականը՝ Ն. մերժել են մարմինն ու մարմնի իրավունքները: Այս է պատճառը, որ Ն-ի մեջ շատ տարածված է եղել սեռական օրգանների անդամահատումը (այստեղից էլ այդ հոսանքի անվանումը՝ ներքինի, ներքինացած): Անանիա Սանահնեցին վկայում է, որ Ն., խախտելով բնության աստվածադիր օրենքները, ոչ միայն ընկնում են սեռապես չեզոք վիճակի մեջ, այլև նմաններին կարգում են «ի գլուխ գահերիցության», այսինքն՝ համայնքի ղեկավար, ինչը խստորեն դատապարտելի է եկեղեցու համար:

Գրկ. Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառության» պատմամշակութային նշանակությունը, տես հեղինակի Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Էջմիածին, 1995, էջ 157–166:

Հակոբ Քյոսեյան

ՆԶՈՎՔ (նզով < պահլ. nizav բառից, նշանակում է «վերից ցած՝ մեկի վրա կանչել»): *Աստծո* անունից եկեղեցու սահմանած բարձրագույն պատիժ, արգելք՝ ուղղափառ դավանանքի և ուսուցման դեմ մեղանչողների, մասնավորապես՝ Քրիստոսի անձն ու բնությունը սխալ մեկնաբանողների նկատմամբ: Որպես եկեղեցու սահմանած համազոր պատիժ կիրառվում է նաև բ ա ն ա դ ր ա ն ք ը: Համարժեքն է հուն. ἀνάθεμα (անաֆեմա, անաթեմա) բառի, որը նշանակում է վերադրություն, վրան դրված բան (խոսք), այստեղից էլ՝ բ ա ն ա դ ր ա ն ք, բ ա ն ա դ ր ե լ: Վերջինս լատ. կոչվում է excommunicatio (անջատում), եբր.՝ cherem (դատապարտում): Բանադրանքն առավելապես կիրառվում է եկեղեցու և նրա կարգի դեմ օրինազանց գործունեության, անհնազանդության պարագայում: Երկու դեպքում էլ (Ն-ի և բանադրանքի) անձը զրկվում է եկեղեցու հաղորդությունից և վտարվում համայնքից: Բանադրանքը մնայուն չէ և կարող է վերացվել, եթե բանադրվածն ապաշխարում է և վերադառնում եկեղեցու հաղորդության: Բանադրանքը վերացնում է բանադրողը կամ էլ նրա օրինավոր հաջորդներից մեկը: Իմաստային որոշ տարբերություններով հանդերձ՝ Ն. և բանադրանք եզրերը հաճախ գործածվում են որպես հոմանիշներ:

Առաջին՝ աստվածային Ն. (անեծքը) տրվել է օձին (փոխաբերաբար՝ *սատանային*)՝ Եվային խաբելու, Եվային՝ օձին անսալու և Ադամին՝ Աստծո պատվիրանին չհնազանդվելու, այսինքն՝ *մեղք* գործելու համար (Ծննդ. 3.14–19): Հին ուխտում Աստված *պատվիրաններ* է տվել Մովսեսին: Մովսիսական օրենքով նզովյալները՝ Աստծո օրենքներն ու պատվիրանները խախտողները, Աստծուն անհնազանդները, մարդասպանները, շնացողները ևն, ենթակա էին աստվածային պատուհասի, քարկոծումով սպանվելուն (Ղևտ. 20, նաև Կորխի, Դաթանի և Աբիրոնի պատիժը, Թվեր 16.1–33, Աքարի մեղքը և պատիժը, Հեսու 7 ևն): Իսրայելացիներին խոստացված էր *օրհնություն*՝ պատվիրաններն ու օրենքները կատարելու համար, իսկ զանց առնելու և չկատարելու դեպքում՝ Ն. կամ անեծք (Բ Օրենք 11.26–28, տես նաև Ղևտ. 26): Ն-ի վերացման համար հին հրեաները կատարել են տարբեր *զոհաբերություններ*:

Նոր կտակարանում նզովվում են բոլոր նրանք, ովքեր անհնազանդություն են հայտնում Հիսուս Քրիստոսին, Տիրոջ *Ավետարանից* բացի այլ ավետարաններ քարոզողներին, *առաքյալների* ավետարանած ճշմարտություններից շեղվողներին, խռովություններ սերմանողներին (տես Հռոմ. 9.3, Ա Կորնթ. 16.22, Գաղատ. 1.8–9): Քրիստ. եկեղեցում սկզբ. շրջանում Ն. կամ բանադրանքն ունեցել են բարոյական պատժի նշանակություն, հետագայում՝ IV դ. սկսած, Ն. օգտագործվել է որպես անեծքի բանաձև, բայց առհասարակ խուսափել են անձին անվանապես նզովելուց: Նզովվել է նրա մոլար համարված ուսմունքը կամ էլ ընդհանուր ձևով՝ «այդպես դավանողներին» կամ «այդպես ասողներին» արտահայտությամբ: Հայտնի են *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* 12 Ն-ները՝ ընդդեմ Նեստորի (տես *Նեստորականություն*) վարդապետության: Դրանց ի պատասխան Նեստորը հրապարակել է իր 12 հականզովքները: Կյուրեղ Ալեքսանդրացու Ն-ներն սկսվում են «Եթե մեկն ասի» կամ «Եթե մեկը չխոստովանի» խոսքերով և ավարտվում «նզովեալ եղիցի» բառերով, առանց որևէ մեկի (աղանդավորի, հերետիկոսի) անունը տալու: Այդպես է նաև *Հավատո հանգանակի* հավատքի խոսքերից հետո ասվող վերջին՝ նզովման հատվածում. «Իսկ ովքեր ասում են, թե կար ժամանակ, երբ չկար Որդին, կամ կար ժամանակ, երբ չկար Սուրբ Հոգին, կամ թե՝ ոչնչից եղան, կամ ասում են՝ այլ էությունից են Աստծո Որդին և կամ Սուրբ Հոգին և թե փոփոխելի են կամ այլայլելի, այնպիսիներին նզովում է Կաթողիկե և Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին»: *Տիեզերական ժողովները* նզովել են հերետիկոս. վարդապետությունները, դատապարտել կամ բանադրել դրանց հեղինակներին ու հետևորդներին և կիրառել պատիժներ (աթոռազրկել, կարգալույծ արել, աքսորել ևն): Հետագայում եկեղեցիներն իրենց «Հրաժարիմք»-ներում, «Նզովման բանաձևեր»-ում, «Հավատո խոստովանություններ»-ում մտցրել են բանադրված աղանդապետների անունները և հանվանե նզովում են նրանց: Հայ եկեղեցում, ըստ Ձեռնադրության Մաշտոցի, կոչումի արարողության ընթացքում ձեռնադրիչ եպիսկոպոսն ընծայյալներին մի շարք հարցումներ է ուղղում, որոնք վերաբերում են տիեզերաժողովների կողմից դատապարտված վարդապետություններին, և անուն առ անուն նզովվում են աղանդապետները՝ Արիոսը (տես *Արիոսականություն*), Եվտիքեսը (տես *Եվտիքականություն*), Ապողինարիոսը (տես *Ապողինարիզմ*), Մակեդոնը, Փոտինոսը (դատապարտվել են 381-ի *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովում*), Նեստորը, Սաբելիոս Լիբիացին (II դ.), Պողոս Սամոստացին (III դ.) և ուր.: Ընծայյալը նզովում է աղանդավորներին, ապա ուղղափառ և ճշմարիտ եկեղեց. վարդապետներին հետևելու իր ուխտն է անում և կարդում Հավատո դավանությունը:

Կաթոլիկ եկեղեցում Ն-ին կամ բանադրանքին հետևել են (հատկապես ինկվիզիցիայի ժամանակներում՝ XIII–XVIII դդ.) խիստ պատիժներ (մահապատիժ, խարույկի վրա այրում, ցից հանել, աղանդավոր. գրքերի հրապարակային այրում, գրքերի վրա դրված արգելք ևն):

Դարեր շարունակ, *Քաղկեդոնի ժողովից* սկսած, քաղկեդոնական (օրթոդոքս և կաթոլիկ) և ոչքաղկեդոնական (Արևելյան ուղղափառ) եկեղեցիները որպես հերետիկոսների և հերձվածողների դատապարտել, բանադրել կամ նզովել են նաև աստվածաբանների, վարդապետների, պատրիարքների, որոնք այս կամ այն եկեղեցում (եկեղեցիների ընտանիքներում) արժանացել են հարգանքի, մեծարանքի, նույնիսկ՝ երբեմն սրբացվել: Սուրբ «հերետիկոսների» կամ «հերձվածող» սրբերի (ինչպես անվանում են նման հոգևորականներին) նկատմամբ Ն-ների և դատապարտությունների վերացման հարցը ներկայումս դարձել է միջեկեղեց. երկխոսությունների գլխ. թեմաներից և քննարկվել մասնավորապես *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների* և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու միջև աստվածաբան. երկխոսության Վիեննայի հինգ ոչ պաշտոն. խորհրդակցություններում (1971, 1973, 1976, 1978, 1988):

Սուրբ «հերետիկոսներն» են. 1. Նրանք, ովքեր մեծարանքի են արժանացել Հռոմի կաթոլիկ և Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներում, սակայն բանադրվել են Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների կողմից. Լևոն I պապը և *Լևոնի տոմարը*, Փլաբիանոս, Անատոլիոս, Գեննադիոս պատրիարքները: 2. Նրանք, ովքեր մեծարվել են Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներում, սակայն բանադրվել են Հռոմի կաթոլիկ և Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների կողմից. Դիոսկորոս Ալեքսանդրացի, Սևերիոս Անտիոքացի, *Տիմոթեոս Կուզ*, Փիլոքսենոս Մաբուգեցի (Քսենայաս): Քննարկման արդյունքում բոլոր կողմերի ներկայացուցիչները (Հայ եկեղեցու կողմից մասնակցել է Կենտր. Եվրոպայի Հայրապետ. պատվիրակ Մեսրոպ արք. Գրիգորյանը) գտել են, որ «Հարմար չէ պաշտոնապես վերացնել նզովքը: Բավական է այն այլևս չկիրառել գործնականում և մոռանալ դրա մասին», և արել են հետևյալ եզրակացությունը. «Մի հատվածի կողմից մյուս հատվածի վարդապետների և Հայրերի նկատմամբ ներկայումս արտասանվող նզովքի հարցում մենք այն կարծիքին էինք, որ հարկ չկար պնդել, որ այդ վարդապետներն ու Հայրերն ընդունվեն նրանց կողմից, ովքեր պաշտոնապես դատապարտել են նրանց: Նզովքների պաշտոնական վերացումը կարող է նաև անհրաժեշտ չլինել: Հնարավոր է, որ Եկեղեցիները պարզապես ծիսական կառույցից դուրս թողնեն մյուս կողմի սրբերի և վարդապետների նզովքը, ինչպես որ որոշ Եկեղեցիներ արդեն սկսել են անել» (Գ ր ի գ ո ր յ ա ն Մ., «Վիեննայի հինգ եկեղեցական խորհրդակցությունների արդյունքների աստվածաբանական նշանակությունը», «Էջմիածին», 1998, № 7):

ՆԻԿԻԱՅԻ Ա ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 325, գումարվել է բյուզանդական կայսր Կոստանդիանոս Մեծի հրամանով, Բութանիայի Նիկիա քաղաքում, մայիսի 20-ին: Ժողովին մասնակցել են *Ընդհանրական եկեղեցու* խորհրդանշական թվով 318 (Ծննդ. 14.14) հայրապետներ, այդ թվում՝ *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին, *Աթանաս Ալեքսանդրացին* (այդ ժամանակ դեռևս սարկավագ), *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* կրտսեր որդին՝ Արիստակեսը (*Արիստակես Ա Պարթև*), եկե-

ղեցու այլ մեծանուն հայրեր: Առաջին տիեզեր. ժողովի հրավիրման հիմն. նպատակն էր Ալեքսանդրիայի երեց Արիոսի հերետիկոս. ուսմունքի քննությունը և դատապարտումը:

Արիոսականության գաղափարական ակունքներն էին հրեական միաստվածությունը (մոնոթեիզմ) և միջինպլատոնականությունը, որոնցից Արիոսը վերցրել էր Աստծո կատարյալ միակության և ինքնափակ եզակիության գաղափարը: Ըստ Արիոսի՝ կա մեկ և միակ Աստված. դա Հայր Աստվածն է: Մնացած ամեն ինչ, որ գոյություն ունի, իր էությամբ խորթ է Աստծուն և ունի մեկ այլ ինքնուրույն էություն: Աստվածային գոյության կատարելությունը բացառում է այն բանի հնարավորությունը, որ Աստված իր էությունը հաղորդի կամ հատկացնի մեկ ուրիշին: Ըստ այդմ, Բանը կամ Աստծո Որդին, որպես անձ, որպես գոյավոր էակ, խորթ է և նման չէ Հորը: Նա իր գոյությունը ստանում է Հորից, ինչպես այլ արարածները, և գոյության գալիս որպես միջնորդ արաչության մեջ՝ աշխարհի տնօրինության համար: Հոր և Որդու միջև գոյություն ունի ժամանակային տարածք, և Որդին համահավերժ չէ Հորը: Հակառակ դեպքում, ըստ Արիոսի, կլինեին երկու «անսկիզբներ», այսինքն՝ երկու «սկիզբ», և մեկաստվածության ճշմարտությունը կժխտվեր: Այլ խոսքով՝ Որդին չի եղել և ապա առաջացել է, այսինքն՝ արարած է: Այդ պատճառով ունի «փոփոխական» բնություն, ինչպես այլ առաջացած բաները, իսկ Աստվածային փառքը նրան հաղորդվում է դրսից՝ «ըստ շնորհի»: Ծանոթ լինելով եկեղեցու վարդապետությանը Հոր, Որդու և *Սուրբ Հոգու* մասին՝ Արիոսը զուգահեռ է անցկացնում դրա և միջինպլատոնականների տիեզերաբան. (կոսմոլոգիա) պատկերացումների միջև և եզրակացնում, որ Որդին (նաև Սուրբ Հոգին) պետք է դուրս հանվի աստվածային ոլորտից և վերագրվի Արարչի և արարված աշխարհի (հյուլե) միջև գտնվող «միջանկյալ ոլորտին», որը, ըստ նրա, նույնպես արարված է, թեև գերակա է մյուս արարածների նկատմամբ:

Ն. Ա. տ. ժ. իմաստասիր. սահմանումների միջոցով մերժել է արիոսականությունը և նզովել Արիոսին ու նրա համախոհներին: Ընդունել է ուղղափառ դավանության հիմն. դրույթները պարունակող մի *Հավատո հանգանակ* (Նիկիական հանգանակ), որը, համաձայն եկեղեցու սրբազան *ավանդության*, աստվածային հայտնությամբ տրվել է Աթանաս Ալեքսանդրացուն: Նիկիական հանգանակը որպես դավանության հիմք ցայսօր գործածվում է առաքելական եկեղեցիներում, այդ թվում՝ Հայ եկեղեցում: Հանգանակի կարևորագույն աստվածաբան. եզրն է համագոյությունը (ὁμοούσια), համաձայն որի՝ Որդին համագո (էակից) է Հորը, այսինքն՝ նույն Հոր բնությունից է: Համագոյությունը նշանավորել է քրիստոնեության հաղթանակը հրեական և միջինպլատոն. մտքի վրա՝ ցույց տալով, որ հին կրոնաիմաստասիր. համակարգերն ի վիճակի չէին ընկալելու և եզրակերպելու Բանի Մարդեղության խորհուրդը: Քրիստոնեությունը պահանջում էր հավատի սահմանման նոր և ստույգ եզրաբանական համակարգ, որը բացահայտել և ամրագրել է Ն. Ա. տ. ժ.՝ «Նոր գինին նոր տիկերի մեջ» (Մատթ. 9.17):

Ն. Ա. տ. ժ. ընդունել է 20 կանոն («*Կանոնագիրք Հայոց*»-ում Նիկիական կանոնները 21 են), որոնք վերաբերում են դարձի եկած աղանդավորներին և եկեղեցու հետ նրանց փոխհարաբերություններին, ձեռնադրություններին և եկեղեցու նվիրապետ. աստիճանների հետ կապված հարցերին, սիմոնականությանը, կաշառակերությանն ու վաշխառությանը, կիրակի օրն առանց ծնրադրելու՝ հոտնկայս աղոթելուն են: Ն. Ա. տ. ժ-ի արձանագրությունները չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ ժողովը քննության է առել Ալեքսանդրիայի եկեղեցում պառակտում առաջացրած Լիկոպոլսի եպիսկոպոս Մելիտիոսի հերձվածը («մելիտոսական խզում») և *Զատկի* տոնի շուրջ ծագած տոմարագիտ. տարաձայնությունները:

Ն. Ա. տ. ժ. առանցքային նշանակություն է ունեցել ոչ միայն Ընդհանրական եկեղեցու, այլև՝ մարդկության պատմության մեջ: Այն ոչ միայն առաջինն է տիեզերական ժողովների մեջ, այլև կարևորագույնը՝ ժողովների ժողովը, որը նախանշել է աստվածաբան. և իմաստասիր. մտքի հետագա զարգացման ուղին: Ոչ մի այլ իրադարձություն այդպիսի նշանակություն և ազդեցություն չի ունեցել աստվածաբան. մտքի ձևավորման վրա: Ն. Ա. տ. ժ-ի շուրջ ծավալված քննարկումները շարունակվել են ամբողջ IV դ. ընթացքում:

Հայ եկեղեցին Ն. Ա. տ. ժ-ի 318 սուրբ հայրապետների հիշատակը տոնում է Վերափոխման չորրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ սեպտեմբեր ամսին:

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՆՇԽԱՐ, սուրբ նշխար, 1. ս. *Հաղորդության* նյութերից (հաց ու գինի) մեկը, որ կիրառվում է ս. *Պատարագի* ժամանակ: Ն. փոքր, բոլորաձև, անթթխմոր հաց է՝ բաղարջ, վրան՝ խաչելության կամ տնօրինական մեկ այլ խորհրդի պատկեր, իսկ երկու կողմերին մակագրություն՝ Հիսուս Քրիստոս: Ն. թխվում է երկաթե թիթեղի վրա, առանց այրելու և առանց տապակելու, սովորաբար ունենում է 6–10 *սմ* տրամագիծ, 5–7 *մմ* հաստություն: *Տաղավար* տոներին պատրաստվում են ավելի մեծ Ն-ներ՝ հաղորդվողների բազմությանը բավարարելու համար:

Ն-ի՝ որպես սուրբ հացի կիրառման համար հիմք են հանդիսացել Հիսուսի խոսքերը, թե՝ «Առե՛ք, կերե՛ք, այս է իմ մարմինը» (Մատթ. 26.26, տես նաև Մարկ. 14.22, Ղուկ. 22.19, Ա Կորնթ. 11.23–24):

Առաքելական կանոնների համաձայն՝ ս. Պատարագի հացը՝ Ն., պատրաստվում է նույն օրը և թարմ վիճակում բարձրացվում ս. *Սեղան*, իսկ այն Ն-ները, որոնք տրվում են տնօրհնեքի, հոգեհանգստի և կամ ս. Պատարագի ժամանակ՝ հիմնականում քահանայական դասին, կարող են նախապես էլ պատրաստված լինել: Ն. պատրաստվում է և բաժանվում պատարագիչ քահանայի ձեռքով:

Ագաթանգեղոսը Ն. հիշատակում է «Եկեղեցու օրհնյալ հաց» ձևով: Ն. բառացիորեն նշանակել է կտորտանք: Ինչպես Ընդհանրական, այնպես էլ նրա անբաժանելի մաս կազմող Հայ եկեղեցին Ն. դիտում է որպես Քրիստոսի մարմնի խորհրդանշանը, քանի որ ս. Պատարագի խորհրդի կատարման ժամանակ այն փոխակերպվում է Հիսուս Քրիստոսի մարմնին, ինչպես նշվում է հայոց *Խորհրդատետր Պատարագամատույցում*. «Որով զհացս օրհնեալ մարմին ճշմարտապես արասցես Տեառն մերոյ և Փրկչին Հիսուսի Քրիստոսի»: Եկեղեց. հայրերից Ն-ի փոխակերպման մասին հիշատակություն ունեն Խոսրով Անձևացին (X դ.), Ներսես Լամբրոնացին (XII դ.), Գրիգոր Տաթևացին (XIV դ.) և ուրիշներ:

2. Ն. երբեմն գործածվում է նաև սրբոց մասունքներ իմաստով (տես *Մասունք սրբոց*):

Մաս: Ն-ի մնացորդը, որ ս. Սեղանի վրա օգտագործվելուց հետո բաժանվում է ժողովրդին, նրանց, ովքեր դեռևս լիովին պատրաստ չեն հաղորդվելու Տիրոջ մարմնին (հաց) և արյանը (գինի):

Տես նաև *Հաց հաղորդության*:

Գրկ. Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ Պատարագին, Վնտ., 1847: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Երուսաղեմ, 1993, էջ 684: Կարապետյան Ա., Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ, «Էջմիածին», 1998, № 7:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՆՈՅ, Նոյ Նահապետ (եբր. հանգիստ, մխիթարություն, ըստ այլ մեկնությունների՝ նոր), համաշխարհային Ջրհեղեղից փրկված մարդը, մարդկության երկրորդ նախահայրը Ադամից հետո, Սեմի, Քամի և Հաբեթի հայրը: Ըստ *Աստվածաշնչի* հաղորդած ազգաբանության՝ Ադամից հետո տասներորդ սերունդը. սերում է Ադամի Սեթ որդու ճյուղից. երկինք հափշտակված Ենովքի թոռն է, Մաթուսաղայի թոռը, Ղամեքի որդին: Ծննդոց գրքում ասվում է. «Ղամեքը հարյուր ութսունութ տարեկանին ծնեց որդի: Նա նրա անունը դրեց Նոյ: Ղամեքն ասաց. «Սա մեզ կհանգստացնի մեր գործերից, մեր ձեռքերի ցավերից և այն երկրից, որ անիծեց Տեր Աստված» (Ծննդ. 5.3–29):

Ն. Նահապետի օրոք երկրի վրա բազմացել էր մեղքը՝ կապված «մարդկանց դուստրերի» և «Աստծո որդիների» խառնակումից ծնված հսկաների հետ: Աստված որոշում է վերացնել մեղսագործ մարդկությանը. «Երբ Տեր Աստված տեսավ, որ մարդկանց չարագործությունները բազմանում են երկրի վրա, և ամեն ոք իր մտքում ամեն օր խնամքով չարագործություններ է նյութում, զղջաց Աստված, որ մարդ է ստեղծել երկրի վրա, և տրտմեց իր Հոգու խորքում: Տեր Աստված ասաց. «Երկրի երեսից վերացնելու եմ իմ ստեղծած ամեն մի էակ...»: Նոյը, սակայն, արժանացել էր Տեր Աստծու սիրուն» (Ծննդ. 6.5–8): Ն. Աստծո առջև շնորհ էր գտել, որովհետև «կատարյալ և արդար մարդ էր իր ազգի մեջ» (Ծննդ. 6.9): Վերահաս Ջրհեղեղից ազատվելու համար, Աստծո հրահանգով, Ն. եռահարկ նավ՝ տապան է կառուցում (տես *Նոյյան տապան*) իր ընտանիքի (ինքը, կինը, երեք որդիներն իրենց կանանց հետ՝ ութ հոգի), ինչպես նաև երկրի բոլոր ցամաքային կենդանի արարածների ու թռչունների համար, որոնցից տապանի մեջ է վերցնում յոթ-յոթ կամ երկու-երկու՝ արու և էգ:

«Նոյի կյանքի վեցհարյուրերորդ տարում, երկրորդ ամսի քսանյոթին ժայթքեցին ստորերկրյա բազում աղբյուրներ, բացվեցին երկնքի

քի ջրվեժները: Երկրի վրա անձրև թափվեց քառասուն օր ու քառասուն գիշեր» (Ծննդ. 7.11–12): Ջուրը հարյուր հիսուն օր ողողում է երկիրը՝ ոչնչացնելով ամեն կենդանի էակ՝ մարդ թե անասուն: Նոյյան տապանը անձրևի դադարից հետո նստում է Արարատ (*Մասիս*) լեռան վրա: Այս իսկ պատճառով Հայաստանի խորհրդանիշ Արարատ լեռն ընկալվում է իբրև Նոյյան տապանի և ապագա ողջ մարդկության փրկավայր: Ն. Ջրհեղեղի դադարից քառասուն օր հետո բացում է տապանի պատուհանը, արձակում է մի ագռավ, որը չի վերադառնում: Ապա, տեսնելու համար, թե արդյո՞ք երկրի վրա ջուրը քաշվել է, արձակում է աղավնի, որը, ոտք դնելու տեղ չգտնելով, վերադառնում է տապան: Յոթ օր հետո նորից է արձակում աղավնուն, որը վերադառնում է՝ կտուցին ձիթենու շյուղ՝ կյանքի ավետիսը: Եվս յոթ օր սպասելով՝ Ն. դարձյալ արձակում է աղավնուն, որն այլևս չի վերադառնում: Իր կյանքի վեցհարյուրմեկերորդ տարում Ն. դուրս է գալիս տապանից, զոհասեղան է պատրաստում Արարատ լեռան վրա և գոհության պատարագ-ողջակեզ մատուցում Աստծուն: Աստված օրհնում է Նոյին, տալիս պատվիրաններ և ամպերի մեջ առաջին անգամ կապում է ծիածանը՝ որպես իր և ողջ երկրի միջև հավիտենական *ուխտի* նշան (Ծննդ. 8.1–22, 9.1–17): Ն. ապրում է 950 տարի (Ծննդ. 9.28–29):

Ն-ի երեք որդու՝ Սեմի սերնդից սերած Փաղեկի օրոք արդեն բազմացած մարդկությունը ցրվում է՝ ժառանգելով երկրի տարբեր մասերը. Աստվածաշնչից ելնելով, «*Բառարան սուրբ գրոցն*» արձանագրում է, թե Հաբեթի սերունդը տնօրինում է Եվրոպան, Սեմինը՝ Ասիան, իսկ Քամինը՝ Աֆրիկան:

Ն-ի որդիների ճյուղագրությունը տրված է Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում (9–10 գլուխներ): Հիմք ընդունելով Ս. Գիրքը և այլ պատմ. աղբյուրներ՝ Մովսես Խորենացին նույնպես տվել է Նոյի և նրա որդիների ազգաբանությունը, ընդ որում Հաբեթի ճյուղագրությունը հասցնելով մինչև Արա Գեղեցիկ (Հայոց պատմություն, Ա գիրք, գլ. Դ–Ե):

Ն-ի հիշատակը նշվում է Ընդհանրական, ինչպես նաև Հայ եկեղեցու կողմից: Հայերն ու հույները այն հիշատակում են աստվածաշնչյան սուրբ նախահայրերի (Ադամ, Աբել, Սեթ, Ենովս, Ենովք, Մելքիսեդեկ, Աբրահամ, Իսահակ, Հակոբ, Հովսեփ, Մովսես, Ահարոն, Եղիազար, Հեսու, Սամուել, Սամփսոն, Գեդեոն և այլք) հիշատակի օրը, իսկ հռոմ. եկեղեցին՝ նոյեմբ. 10-ին:

Եկեղեցին Ն-ի սուրբգրային պատումը խորհրդաբանում է իբրև պատմություն առհասարակ Արդարի փրկության մասին. ըստ այնմ՝ Նոյյան տապանը խորհրդանշում է Հիսուսին (որով պատսպարված՝ մարդն ունի փրկություն), իսկ ձիթենու շյուղը բերող աղավնին՝ Կենաց խոսքը մատակարարող Սուրբ Հոգին:

Գրկ. Գալուստյան Ճ., Աստվածաշնչական սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ՆՈՅՅԱՆ ՏԱՊԱՆ, Նոյի նավ (եբր. տապան՝ նավ բառից. ըստ այլ մեկնության՝ տապան նշանակում է տապ կենալու, թաքնվելու, պահվելու տեղ՝ տապարան կամ թաքնարան), *Նոյ* Նահապետի՝ աստվածային հրահանգով պատրաստված նավը, որով փրկվեց մարդկային սերունդը՝ ապաստանելով Արարատ (*Մասիս*) լեռան գագաթին («Յոթներորդ ամսի քսանյոթին...», Ծննդ. 8.4): Ն. տ-ի պատրաստման մասին պատմվում է Ծննդոց գրքում. «...Արդ, դու քեզ համար քառակուսի փայտից տապան կշինես: Տապանը բաժանմունքներով կպատրաստես և ներսից ու դրսից կուպրով կծեփես: Տապանն այսպես կշինես. թող երեք հարյուր կանգուն լինի տապանի երկարությունը, հիսուն կանգուն՝ լայնությունը, և երեսուն կանգուն՝ բարձրությունը» (6.14–15):

Նոյը, նույն աստվածային հրահանգով, տապանի մեջ կուտակում է սնունդ՝ Ջրհեղեղի օրերին կերակրվելու և իր հետ տապան մտածների կենդանիներին ու թռչուններին կերակրելու համար: Երբ սկսվում է Ջրհեղեղը («Նոյի կյանքի վեցհարյուրերորդ տարում, երկրորդ ամսի քսանյոթին...», Ծննդ. 7.11), ինքը Աստված փակում է Ն. տ., որը, Ջրհեղեղից հետո, բացվում է երկրորդ ամսին («Նոյի կյանքի վեցհարյուրմեկերորդ տարում...», Ծննդ. 8.13–14):

Ն. տ-ին հար և նման տապանի ու մեծ Ջրհեղեղի վերաբերյալ հիշատակություններ կան նաև հնագույն ազգերի ավանդություններում:

Հայ եկեղեցին Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում, ի թիվս այլ սուրբ մասունքների, պահում է նաև մի փայտի բեկոր՝ Ն. տ-ից, որը, ըստ ավանդության, Մասիսի լանջին հրեշտակից ստացել է ս. *Հակոբ Մծբնացին*:

Այսօր ողջ քրիստոնյա աշխարհը և գիտ. հասարակայնությունը մեծ հետաքրքրությամբ են վերաբերվում Մասիս լեռանը՝ ջանալով նրա գագաթին հայտնաբերել Ն. տ.:

Լևոն Սարգսյան

«ՆՈՐ ԴՐԱԶԱՐԿ», ամսաթերթ: Լույս է տեսնում 1984-ից, Անթիլիասում (Լիբանան): Հայաստանյայց եկեղեցու կիրակնօրյա դպրոցների վարչության պաշտոնաթերթ: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հրատարակություն, «Դրազարկ» ամսագրի շարունակությունը: Ամսաթերթի նպատակն է Հայ առաքելական եկեղեցու վարդապետության տարածումն ու կրոն. դաստիարակության սերմանումը: Կիլիկիայի կաթողիկոսության հովանու ներքո գործող կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչների համար տպագրում է կրոն., եկեղեց. ու մանկավարժ. անհրաժեշտ գիտելիքներ, համակարգում կաթողիկոսության թեմերի դպրոցների աշխատանքը: «Ն.Դ.» հրատարակում է նաև սուրբգրային, եկեղեց., մանկավարժ. բնույթի նյութեր, կիրակնօրյա դպրոցների առօրյան լուսաբանող հոդվածներ են: Հատուկ ուշադրություն է նվիրում ազգ. կրոն. ծեսերին, արարողություններին, Հայ եկեղեցու դավան. նկարագրին, սրբերին, տոներին: Տպագրել է Գարեգին Բ կաթողիկոսի Հայրապետ. կոնդակներն ու կրոն. բովանդակությամբ հոդվածները, Ս. վրդ. Սարգիսյանի, Ն. արք. Բախտիկյանի, Զ. եպս. Ազնավուրյանի, Գ. վրդ. Խաչերյանի, Ն. սրկ. Պերպերյանի և այլոց հոդվածները, քարոզներն ու զրույցները: Տպագրում է գեղ. ստեղծագործություններ, թարգմանություններ եվրոպ. կրոն. գրականությունից: Անդրադառնում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերի (Լիբանան, Կիպրոս, Բերիա, Հունաստան, Քուվեյթ, Հյուսիսային Ամերիկա), կիրակնօրյա դպրոցների հանդիսություններին, ընդհանրացնում այդ դպրոցների գործունեության արդյունքները:

Ալբերտ Խառատյան

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ, Աստվածաշնչի երկրորդ՝ քրիստոնեական մասը: Տես *Աստվածաշունչ*:

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, Համբարձումյան նոտագրություն, Լիմոնճյանի համակարգ, Հայկական եկեղեցական ձայնագրություն, Հայկական նոտագրություն, ձայնանիշերի ոչ գծային համակարգ, ստեղծել է Հ. *Լիմոնճյանը*, ապա կատարելագործվել է նրա աշակերտներ Արիստակես Հովհաննիսյանի և Հովհաննես Մյուհենտիսյանի ջանքերով: Համակարգի ստեղծման նպատակն էր վերաձայնագրել, մոռացությունից փրկել ու օտար ազդեցություններից զերծ պահել Հայ հոգևոր երգերը, որոնք ավանդվում էին բանավոր: Փոխարինել է միջնադարյան *խազագրությանը*: Այս համակարգով Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* օրոք և նրա նախաձեռնությամբ, Նիկողայոս *Թաշճյանի* ղեկավարությամբ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսից, ինչպես նաև Հայկ. եկեղեցու կաթողիկոսից, ինչպես նաև Հայկ. եկեղենում կաթողիկոսից, ինչպես նաև Հայկ. եկեղեցիների առավել փորձառու դպիրներից գրառվել և լույս են տեսել «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի» (1874), «Ձայնագրեալ շարական հոգևոր երգոց...» (1875), «Երգք ձայնագրեալք ի ժամագրոց Հայաստանյայց ս. եկեղեցւոյ» (1877) հատորները:

ԲԱՐՁՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

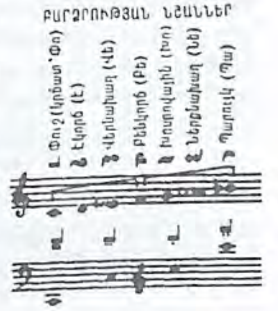

ՏԵՎՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

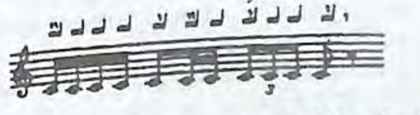

ԱԼՏԵՐԱՑԻԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

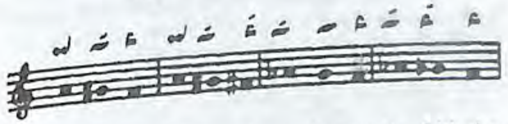

Ն. հ. ձ. կարևոր դեր է խաղացել եկեղեց. երաժշտության ձայնագրության և պահպանման գործում, խթանել է XIX դ. հայ երաժշտատեսական մտքի, մանկավարժության, փոլկլորագիտության և կոմպոզիտորական ստեղծագործության

թյան զարգացումը: Որպես պարտադիր առարկա ընդգրկվել է հայկ. դպրոցների և ճեմարանների ուս. ծրագրերում, ստեղծվել են դասագրքեր: Ն. Հ. ձ-յամբ կատարվել են ժող. երգերի կոմիտասյան գրառումները: «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի» հատորում զետեղված եղանակները մեղեդիական հիմք են դարձել Մակար *Եկ-*

ՁԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇ

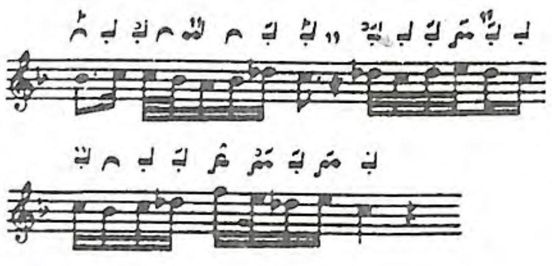

մալյանի և *Կոմիտասի* բազմաձայն պատարագների ստեղծման համար:

Ն. Հ. ձ-յան համակարգում օգտագործվում են ձայնանիշերի, տևողության, ձայնահատի (պաուզա), հնչյունների բարձրությային տարբերակման (ալտերացիա), զարդարանքի, կապի, կրկնողության և այլ նշաններ, որոնք վերցված են (գրաման ձևը և անվանումը) խազային համակարգից: Ձայնանիշերը յոթն են: Դրանք են (եվրոպ. ձայնագրության բաղդատությամբ).

Նոր հայկական ձայնագրություն	Եվրոպական ձայնագրություն
Փուշ (կրճատ՝ փո)	դո
Էկորճ (է)	ռե
Վերնախաղ (վե)	մի
Բենկորճ (բե)	ֆա
Խոսրովային (խո)	սոլ
Ներքնախաղ (նե)	լյա
Պարույկ (պա)	սի բեմոլ

Գրկ. Թաշճյան Ն., Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան հայոց, Վաղ-պատ, 1874: Բրուտյան Ա., Դասագիրք հայկական եկեղեցական ձայնագրութեան հայոց, Վաղ-պատ, 1890: Հիսարլյան Ա., Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան և կենսագրութիւնք երաժիշտ ազգայնաց, ԿՊ, 1914: Աթայան Ռ., Ձեռնարկ հայկական ձայնագրության, Ե., 1950:

Անահիտ Բաղդասարյան

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ԲԵՍԱՐԱԲԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, ցարական Ռուսաստանի հայոց թեմերից: Առաջնորդանիստը Քիշնևի Ս. Աստվածածին եկեղեցին էր: Կազմավորվել է 1830-ին՝ 1812-ից գործող Բեսարաբիայի թեմի փոխարեն: Վերջինս միավորել է Բեսարաբիայի, Մոլդովայի, Ղրիմի և Ռուսաստանի կայսրության հվ. շրջանների և ամբողջ Նովոռուսիայի հայկ. համայնքները: Թեմի առաջին առաջնորդն էր Գրիգոր արք. Զաքարյանը (1812-1827): 1828-ին Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ է նշանակվել ցար. իշխանությունների կողմից Անդրկովկասից հեռացված, Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արք. Աշտարակեցին (1843–57-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ե Աշտարակեցի*):

Ն. Ն. և Բ. թ. միավորել է Ռուսաստանի կայսրության արմ. և հվ-արմ. տարածաշրջանների՝ Նոր Նախիջևանի, Ղրիմի, Բեսարաբիայի և Նովոռուսիայի հայկ. համայնքները: Ռուսահայ մյուս համայնքները (Սանկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Հս. Կովկասի, Պովոլժիեի, Սիբիրի և Միջին Ասիայի) շարունակել են մնալ *Աստրախանի թեմի* իրավասության ներքո: Ներսես արք. Աշտարակեցու եռանդուն գործունեությամբ ավելացել են թեմի եկամուտները, կառուցվել նոր եկեղեցիներ, բացվել ծխական նոր դպրոցներ: 1835-ին թեմի տարածքում գործել են 35 եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (կառուցվել է 1783–1807), Ս. Աստվածածին (կառուցվել է 1781–87) ևն, 11 ծխական դպրոց, մեկ հոգևոր ճեմարան: Զարգացել է տպագրությունը, որին նպաստել է *Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքին* կից գործող՝ Հ. արք. *Արղությանի* նախաձեռնությամբ 1789-ին Պետերբուրգից տեղափոխված Խալդարյան տպարանը: 1784-ին բացվել է Ս. Խաչի ժառանգավորաց գիշերօթիկ վարժարանը: Եկեղեցուն կից գործել են նաև մատենադարան, թանգարան:

Ն. Ն. և Բ. թ-ի գործունեությունն ընդլայնվել է նաև XIX դ. 2-րդ կեսին և XX դ. սկզբին: Այդ ժամանակաշրջանի առավել հայտնի թեմակալ առաջնորդներից է Գաբրիել եպս. *Այվազովսկին*, որի վաստակը զգալի է թեմի համայնքներում մշակույթի և լուսավորության զարգացման բնագավառում: Նրա ջանքերով 1858-ին Թեոդոսիայում հիմնվել է Խալիբյան վարժարանը (գործել է մինչև 1871-ը): 1868-ին Գրիգորիոպոլում Դավիթ վրդ. Շահինյանցի ջանքերով բացվել է իգական թեմական դպրոց: 1875-ին հիմնվել է Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցը (1881–1920-ին՝ թեմական հոգևոր սեմինարիա): Թեմի համայնքներում շարունակվել է հայկ. եկեղեցիների կառուցումը: XIX դ. կեսին Նոր Նախիջևանում կառուցվել է Ս. Կարապետ (1875–81), Գրիգորիոպոլում՝ Ս. Նշան, Բելցիում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1910–12), Յալթայում՝ Ս. Հռիփսիմե (1905–17) եկեղեցիները: Թեմի հոգևորականությունը մասնակցել է համայնքի հաս. գործունեությանը, զգալի օժանդակություն ցուցաբերել Թուրքական ջարդերից հետո Ռուսաստանի հվ-ում ապաստան գտած արևմտահայ փախստականներին: 1895-ին թեմի կենտրոնը Քիշնևից տեղափոխվել է Նոր Նախիջևան: Ն. Ն. և Բ. թ-ի վերջին առաջնորդն է եղել Ներսես արք. Խուդավերդյանը (1898–1918):

Խորհրդ. իշխանության հաստատումից հետո (1918-ից) Ռուսաստանի հայոց թեմերը լուծարվել են, հայկ. եկեղեցիների մի մասը փակվել է, մի մասը՝ ավերվել: 1918-ին Բեսարաբիան Ռումինիային անցնելով՝ Բեսարաբիայի հայկ. եկեղեցիները մտել են *Ռումինիայի թեմի* մեջ: Հայկ. մնացած համայնքներն ընդգրկվել են Նոր Նախիջևանի թեմի մեջ, կենտրոնը՝ Դոնի Ռոստով: 1966-ին Նոր Նախիջևանի, Հս. Կովկասի, Աստրախանի թեմերի և Մոսկվայի հովվության միավորմամբ կազմավորվել է *Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը*, կենտրոնը՝ Մոսկվա:

Գրկ. Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, հ. 1, 2, Ե., 1964, 1970: Ананян Ж. А., Армянская колония Григориополь, Е., 1969; Бархударян В.Б., История армянской колонии Новой Нахичевании (1779–1917 гг.), Е., 1996.

Ժորես Անանյան
Վարդան Խաչատրյան

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1966-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով՝ Նոր Նախիջևանի, Հս. Կովկասի և Աստրախանի թեմերի և Մոսկվայի հովվության միավորման հիման վրա (տես *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմ, Աստրախանի թեմ*): Առաջնորդանիստը՝ Մոսկվայի Ս. Հարություն եկեղեցի:

Հայ առաքելական եկեղեցին մշտապես մեծ դեր է խաղացել ռուսահայ համայնքների ազգ. կյանքում: Հիմնել է դպրոցներ, մշակութ., բարեգործ., լուսավոր. ընկերություններ և միությունները՝ հանդես գալով որպես հայապահպանության գլխ. գործոն: Հայկ. եկեղեցիներ են գործել Ռուսաստանի գրեթե բոլոր համայնքներում, եկեղեցու շուրջն է կազմավորվել նրանց ազգ. կյանքը:

Խորհրդ. իշխանության տարիներին Ռուսաստանի հայկ. եկեղեցիները փակվել են, մի մասը՝ ավերվել: Ամբողջատիր. համակարգի փլուզումից հետո, ազգ. և հոգևոր զարթոնքի պայմաններում, Հայ եկեղեցին կրկին իր տեղն է գրավել Ռուսաստանի հայերի կյանքում: XVIII դ-ից Հայ եկեղեցին Ռուսաստանում ունեցել է իր թեմերը:

Մինչև 1990-ական թթ. սկիզբը Ն. Ն. և Ռ. թ. ունեցել է 7 եկեղեցի՝ Մոսկվայի Ս. Հարությունը, Սանկտ Պետերբուրգի, Արմավիրի, Դոնի Ռոստովի, Ձալդըրի, Վլադիկավկազի, Բուդյոնովսկի (Ս. Խաչ) եկեղեցիները: *Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը* XVIII դ. վերջից մինչև XX դ. սկիզբը եղել է հաս. և մշակութ. կարևոր կենտրոն: Այս վանքում է բացվել Նոր Նախիջևանի առաջին հայկ. դպրոցը (1784-ին) և Ռուսաստանի առաջին հայկ. տպարանը (1789–95): Վանքի պատերի մոտ թաղված են հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը, Հ. Ալամդարյանը և ուր.: 1972-ից վանքում գործում է ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամության պատմության թանգարան:

Երկրում կատարված ժողովրդավար. արմատական փոփոխությունների, Հայաստանի անկախացման, հայկ. համայնքներում ազգ. կյանքի աշխուժացման շնորհիվ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել Ռուսաստանի հայկ. համայնքներում եկեղեցու գործունեության ծավալման, եկեղեցու դերի բարձրացման համար: Հայկ. համայնքները խնդիր են դրել ոչ միայն վերադարձնել հայկ. եկեղեցիները, այլև կառուցել նոր եկեղեցիներ (Սարատովում, Վոլգոգրադում, Կոստրոմայում, Տվերում, Ռյազանում և այլ վայրերում): Մոսկվայի Ս. Հարություն եկեղեցին վերադարձվել է համայնքին: Թեմի խնդրանքով Մոսկվայի իշխանությունները մայրաքաղաքում տարածք են տրամադրել՝ հայկ. նոր եկեղեցիներ (Ս. Խաչ և Ս. Հովհաննես Մկրտիչ) կառուցելու համար:

1988-ի ապրիլին գրանցվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Սանկտ Պետերբուրգի համայնքը: Նույն թվականին վերաբացվել և հայ համայնքին է վերադարձվել Սանկտ Պետերբուրգի Ս. Հարություն եկեղեցին, իսկ 1993-ին՝ Ս. Կատարինե եկեղեցին (կառուցվել է 1770-ին Նևսկի պողոտայի վրա, XVIII դ. վերջից մինչև XX դ. 1-ին տասնամյակները եղել է հայ հաս. կյանքի կենտրոն): 1993-ին

Ս. Հարություն եկեղեցուն կից բացվել է կիրակնօրյա հայկ. դպրոց, որը վերածվել է ուս. կենտրոնի: 1993-ից լույս է տեսնում Սանկտ Պետերբուրգի հայ հոգևոր համայնքի «Հավատամք» ամսաթերթը (հայ., ռուս.), գործում է «Նաիրի» հայկ. ռադիոժամը: 1999-ին հիմնովին նորոգվել և վերաօծվել է Ս. Կատարինե եկեղեցին:

1990-ական թթ. ընթացքում Ն. Ն. և Ռ. թ. զգալի օգնություն է ցուցաբերել Ադրբեջանից գաղթած և Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում ապաստանած հայ փախստականներին, մասնակցել է հայկ. նոր համայնքների կազմավորմանը:

1997-ի հունվ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգսյանի կոնդակով Ն. Ն. և Ռ. թ. վերակազմավորվել է երեք թեմերի՝ Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմ, *Հարավային Ռուսաստանի թեմ, Ուկրաինայի թեմ*: Ն. Ն. և Ռ. թ-ի առաջնորդը միաժամանակ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչն է Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո պատրիարքության մոտ: Ներկայումս թեմի վարչ. սահմաններն ընդգրկում են Ռուսաստանի Դաշնության տարածքը (բացառությամբ Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերի և Հս. Կովկասի ինքնավար միավորումների), ինչպես նաև Թուրքմենստանը, Ուզբեկստանը, Ղազախստանը, Բելառուսը, Մոլդովան և Մերձբալթիկան: Թեմի առաջնորդն է Եզրաս եպս. Ներսիսյանը (2001-ի ապրիլից):

Թուրքմենստան: XIX դ. վերջին քառորդում, Թուրքմենստանում հայ բնակչության հաստատմանը զուգընթաց, ձևավորվել է հոգևոր կյանքը: Հայկ. առաջին եկեղեցին հիմնադրվել է 1884-ին, Աշգաբադում (օծվել է 1887-ին): Տարիների ընթացքում եկեղեցիներ են կառուցվել Ղզըլ Արվադ, Կրասնովոդսկ, Թեջեն քաղաքներում: 1910-ին Թուրքմենստանի հինգ քաղաքներում գործել են հայկ. եկեղեցիներ: Դրանց կից հիմնվել են ծխական դպրոցներ:

Սկզբ. շրջանում Թուրքմենստանի, ինչպես նաև ամբողջ Միջին Ասիայի հայկ. եկեղեցիները պատկանել են *Շամախու թեմին*: 1892-ին, ցար. իշխանության պահանջով երկրամասի հայկ. եկեղեցիները հանձնվել են Աստրախանի թեմին, ավելի ուշ՝ Ադրբեջանի և Թուրքեստանի թեմին: Թուրքեստանում խորհրդ. իշխանության հաստատումից հետո հայկ. եկեղեցիները փակվել են, մի քանիսը՝ քանդվել: Հոգևորականները ենթարկվել են հալածանքների:

1990-ական թթ. վերջին հայկ. շրջանակները աշխատանք են ծավալել Թուրքմենստանում հայ հոգևոր կյանքը վերստեղծելու, մասնավորապես՝ Թուրքմենբաշի քաղաքում պահպանված հայկ. եկեղեցին համայնքին վերադարձնելու, ինչպես նաև Աշգաբադում նոր եկեղեցի կառուցելու ուղղությամբ:

Ուզբեկստան: Ուզբեկստանում հայերի ազգ. կյանքը կազմակերպվել է եկեղեցիների շուրջ, որոնց հովանու ներքո գործել են հայկ. ծխական դպրոցներ: Առաջին հայկ. եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը, կառուցվել է Սամարղանդում, XIX դ. վերջին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցին հատուկ կոնդակով շնորհավորել է վաճառական Թադևոս Հովսեփյանցին, որի բարերարությամբ կառուցվել էր եկեղեցին: 1903-ին կառուցվել է Տաշքենդի Ս. Հռիփսիմե հայկ. եկեղեցին, 1910-ին՝ Կոկանդի հայկ. եկեղեցին: XX դ. սկզբին եկեղեցիներ են կառուցվել նաև Անդիժանում, Բուխարայում: Ուզբեկստանի հայկ. եկեղեցիները գտնվել են Աստրախանի թեմի, իսկ հետագայում՝ Ադրբեջանի և Թուրքեստանի թեմի իրավասության ներքո:

Խորհրդ. իշխանության տարիներին հայկ. բոլոր եկեղեցիները փակվել են, մեծ մասը քանդվել: Եկեղեցիների ունեցվածքը բռնագրավվել է, հայ քահանաները ենթարկվել են հալածանքների:

1990-ական թթ. սկզբին, երբ արտերկրի հայ համայնքներում սկսվել է ազգ. ինքնագիտակցության վերելքը, Ուզբեկստանի հայերը պահանջել են իրենց վերադարձնել հայկ. եկեղեցիները: 1995-ի օգոստ., ուզբեկահայ բարերար Արթուր Մարտիրոսյանի միջոցներով հիմնովին վերանորոգվելուց հետո, օծվել է Սամարղանդի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը ներկայումս Միջին Ասիայի միակ գործող հայկ. եկեղեցին է:

Ղազախստան: Ալմա Աթայի քաղաքային իշխանությունները հայ համայնքին տրամադրել են հողամաս՝ եկեղեցի կառուցելու համար: Կուստանայի հայերը նույնպես հարց են հարուցել քաղաքում հայկ. եկեղեցի կառուցելու համար:

Բելառուս: Տեղի հայ համայնքը պաշտոնապես հիմնվել է 1989-ին (վերագրանցվել է 1992-ին): Համայնքը ներկայացնում է «Հայաստան» կրթամշակութ. ընկերությունը: Երկրում առայժմ հայկ. եկեղեցի չկա, սակայն ձեռք է բերվել կառուցելու թույլտվություն: 1992-ից Մինսկում գործում է կիրակնօրյա դպրոց, որտեղ դասավանդվում են հայոց լեզու և պատմություն:

Մոլդովա: 1803–04-ին կառուցվել է Քիշնևի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1870–85-ին և 1976–82-ին վերանորոգվել է): 1991-ին հայ համայնքի օժանդակությամբ և Գուլկանյան եղբայրների բարերարությամբ եկեղեցին վերանորոգվել է, 1993-ին՝ օծվել: Բելցիի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 1912-ին (չի պահպանվել): Օրգև քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է 1902–1903-ին: 1812-ից Մոլդովայի հայ համայնքը մտել է Բեսարաբիայի, 1830-ից՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի մեջ:

Լատվիա: Լատվիայում հայ համայնք ստեղծելու առաջին քայլերը կատարվել են 1988-ի նոյեմբ., երբ մի խումբ հայ մտավորականների նախաձեռնությամբ գումարված Լատվիայի հայության համընդհանուր համագումարում հիմնվել է հայ ազգ. մշակութ. կազմակերպություն՝ Լատվիա-հայկ. ընկերությունը (ԼՀԸ): 1993-ի հուլիսին Ն. Ն. և Ռ. թ-ի կազմում գրանցվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Ռիգայի համայնքը: Ռիգայի քաղաքապետարանը քաղաքի կենտր. մասում համայնքին հատկացրել է հողակտոր՝ եկեղեցի կառուցելու համար: 1997-ին սկսվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարությունը՝ համայնքային գործիչներ Վաչագան Պողոսյանի, Սերգեյ Ավետիսյանի, Արթուր Իսախանովի, Սպարտակ Տեր-Ավետիսյանի, Արամ Ավետիսյանի, Սերգեյ Իսախանովի բարերարությամբ:

Լիտվա: Լիտվահայ համայնքը պաշտոնապես գրանցվել է 1994-ին: Նույն թվականին ստեղծվել է Հայ առաքելական եկեղեցու Լիտվայի հոգևոր համայնքը՝ «Սուրբ Վարդան» անունով, ընտրվել է եկեղեց. խորհուրդ: Համայնքը գտնվում է Սանկտ Պետերբուրգի հոգևոր հովվության հովանու ներքո: 1994-ից գործում են հայ համայնքի Կաունաս, Վիսագինաս քաղաքների բաժանմունքները:

Էստոնիա: Հայոց համայնքային կյանքը սկզբնավորվել է 1980-ական թթ. վերջին: 1989-ին պաշտոնապես գրանցվել են Տալլինի և Տարտուի հայկ. մշակութ. ընկերությունները, 1993-ի նոյեմբ. Տալլինում՝ Հայ առաքելական եկեղեցու էստոնահայ կրոն. համայնքը (Ս. Գրիգորի ծուխ), որը նույն թվականին անդամակցել է Էստոնիայի եկեղեցիների խորհրդին: 1994-ին Էստոնիայի Ավետարանական եկեղեցու խորհուրդը էստոնահայ համայնքին է հանձնել (անհատույց վարձակալությամբ, 99 տարով) Տալլինի Սուրբ Իանի անկելանոցի շենքը (XVI–XVII դդ.), որը վերակառուցվելուց հետո գործում է որպես հայկ. եկեղեցի: Համայնքի հոգևոր ղեկավարությունն իրականացնում է Սանկտ Պետերբուրգի հայոց հոգևոր հովիվը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.2, 5-րդ պատկերը:

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ, ՌԴ Դոնի Ռոստով քաղաքից հյուսիս, Մյասնիկյանի մոտ, ձորաբլրի գագաթին: Հիմնադրել են 1778-ին Ղրիմից գաղթած հայերը և կոչել *Սուրխաթի Ս. Խաչ վանքի* անունով: Ն. Ն. Ս. Խ. վ-ի եկեղեցին ռուս. կլասիցիզմի ոճով աղյուսից կառուցվել է նախկին փայտաշեն եկեղեցու տեղում, 1783–91-ին և օծվել 1792-ին (ճարտ. Ի. Ստարով): Ունի խաչաձև (հվ. և հս. թևերը քառայուն սրահներ են) գմբեթավոր հորինվածք՝ արլ-ում արտաքուստ կիսաշրջանաձև չեշտված խորանով: Պատերը զարդարվել են Ղրիմից բերված 13 մանրաքանդակ խաչքարերով: Վանքն ունեցել է մոտ 50 *հա* հողատարածք, որը վարձակալության է տրվել:

Ն. Ն. Ս. Խ. վ-ում 1784-ին Հ. *Արղության* նախաձեռնությամբ բացվել է դպրոց՝ Ս. Խաչի ժառանգավորաց գիշերօթիկ վարժարան անունով, որը գործել է տարրական դպրոցի ծրագրով (դասավանդել են կրոն, վայելչագրություն, թվաբանություն, ձեռքի աշխատանք, գյուղատնտեսությանը վերաբերող առարկաներ), ունեցել է գրադարան, թանգարան: Եղել է առաջին հայկ. գիշերօթիկ դպրոցը: Երբ 1791-ին, ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ Ա. Սուվորովը գրավել է Իզմայիլը, քաղաքի 30 հայ որբերին բերել են այստեղ, և երեխաները ապրել ու կրթվել են վանքի միջոցներով:

1789-ին Հ. Արղությանը Ս. Պետերբուրգից Ն. Ն. Ս. Խ. վ. է տեղափոխել Գ. Խալդարյանի տպարանը, որը դարձել է Հվ. Ռուսաստանի առաջին տպարանն ընդհանրապես: Նույն թվին աշնանը հնդկահայերի նյութ. օժանդակությամբ վանքի եկեղեցու արլ. կողմում կառուցվել է մեծ, 37 սենյականոց շենք՝ առաջնորդարանի, դպրոցի և տպարանի համար: Տպարանում մոտ քսան գիրք է հրատարակվել՝ նպատակ ունե-

նալով հակադրվել կաթոլիկ վարդապետության գրավոր քարոզարշավին և պաշտպանել Հայ առաքելական եկեղեցու սկզբունքներն ու անաղարտությունը, նպաստել լուսավորության գործին՝ ապահովելով հայկ. դպրոցները դասագրքերով, օժանդակել Ռուսաստանի նորահաստատ հայ գաղթավայրերի բնակիչների՝ ռուսերենին տիրապետելուն: Դպրոցի և տպարանի շնորհիվ Ն. Ն. Ս. Խ. վ. հիմնադրման օրից մինչև XX դ. սկիզբը եղել է հայ մշակույթի և կրթության կարևոր կենտրոններից:

XIX դ. վանքից հս., Տեմերնիկ գետի ափին հիմնվել է 17,5 *հա* տարածքով վանքի այգին (կոչվել է Հայկական պարտեզ), որը դարձել է Նոր Նախիջևանի բնակիչների հանգստավայրը: Ն. Ն. Ս. Խ. վ. եղել է Հվ. Ռուսաստանի հայերի ուխտավայրը. տոնախմբությունը կատարվել է Վարդավառի օրը:

1832-ին Ն. Ն. Ս. Խ. վ. է տեղափոխվել բանաստեղծ, մանկավարժ, հաս.-քաղ. գործիչ վրդ. Հարություն Ալամդարյանը, որը 1834-ին դավադրաբար սպանվել է և թաղվել վանքի եկեղեցու առջև: 1862-ին վանահայր Գաբրիել *Այվազովսկին* հիմնովին վերանորոգել է վանքի եկեղեցին, առաջնորդարանի շենքը, կառուցել եկեղեցու արմ. ճակատի առջև երկհարկանի զանգակատունը, բլրի թեք լանջին՝ դեպի այգին տանող քարե աստիճանները, վանքի աղբյուրի խոշոր ըմպելասրահը: 1865-ին եկեղեցու առջև թաղվել է գրող, հրապարակախոս, փիլիսոփա, հայ քննադատության և գեղագիտության հիմնադիր Միքայել Նալբանդյանը, 1892-ին՝ բանաստեղծ, արձակագիր, հաս. գործիչ Ռափայել Պատկանյանը: 1902-ին նրանց գերեզմանների վրա, հանգանակված միջոցներով, դրվել են քանդակագործ Անդրեաս Մարուքյանի պատրաստած կիսանդրիները:

Ն. Ն. Ս. Խ. վ. և նրա դպրոցը դադարել են գործել Ռուսաստանում խորհրդ. կարգեր հաստատվելուց (1917) հետո: 1960-ին քանդել են զանգակատունը, առաջնորդարանի շենքը, հանել և ոչնչացրել են եկեղեցու պատերին ագուցված խաչքարերը, անհետացել է Սուրբ խաչ վանքից բերված քանդակազարդ փայտե դուռը:

1972-ին, Հայաստանի վարպետների ձեռքով Ն. Ն. Ս. Խ. վ-ի եկեղեցին նորոգվել է և վերածվել Ռուս-հայկական բարեկամության թանգարանի: Հ. Ալամդարյանի գերեզմանի վրա խաչքար է կանգնեցվել (ճարտ. Մ. Գրիգորյան):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Շ ա հ ա զ ի զ Ե., Նոր Նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանք, Թ., 1901: Բ ա ր խ ու դ ա ր յ ա ն Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.), Ե., 1967: Х а л п а х ч ь я н О., Архитектура Нахичевани-на-Дону, Е., 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

«ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», 1610 թվականի հայկական ձեռագիր մատյան (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): Գրիչ և ծաղկող՝ *Հակոբ Ջուղայեցի*, պատվիրատու՝ Խոջա Ավետիք (նվիրել է Նորաշենի Տիրամայր Ս. Աստվածածին եկեղեցուն): Ավետարանը (չափերը՝ 24,5x18,5 *սմ*) ունի 302 թերթ, գրված է բոլորգրով, բացառիկ հարուստ է նկարազարդումներով: Ձեռագրում նշվում է, որ 1605-ին Շահ Աբբասը Իրան է բռնագաղթեցրել Ջուղայի բնակիչներին, իսկ բուն ձեռագիրն անվանվում է «լուսազարդ և վարդափթիթ անվանաւոր սուրբ աւետարանս...»: Ձեռագիրը պարունակում է տերուն. և վախճանաբան. թեմաներով 59 մանրանկար (որոնք զետեղված են ձեռագրի սկզբում), տասը խորան, ավետարանիչների չորս դիմանկար, զարդանկարված չորս անվանաթերթ, Քրիստոսի տոհմագրությունից 3 թերթ, տեքստում՝ մեկ մանրանկար և լուսանցազարդեր: Ձեռագրի բուն տեքստը ներառված է շքազարդ, գմբեթավոր շրջանակների մեջ, ըստ որում չորս Ավետարաններից յուրաքանչյուրը տեքստի ուրույն երկրաչափական ձև ունի: Պատկերագր. տարրերի բազմազանությամբ և հարստությամբ հանդերձ նկարիչը պահպանել է կոմպոզիցիայի հստակությունը, հասել բարձր վարպետության: Բազմազան ձևերի զարդապատկերը՝ գունահագեցած, զարդանախշերը՝ համաչափ, աշխույժ խաղով: Ավետարանի սրբերի կերպարները քիչ են հիշեցնում սրբերի, ժամանակի հասարակ մարդիկ են, նկարչի ժամանակակիցները: «Ն. Ջ. Ա.» ձեռագիրն իր գեղարվեստական առանձնահատկություններով հայկ. մանրանկարչության նվաճումներից է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Հայկական մանրանկարչություն (ալբոմ), կազմ. և առաջաբանը՝ Լ. Ա. Դ ու ր ն ո վ ի, Ե., 1967: Դ ր ա մ բ յ ա ն Ի., Հակոբ Ջուղայեցու մանրանկարների պատկերագրությունը, ԲՄ, 1971, № 10: Ն ու յ ն ի, Новые материалы по биографии Акопа Джугаеци, ԼՀԳ, 1969, № 10.

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱՅԻ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ, Իրանի Սպահան քաղաքի հարավային կողմում, Մեծ մեյդան թաղում: Հայ եկեղեցու *Սպահանի թեմի* առաջնորդանիստը: Հիմնադրվել է 1606-ին, անվանվել Հին Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի անունով: 1636-ին Նոր Ջուղայի առաջնորդ և Ն. Ջ. Ս. Ա. վ-ի վանահայր (1620–46) Խաչատուր Կեսարացին վանքում հիմնել է տպարան՝ առաջինը Իրանում և ողջ Միջին Արևելքում: 1638–42-ին այստեղ հրատարակվել է «Սաղմոս ի Դավիթ»-ը, «Հարանց վարք»-ը, «Խորհրդատետր»-ը և «Ատենի ժամագիրք»-ը: 1655–64-ին վանահայր Դավիթ Եպիսկոպոսը վանքի հին եկեղեցու տեղում կառուցել է նոր՝ Ս. Հովսեփ Հարեմաթացի եկեղեցին (ս. Հովսեփի Աջը պահվում է վանքում): Եկեղեցին մեկ զույգ հզոր մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, ներսից հնգանիստ խորանով: Գմբեթը կրկնակի է՝ ներքին կիսագնդաձև ու արտաքին ձվաձև ոլորտներով: Մահմեդ. ճարտ-յանը բնորոշ այս լուծումը հայկ. շինարվեստում հանդիպում է միայն Նոր Ջուղայի եկեղեցիներում: XVII դ. կեսին վանքում հիմնվել է դպրոց, որտեղ աշակերտներին սովորեցրել են եվրոպ. լեզուներ և «վաճառականության արվեստ»: XVII դ. 1-ին կեսին վանքում հիմնվել է մատենադարան: Այժմ ունի կրոն., պատմ., բժշկագիտ. բնույթի մոտ 600 ձեռագիր, որոնցից շուրջ 40-ը մագաղաթյա է (ամենահինը X դ. Ավետարան է): Ձեռագրերի մեծ մասն ունի մանրանկարչական ընտիր ձևավորում:

1702-ին եկեղեցու արմ. կողմում կառուցել են կամարակապ, երկհարկ, սյունազարդ գմբեթով զանգակատուն: Եկեղեցուն հվ-ից կից 1860–65-ին, առաջնորդարանի հին շենքի տեղում կառուցվել է նոր երկհարկ զանգակատուն: 1906-ին վանքի հս. կողմից միաբանության խցերի տեղում կառուցվել է մատենադարանի նոր շենքը, 1915-ին վանքի արլ. կողմում՝ երկհարկանի վարչական շենք, որը բաժանում է տնտ. բակը գլխավորից: 1931-ին վանքի արմ. մուտքի վրա կառուցվել է ժամացույցով եռահարկ աշտարակ: 1971-ին վանքի գլխ. բակի հս. կողմում կառուցվել է թանգարանի երկհարկ շենքը: Վանքի Ս. Հովսեփ եկեղեցու ինտերիերն ունի շքեղ հարդարանք՝ կազմված հախճասալերի և որմնանկարների զուգակցումով: Եկեղեցու ներսում, պատերի ստորին մասը 1710-ին, իսկ խորանը՝ 1716-ին ծածկվել են բուս. զարդամոտիվներով, հրեշտակների պատկերներով, կապույտ ու դեղին գույների գերակշռությամբ նկարազարդված հախճասալերով: Եկեղեցին XVII–XVIII դդ. զարդարվել է որմնանկարներով (որոշ հեղինակների անուններ պահպանվել են արձանագրություններում՝ Սիմոն, Մինաս, Տեր-Ստեփանոս, Հովհաննես վարդապետ են): Որմնանկարները (Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով, Գրիգոր Ա Լուսավորչի չարչարանքները պատկերող) ծածկում են եկեղեցու ողջ ներքին տարածությունը՝ հախճասալերից վերև: Իրենց ինքնատիպ ոճով զուգակցում են հայկ. մանրանկարչության, արևմտաեվրոպ. դասական հատոցային գեղանկարչության և պարսկ. դեկորատիվ արվեստի սկզբունքները: Որմնանկարների հորինվածքներում օգտագործվել են Եվրոպայից ներմուծված գեղանկարչական աշխատանքներ ու գրաֆիկ. նկարներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ե ր ե մ յ ա ն Ա., Նոր Ջուղայի ԺԷ դարու որմնանկարչական հուշարձանները, Նյու Յորք, 1942: Մ ի ն ա ս յ ա ն Լ., Իրանի հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: Б а й б у р т я н В., Армянская колония Новой Джульфы XVII в., Е., 1969; C a r s w e l l J., New Julfa, Oxf., 1968; H a k h n a z a r i a n A., M e h r a b i a n V., Nor-Djulfa, V., 1992 (Documenti di architettura armena, 21).

Արմեն Հախնազարյան

ՆՈՐ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ, Ա ն ա պ ա տ, ՀՀ Տավուշի մարզի Վարագավան գյուղից մոտ 2 *կմ* հարավ-արևմուտք, անտառապատ լեռան լանջին: Հիմնադրել է Նոր Բերդի Դավիթ իշխանը, 1193–98-ին կառուցելով վանքի առաջին՝ զույգ անհավասար խորաններով միանավ եկեղեցին և նրան հս-ից կից տոհմական տապանատունը (1200): Հետագայում, վերջինիս սիմետրիկ, եկեղեցուն հս-ից համանման միանավ, թաղածածկ մատուռ են կցել: Ն. Վ-ի համալիրի հս. կողմում կանգուն Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ դեղնականաչավուն սրբատաշ ֆելզիտից, կառուցել է Դավիթ իշխանի որդի Վասակ Բ 1224–37-ին (օծվել է 1240-ին): Եկեղեցին ներքուստ խաչաձև է, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գլանաձև թմբուկով պսակվող գմբեթով: Խորանի գմբեթարդին կա «Անեցի վարդպետ Գազան» արձանագրությունը (հավանական է, որ 1244-ին Կարսի բերդը կառուցող նույն ճարտարապետն է): Ս. Աստվածածին եկեղեցու հվ. շքամուտքն ունի միջնադարյան հայկ. արվեստում ինքնատիպ ու եզակի ձևա-

վորում՝ խճանկար հիշեցնող, մուգ մանուշակագույն և բաց կապույտ, աստղաձև, չեղանկյուն և վեցանկյուն սալիկներով, որոնց վրա կան կենդանակերպ ու բույս. թեմաներով հարթաքանդակներ: Ն. Վ-ի երկու գավիթներից փոքրը (այժմ՝ ավերակ) կից է եղել Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից, իսկ մեծը՝ արմ-ից: Այն կառուցել է Ն. Վ-ի վանահայր Հովհաննես Տուեցին 1237–61-ին: Վանքի պարսպից մոտ 200 *մ* հս. գերեզմանոցն է՝ մատուռով: Ն. Վ. ունեցել է ջրմուղ, որը 1253-ին անցկացրել է ոմն Շառա: Սկզբնապես Անապատ կոչվող վանքը 1237-ից հետո վերանվանվել է Ն. Վ., երբ Վասպուրականի Վարագավանքի վանահայր Ղուկասը, Ջալալ էդ Դինի 1231-ի ասպատակությունից հալածված, վերցրել է վանքի հռչակավոր Վարագա ս. Խաչը և, վեց տարի դեգերելուց հետո, 1237-ին հաստատվել Կյուրիկյանների այս հոգևոր կենտրոնում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.3, 4–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Սարգսյան Գ., Անապատ կամ Նոր-Վարագվանքը և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1952, № 9–12: Քարտաշյան Հ., Նոր Վարագավանքի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 1984, № 7:

Մուրադ Հասրաթյան

ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐ, Հայոց նոր վկաներ, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սրբերի կարգը չդասված, *Տոնացույց* չմտած, սակայն *Հայսմավուրքում* հիշատակված *վկաներ* (XII դ. սկսած): Առաջին անգամ Ն. վ. արտահայտությունը հանդիպում է Խոսրով Գանձակեցու և Հովսեփ Դվնեցու *վկայաբանություններում* (Ծառընտիր, 1187, Մատենադարան, ձեռ. № 1522): 1425-ին Հայսմավուրքի վերջին խմբագիր *Գրիգոր Խլաթեցին* համալրել է իր ժողովածուն XIII–XV դդ. վարքերով (տես *Վարքագրություն*) ու Ն. վ-ի վկայաբանություններով և հաստատել նրանց հիշատակման օրերը: Հետագա դարերում ևս ճանաչված հոգևորականների, մատենագիրների և հասարակ գրիչների կողմից գրված իրենց ժամանակների մարտիրոսների՝ Ն. վ-ի վկայաբանությունները ներմուծվել են Հայսմավուրք և այլ ժողովածուներ: XII–XIX դդ. Ն. վ-ի վկայաբանությունները հավաքել և հրատարակել են Հ. Մանանդյանն ու Հ. Աճառյանը «Հայոց նոր վկաները (1155–1843)» 795-էջանոց գրքում:

Այս վկայաբան. ժողովածուում ամփոփված են Էջմիածնի մատենադարանի և այլ տեղերում պահվող ավելի քան 2000 ձեռագրերից քաղված Ն. վ-ի վկայաբանությունները, ապա գանազան տպագիր երկերում ցրված վկայաբանություններ, վկայաբան. տաղեր, տապանագրեր և Ն. վ-ին նվիրված համառոտ հիշատակարաններ: Ժողովածուն ընդգրկում է գրեթե 700 տարվա ժամանակահատված՝ թուրք-սելջուկյան, թաթար-մոնղոլ. արշավանքների, Հայաստանում թուրքմեն. ցեղերի տիրապետության, պարսկա-թուրք. պատերազմների և օտար տիրապետության շրջանում քրիստ. հավատի համար նահատակված բազմաթիվ մարտիրոսների վկայաբանություններ:

Ստորև ներկայացնում ենք հրատարակիչների կազմած նոր վկաների այբբենական ցուցակը (էջ 765–774, անուն, նահատակության տեղ, թվական): Հանված են Բ ցուցակի երկրորդ սյունակը (էջ 775–780, վկայաբանության աղբյուր), ինչպես նաև Հայսմավուրքների և այլ ժողովածուների համար հրատարակիչների կողմից օգտագործված լատին. և հուն. այբուբենն ու համառոտագրությունները:

Նոր վկաներ՝ անուն	Տեղ և թիվ նահատակության
Աբրահամ քհն. և Աքանտար Ուռհայեցի	Եդեսիա, 1600 հունվ. 22
Ազիզ, տես Պատվական	–
Ամենավագ Դերջանցի	Դերջան, 1335 մարտ 10
Անդրեաս քհն.	Ագուլիս, 1617 նոյեմբ. 18
Անտոն Թիփլիսեցի (տապանագիր – տպնդ.)	Շուշի, 1794–95
Առաքել քհն. (տպնդ.)	Կեչրոր, 1908
Աստվածատուր Խթայեցի (տաղ)	Բաղեշ, 1519
Աստվածատուր Կաֆացի (տաղ)	Կաֆա, 1488 ապրիլ
Արիստակես, տես Մկրտիչ ևն	–
Ավագ Սալմաստեցի	Բաղեշ, 1890 փետր. 23
Ավետիս Ոստանցի	Փիզան բերդ, 1656 մարտ 20
Ավետիք կրոնավոր (տաղ)	Ղրիմ, 1509 դեկտ. 11
Բաղդասար Թոխաթցի	Կարին, 1672 հունիս 4
Բարունակ, տես Պուտախ Ամթեցի	–

Նոր վկաներ՝ անուն	Տեղ և թիվ նահատակության
Գաբրիել Ղալաթիացի	Կ. Պոլիս, 1662 սեպտ. 17
Գալուստ Երեց	Երևան, 1640
Գասպար, Մարիամ և Վառվառե Կարնեցիք (տաղ)	Կարին, 1810 հունիս 8, հուլիս 16
Գասպար Կուլան (տաղ)	Սեբաստիա, 1677 ապրիլ 29
Գոհարինե, Ռատիոս, Ծամիդես և Տուկիոս Սեբաստացիք, տես *Գոհարինյանք*	Սեբաստիա, 1155 հուլիս 28
Գրիգոր Բալուեցի, Սիմեոն և Կիրակոս	Խարբերդ, 1290 փետր. 10
Գրիգոր Արփայեցի	Ներքին Խոյկան, 1622
Գրիգոր վրդ. Խլաթեցի	Արծկե, 1496 մայիս 19
– Եղերերգություն	–
– Համառոտ վկայաբանություն	–
Գրիգոր Կանցի (Կարնեցի)	Կ. Պոլիս, 1682 մայիս 19
Գրիգոր Կեչրորցի (տապանագիր)	Կեչրոր, 1222
Գրիգոր Հաղբակեան	Գանձակ?, 1223
Գրիգոր Տաթևացի Մանուկ	Մուշ, 1676
Գրիգոր եպս. Կարնեցի	Կարին, 1321 հունիս 20
Դանիել բեկ Խաչենեցի (տապանագիր)	Շուշի, 1790–91
Դավիթ արղ., տես Հովհաննես եպս. ևն	–
Դավիթ Խարբերդցի	Խարբերդ, 1474 հունվ. 16
Դավիթ Սեբաստացի (տաղ)	Սեբաստիա, 1677 փետր. 22
Եղիսաբեթ ի Խարաբաստայ	Վան, 1391 մարտ 9
Երեք անանուն վկայք	Կարին, Սեբաստիա, Կամուրջ գ., 1673
Երեց Շնքուռկու գեղջ	?, 1535
Երկու մանկունք Կոտեից	Արծնի գ., 1638–39
Զաքարիա կաթողիկոս Աղթամարա	Ոստան, 1393 հունիս 25
– Գանձ Զաքարիա կաթողիկոսի	–
Զաքարիե տանուտեր	Արծկե, 1420
Զուստ մանուկ	?, 1317 ?
Թադեոս երեց Սեբաստիոյ	Սեբաստիա, 1534
Թամամ կույս Շաղկերտցի	Եղավարդ գ., 1690–91
Թամար Մոկացի	Ոստան, 1398 ապրիլ 22
Թեոդորոս արղ. Սեբաստացի	Սեբաստիա, մոտ 1155 հունիս 22
Թեոդորոս Կեսարացի	Կեսարիա, 1201 մայիս 18
Թեոդորոս, տես Ստեփանոս և այլք	–
Թովմա վրդ. ի Պուտլիկ վանաց	?, 1423–25
Թորոս Եդեսացի	Եդեսիա, 1528
Թորոս Հռոմկլայեցի	?, 1494 օգոստ. 1
Թուխման Մանուկ (տաղ)	Տիգրանակերտ, 1784
Իսահակ (Հովսեփ) Թավրիզեցի	Շամախի, 1417 ապրիլ 18
– Այլ խմբագրություն	–
– Մատուռի արձանագիրը	–
Լույս Գրիգոր	Սպահան, 1703 հուլիս 20
Խանում վկայուհի (տաղ)	Ալաշկերտ, 1755 մայիս 3
– Այլ տաղ	–
– Ավանդություն	–
Խաչատուր Տիգրանակերտցի	Տիգրանակերտ, 1652 օգոստ. 20
Խաչատուր Կողբեցի	Տիգրանակերտ, 1517 ապրիլ 5
Խըտըրշահ Մանուկ (տաղ)	Մարզվան, 1541 կամ 1441
Խոսրով Գանձակեցի	Գանձակ, 1167 հուլիսի 10
– Ներբողյան	–
– ըստ Հայսմավուրքների	–
Ծամիդես, տես Գոհարինե Սեբաստացի	–
Կատարյալ Կույս, տես Թամամ	–
Կարապետ Վանեցի, տես Մելքիսեթ	–
Կարապետ Մալաթիացի	Մալաթիա, 1524
Կիրակոս, տես Գրիգոր Բալուեցի	–
Կիրակոս Միակեաց? (տապանագիր)	Ընդեղի մատուռ, 1291
Կիրակոս վրդ. (տապանագիր)	Անի գ., 1348-ից առաջ
Կոկճայ Սեբաստիո (տաղ)	Սեբաստիա, 1536

Հայրապետ աբղ.	Սեբաստիա, 1528 կամ 1533
Հոպաշ քահանայք	Խիզան, 1421
Հռիփսիմե Սիլիվըրցի ?	?, 1554 փետր. 14
Ղազար վրդ. Բաղիշու	Սասնո լեռ, 1428
Ղըլար Նորագավթեցի	Նորագավիթ գ., 1638–39
Մարգարե սրկ. և Շահրամ	Տիգրանակերտ, 1580 սեպտ. 6
Մարիամ Կարնեցի, տես Գասպար են	–
Մարտիրոս Կողբեցի	Երասխ գետ, 1387-ից հետո
Մելքիսեթ և Կարապետ	Վան, 1403
Միրաք Թավրիզեցի	Թավրեզ, 1486 մարտ 24
Մխիթար Վանեցի	Վան, 1655 նոյեմբ. 12
Մկրտիչ, Հովհաննես, Արիստակես և այլ 8 վկայք	Արծկեի գյուղերը, 1420
Մուսեֆիր, տես Ստեփանոս քհն.	–
Մուրատ Վանեցի	Վան, 1485
Մուրատշահ Արծկեցի	Արծկե, 1420
Հակոբ Ովսաննացի վրդ.	Անծղնապատ վանք, 1428
Հակոբ որդի Ղուլեկի	Կարին, 1673 մայիս 27
Հարություն Կարնեցի (տաղ)	Ջմյուռնիա, 1806 փետր. 26
– Տապանագիրը	–
– Ավանդություն	–
– Տաղ Հարություն մանկանն ?	–
Հարություն Տփղիսեցի [Սայաթ-Նովա]	Տփղիս, 1795 սեպտ.
Հիմար Վանեցի	Վան, 1418
Հովակիմ Սամաթիացի (տապանագիր)	Կ. Պոլիս, 1843 օգոստ. 17
Հովհաննես եպս., Սարգիս եպս., Դավիթ աբղ.	Ամասիա, 1506 հոկտ. 17
Հովհաննես եպս. Դարանաղյաց	Կարին, 1591–92
Հովհաննես եպս. Տարոնո	Բաղեշ, 1463 ապրիլ 19
Հովհաննես քհն. Զմշկածագցի	Զմշկածագ, 1403 սեպտ. 10
Հովհաննես աբեղա	Դրախտի գ., 1500
Հովհաննես Խլաթեցի	Խլաթ, 1438 փետր. 22
– Այլ խմբագրություն	–
Հովհաննես Մալաթիացի (տաղ)	Եվդոկիա, 1775
Հովհաննես, տես Մկրտիչ և այլք	–
Հովսեփ Դվնեցի Պարսիկ	Միջոց, 1170 հոկտ. 24
– Ներբողյան	–
– ըստ Հայսմավուրքների	–
Հովսեփ Թավրիզեցի, տես Իսահակ	–
Հորդանան վկա տաճիկ	Կարին, 1182
Նիկողայոս Տիգրանակերտցի	Տիգրանակերտ, 1642 ապրիլ 15
Նիկողայոս Պրուսացի	Պրուսա, 1694 մարտ 14
Շահրման, տես Մարգարե սրկ.	–
Շնորհավոր Բաբերդցի	Բաբերդ, 1494
Ոգջա, տես Կոկճա	–
Պալի Կարնեցի	Կարին, 1781–86
Պատվական կամ Ազիզ կին	Նախիջևան, 1668–89
Պարոն Լույս Կաֆացի	Կաֆա, 1567 մայիս 15
– Տաղ	–
– Այլ տաղ ի Վրթանես	–
– Այլ տաղ ի Թումայե	–
– Այլ ոտանավոր	–
Պետրոս քհն., տես Ստեփանոս վրդ. են	–
Պետրոս Նիժեցի (տապանագիր)	?, 1826 սեպտ. 13
Պուտախ (Բարունակ) Ամթեցի	Տիգրանակերտ, 1524
Պողոս սրկ. Սղերդցի	Սղերդ, 1691
Ջալալ իշխան Խաչենո	Ղազուին, 1261
Ռստիոս, տես Գոհարինե Սեբաստացի	–
Սահակ Բրուտնեցի	Ագախ, 1715 հոկտ. 17
Սահակ Մեըր Կարնեցի	Կարին, 1778 հուլիս 23
– Տաղաչափ վկայաբանություն	–
– Այլ տաղ	–

Սամվել Մանիսացի (տապանագիր)	Ջմյուռնիա, 1723 հուլիս 15
Սայաթ-Նովա, տես Հարություն Տփղիսեցի վկայաբանություն	–
Սարգիս իշխան Խաչենեցի	Գանձակ, 1182 մարտ 26
Սարգիս Մելիտինեցի (տապանագիր)	Ջմյուռնիա, 1550 ապրիլ 15
Սարգիս Նահատակ	Խաչի ձոր, Անի, XIV դ.
Սարգիս եպս., տես Հովհաննես եպս. են	–
Սարգիս սրկ. Կարսեցի	Կարս, 1691-92
Սարուխան Հիզնացի	Բաղեշ, 1631 փետր. 4
Սեղբեստրոս, տես Ստեփանոս վրդ. են	–
Սիմեոն, տես Գրիգոր Բալուեցի	–
Սիրուն Հիզնացի	Հիզան, 1476 հունվ. 14
Սիրուն Ալյուրցի	Վան, 1655 օգոստ. 5
Ստեփանոս արք. Սեբաստիո, Սեղբեստրոս և Թեոդորոս	Աղշարու լեռ, Սեբաստիա, 1383
– Տաղ ի Տեր Ստեփանոս	
Ստեփանոս արք. Տարոնու, քեռորդի յուր և մորեղբորորդի	Թավրեզ, 1483
Ստեփանոս վանահայր	Գերեթին ?, 1257
Ստեփանոս և Մուսեֆիր	Արծկե, 1395
Ստեփանոս վրդ. և Պետրոս քհն. Խիզանցիք և Ստեփանոս ուրացող	Խիզան և Սորբ գ., 1424 հունիս 2 և 11
Ստեփանոս մանուկ	Կ. Պոլիս, 1471
– Ս. Ստեփանոսի նշխարքը	–
Ստեփանոս ուրացող, տես Ստեփանոս վրդ. են	–
Աքանտար, տես Աբրահամ քհն.	–
Վաղին Արծկեցի, տես Մուրատշահ	–
Վանակ. եպս. Բջնոյ	Բջնի, 1387
Վառվառե Դվնիկցի, տես Գասպար են	–
Վարդան Բաղիշեցի	Բաղեշ, 1421 հունվ. 4
Տուկիոս, տես Գոհարինե Սեբաստացի	–
Փանկուլ որդի Ազիզի (տապանագիր)	Ղարասուբազար, 1757

Հավելված Ա

Անանուն նհտ. Տրապիզոնի ?	Գերեզման Տրապիզոնում, ?
Անանուն նհտ. (ավանդ.)	Գերեզման Պոկեսբերք վանքում, ?
Գրիգոր (տապանագիր)	Խաչվեմ Քեոթանլու գ. մոտ, ?
Գրիգոր և Մարիամ (ավանդ.)	Հանգստարանք Արփա գ. մոտ, ?
Զաքին (ավանդ.)	Հանգստարան Պարանապատ անտառում, ?
Խալիլ, տես Մանսուր	–
Տեր նհտ. (ավանդ.)	Գերեզման Պորեցիք գ. մոտ, ?
Կարապետ քհն. (ավանդ.)	Թորոսլի գ., 1708–10 ?
Հղեգևանա նհտ. (ավանդ.)	Խաչարձան վանք գ. մոտ, ?
Ծամալ, տես Փիր	–
Մանսուր, Խալիլ և Նասիմի	?, 1524-ից առաջ
Մարտիրոս Հիզնացի	Բաղեշ, XV դ.
Մարիամ, տես Գրիգոր Արփայեցի	–
Հակոբ վրդ. և ընկերք (տաղ)	Արճեշ գավառ, ? օգոստ. 14
Հարություն Մլըրցի (տապանագիր)	Մանիսա ք., 1855 (1833?)
Նահապետ Մալացի (ավանդ.)	Մալա գ., XVIII դ. ?
Նահատակք ի կոտորածի Կետիկ Ահմետ փաշայի	Ղրիմ, 1475-ից հետո
Նասիմի, տես Մանսուր	–
Ներսես (տապանագիր)	Տապան Վայոց ձորում, ?
Ոսկեթել Նհակուհի (ավանդ.)	Մատուռ Հարցհանգիստ գ. մոտ, ?
Սարգիս քհն. Ղարսեցի	Ղարս, 1796 հուլիս 25
Արաբեկ (ավանդ.)	Մատուռ Դաշուշենի մոտ, ?
Վասակ պատրոնիկ (արձնգ.)	?, 1201-ից առաջ
Ռուսկան (ավանդ.)	Մատուռ Փիփի կողմում, ?
Փիր, Ջամալ և քույր նոցին (ավանդ.)	Փիր-Ջամալ և Նախիջուանիկ գ., ?
Փոշնին ?	Գերեզման Դահրավ գ. մոտ, ?

Գրկ. Հայոց նոր վկաները (1155–1843), աշխատասիր. Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղ-պատ, 1903: Հայկական վարքեր և վկայաբանություններ. V–XV դդ., թրգմ. աշխարհաբարի Ա. Մաղոյան, առաջաբանը՝ Ք. Տեր-Դավթյանի, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [ժող.], կազմ. Ռ. Մաթևոսյան, Ս. Էջմիածին, 1999: Մ ա թ և ո ս յ ա ն Ա., Մ ա ր ա բ յ ա ն Ս., Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի, Ե., 2000: Ա չ ճ յ ա ն Մ., Հայոց եկեղեցու սուրբերն ու սրբոց տոները, տես Հայոց սրբերը և սրբավայրերը գրքում, Ե., 2001, էջ 7–18: Новые армянские мученики (1155–1843), перевод, предисловие и примечания К. Тер-Давтян, Е., 1998.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՆՈՐԱՎԱՆՔ, Ա մ ա ղ ո ւ Ն ո ր ա վ ա ն ք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Ամաղու գյուղից 3 *կմ* հյուսիս-արևելք, Արփա գետի վտակի խոր կիրճի լանջին: Ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*, սրբատեղի է եղել դեռ վաղ միջնադարում: Այդ ժամանակաշրջանից հայտնի է Ս. Փոկաս եկեղեցին, որը գտնվել է վանքի այժմյան տարածքում: Եկեղեցու բեմի տակից աղբյուր է բխել, որն ունեցել է բուժիչ հատկություն: IX դ. կառուցվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին: Այդ ժամանակ վանքը կոչվել է Ավագ կամ Խորաձոր անապատ (Ն. է վերանվանվել 1221-ին):

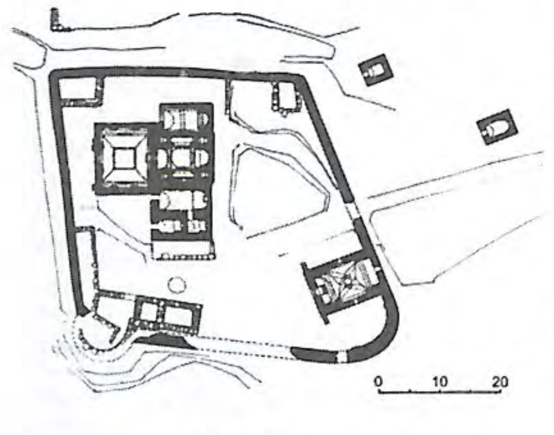

Նորավանքի հատակագիծը

X դ. եղել է գրչության կենտրոն: 1105-ին Վահանավանքի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը տեղափոխվել է Ն., որից հետո նրա մոտ է հաստատվել եղբայրը՝ Համտուն իշխանը, և կրոնավոր դարձել: Երկու եղբայրները վանքի շրջակայքից հեռացրել են աշխարհականներին, հարևան գյուղերի բնակիչներից հողեր գնելով՝ ընդարձակել վանքի կալվածքները և Ն-ի տիրույթի սահմաններին նշանաքարեր կանգնեցրել: Նրանք տիրել են նաև Հրասեկա ու Անապատ բերդերին և 12 ագարակների: Ն-ի Ստեփանոս եպիսկոպոսը Ելտկուզ սուլթանից նվեր է ստացել Ագարակի ձորը, Անապատի բերդը, հարկերից ազատել Սյունիքի վանքերը: Նրա օրոք՝ XIV դ. սկզբին Ն. դարձել է Սյունյաց հոգևոր կենտրոնը: 1216-ին Ստեփանոս եպիսկոպոսին հաջորդած քեռորդին՝ Սարգիս եպիսկոպոսը, Սյունյաց թեմը բաժանել է Ն-ի և *Տաթևի վանքի* միջև: Ն-ին են մնացել միայն Վայոց ձորը, Ճահուկն ու Նախիջևանը: 1216–21-ին իշխան Լիպարիտ Օրբելյանը և Ս. Սարգիս եպիսկոպոսը Ն-ում կառուցել են Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին, որի օծման ժամանակ (1223) Լիպարիտ Օրբելյանի անեղբայրը՝ Մեծ իշխան Բուպակը, վանքին է նվիրել Աղբերիս գյուղը: 1223–61-ին կառուցվել է Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու գավիթը: 1261-ին Իշխանաց իշխան Սմբատը նորոգել է եկեղեցին, ավարտել գավթի կառուցումը, վանքին նվիրել բազմաթիվ գյուղեր և կալվածքներ, իսկ Բուրթել իշխանը խաչքար է կանգնեցրել իր մոր՝ Թամթայի հիշատակին: 1273-ին Ն-ում է թաղվել Թավրիզում վախճանված Իշխանաց իշխան Սմբատը, որի գերեզմանի վրա 1275-ին Տարսայիճ իշխանը ճարտ. *Սիրանեսի* ձեռքով կառուցել է Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատունը: 1287-ին Սյունյաց մետրոպոլիտ է դարձել Ստեփանոս Օրբելյանը, որը, ստանալով մոնղոլ. իշխանությունների հովանավորությունը, միացրել է Տաթևի և Ն-ի առաջնորդարանները, բազմապատկել Սյունյաց միացյալ թեմի տնտ. հզորությունը, ձեռք բերել նորանոր կալվածքներ: Նա Ն-ում 1299-ին ավարտել է «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատությունը: 1300-ին զոհվել է Էլիկում իշխանը, որին թաղել են Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատանը: Ստեփանոս Օրբելյանը գրել է «Ողբ ի կաթողիկե» պոեմը, իսկ նրա պատվերով 1302-ին *Մոմիկն* Ավետարան է ընդօրինակել և նկարազարդել: Ստեփանոս Օրբելյանը թաղվել է վանքի գավթում: Նրան հաջորդած հորեղբոր՝ Լիպարիտ իշխանի որդի Հովհաննես Օրբելյանի պատվերով Մոմիկը 1321-ին կառուցել է *Արենիի Ս. Աստվածածին եկեղեցին*, Ն-ում խաչքար կերտել, ընդօրինակել բազմաթիվ մատյաններ: XIV դ. 1-ին տասնամյակը Ն-ում Մոմիկի բեղմնավոր գործունեության տարիներն էին. 1304-ին խաչքար է կերտել Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակին, 1307-ին Պողոս վարդապետի հետ Ավետարան գրչագրել և նկարազարդել, 1308-ին Թամթա իշխանուհու պատվերով կերտել խաչքար՝ նրա որդիներ Բուրթելի և Բուղդայի «արևշատության» համար: 1318-ին Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատանը թաղել են պատերազմում զոհված Բուղդա իշխանին, որի եղբայր Բուրթելը նրա հիշատակին Ն-ում խաչքար է կանգնեցրել: Վանքի տարածքում է թաղված նաև Մոմիկը: 1324–31-ին Սյունյաց հոգևոր կենտրոնը ղեկավարել է մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճ Օրբելյանը, որն ուսանել էր *Գլաձորի համալսարանում*, եղել *Եսայի Նչեցու* սանը: 1331–39-ին Բուրթել իշխանը կառուցել է Ն-ի Ս. Աստվածածին երկհարկ եկեղեցին (Բուրթելաշենը): XV–XVI դդ. Ն. շարունակել է մնալ հոգևոր-մշակութ. կենտրոն, այստեղ կանգնեցվել են նոր խաչքարեր: XVII դ. կառուցվել են վանքի պարիսպը, բնակելի ու տնտ. շենքերը: XVIII դ. վանքում տնօրինություն են արել մահմեդ. հրոսակախմբերը: 1813-ին պարսից Ֆաթալի շահը Ն. հանձնել է Պետրոս-Բեկ Օրբելյանին և հրամայել, որ Ամաղու գյուղի եկամուտը տրամադրվի վանքին: 1840-ին Ն. ավերվել է երկրաշարժից ու լքվել: 1948–49-ին մասնակի նորոգվել է, իսկ 1982-ին սկսվել են նրա պեղման, շենքերի վերակառուցման աշխատանքները: Վերականգնվել են Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու ու գավթի գմբեթներն ու ծածկերը, Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատան ծածկը, Ս. Աստվածածին եկեղեցու սյունազարդ գմբեթը: 1998-ի ապրիլի 18-ին ձեռամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգսյանի վերաօծվել է Ն-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Վանքի համալիրի հիմն. հուշարձանախմբի հվ-ում հնագույն՝ Ս. Կարապետ միանավ դահլիճն է, կենտրոնում՝ գլխավոր, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն Ս. Ստեփանոս Նախավկա գմբեթավոր եկեղեցին, հս-ում՝ Ս. Գրիգոր միանավ թաղածածկ եկեղեցի-տապանատունը: Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցուն արմ-ից կից գավիթը ծածկված է գոգավոր թաղերով, ինչը եզակի է հայկ. նույնատիպ կառուցվածքների համար: Համալիրի արլ. կողմում առանձին կանգնած է Ս. Աստվածածին երկհարկ-եռաստիճան եկեղեցին՝ գմբեթի սյունազարդ ռոտոնդայով: Միջնադարյան հայկ. արվեստում ինքնատիպությամբ, գեղ. բարձր հատկանիշներով առանձնանում են Ն-ի աստվածաշնչային ու ավետարան. թեմաներով պատկերաքանդակները, հատկապես գավթի արմ. մուտքի և լուսամուտի ճակատակալ քարի վրա կերտվածները: Դռան վերևում քանդակված Աստվածածինը, ներկաձախ ծնկին նստած մանուկ Հիսուսով, ներկայացնում է համրահայտ և Հայաստանում լայն տարածում ստացած «Նստած Օդիգիտրիա» պատկերագր. տիպը: Նրանից ձախ, լուսապսակով Հովհաննես Մկրտչի գլուխն է, իսկ աջ, համապատասխան մակագրությամբ՝ Եսայի մարգարեն: Փրկչական մարգարեության և Աստվածածնի այսպիսի համատեղ պատկերագրությունը եզակի է հայկ. արվեստում: Գավթի լուսամուտի ճակատակալ քարն ունի ավելի հարուստ բովանդակությամբ բարձրաքանդակ: Կենտրոնում Հայր Աստծո կիսանդրին է՝ կերտված մարդու կերպարանքով, տպավորիչ դիմագծերով, փառահեղ մորուքով, խոշոր, ձվաձև աչքերով, գանգուր մազերով և երկար գիսակներով: Աստծո այսպիսի պատկերագրությունն աննախադեպ է, որովհետև ընդհանրապես միջնադարյան արվեստում Հայր Աստվածը պատկերվում է խորհրդանշական ձևով (օր., երկնքից իջած Աջի տեսքով): Աստծո մորուքից ցած քանդակված է Սուրբ Հոգու խորհրդանիշը՝ խաչաձև լուսապսակով աղավնին, որի կտուցը հպված է Աստծո ձախ ձեռքում պահվող Ադամի (քանդակված է միայն գլուխը) շուրթերին: Քարի աջ եզրին սերովբեի քանդակ է, իսկ աջ կողմում, Հայր Աստծո օրհնող Աջի տակ՝ խաչված Քրիստոսը, որի երկու կողքերին Աստվածածինը և Հովհաննես ավետարանիչն են: Ներքևում պատկերված է «Խաչելությունն» պառկած և ձեռքը դեպի «Խաչելությունն» ուղղած Դանիել մարգարեն: «Խաչելության» դասական պատկերագրությունը զուգակցված է Ահեղ դատաստանի հետ: Ն-ում բարձրաքանդակի հեղինակը միանգամայն ազատ է մեկնաբանել և կերտել կանոնիկ պատկերագր. թեմաները: Դրա արտահայտություններից է նաև Աստծո շունչը Սուրբ Հոգով փոխարինելը, որը եզակի է քրիստ. պատկերագրության մեջ: Ուշագրավ է նաև Հայր Աստծո մորուքի մեջ պատկերված աղավնին, որը կտուցով ուղղված է դեպի Աստծո շուրթերը: Այս բոլոր առանձնահատկությունների շնորհիվ Ն-ի գավթի քանդակները դուրս են գալիս ազգ. արվեստի շրջանակներից:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1-ին հարկի մուտքի բարավորին քանդակված են գահավո-

րակի վրա նստած Աստվածածինը՝ գոգին մանուկ Հիսուսը և երկու կողմերում կանգնած Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակապետները, վերին հարկի մուտքի ճակատակալ քարին՝ Քրիստոսը (մինչև գոտկատեղը), նրա երկու կողքերին՝ Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Յուրօրինակ հորինվածքով կտիտորական բարձրաքանդակ (այժմ՝ խիստ վնասված) կա եկեղեցու գմբեթի սյուներին, որոնցից արմ-ի վրա քանդակված է գորգով ծածկված, բազմոցին նստած Աստվածածինը՝ ձախ ձեռքով մանուկ Հիսուսին պահած: Կողքի սյուներին պատկերված են Բուրթել իշխանը՝ եկեղեցու մանրակերտով, և Բեշքեն իշխանը՝ ողջ հասակով: 1983-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ գտնվել է արլ. պատից ընկած (այժմ ագուցված է տեղում) Օրբելյան իշխան. տան զինանշանը՝ մագիլներում եղնիկ բռնած արծվի բարձրաքանդակը, իսկ Ս. Գրիգոր եկեղեցու կողքին՝ մի գեղաքանդակ խաչքար, որի վերին մասում «Քրիստոսը փառքի մեջ» պատկերաքանդակն է, շուրջը՝ ավետարանիչների խորհրդանիշերը, իսկ խաչի երկու կողմերում, շեղանկյունինների մեջ պատկերված են (մինչև գոտկատեղը) տասներկու առաքյալները՝ Ս. Գիրքը ձեռքերին: Ն. իր ճարտ. և քանդակների առանձնահատկություններով և գեղ. բարձր արժանիքներով Հայաստանի XIV դ. լավագույն վանական համալիրն է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.4, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփղիս, 1858: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց-ձոր, նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 26, Թ., 1916: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Եղիազարյան Հ., Ամաղու Նորավանք, «Էջմիածին», 1972, № 1–2: Գրիգորյան Գ., Սյունիքն Օրբելյանների օրոք, Ե., 1984: Հասրաթյան Մ., Հայ ճարտարապետության և քանդակագործության նորահայտ հուշարձաններ Նորավանքում, ԼՀԳ, 1984, № 8: Халпахчьян О. Х., Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980; Alpago Novello A., Jeni G., Amaghu Noravank, Milano, 1985 (Documenti di architettura armena, 14).

Մուրադ Հասրաթյան

ՆՎԻՐԱԿ (նվեր բառից – նվիրատվություններ հավաքող), եպիսկոպոս կամ վարդապետ, որը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրամանով գործում է հիմնականում հայկական գաղթավայրերում՝ տարագիր հայության շրջանում կաթողիկոսի անունից հոգևոր ու բարոյական մխիթարիչ լինելու և հանուն Մայր աթոռի կամավոր նվիրատվությունը ժողովելու համար: Ն-ի պաշտոնը, գործունեության ծավալման վայրերը և ժամկետը վավերացվել են կաթողիկոս. հատուկ՝ նվիրական կոնդակով: Ն-ին ուղեկցել և ծառայության մեջ օժանդակել են ցածր աստիճան ունեցող մեկ կամ մի քանի սպասավորներ: Ն., դուրս գալով Ս. Էջմիածնից, բացի հայրապետ. կոնդակից, իր հետ վերցրել է նաև ս. Մյուռոն՝ ժողովրդին բաշխելու համար: Նվիրակության պաշտոնը Մայր աթոռի համար ժողովրդից նվերներ հավաքելուց զատ կապված էր Մյուռոնի բաշխման հետ: Նվիրակության համար եղել են առանձին թեմեր, շրջաններ, որոնցից յուրաքանչյուրում նշանակվել է մեկական Ն., որը սովորաբար իր գործը կատարել է երեք, երբեմն ավելի տարիների ընթացքում: Ն. հաստատուն նստավայր չի ունեցել, ինչպես թեմի առաջնորդը: Նա շրջել է բնակավայրերում և հայկ. գաղթավայրերում ներկայացրել Հայոց կաթողիկոսին: Վերջինս թեմերի հետ հարաբերվել է նաև Ն-ի միջոցով: Ն. իր ամեն քայլի համար պետք է հաշվետու լիներ կաթողիկոսին: Շատ անգամ կաթողիկոսը հաշվի է առել Ն-ի կարծիքը տվյալ շրջանի որևէ հոգևորականի եպիսկոպոս ձեռնադրելու նպատակահարմարության մասին: Յուրաքանչյուր նվիրապետ. շրջան ունեցել է իր գանձարանը, որտեղ հավաքվել են Մայր աթոռի անունով ժողովված բոլոր նվերները: Գանձարաններն ունեցել են գանձապետներ կամ գանձապահներ, որոնց վստահվել է նվիրատվությունների նկատմամբ հսկողության իրականացումը և դրամի կամ բեռների Մայր աթոռ տեղափոխումը: Նվիրակության ժամանակ եպիսկոպոս Ն. հաճախ իր սպասավոր սարկավագին ժողովրդի բազմության առաջ ձեռնադրել է վարդապետ՝ օտար ափերում հայրենի ավանդներին և ծեսերին հայությանը հաղորդակից դարձնելու համար: Բացի այդ Ն. իր շրջանում ձեռնարկել է գանազան արարողություններ, բարենորոգություններ, օծել եկեղեցիներ, հիմնել դպրոցներ, կազմակերպել բազմամարդ ուխտագնացություններ Ս. Էջմիածին ևն: Հատկապես հանդիսավորությամբ են կատարվել ուխտագնացությունները: Ն-ների առաջնորդությամբ ուխտավորները հեռավոր վայրերից ս. Հռիփսիմյանց տոնին Ս. Էջմիածին ուխտ գալով, եկեղեց. թափորով առաջնորդվել են դեպի Մայր տաճար: Փակ դռան առաջ ասվել է «Խոստովան եղերուք» սաղմոսը մինչև «Բացէք» տունը, ապա եկեղեցու դուռը բացվել է, և «Զողորմութեանց քոց դուռն» շարականը երգելով՝ մտել են տաճար: Ս. Իջման սեղանի առաջ երգվել է «Էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականը: Հանդիսադիրը, որը Ն. էր, սաղմոս երգելով և աղոթելով երկրպագել է ս. Սեղանին՝ համբուրելով Խաչն ու Ավետարանը: Ապա «Պահպանիչ»-ով օրհնել է ուխտավորներին, որից հետո սկսվել է նրանց ուխտադրությունը: Սակայն XIX դ. սկզբից՝ նվիրակության դադարումով, վերացել են ուխտավորների խմբովին Ս. Էջմիածին գալը և Մայր տաճար մտնելու արարողությունը:

Նվիրակության մասին առաջին անգամ հիշատակում է Ստեփանոս արք. Օրբելյանը: Համաձայն նրա, Կիլիկիայում գահակալած Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսը (1293–1307) Ն-ի կարգավիճակով Հայաստան է ուղարկել Կոստանդին վարդապետին: Նվիրակությունը, որպես Հայ եկեղեցու ներսում սկզբնավորված նոր երևույթ, ծաղկել և զարգացման բարձր աստիճանի է հասել XVII–XVIII դդ., երբ Հայոց կաթողիկոսները սկսել են ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Ն-ների գործունեությանը: Ղազար Ա Ջահկեցի կաթողիկոսը (1737–51) օսմ. իշխանություններից ձեռք է բերել մի ֆերման (հրովարտակ), որով թուրք պաշտոնյաներին հրահանգվել է չխոչընդոտել կաթողիկոս. Ն-ների գործունեությունը կայսրության սահմաններում: Կաթողիկոս Հակոբ Ե Շամախեցին (1759–63) նմանօրինակ մի արտոնագիր է ձեռք բերել պարսկ. իշխանություններից: Երևանի Ալի Հուսեին խանը Ն-ներին արտոնել է ազատ շրջագայել պետության սահմաններում՝ տալով նրանց մաքսային որոշ արտոնություններ: Ն-ների դերի բարձրացմանը զուգընթաց, կամավոր տուրքերից բացի, ըստ կաթողիկոս Սիմեոն Ա Երևանցու, նրանց միջոցով են հավաքվել նաև կաթողիկոս. և առաջնորդ. տուրքերը: Եփրեմ Ա Ձորագեղցի կաթողիկոսի (1809–30) ժամանակ կազմվել է նվիրակության վերաբերյալ մի կանոնադրություն՝ 18 հոդվածից բաղկացած, որով սահմանվել է նվիրակության դերը և Ն-ների գործունեությունը: Սակայն այս կանոնադրությունը չի գործադրվել, իսկ նվիրակության գործը գնալով թուլացել է: Թեև Եփրեմ Ա Ձորագեղցուն հաջորդած կաթողիկոսները երբեմն Ն-ներ են ուղարկել տարբեր վայրեր, բայց նրանց դերը հետզհետե փոխվել է՝ կորցնելով նախկին նշանակությունը:

Գրկ. Սիմեոն կաթողիկոս, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873: Դիվան հայոց պատմության, հ. 3, Թ., 1894: Թաղիադյան Մ., Ուղեգրություններ, հոդվածներ..., Ե., 1975: Կանայան Խ., Էջմիածնի նվիրակությունը ԺԸ դարում, «Էջմիածին», 1977, № 2–4:

Արտաշես Ղազարյան

ՆՎԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, եկեղեցու ձեռնադրված պաշտոնեության կամ եկեղեցական վարչության սրբազան իշխանություն: Եկեղեց. իշխանությունն աստիճանաբար Ն-յան է վերածել III դ. 1-ին կեսին՝ կարգապահական և վարչ. խնդիրների արծարծման բուռն շրջանում, եկեղեցու հայրեր Տերտուղիանոսի, Կիպրիանոսի և այլոց եռանդուն ջանքերով: Իբրև *առաքյալներից* ավանդված ժառանգության լիակատար տնօրինողներ, նվիրյալները կամ ընծայյալները (անձինք, ովքեր իրենց ընծայում կամ նվիրում են Աստծո ծառայության և եկեղեցու սպասավորության) համարվում են եկեղեցու սրբազան պաշտոնյաները, վարդապետները և դատական իրավունքն իրականացնողները: Եկեղեցին ուսուցանում է, որ Ն. իր ծագումով պարտական է աստվածային հիմնադրության ոլորտին, և որ նրա բոլոր անդամներն ունեն Սուրբ Հոգու հատուկ շնորհը՝ փոխանցված *Ձեռնադրության* խորհրդի կատարման միջոցով:

Ն-յան կառուցվածքի աստիճանականության հարցում Ուղղափառ և Կաթոլիկ եկեղեցիները տարբեր մոտեցումներ ունեն: Առաջինը Ն-յան բարձրագույն ատյան է համարում տիեզերական ժողովը՝ կազմված տեղական բոլոր եկեղեցիների նվիրապետ. աթոռներից: Մինչդեռ Կաթոլիկ եկեղեցին նվիրապետ. իշխանությունն ամբողջապես մարմնավորում է պապը՝ որպես եկեղեցու տեսանելի պետ և իր գործունեության մեջ բացարձակ անսխալական հովվի, անձի մեջ: Ն-յան հիմն. աստիճանները երեքն են՝ սարկավագություն, քահանայություն, եպիսկոպոսություն:

Հայ եկեղեցում նվիրապետական կարգի գլուխն է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: Հայ եկեղեցու Ն-յան մեջ երեք հիմն. աստիճաններին ավելանում է չորրորդը՝ կաթողիկոսությունը, քանի որ, ի տարբերություն մյուս եկեղեցիների, Հայ եկեղեցու կաթողիկոսը մի կարգ բարձր է եպիսկոպոսությունից:

Եկեղեցու ս. Հայրերը դարերի ընթացքում եկեղեց. Ն-յան մեջ հաստատել են ինը կարգ. 1. դռնապանություն, 2. ընթերցողություն, 3. երդմնեցուցչություն, 4. ջահընկալություն, 5. կիսասարկավագություն, 6. սարկավագություն, 7. քահանայություն, 8. եպիսկոպոսություն, 9. կաթողիկոսություն: Առաջին չորս կարգերը կոչվում են դպրության աստիճաններ, դրանք ստացողները՝ դպիրներ: Դպիր նշանակում է գրչության պաշտոնյա, ուսյալ, կարդացող և գրող: Նրա պաշտոնը Հին կտակարանի գրքերը մեկնելն ու ժողովրդին ուսուցանելն է եղել: Նրանք կոչվել են նաև օրինաց վարդապետներ կամ օրինականներ: Առաջին դարերից եկեղեցու ծառայության նվիրվածներից գիրք, սաղմոս և շարական կարդացողները կոչվել են դպիր: Ներկայումս դպիր են կոչվում նաև եկեղեցու երգեցիկ խմբի անդամ և եկեղեցու ծառայության մեջ գտնվող արժանավորները, որոնց շնորհվում են դպրության չորս աստիճանները: Երգեցիկ դպիրների խումբը կոչվում է դպրաց դաս: Դպրության չորս աստիճանների տվչությունից առաջ ձեռնադրիչ եպիսկոպոսը սաղմոսերգության և ավելածության պաշտոններ է տալիս նվիրյալին՝ մասնավոր արարողությամբ: Կաթոլիկ եկեղեցում ընծայյալի գլուխը պսակաձև ածիլում են՝ իբրև Հիսուսի փշե պսակի խորհրդանշան: Հայ եկեղեցում եպիսկոպոսը խաչաձև կտրում է մազերը՝ իբրև խորհրդանշան երկրային և մարմնավոր ցանկություններից հրաժարվելու: Այս արարողությամբ նվիրյալը դառնում է Աստծո ծառա և եկեղեցու սպասավոր (կան սպասավորության տարբեր կարգեր՝ կղերիկոս կամ ժառանգավոր, ավելածու, ժամկոչ, լուսարար, հնում՝ փակակալ ևն):

Նվիրապետ. սանդղակի վրա առանձնանում է երկու շերտ. ա. բարձրաստիճան հոգևորականություն (մեծ աստիճաններ), բ. ստորին կամ խոնարհ պաշտոնեություն (փոքր աստիճաններ): Առաջինի մեջ ընդգրկվում են *քահանաները, եպիսկոպոսները* և *կաթողիկոսը*, որոնք իրենց իշխանությունն ստանում են Ձեռնադրությամբ և *օծումով*: Երկրորդում ընդգրկվում են դռնապանությունից մինչև սարկավագության (տես *Սարկավագ*) աստիճանները և սպասավորները (կղերիկոս, ավելածու, սաղմոսերգու, ժամկոչ ևն), որոնց տվչությունը կատարվում է միայն Ձեռնադրությամբ: Դպիրները, սարկավագները և քահանաները կարող են լինել կուսակրոն (տես *Կուսակրոնություն*) կամ ամուսնացած, ինչպես նաև զբաղվել աշխարհիկ այլ գործերով:

Արտաշես Ղազարյան

ՆՈՒՆԵ, սուրբ Նունե կույս, սուրբ Նինո [ծ. թ. անհտ – մոտ 340, Վիրք (Վրաստան)], III դարի վերջի – IV դարի 1-ին կեսի ճգնավոր, տոնելի սրբուհի, որ քրիստոնեություն է քարոզել Հայաստանում և Վրաստանում: Նրա քարոզչությամբ և Հիսուս Քրիստոսի անունով կատարած հրաշագործությունների շնորհիվ քրիստոնեություն է ընդունել վրաց արքունիքը և ապա՝ ամբողջ ժողովուրդը:

Հայսմավուրքներում և այլ աղբյուրներում պահպանված վկայաբանության համաձայն, Ն. եղել է ս. *Հռիփսիմյանց կույսերից* մեկը, որը նրանց հետ Հռոմից հասել է Հայաստան: Վանի սահմաններում, Վարագ լեռան մոտ առանձնացել է ընդհանուր խմբից և, ըստ վկայաբանության, «երկնային ազդմամբ» մեկնել Վիրք, ճգնողական կյանքը շարունակել Մցխեթ (Մծխիթա) քաղաքի մոտակայքում: Այստեղ քրիստոնեություն է քարոզել և Սուրբ Հոգու զորությամբ կատարել բժշկումներ: Ըստ ավանդության, այնքան է հռչակվել, որ Վրաց Միհրան թագավորն ու Նանա թագուհին նրան հրավիրել են արքունիք՝ բուժելու իրենց հիվանդ զավակին: Կույսը բուժել է նրան՝ խաչակնքելով, ապա բժշկել նաև հիվանդացած թագուհուն: Իսկ Վրաց Միհրան թագավորը, մի անգամ որսորդության գնալիս, հանկարծակի շրջափակվել է մութ մառախուղով: Որոշել է աղոթք հղել Ն-ի քարոզած Աստծուն. խավարը փարատվել է, որից հետո թագավորը հրաման է արձակել՝ ընդունել Հիսուս Քրիստոսին որպես Բարձրյալ Աստծո Որդու, իսկ Ն-ին՝ որպես առաքելուհու: Թագավորի գործակցությամբ Ն. քանդել է տվել Կուր (Քուռ) գետի ափին՝ բլրի վրա կանգնեցված Արամազդի արձանը և փոխարենը կանգնեցրել Քրիստոսի խաչի նշանը (Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, 1997, գլ. ՁԶ): Այդ փայտե անշուք խաչը տեսնելով՝ նախարարները և ժողովուրդը հիասթափվել են, բայց երբ Ն-ի աղոթքով ամպի սյուն է իջել ու երկնային բուրմունքով պարուրել բլուրը, և հետո նշմարվել է խաչանման պայծառ լույս ու տասներկու աստղերով կանգնել փայտե խաչի վրա, այդ հրաշքին ի տես, բոլորը դարձի են եկել և ընդունել քրիստ. կրոնը:

Ն-ի խորհրդով Վրաց թագավորը պատգամավորություն է ուղարկել Կոստանդիանոս կայսրին (ըստ վրաց վկայաբանության) կամ՝ Գրիգոր Ա. Լուսավորչին (ըստ հայկ. վկայաբանության), որպեսզի հոգևորականներ առաքվեն Վրաստան՝ քրիստ. կարգ ու կանոն հաստատելու և պաշտոնավարելու համար: Ժողովրդային մկրտություն է տեղի ունեցել Կուր գետում: Ապա Մցխեթում կառուցվել է Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Իսկ Ն. շրջել է վրաց. մյուս գավառներում և քարոզել երկնքի արքայությունը: Վախճանվել է խաղաղությամբ՝ բնական մահով: Գերեզմանի վրա կառուցվել է եկեղեցի, որն ուխտավայր է դարձել:

Ըստ վրաց. աղբյուրների՝ ս. Ն. դեպի Վիրք իր ուղևորության սկզբում եղել է Ջավախքում, Փարվանա լճի մոտ՝ տեղեկանալու, թե որտեղ է Մցխեթը: Այստեղ նա մնացել է 2 օր, կերակուր խնդրել ձկնորսներից, հովիվների հետ խոսել հայերեն, որը սովորել էր ոմն դվնեցի հայուհուց (տես Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի ու հայերի մասին, հ. 1–3, 1934–55, հ. 1, էջ 13, 18–20, 22, 125, 140, 169, հ. 2, էջ 37, 98, 103, 104):

Վրաց. վկայաբանությունը ս. Ն-ի հիշատակի տոնը նշանակել է հունվ. 14-ին: Հայ եկեղեցին ներկայումս այն նշում է Տոն Կաթողիկեին (Տոն Ս. Էջմիածնի) հաջորդող երեքշաբթի օրը՝ ս. *Մանե* կույսի հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան և Վրաստան. ս. Հռիփսիմե և ս. Նունե, Վնն., 1949: Գ ա լ ո ւ ս տ յ ա ն Շ., Համաքրիստոնէական սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք, կազմ. Ռ. Մաթևոսյան, Էջմիածին, 1999:

ՇԱՀԱԿ Ա ՄԱՆԱԶԿԵՐՏՑԻ (ծ. թ. անհտ – 377), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 373-ից: *Աղբիանոսյանների* տոհմից: Հաջորդել է *Ներսես Ա Մեծին*: Եղել է Մանազկերտի եպիսկոպոսը: Հայ կաթողիկոսներից առաջինն էր, որ Պապ թագավորի հրամանով ձեռնադրվել է ոչ թե Կեսարիայում, այլ՝ Հայաստանում: Պապ թագավորի եկեղեց. բարենորոգումների հանդեպ ցուցաբերել է համաձայնողական վերաբերմունք, իրեն հեռու պահել Արշակունյաց Հայաստանում տեղի ունեցող քաղ. անցուդարձերից:

Կաթողիկոս. գահին Շ. Ա Մ-ուն հաջորդել է *Զավեն Ա Մանազկերտցին*:

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ.1, ԿՊ, 1912:

Հակոբ Հարությունյան

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ 444, գումարվել է Նորաբեր տոնի օրը՝ հունիսի 24-ին, Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ծաղկոտն գավառի Շահապիվան ավանում՝ Հայոց թագավորների բանակատեղիում, *Հովսեփ Ա Հողոցմեցու* կաթողիկոսության և Վասակ Սյունու մարզպանության օրոք: Ժողովին մասնակցել են 40 եպիսկոպոսներ, վանականներ, երեցներ, սարկավագներ, նախարարներ, ազատներ և շինականներ, «որք էին նախանձախնդիր աւրինաց եւ սրբութեան»: Շ. ե. ժ-ի կանոնների Առաջաբանում նշվում է, թե ինչ նկատառումներով է այն գումարվել. գլխավորապես, ի լրումն և ի հաստատումն առաքելական ու Նիկիական կանոնների, որոնք խախտել էին բազմաթիվ հոգևորականներ, ի վերահաստատումն Հայ եկեղեցու ներքին կարգերի և բարոյական նորմերի, ինչպես նաև ի դատապարտումն աշխուժացած աղանդավորների, հատկապես *մծղնեության*, և հանցավորների՝ առանց դասի և աստիճանի խտրության: Շ. ե. ժ. կանոնական էր, սակայն նրա որոշումները, ի տարբերություն ուրիշ կանոնախմբերի, միակն են, որ հանցագործությունների համար սահմանել են պատիժներ և դրանով իսկ դուրս եկել կանոնական շրջանակներից ու ստացել դատաստանագրքի նշանակություն: Ժողովի ընդունած 20 կանոններից միայն մեկը՝ ԺԵ կանոնը, ունի խրատական բնույթ և պատիժ չի նախատեսում: Կանոններից 6-ը ամբողջությամբ (Ա, Բ, ԺԴ, ԺԶ, ԺԷ և ԺԸ), իսկ 4-ը՝ մասամբ (Թ, ԺԳ, ԺԹ, Ի) վերաբերում են հոգևորականներին, որոնց գործած կանոն. խախտումների և հանցանքների համար նախատեսված են կանոն. և քրեական պատիժներ՝ համապատասխան պատժաչափերով: 9 կանոն՝ ամբողջությամբ և 4-ը՝ մասամբ, ազատների՝ իշխանների և շինականների մասին են՝ գանազան պատժաչափերի սահմանումով: Ընդ որում, շինականների համար նախատեսվել է մարմնական պատիժ՝ ծեծ, իսկ ազատներին՝ միայն խրատ, տուգանք և ապաշխարություն: Սակայն մի շարք հանցանքների դեպքում շինականի և ազատի համար սահմանվել է միևնույն պատիժը, իսկ պատժաչափը որոշվել է ըստ հանցանքի: Բացի այդ շինականի տուգանքը կազմել է ազատի տուգանքի կեսը կամ

1

2

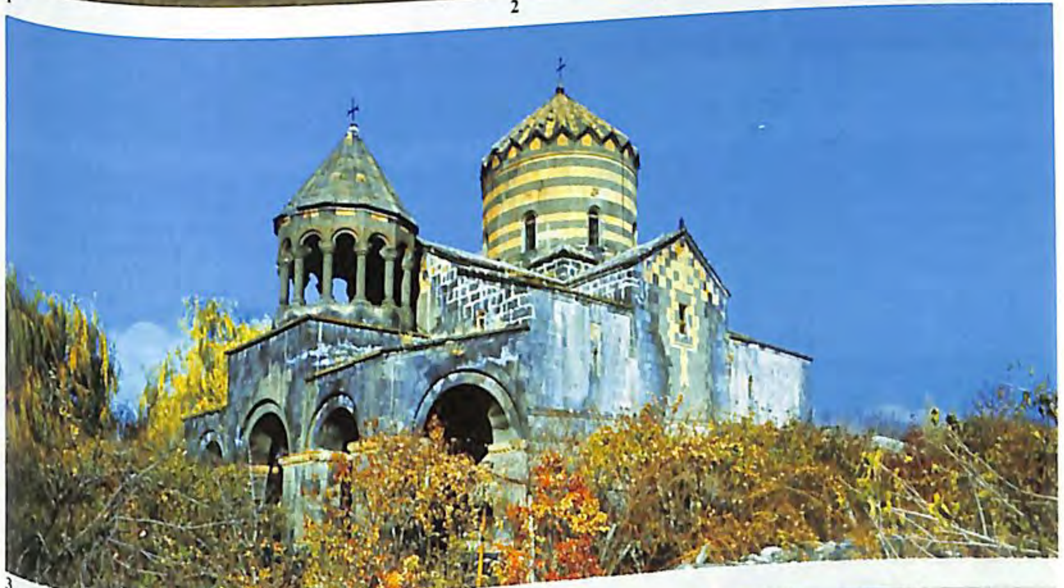

3

4

5

1. Մորո Ձորո վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (V դ.) արլ-ից: 2. Մրենի Կաթողիկե եկեղեցին (613–639) հս-արմ-ից: 3. Մուղնու Ս. Գևորգ վանքը հվ-արմ-ից: Մուրադ-Ռափայելյան վարժարան. 4. Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանի շենքի ներքին ճակատը և պարտեզը: 5. Վարժարանի սրահներից:

1

2

3

Ներսես Ա Մեծ. *1. «Սբ Ներսես», Հովնաթան Հովնաթանյան (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 2. «Ս. Ներսես Մեծը պատարագ մատուցելիս», մանրանկար 1672-ին Ամրդոլու վանքում Սահակ Վանեցու ծաղկած ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 2639): 3.* ***Ներսես Լամբրոնացի.*** *«Ներսես Լամբրոնացի», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 4.* ***Ներսես Շնորհալի.*** *«Ս. Ներսես Շնորհալի», մանրանկար 1352-ին Սուրխաթում պատկերազարդված Մանրուսումից (Մատենադարան, ձեռ. № 591): 5.* ***Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմի*** *առաջնորդանիստ Մոսկվայի Ս. Հարություն եկեղեցին:*

4

5

1

2

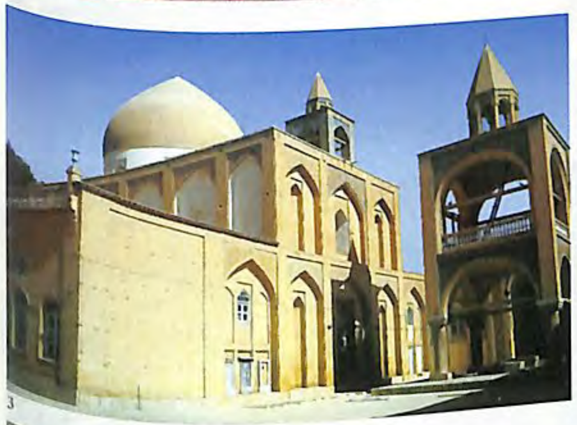
3

4

5

1. ***Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի*** *եկեղեցին (1783–91): 2.* ***«Նոր Ջուղայի Ավետարան».*** *«Մատթեոս ավետարանիչ», մանրանկար «Նոր Ջուղայի Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Հակոբ Ջուղայեցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7639): 3.* ***Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի*** *Ս. Հովսեփ Արիմաթեացի եկեղեցին (1655–64) հվ-արմ-ից:* ***Նոր Վարագավանք.*** *4. Նոր Վարագավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1224–37) արմ-ից: 5. Վանքի Անապատ եկեղեցին (1198) և տապանատունը (1200) արմ-ից:*

13.4.

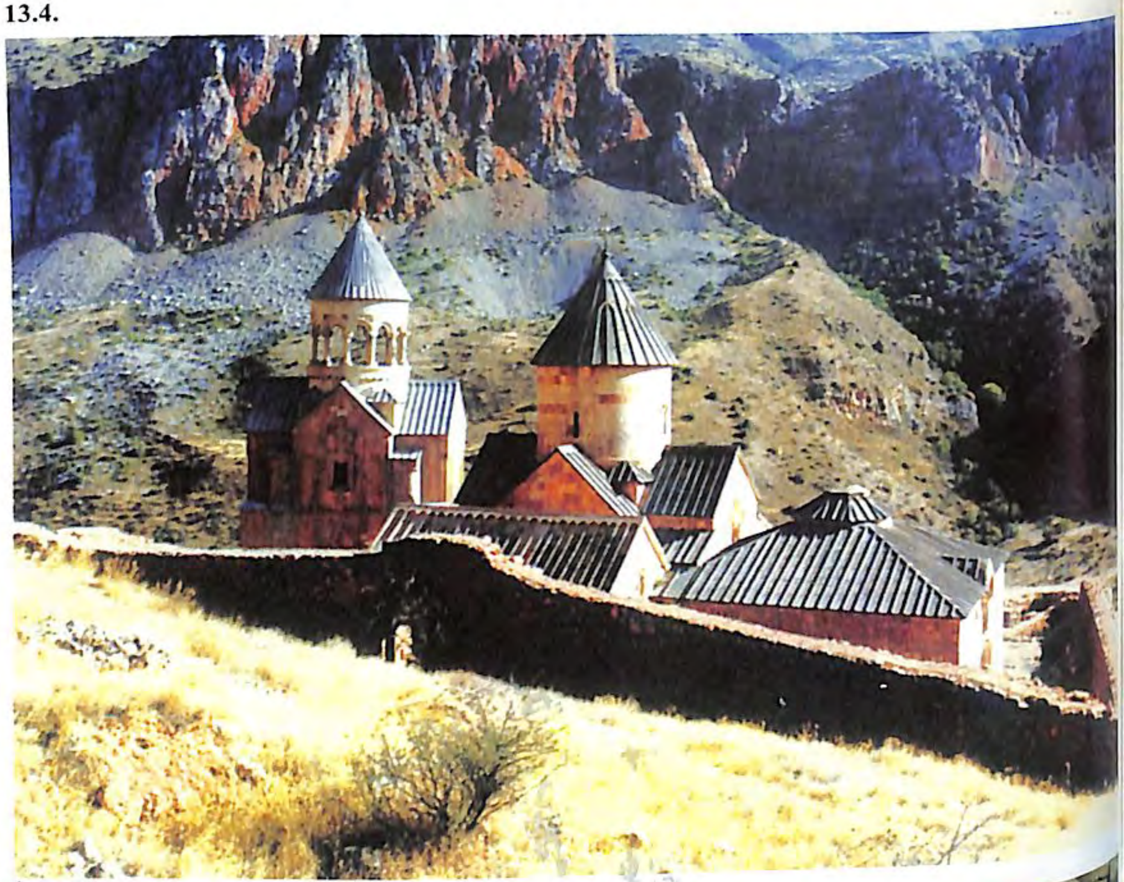

1

2

3

Նորավանք. 1. Նորավանքը (XIII–XIV դդ.) հս-ից 2. Վանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին (1216–21) և Ս. Գրիգոր եկեղեցի-տապանատունը (1275) հվ-արլ-ից: 3. Վանքի գավթի արևմտյան մուտքի ճակատակալ քարը:

13.5.

1

3

1. **Շարակնոց.** Մոկսի Սուրս գյուղում 1658-ին գրված և պատկերազարդված Շարակնոցի մանրանկարներից (Մատենադարան, ձեռ. № 4620): 2. **Շիրակի թեմի** առաջնորդանիստ Գյումրու Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցին: 3. **Շողակաթ վանքը** (1694) հվ-արմ-ից:

2

13.6.

1

3

2

4

1. ***Շոռոթի Ս. Հակոբ եկեղեցին*** *(1642) Հվ-արմ-ից: 2.* ***Շվեյցարիայի թեմի*** *առաջնորդանիստ Ժնևի Ս. Հակոբ եկեղեցին: 3.* ***Շուշանիկ.*** *«Ս. Շուշանիկ», մանրանկար 1651-ին Մարկոս Պատկերահանի ծաղկած Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 1502): 4.* ***Շուշիի Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին*** *(1868–87) արմ-ից:*

13.7.

1

2

3

4

5

6

7

8

Որմնանկարչություն. *1. Լմբատավանքի (VII դ.) Ս. Ստեփանոս եկեղեցու քառակերպ ճակ պատկերող որմնանկարը: 2. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (չի պահպանվել) Բարդուղիմեոս առաքյալին պատկերող որմնանկարը: 3. «Հաղորդություն», Հատված Քոբայրավանքի մեծ եկեղեցու (XII–XIII դդ.) որմնանկարներից: 4. Հատված Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի (XIII դ.) որմնանկարներից: 5. Մի անկյուն Անիի Տիգրան Հոնենց եկեղեցու (XIII դ.) նկարազարդ որմերից:* ***Պարգևներ և պարգևատրումներ.*** *6. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ շքանշանը: 7. Ս. Սահակ–Ս. Մեսրոպ շքանշանը: 8. Ս. Ներսես Շնորհալի շքանշանը:*

1

2

3

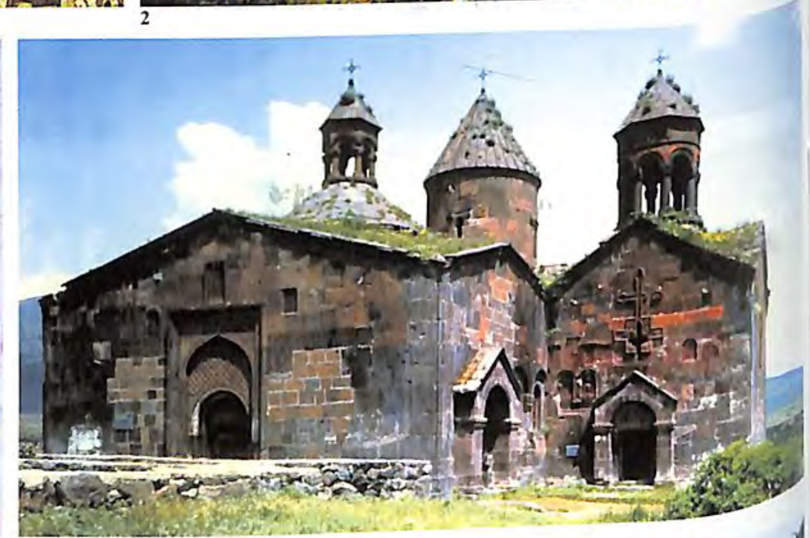

4

5

6

*1. **Պտղնավանքը** (VI–VII դդ.) հվ-արմ-ից: 2. **Ռումինիայի թեմի** առաջնորդանիստ Բուխարեստի Ս. Հրեշտակապետաց Մայր տաճարը: 3. **Սաղմոս** «Դավիթ մարգարե», մանրանկար XVI դարում Հովակիմ Երեցի ծաղկած Սաղմոսարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 1641): 4. **Սաղմոսավանքը** (XIII դ.) արմ-ից: **Սանահինի վանք**. 5. Սանահինի վանքը (X–XIII դդ.) հվ-արլ-ից: 6. Գրիգոր Տուտեորդու խաչքարը (1184, գործ՝ Մխիթար Կազմողի) Սանահնի վանքի Ս. Հարություն եկեղեցու հս. կողմում:*

կեսից պակաս: Տուգանքի չափի տարբերությունը բխել է սոցիալ. այդ երկու դասերի տնտ. վիճակից, որը հաշվի էր առնվել կանոններում: Ժողովի որոշումների համաձայն, բոլոր տեսակի տուգանքներն անցնելու էին հիմնարկներին (եկեղեցիներին, դպրոցներին, ծերանոցներին)՝ որպես նրանց եկամտի մասնակի աղբյուր, իսկ առանձին դեպքերում էլ տուգանքի որոշ մասը նախատեսվում էր բաժանել աղքատներին: Շ. ե. ժ-ի կանոններում, հակառակ Արևելքի երկրներում կնոջ իրավազրկության, կինն օրենքի առաջ հավասար էր տղամարդուն. «Եթէ այր եւ եթէ կին՝ կանոն այդ կացցէ»: Շ. ե. ժ. խիստ որոշումներ է ընդունել աղանդավորների՝ մծղնեների դեմ (ԺԹ և Ի կանոնները): Աղանդներին հարող ընտանիքի չափահաս անդամներին հասարակությունից մեկուսացնելու նպատակով արգելափակել են գողնոցներում, իսկ անչափահաս երեխաներին խլել ծնողներից և հանձնել եկեղեցուն, որն էլ ստանձնել է նրանց հոգևոր դաստիարակությունը:

Շ. ե. ժ. կարևոր նշանակություն է ունեցել Հայ եկեղեցու հիմքերի ամրապնդման, պետականության բացակայության պայմաններում նրա դերի բարձրացման, եկեղեց. կարգ ու կանոնի վերահաստատման, հայ իրավական մտքի ձևավորման և զարգացման գործում:

Գրկ. Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Մ խ ի թ ա ր յ ա ն ց Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874: Թ ա ն գ յ ա ն Մ., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, գիրք 1, Շուշի, 1903: Ա կ ի ն յ ա ն Ա., Շահապիվանի ժողովոյն կանոնները, ՀԱ, 1949, № 4–12, էջ 79–170: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ.1, Ե., 1964:

Արտաշես Ղազարյան

ՇԱՀԽԱԹՈՒՆՅԱՆՑ Հովհաննես Գեորգի [20.5.1799, գ. Շահրիար (Շարուր գավառ) – 1.3.1849, գ. Շահրիար], պատմաբան, հնագետ, մատենագետ: Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ: Սերել է ազնվական ընտանիքից: Ուսանել է Էջմիածնում՝ վանեցի Մկրտիչ վարժապետի մոտ, ապա *Եփրեմ Ա Ձորագեղցին* նրան ուղարկել է Կ. Պոլիս, Ս. Էջմիածնի նվիրակ Աստվածատուր եպիսկոպոսի մոտ՝ որպես սպասավոր: Վերջինս Շ-ին հանձնել է «արժանավոր վարժապետաց», որոնցից նա սովորել է հունարեն և թուրքերեն: Ս. Էջմիածին վերադառնալուց հետո Աստվածատուր եպիսկոպոսը 1826-ին Շ-ին ձեռնադրել է կուսակրոն քահանա: 1830-ին Եփրեմ Ա Ձորագեղցու հրամանով նշանակվել է Ս. Էջմիածնի Բարձրագույն խորհրդարանի ատենադպրի օգնական, 1832-ին՝ Բարձրագույն խորհրդարանի անդամ և մատենադարանի վարիչ: *Հովհաննես Ը Կարբեցի* կաթողիկոսի դեմ ծայր առած հուզումների պատճառով 1833-ին հրաժարվել է այդ պաշտոններից, հանդես եկել կաթողիկոսի գործելակերպի դեմ բողոքող ութ եպիսկոպոսների և վարդապետների խմբում: Սակայն Գրիգոր Արդվինցու և Ստեփանոս Արարատյանցի հետ բաժանվել է բողոքողներից ու կրկին անդամակցել խորհրդարանին: 1834–35-ին եղել է Երևանի վիճակի առաջնորդական փոխանորդ: «*Պոլոժենիե*»-ի (1836) ընդունումից հետո մինչև մահ եղել Հայ եկեղեցու նոր կանոնադրությամբ ստեղծված *Սինոդի* անդամ, միաժամանակ վարել տարբեր պաշտոններ՝ Մայր աթոռի տպարանի կառավարիչ, ժառանգավորաց դպրոցի ուսուցիչ ու վերատեսուչ, վանական կառավարության անդամ: 1841-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս:

Սինոդի հանձնարարությամբ Շ. կազմել է Ս. Էջմիածնի գրատան ձեռագրացուցակը (312 անուն), որի մասին գովեստով է արտահայտվել հայագետ ակադեմիկոս Մ. Բրոսսեն: Վերջինս թարգմանել է ձեռագրացուցակը և 1840-ին հրատարակել ֆրանս. ու ռուս.: Շ. գրել է Դավիթ-Դանիելյան անցքերի պատմությունը, «Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ» (հ. 1–2, 1842) աշխատությունը, որը փաստական նյութեր է պարունակում քաղաքամայր Վաղարշապատի պատմական հուշարձանների, Այրարատի սրբավայրերի ու հուշարձանների, Այրարատի հինգ գավառների վերաբերյալ: «Պատմութիւն հինգ գաւառների վերաբերյալ» ձեռագիր երկում գետնաշարժին ի 1840 ամի» ձեռագիր երկում նկարագրել է Այրարատի 1840-ի երկրաշարժը և Ակոռի գյուղի ու Ս. Հակոբ վանքի կործանումը:

Շ. իբրև գիտնական հայտնի է եղել նաև օտարներին: 1844-ին Ստ. Նազարյանցի միջնորդությամբ ընտրվել է Կազանի համալսարանի թղթակից անդամ: Մշտական հարաբերություններ և նամակագր. կապեր է ունեցել Խ. Աբովյանի, Ստ. Նազարյանցի և ուրիշ առաջադեմ գործիչների հետ: Նա Մ. Միրյանի, Խ. Աբովյանի, Մ. Սալլանթյանի հետ ցանկացել է Սևանա կղզում գիտ. միաբանություն ստեղծել, բայց այդ մտահղացումը չի իրականացել: *Ներսես Ե Աշտարակեցին* մեծ հարգանքով ու հավատով է վերաբերվել նրան: 1843-ին Շ.

նշանակվել է Վրաստանի Հայոց թեմի նվիրակ և մեկնել Թիֆլիս:

Գրկ. Սեդրակյան Ա., Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, ՍՊԲ, 1898:

Վալտեր Դիլոյան

ՇԱՄԱԽՈՒ ԹԵՄ, Շիրվանի թեմ, Բաքվի և Թուրքեստանի թեմ, Ադրբեջանի թեմ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է բուն Աղվանքի (Կուրի ձախափնյակի) հայահոծ շրջաններում: Կենտրոնները՝ 1660-ից՝ Սաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանք, 1838-ից՝ Շամախու Ս. Աստվածածին, 1918-ից՝ Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիներ:

Աղվանքի հայկ. եկեղեցիներն սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են վաղ միջնադարից: Շ. թ-ի սկզբնավորման ստույգ թվականը և եպիսկոպոսանիստ առաջին եկեղեցին մատենագրական աղբյուրներում վկայված չեն: Համարվել է *Աղվանից կաթողիկոսության* թեմերից մեկը: XI դարից բուն Աղվանքը հայտնի էր Շիրվան կամ Շիրվանայ երկիր անունով: Շիրվանի մայրաքաղաքն էր Շամախին: XVI դարից Շ. թ-ի ենթակայության ներքո էին գտնվում Շաքիի (Նուխի) եկեղեցիներն ու վանքերը: Ցար. արքունիքի 1836-ի մարտի 11-ի ընդունած կանոնադրությամբ («*Պոլոժենիե*») վերացվել է մետրոպոլիտությունը, և նախկին Աղվանից կաթողիկոսությանը ենթակա շրջաններում ստեղծվել են Մայր աթոռին ենթակա երկու առաջնորդական թեմ և մեկ հաջորդական վիճակ: Առաջինը Արցախի թեմն էր, երկրորդը՝ Շամախու կամ Շիրվանի թեմը, որն ընդգրկել է Գյոկչայի, Շամախու, Ղուբայի, Սաղիանի, Բաքվի շրջանները և Դերբենդ քաղաքը: Կանոնադրությամբ Շաքին և Լենքորանը հանձնվել են Արցախի թեմին: Թեմակալ առաջնորդ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի օրոք (1838–40) 1838-ին առաջնորդանիստը Սաղիանից տեղափոխվել է Շամախի քաղաք, և տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (կառուցվել է 1701-ին) դարձել է առաջնորդանիստ: Նույն թվականից գործել է թեմի վիճակային ատյանը (կոնսիստորիա): 1853-ին թեմում գործել են 34 եկեղեցի, 31 հոգևորական: Բաքվում, 1869-ին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցումից հետո, եկեղեց. գործերը վարելու նպատակով, 1872-ին Էջմիածնի Սինոդի հրամանագրով ստեղծվել է Բաքվի Հայոց եկեղեցիների գործակալություն: 1890-ին թեմի տարածքում կար հայաշատ բնակչություն ունեցող չորս քաղաք (Բաքու, Դերբենդ, Ղուբա, Շամախի), 48 հայկ. գյուղ, 39 եկեղեցի և երկու վանք [Սաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Մեյսարիի Ս. Աստվածածին (հիմն. 1688-ին)]: 1844-ին, Թուրքեստանի Աշգաբադ քաղաքում հայկ. առաջին եկեղեցու հիմնադրումից հետո, այն հանձնվել է Շ. թ-ի տնօրինությանը: 1891-ին Թուրքեստանում Աշգաբադ և Ղզըլ-Արվադ քաղաքներում կար 2 գործող եկեղեցի: 1892-ին ռուս. իշխանությունների պահանջով Շ.թ-ում գտնվող Թուրքեստանի հայկ. եկեղեցիները հանձնվել են *Աստրախանի թեմին*: 1905-ին հիմնադրվել է Բաքվի Հայոց ծխական հոգաբարձությունը: Զբաղվել է եկեղեցիների, դպրոցական շենքերի, աղքատանոցների կառուցման, պահպանման ու վերաբացման աշխատանքներով: Հայկ. դպրոցներից են Շամախու հոգևոր սեմինարիան (հիմն. 1844-ին), Սանդուխտյան օրիորդաց դպրոցը (1869), Սաղիան գ. Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքին կից վանական դպրոցը (1864–85, 1888-ին վերաբացվել է), Մատրասա գ. ծխական մեկդասյան դպրոցը (1870), օրիորդաց ծխական դպրոցը (1872): Բաքվում 1869-ին հիմնվել է Մեսրոպյան ծխական երկդասյան արական դպրոցը, Հռիփսիմյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը, 1894-ին՝ Բաքվի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից երկրորդ օրիորդաց դպրոցը: 1872-ին կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով հիմնվել է Բաքվի հայկ. միջնակարգ հոգևոր սեմինարիան: Դերբենդում 1873-ին բացվել են հայկ. օրիորդաց Մարիամյան մեկդասյան դպրոցը, արական դպրոցը են: 1914-ին հայ բնակչությունը թեմի տարածքում կազմել է շուրջ 133 հզ.: 1916-ին թեմում գործել է 39 եկեղեցի, որից 14-ը՝ Շամախու, 17-ը՝ Գյոկչայի, 2-ը՝ Ղուբայի գավառներում, 1-ը՝ Դերբենդում և 5-ը՝ Բաքվում (Ս. Աստվածածին, հիմն. 1799-ին, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, հիմն. 1863–1869-ին, Ս. Հովհաննես Մկրտիչ, հիմն. 1895-ին, Ս. Թադեոս և Բարդուղիմեոս, հիմն. 1907–11, Ս. Թարգմանչաց, հիմն. թ. անհտ է): 1917-ից Բաքվում գործել է «Բաքվի հայ քահանաների միություն»-ը: 1918-ի մարտի վերջին Շամախիում բռնկած հայ-թաթար. ընդհարումների ժամանակ թաթարներն այրել են թեմի առաջնորդարանն ու վիճակային ատյանը: Թեմը մեծ վնասներ է կրել 1918-ի հունիս-սեպտ. ամիսներին, երբ թուրք. զորքերի՝ Բաքվի արշավանքի ընթացքում ավերվել են հայկ. բազմաթիվ գյուղեր, եկեղեցիներ ու վանքեր, կոտորվել հազարավոր հայեր: Ժամանակագր. այդ օրերին թեմակալ Բագրատ եպս. Վարդազարյանը Գյոկչա և Շամախի գավառների կոտորածներից փրկված հայերի հետ գաղթել է Բաքու, որտեղ 1918-ին հիմնել է Ինքնօգնության կոմիտե (զբաղվելու էր հայ գաղթականության օգնության խնդիրներով): 1918-ին նա ընդգրկվել է Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդում, այնուհետև դարձել նրա նախագահը, Շամախի քաղաքից այստեղ տեղափոխել թեմի առաջնորդարանն ու վիճակային ատյանը և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին դարձրել առաջնորդանիստ:

Բաքվում խորհրդ. իշխանության հաստատումից հետո թեմի առաջնորդարանն ու վիճակային ատյանը դադարել են գործել: 1920-ի օգոստ. թեմը ժամանակավորապես միացել է Գանձակի փոխանորդությանը, իսկ կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի սեպտ. 3-ի կոնդակով Տաշքենդի, Սամարղանդի, Անդիժանի, Կոկանդի, Աշգաբադի, Չարջուի, Ղզըլ-Արվադի, Նոր Բուխարայի, Կրասնովոդսկի և Չաքիչլարի հայկ. եկեղեցիները, վանքերը, մատուռներն ու ուխտատեղիները միացվել են Շ. թ-ին և միասնաբար կոչվել Բաքվի և Թուրքեստանի թեմ: 1921-ին Գանձակի փոխանորդությունն առանձնացվել է, և կազմվել է համանուն առանձին թեմ: Իրանա-Հնդկաստանի թեմում առաջնորդ չլինելու պատճառով կարճ ժամանակով (1923-ի հուլիս-նոյեմբեր) Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի Նիշապուր, Սաբզվար, Ղոչան, Մեշխեդ և այլ շրջանների եկեղեցիները միացվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին: 1922-ին ստեղծվել է Բաքվի և Թուրքեստանի թեմական խորհուրդը, իսկ 1926-ին Շամախի քաղաքում կարճ ժամանակով գործել է «Շամախի քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կրոնական համայնք» ընկերությունը: 1927-ին Լենքորանը կրկին միացվել է Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին: 1930-ական թթ. Խորհրդ. Միությունում եկեղեցու դեմ իշխանությունների վերսկսած հալածական քաղաքականության հետևանքով Ադրբեջանում և Միջին Ասիայում նույնպես ավերվել ու քանդվել են հայկ. եկեղեցիները (Բաքվի Ս. Թադեոս և Բարդուղիմեոս, Շամախու Ս. Աստվածածին են), աքսորվել և գնդակահարվել մեծ թվով եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և քահանաներ: 1930-ական թթ. սկզբներից Թուրքեստանում փակվել են հայկ. եկեղեցիները: Հայրենական մեծ պատերազմից հետո Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքչյանը ձեռնամուխ է եղել Հայ եկեղեցու թեմերի վերակազմավորման և վերաբացման աշխատանքներին: 1945-ին Արցախի ու Գանձակի թեմերը միավորվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին, որտեղ գործել են միայն Բաքվի և Գանձակի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները (1945-ից): Թուրքեստանում գործող եկեղեցիներ չլինելու պատճառով կոչվել է Ադրբեջանի թեմ, առաջնորդանիստը մնացել է Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Թեմական խորհրդի հրավերով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը հովվապետական այցելություններ է կատարել թեմ (1957, 1962, 1969-ին): 1988–90-ին Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած հայահալած քաղաքականության և շուրջ 300 հզ. հայերի բռնագաղթի պատճառով թեմը դադարել է գործել: 1989-ի դեկտ. հրկիզվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին:

Թեմի վերջին առաջնորդն էր Անանիա եպս. Արաբաջյանը (1981–89-ի դեկտ.):

Գրկ. Բարխուդարյանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, հ. 2, Թ., 1907: Նույնի, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թ., 1893: Երիցյանց Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX-րդ դարում, մաս 2, Թ., 1895: Սմբատյանց Մ., Նկարագիր սբ. Ստեփանոսի վանից Սաղիանի..., Տփխիս, 1896: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, 2, Տփխիս, 1842, 1858: Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ՊԲՀ, 1989, № 2: Ստեփանյան Գ., Բագրատ եպիսկոպոս Վարդազարյանի հոգևոր և հասարակական գործունեությունը Բաքվի նահանգում 1918 թ., «Էջմիածին», 1994, № 11–12:

Գևորգ Ստեփանյան

ՇԱՏԻՆ ՎԱՆՔ, Շատիկ անապատ, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Շատին գյուղից մոտ 4 *կմ* արևելք, Եղեգիսի ձախ ափին բարձրացող լեռան լանջին, գագաթից քիչ ցածր: Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, 929-ին հիմնադրել է Սյունյաց Տեր Հակոբ եպիսկոպոսը՝ «...Սմբատ իշխանի, նրա կին Սոփիայի ու եղբայր Սահակի աջակցությամբ: Այնտեղ կանգնեցնում է եկեղեցի՝ տաշած վեմերով, զարդարում զանազան երանգներով գեղեցիկ նկարներով»: Ըստ պատմիչի՝ վանքը եղել է «խստակրոն, մեծահռչակ մշտնջենավորանոց»: Շատինում պահպանվել են X–XIV դդ. բազմաթիվ խաչքարեր, վիմագիր արձանագրություններ և դրանց բեկորներ: XIV դարից հետո վանքը անկում է ապրել. հավանաբար ավերվել է, որովհետև

XVII դ. կեսին նույն տեղում փաստորեն նոր վանք են կառուցել: Ներկայիս եկեղեցին՝ երկու զույգ T-աձև մույթերով, կիսաշրջանաձև խորանի երկու կողմերում ուղղանկյուն ավանդատներով, երկթեք տանիքով եռանավ բազիլիկը, կառուցվել է սրբատաշ բազալտ քարերով 1655-ին և կոչվել Ս. Սիոն: Մեկենասը նախկին վաճառական Հակոբ Ջուղայեցին է, ում անունով մարմարե խաչքար է ագուցված Ս. Սիոն եկեղեցու արմ.

Շատին վանքի Ս. Սիոն եկեղեցին (1655) հվ-արմ-ից

դռան վերևում: Նա, թողնելով աշխարհիկ կյանքը, դարձել է Շ.վ-ի միաբան՝ իր միջոցները ի նպաստ դնելով կրոն. կենտրոնի ընդարձակման և բարգավաճման գործին:

XVII դ. 2-րդ կեսին վանքի միաբանությունը որոշել է այն վերահաստատել որպես *անապատ*: Բայց չունենալով համապատասխան կանոնադրություն, ըստ XVII դ. պատմիչ Զաքարիա Սարկավագի, դիմել է Հովհաննավանքի եպիսկոպոս Հովհաննեսի օգնությանը, որը մինչ այդ յոթ տարի անցկացրել էր *Լիմ անապատում* և քաջ ծանոթ էր անապատական կյանքի առանձնահատկություններին: Վերափոխումից հետո Շ. վ. կոչվել է Շատիկ անապատ և հետագայում հիշատակվում է այս երկու անուններով:

Վանքի մոտավորապես ուղղանկյուն հատակագծով, հվ-ից երեք կիսաշրջանաձև բուրգերով ուժեղացված պարիսպները, դրանց կից բնակելի սենյակները, սեղանատունը (այժմ՝ քանդված) կառուցել է Մովսես վարդապետը 1655–68-ին, իսկ պարիսպներից դուրս գտնվող գոմը և ախոռը՝ Անտոն վարդապետը՝ 1749-ին: Շ. վ. եղել է ուշ միջնադարի Սյունիքի կրոն. և մշակութ. խոշոր կենտրոններից, ունեցել 90 միաբան: Նրա տնտ. հզորության վկայությունն են արտադրական (ձիթհան, ջրաղաց) ու մեծաքանակ օժանդակ շինությունները, ջրանցքը և կամուրջը: Վանքի բարգավաճմանը նպաստել են նրա հարմար աշխարհագր. դիրքը (Նախիջևանը և Սյունիքը Սևանի ավազանին կապող ճանապարհի վրա տեղադրված լինելը) և սերտ կապերը Ջուղայի ու Գողթն գավառի հետ: Շ. վ. եղել է նաև նշանավոր գրչության կենտրոն, և այդ գործում մեծ ավանդ ունի *Հակոբ Ջուղայեցին*, որի գրչին է պատկանում ձեռագրերի մի մասը: Շ.վ-ի մշակութ. և տնտ. ծաղկման գործում Հակոբ Ջուղայեցու ունեցած մեծ վաստակի աննախադեպ գնահատականն է դեռ կենդանության օրոք 1661-ին նրա պատվին կանգնեցված խաչքարը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Զաքարիա Սարկավագ, Պատմագրութիւն, հ. 1–3, Վաղ-պատ, 1870: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Հասրաթյան Մ., Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

ՇԱՐԱԿԱՆ (շար, մեկնվել է նաև եբր. šir – երգ, ասոր. šahrā – հսկում, հսկման *երգ* բառերից, հետագայում նույնացվել հուն. ̓ειρμός – շարք-ին), պաշտոնապես ընդունված և եկեղեցական *Տոնացույցի* որևէ օրվա համապատասխան ժամին կատարվող հոգևոր *երգ* կամ հոգևոր երգերի ամբողջական շարք (հոմանիշները են՝ *կանոն*, կարգ, սարք), նաև՝ այդ երգերն ամբողջությամբ ընդգրկող ժողովածու՝ *Շարակնոց*: Առաջին գրավոր հիշատակությունն առկա է IX–X դդ. երկաթագիր հնագույն *Մաշտոցներում*:

Հոգևոր երգը որպես ինքնուրույն, սաղմոսներից և մարգարեական օրհնություններից ձև. հիշատակված է տարբեր երաժշտաբանաստեղծ. ձև. հիշատակված է Պողոս առաքյալի թղթերում: V դ. առաջին նորաստեղծ ինքնուրույն հոգևոր երգերը՝ Շ-ները, հայոց մեջ կոչվել են կցուրդ, 3-4 կամ կցորդ: Կցուրդները փոքրածավալ, սաղմոսատիպ տնից բաղկացած, պարզագույն սաղմոսատիպ երգեր էին, որոնք, լինելով Աստվածաշնչի տարբեր դրվագների և Քրիստոսի տնօրինությունների մատչելի վերաշարադրումը կամ մեկնությունը, հարասացությունների ձևով կցվել են *սաղմոսին* կամ մարգարեական օրհնությանը: Կցուրդները ծավալվում են *ուխտ ձայնի* եղանակներում՝ հետևելով նրա «խիստ ոճի» օրենքներին: Այդ տեսակի ընդերքում են մշակվել (*սաղմոսերգությանը* զուգընթաց) հայ եկեղեցու երգեցողության հիմն. տիպերը՝ հորդոր, չափավոր-միջակ և ծանր երգերը, որոնց մեջ տեմպը (շարժումը) պայմանավորել է նաև գրական խոսքի հնչյունավորման կերպը: Երգեցողության այդ տիպերի մշակումը կապված էր պաշտոներգության մեջ նրանց գրաված տեղով, ծիսական կիրառությամբ: Հասարակ օրերի ժամերգության համար նախատեսված Շ-ներն ունեն պարզ նկարագիր, կատարվում են դպրաց դասերի կողմից՝ խմբակային: Կիրակի օրերին և եկեղեց. խոշոր տոների ժամանակ կատարվող Շ-ները օրվա հանդիսավորությունն ընդգծելու նպատակով ստանում են ավելի մեծ ծավալ, մելիզմատիկ (երգային-զարդոլորուն) տեսք և հնչյունավորվում մենակատար հմուտ երգեցողների կողմից: Հնագույն շրջանի կցուրդներում որոշակիորեն կազմավորվել են հայ շարականերգության հատուկ կերպարային արտահայտչականության հիմն. ոլորտները, աստվածաշնչային նյութի բանաստեղծ. մշակման հնարները: Ծգնավորության, ապաշխարանքի, մարդու մեղսավորության գաղափարը և Վերջին դատաստանի սպասումը արտահայտող Շ-ների կողքին քիչ չեն պատմող. և մեկնող. բովանդակությամբ, ինչպես և փառաբանական օրհներգային բնույթի երգեր, որոնք արտահայտում են լուսավոր, բերկրալից, քնարական զգացումներ: Հնագույն կցուրդները տաղաչափության առումով հիմնականում ազատ էին: Դրանց ստեղծումն ավանդաբար վերագրվում է *Մեսրոպ Մաշտոցին*, *Սահակ Ա Պարթևին*, *Մովսես Խորենացուն* և *Հովհաննես Ա Մանդակունուն*: Տվյալ շրջանի Շ-ների բանաստեղծ. ոճի բնորոշ նմուշներից են ապաշխարության բազմաթիվ հարցերը, որոնք, լինելով հնոցի մեջ նետված 3 մանուկների աղոթքի կցուրդներ, գրեթե ամբողջապես կազմված են հին կտակարանից քաղված բառային բանաձևերից: Նմանապես, Ապաշխարության Տեր երկնիցներում, 148-րդ սաղմոսի կցուրդներում շարականագիրը գրեթե չի շեղվում տվյալ սաղմոսը կազմող գաղափարներից ու բանաձևերից:

VII–VIII դդ. հայ շարականերգությունը նկատելի զարգացում է ապրել: Հանդես են եկել նոր շարականագիր հեղինակներ՝ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի*, *Անանիա Շիրակացի*, *Սահակ Գ Ձորոփորեցի*, *Բարսեղ Ճոն*, *Հովհաննես Գ Օձնեցի*, *Ստեփանոս Սյունեցի* և ուրիշներ: Բյուզ. «կոնտակիոն» ձևի ազդեցությամբ առաջացել է Շ-ի ավելի ընդարձակ մի ձև՝ կացուրդը: Տվյալ ժամանակաշրջանի չափանմուչային կոթող է Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Ա Աղցեցու *Հռիփսիմյանց կույսերի* հիշատակին նվիրված «Անձինք նուիրեալք» Շ.: Ի տարբերություն հնագույն կցուրդների, այն վիպաքնարական բնույթի, լայնածավալ ներբող է (36 քառատող տուն)՝ ընդգծված պատկերավոր ու դրամատիկ տարրերով: Բյուզ. նմուշների օրինակով գրված է այբբեզուտ չեշտական տաղաչափությամբ և այբբենական ակրոստիքոսի սկզբունքով: Այդ երաժշտաբանաստեղծ. տեսակը մեծ տարածում է գտել հետագա դարերում: Այնուհետ այբբենական ծայրակապով գրված Շ-ները ստացել են նաև «Անձինք» անվանումը: VII–VIII դդ. հեղինակների Շ-ներում անցում է կատարվել նախորդ շրջանի խստաշունչ սաղմոսատիպ կցուրդներից դեպի ծավալուն, ծորերգային ոճի երգերը, որոնք բնորոշվում են երաժշտ. ռիթմի ձերբազատմամբ, հանկարծաբանական (իմպրովիզացիոն) զարգացումով, մեղեդային մանրամասների նրբակերտությամբ և գեղ. ընդհանրացման ավելի բարձր աստիճանով: Այդ առումով ցայտուն օրինակ են Սահակ Գ Ձորոփորեցու, Անանիա Շիրակացու, Բարսեղ Ճոնի ծանր տիպի Շ-ները, նաև *Խոսրովիդուխտի* նշանավոր ողբը կամ գովքը՝ ձոնված իր նահատակ եղբոր՝ *Վահան Գողթնացու* հիշատակին:

Շ-ի զարգացման նոր փուլը նշանավորվել է Ստեփանոս Սյունեցու (VIII դ.) վերագրվող Հարության Ավագ օրհնությունների 8 շարքերի՝ կանոնների ստեղծմամբ: Կանոնի ձևավորման համար հիմք են հանդիսացել հին կտակարանի 10 մարգարեական օրհնությունները: Ներկայացնելով որոշակի հաջորդականությամբ և տրամադրությամբ հորինված երգերի շարք՝ կանոնը, որպես ցիկլային ստեղծագործության տեսակ, նոր հնարավորություններ է ընձեռել շարականագիրներին, նոր որակ և աստիճան ստեղծել հոգևոր երգարվեստում: Սկզբնապես կանոնները կազմվել են ժամասացության մեջ կիրառվող կցուրդներից և կացուրդներից, սակայն աստիճանաբար ստեղծվել են հատուկ նոր կանոններ: Կանոնի ներմուծումը սերտորեն առնչվել է ութձայն համակարգի կիրառության հետ: Հնագույն օրհներգերում գերակշռող դիալեկտիկ հակադրումների համակարգը փոխարինվել է զուգորդական կապերի համակարգով, որն ուղղված է կանոնի 8 մասերի (Օրհնություն, Հարց, Մեծացուսցէ, Ողորմեա, Տեր երկնից, Մանկունք, Ճաշու, Համբարձի) շրջա-

նակներում իրադարձությունների ներքին հարազատության բացահայտմանը և սրբազան պատմությունն իբրև ինքնամփոփ, անփոփոխ ամբողջություն ներկայացնելուն: Կանոնի երգերում առավել ցայտուն են դրսևորվում տվյալ տոնի իմաստային-կերպարային հիմքի հետ կապված քնարական ոլորտի հարուստ երանգները: Յուրաքանչյուր մաս սովորաբար կազմված է 3 տնից, որոնցից առաջինը համապատասխան նմուշօրինակի բովանդակության շարադրանքն է՝ քրիստոսաբանական տարրերով, երկրորդը ներկայացնում է Քրիստոսի Խաչելության և Հարության տեսիլքը, իսկ երրորդը նվիրված է Աստվածածնին:

IX–XI դդ. ընդլայնվել և համալրվել են Շարակնոցում ընդգրկված եկեղեց. տարվա մի քանի կարևոր շրջաններին վերաբերող խոշոր շարքերը՝ Պահքի, Հարության, Հոգեգալստյան, ինչպես նաև՝ Խաչի, Համորեն մարտիրոսաց, Ննջեցելոց և այլ կանոնները: Այս շրջանում ակնառու ներդրում են ունեցել *Պետրոս Ա Գետադարձը*, *Հովհաննես Սարկավագը*, *Սարգիս Ա Սևանցին*, Ստեփանոս Ապարանցին, *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին* և ուրիշներ: Զարգացնելով V–VIII դդ. շարականերգության լավագույն ձեռքբերումները՝ նրանք ընդլայնել են Շ-ի ավանդ. թեմաների շրջանակը: Նրանց գործերում առանձնակի հնչեղություն է ստացել հայրենասեր. թեման՝ կապված ժամանակի իրողությունների հետ: Շ-ներում արտացոլվել են ոչ միայն համաքրիստ. գաղափարներն ու զգացումները, այլև՝ հայ ժողովրդի պատմության, հաս. կյանքի կարևորագույն երևույթները՝ հեթանոսության դեմ պայքարի և առաջին քրիստոնյա նահատակների շրջանը, քրիստոնեության հաստատման և ազգ. նոր մշակույթի ջատագովությունը, համաժող. դիմադրությունը պարսից մազդեականության ու արաբ. տիրապետությանը են: Կանոնական արվեստի պայմաններում հայ շարականագիրները կարողացել են հագեցնել իրենց երկերը իրապես կենսական հնչեղությամբ, կրոն. և բանաստեղծ. խոր ապրումներով:

Շ. աննախադեպ վերելք է ապրել X–XIV դդ.: Նոր երաժշտաբանաստեղծ. տեսակների ծնունդը (*գանձ*, *տաղ*) իր ազդեցությունն է թողել կանոնի բաղադրիչների վրա՝ նկատելիորեն հարստացնելով նրանց կերպարանելաէջային նկարագիրը: Կարևոր գլուխ են կազմում Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության շրջանի շարականագիրների ստեղծագործությունները: Հատկապես նշանակալից դեր է կատարել *Ներսես Շնորհալին*, որի գրչին է պատկանում Շարակնոցի երգերի առնվազն 1/3-ը: Ներսես Շնորհալին բարձրագույն մակարդակի է հասցրել Ստեփանոս Սյունեցուց սկիզբ առած զուգորդական բանաստեղծ. ոճը, որն իր հետևորդների մոտ երբեմն կրում է նույնիսկ յուրահատուկ պաճուճազարդության տարրեր: Հրաժարվելով «հին» օրհներգերի «արձակ բանաստեղծությունից»՝ Ներսես Շնորհալին միաժամանակ հարստացրել է Շ. վանկական և վանկաշեշտական տաղաչափության զանազան նմուշներով: Նա նաև հարստացրել է ավանդ. ութձայնը բազմաթիվ զարտուղի, դարձվածքանման և ստեղիատիպ եղանակներով, որոնք հաճախ օժտված են հեղինակային անհատականության գծերով: Մի շարք *Տերունի տոներին* նվիրված կանոնները լրացնելուց բացի նա ներմուծել է տարբեր սրբերի և ազգ. հերոսների նվիրված նոր՝ «մանկունք» տիպի մեկական երգեր: Դրանցից են *Տրդատ Գ* թագավորին, Սահակ Ա Պարթևին, *Հովհան Ոսկեբերանին*, *Բարսեղ Կեսարացուն*, *Գրիգոր Նազիանզացուն*, *Վարդանանց* նվիրված Շ-ները: Այդ ավանդույթը սկիզբ է առել Խոսրովիդուխտի՝ Վահան Գողթնացու նահատակությունը օրհներգող գովքով և զարգացվել Պետրոս Ա Գետադարձի կողմից՝ *Սանդուխտ* կույսի, *Դավիթ Դվինեցու*, *Սուքիասյանց*, *Ոսկյանց*, Վարդանանց և այլ նահատակների սխրագործությունը գովերգող մանկունքներով:

XII–XIII դդ. հանդես են եկել մի շարք խոշոր շարականագիրներ: Բուն Հայաստանում ապրած ու ստեղծագործած հեղինակներից առավել նշանավոր են *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ), *Խաչատուր Տարոնացին*, *Վարդան Արևելցին*, իսկ կիլիկյան հեղինակներից՝ *Գրիգոր Գ Պահլավունին*, *Հակոբ Ա Կլայեցին*, *Ներսես Լամբրոնացին*, *Գրիգոր Սկևռացին* և ուրիշներ: Հատկապես նշելի են Հովհաննես Երզնկացու՝ Գրիգոր Լուսավորչին և Ներսես Ա Մեծին նվիրված Շ-ները, Խաչատուր Տարոնացու՝ քահանայի զգեստավորման «Խորհուրդ խորին» տաղատիպ Շ., Հակոբ Կլայեցու՝ Աստվածածնի ծննդյան և Վարդան Արևելցու՝ սրբոց թարգմանչաց կանոնները: Ժամանակագր. առումով առավել ուշ ապրած հեղինակի Շ-ով է ամփոփվում մեզ հասած կանոնական Շարակնոցը: Դա XIV–XV դդ. հեղինակ Կիրակոս Երզնկացու Աստվածածնի ննջմանը նվիրված «Արևելք գեղարփի» այբբենական ակրոստիքոսով գրված Շ. է: Նույն ժամանակներում Շ-ի զարգացման դադարը պայմանավորվել է արտաքին ու ներքին պատճառներով: Արտաքին պատճառներից են ուշ միջնադարին բնորոշ ընդհանուր քաղ-տնտ. ճգնաժամը և մշակույթի աստիճան. անկումը: Բացի այդ գործածության մեջ գտնվող Շ-ների աճն արդեն չէր համապատասխանում ժամակարգության պահանջներին. այն փակվել է՝ Շարակնոցի վերջնական խմբագրությունից դուրս թողնելով բազմաթիվ պարականոն (անվավեր) Շ-ներ: Ներքին պատճառը պայմանավորված էր միջնադարյան սքոլաստիկ գեղագիտ. աշխարհայացքի նահանջով. Վերածնության գաղափարների ազդեցությունը շարականերգությունը վերածում էր նրբին, անհատականացված երաժշտաբանաստեղծ. արվեստի: Զարգացման այս միտումն աննկատելիորեն խաթարել է քարոզի ընկալումը և աստիճանաբար բերել փակուղու՝ սպառելով Շ-ի, իբրև արվեստի կենդանի ձևի, հնարավորությունները: Այդուհանդերձ, Շ. մնում է միջնադարյան հայ հոգևոր մշակույթի հարուստ բնագավառներից մեկը, որի բազմակողմանի ուսումնասիրությունը XIX դ. սկզբից առ այսօր կարևորվում է ինչպես հայ հոգևոր երաժշտության, այնպես էլ արևելաքրիստ. մյուս եկեղեցիների երաժշտության հետ ունեցած տարբեր առնչությունների հետազոտման տեսանկյունից:

Գրկ. Ավետիքյան Գ., Բացատրութիւն շարականաց, Վնտ., 1814: Ձայնագրեալ շարական հոգեւոր երգոց, Վաղ-պատ, 1875: Ամատունի Ս., Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ, Վաղ-պատ, 1911: Աբեղյան Մ., Երկ., հ.3, Ե., 1968, էջ 526–563: Տնտեսյան Ե., Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց ս. եկեղեցվո, 2 տպագր., Ստամբուլ, 1933: Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Թահմիզյան Ն., Ներսես Շնորհալին՝ երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Նույնի, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը 5–15-րդ դարերում, Ե., 1985: Հակոբյան Գ., Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ, Ե., 1980: Աբգարյան Ա., Հիմներգության ժանրը (Հայ միջնադարյան գրականության ժանրերը), Ե., 1984: Հակոբյան Լ., Շարակնոցի երգերի եղանակները և նրանց ստորաբաժանումները, «Էջմիածին», 1992, № 4: Արևշատյան Ա., Մովսես Խորենացու հիմներգությունը, «Բազմավեպ», 1992, № 1–4: Նույնի, Անիի երաժշտական մշակույթը և նրա հետ կապված շարականագիրները, «Բազմավեպ», 1995, № 1–4: Քյոսեյան Հ., Հայ եկեղեցու աստվածաբանությունը շարականներում և տաղերում, տես հեղինակի «Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության», Ս. Էջմիածին, 1995: Շարակնոց, հ. 1, Ե., 1997: Шаракан. Богослужебные каноны и песни армянской восточной церкви, 2-е изд., М., 1914; Шаракан. Из армянской поэзии V–XV вв., Е., 1980; Ter-Mikaëlian N., Das armenische Hymnarium, Lpz., 1905; Conybeare Fr. C., The Hymnal of the Armenian Church, "The Journal of Theological Studies", 7, 1906; Hakobyan L., The Versification of Šarakan – hymns, "Revue des études arméniennes", t. 24, 1993.

Աննա Արևշատյան
Լևոն Հակոբյան

ՇԱՐԱԿՆՈՑ, հայ միջնադարյան երաժշտածիսական մատյան, *շարականների* ժողովածու: Ենթադրվում է, որ ձևավորվել է VII–VIII դդ.: Հայկ. մատենագր. աղբյուրներում հանդիպում է նաև Կցորդարան անվանումը, որն արտացոլում է Շ-ի կազմավորման հնագույն փուլը: Հոգևոր ինքնուրույն երգերի կարգավորման առաջին փորձը կատարել է Շիրակի Դպրեվանքի առաջնորդ *Բարսեղ Ճոնը* (VII դ.)՝ կազմելով «Ճոնընտիր» ժողովածուն, որը հիմք է ծառայել ապագա Շ-ի համար: Շ-ի ձևավորման գործում մեծ դեր է ունեցել *Ստեփանոս Սյունեցին* (VIII դ.): Նա շարքերի (տես *Կանոն*) մեջ է միավորել և դասակարգել ըստ *ութձայն* համակարգի արդեն գոյություն ունեցող բազմաթիվ ինքնուրույն հոգևոր երգերը (կցուրդներն ու կցուրդները), ինչպես նաև համալրել է Շ. իր հեղինակած երգերով, այդ թվում՝ Ավագ օրհնություններով: Շ-ի հետագա բարեկարգման գործում մեծ դեր է խաղացել *Ներսես Շնորհալին* (XII դ.), ում պատկանում է մեզ հասած Շ-ի երգերի առնվազն մեկ երրորդը: Նա լրացրել է ժողովածուի թերի կանոնները, հնացած շարականները փոխարինել նորերով, հարստացրել Շ. մի շարք սրբերի տոներով և նրանց ձոնել հատուկ երգեր: Ձեռագր. ազգային հավաքածուներում պահվում են բազմաթիվ խազագրված Շ-ներ, որոնցից երեցագույնն են մինչշնորհալիական խմբագրությունը ներկայացնող Զմմառի վանքի № 64 (1187) և Երևանի Մատենադարանի № 9838 (1193) ձեռագրերը: Շ-ի հետշնորհալիական խմբագրություններից հատկապես նշելի է Կիլիկյան Հայաստանի Սկևռայի դպրոցի ներկայացուցիչ *Գրիգոր Խուլ* երաժշտապետի իրագործածը (XIII դ. 1-ին քառորդ), որն ընդհուպ մինչև XVII–XVIII դդ. ձեռագրական տարբեր աղբյուրներում գնահատվում է որպես ընտիր և օրինակելի: Շ-ում երգերը դասավորված են ըստ եկեղեց. տոնակարգի կամ ըստ ձայնեղանակների («Ձայնքաղ

Շարական»): Առաջին անգամ Շ. տպագրվել է 1664–65-ին, Ամստերդամում՝ *Ոսկան Երևանցու* ջանքերով, այնուհետև հրատարակվել է նոր հայկ. նոտագրությամբ՝ 1875-ին՝ Վաղարշապատում (աշխատասիր. Ն. Թաշճյանի), 1934-ին՝ Կ.Պոլսում (աշխատասիր. Ե. Տնտեսյանի), 1954–76-ին՝ Վենետիկում (աշխատասիր. Ղ. Տայյանի):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Պողարյան Ն., Ծիսագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990, էջ 27–40: Շարակնոց, հ. 1, Ե., 1997:

Աննա Արևշատյան

ՇԻՐԱԿԱՎԱՆԻ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ, Բագրատունիների թագավորանիստ ու արքունի կալվածք Երազգավորսում, Անիից հյուսիս-արևելք, Ախուրյանի աջ ափին (այժմ՝ Թուրքիայի տարածքում): Ըստ պատմիչ-կաթողիկոս Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու, կառուցել է Սմբատ Ա Բագրատունին (890–914)՝ օծմանը եկեղեցին զարդարելով ոսկեհյուս հանդերձանքով ու շղարշե ծածկույթով, պատարագամատույց սեղանին համակ ոսկուց պատրաստած ականակուռ կամար դնելով:

Շիրակավանի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (890–914) հվ-արլ-ից

Շ. Ս. Ա. ե. ունի երկու զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք և ներդաշնակ զուգակցում է վաղ միջնադարի հայկ. ճարտ-յան ու ոճական նոր ուղղության ձևերը: Եկեղեցին տուժել է 1064-ի սելջուկյան արշավանքից և վերանորոգվել XI դ. վերջին՝ Գնել իշխանի ու Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսի (հետագայում՝ Հայոց կաթողիկոս Բարսեղ Ա Անեցի) կողմից: Ըստ եկեղեցու պատերին փորագրված 1228-ի և 1231-ի արձանագրությունների՝ իշխան Իվանե Զաքարյանը և նրա եղբորորդի Շահնշահն ազատել են Շիրակավանը հարկերից: Շ. Ս. Ա. ե. միջնադարում վերածվել է ամրոցի. շարվածքով փակվել են որոշ լուսամուտներ և արլ. ճակատի խորշերը, անկյուններում բարձրացվել են պատերը, և տանիքը վերածվել է հարթակի, դրսից վեր տանող քարե աստիճաններ են կառուցվել:

Եկեղեցու գմբեթը XIX դ. սկզբին, ռուս-թուրք. պատերազմի ժամանակ, հրետակոծությունններից ավերվել է: XIX դ. վերջին Ավագ խորանում դրվել է սրբապատկերներով զարդարված շքեղ խաչկալ: 1950-ական թթ. Շ. Ս. Ա. ե. պայթեցվել է:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

Մուրադ Հասրաթյան

ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Վերակազմավորվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի՝ 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Գյումրու Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Շիրակի մարզը: Մինչ այդ, 1988-ին Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Շիրակի տարածաշրջանում ստեղծվել էր Շ.թ.: Առաջնորդն էր Գրիգորիս արք. Բունիաթյանը (1988–97):

Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառը IV դարից հիշատակվում է որպես Հայոց նշանավոր եպիսկոպոսանիստ: *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* հունարեն վարքում անվանապես հիշվում են նրա ձեռնադրած 12 եպիսկոպոսներ, այդ թվում՝ Շիրակի Արսուկես անունով եպիսկոպոսը: Վաղ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում Շիրակի եպիսկոպոսությունը չի հիշատակվում, քանի որ եպիսկոպոս. որոշ աթոռներ գործել են հայտնի նախարար. տներին զուգահեռ (նրանց տիրույթում) և կոչվել այդ տների անուններով: Շիրակը III–VIII դդ. եղել է Կամսարականների նախարար. տոհմի տիրույթը և գտնվել Կամսարական տան եպիսկոպոսի վերակացության ներքո: Կամսարական եպիսկոպոսները եկեղեց. ժողովների մասնակիցների ցուցակներում նշվել են նաև որպես Արշարունիքի եպիսկոպոսներ: IX դարից Շիրակի տերն է դարձել Բագրատունիների նախարար. տունը, որը նույնպես ուներ եպիսկոպոս. աթոռ: X դ. կեսից մինչև XI դ. կեսը Շիրակում (Արգինա, Անի) է գտնվել Հայոց կաթողիկոս. աթոռը (տես *Անիի կաթողիկոսարան*, *Արգինայի կաթողիկոսարան*): 1046-ին Բյուզանդիան կազմալուծել է Անիի կաթողիկոս. աթոռը, 1072-ին *Գրիգոր Բ Վկայասեր* կաթողիկոսը Անի քաղաքի և Շիրակ գավառի արքեպիսկոպոս է ձեռնադրել Բարսեղին: Այդ ձեռնադրությամբ հիմնվել է Անիի և Շիրակի եպիսկոպոսությունը՝ որպես Հայ եկեղեցու առանձին վարչատարածքային միավոր: Անիի վերջին եպիսկոպոսը հիշվում է XV դ., որից հետո Շիրակը դարձել է Կարսի եպիսկոպոսության վիճակներից մեկը: Ռուս. կայսրության հաստատած «*Պոլոժենիե*»-ով (1836) Շիրակի փոխանորդությունը Հայ եկեղեցու Երևանի թեմի կազմում ստեղծված չորս վիճակներից մեկն էր (ղեկավարում էր առաջնորդական փոխանորդը):

Թեմի տարածքում են գտնվում Լեռնակերտի (IV դ.), Սարալանջի (V դ.) եկեղեցիները, *Երերույքի Ս. Կարապետ վկայարանը* (V դ.), Պեմզաշենի եռաեկեղեցի համալիրը (V–VII դդ.), Նոր կյանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (VI դ.), Սարակապի Ս. Աստվածածին (VI դ.), Մայիսյանի Ս. Աստվածածին (VII դ.), Աղինի Ս. Հակոբ (XIX դ.) եկեղեցիները, Արփիի, Բաշգյուղի, Ձորագյուղի եկեղեցիները, Գոգահովտի Ս. Աստվածածին, Թորոսգյուղի Ս. Աստվածածին, Լեռնագյուղի Ս. Հովհաննես եկեղեցիները (բոլորն էլ՝ XIX դ.), Բենյամինի, Արևիկի եկեղեցիները (երկուսն էլ՝ XX դ.), Հայրենյացի Կարմիր վանքը (V–VI դդ.), *Հառիճավանքը* (VII–XIII դդ.), *Մարմաշենի վանքը* (X–XI դդ.), Սառնաղբյուրի Հոգեվանքը (XII դ.) են: 1988-ի դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժից հետո բազմաթիվ եկեղեցիներ ավերվել են: Թեմի գործող եկեղեցիներն են Գյումրու Ս. Աստվածածին Յոթ վերք եկեղեցին, Ս. Հռիփսիմե մատուռը, Հառիճավանքը, Ազատանի Ս. Ստեփանոսը և Սառնաղբյուրի Ս. Թադեոսը:

Շ. թ-ում գործում է Ընծայարան, որի սաներն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակում են Ս. Էջմիածնի *Գևորգյան ճեմարանում*:

Շ. թ-ի առաջնորդական տեղապահն է Միքայել եպս. Աջապահյանը (1999-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.5, 2-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.10:

Գրկ. Մաթևոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2–3:

Կարեն Մաթևոսյան

ՇԻՐԱԿԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ, տես *Դպրեվանք*:

ՇՆՀԵՐԻ ԿՈՒՍԱՆԱՑ ԱՆԱՊԱՏ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Շինուհայր գյուղի հին գյուղատեղիի հարավային ծայրին: Հիմնվել է XVII դ.: Հայ ճանապարհորդ, վաճառական Զաքարիա Ագուլեցու 1669-ի այցելության ժամանակ անապատն ուներ 60 միանձնուհի: Ըստ շին. արձանագրության, անապատի Ս. Աստվածածին՝ մեկ զույգ խաչաձև մույթերով, կիսաշրջանաձև խորանի երկու կողմերում ուղղանկյուն ավանդատներով երկթեք ծածկով եռանավ բազիլիկը կառուցել է ագուլիսցի մահտեսի Ազարիան 1676-ին՝ վասպուրականցի ճարտ. Ուստա Մուրադի ձեռքով: Հվ. կողմում կանգուն երկու թաղակիր կամարներով սեղանատունը կառուցել են ցղնեցի Հովհաննեսը և նրա որդի Աստվածատուրը՝ 1720-ին: Անապատը XVII դ. վերջին դարձել է գրչության կենտրոն, իսկ միանձնուհիների թիվն անցել է 100-ից: Այստեղ 1694-ին գրված Ավետարանի հիշատակարանում նշվում է, որ այն գրչագրել է Հռիփսիմե կրոնավորը Շ. կ. ա-ում, որտեղ կար 120 միանձնուհի: Սակայն XVIII դ. մենաստանը անմխիթար վիճակում էր, Աբրահամ Գ Կրետացի կաթողիկոսի 1735-ի այցելության ժամանակ կար ընդամենը 20 միանձնուհի, իսկ շինությունները կիսավեր էին: XIX դ. վերջին անապատի համալիրի հսում կառուցվել է դեպի ընդհանուր պատշգամբ բացվող դասասենյակներով եկեղեցական-ծխական դպրոց:

Գրկ. Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Ե., 1938: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Զանգեզուր, ԱՀ, գիրք 4, Թ., 1898: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960: Հասրաթյան Մ., Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

ՇՆՈՐՀ, շնորհք, Աստվածային բնության էական հատկություն: *Գրիգոր Տաթևացին* Շ. բնորոշում է այսպես. «Յուրաքանչյուր շնորհ բխում է և ճառագայթ՝ անեղ Լույսից իջած իմանալի և զգալի էակների վրա, և զարբոլոր դարում է նրանց ըստ այդ պարգևած շնորհի՝ թե՛ ըստ բնության, և թե՛ անհանմանության՝ հրեշտակներին և մարդկանց: Շնորհն տալես՝ ըստ իր էության անեղ է՝ առաջ եկած անեղ Էից, և նախախնամաբար հաղորդվում է եղակամ [էակներին] և իր էությունը չի փոխում» (Գրիգոր Տաթևացի, «Գիրք հարցմանց», 1729, էջ 140):

Շ., որպես Աստծո անեղ էության ճառագայթում (էմանացիա), անեղ է իր էությամբ: Շ. բխում է մեկ Աստծուց, ուստի իր էությամբ մեկ է, սակայն արարածների վրա ներգործում ու դրսևորվում է զանազան որակներով (Ա Կորնթ. 12.4, 7–11): Արարչից դեպի արարչություն ուղղորդված Շ. արարչության մեջ հաստատում է առ Աստված ուղղորդված կարգավորություն: Արարչության՝ Արարչի էությանը հաղորդ դառնալը շնորհական է. Շ-ով է, որ Աստված արարածներին մոտեցնում է իրեն՝ բարձրացնելով կատարելության ավելի բարձր աստիճանների, այսինքն՝ արարածի աստվածացումը տեղի է ունենում Շ-ի միջոցով: Ըստ Գրիգոր Տաթևացու՝ Շ. իր էությամբ անչափելի է, սակայն դառնում է չափելի ըստ Աստծո կամքի և Շ. ընդունողի կարողության: Շ. իր էությամբ պարզ է, սակայն բաղադրյալ է ըստ ներգործության: Շ. իր էությամբ անփոփոխելի է, սակայն փոփոխելի է ըստ ներգործության ևն:

Շ-ի կարևորագույն դրսևորումներից է նրա՝ փրկագործող զորություն լինելու հանգամանքը, որը դրսևորվեց մարդու մեղանչումից հետո: Շ-ով է, որ Աստված վերականգնում է ընկած մարդկային բնությունը, լրացնում մարդու հոգու և մարմնի կենսական զորությունների պակասը և հետզհետե ավելացնում դրանք՝ ուղղելով դեպի *առաքինության* գործերի կատարումը: Շ-ով է Աստված մարդուն արդարացնում ու սրբացնում: Շ-ով է տրվում *հավատը*, և Շ-ով է տեղի ունենում հոգևոր առաջընթացը:

Ի տարբերություն այլ կրոնների, քրիստ. վարդապետության մեջ փրկագործության կարևորագույն հանգամանքը Շ. է, այսինքն՝ փրկությունը շնորհական է: Փրկության Շ. կա և գործում է անկախ մարդու կամքից. մարդու խնդիրն է սեփական ազատ կամքով թույլ տալ, որ այն ներգործի իր մեջ, և կամքի այդ հոժարությունը նույնպես հետևանք է Աստծո Շ-ի ներգործության: Փրկության շնորհական լինելը վկայում են Սուրբ Գրքի այն հատվածները, որտեղ փրկությունը համեմատվում է վերստին ծննդյան (Հովհ. 3.3–7), նոր արարչագործության հետ (Բ Կորնթ. 5.17, Եփես. 2.10), կամ՝ երբ այն կոչվում է կենդանացում և հարություն (Եփես. 2.5, Կող. 2.13, 3.1): Ինչը որ քրիստոնյան ունի, ունի ոչ թե ինքնին, այլ ստացել է Աստծուց՝ որպես Շ. (Ա Կորնթ. 4.7), և նրա բոլոր աստվածահաճո գործերը գործվում են Շ-ով (Ա Կորնթ. 15.10): Այնուհանդերձ ուղիղ վարդապետությունը չի հերքում մարդու ազատ, կամավոր և գործուն մասնակցությունը սեփական փրկության գործին, այլ ընդհակառակը՝ հաստատում է այդ: Դրա վկայությունն են ապաշխարության, հավատքի, արթնության, ճգնության մեջ մնալու և առաքինության գործեր գործելու սուրբգրային բազմաթիվ հորդորները (Մատթ. 7.13, 14, 24.42, Մարկ. 1.15, 5.36, 13.35, Հովհ. 6.29, 10.38, 12.36, 14.1, 11, Գործք 2.38, 14.22, 16.31, Ա Կորնթ. 9.24–27, 16.13, Թեսաղ. 3, Բ Տիմոթ. 2.5, 4.7, Եբր. 3.7, Ա Պետր. 6.8, Հայտն. 3.20, 16.15, ևն): Այսպիսով, փրկագործության համար անհրաժեշտ են թե՛ Աստծո Շ., թե՛ մարդու ազատ կամքը և ճիգերը, թեև առաջնային նշանակություն ունի Շ. «Աստծու շնորհով եմ, ինչ որ եմ…, ոչ թե ես, այլ Աստծու շնորհը, որ ինձ հետ էր» (Ա Կորնթ. 15.10):

Բացի վերոհիշյալ նշանակություններից, Շ. եզրը Սուրբ Գրքում գործածվում է նաև որպես Շ. ընդհանրապես, պ ա ր գ և իմաստով՝ «ամենայն շնորհ» (Բ Կորնթ. 9.8): Նշանակում է նաև Աստծո կողմից տրված երկրավոր բարիքներ (Ա Պետր. 4.10), նաև՝ զանազան պարգևներ ու կարողություններ, որոնք շնորհվում են հավատացյալներին ընդհանուր շահի համար (Հռոմ. 1.5, 12.3, 6, 15.15, Ա Կորնթ. 3.10, Գաղ. 2.9, Եփես. 3.2, 7), նաև՝ հոգևոր կամ նյութական բարեգործություն, օրինակ՝ հոգևոր խրատ (Եփես. 4.29) կա՛մ ողորմություն աղքատ քրիստոնյաներին (Ա Կորնթ. 16.3, Բ Կորնթ. 8.1, 4, 6, 10, 9.8, 14), կա՛մ առաքինության գործին համապատասխան հոգևոր դիրքորոշում (Բ Կորնթ. 7):

Գրկ. Գ ր ի գ ո ր Տ ա թ և ա ց ի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Ն ո ւ յ ն ի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան հատոր, ԿՊ, 1740: Ն ո ւ յ ն ի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամարան հատոր, ԿՊ, 1741:

Արա Նալչաջյան

ՇՈՂԱԳԱՎԱՆՔ, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Զորագյուղ գյուղում: Ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, վանքը, բազմամարդ միաբանությամբ, հիմնել է Գեղարքունիքի իշխանուհի Մարիամը (Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու դուստրը): Վաղամեռիկ ամուսնու՝ իշխան Վասակ Գաբուռի հիշատակին 877–886-ին կառուցելով Ս. Պետրոս եկեղեցին (արձանագրության մեջ՝ Ս.Պողոս)՝ վանքին որպես կալվածք նվիրել է հարկերից ազատված Շողագա և Գներ գյուղերը: Եկեղեցին ունի հայկ. ճարտ-յան Սյունիքի դպրոցի IX–X դդ. մշակած՝ կենտրոնագմբեթ, ներսից խաչաձև (եռախորան, արմ. ուղղանկյուն թևով), չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք: Պահպանվել է հս. պատը, վրան՝ մեկ տողով շենքի պարագծով ձգվող շին. արձանագրության մի հատվածը: Վանքի հս-արմ-ում գտնվում են թաղածածկ, արտաքուստ հնգանիստ խորանով եկեղեցու (V–VI դդ.) ավերակները, շուրջը՝ տապանաքարեր: 910-ի արաբների արշավանքի պատճառով Արցախում ապաստանած և այնտեղ մահացած Մարիամ իշխանուհու դին որդիները բերել և թաղել են Շ-ում: Հետագայում Շ-ում կառուցվել են Շողակաթ, Ծիրանավոր, Ս.Աթանագինես եկեղեցիները (չեն պահպանվել): Շ. գործել է մինչև ուշ միջնադար, XVII դ. վանքում Հայրապետ գրիչը ընդօրինակել է ձեռագրեր:

Գրկ. Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ստ., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 4, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան
Արփինե Ղազարոսյան

«ՇՈՂԱԿԱԹ», եկեղեցական, մշակութային, բանասիրական հանդես: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության պաշտոնական հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1952-ից, Ստամբուլում, անկանոն պարբերականությամբ (1977–1990-ին ընդհատվել է): Խմբագիրներ՝ Գ. պատրիարք *Խաչատուրյան* (հիմնադիր), Շ. պատրիարք *Գալուստյան*, Գ. Տամատյան, Մ. արք. Մութաֆյան (1995-ից, 1998-ից՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք): «Շ.» առաջին շրջանում (1952–76) լուսաբանել է պոլսահայ համայնքի մշակութ. կյանքի համապատկերը, անդրադարձել համահայկ. և համայնքային նշանավոր հոբելյաններին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության հաստատման 500-ամյակին, Աստվածաշնչի տպագրության 300-ամյակին, Գ. Գալֆայան հաստատության հիմնադրման 100-ամյակին, պոլսահայ տպագրության 400-ամյակին ևն: Հատվածներ է վերատպել Մ. արք. Օրմանյանի, Ե. արք. Դուրյանի աշխատություններից, տպագրել Մ. Օրմանյանի «Պատմութիւն Արմաշու Դպրեվանքին» անտիպ երկը ևն:

«Շ.» իր գործունեության երկրորդ շրջանում (1991-ից) անդրադարձել է միջնադարյան գրականությանը, պատմագրությանը, մատենագրությանը, կարևորել մանկավարժությանը, բժշկությանը, ճարտարապետությանն ու արվեստին վերաբերող հոդվածների հրատարակումը: «Շ.»-ի 1970, 1971–1972, 1973, 1974–76, 1977 թթ. հատորները նվիրված են Կոմիտասի, Հ. Թումանյանի և Գ. Կյուլպենկյանի 100-ամյա, Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի 300-ամյա հոբելյաններին: Հանդեսը հրապարակում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և պատրիարքարանի պաշտոն. հաղորդագրությունները, կոնդակներ, քարոզներ, ծանոթացնում պոլսահայ համայնքի և պատրիարքության առօրյային, արժեքավոր հոդվածներ նվիրում սրբախոսությանը («Սուրբ Նիկողայոս Սքանչելագործի մեծարանքը և Հայոց միջնադարը»), պոլսահայերի պատմությանը («Իսթանպուլի առաջին հայկական եկեղեցիները և Ս. Գէորգ պատրիարքանիստ եկեղեցին»), հայրախոս. ժառանգությանը («Բան հաւատալի» երկի հեղինակի խնդիրը»), բանահյուսությանը, գեղարվեստին ևն:

«Շ.»-ին աշխատակցել են Ա. Ալպոյաճյանը, Հ. Պերպերյանը, Ս. Տեր-Ներսեսյանը, Հ. Օշականը, Զ. Արշակունին, Հ. Տեր-Անդրեասյանը, Ա. Զոպանյանը, Ա. Անդրեասյանը, Հ. Ճ. Սիրունին, Զահրատը, Գ. Բամպուքճյանը, Ա. Երեմյանը և ուրիշներ:

Կարինե Ավետյան

ՇՈՂԱԿԱԹ ՎԱՆՔ Է ջ մ ի ա ծ ն ի, Վաղարշապատի հյուսիսային կողմում, արքունի հնձանների տեղում՝ շինված, ըստ ավանդության, *Հռիփսիմյանց կույսերից* ս. Մարիանեի նահատակության վայրում (կոչվել է նաև Ս. Մարիանե վանք): *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* 301-ին կառուցած ս. Մարիանեի վկայարանի փոխարեն, VII դ., ինչպես և ս. Հռիփսիմեի և ս. Գայանեի գերեզմանների վրա, կառուցվել է եկեղեցի՝ երկու զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով: Եկեղեցու անունը կապվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հետ և նշանակում է երկնքից «Լույսի շող կաթեց»: Ըստ Վաղարշապատում գրված Հայսմավուրքի հիշատակարանի, Շ. վ. 1694-ին վերակառուցել է *Նահապետ Ա Եդեսացի* կաթողիկոսը՝ շոռոթեցի Աղամալ իշխանի բարերարությամբ (ըստ եկեղեցու արմ. դռան վերևի արձանագրության): XVII դ., եկեղեցու շինարարության հետ միաժամանակ, արմ. ճակատին կից կառուցվել է սրահ՝ վրան զանգակատուն: Սրահում են թաղված Նահապետ Ա Եդեսացի և Աբրահամ Գ Կրետացի կաթողիկոսները: Եկեղեցու հվ. ավանդատանը գտնվում է ս. Մարիանեի տապանաքարը՝ «Սուրբ Շողակաթ» մակագրությամբ: XIX դ. Շ. վ. եղել է մենաստա-

նի եկեղեցի՝ շրջապատված բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով: Հվ. գավիթը քանդվել է 1804-ին: Եկեղեցին 1960-ին նորոգել է Վազգեն Ա Պալճյան կաթողիկոսը: Հայ եկեղեցին ունի Շ. վ-ին նվիրված տոն, որը նշվում է օգոստոսի 1-ին կեսին, *Վերափոխումն ս. Աստվածածնի* տոնի նախընթաց շաբաթ օրը (տես *Եկեղեցու տոներ*):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.5, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ.1, Էջմիածին, 1842: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Токарский Н. М., Архитектура Армении IV–XIV вв., Е., 1961.

Մուրադ Հասրաթյան

ՇՈՌՈԹԻ Ս. ՀԱԿՈԲ ԵԿԵՂԵՑԻ, Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Երնջակ գավառի Շոռոթ գյուղի կենտրոնում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Ջուլֆայի շրջանում): XIII դարից հիշատակվող եկեղեցու ներկայիս շենքը, ըստ շին. արձանագրության, կառուցվել է 1642-ին, գմբեթը 1704-ին վերակառուցել է Սիմեոն վարդապետը՝ շոռոթեցի Սամուելի և Էյվազի միջոցներով: XX դ. սկզբին տանիքի արմ. կողմում փոքր զանգակատուն է կանգնեցվել: Եկեղեցին խաչաձև մույթերով գմբեթավոր խոշոր բազիլիկ է, արմ-ից կից եռակամար գավիթ-սրահով, որն ավերվել է 1840-ի երկրաշարժից: Շ. Ս. Հ. ե-ու հիմն. ծավալը կառուցված է բազալտով, իսկ բարձր, սլացիկ թմբուկով գմբեթը՝ աղյուսով: Գավթի փլատակներում գտնվում են մանուկ Հիսուսը գրկին Աստվածածնի հարթաքանդակը, XV–XVII դդ. խաչքարեր:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Սեդրակյան Ա., Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ, 1872: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Այվազյան Ա., Շոռոթի և Գաղի եկեղեցական ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», 1977, № 5:

Մուրադ Հասրաթյան

ՇՎԵԴԻԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ՇՎԵՅՑԱՐԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1992-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Ժնևի Ս. Հակոբ եկեղեցի:

Հայկ. աղբյուրներում Շվեյցարիան առաջին անգամ հիշատակվել է Մարտիրոս եպս. Երզնկացու (XV դ. 2-րդ կես) ճանապարհորդ. նոթերում (Հակոբյան Վ., «Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը», «Տեղեկագիր ՀԽՍՀ ԳԱ հաս. գիտ.», 1957, № 6):

Շվեյցարահայ հոգևոր համայնքը ձևավորվել է 1960-ական թթ.: 1969-ին ստեղծվել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Շվեյցարիայի հովվությունը: Նույն թվականին Ժնևում կառուցվել է Ս. Հակոբ եկեղեցին (ազգային բարերարներ Հակոբ Թոփալյանի, Շառլ Փիլիպոսյանի, Ժակ Գաբրալի նախաձեռնությամբ ու միջոցներով), կից գործում են մեկօրյա դպրոց, Հայ մշակութային կենտրոն և տիկնանց հանձնախումբ:

1992-ին Շ. թ-ի առաջնորդ է նշանակվել Վիգեն եպս. Այքազյանը: Սակայն Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակը չի իրականացվել: Համայնքում ներկայումս, փաստորեն, գործում են երկու հոգևոր հովվություններ (հոգևոր խորհուրդներ). մեկը՝ երկրի ֆրանսախոս հատվածում (կենտրոնը՝ Ժնև), Աբել քհն. Օղլուգյանի գլխավորությամբ, մյուսը՝ գերմանախոս մասում, 1992-ից Ցյուրիխում հաստատված Շնորհք վրդ. Զեքիջյանի գլխավորությամբ: Հոգևոր վարչատարածքային այս երկու միավորները գտնվում են Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակության* (կենտրոնը՝ Փարիզ) իրավասության ներքո:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 2-րդ պատկերը:

ՇՈՒՇԱՆԻԿ, սուրբ Շուշանիկ (ավազանի անունը՝ Վարդենի, ծ. մոտ 409 – նահ. մոտ 475, Վրաստան, թաղվել է Տփղիսի միջնաբերդում), Հայ և Վրաց եկեղեցիներում ճանաչված ընդհանրական տոնելի սուրբ: Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դուստրը: 451-ին հաջորդած տասնամյակում Գուգարաց Աշուշա բդեշխը Պարսից արքա Հազկերտից արտոնություն է ձեռք բերել՝ գերությունից ազատելու և բդեշխության կենտրոն Ցուրտավ տանելու իր կին Անուշվռամի հարազատներին և մերձավորներին, մանավանդ՝ զոհված և գերեվարված նախարարների մանկահասակ ժառանգներին, որոնց մեջ էր նաև Վարդենի-Շ.:

Շ. ամուսնացել էր Աշուշայի որդու՝ Վազգենի (Վարսքենի) հետ, որը շուտով փոխարինել է հորը և բդեշխություն ստացել: Քաղ. նկատառումներով Վազգենն ուրացության է դիմել և, իբրև զրադաշտական, պարսկուհու հետ էլ է ամուսնացել: Շ. մերժել է հավատուրաց ամուսնուն, զրկվել նույնիսկ իր երեխաներին տեսնելու կարելիությունից և ապաշխարության մտել Ցուրտավի եկեղեցուն կից մութ ու խոնավ մի խուց: Ապարդյուն են անցել նրան ուրացության մղելու հնարանքները՝ ծեծ ու սաստ, աղերսանք ու խարդավանք, բանտարգելություն: Շ-ի կրած չարչարանքները շարունակվել են վեց տարի, յոթերորդի սկզբին՝ 475-ին, նահատակվել է: Ըստ պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբության տարիներին ուրացյալ Վազգենն սպանվել է Վրաց Վախթանգ Գորգասալ թագավորի ձեռքով (482 կամ 484-ին):

Շ-ին վերաբերող տեղեկությունների հիմն. աղբյուրը սրբի «Վկայաբանությունն» է, որն ավանդված է հայ. և վրաց. լեզուներով և երկու՝ ընդարձակ ու համառոտ խմբագրություններով: Այն ձևավորվել է Ցուրտավի եկեղեցում, սրբի հիշատակի օրվա տոնակատարության պահանջով՝ միաժամանակ կարդացվելով հայերեն և վրացերեն: Նախն. խմբագրությունը, որից սերում են Անդրեաս կրոնավորի և Հակոբ երեցի մշակումները, չի պահպանվել, ուստի առկա ընդարձակ խմբագրություններն անմիջականորեն մեկը մյուսի թարգմանությունը չեն: Հայ. համառոտ խմբագրությունը սերում է հայերեն ընդարձակի՝ մեզ չհասած տարբերակից, վրաց. համառոտը՝ թարգմանված է հայ-ից: X դ. Ահարոն Վանանդեցին Շ-ին վերաբերող տեղեկություններ է քաղել Անդրեաս կրոնավորի երկից և «Վկայաբանության» հայ. ու վրաց. ընդարձակ խմբագրություններից: Ուխտանեսն ու Գրիգոր Խլաթեցին օգտվել են նաև Վանանդեցու մշակումից: «Վկայաբանության» ընդարձակ խմբագրություններն իրարից անկախ լրացվել են. հայերենը քաղումներ ունի Ագաթանգեղոսից, վրացերենը՝ Թեկղեի վարքի՝ հայերենից վրացերեն կատարված թարգմանությունից: Հայկ. ընդարձակ խմբագրությունը թարգմանվել է լատ. (Պ.Պետրոս), անգլ. (Գ. Մագսուտյան), ռուս. (Ք. Տեր-Դավթյան):

Հայ եկեղեցին ս. Շ-ի տոնը նշում է Խաչվերացի 2-րդ կիրակիին հաջորդող երեքշաբթի օրը՝ ս. Փեփրոնե և ս. Մարիանե կույսերի տոնի հետ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Ցուցիկք հայրենեաց հայոց, հ.1, Վնտ., 1869, էջ 373–404: «Սոփերք հայկականք», հ. 9, Վնտ., 1853, էջ 11–17: Հակոբ Ցուրտավեցի, Վկայաբանութիւն Շուշանկայ (աշխատասիր. Ի. Աբուլաձեի), Թ., 1978 (վրաց.): Մուրադյան Պ., Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը, Ե., 1996:

Պարույր Մուրադյան

ՇՈՒՇԻԻ ՂԱԶԱՆՉԵՑՈՑ Ս. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ, ԼՂՀ Շուշի քաղաքի կենտրոնում: Կառուցվել է 1868–87-ին, փոքր միանավ եկեղեցու տեղում, Նախիջևանի Ղազանչի (Շահզեկերտ) գյուղից Շուշի գաղթած բնակիչների միջոցներով, ճարտ. Սիմոն Տեր-Հակոբյանի նախագծով: Օծվել է 1888-ի սեպտ. 20-ին: Սրբատաշ կաթնագույն կրաքարով կառուցված Շ.Ղ.Ս.Ա.ե. հայկ. ամենախոշոր եկեղեցիներից է (35 *մ* երկարությամբ, 23 *մ* լայնությամբ և 35 *մ* բարձրությամբ): Նրա արտաքուստ խաչաձև, չորս մույթերի վրա դրված բարձր գմբեթով ծավալատարած. հորինվածքում ակնհայտ է Էջմիածնի *Մայր տաճարին* նմանեցնելու ձգտումը: Եկեղեցում պահվել է ս. *Գրիգորիսի* Աջը: Դեպի արմ. շուշեցի բարերար Ա. Խանդամիրյանցի կառուցած եռահարկ զանգակատունն է, որի 2-րդ հարկի չորս անկյուններում հրեշտակների մեծադիր արձաններ են դրվել:

Եկեղեցին գործել է մինչև 1930-ը, մասամբ նորոգվել 1981–88-ին՝ վերականգնող ճարտարապետ Վ. Բաբայանի ջանքերով: 1988-ին Շուշիից հայերին արտաքսելուց հետո ադրբեջանցիները ջարդել են զանգակատան հրեշտակների արձանները և եկեղեցին վերածել զինապահեստի: 1992-ի մայիսի 8-ին Շուշիի ազատագրումից հետո շարունակվել է եկեղեցու և զանգակատան նորոգումը, որն ավարտվել է 1998-ին: Շ.Ղ.Ս.Ա.ե. վերաբացվել և մեծ հանդիսությամբ օծվել է 1998-ի հուլիսի 19-ին՝ Քրիստոսի Պայծառակերպության օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.6, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1980: Հասրաթյան Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992:

Մուրադ Հասրաթյան

ՇՔԱՆՇԱՆՆԵՐ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, տես *Պատվո աստիճաններ և պարգևատրումներ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու* հոդվածում:

Ո

ՈՂՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆ, ըստ Աստվածաշնչի՝ Աստծո ողորմածության արդյունք, շնորհ, սիրուց ու գթությունից բխող արարմունք. քրիստոնեական *առաքինություններից* մեկը: Ո-յամբ, Արարչից զատ, կարող է տոգորվել նաև մարդը: Ըստ «Հայկազեան բառարանի»՝ նշանակում է «գթութիւն», որի բացատրությունը և իմաստը «փափուկ սիրտ, ողորմած սիրտ» ունենալն է: Ո-յան մասին շատ ենք կարդում Սուրբ Գրքում, բայց շեշտված ձևով հանդիպում ենք Հիսուսի Լեռան քարոզի երանիների մեջ. «Երանի՜ ողորմածներին, որովհետև նրանք ողորմութիւն պիտի գտնեն» (Մատթ. 5.7): Ո. կամ գթությունը, ավետարանական ոգու համաձայն, հավատացյալի ներքին իղձն է՝ օգնելու և բարձրացնելու իր նմանին, որը ընկերային կյանքի խախտված ներդաշնակության պատճառով հայտնվել է ծանր վիճակում: Ո. կամ գթություն անող քրիստոնյայի մոտ բացառվում է վրեժի, չարամտության, ատելության, քինախնդրության ոգին:

Հիսուսը հորդորել է Ո. կատարել գաղտնաբար, ոչ ի ցույց մարդկանց. «...Թող քո ձախ ձեռքը չիմանա, թե ինչ է անում քո աջը, որպեսզի քո ողորմությունը ծածուկ լինի, և քո Հայրը, որ տեսնում է, ինչ որ ծածուկ է, կհատուցի քեզ հայտնապես» (Մատթ. 6.3–4):

Ո-յան արտահայտություններից է *բարեգործությունը*:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ, Ղ լ ի ճ ե ն ց (հունվար, 1614, Նոր Ջուղա – 4.2.1674, Մարսել), արքեպիսկոպոս, տպագրիչ-հրատարակիչ, մշակութային գործիչ, լեզվաբան: Նախն. կրթությունն ստացել է Նոր Ջուղայի ծխատեր քահանայի մոտ, ապա հաճախել Խաչատուր Կեսարացու Ամենափրկիչ վանքի դպրոցը, այնուհետև Երևանում Խաչատուր Կեսարացու և Սիմեոն Ջուղայեցու հետ աշակերտել Մելքիսեդ Վժանեցուն: Մոտ 1634-ին Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսի հրավերով Նոր Ջուղայից եկել է Էջմիածին, *Ուշիի Ս. Սարգիս վանքում* նշանակվել վանահայր: Էջմիածնում Ո. Ե. ծանոթացել է Դոմինիկյան վանական, գիտնական Պաուլո Պիրոմալլիի հետ, որը Հայաստան էր եկել Աստվածաշնչի հայ. բնագիրը լատ. Վուլգատային համարեցնելու հանձնարարությամբ: Ո. Ե. նրանից սովորել է լատիներեն, փիլիսոփայություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն, քերականություն, փոխադրել լատ. քերականության մի դասագիրք, ապա համարեցրել գրաբարին, դարձրել լատ. կաղապարով գրաբարի քերականության դասագիրք, լատ-ից կատարել մի շարք թարգմանություններ:

Ո. Ե., իր հետ ունենալով *Հակոբ Դ Ջուղայեցու* հանձնարարականը, 1662-ին մեկնել է Եվրոպա՝ Աստվածաշունչը հայերեն հրատարակելու: Նախ գնացել է Լիվոռնո, ապա՝ Հռոմ, որտեղ ջանացել է Վատիկանից ստանալ Հռոմում կամ Իտալիայի որևէ քաղաքում Աստվածաշունչը տպագրելու թույլտվություն: Սակայն նրա բոլոր ջանքերն ի դերև են անցել, և նա մեկնել է Ամստերդամ, 1664-ի աշնանը ստանձնել Ամստերդամի Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի անվ. տպարանի (1660-ին հիմնել էր Մատթեոս Ծարեցին) տնօրինությունն ու ձեռնարկել Աստվածաշնչի տպագրության նախապատրաստ. աշխատանքները: Փորագրիչներին պատվիրել է նոտրգիր, նոր տեսակի գլխատառեր և թռչնագրեր, բնագիրը պատրաստել տպագրության ու իր աշակերտներ Կարապետ Անդրիանացու և Օհան Երևանցու հետ սկսել տպագրությունը: Տպագրության համար իբրև հիմք-բնագիր, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործել է Կիլիկիայի Հեթում Բ թագավորի անունով հայտնի գրչագիր Աստվածաշունչը, որը գրվել էր 1295-ին՝ Հեթում Բ-ի պատվերով (Մատենադարան, ձեռ. № 180): Այս բնագիրը Ո. Ե. խմբագրել է ըստ Վուլգատայի, տպագրության ընթացքում թարգմանել և ավելացրել Հին կտակարանի մի քանի գրքեր, որոնք չեն եղել հայերեն Աստվածաշնչում (և նրա կանոնում): Տպագրելիս փորձել է միջին դիրք գրավել՝ դասական հայերեն բնագրի և Վուլգատայի միջև, որպեսզի այն ընդունելի լիներ հայոց տարբեր դավան. համայնքների համար, որոնց նա լատ. գրքի փոխարեն առաջարկելու էր հայերենն ու հայատառը:

Ոսկանյան Աստվածաշունչը տպագրվել է 2 տարի 7 ամսում (1666 մարտի 11 – 1668 հոկտ. 13): Տպագրությունը կատարված է վարպետորեն: Անվանաթերթերը կազմված են չորս փայտափորագիր կտորներից, աջ և ձախ զարդանկարների մեջ Հավատ և Հույս խորհրդանշանները ներկայացնող մարդկային կերպարանքներ են: Աստվածաշունչ բառը թռչնագրով է, կազմը՝ կարմիր կաշեպատ, հաստ տախտակից: Բանիմացորեն կիրառված են հայկ. առոգանության գրեթե բոլոր հիմն. նշանները, գործածված են յոթ տեսակ տպագրատառեր (խոշոր և փոքր զարդագիր, խոշոր և փոքր գլխագիր, խոշոր և փոքր բոլորգիր, Ոսկանի նոտրգիր): Գրեթե բոլոր նկարները գերմանացի Քրիստոֆել վան Զիխեմ կրտսերի փորագրություններն են, որոնք կատարվել են Ռաֆայելի, Ալֆրեդ Դյուրերի, Հենդրիկ Գոլցիուսի և եվրոպ. ուրիշ նշանավոր վարպետների հայտնի նկարներից:

Ամստերդամում Ո. Ե. հրատարակել է 14 անուն գիրք՝ Նոր կտակարան (1668), Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» (1669), «Տօնացոյց» (1669), Շարակնոց (1664–65, 1669) ևն: Նա մտադրվել էր Ֆրանսիայի որևէ քաղաքում տպարան հիմնել: Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IV-ը տվել է նրան այդ իրավունքը՝ պայմանով, որ հրատարակվելիք գրքերը հակառակ չլինեն կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքին: Սակայն Ո. Ե. չի հաշտվել այն մտքին, որ պետք է «սրբագրվեր» իր Ժամագիրքը, Մաշտոցը՝ «հռոմեական կրոնի վարդապետությանը» հակառակ չերևալու համար: Նա Ֆրանսիայից անցել է Իտալիա, կանգ առել Լիվոռնոյում, այնտեղ տպագրել «Պարտէզ հոգեւոր» (1670) և Ռոբերտոս Բելարմինոսի «Վարդապետութիւն քրիստոնէական» (1670) թարգման. գրքերը: Այստեղ նյութ. աջակցություն չգտնելով՝ տպարանը փոխադրել է Մարսել՝ ընկերանալով քահանա Համազասպյանի հետ, որը, սակայն, հետագայում մեծ անախորժություններ է պատճառել նրան: Տեղի կաթոլիկ հոգևոր իշխանությունը Հռոմից կարգադրություն է ստացել հետևել Ո. Ե-ու հրատարակություններին: Նրանից պահանջել են հայ. ու լատ. գրված «հավատո դավանության» գրություն և հայտնել, որ գրաքննվելու են նրա տպարանում հրատարակվող գրքերը: Չնայած այդ ամենին, նա որոշել է «Հայաստանեայց եկեղեցու ծեսերուն» հակառակ որևէ բան չտպագրել: Բայց նրա գործընկեր Համազասպյան քահանան այդ մասին տեղեկացրել է իշխանությանը: Սկսվել է գործի քննություն: Ո. Ե. հուսալքված անկողին է ընկել ու մահացել:

Ոսկանյան տպարանը գործել է քառորդ դար: Այդ ընթացքում Ամստերդամում, Լիվոռնոյում, Մարսելում տպագրվել են 40 անուն կրոնաեկեղեց. և աշխարհիկ բարձրորակ տպագրությամբ հայերեն գրքեր:

Գրկ. Զ ա ր բ հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վնտ., 1895: Լ ե ո, Հայկական տպագրություն, Երկ. ժող., հ. 5, Ե., 1986: Լ և ո ն յ ա ն Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Ե., 1958: Ի շ խ ա ն յ ա ն Ռ., Հայ գրքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1977:

ՈՍԿՅԱՆ Համազասպ [ավազանի անունը՝ Անտոն, 1.7.1895, գ. Խանդաձոր (Էրզրումի նահանգի Կիսկիմ գավառ) – 25.2.1968, Վիեննա], պատմաբան, բանասեր, ձեռագրագետ, Մխիթարյան միաբանության անդամ, 1919-ին ձեռնադրվել է քահանա, 1922-ին ստացել Վիեննայի համալսարանի աստվածաբանության դոկտորի կոչում: Ուսանել է Վիեննայի Մխիթարյան վանքի դպրոցում: 1914-ից՝ *Մխիթարյան միաբանության* անդամ

չում: 1928–31-ին եղել է Պլովդիվի (Բուլղարիա) Մխիթարյան վարժարանի ուսուցիչ, 1931–37-ին՝ տնօրեն, 1947–1960-ին՝ Բեյրութի Մխիթարյան վարժարանի տնօրեն: 1920-ական թթ. աշխատակցել է «*Հանդես ամսօրյա*»-ին, ապա դարձել նրա խմբագրապետը (1938–46, 1963–68): 1932-ին Պլովդիվում հրատարակել է «Ուսումնարան» դպրոցական ամսաթերթը:

Ո. ավելի քան կես դար զբաղվել է գիտ. գործունեությամբ, հրատարակել 26 հայագիտ. ուսումնասիրություն, 16 մանկավարժ. երկ, շուրջ 82 հոդված և գրախոսական: Առավել արժեքավոր են Հայաստանի վանքերի պատմությանը վերաբերող աշխատությունները («Վասպուրական-Վանի վանքերը», մաս 1–3, 1940–47, «Սեբաստիայի վանքերը», 1946, «Բարձր Հայքի վանքերը», 1951, «Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը», 1953,

Հ. Ոսկյան

«Արցախի վանքերը», 1953, «Կիլիկիայի վանքերը», 1957, «Գուգարքի վանքերը», 1960, «Սեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի և Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը», 1962): Ուսումնասիրել է հայ նախարար. տների պատմությունը, միջնադարյան մատենագիրներ Հովհաննես Սարկավագի, Ներսես Լամբրոնացու, Հովհաննես Վանականի, Վարդան Արևելցու, Մխիթար Գոշի, Կիրակոս Գանձակեցու կյանքն ու ստեղծագործությունը: «Զորս հայ տաղասացներ և անոնց տաղերը» (1966) աշխատությունում ներկայացրել է միջնադարյան բանաստեղծներ Հովհաննես Կարնեցուն, Գրիգոր արք. Օշականցուն, Մովսես Կարնեցուն, Մարտիրոս Ղրիմեցուն և նրանց ստեղծագործությունները: Աշխատասիրել և հրատարակել է «Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնը» (1924), «Սարդիկէի ժողովքի հայերէն կանոնները» (1945), Ստեփանոս Ռոշքայի «Ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանք եկեղեցականք» (1964), Հովհաննես Ղրիմեցու «Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ» (1965) գործերը, թարգմանել Զ. Օբերտինսկու «Լեհահայերը եւ անոնց Անդրէաս արքեպիսկոպոսը Ցագլովիցի մէջ» (1963) աշխատությունը: Հետազոտել, կազմել և հրատարակել է «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին ի Վիեննա» (հ. 2, 1963) ձեռագրացուցակը, որը Հ. *Տաշյանի* համանուն գործի շարունակությունն է: Սփյուռքի հայերի համար կազմել է հայերեն դպրոցական ձեռնարկներ («Դասագիրք Հայոց պատմութեան», հ. 1–5, 1959–60, են): Ո. թողել է 11 անտիպ գործեր («Այրարատ նահանգի վանքերը», «Սյունյաց աշխարհի վանքերը», «Հայ վանքեր ի սփյուռս», «Հարյուրամյա կյանք և գործ Անարատ հղության քույրերու միաբանության» են):

Երկ. Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը, Վնն., 1922: Մատենագրական քննութիւններ, Վնն., 1926: Գնունեաց և Ռշտունեաց նախարարութիւնները, Վնն., 1952: Հայրենի յուշէրս, Բեյրութ, 1952: Ուսումնասիրութիւններ հայ նախարարութիւններու մասին, Վնն., 1955: Ստեփանոս Ռօշքա եւ Մատթէոս Վ. Ջուղայեցի, Վնն., 1968:

Գրկ. Ա գ յ ա ն Մ., Տ ե ր - Պ ո ղ ո ս յ ա ն Պ., Հ. Համազասպ վ. Ոսկյան, ՀԱ, 1968, № 1–3:

Սուրեն Քոլանջյան

ՈՍԿՅԱՆՔ, ս ո ւ ր բ Ո ս կ յ ա ն ք (նահ. Ք.ծ.հ. 100 կամ 107, Եփրատի վտակ Արածանիի ակունքների մոտ), I դարի տոնելի վկաներ, ճգնավորներ (5 հոգի, հռոմեացիներ), *Թադեոս առաքյալի* աշակերտներ: Հայոց Տոնացույցում հիշատակվում են Քահանայք անունով: Ըստ հայոց վկայաբանության (գրի է առնվել V դ., VII–VIII դդ. թարգմանվել վրացերեն), հռոմ. կայսրը նրանց, որպես արքունի պատգամավորների, ուղարկել է Հայոց Սանատրուկ թագավորի մոտ, բայց Ո., Հայաստանում հանդիպելով Թադեոս առաքյալին, մկրտվել են նրա ձեռքով, հրաժարվել իրենց աշխարհիկ առաքելությունից ու հաստատվել քրիստ. հավատի և քարոզության մեջ: Թադեոս առաքյալը նրանց գլխավորին, որ կոչվել է Խրյուսոս (հայերեն՝ Ոսկի), ձեռնադրել է քահանա: Նրա անունով էլ խումբը անվանվել է Ո.:

Թադեոս առաքյալի նահատակությունից հետո նրանք հաստատվել են Եփրատ գետի հվ-արլ. ակունքների մոտ, Ծաղկոտն գավառի Ծաղկավետ կամ Ծաղկոտն լեռներում: Ավելի քան 40 տարի, ինչպես պատմում է վկայաբանությունը («Սոփերք հայկականք», հ. 19, 1854, էջ 59–66, Ա վ գ ե ր յ ա ն Մ., «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն...», հ.2, 1811, էջ 127)՝ «հրեշտակային վարքով» ճգնելուց հետո, աստվածային ազդումով, իջել են լեռներից և գնացել Արտաշատ՝ Հայոց արքունիք՝ Ավետարանը քարոզելու Հայոց Արտաշես թագավորին, Սաթենիկ թագուհուն և ողջ պալատին: Նրանց քարոզչությամբ քրիստ. հավատք են ընդունել թագուհու ազգականները՝ ալանաց իշխաններ Սուքիասյանները (տես *Սուքիասյանք*): Հայոց արքայորդիները, գտնելով արքունիքը լքած Սուքիասյանց և չկարողանալով նրանց տարհամոզել՝ վերադառնալու արքունական կյանքին, իրենց զայրույթը թափել են Ո-ց վրա, որպես իրենց մոր ազգականներին մոլորեցնողների, և սպանել են նրանց:

Հայ եկեղեցին ս. Ո-ց հիշատակը նշում է Առաջավորաց պահքին հաջորդող հինգշաբթի կամ Տյառնընդառաջի նախընթաց երեքշաբթի օրը՝ ս. Սուքիասյանց հիշատակի հետ:

Ս. Ո-ց է ձոնված «Որք արժանաւորեցաք կոչիլ յաշակերտութիւն առաքելոյն Թադէոսի, Եւ աստուածային հրով մաքրութեան Ոսկի փորձեալ գըտայք ի բնակարանս հրեշտակաց» սկսվածքով շարականը (Շարական, 1853, էջ 638):

Գրկ. Սուրբերու կեանքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Գ ա լ ո ւ ս տ յ ա ն Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ, գեղանկարչության տեսակ. պատերի, առաստաղների կամ ճարտարապետական շինության տարբեր մակերեսների վրա պատկերներ, զարդապատկերներ ստեղծելու արվեստը: Ո., որը մեծ մասամբ կատարվում է ֆրեսկոյի (իտալ. fresco – թարմ), սոսնձաներկերի, մոմանկարչության, տեմպերայի (ներկի տեսակ), յուղաներկերի տեխնիկաներով, պատկերային հնարավորություններով, պատկանում է մոնումենտալ արվեստի բնագավառին:

Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման առաջին իսկ դարերում կառուցվող եկեղեցիները հարդարվել են որմնանկարներով: Վաղ միջնադարում որմնանկարներից բացի, օգտագործվել է նաև խճանկարը: Միջնադարյան Հայաստանի խճանկարային արվեստի մասին են վկայում խճանկարների մի քանի բեկորները [զարդանախշային հատվածը Դվինի V դ. բազիլիկում, Աստվածամոր պատկերի մնացորդները Դվինի Մայր տաճարում (VI–VII դդ.), *Զվարթնոցի* ավերակներում և *Էջմիածնի Մայր տաճարի* հատակի տակ գտնված սմալտայի (հախճաքարի) կտորները]: Հայկ. IV–VII դդ. խճանկարների նմուշներ են պահպանվել նաև Հայաստանի սահմաններից դուրս: Երուսաղեմի հին հայկ. գերեզմանոցներում հայտնաբերվել են երկրաչափ. և կենդանակերպ նախշազարդ յոթ խճանկարային պաննոներ (մեծ չափի նկար): Ի տարբերություն խճանկարչության, որը հատուկ էր վաղ միջնադարին, Ո. հայկ. եկեղեց. շինարարության մեջ օգտագործվել է գրեթե ողջ միջնադարի ընթացքում: Ինչպես քրիստոնյա երկրների մեծ մասում, այնպես էլ Հայաստանում որմնանկարներն ստեղծվել են ֆրեսկոյի տեխնիկայով. աշխատանքը կատարվել է խոնավ, չչորացած սվաղի վրա: Խոնավ ավազի կիրն ու մանր ավազը ներծծել են ջրաներկը և չորանալուց հետո, առանց սոսնձի կամ ամրացնող որևէ նյութի խառնուրդի, ձուլվել միմյանց: Հայկ. Ո-յանը բնորոշ է նաև արդեն պատրաստ նկարի վրա տեմպերայի օգտագործումը՝ վերջնական մանր ուղղումներ կատարելու համար (ներկերը սոսնձվել են ձվով): Այդ նպատակով երբեմն գործածվել են նաև ոսկին (*Անիի Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր եկեղեցի*) և արծաթը (*Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցի*): Հայկ. որմնանկարների գրունտի շերտը բարակ է (հաստ շերտը երկար չէր դիմանա), որովհետև այն ծածկել է ոչ թե աղյուսի, այլ սրբատաշ քարի մակերեսը, որի շնորհիվ էլ որմնանկարը պահպանվել է դարեր շարունակ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ վաղմիջնադարյան գրեթե բոլոր հայկ. եկեղեցիները [Աղցի (IV դ.), *Ծիծեռնավանքի*, Եղ-Քասաղի (V–VI դդ.), *Թանահատի վանքի*, Եղվարդի *Ս. Թեոդորոս վանքի*, Զովունու Ս. Պողոս-Պետրոս (V–VI դդ.) եկեղեցիները, *Երերույքի Ս. Կարապետ վկայարանը*, Օձունի, Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս (VI–VII դդ., վերակառուցված XVII դ.), Աշտարակի Ծիրանավոր (V–VI դդ.) և Կարմրավոր (VII դ.), Արթիկի Ս. Աստվածածին (V դ.), Եղվարդի Ս. Զորավոր (VII դ.) և այլ եկեղեցիներ] հարդարվել են որմնանկարներով, որոնցից սոսկ բեկորներ են մնացել: Միայն Արուճի Ս. Գրիգոր, Թալինի Կաթողիկե, *Լմբատավանքի*, մասամբ՝ *Կոշի* *Ս. Ստեփանոս վանքի* եկեղեցիների մի քանի որմնանկարներ հնարավորություն են ընձեռել որոշելու դրանց գեղ. որակը, պատկերագր. առանձնահատկությունները, գաղափար կազմելու վաղ շրջանում հայկ. եկեղեցիներում ընդունված որմնանկարների ընդհանուր դեկորատիվ ծրագրի մասին: Դա այն ժամանակահատվածն էր, երբ քրիստ. պատկերագրությունը դեռ նոր էր ձևավորվում, և Հայաստանն այդ արվեստի հիմքերը դնող երկրների թվում էր:

Վաղ միջնադարի հայկ. Ո. պատկերագր. ընդհանուր գծեր է ունեցել քրիստոնյա Արևելքի և Արևմուտքի Ո-յան հետ, միաժամանակ դրսևորել ինքնուրույն ո-րոնումների տարրեր: Որպես կանոն, ամենից լավ պահպանվել են եկեղեցիների գլխավոր՝ արլ. կամ Ավագ խորանի որմնանկարները: Վաղ

Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի «Մանկան լոգանքի» և «Հովիվների ավետման» տեսարանները (վերակազմություն)

միջնադարի բոլոր հայկ. եկեղեցիների Ավագ խորանի գմբեթարդում պատկերված է Քրիստոսի «Համբարձումը»: Բայց «Համբարձման» տեսարանի պատկերագրությունը դեռևս խիստ կանոնականացված չէր. գրեթե յուրաքանչյուր որմնանկարում տրվել է այդ տեսարանի յուրովի տարբերակը: Այսպես, Լմբատավանքի և Կոշի Ս. Ստեփանոս վանքի եկեղեցիների որմնանկարներում Քրիստոսը բազմած է գահին՝ շրջապատված քառակերպերով և սերովբեներով, *Թալինի Կաթողիկե եկեղեցում* Քրիստոսի կերպարը փոխարինված է էթիմասիայով (եռմիասնական Աստծո գահով), իսկ Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցում, որտեղ հասակով մեկ կանգնած Փրկիչը ձախ ձեռքում պահում է ավետարանական քաղվածքով գալարը, «Համբարձման» տեսարանը համատեղված է Օրենքի արձակման հետ: Հատկանշական է, որ այդ բոլոր որմնանկարներում «Համբարձումը» պատկերված է ոչ թե «պատմական» տեսանկյունից, այսինքն՝ ըստ Ավետարանների և Գործք առաքելոցի, այլ ընդգրկում է Հին կտակարանի տեքստերով ներշնչված տարրեր: Վաղ շրջանի հայկ. եկեղեցիների մյուս՝ հս., հվ., արմ. պատերի որմնանկարների մասին պատկերացում է տալիս *Վրթանես Քերթողը*: Նա իր «Յաղագս պատկերամարտից» գրվածքում անդրադարձել է եկեղեցիներում ավետարանական թեմաներ պատկերող որմնանկարներին: «Համբարձման» հետ մեկտեղ նա թվարկել է մի շարք այլ պատկերագր. տեսարաններ Քրիստոսի կյանքից («Ծնունդ», «Մկրտություն», «Չարչարանքներ», «Խաչելություն», «Թաղում», «Հարություն»), ինչպես նաև՝ հայոց սրբերի ու նահատակների վարքերից (Գրիգոր Լուսավորչի, Գայանեի, Հռիփսիմեի և Հայաստանում առանձնապես մեծարված Ստեփանոս Նախավկայի):

Հայկ. վաղմիջնադարյան Ո-յան մեջ գեղ. ուսումով առանձնանում է երկու հիմն. ուղղություն. առաջինը (Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցի) պահպանել է կապերը հելլենականացված գեղանկարչության պատկերման համակարգի հետ, մյուսը (Լմբատավանքի, Թալինի Կաթողիկե եկեղեցիներ) հենվել է արլ. ժող. արվեստի առավել պայմանական սկզբունքների վրա:

Արաբ. տիրապետության շրջանը (VII–IX դդ.) ընդհատել է հայկ. մշակույթի բնականոն ընթացքը, արգելակել նաև Ո-յան զարգացումը, որն ավելի, քան գեղանկարչության մյուս բնագավառները, կախված է եղել պատմաքաղ., տնտ. և սոց. բարենպաստ պայմաններից: Ո-յան զարգացման հաջորդ շրջանը սկսվել է X դ. և շարունակվել մինչև XI դ. կեսը: Ազգ. մշակույթի նոր վերելքը Ո-յան բնագավառում արտահայտվել է ոչ միայն նշանավոր կոթողների ստեղծմամբ, այլև դեկորատիվ ծրագրի հետագա զարգացմամբ:

Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի «Ահեղ դատաստանի» տեսարանը (վերակազմություն)

X–XI դդ. Ո-յան նմուշներից ամենից լավ պահպանվել են *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցում (915–921) և *Տաթևի վանքի* Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարում (930): Միմյանցից հեռու գտնվող այս եկեղեցիները տվել են դեկորատիվ ծրագրի երկու տարբերակ՝ իր ժամանակի համար բավական առաջատար (Տաթև) և համեմատաբար հնավանդ (Աղթամար): Բայց երկու դեպքում էլ գեղ. կերպարների որոնումները ենթարկվել են խաչագմբեթ տաճարի առանձնահատկություններին (Աղթամարում՝ դասական տիպի, Տաթևում կառուցվածքը ներդաշնակվել է գմբեթավոր դահլիճի տիպին): Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարները և՛ իրենց ծրագրով, և՛ ուրույն գեղ. ոճով կապված են արևելաքրիստ. ավանդույթներին և տերունական շարքի տեսարանների հետ մեկտեղ ներառում են նաև խորհրդանշական իմաստ ունեցող հինկտակարանային իրադարձությունները: Թեմաները դասավորված են գոտիներով և իրադարձությունների պատմ. հաջորդականությամբ հետևում են միմյանց: Տաթևի որմնանկարներում միջադեպերը կազմում են պարզ ու հստակ տոնական շարք: Բացի այդ, Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարն այն ամենավաղ քրիստ. կառույցներից է, որտեղ պատկերվել է (արմ. պատի վրա) «Ահեղ դատաստանի» լայնածավալ հորինվածքը: Աղթամարի վանքի Ս. Խաչ եկեղեցում նույնպես առկա է «Երկրորդ գալստյան» տեսարանը (հվ. պատի դռան վերին մասում), սակայն պակաս զարգացած հորինվածքով: Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու Ավագ խորանում վաղ ծրագրից պահպանվել է «Համբարձման» տեսարանը, Ս. Խաչ եկեղեցում՝ «Դեիսուսը» («Բարեխոսություն», Քրիստոսը Աստվածամոր և Հովհաննես Մկրտչի միջև), իսկ երկու որմնանկարների հաջորդ շարքում պատկերված են առաքյալները:

Ո-յան բեկորներն Անիի եկեղեցիներում՝ *Անիի Մայր տաճարի* (1001) խորանում (որտեղ ներկայացված են գահին բազմած Փրկիչը և խաչը խնկարկող հրեշտակները), Ս. Փրկչի ուխտատեղի եկեղեցում (1035, «Փրկիչը հրեշտակների հետ»՝ Ավագ խորանում, «Խորհրդավոր ընթրիքը», ավետարանիչների պատկերները և նկարչի՝ Սարգիս Փաշլիկի ինքնանկարը) վկայում են, որ Անիում գոյություն է ունեցել մայրաքաղաքային հրաշալի արվեստանոց: Վերջինս, որոշ առումով կապված լինելով բյուզ. լավագույն ավանդույթներին, միևնույն ժամանակ տարբերվել է գործող անձանց պատկերների ավելի ազատ մշակումով, կենսական մեծ ուժով, կերպարների որոշակի անհատականացմամբ և ընդհանրապես՝ պակաս կանոնականությամբ:

X–XI դդ. Ո-յան բեկորներ են պահպանվել նաև *Գնդեվանքի*, *Հաղպատի վանքի*, *Կապուտկողի Ս. Հակոբ վանքի* և Թիլի (Եկեղյաց գավառ) եկեղեցիներում: XI դ. սելջուկների արշավանքների հետևանքով կրկին ընդհատված հայոց հոգևոր, մշակութ. կյանքը նոր վերելք է ապրել Հս. Հայաստանում Զաքարյանների ժամանակաշրջանում: Մեծ աշխուժություն է նկատվել նաև Ո-յան ոլորտում և շարունակվել XIII–XIV դդ.: Այդ շրջանից մեզ են հասել Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու [պահպանվել են միայն որմնանկարների 4 բեկորներ, գտնվում են Էրմիտաժում (Սանկտ Պետերբուրգ)], Տիգրան Հոնենցի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ) և Հոնենցների տոհմական գերեզմանատան, *Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքի*, *Քոբայրավանքի*, *Կիրանց վանքի*, Հաղպատի վանքի հվ. և հս. պատերի, Ծիծեռնավանքի հս. պատի, Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու, *Կեչառիսի վանքի*, *Դադիվանքի* և Ադեղեցու, *Կեչառիսի վանքի*, *Դադիվանքի* և Առաջաձորի եկեղեցու որմնանկարները: Այդ ժամանակաշրջանի ընդհանուր դեկորատիվ ծրագիրը հետևյալն է՝ գմբեթում (եթե գմբեթային կառույց է) «Համբարձումն» է (Կիրանց վանք), թմբուկի վերին մասում՝ հրեշտակներով ու առաքյալներով շրջապատված աղոթող Աստվածամայրը (օրանտ): Ավագ խորանի որմնանկարների համար ընտրվել է երկու հիմն. տարբերակներից մեկը՝ կամ «Դեիսուսը» (*Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի*, Հոնենցների գերեզմանատուն, Քոբայրավանքի փոքր եկեղեցի, Հաղպատի, Կեչառիսի վանքեր), կամ «Աստվածամայրը Մանկան հետ» («Օդիգիտրիա», Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանք, Քոբայրավանքի մեծ եկեղեցի, Կիրանց վանք): Որմնանկարի հաջորդ երկու հարկաշարում, որպես կանոն, «Հաղորդությունն» է և սրբերի դասը: Տերունական տեսարաններում տաճարների հիմն. մասը լրացվել է շարքերով՝ կապված այն սրբի վարքի հետ, որին նվիրված էր եկեղեցին (Գրիգոր Լուսավորչի վարքաշարքը Տիգրան Հոնենցի եկեղեցում, Աստվածամոր շարքը Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքում և Քոբայրավանքի փոքր եկեղեցում):

Միջնադարում հայկ. եկեղեցիները որմնանկարներով զարդարվել են ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Նշանավոր են Սոխակ եկեղեցու (Լիբիական անապատում, մոտ XI դ.), *Լվովի Ս. Աստվածածին եկեղեցու*, Ղրիմի եկեղեցիների (XIV–XV դդ., տես *Սուրխաթի Ս. Խաչ վանք*), Նոր Ջուղայի

(XVII–XVIII դդ.) աշխարհիկ և եկեղեց. որմնանկարները: Ինքնօրինակ են Կիլիկյան Հայաստանի որմնանկարները (հավաստում են գրավոր աղբյուրները), որոնք վատ են պահպանվել և գրեթե ուսումնասիրված չեն: Համեմատաբար լավ վիճակում է վաղ շրջանի կիլիկյան որմնանկարներից Ձորավարաց (Անազարբայում) եկեղեցունը (կառուցել է Թորոս Ա իշխանը XII դ. 1-ին քառորդին): Որմնանկար է պահպանվել այդ եռանավ քառասյուն ոչ մեծ բազիլիկի խորանում (պատկերված է Քրիստոսը գահին նստած՝ ավետարանիչների խորհրդանիշներով ու երկու սերովբեներով), ինչպես նաև՝ ավանդատան արմ. մասում (ս. զինվորի պատկերը): Այդ սխեման հիշեցնում է VII դ. հայկ. եկեղեցիների գեղանկարչ. հարդարանքը:

Եկեղեց. շինությունների հետ մեկտեղ միջնադարում զարդարվել են նաև աշխարհիկ շինությունները՝ հիմնականում թագավոր. պալատները: Այդ որմնանկարները, սակայն, չեն պահպանվել. մեզ են հասել միայն գրավոր աղբյուրների վկայությունները: *Թովմա Արծրունին* նկարագրել է Աղթամար կղզում Գագիկ թագավորի պալատի որմնանկարները, որտեղ պատկերված են եղել գահին բազմած թագավորը, նրան սպասարկող պատանիները, պարուհիներն ու երգիչները, որսի տեսարաններն ու կրկեսային ներկայացումները: Որմնանկարներով է զարդարվել նաև Անիի Բագրատունիների պալատը: Ն. Մառը նկատել է, որ 1907–1908-ի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված պատերին նկարված են եղել ծաղկազարդ պարտեզներ և հեծյալների խումբ՝ թագավորների ու թագուհիների պատկերներով:

XVII–XVIII դդ. նկարազարդվել են հայկ. բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր՝ Էջմիածնի Մայր տաճարը, Ագուլիսի, Քանաքեռի, Երևանի, Գնդեվանքի (ուշ շերտ), Մեղրիի, Նոր Ջուղայի եկեղեցիները (Ս. Հովսեփ Հարեմաթացի, Ս. Կատարինե, Ս. Նիկողայոս, Ս. Հովհաննես ևն), ինչպես նաև բնակելի տներ (հայտնի են հատկապես Նոր Ջուղայի հայ խոջաների առանձնատների աշխարհիկ որմնանկարները): Այդ որմնանկարները կատարվել են հիմնականում տեմպերայով, անգամ յուղաներկով՝ կտավի վրա (Նոր Ջուղա): Կրոն. (եկեղեցիներում) և աշխարհիկ (տներում) թեմաների հետ մեկտեղ մեծ դեր է կատարել նաև զարդանկարը: Երբեմն այն ծածկել է ողջ մակերեսը, երբեմն՝ զուգակցվել թեմատիկ տեսարաններին՝ իբրև շրջանակավորում: Իրենց բնույթով բուս. այդ մոտիվները՝ ցանցկեն գծանկարներով ու հարուստ մանրամասներով, արլ. արվեստի համար տիպական նմուշներ են: Թեմատիկ պատկերներում հաճախ նկատվում է արմ. գեղանկարչության ազդեցությունը: Կատարող վարպետները, անշուշտ, քաջատեղյակ են եղել եվրոպ. արվեստի կոթողներին, իսկ ոմանք, հավանաբար, համապատասխան դպրոց են անցել: Պահպանվել են նաև նկարիչների անունները՝ Մինաս Ջուղայեցի (XVII դ., Նոր Ջուղա), *Հովհաննես Մրքուզ* և *Հովնաթանյանների* տոհմի երեք սերնդի ներկայացուցիչները, որոնք պատկերազարդել են Էջմիածնի Մայր տաճարը, եկեղեցիներ Երևանում, Թիֆլիսում, Ագուլիսում:

Կանոնական համակարգերի համեմատաբար ազատ մեկնաբանումը, գեղ. լեզվի ինքնատիպությունը, որ արդյունք է տեղական ժող. արվեստի և հելլենիստ. գեղանկարչության ավանդույթների զուգորդման, և, վերջապես, տեխնիկայի յուրօրինակությունը միջնադարյան հայկ. Ո. (որի մի աննշան մասն է մեզ հասել) դասում են արևելաքրիստ. մոնումենտալ գեղանկարչության նվաճումների շարքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.7, 1–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Марр Н.Я., Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, Л.-М., 1934; Дурново Л.А., Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1957; Նույնի, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979; Аракелян Б.Н., Армянские мозаики IV–VII вв., ԼՀԳ, 1971, № 3; Дрампян Р.Г., Искусство XVII–XVIII вв., "Искусство народов СССР", т. 4, М., 1976; Котанджян Н.Г., Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Е., 1978; Der Nersessian S., L'art Arménien, P., 1979; Kotandjian N., Fresques arméniennes du VIIe siècle d'après les monuments d'Arménie Soviétique, "Atti del Quinto simposio internazionale di Art Armena", V., 1988; Drampian I., Kotanjian N., The Frescoes in the Church of St. Gregory the Illuminator Founded by Tigran Honents in Ani, "Armenian review", v. 43, 1990.

Իրինա Դրամբյան
Նիկոլայ Քոթանջյան

ՈՐՈԳԻՆԵՍ, Որիգենես, Որիգինես, Օրիգենես Ալեքսանդրացի (185, Ալեքսանդրիա - 254, Փյունիկե), աստվածաբան, քրիստոնեական գիտության հիմնադիրը, քրիստոնեական մտքի մեծագույն ներկայացուցիչներից, մեկնիչ, փիլիսոփա, քարոզիչ, մանկավարժ: Ծնվել է քրիստոնյա ընտանիքում: Նախն. կրթությունն ստացել է հոր՝ քերականության ուսուցիչ Լեոնիդեսի դպրոցում: Հայրը 202-ին նահատակվել է մարտիրոսական մահով, բազմամարդ ընտանիքը զրկվել է հայրական կալվածքից և ծայրաստիճան աղքատացել: Ո-ին համարել են «պողպատե մարդ», «զարմանալի Որոգինես», որ լի էր և կատարյալ ամենայն գիտությամբ» (Եվսեբիոս Կեսարացի): *Կղեմես Ալեքսանդրացուց* հետո 203–215-ին վարել է *Ալեքսանդրիայի* դպրոցի տեսչի պաշտոնը: Նա ընդհանուր դասախոսություններին մասնակցելու իրավունք է տվել նաև հեթանոս աշակերտների, որոնցից շատերը հետևել են նրա քրիստ. ուսմունքին և ընդունել Աստծո խոսքը: 212-ին եղել է Հռոմում, հանդիպել նշանավոր եկեղեցական ու հայտնի փիլիսոփա Հիպոլիտի հետ, 215-ին այցելել է Արաբիայի քրիստ. համայնքը, ապա՝ Անտիոք, Աթենք, Նիկոմեդիա, Կապադովկյան Կեսարիա: 216-ին թողել է Ալեքսանդրիան (դպրոցը փակվել է) և հաստատվել Պաղեստինյան Կեսարիայում, ձեռնադրվել քահանա, բացել աստվածաբան. նոր դպրոց և այն ղեկավարել 20 տարի: Այստեղ նրան աշակերտել են *Գրիգոր Սքանչելագործը* և *Եվսեբիոս Կեսարացին*: Ավանդվող փիլիսոփայությունն ու արտաքին գիտությունները համարել է նախապատրաստական առարկաներ Աստվածաշունչն ու քրիստ. վարդապետությունն ուսումնասիրելու համար: Նրա ուսմունքի հիմն. դրույթն էր՝ «Փիլիսոփայորեն հիմնավորել և արդարացնել քրիստոնեությունը» (Դավիթ Անհաղթ, Երկ., 1986, էջ 4): Դեկոս կայսրի օրոք ենթարկվել է դաժան հալածանքների (250–253) և վախճանվել:

Ո. իր բազմաժանր ու հարուստ վաստակով (ըստ *Եպիփան Կիպրացու*՝ 6 հզ. աշխատություն) հարստացրել է *Ընդհանրական եկեղեցու* հոգևոր գանձարանը: Սակայն նրա ժառանգության մեծ մասը կորստյան է մատնվել հակաորոգինեսյան հակաճառությունների ընթացքում: Ո-ի մատենագր. վաստակի կարևոր փաստաթուղթ է նրա մասին Գրիգոր Սքանչելագործի գրած ներբողը (238): Աստվածաշնչյան բնագրագիտության համար եզակի աշխատություն է «Վեցէջեանը», որից մեզ են հասել միայն առանձին հատվածներ: Այն համարվում է առաջին գիտ. ուսումնասիրությունը Հին կտակարանի քննական բնագրի կազմման գործում, որին նա նվիրաբերել է իր ողջ կյանքը: Ո. գրել է Հին ու Նոր կտակարանների շուրջ 290 այլ մեկնություններ, որոնցից 275-ը կորել է: Ո-ի սուրբգրային մեկնություններից պահպանվել են որոշ պատառիկներ. Ծննդոցի, Սաղմոսների, Առակների, Եսայու և Եզեկիելի մարգարեությունների, տասներկու փոքր մարգարեների, Մատթեոսի, Ղուկասի, Հովհաննեսի Ավետարանների, Պողոս առաքյալի Թղթերի, Երգ երգոցի, որը համարվում է ամենահայտնի այլաբանական մեկնությունը: Ո-ի ժառանգությունը բացառիկ դեր է կատարել հատկապես Աստվածաշնչի մեկնաբանության պատմության մեջ: Ալեքսանդրյան դպրոցի հետևորդների և կապադովկյան հայրերի (*Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Նյուսացի*) աստվածաբան. մտակառուցման հիմքում ընկած է Ո-ի հիմնակարգած մեկնաբան. վերլուծման այլաբանական սկզբունքը: Դավան., ջատագով. մտքի պատմության ուսումնասիրման համար խիստ արժեքավոր են «Յաղագս սկզբանց» (220–230), «Ընդդէմ Կելսոսի» (246–249), «Երկխոսութիւններ Հերակլիդասի հետ» (240–242) երկերը: «Յաղագս սկզբանց» երկը քրիստ. աստվածաբանության առաջին համակարգված շարադրանքն է: Բաղկացած է 4 գրքից՝ Աստված, Աշխարհ, Ազատություն, Հայտնություն: Առաջինում ներկայացրել է Աստծո (իբրև ոգի, միտք կամ միակ), Լոգոսի (=Բանի), Սուրբ Հոգու, ոգեկան էակների նախատեսեր. արարչագործությունը, նրանց անկումն ու վերականգնման ուժը. երկրորդում անդրադարձել է ներկա տիեզերքի արարչագործությանը, Հին և Նոր կտակարաններում ներկայացված Աստծո նույնությանը, Լոգոսի մարմնավորմանը, Սուրբ Հոգու բնմանը, հարությանը, դատաստանին և հավիտենական երանությանը. երրորդում արծարծել է բանական էակների ազատության, ինքնիշխանության խնդիրներ. չորրորդում ամփոփել է առաջին երեք գրքերը, խոսել Սուրբ Գրքի Աստվածաշունչ լինելու և մեկնողական կանոնների մասին: Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունը հավաստող ութ գրքից բաղկացած «Ընդդէմ Կելսոսի» աշխատությունը բացառումն է նորպլատոնական փիլիսոփա Կելսոսի «Ճշմարիտ խոսք» (178) հակաքրիստ. երկի: Այստեղ նա համառոտակի հերքել է Կելսոսի մեղադրանքները, ժխտել Հիսուս Քրիստոսի մեսիականու-

թյան դեմ հրեաների և Կելսոսի փաստարկները, չի ընդունել քրիստ. վարդապետության ու բարոյականության ուղղված Կելսոսի մեղադրանքները, մերժել է հեթանոս. պաշտամունքի ջատագովությունը: Երկի հիմնական գաղափարը Հիսուս Քրիստոսի Աստվածության հաստատումն է: Ո-ի գրչին են պատկանում նաև բարոյագործնական բնույթի երկեր՝ աղոթքի, նահատակության, Զատկի մասին:

Մեծ է Ո-ի ներդրումը քրիստ. աստվածաբան. մտքի ձևավորման ու զարգացման գործում: Նրան են պատկանում աստվածաբանության մեջ կարևոր դեր կատարած՝ «բնություն», «էություն», «ենթակայություն», «համագո», «աստվածամարդ» եզրերը: Սակայն նրա աստվածաբան. որոշ տեսակետներ (հոգիների նախագոյությունը, աշխարհի արարումը, կործանումն ու վերստին արարումը, որը հավիտենական գործընթաց է, մարդկության պատմությունը մի պարզ դիպված է նախաաշխարհյան և հետաշխարհյան զարգացման մեջ, բոլոր էակները, անգամ սատանան, անխտիր փրկվելու են ևն) կառուցված են անտիկ մտածողության ակնհայտ հետևողությամբ, ինչը պատճառ է դարձել ոչ միանշանակ այն վերաբերմունքի, որը եկեղեցին որդեգրել է նրա ժառանգության նկատմամբ: Եկեղեցու հայրերի մի մասը՝ կապադովկյան հայրեր, Եվագր Պոնտացի, Հովհան Ոսկեբերան և ուր., դրական են վերաբերվել Ո-ի վաստակին, մյուս մասը՝ Պետրոս Ալեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի, Անտիպատրոս Բոստրացի և ուր.՝ բացասական: Ելնելով դավան. եկեղեցաքաղ. նկատառումներից՝ ժամանակի ընթացքում բացահայտ ժխտական վերաբերմունք է ձևավորվել Ո-ի ժառանգության նկատմամբ: Հուստինիանոս I կայսրի (527–565) հրովարտակով, 543-ին Ո. ու նրա վարդապետությունը նզովքի են ենթարկվել և դրա հիման վրա դատապարտվել 553-ի և 680–681-ի Կ. Պոլսի ժողովներում:

Հայերեն թարգմանությամբ պահպանվել են առանձին նշխարներ Ո-ի սուրբգրային մեկնություններից, որոնք մեզ են հասել մի շարք խմբագիր մեկնությունների (Ղևտիկոնի, Երգ երգոցի, Կաթողիկե թղթոց) *պատճառների*, Աստվածաշնչի գրքերին կցված առաջաբանների միջոցով: Հայերեն ձեռագրերում հատվածներ կան նաև Արարածոց, Հոբի, Եզեկիելի գրքերի մեկնություններից: Ո-ի աշխատություններից քաղված հատվածներ զետեղվել են հայ դավանաբան. գրականության մեջ:

Երկ. Նշխարներ Որոգինեսի հայկական թարգմանություններից, Խաւսք Որոգինի, հրտ. Ե. Պետրոսյանի, Հ. Նաջարյանի, «Էջմիածին», 1979, № 2, 1980, № 5:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889, էջ 649–653: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, հ. 1, Էջմիածին, 1996, էջ 131–160: Migne J. P., PG, t. 9–17, P., 1857–66.

Հակոբ Քյոսեյան

ՈՐՈՏՆԱՎԱՆՔ, Վաղատնի վանք, ՀՀ Սյունիքի մարզի Վաղատին գյուղից 2 *կմ* հարավ-արևելք, Որոտան գետի կիրճի եզրին: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, Ո-ի հնագույն՝ Ս. Գրիգոր միանավ եկեղեցին (այժմ՝ ավերակ) հիմնադրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, վերակառուցել՝ Հայր Ստեփանոս ճգնավորը: Եկեղեցին վաղ միջնադարում հայտնի է եղել օձի խայթոցը բուժելու իր զորությամբ և դարձել նշանավոր ուխտատեղի: Սյունյաց Սմբատ թագավորի հրամանով Շահանդուխտ թագուհին Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ՝ նրա հս-արլ. կողմում, 1000-ին կառուցել է թաղածածկ, հս. պատին կից երկու ավանդատնով, հվ-ից սյունասրահով Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին, նրա գավիթը, տնտ.

Որոտնավանքը (XI դ.) արմ-ից

շինությունները, հիմնել մեծաթիվ միաբանություն: Շահանդուխտ թագուհին վանք ու ագարակ նվիրել: Շահանդուխտի կրտսեր որդի, Սյունյաց Վասակ թագավորի եղբայր իշխան Սևադան Ո-ի արլ. կողմում և 1006-ին կառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցին և նրան արմ-ից կից՝ կամարակապ գավիթ-սրահը: Եկեղեցին ունի կենտրոնագմբեթ, եռախորան, ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք: Ներսը զարդարված է եղել որմնանկարներով, որոնցից հս. խորանում պահպանված հատվածը պատկերում է շրջանի մեջ աստղազարդ կապույտ երկինք, կենտրոնում՝ հրեշտակ: Եկեղեցու հս. պատին կից, ստեղծանաձև պատվանդանի վրա XI դ. հուշասյուն է կանգնեցվել՝ գագաթին խոյակի վրա դրված խաչարձանով: Շահանդուխտ թագուհին և իշխան Սևադան թաղվել են Ո-ում: XIII դ. 70-ական թթ. նորոգվել է Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին: 1315-ին Բուրթել և Բուղդա Օրբելյան իշխաններն այցելել են Ո., նվիրել այգիներ, գյուղեր, միջոցներ տրամադրել՝ վանքի նորոգման համար: 1340-ական թթ. *Գլաձորի համալսարանից* Ո. է տեղափոխվել *Հովհան Որոտնեցին* (այստեղից է նա սկզբնական «Կախիկ» մականվան փոխարեն ստացել «Որոտնեցի» անունը): XIII դ. 80-ական թթ. Ո-ում է գործել *Գրիգոր Տաթևացին*, որը 1386-ին այստեղ ընդօրինակել է Պետրոս Արագոնացու «Գիրք յոթն առաքինութեանցը»: 1407-ին Ո. է այցելել *Թովմա Մեծոփեցին*: Նույն տարում Ո-ում Առաքել ծաղկողը Ավետարան է գրչագրել և նկարազարդել: 1438-ին վանահայր Սարգիս Անգեղակոթեցին վերակառուցել է Ս. Կարապետ եկեղեցու գմբեթը: Ո. գործել է մինչև XX դ. սկիզբը: 1931-ին երկրաշարժից ավերվել է. քանդվել են Ս. Կարապետ եկեղեցու գմբեթը և ծածկերը, հուշասյունը, սյունասրահները, վանքի տնտ. շինությունները, պարիսպը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Զանգեզուրի գավառ, Սիսիան, ԱՀ, Թ., 1898: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960:

Մուրադ Հասրաթյան

ՉԱՄՉՅԱՆ Միքայել (Կարապետ) Աբրահամի (4.12.1738, Կ.Պոլիս – 30.11.1823, Կ.Պոլիս), պատմաբան, լեզվաբան, աստվածաբան: Վենետիկի *Մխիթարյան միաբանության* անդամ (1762-ից), վարդապետ (1769-ից), Կ.Պոլսի Մխիթարյանների Մեծավոր (1795–1823): Սովորել է Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարյան վարժարանում (1757–62), տիրապետել հին և նոր բազմաթիվ լեզուների: Զբաղվել է քարոզչությամբ և ուսուցչությամբ. եղել է Ս. Ղազարի Մխիթարյան դպրոցի վերատեսուչ (1776–89): Նրան աշակերտել են Մ. և Հ. Ավգերյանները, Մ.Ջախջախյանը, Ղ. Ինճիճյանը և ուրիշներ:

Չ. հեղինակել է «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը (1779), որն ակնառու դեր է խաղացել հայոց լեզվի ուսուցման գործում և շուրջ հարյուր տարի օգտագործվել որպես գրաբարի քերականության լավագույն դասագիրք (1801–59-ին ունեցել է 15 վերահրատարակություն): Մերժելով լատինաբան հեղինակների քերականությունները, նրանց նորամուծությունները, որոնք, կաղապարվելով լատիներենին, չեն ներկայացրել գրաբարի՝ քերականության իրական նկարագիրը, նա վերջնական ու վճռական հարված է հասցրել լատինաբանությանը և նպաստել հայերենի քերականության նախնական ու հարազատ վիճակը վերականգնելու և հայերենը խորթ ու օտար տարրերից մաքրելու գործին:

Չ-ի գիտ. ժառանգության գլուխգործոցը «Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784» (պր. 1–3, 1784–86) երկասիրությունն է, որը Մովսես Խորենացու Պատմությունից հետո Հայոց ամբողջական, համահավաք պատմություն ստեղծելու առաջին փորձն է: «Պատմութիւն Հայոց»-ը պատմ. իրադարձությունները դիտել է որպես Աստծո կամքի արտահայտություն, նախախնամության հետևանք, նույնացրել ժողովրդի և եկեղեցու պատմությունը: Հայոց պատմության շատ հարցեր քննարկել է կաթոլիցիզմի շահախնդրության դիրքերից:

Մեծ է Չ-ի վաստակը հայ աստվածաբանության ու մեկնողական գրակ-յան զարգացման գործում: Նրա աստվածաբան. առաջին աշխատությունը «Վահան ուղղափառութեան» քատուհատորյակն է (չի պահպանվել): Սա դավանաբան. վիճաբանություն է ընդդեմ Կ. Պոլսի *Հակոբ Նալյան* պատրիարքի «Գիրք կոչեցեալ վէմ հաւատոյ» և «Ծրագ ճշմարտութեան» հակակաթոլիկ. երկասիրությունների: Չ-ին առանձնակի հետաքրքրել են Սաղմոսարանն ու նրա հայերեն թարգմանությունները: Երկարատև տքնաջան աշխատանքի արդյունք են սաղմոսների Ավագ օրհնություններին նվիրված «Նուագարան օրհնութեանց...» (1801) երկասիրությունը և *սաղմոսները* մեկնող «Մեկնութիւն սաղմոսաց» տասը մեծադիր հատորները (հ. 1–10, 1815–23): Վերջինս հայ մեկնողական գրակ-յան գլուխգործոց է: Սաղմոսների հայերեն տեքստերը համեմատելով հուն., լատ., ասոր., եթովպ., արաբ. թարգմանությունների հետ և ապա՝ եբր. բնագրի օգնությամբ Չ. ներկայացրել է սաղմոսների հայերեն հնագույն թարգմանությունների նախնական ու հարազատ օրինակները՝ մանրամասն ծանոթագրություններով և բացատրություններով: Չ. մեկնաբանել է նաև սաղմոսների գեղ., իմաստասիր. և գեղագիտ. արժեքները: Անտիպ է Չ-ի նույն եղանակով մեկնված «Մեկնութիւն Ավետարանին Յովհաննու» աշխատությունը (գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների ձեռագրատանը):

Չ. գործել է այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը մայր հայրենիքում և գաղթավայրերում տարաբաժանված էր դավան. երկու հակամարտ հատվածների: Առավել չափավոր ու ազգ. նկարագիր ունեցող հայ կաթոլիկ որոշ գործիչների, այդ թվում և Չ-ին, մտահոգել է այդ վիճակը: Գիտակցելով, որ դավան. անզիջում պայքարն է՛լ ավելի է մասնատում ժողովրդին և նրան դարձնում անպաշտպան ու թույլ, Չ. փորձել է հաշտեցնել հակամարտ կողմերին և քարոզել եղբայրական սեր ու միություն: Նա դեմ է եղել հայերի շրջանում կաթոլիկ միսիոներների հավատափոխ. գործունեությանը և հանդես եկել հայերի ազգ., մշակութ., կրոն. և կենցաղային ավանդույթներն անխաթար պահելու օգտին: Նրա ջանքերը նպաստել են լատինամոլների դեմ մղվող պայքարին: Չ. ձգտել է օսմ. կայսրությունում բնակվող հայ կաթոլիկների համար տանելի կացություն ստեղծել՝ օսմ. օրենքների համակերպությամբ, հայ կաթոլիկ հոգևոր վերնախավի և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության հովանավորությամբ: Իր որդեգրած քաղաքականությունն իրականացնելու նպատակով հեղինակել է դավանաբան. բնույթի մի աշխատություն, որի հիմն. խնդիրը Հայ առաքելական եկեղեցու ուղղափառությունը հիմնավորելն էր: 40 տարուց ավելի նա աշխատել է «Վահան հաւատոյ, յորում հաստատի ուղղափառութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սկսեալ ի Սրբոյն Գրիգորէ Հայաստանեայց Լուսաւորչէ մինչև ցայսօր» մեծածավալ (շուրջ 900 էջ) երկասիրության վրա: Աշխատության յուրաքանչյուր տասը գլուխներում Չ. մեկ առ մեկ հերքել է Վատիկանի կողմից Հայ եկեղեցուն ներկայացված տասը կարծեցյալ մոլորությունները: «Վահան հաւատոյ»-ն դավան. հաշտության կոչ էր հատկապես Կ. Պոլսի առաքելական և կաթոլիկ հայկ. համայնքներին: Ապացուցելով Հայ եկեղեցու ուղղափառությունը և մերժելով լատինամոլների ներկայացրած հերետիկոս և հերձվածող որակումները՝ Չ. շեշտել է, որ ինչպես Կաթոլիկ եկեղեցին, այնպես էլ Հայ եկեղեցին լիիրավ, համազոր և համահավասար անդամն է Ընդհանրական քրիստ. եկեղեցու, և որոշ վերապահությամբ է մոտեցել նույնիսկ պապական գերիշխանության հիմնահարցին: Չ. և նրա գաղափարակիցները չեն համարձակվել բացահայտ քարոզել «Վահան հաւատոյ»-ում արծարծված գաղափարները և թաքցրել են գիրքը: Սակայն 1815-ի մարտին Վատիկանի գործակալները գողացել են այն և ուղարկել Հռոմ: 1819-ի մայիսի 5-ին Հռոմի Հավատաքննության գերագույն ատյանը «Վահան հաւատոյ»-ն ճանաչել է չափազանց վտանգավոր, մոլորական ու հերետիկոսական և ոչնչացրել: Հայտնի է «Վահան հաւատոյ»-ի համառոտ մի տարբերակ, որից ծագել են տարբեր մատենադարաններում գտնվող բազմաթիվ գրչագիր օրինակներ: Դրանցից մեկը 1873-ին տպագրվել է Կալկաթայում՝ «Վահան հաւատոյ ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» վերնագրով: Տեսական աշխատանքներից բացի Չ. դիմել է նաև գործնական քայլերի՝ Կ. Պոլսի հայ առաքելական և կաթոլիկ համայնքները միաբանելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով բանակցություններ է վարել Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքներ Հովհաննես Չամաշրճյանի և Պողոս Գրիգորյանի հետ: Հրավիրվել են խորհրդակցություններ, պատրաստվել «Հրավեր սիրոյ» հատուկ շրջաբերականը, սակայն՝ անարդյունք: Միութենական այդ ճիգերը դատապարտել են թե՛ Էջմիածինը, թե՛ Վատիկանը:

Երկ. Խրախճան պատմութեան Հայոց, Վնտ., 1811: Հրահանգ յոթնեկի..., Վնտ., 1802: Պատկեր տօնից Սուրբ Աստուածածնին, Վնտ., 1805: Սեղան խնկոց, Վնտ., 1816:

Գրկ. Սարգիսյան Բ., Երկհարիւրամեա գրականական գործունէութիւն և նշանաւոր գործիչներ Վենետիկո Մխիթարեան միաբանութեան, Վնտ., 1905, էջ 8–42: Ութուջյան Ա., Պոլսահայ համայնքների միության խնդիրը և Մ.Չամչյանը, ԲԵՀ, 1978, № 3: Նույնի, Միքայել Չամչյան (կյանքի և գործունեության համառոտ ուրվագիծ), ԼՀԳ, 1988, № 9: Ճեմճեմյան Ս., Հ. Միքայել Չամչյան և իր Հայոց պատմությունը, Վնտ., 1983:

Աղավնի Ութուջյան

ՉԱՐԵՔԱ ԱՆԱՊԱՏ, Չարեքագետի անապատ, Չարեքավանք, Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Գարդմանաձոր գավառում, Շամքոր գետի ձախ ափին (այժմ՝ Ադրբեջանի

ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ

Գետաբեկի շրջանում): Ըստ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, XVII դ. հիմնադրել է *Սյունյաց Մեծ անապատի* սան Դավիթ եպիսկոպոսը և կառուցել երկու զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկի հորինվածքով Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կարապետ Բ Ուլնեցի կաթողիկոսը (1726–29) Չ.ա-ին նյութ. օգնություն հասցնելու առթիվ գրած կոնդակում այն անվանել է «գլուխ ամենայն անապատաց, անուանի և հռչակեալն յամենայն երկրի, մեծ և սուրբ»: 1659-ին Չ. ա-ի հս-արմ.

Չարեքա անապատը (XVII դ.) հվ-արմ-ից

կողմում վանահայր Սարգիս վարդապետը կառուցել է քառակուսի հատակագծով, 8-սյունանի աղյուսաշեն գմբեթով զանգակատունը՝ նվիրված Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակապետներին: Զանգակատան հվ. ճակատին, լուսամուտի երկու կողմերում տեղադրված են սրնգահար հրեշտակների հարթաքանդակներ: 1684-ին վանահայր Ներսես վարդապետը Չ. ա-ի 70 միաբանների մասնակցությամբ կառուցել է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ. կողմից կից, բազիլիկ հորինվածքով գավիթը, որի հվ. ճակատը եռակամար սյունասրահ է: 1667-ին Սարգիս վարդապետը Չ. ա-ի հս-արմ. բլրի գագաթին կառուցել է «Հարանց» կոչվող թաղածածկ մատուռը, որը հետագայում ծառայել է որպես անապատի վանահայրերի տապանատուն: 1717-ին Մկրտիչ վարդապետը կառուցել է Չ. ա-ի կամարակապ դարպասով պարիսպը, որին կից են թաղածածկ 30 խուց: Համալիրի արմ. կողմում խոհանոցով սեղանատունն է՝ քարե երկշարք սեղաններով:

1730-ին վանահայր Մկրտիչ վարդապետը հանգանակությամբ ձեռք բերած միջոցներով նորոգել է լեզգիների արշավանքից ավերված Չ. ա.:

XVII–XVIII դդ. Չ. ա-ում ձեռագրեր են նորոգվել և գրվել: XVIII դ. անապատն ունեցել է ընդարձակ կալվածքներ, անտառ, ձմեռանոցներ, ջրաղաց ևն, որոնք բազմիցս կողոպտել են շրջակա մահմեդ. բնակիչները: 1862-ին Սարգիս վարդապետը նորոգել է Չ. ա.: 1902-ին մահմեդ. ավազակախումբը կողոպտել է անապատը և սպանել վանահայր Աստվածատուր վարդապետին: 1918-ից Չ.ա. լքվել է և ամայացել:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Թ., 1842: Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Լալայան Ե., Գանձակի գավառ, ԱՀ, 1899, № 1: Ոսկյան Հ., Արցախի վանքերը, Վնն., 1953: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1982: Կարապետյան Ս., Գարդմանաց աշխարհի վանքերը. Չարեք, «Գարդմանք», 1996, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ ԵՐԳԵՐ, տես *Ավագ շաբաթ* հոդվածի Երաժշտություն մասը:

Պ

ՊԱՀՔ, պաս, պահոց օրեր, պահեցողություն, ծոմ, ծոմապահություն, որոշ կրոններում ուտելիքի կամ դրա առանձին տեսակների համար որոշակի ժամկետով սահմանված արգելք, կերակուրներից լրիվ կամ մասնակի հրաժարում (պահեցողություն): Պ-ի արտահայտած մյուս իմաստն ինքնաքննության ու խոկումի ժամանակաշրջանն է, հատկապես Մեծ պահոց շրջանը (տես *Մեծ պահք*), երբ հավատացյալները ոչ միայն կերակուրներից են հրաժարվում, այլև՝ հեռու են մնում մարմնական հաճույքներից, ապաշխարությամբ ու աղոթասացությամբ չափավոր, զուսպ կյանք վարում: Պ. հիմնավորվում է մարմնի հանդեպ հոգու առաջնայնության ուսմունքով: Քրիստ., հավամահմեդ., հուդայական կրոններում Պ. հավատի ամրապնդման միջոց է, որն ունի նաև մաքրագործական և ճգնակեցական նշանակություն: Պ. քրիստ. եկեղեցու կյանքի կարևոր երևույթներից է: Բազմիցս վկայված է Աստվածաշնչում, ինչպես նաև՝ Նոր կտակարանում՝ երկնքի արքայության արժանի դառնալու և մեղքերից թողություն ստանալու համար:

Ներկայումս նույնացված Պ. և ծոմ բառերը նախկինում տարբեր իմաստներ են արտահայտել: Ծոմ նշանակել է օրական մեկ անգամ ուտել: Ծոմ նշանակել է օրական մեկ անգամ ուտելով պաս պահել, իսկ Պ.՝ ընդհանրապես կերակուր չուտել: Ներկայումս Պ. արտահայտում է պահեցողության այն տեսակը, որի ընթացքում թույլատրվում է գործածել բուս. ծագում ունեցող կերակուրներ՝ զերծ մնալով ամեն տեսակ մսեղենից ու կաթնեղենից:

Ըստ Հայ եկեղեցու սահմանած կարգի, տարվա մոտ վեց ամիսը պահոց օրեր են: Ըստ այդմ Հայ եկեղեցին տարվա օրերը բաժանել է երկու մասի՝ տոնական և պահոց օրերի: Եկեղեց. կանոնների համաձայն, յուրաքանչյուր շաբաթվա չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը Պ. են: Պավա չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը Պ. են: Պահոց օրերը լինում են՝ բուն պահոց օրեր, երբ պետք է հրաժարվել կենդան. ծագում ունեցող կերակուրների (մսեղեն, կաթնեղեն, ձկնեղեն) օգտագործումից և նավակատյաց (տես *Նավակատիք*) պահոց օրեր, երբ կարելի է ուտել կաթնեղեն և ձկնեղեն: Նավակատիքի օրեր են հինգ *Տաղավարների* շաբաթապահոց շաբաթ օրերը: Պահոց օրերը բաժանված են երեք խմբի. ա. Օրական Պ., բ. Քառասնօրյա Պ. (Մեծ Պ.), գ. Շաբաթական Պ. (Շաբաթապահք):

Օրական Պ., յուրաքանչյուր շաբաթվա չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի Պ., որը, համաձայն Հայ եկեղեցու Տոնացույցի, վերաբերում է տարվա գրեթե բոլոր շաբաթներին, բացառությամբ Ս. Ծննդյան շաբաթվա (հունվ. 6–13) չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի և ս. Զատկից մինչև Համբարձում ընկած շաբաթների չորեքշաբթի ու ուրբաթ օրերի, որոնք պահոց օրեր չեն:

Քառասնօրյա Պ., կոչվում է նաև Մեծ Պ. (Բուն Բարեկենդանի երկուշաբթիից մինչև Ավագ ուրբաթ): Քառասուն օրը կապված է անապատ քաշված Քրիստոսի քառասնօրյա ծոնապահության, աղոթքի և ապաշխարության շրջանի, ինչպես նաև Ս.Գրքում հաճախակի հիշվող 40 խորհրդանշական թվի հետ: Իրա-

կանում Քառասնօրյա Պ. տևում է 47 օր, իսկ 48-րդ օրը ճրագալույց ս. Զատիկի նավակատիքն է: Քառասնօրյա Պ. օրերը կոչվում են «աղուհացի կամ աղևացքի օրեր», այսինքն` Մեծ Պ. աղով ու հացով անցկացնելու ժամանակաշրջան: Հնում աղ ու հացով էին ապրում ճգնավորներն ու անապատականները: Ներկայումս աղուհացի օրը պահոց այն օրն է, երբ պետք է Պ-ի կերակուրներ ուտել: Մեծ Պ-ի շրջանում փակվում է եկեղեցու խորանի վարագույրը, և պսակ չի կատարվում:

Շաբաթապահք, հիմնականում հինգ օրվա` երկուշաբթիից մինչև ուրբաթ ընկած Պ. է: Հայ եկեղեցու շաբաթապահքերի կարգադրությունը վերագրվում է Ներսես Բ Բագրևանդցի կաթողիկոսին (548–557): Շաբաթական Պ-երը 12 են. Ծննդյան, Եղիական, Լուսավորչի, Վարդավառի, Վերափոխման (Աստվածածնի), Խաչվերացի, Վարագա Խաչի, Հիսնակաց, ս. Հակոբի, Առաջավորաց, Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթվա, Ավագ շաբաթ: Շաբաթապահքերը բաժանված են երեք խմբերի.

1. Հինգ Տաղավարների կամ Տերունական օրերի շաբաթապահքեր` Ծննդյան, Հարության, Վարդավառի, Աստվածածնի, Խաչի:

ա. Ծննդյան Պ., Հիսուսի ծննդյան շաբաթվա յոթնօրյակն է, տևում է վեց օր: Այդ ընթացքում ոչ մի տոն չկա, վեց օրերը պահոց օրեր են և ոչ` ուտիքի: Ի հակադրություն նախածննդյան շաբաթապահքի, հետծննդյան առաջին շաբաթը (հունվ. 6–13) պահոց օրեր չեն:

բ. Հարության Պ., կոչվում է նաև Ավագ շաբաթի Պ., որովհետև վերաբերում է Զատկին նախորդող վեց օրերին: Ավագ երկուշաբթիից Ավագ շաբաթ օրը Հարության շաբաթապահքի օրերն են: Այս Պ. անբաժան մասն է Քառասնօրյա կամ Մեծ Պ-ի: Այս ընթացքում չկա ոչ մի տոն, հետևաբար վեց օրերն էլ պահոց են:

գ. Վարդավառի Պ., Այլակերպության այս շաբաթապահքը տևում է հինգ օր և տոն չունի:

դ. Աստվածածնի կամ Վերափոխման Պ., նույնպես տևում է հինգ օր և տոն չունի:

ե. Խաչի Պ., Խաչվերացի շաբաթապահքը տևում է հինգ օր և տոն չունի:

2. Տարվա չորս եղանակների շաբաթապահքեր` Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթվա, Եղիական, Վարագա Խաչի, ս. Հակոբի Պ-եր:

ա. Մեծ պահոց երկրորդ շաբաթվա Պ., այս շաբաթապահքը (մարտին) կոչվում է նաև Գարնանամուտի Պ.: Պատկանում է Մեծ պահոց շարքին: Առանձնացված է եղանակային լինելու պատճառով: Տևում է հինգ օր և տոն չունի:

բ. Եղիական Պ., լինելով ամառնամուտի (հունիս) Պ., կոչվում է նաև Ամռան Պ., իսկ ժողովրդական լեզվով` նաև «Թրթուրի պաս»: Զատկից հետո առաջին շաբաթապահքն է: Եղանակային Պ. լինելով` կապ չունի Եղիա մարգարեի հետ, սակայն Եղիական է կոչվում, որովհետև շաբաթապահքի վերջին օրը հիշատակն է Եղիա մարգարեի: Տևում է հինգ օր և տոն չունի:

գ. Վարագա Խաչի Պ., աշնանամուտի (սեպտեմբեր) այս շաբաթապահքը կոչվում է նաև ս. Գևորգի Պ., որովհետև շաբաթավերջը ս. Գևորգի տոնն է: Այս Պ. ունի սրբոց տոներ և տևում է հինգ օր:

դ. ս. Հակոբի Պ., եղանակների շաբաթապահքերից վերջինն է, սկսվում է ձմեռնամուտին (դեկտեմբեր): Զուգադիպում է ս. Հակոբի տոնին, այստեղից էլ` իր ժող. անունը: Ունի սրբոց տոներ և տևում է հինգ օր:

3. Այլևայլ շաբաթապահքեր, դրանք են` Առաջավորաց, Հիսնակաց և Լուսավորչի Պ-երը:

ա. Առաջավորաց Պ., կոչվում է նաև Առաջավորք, նշանակում է առաջինը: Տևում է հինգ օր, ունի սրբոց տոներ: Շաբաթավերջը ս. Սարգսի տոնն է և կոչվում է նաև (ժող.) ս. Սարգսի Պ.:

բ. Հիսնակաց Պ., Հիսնակ նշանակում է հիսուն օրերի ժամանակաշրջան: Հնում հիսնակաց պահեցողությունն սկսվել է Քրիստոսի ծնունդից հիսուն օր առաջ և պահվել մինչև Աստվածահայտնության տոնը: Ներկայումս Հիսնակաց Պ. պահվում է միայն հինգ օր:

գ. Լուսավորչի Պ., այդպես է կոչվում, որովհետև նվիրված է ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների գյուտին: Տևում է հինգ օր և իր մեջ պարփակում է սրբոց այլ տոներ:

Կան նաև այլ` տարբեր առիթներով պահվող Պ-եր: Այսպես, եկեղեցականներն իրենց Պ. ձեռնադրությունից հետո 40 օր պետք է պահեն, ոմանք Պ. են պահում նաև հաղորդությունից առաջ ևն:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՅԾԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Վարդավառ*:

ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐ, քրիստոնեական աղանդավորներ Հայաստանում և Բյուզանդիայում VII–IX դդ.: Պ. են կոչվել իրենց շրջանում մեծ հեղինակություն և հարգանք վայելած քրիստ. առաջին համայնքները կազմակերպողի` Պողոս առաքյալի անունով: Պ-ի ղեկավարները` աղանդապետները, կրել են Պողոս առաքյալի աշակերտների անունները (Կոստանդին-Սիլվան, Սիմեոն-Տիտոս, Գեդնեսիոս-Տիմոթեոս, Հովսեփ-Էպափրոդիտոս, Սերգիոս-Տյուքիկոս): Իրենց համայնքները նույնպես անվանել են Պողոս առաքյալի հիմնած համայնքների անուններով (Կիբոսա-Մակեդոնիա, Մանանաղի-Աքայա, Մոպսուեստիա-Եփեսոս, Պոնտոսի Կինոխորիոն-Լաոդիկիա ևն):

Պ-ի *աղանդը* ծագել ու ծավալվել է Հայաստանի բյուզ. մասում, տարածվել կայսրության բազմաթիվ նահանգներում` իր շարքերում ընդգրկելով հույների և ասորիների: Դեպի Թրակիա Պ-ի գաղթեցումների հետևանքով աղանդը և նրա գաղափարախոսությունը տարածում են գտել նաև բուլղարացիների շրջանում:

Պ-ի ծագման ու տարածման մասին գոյություն ունի երեք պատում` բյուզ., հայկ. և բուլղ.: Հնագույնը բյուզանդականն է, համաձայն որի` Կալինիկե անունով աղանդավոր մի կին իր երկու որդիներին` Պողոսին և Հովհաննեսին, Սամոսատից ուղարկում է Էպիսպարիս (հավանաբար` Բարձր Հայքի Սպերը), որտեղ նրանք քարոզում են աղանդի գաղափարները: Աղանդը մանիքեության փոխարեն սկսում է կոչվել պավլիկյանություն: Ըստ Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքի, Կալինիկեի որդիների Պավլոս և Իոաննիս անունների միացումից (Պավլոիոաննես) է առաջացել պավլիկյան անվանումը: Պատումի հիմն. նպատակն է Պ-ին համարել մանիքեցիների հետնորդներ: Ինչ վերաբերում է Կալինիկեի որդի Պողոսին, ապա նա արտացոլումն է III դ. նշանավոր աղանդապետ Պողոս Սամոսատցու, որի աղանդը` պավլիկյանությունը, աղբյուրներում սխալմամբ կամ որոշակի միտումով նույնացվել է պավլիկյանության հետ:

Հայկ. առասպելի համաձայն` հռոմների մի կայսր Պ-ին հալածել է, և նրանք փախել են Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Նրանց գլխավորել է Մարե անունով մի կախարդ կին: Շեթի անունով մեկ այլ կին թուրքերի (հավանաբար` արաբների) տիրապետությունից հետո եկել է Հայաստան, որտեղ հարաբերության մեջ է մտել սուրբ Եփրեմի մոտ աշակերտող Այրարատ նահանգից ոմն Պողոսի հետ: Ավանդավորները Քրիստոսին նույնացրել են արեգակի հետ` ոչ մահացած և ոչ հարություն առած: Առասպելի պատմականն այն է, որ աղանդը Հայաստան մուտք է գործել բյուզ. Հայաստանից` կայսրերի հալածանքների հետևանքով: Առասպելում արտահայտված է նաև բարի և չար աստվածների գոյության մասին Պ-ի դավանությունը:

Ըստ բուլղ. առասպելի` Պայլ անունով մի սատանայի աշակերտներ Սուբոտինն ու Շուտիլը Բուլղարիա են գնացել Կապադովկիայից, կոչվել Պողոս և Հովհաննես (հիշենք Կալինիկեի որդիների անունները) և պավլիկյանություն քարոզել: Հովհան Ոսկեբերանը, Կ. Պոլսից գալով Պետրիչ (Փիլիպուպոլիսի Պետրիցոս գյուղը, որտեղ կառուցվել է Գրիգոր Բակուրյանի վանքը), հրամայել է մորթազերծանել Սուբոտին-Պողոսին և Շուտիլ-Հովհաննեսին, նզովել է Պ-ին և նրանց աշակերտներին: Շուտիլ անվան մեջ հավանաբար իր արտացոլումն է գտել հայկ. առասպելի Շեթին, իսկ ի դեմս Սուբոտինի (հուն.` Սիմբատիոս) գուցե թոնդրակյան առաջնորդ Սմբատ Զարեհավանցին: Ենթադրվում է, որ նրանք Հովհաննես I Զմշկիկի կողմից Փիլիպուպոլիս գաղթեցված թոնդրակեցիներն են:

Բուլղ. առասպելը ստեղծվել է բյուզ. և հայկ. առասպելներին քաջածանոթ միջավայրում, հավանաբար Փիլիպուպոլսի Գրիգոր Բակուրյանի վանքի հայ քաղկեդոն. հոգևորականության շրջանում:

Պ. առաջին անգամ հիշատակվում են VIII դ. սկզբին Պարտավում գումարված եկեղեց. ժողովի որոշումներում: Հայ հեղինակներից աղանդի մասին գրել է *Հովհաննես Գ Օձնեցին* իր «Ընդդէմ պաւղիկեանց» ճառում, որտեղ, սակայն, չի տրված ո՛չ Պ-ի պատմությունը և ո՛չ էլ նրանց գաղափարախոսությունը: Սակավաթիվ պատմ. փաստերը վկայում են Պ-ի դեմ *Ներսես Գ Տայեցու* հալածանքների և «թլփատված բռնակալների»` արաբների հետ նրանց դաշնակցելու մասին: Դվինի 719/720-ի ժողովի (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) ընդունած Հովհաննես Գ Օձնեցու հեղինակած կանոններից երկուսը (29-րդ և 32-րդ) ամբողջությամբ վերաբերում են Պ-ին և խիստ պատիժներ սահմանում նրանց դեմ:

Պ-ի և նրանց գաղափարախոսության մասին հիմն. աղբյուրները բյուզ. պատմ. երկերն ու ժամանակագրություններն են, մասնավորապես` IX դ. հեղինակ Պետրոս Սիկելիացու հանգամանալից ու արժեքավոր «Պավլիկյանների պատմությունը» (Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքը տվել է դրա վերաշարադրանքը), ժամանակագիրներ Թեոփանես Խոստովանողի (IX դ.), Աննա Կոմնենայի (XII դ.) երկերը ևն:

Ըստ Պետրոս Սիկելիացու, Պ-ի աղանդը ծագել է բյուզ. Կոստաս II կայսրի օրոք (642–668), Հայաստանի Սամոսատ (Արշամաշատ) քաղաքի Մանանաղի ավանում, իսկ աղանդի

Հիմնադիրը Կոստանդին անունով մի հայ է: Վերջինս, ընդունելով Պողոս առաքյալի աշակերտ Սիլվանոսի անունը, փոքրասիական Կողոնիայի Կիբոսա ավանում հիմնել է համայնք և կոչել Մակեդոնիա, իսկ աղանդի գաղափարները քարոզել 27 տարի: Բյուզ. կայսր Հուստինիանոս II-ի օրոք (685–695, 705–711) Կոստանդին-Սիլվանոսը, ինչպես նաև նրան հաջորդած և երեք տարի աղանդավորներին գլխավորած Սիմեոն-Տիտոսը ենթարկվել են մահապատժի: Փախչելով հալածանքներից՝ Պ. ապաստանել են Պոնտոսում: Նրանց գլխավորել է Գեդնեսիոս-Տիմոթեոսը՝ «Պողոս հայի» որդին, և հիմնադրել Աքայա (Մանանաղի) համայնքը: Նրա մահից (748) հետո աղանդապետ է դարձել Գեդնեսիոսի որդի Հովսեփ-Էպաֆրոդիտոսը, որը Պոնտոսում հիմնել է Փիլիպեցիների համայնքը: Պ. այստեղ անհաջող փորձ են կատարել՝ միանալու իշխան, զորավար Գրիգոր Մամիկոնյանի (մահ. 750) գլխավորած հակաարաբ. ապստամբությանը: Ըստ Պետրոս Սիկիլիացու՝ «տեղի իշխանավորներից մեկը՝ Կրիկորակեսը» (Գրիգոր Մամիկոնյանը) հալածել է նրանց, Հովսեփը փախել է Պիսիդիայի Անտիոք քաղաքը, իսկ Հայաստանում Պ-ին գլխավորել է Վահան անունով մի հայ: Այդ նույն ժամանակ հանդես է եկել Պ-ի խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոս-Տյուքիկոսը, և աղանդը տրոհվել է երկու հակամարտ կողմերի: Հաղթող է դուրս եկել Սերգիոս-Տյուքիկոսը, որի գլխավորությամբ էլ (801–834) Պ. հասել են իրենց հզորության գագաթնակետին: Սերգիոս-Տյուքիկոսը հիմնել է Կողոսացիների (Արգովանում), Լավոդիկեցիների (Պոնտոսի Կինոխորիոն ավանում) և Եփեսացիների (Մոպսուեստիայում) պավլիկյան համայնքները:

Բյուզ. կայսրերը, Պ-ին հալածելով, ջանացել են նրանց հեռացնել հարազատ միջավայրից: Առաջինն այդ քայլին է դիմել Կոստանդին V-ը (741–775), որը, 752-ին արաբներից գրավելով Թեոդոսուպոլիսն (Կարին) ու Մելիտենեն, տեղի Պ-ին (նաև հակաքաղկեդոն. ասորիներին) գաղթեցրել է Թրակիա և բնակեցրել հատուկ նրանց համար կառուցված ավաններում և Փիլիպուպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ) քաղաքում: Բյուզ. կայսրերը հետագայում Փիլիպուպոլիս են գաղթեցրել նաև հայ *թոնդրակեցիներին*, որոնց բյուզ. աղբյուրները պավլիկյան (նաև մանիքեցի) են անվանել: Ռազմատենչ աղանդավորներին գաղթեցնելով Թրակիա՝ բյուզ. կայսրերը նպատակ ունեին նրանց օգտագործել կայսրության հս. սահմանները թշնամիներից պաշտպանելու համար:

Հուստինիանոս II-ի, Լևոն III Իսավրացու, Կոստանդին V-ի օրոք սկսված հալածանքները սաստկացել են IX դ. սկզբից՝ Պ-ի հզորացմանը զուգընթաց: Միքայել I (811–813), Լևոն V (813–820), Թեոփիլոս (829–842) կայսրերը և հատկապես Թեոդորա կայսրուհին (842–856) վարել են Պ-ին բնաջնջելու քաղաքականություն: Սկզբնաղբյուրների չափազանցված տվյալների համաձայն՝ Թեոդորա կայսրուհու օրոք սպանվել է շուրջ 100 հզ. պավլիկյան: Աղանդավորները Սերգիոս-Տյուքիկոսի գլխավորությամբ փախել են արաբ. տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան, գլխավորապես՝ Մելիտենե: Սկզբ. շրջանում արաբները, նպատակ ունենալով օգտագործել Պ-ի ռազմ. ուժերն ընդդեմ Բյուզ. կայսրության, հովանավորել են նրանց, սակայն շուտով փոխել են իրենց վերաբերմունքը և սկսել հալածանքները: Պ. Մելիտենեից փախել են Տևրիկ (Տիվրիկ, Տեփրիկե, Դիվրիգ) և շրջակա ավաններ ու բերդեր, որտեղից իրենց զորավարներ Կարբեասի և Խրիսոխիրի գլխավորությամբ համառ կռիվներ են մղել Վասիլ I կայսրի (867–886) դեմ: Ասպատակելով Փոքր Ասիան՝ Պ. հասել են մինչև Անկյուրա, Նիկիա և Նիկոմեդիա: Վասիլ I-ին հաջողվել է պարտության մատնել Պ-ին (872) և գրավել ու կործանել Տևրիկը: Պ-ի բեկորներն անցել են Արլ. Հայաստան և նպաստել թոնդրակյան աղանդի ծավալմանն ու գաղափարախոսության ձևավորմանը:

Պարտություն կրելով Փոքր Ասիայում և Հայաստանում՝ Պ. իրենց գոյությունը շարունակել են Թրակիայում: Նրանց միացել են Հովհաննես I Չմշկիկ կայսրի (969–976) բռնագաղթեցրած թոնդրակեցիները: Աղանդավորների դեմ սուր պայքար է մղել Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսրը (1081–1118): Նրա զորավար, Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս հայ քաղկեդոնական Գրիգոր Բակուրյանի Փիլիպուպոլսի Պետրիցոս (Բաչկովո) վայրում 1083-ին կառուցած վանքի հոգևորականության վրա է դրվել Պ-ին դարձի բերելու պարտականությունը: Թրակիայի Պ. մեծապես նպաստել են բոգոմիլների աղանդի առաջացմանն ու նրանց գաղափարախոսության ձևավորմանը: Թրակիայի Պ. գոյատևել են մինչև XIX դ.: Բուլղարիայի միջնադարյան մայրաքաղաք Տռնովոյի մոտ մինչև օրս գոյություն ունի Պավլիկենի (Պավլիկյաններ) անունով գյուղ, իսկ Լովեչի շրջանում՝ Գոռնոպավլիկենի (Լեռնային պավլիկյաններ) և Դոլնոպավլիկենի (Դաշտային պավլիկյաններ) անունով գյուղեր: Բուլղարիայի Պ. ժամանակի ընթացքում մոռացել են իրենց լեզուն, ծագումը, դարձել բուլղարներ՝ համարվելով բուլղար հասարակության ամենացածր խավը: «Պավլիկյան» անունը դարձել է վիրավորական: XVII դ. սկսվել է նրանց կաթոլիկացումը:

Պ. կազմակերպված էին համայնքների ձևով: Բացի նշվածներից պավլիկյան համայնքներ են եղել նաև Փռյուգիայում և Լիկաոնիայում: Նրանց գլխավորել է աղանդապետը, որին ընտրել են սինեկդեմոսները (ուղեկիցներ. այդպես են կոչվել Պողոս առաքյալի աշակերտները), վերջիններիս ենթարկվել են նոտարները: Թե՛ սինեկդեմոսները, թե՛ նոտարները ոչնչով չեն տարբերվել մնացյալներից. համայնքներում բոլորը եղել են հավասար: IX դ. 40-ական թթ-ից Պ. կազմավորել են իրենց զինված ուժերը, որոնց գլխավորել է զորավարը (և ոչ աղանդապետը): Սերգիոս-Տյուքիկոսի՝ վերջին աղանդապետի սպանությունից (834) հետո Պ., իրենց շարքերում խառնակությունների և հուզումների տեղիք չտալու համար, նոր աղանդապետ չեն ընտրել: Կարբեասն ու Խրիսոխիրը «զինված ուժերի» հրամանատարներն էին:

Պ-ի գաղափարախոսությունը հիմնված էր *գնոստիցիզմի* և վաղմիջնադարյան այլ աղանդների գաղափարների, ուսմունքների վրա: Նրանք մերժել են *մանիքեությունը*, ինչպես նաև III դ. աղանդապետ Պողոս Սամոսատցու (Սամոստացի) հետևորդներն ու նրանց գաղափարների կրողները լինելու եկեղեցու պնդումները: Իրենց համարել են իսկական քրիստոնյաներ: Նրանց ուսմունքի հիմքում ընկած էր դուալիզմը. ընդունել են երկու աստվածների՝ տեսանելի և շոշափելի աշխարհի չար աստծո (սատանայի) և երկնային հոր՝ բարի աստծո գոյությունը: Տեսանելի աշխարհի և մարդկանց արարիչը չար աստվածն է, որն իշխանություն ունի այս աշխարհում: Բարի, երկնային աստվածն այս աշխարհում իշխանություն չունի, բայց ունենալու է ապագայում: Նրան է վերաբերում անտեսանելին, աննյութականը և մտայինը: Նա արեգակի և մարդու հոգու արարիչն է: Պ-ին, ինչպես և գնոստիկյան շատ աղանդների, բնորոշ էր դոգետիզմը (տես *Երևութականություն*): Ըստ նրանց՝ Քրիստոսը երկնային աստծո հրեշտակներից մեկն է, իսկ Մարիամին չեն համարել Աստվածածին: Լինելով դոգետներ՝ գտել են, որ Քրիստոսը մարմին չի առել Ս. Կույսից, այլ՝ իր հետ երկնքից բերած մարմնով, ինչպես ջուրը խողովակի, անցել է Աստվածածնի միջով: Պ. չեն ընդունել հոգևոր ոչ մի խորհուրդ (նաև Հաղորդությունն ու Մկրտությունը), մերժել են Հին կտակարանը, Քրիստոսի խաչը՝ այն համարելով անիծյալ գործիք: Մարգարեներին համարել են մոլորեցնողներ և ավազակներ, ընդունել միայն չորս Ավետարանները, Գործք առաքելոցը, Պողոս առաքյալի, Հակոբի, Հովհաննեսի և Հուդայի թղթերը (ինչպես նաև՝ իրենց աղանդապետ Սերգիոս-Տյուքիկոսի թղթերը): Մերժել են Պետրոս առաքյալին և նրա թղթերը, եկեղեցին և նրա նվիրապետությունը: Պ. իրենց ժողովարաններն անվանել են «ուղղափառ եկեղեցի» և «աղոթատեղի»:

Գրկ. Հովհաննես Օձնեցի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1853: Սարգիսյան Բ., Ուսումնասիրութիւն Մանիքէա-պաւղիկեան թոնրակեցիներու աղանդին..., Վնտ., 1893: Տեր-Մկրտչյան Կ., Պաւղիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձուածային երեւոյթներ Հայաստանի մէջ, Երուսաղեմ, 1938: Մելիք-Բախշյան Ս., Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Ե., 1953: Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968: Бартикян Р., Источники для изучения истории Павликианского движения, Е., 1961; Նույնի, Еще раз о происхождении имени “Павликиане”, ԼՀԳ, 1973, № 2; Conybeare F., The Key of Truth. A Manual of the Paulician Church of Armenia, Oxf., 1898; Garsoian N., The Paulician Heresy, P., 1967; Nersessian V., The Tondrakian Movement. Religious Movements in the Armenian Church from the Fourth to the Tenth Centuries, L., 1987.

Հրաչ Բարթիկյան

ՊԱՏԱՐԱԳ (պահլ.՝ patarag, զենդ.՝ paitiragayami – նվեր, ընծա), քրիստոնեական գլխավոր աստվածապաշտական արարողությունը, *Հաղորդության* խորհրդի *ծեսի* և արարողությունների ամբողջական մշակված համակարգը: Պ. տարբեր ձևերով ընդունված է քրիստ. բոլոր դավանանքներում: Քրիստ. ներկայիս ըմբռնմամբ՝ զոհ, *զոհաբերություն* նշանակությամբ, գործածական է դարձել II դ-ից սկսած և նշանակել է մարդկության փրկության համար *Հիսուս Քրիստոսի* զոհաբերումը՝ պատարագվելը խաչի վրա: Պ-ի հուն. անվանումը՝ «լիտուրգիա» (ընդհանուր, ժող. գործ, ընդհանուր ծա-

ռայություն), սկզբ. շրջանում չի ունեցել հոգևոր իմաստ, այլ պարզապես մատնանշել է Աթենքում ընտրված անձի կողմից ժողովրդին մատուցված ընդհանուր ծառայությունը: Այդ բառն ավելի ուշ շրջանում մուտք է գործել ծիսակրոն. կյանք և գործածվել կրոն. արարողությունների պարագայում: Քրիստ. շրջանում այն արդեն նշանակել է երկու իրողություն. 1. կրոն. արարողությունների ընդհանուր անվանումը և 2. արարողություններից մեկը, որի առանցքը կազմում է Հաղորդության խորհուրդը: Ներկայումս քրիստ. եկեղեցին Պ. եզրը լայն առումով օգտագործում է արտահայտելու համար Հաղորդության արարողությունը (առավելապես գործածվում է արևելաքրիստ. ուղղափառ եկեղեցիներում): Արևելաքրիստ. ուղղափառ եկեղեցիները Պ. բառն օգտագործում են նույն իմաստով, ինչ՝ «մեսսան» Արևմուտքում: Նրանց համար Պ. միասնական արարողություն է և ոչ մտերմիկ հանդամանք. պատարագիչ քահանայից բացի լիարժեք և ընդունելի է համարվում հավատացյալ ժողովրդի մասնակցությունը և, ի տարբերություն Կաթոլիկ եկեղեցու, մերժվում թիվ կամ անձայն Պ.:

Պ-ի հիմքում ընկած է Հաղորդության խորհուրդը. գլխ. պահը հավատացյալների հաղորդությունն է Հիսուսի մարմնին և արյանը, նվիրաբերումը, ընծայաբերումը, վերաբերումը (անաֆորա), սակայն Պ. Հաղորդության ժամանակ կատարվող ծես է և ոչ թե բուն Հաղորդությունը: Պ-ի ընթացքում Հիսուսի մարմնի և արյան հաղորդությամբ հոգևոր, իրական միավորում է տեղի ունենում հավատացյալների միջև և Հիսուսի հետ, և դրանով իսկ բովանդակվում քրիստ. եկեղեցու գլխ. գաղափարն ու նպատակը՝ հայտնությունն ու իրականացումը Աստծո նոր ժողովրդի միավորության՝ Քրիստոսով և հանուն Քրիստոսի. «...Հիսուս մեռնելու էր... ոչ միայն ազգի համար, այլ՝ որպեսզի նաև Աստծու ցրված որդիներին ի մի հավաքի» (Հովհ. 11.51–52):

Քրիստ. եկեղեցում կատարվող Պ. անարյուն զոհ կամ ընծա է և կոչվում է անարյուն Պ.՝ ի տարբերություն Հին ուխտի շրջանի՝ կենդանիների արյան հեղումով կատարվող պատարագ-զոհաբերությունների (ողջակիզում, մեղքերի, փրկության կամ խաղաղական զոհաբերություններ, որոնք Հիսուսի զոհագործության նշանակներն էին), և, գլխավորը՝ Հիսուս ինքը մեկ անգամ և մեկընդմիշտ պատարագվեց՝ Գողգոթայի խաչի վրա հեղելով իր անմեղ և սուրբ արյունը՝ իբրև հավիտենական Պ.: Անարյուն Պ. մարդկության մեղքերի համար Հիսուսի թափած արյան և կատարած Փրկագործության խորհրդի հիշատակությունն ու շարունակությունն է: Պ-ի խորհրդակատարության ժամանակ ամեն անգամ Հիսուսը դարձյալ ինքն իրեն է մատուցում, բայց քահանայի ձեռքով՝ անարյուն և խորհրդավոր կերպով՝ սրբագործված հացի ու գինու միջոցով: Արարողության ընթացքում կարդացվող աղոթքների, քարոզների, սուրբգրային ընթերցումների, երգվող շարականների, սրբասացությունների և կատարվող ծեսերի միջոցով պատմըվում են Քրիստոսի Մարդեղությունը, խաչելությունը, քավչարար մահը, հրաշափառ Հարությունը, միջնորդական բարեխոսությունը և Երկրորդ գալուստը:

Պ., որպես Հաղորդության խորհրդի արարողություն, հաստատել է Հիսուս Քրիստոսը Վերնատանը, Վերջին ընթրիքի ժամանակ: Առաքյալների ժամանակ Պ. միացած էր սիրո (համայնական) ճաշի կամ *ագապեի* հետ: Եկեղեցին Վերջին ընթրիքի ծեսը հավերժացրել է ոչ միայն որպես սիրո ճաշ, այլև հատկապես՝ «գոհության» կամ զոհաբերական արարողություն: Հաղորդությունը, որ իրականանում է հացի և գինու՝ Քրիստոսի մարմնի և արյան ճաշակումով, հետագայում իր մեջ ընդգրկել է զոհաբերության գաղափարը: Քրիստոսի մարմինն ու արյունը տրվել են զոհաբերության միջոցով, և դրա հիշատակն ունեցել է զոհաբերական բնույթ: Դեռևս II դ. Հուստինոս Վկան Հաղորդությունն անվանել է զոհաբերություն: Վերջին ընթրիքի զոհաբերական բնույթն էլ, որպես Աստծուն ուղղված և նվիրված մի կերակուր (որի նպատակն էր դրա միջոցով հաղորդակցություն հաստատել Աստծո հետ), «պատարագ» բառը վերագրել է Հաղորդության ծեսին: Պ-ի ժամանակ *Սուրբ Հոգու* ներգործությամբ հացի և գինու փոխակերպված Հիսուսի մարմինն ու արյունը պատարագիչ քահանայի ձեռքով հավատացյալների կողմից ընծայվում, պատարագվում, նվիրվում, զոհաբերվում է Հայր Աստծուն՝ մեղքերի քավության համար: Այդ առիթով նաև գոհություն և փառաբանություն է մատուցվում Աստծուն ու շնորհներ խնդրվում ներկաների համար:

Պ-ի ընթացքում, սրբագործման պահին, հացն ու գինին խորհրդավոր, անճառելի կերպով փոխակերպվում են Քրիստոսի ճշմարիտ մարմնի և արյան: Հայ եկեղեցու վարդապետներն ասում են, որ հացը և գինին «փոխվում են», «փոխակերպվում են», «անդրակերպվում են», իսկ *Ներսես Լամբրոնացին* գործածում է նաև «հոգիացում» եզրը: Թե ինչպես է փոխակերպումը, հոգիացումը, անդրակերպումը տեղի ունենում՝ «խորհուրդ խորին» է, անքննելի ու անբացատրելի և ըմբռնելի է միայն հավատով:

Ըստ *Գրիգոր Տաթևացու*՝ հացն ու գինին, ըստ ձևի մնալով նույնը, ստանում են նոր զորություն, որով նրանց մեջ Սուրբ Հոգու ներգործությամբ, խորհրդավոր կերպով հաստատվում է Քրիստոսի մարմնի և արյան իսկությունը:

Արևելաքրիստ. ուղղափառ եկեղեցիները (այդ թվում և Հայ եկեղեցին) հացի և գինու մեջ Քրիստոսի իրական ներկայությունն են տեսնում, ուստի մերժում են գոյափոխության՝ նյութի փոփոխությունը մեկ այլ գոյացության (տրանսսուբստանցիացիա) կաթոլիկ. գաղափարը: Ըստ Ներսես Լամբրոնացու՝ «նիւթոյն ոչինչ լինի այլայլութիւն կամ առաւելութիւն, այլ միայն՝ զի իմանալի զօրութիւն ընկալալ»:

Թեև Պ-ի արարողությունը ժամանակի ընթացքում փոխվել ու հարստացել է նոր տարրերով ու ծեսերով, սակայն խորհրդի էությունը և նրա ավետարան. հիմքը մնացել են անփոփոխ: Հիմքը նորկտակարանային Վերջին ընթրիքի «գոհության» (Հաղորդության) կամ «գոհություն մատուցելու» արարողությունն է: Նորկտակարանային ժամանակներում առկա էին Պ-ի էական տարրերի մեծ մասը՝ Ս. Գրքի ընթերցում, սաղմոսների և հիմների օգտագործում, քարոզներ, աղոթքներ, նվիրաբերում, Հաղորդություն ևն: Դրանք գրի են առնված Գործք առաքելոցում և առաքելական թղթերում (Գործք 2.42, 20.7, Ա Կորնթ. 11.4, 5, 20, 13.23, Եբր. 10.25 ևն), որոնք, հիմնված լինելով Վերջին ընթրիքի իրողության վրա, միացած էին հրեական Զատկի (Պասեքի) ծիսարարողակարգին (իր որոշակի տարբերություններով հանդերձ): Այդ մասին է վկայում «Առաքելական սահմանումներ» կոչված գրքի (III դ., խմբագրվել IV դ. 2-րդ կեսին, վերջն. տեսքի բերվել V դ. սկզբին) 8-րդ գլխում պահպանված սկզբ. Պ.: Այն առաքյալներն են ավանդել նորահաստատ եկեղեցուն, որտեղ էլ գրի է առնվել:

Պ-ի նախն. տարրերը՝ հավաքույթներին առաքյալների նամակների ընթերցումը (Ա Թեսաղ. 5.27, Կողոս. 4.26), «խաղաղության համբույրը» (Ա Թեսաղ. 5.26, Ա Կորնթ. 16.20, Բ Կորնթ. 13.12, Ա Պետ. 5.14), նվիրատվություն տալու ավանդույթը (Ա Կորնթ. 16.1, Բ Կորնթ. 8.9), Պողոսի թղթերի և Հովհաննեսի Հայտնության զոհաբերական լեզուն ևն, դարձել են հետագա Պ-ի արարողությունների կարևոր հատվածները: Քրիստոնյաների կողմից I–II դդ. կատարվող Պ-ի արարողության կարգը նկարագրել են I–II դդ. հեղինակներ Կղեմես Հռոմեացին (Հռոմայեցի), Իգնատիոս Անտիոքացին, Հուստինոս Վկան, Իրենեոս Լուգդոնացին, Աթենագորաս Աթենացին և ուր.: Ըստ Հուստինոս Վկայի, II դ. ագապեն արդեն անջատվել էր Հաղորդությունից և վերածվել նվիրատվության սովորության՝ կարիքավորների համար ողորմություն հավաքելուն: III դ. սկզբին արդեն Պ. ձևով միատարր էր, միայն տարբեր՝ մանրամասնությունների մեջ: Գոյություն է ունեցել որոշակի և համասեռ ծես, աղոթքները կրկնվել են այնքան, մինչև որ անփոփոխ տեսք են ընդունել: Հատուկ ընդհանուր թեմաները դարձել են հաստատուն՝ ինչպես գոհության աղոթքը, բոլոր մարդկանց թողությունը և հավատքի խոստովանությունը: Հաղորդությունն ստացել է ընդհանուր ձև, այսինքն ունեցել է երկու կարևոր մաս՝ ա. «խոսքի ծես» կոչվող նախապատրաստական արարողությունը և բ. հիմն. արարողությունը, որը հետագայում կոչվել է անաֆորա:

Առաջին դարերի սաղմնային ծեսերն աստիճանաբար բյուրեղացվել և IV դ. վերածվել են ուրույն Պ-ների՝ տարբեր եկեղեցիներում: Տեղական եկեղեց. ավանդությունները ձևավորվող Պ-ի ծեսի մեջ առաջ են բերել որոշ առանձնահատկություններ, որոնք թեև խորքում եղել են նույնը և նման ընդհանուր գծերով, սակայն տարբերվել են մանրամասների մեջ: «Առաքելական սահմանումների» Պ-ից, որ Հաղորդության խորհրդի արարողությունը նկարագրող եկեղեց. ամենահին ամբողջ. կանոնն է, սկիզբ են առել միմյանցից ծեսերով տարբերվող եկեղեցիների Պ-ները կամ Պ-ի տարբերակները՝ Երուսաղեմ-Անտիոքի, Ասորիքի, Արլ. ասորական եկեղեցու, Ալեքսանդրիայի, Կապադովկիայի, Կ. Պոլսի, Հս. Աֆրիկայի եկեղեցու, Հռոմի ևն: Առաջին երեք դա-

բերի միասեռ Պ-ի ձևն աստիճանաբար հիմք է դարձել չորս մեծ կամ մայր (Երուսաղեմ-Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի, Հռոմի և Գաղղիայի ծեսերը) Պ-ների համար, որոնցից էլ առաջացել են բոլոր մյուսները: Համաձայն ավանդության, որն ընդունում են բոլոր եկեղեցիները, Պ-ի առաջին կազմողները եղել են Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոս Հակոբոս Տյառնեղբայր առաքյալը (Երուսաղեմ-Անտիոքի եկեղեցիների Պ.) և Մարկոս ավետարանիչը (Ալեքսանդրիայի եկեղեցու Պ.): Հայոց Պ-ի ակունքները սերում են Երուսաղեմ-Անտիոքի, Ալեքսանդրիայի և Հռոմի ծեսերից, առավելապես՝ Երուսաղեմ-Անտիոքյան Պ-ից:

Հայ գրերի գյուտից հետո հայերեն է թարգմանվել *Բարսեղ Կեսարացու* համառոտ կամ «կապադովկյան» Պ., որը ծագումով անտիոքյան էր և գործածվել է Հայ եկեղեցում իբրև տիրապետող Պ. մինչև V դ. վերջը (բարսեղյան ընդարձակ կամ «բյուզանդական» Պ. թարգմանվել է IX դ. 2-րդ կեսին): Բարսեղյան Պ. հայերեն ձեռագրերում հայտնի է *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* անունով (այդ Պ. Գրիգոր Ա Լուսավորիչն է Կեսարիայից Հայաստան բերել և դարձրել կիրարկելի): Այնուհետև Հայ եկեղեցում ի հայտ են եկել նոր անուններով Պ-ներ, որոնք հետզհետե մոռացության են մատնել բարսեղյան Պ.: Այդ Պ-ները, որոնք մեզ են հասել Գրիգոր Ա Լուսավորչի, *Սահակ Ա Պարթևի, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* անուններով, իրականում *Գրիգոր Նազիանզացու* գործերն են (ենթադրվում է, որ թարգմանել է *Հովհաննես Ա Մանդակունին*): Հայ եկեղեցում գործածվել է նաև *Հովհան Ոսկեբերանի* Պ., որը շատ նման է բարսեղյան Պ-ին և կիրառվում է գլխավորապես Հույն եկեղեցում:

Նազիանզյան Պ-ներից Հայոց մեջ հատկապես գործածական (մինչև X–XI դդ.) և սիրված է եղել 378–381-ի ընթացքում գրվածը, որը հայտնի է Աթանաս Ալեքսանդրացու Պ. անունով: Հայոց Պ. հետագայում ենթարկվել է մի շարք փոփոխությունների և ստացել ներկայիս տեսքը: Հայոց Պ-ի կազմավորման գործում մասնակցություն են ունեցել Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, Սահակ Ա Պարթևը, Հովհաննես Ա Մանդակունին, *Հովհաննես Գ Օձնեցին, Խոսրով Անձևացին, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին*, Ներսես Լամբրոնացին, *Խաչատուր Տարոնացին*: Պ-ի ամբողջ. մեկնություններ են գրել Խոսրով Անձևացին, Ներսես Լամբրոնացին, Հովհաննես Արճիշեցին (Ոսպնակեր) և ուր.: Պ-ի ծիսակարգն ամփոփված է Պատարագամատույց գրքերում (տես *Խորհրդատետր-Պատարագամատույց*):

Հայոց Պ. բաղկացած է չորս հիմն. մասերից, որոնք միասին կազմում են մեկ ամբողջություն: Դրանք են՝ Պատրաստություն, Երախայից (չմկրտվածների) Պ. կամ պաշտոն Ճաշու, Հավատացելոց կամ Բուն Պ. և Օրհնություն կամ Արձակում: Պ-ի արարողությունն իրականացնում են պատարագիչ քահանան, սարկավագը և դպիրները:

Քահանան Պ. մատուցողն է՝ խորհրդակատարը, պատարագիչը: Նա ժողովրդի ներկայացուցիչն է Աստծո ս. *Սեղանի* առջև, միաժամանակ՝ ժողովրդի մոտ Քրիստոսի փոխանորդը. արտասանում է նրա խոսքերը և հավատացյալներին բաշխում Քրիստոսի մարմինն ու արյունը: Սարկավագը քահանայի անմիջական օգնականն է և Պ-ի ս. Սեղանի սպասավորը, պատարագիչ քահանայի և ժողովրդի միջնորդը: Նրա պարտականություններն են խնկարկել, Ավետարան կարդալ, վերաբերումը կատարել, ժողովրդի ուշադրությունը հրավիրել արարողության վրա, քահանայից օրհնություն հայցել ժողովրդի համար, ողջույնով Քրիստոսի հայտնության ավետիսը փոխանցել ժողովրդին, իսկ վերջում՝ հրավիրել Քրիստոսի մարմինն ու արյունը ճաշակելու: Դպիրների պաշտոնն է Պ-ի երգեցողությունները կատարել, կարդալ օրվա սաղմոսները, մարգարեական գրքերն ու առաքելական թղթերը:

Պ-ի ժամանակ գործածվող սպասքի ու զգեստների մասին տես *Զգեստ* եկեղեցական և *Սպասք* եկեղեցական հոդվածներում:

Պատրաստությունը սկսվում է ավանդատան մեջ քահանայի զգեստավորմամբ,«Խորհուրդ խորին» շարականով, սաղմոսասացությամբ և աղոթքներով, ապա՝ խորանի առջև լվացումով, մեղքերի հրապարակային խոստովանությամբ և խորան բարձրանալով: Ավարտվում է թափորով, խնկարկությամբ և օրհնություններով:

Երախայից Պ. կամ Ճաշու արարողությունը սկսվում է թափորից հետո քահանայի խորան բարձրանալով և «Օրհնեալ թագաւորութիւնն Հօր և Որդւոյ...» աղոթքով: Կոչվում է Ճաշու արարողություն կամ պաշտոն Ճաշու, որովհետև կազմում է *ժամերգության* մասերից մեկը (Ճաշու) և կատարվում է նաև հասարակ օրերին: Այս մասում արտասանվում է *Հավատո հանգանակը*, որից հետո քահանան կարդում է Գրիգոր Ա Լուսավորչին վերագրվող «Իսկ մեք փառաւորեսցուք...»-ը: Երախայից Պ. շարունակվում է մինչև այն պահը, երբ սարկավագը ազդարարում է. «Մի՛ ոք յերախայից, մի՛ ոք ի թերահաւատից և մի՛ ոք յապաշխարողաց և յանմաքրից մերձեսցի յաստուածային խորհուրդս»: Հնում սարկավագի այս խոսքերից հետո չմկրտված նորադարձները (երախաները), ապաշխարանքի մեջ եղող մեղավորները, թերահավատներն ու մեղքերից չմաքրվածները դուրս են եկել եկեղեցուց և աղոթել գավթում, որովհետև հաջորդ՝ Հավատացելոց Պ-ին կարող են մասնակցել միայն այն հավատացյալները, ովքեր մկրտված են և ապաշխարությամբ նախապատրաստված՝ ընդունելու հաղորդությունը:

Հավատացելոց Պ. սկսվում է ընծայի վերաբերումով, այսինքն՝ սարկավագը խորանի աջակողմյան խորհրդանոցից ընծան (հացն ու գինին) և սկիհը վերցնում ու բերում է՝ շրջանցելով ս. Սեղանը, իսկ երբ վերաբերման թափորը հասնում է ս. Սեղանի առջև, քահանան խնկարկում է սրբությանը, և սարկավագը սկիհը հանձնում է քահանային՝ ասելով. «Սա ինքն է Թագաւոր Փառաց»: Հավատացելոց կամ Բուն Պ-ի ընթացքում է, որ տեղի է ունենում սրբագործումը հացի և գինու, որոնք Ս. Հոգու ներգործությամբ փոխակերպվում են Քրիստոսի ճշմարիտ մարմնի ու արյան՝ ի հաղորդություն հավատացյալների:

Պ-ի չորրորդ մասը՝ Օրհնությունը կամ Արձակումը, գոհաբանական և վերջին օրհնությունից հետո ժողովրդի արձակումն է: Եկեղեցուց դուրս գալու ժամանակ հավատացյալներին տրվում է մաս՝ օրհնված հաց, որը սիրո ճաշի կամ ագապեի հիշատակն է:

Պ. հայ մասնագիտացված մոնոդիկական երգարվեստի հնագույն ժանրերից է, որն իր արտասանվող ու երգվող հատվածներով մտահղացված է որպես ամբողջ. եկեղեցածիս. ստեղծագործություն: Ժամանակի ընթացքում հարստացվել է (նախապես կարդացվող որոշ հատվածների եղանակավորում), նոր երգերով լրացվել, վերախմբագրվել: Այդ գործում նշանակալից դեր է կատարել Ներսես Շնորհալին: Խազերով գրված Պ-ի առանձին պատառիկներ պահպանվել են XI–XII դդ-ից, ամբողջությունը՝ XIII դ-ից գրառված Մանրուսման գրքերում և այլ ժողովածուներում: Խազերը գործածությունից դուրս գալուց հետո, բանավոր հաղորդվելով, Պ-ի երաժշտությունը կրել է փոփոխություններ, գոյացել են այլևայլ տեղային տարբերակներ: Պ-ի երգերը վերստին գրառելու մի շարք փորձեր են եղել. առավել ամբողջականն ու արժանահավատը Ն. *Թաշճյանի* գրառումն է (*Նոր հայկական ձայնագրությամբ*, հիմնականում՝ Հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* երգածից, գրառմանը մասնակցել է նաև Մ. *Եկմալյանը*), որը հրատարակվել է 1874-ին և 1878-ին, Վաղարշապատում՝ «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի» վերնագրով: Երկրորդ, լրացված հրատարակությունը պարունակում է Պ-ի բուն երգերը, սրբասացությունները, մեղեդիները, տաղերը ևն, նաև՝ նշումներ առոգանությամբ կատարվող հատվածների (սաղմոսներ ևն) մասին. գրված է չորս տարբերակ, հատկացված կիրակի կամ լուր (հասարակ) օրերին, եկեղեց. հատուկ տոներին ևն: Բուն Պ-ի երգերը, նրա տեքստային բովանդակության հիմն. բաժիններին համապատասխան, խմբվում են չորս գլխ. եղանակների շուրջ՝ «Սուրբ Աստուած», «Սուրբ, սուրբ», «Հայր մեր» և «Միայն սուրբ», որոնց ելևէջները ներթափանցում են համապատասխան բաժինների այլ երգերում, քարոզներում, աղոթքներում, մաղթանքներում: Որոշ երգեր ներկայացված են երկու կամ ավելի տարբերակով, կան նաև «անկախ» եղանակներ, ինչպես, օր., բազմաթիվ «Տէր, ողորմեա»-ները:

Իրենց ոճական-գեղ. արժանիքների շնորհիվ ներկայումս ընդունված են Մ. Եկմալյանի (հրտ. 1896, Լայպցիգ-Վիեննա) և *Կոմիտասի* (հրտ. 1933, Փարիզ) բազմաձայն Պ-ները, որտեղ, ընտրությամբ և խմբագրելով, օգտագործված են Ն. Թաշճյանի գրառած եղանակները, և հավելված են Էջմիածնում պահպանված այլևայլ հատվածներ:

Հայ եկեղեցում Պ. մատուցվում է մեկ *խորանի* վրա և մեկ պատարագիչի միջոցով: Կաթոլիկ եկեղեցին, խորանների քանակին հավասար հոգևորականների է թույլատրում Պ. մատուցել: Հայ եկեղեցում նույն օրը նույն քահանայի կողմից Պ. չի կրկնվում, Կաթոլիկ եկեղեցում օրվա ընթացքում մի քանի Պ. կարելի է մատուցել: Պ. մատուցելու տեղը եկեղեցին է կամ էլ օրհնված մատուռները, որոնք ունեն օրհնված սեղաններ:

Հայաստանում I–IV դդ. Պ. է մատուցվել և՛ կիրակի, և՛ շաբաթվա այլ օրերին: Բացի կիրա-

կնից պատարագելի են համարվել ուրբաթ օրերը, ինչի մասին վկայում են Մովսես Խորենացին և Հովհաննես Ա. Մանդակունին: IV–V դդ. եղել են Պ-ի այլ օրեր՝ նվիրված առաքյալներին, մարտիրոսներին: Ըստ Փավստոս Բուզանդի, Հայոց կաթողիկոս Վրթանես Ա. Պարթևը, երբ այցելել է որևէ տեղ, մատուցել է «զպատարագն օրհնութեան»: VI դ. Պ-ի 2 օր է եղել, սակայն ոչ թե ուրբաթն ու կիրակին, այլ շաբաթն ու կիրակին: IX–X դդ-ից սկսած Պ-ի օրերը շատացել են: Գրիգոր Տաթևացու, Զաքարիա Քանաքեռցու և այլոց վկայությամբ՝ պատարագել են նույնիսկ ամեն օր: Սակայն XV դ-ից ամենօրյա Պ-ները որոշ վայրերում դադարել են, իսկ ըստ Առաքել Դավրիժեցու, Սյունիքում՝ Հարանց անապատում XVII դ. *Տերունի տոներից* բացի պատարագել են միայն շաբաթ և կիրակի օրերին:

Ներկայումս Հայ եկեղեցում Պ., որպես կանոն, կատարվում է կիրակի օրերին, նաև՝ շաբաթ օրերին և սրբերին նվիրված հիշատակության օրերին: Սովորաբար Պ. մատուցվում է առավոտյան ժամերին, բայց Ս. Ծննդյան և Զատկի Ճրագալույցին՝ նաև երեկոյան: Ավագ հինգշաբթի օրը (տես *Ավագ շաբաթ*) Պ. մատուցվում է ճաշից հետո, որովհետև Վերջին ընթրիքն այդ ժամին է կատարվել: Պ-ի համար կան նաև արգելված օրեր: Այսպես, *Առաջավորաց պահքի* հինգ օրերին և *Մեծ պահքի* հասարակ օրերին (ոչ շաբաթ և կիրակի) Հայ եկեղեցում Պ. չեն կատարում: Բացառություն են կազմում *Երուսաղեմի* և Բեթղեհեմի սրբավայրերը, որտեղ Պ. կատարվում է ամեն օր, բացի Ավագ ուրբաթից և *Բուն Բարեկենդանի* երկուշաբթի օրվանից: Այսպես, Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում ամեն գիշեր ժ. 12-ից մինչև առավոտյան 7-ը նախ՝ հույները, ապա՝ հայերը, հետո կաթոլիկները Պ. են մատուցում Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի վրա: Ամեն օր հաջորդաբար հայերն ու հույները Պ. են մատուցում նաև Բեթղեհեմի Ս. Ծննդյան տաճարում, Գեթսեմանիի Ս. Աստվածածին եկեղեցում գտնվող Ս. Կույսի գերեզմանի վրա:

Գրկ. Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն ի կարգս եկեղեցւոյ և Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վնտ., 1847: Խոսրով Անձևացի, Մեկնութիւն աղօթից Պատարագին, Վնտ., 1869: Վարդապետութիւն ԺԲ առաքելոց, ԿՊ, 1898: Գաթըրճյան Հ., Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց..., Վնն., 1897: Հացունի Վ., Սուրբ Պատարագի օրերն, տեսակք եւ ժամեր Հայ եկեղեցւոյ մէջ, Վնտ., 1899: Կոմիտաս, Երգեցողութիւնք Ս. Պատարագի... ի ձեռն Մ. Եկմալյանի, տես նրա Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Թահմիզյան Ն., Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: Աթայան Ռ., Մակար Եկմալյան, ՊԲՀ, 1981, № 1–2: Աջապահյան Մ., Քրիստոնեական պատարագի նախադրյալները, «Գանձասար», 1, 1992: Ներսոյան Տ., Համառօտ մեկնութիւն Պատարագամատոյցի, Փարիզ, 1999: Петровский А., Апостольские литургии Восточной Церкви, СПБ, 1897; Лебедев А.П., Наука о богослужении Православной Церкви, М., 1904; Мень А., Православное Богослужение, М., 1991.

ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՒՅՑ, տես *Խորհրդատետր-Պատարագամատույց*:

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ, կրոնաքաղաքական շարժում Բյուզանդիայում 726–842-ին. մերժել է *սրբապատկերների* պաշտամունքը (տես *Պատկերապաշտություն*): Շարժումը գլխավորել է պետությունը՝ ջանալով սահմանափակել եկեղեցու քաղ. դերը, վանականության աճն ու տարածումը: Բյուզանդիայում դեռևս IV դարից ելույթներ են եղել պատկերապաշտության դեմ. այն որակվել է կռապաշտություն (*Եվսեբիոս Կեսարացի*, *Եպիփան Կիպրացի* և ուր.) և ստացել կրոնադավանաբնույթ:

Բյուզանդիայում Պ. ունեցել է երկու ժամանակաշրջան: Առաջինը սկսվել է 726-ին, Լևոն III-ի՝ սրբապատկերներն արգելող հրովարտակով: Պ. ուժեղացել է Կոստանդին V-ի (741–775) և որոշ անկում ապրել Կոստանդին VI-ի (780–797) ու կայսրուհի Իրենեի (797–802) ժամանակ: VII–VIII դդ. բյուզ. եկեղեցու ներսում անզիջում պատերազմներ են սկսվել պատկերամարտների և պատկերապաշտների միջև: Չնայած պատկերամարտների որոշ հաջողություններին՝ պատկերապաշտությունը տարածվել է բյուզ. եկեղեցաքաղ. ազդեցության բոլոր ոլորտներում և ավելի արմատավորվել՝ իբրև քրիստ. հավատի ուղղափառ դրսևորում: 787-ի Նիկիայի ժողովը (անվանված VII տիեզերական) դատապարտել է Պ.: Լևոն V Հայկազնի (813–820) օրոք սկզբնավորվել է Պ-յան երկրորդ ժամանակաշրջանը, սակայն տևել է կարճ, և 842–843-ին հայազգի կայսրուհի Թեոդորան (842–856) վերականգնել է սրբապատկերների պաշտամունքն ու անել է պատկերապաշտության վերջն. հաղպահովել պատկերապաշտության վերջն. Հաղթանակը: Հույն եկեղեցում դա հռչակվել է «ուղղափառության տոն», և քառասնօրյա պահքի առաջին կիրակին տոնվում է որպես «ուղղափառության կիրակի»:

VI–VII դդ. Պ. տարածվել է նաև Հայաստանում: Պատկերամարտներ էին *պավլիկյաններն* ու *Թոնդրակեցիները*, որոնք «կռապաշտութիւն զմերս պաշտօն համարելով իբր եթէ պատուողացն զնշան խաչին և զպատկերս սրբոցն» (Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, 1910, էջ 168–170): Պ-ի դեմ պայքարել են *Վրթանես Քերթողը*, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Հովհան Մայրավանեցին* և ուր.: Վրթանես Քերթողի «Յաղագս պատկերամարտից»-ը հայոց մեջ Պ-ի դեմ ամենաընդարձակ և համգամանալից երկն է, որևէ լեզվով այդ շարժման դեմ գրված ամենահին գրությունը: Վրթանես Քերթողը և Հովհան Մայրավանեցին տեղեկություններ են հաղորդել հայ պատկերամարտների մասին, որոնք գործել են Սոթք գավառում և Արցախում, ունեցել են անգամ հակապատկերապաշտ. գրվածքներ: Նրանք պատկերների պաշտամունքը համարել են բյուզ. երևույթ և *քաղկեդոնականություն*, կոչ արել ոչնչացնել դրանք: Հայ իրականությունում պատկերամարտների և պատկերապաշտների հակադրությունն ընթացել է Հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոն. գաղափար. պայքարի շրջանակներում, երբ երկու կողմերն էլ քաղկեդոնականություն են համարել մի դեպքում պատկերապաշտությունը, մյուս դեպքում՝ Պ.: Հայ եկեղեցին մերժել է երկու ծայրահեղ մոտեցումները: Նա սրբապատկերների պաշտամունքի նկատմամբ երբեք բացասական դիրք չի ունեցել, բայց այդ պաշտամունքը չի էլ հասցրել բյուզ. եկեղեցում տեղ գտած չափազանցությունների:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Սեդրակյան Ա., Հայ եկեղեցու պատկերահարգութիւնը, ՍՊԲ, 1904: Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Մելքոնյան Ե., Վրթանես Քերթողը և պատկերամարտությունը, «Էջմիածին», 1970, № 6–7: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 114–132, 145–156:

ՊԱՏԿԵՐԱՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ, պատկերահարգություն, Հիսուս Քրիստոսի, Մարիամ Աստվածածնի, աստվածաշնչյան և կրոնական թեմաներով պատկերների, սրբանկարների պաշտամունք: Պ-յան դեմ ելույթներ են եղել դեռևս IV դ. (*Եվսեբիոս Կեսարացի*, *Եպիփան Կիպրացի* և ուր.): IV դ. սկզբին Էլվիրի (Իսպանիա) եկեղեց. ժողովը, Պ. համարելով կռապաշտություն, արգելել է *սրբապատկերների* պաշտամունքը: Ի պաշտպանություն իրենց գաղափարների, պատկերապաշտները վկայակոչել են Եդեսիայի *Աբգար* թագավորին ուղարկված Քրիստոսի վարշամակի մասին ավանդությունը, համաձայն որի, դրա վրա եղել է Տիրոջ անձեռագործ պատկերը: Քրիստոսի պատկերումը մարդկային կերպարանքով կանոնացվել է 692-ի Տրուլլոսի եկեղեց. ժողովում: VII դարից Բյուզանդիայում հանդես են եկել պատկերամարտները (տես *Պատկերամարտություն*), որոնք պայքար են մղել Պ-յան դեմ: Պ. կանոնացվել է 787-ի Նիկիայի եկեղեց. ժողովում այն պայմանով, որ պաշտամունքի առարկա է ոչ թե պատկերի նյութը՝ փայտն ու ներկերը, այլ պատկերվածը:

Հայ եկեղեցին, մասնակցելով պատկերամարտների և պատկերապաշտների միջև պայքարին, խրախուսել է պատկերահարգությունը՝ խուսափելով նրա ծայրահեղ դրսևորումներից: Հայ եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները մեղք են համարել սրբապատկերի ոտնահարումը, հակաճառել պատկերամարտության հայ և օտար գաղափարախոսներին, հարգալից վերաբերմունքի կոչ արել պատկերների հանդեպ՝ բացատրելով դրանց արժեքը, նշանակությունն ու անհրաժեշտությունը: Միաժամանակ նրանք խորհուրդ են տվել չընկնել կռապաշտության գիրկը և հեթանոսների նման միայն պատկերներին չապավինել: Ըստ հայ վարդապետների՝ պետք է պաշտել ոչ թե պատկերները, այլ փառավորել նկարված սրբերին և նրանցից բարեխոսություն խնդրել, խաչին և սրբերին երկրպագել որպես միջնորդի՝ Աստծո օգնությունը հայցելու համար: Պ. իր չափավոր ձևի մեջ պաշտպանել են *Վրթանես Քերթողը*, *Հովհաննես Գ Օձնեցին*, *Հովհան Մայրավանեցին* և ուրիշներ:

Հայ եկեղեցում պատկերների պաշտամունքը, սկսած VII–VIII դարերից, հիմնականում համդել է խաչին և Քրիստոսին: Սրբապատկերները, մի շարք մասնավոր դեպքերից բացի, չեն դարձել պաշտամունքի կենտր. առարկան և մեծ տարածում չեն գտել: Դրանց պաշտամունքը, ի տարբերություն մյուս եկեղեցիների, մղվել է հետին պլան. «Յոյնք և վիրք զպատկերագրութիւն առաւել պատուեն, և Հայք՝ զխաչ» (Մխիթար Գոշ, «Թուղթ...», տես «Արարատ», 1900, նոյեմբ., էջ 562): Հովհաննես Գ Օձնեցին և Ղևոնդ պատմիչը (VIII դ.)

խաչի հետ միաժամանակ սրբապատկերներից հիշատակում են միայն Քրիստոսի պատկերը. «... որ պատուէ զխաչն Քրիստոսի և զպատկեր նորին, զնոյն ինքն պատուեալ լինի զՔրիստոս...» (Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ի մ ա ս տ ա ս ե ր Օ ձ ն ե ց ի, Մատենագրութիւնք, 1834, էջ 55): VIII և հետագա դարերի հայ պատկերամարտները (*պավլիկյաններ*, *թոնդրակեցիներ* և այլ աղանդավորներ) նույնացրել են խաչպաշտության և Պ-յան երևույթները և, քանի որ պատկերների պաշտամունքը Հայաստանում թույլ էր արտահայտված, ընդդիմախոսության թիրախ են դարձրել խաչապատկերների պաշտամունքը: Հովհաննես Գ Օձնեցին նրանց անվանել է «խաչամարտներ», որոնք «...վերացեալ ելին ի պատկերամարտութենէ ի խաչամարտութիւն և ի Քրիստոսատեցութիւն» (ն ո ւ յ ն տ ե ղ ո ւ մ, էջ 78): Այդ հոսանքին դիմագրավելու համար Հովհաննես Գ Օձնեցին պատկերների ջատագովությունից անցել է խաչերի պաշտպանության, նպաստելով հայոց մեջ խաչի քարոզչության ու պաշտամունքի տարածմանը, և սկիզբ դրել զուտ խաչապաշտության պաշտպանությանը: Խաչապաշտության ջատագովության ավանդույթը հունադավանության ու աղանդավորության դեմ մղած իրենց գաղափար. պայքարում շարունակել են հետագայի նշանավոր վարդապետներ *Անանիա Սանահնեցին*, *Հովհաննես Սարկավագը*, *Ներսես Շնորհալին*, *Մխիթար Գոշը* և ուրիշներ:

Գրկ. Ս ե դ ր ա կ յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու պատկերահարգութիւնը, ՍՊԲ, 1904: Տ ե ր - Ն ե ր ս ե ս յ ա ն Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Ս ա հ ա կ յ ա ն Ա., Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը, ՊԲՀ, 1987, № 2: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 145–166:

ՊԱՏՃԱՌ, մեկնողական գրականության ժանր: Պ-ի նպատակը արևելաքրիստ. մատենագրության մեջ առավել կարևոր տեղ զբաղեցնող աստվածաբան. երկերի հորինման շարժառիթների, ժամանակի, հեղինակային պատկանելության և այլ հարակից հանգամանքների վերլուծությունն ու պարզաբանումն է: Պ. երկի ստեղծման գրական պատմությունն է, նրա աստվածաբան. արժեքավորումը: Ունենալով մատենախոսական հարուստ բովանդակություն՝ Պ-ները ներառվել են հայ միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների և վարդապետարանների ուս. ծրագրերի մեջ: Դրանք եղել են բարոյական աստվածաբանության ձեռնարկներ, որտեղ տեսականորեն ամբողջացված է դասական համարում ունեցող հայրախոսական ժառանգությունը: Պ-ի հորինման գործում հատկապես մեծ է *Դավիթ Քոբայրեցու* վաստակը: Նրա գրչին են պատկանում *Փիլոն Ալեքսանդրացու* (Եբրայեցի), *Բարսեղ Կեսարացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Գրիգոր Նյուսացու* երկերի, ինչպես նաև՝ *Դավիթ Անհաղթի* «Սահմանք իմաստասիրութեան», «Ի Սուրբ Խաչն աստուածընկալ»-ի Պ-ները: Իր տեսակի մեջ բացառիկ է XIII դ. հեղինակ Գրիգոր Աբասյանի (տես *Գրիգոր որդի Աբասա*) կազմած «Գիրք պատճառացը», որտեղ ի մի են բերված մինչ այդ հրապարակի վրա եղած Պ-ները:

Գրկ. Դաւթայ վարդապետի Պատճառ Պահոցն գրոց ի Բարսղե կարգելոցն՝ ասացեալ ի հմտութիւն վարժողաց (աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի), «Գանձասար», 5, 1994: Դ ա վ ի թ Ք ո բ ա յ ր ե ց ի, Պատճառք ճառից Գրիգորի Նիւսացւոյ (աշխատասիր. Կ. Մուրադյանի), «Շողակաթ», Ստամբուլ, 1995, էջ 137–155: Մ ո ւ ր ա դ յ ա ն Պ., Դավիթ Քոբայրեցին և նրա «Պատճառները», «Գանձասար», 5, 1994:

Հակոբ Քյոսեյան

ՊԱՏՎԻՐԱՆՆԵՐ տ ա ս ը, տ ա ս ն ա բ ա ն յ ա, աստվածային պատգամներ՝ տրված մարդուն, որպեսզի վերջինս, որպես ազատ կամք և ընտրության հնարավորություն ունեցող բանական էակ, ընտրություն կատարի բարու և չարի, կյանքի և մահվան, *շնորհի* և *մեղքի*, ի վերջո *Աստծո* և *սատանայի* միջև: Նախքան տասնաբանյան Աստված առաջին պատվիրանը տվել էր դրախտաբնակ մարդուն: Երբ Ադամն ու Եվան պահում էին Երկնավորի պատգամը՝ սնվում էին երկնավոր շնորհներով, բայց, խախտելով այն՝ նրանք ընտրեցին չարը, արտաքսվեցին *դրախտից*, դարձան մեղսական և մահկանացու: Սակայն բազմագութ Աստված, այնուամենայնիվ, շարունակեց խնամարկել մարդուն: Նա հայտնվեց իր ժողովրդին հանձին Մովսեսի, որի առաջնորդությամբ էլ դուրս բերեց նրան «կրակե հնոցից»՝ Եգիպտոսից դեպի Ավետյաց երկիր: Ելքի ճանապարհին, սուրբ Սինա լեռան վրա, Տերը Մովսեսին հաղորդեց տասը Պ., որպեսզի նա փոխանցի ժողովրդին (Ելք 20.1–17): Պ-ները գրված էին քարե տախտակների վրա: Դրանք վերաբերում են ոչ միայն հրեա, այլև բոլոր հավատացյալ ժողովուրդներին.

«Տերը հայտնեց հետևյալ բոլոր պատգամները՝ ասելով.

«Ե՛ս եմ քո Տեր Աստվածը, որ քեզ հանեցի Եգիպտացիների երկրից՝ստրկության տնից: Ինձնից բացի այլ աստվածներ չպիտի լինեն քեզ համար [1]:

Վերևում՝ երկնքում, ներքևում՝ երկրի վրա, և երկրի խորքի ջրերի մեջ եղած որևէ բանի նմանությամբ քեզ կուռքեր չպիտի կերտես: Չպիտի՛ երկրպագես ու չպիտի պաշտես դրանց, որովհետև ե՛ս եմ քո Տեր Աստվածը՝ մի նախանձոտ Աստված. հայրերի մեղքերի համար պատժում եմ որդիներին, ինձ ատող մարդկանց նույնիսկ երրորդ ու չորրորդ սերնդին, իսկ ինձ սիրող ու իմ հրամանը կատարող մարդկանց մինչև հազարերորդ սերնդին ողորմում եմ [2]:

Քո Տեր Աստծու անունն զուր տեղը չպիտի արտասանես, որովհետև Տերը արդար չի համարում նրան, ով իր անունը զուր տեղն է արտասանում [3]:

Հիշի՛ր շաբաթ օրը, որպեսզի սուրբ պահես այն: Վեց օր պիտի աշխատես և պիտի կատարես քո բոլոր գործերը: Յոթներորդ օրը քո տեր Աստծու շաբաթ օրն է: Այդ օրը դու ոչ մի գործ չպիտի անես...., որովհետև Տեր Աստված վեց օրում ստեղծեց երկինքն ու երկիրը, ծովն ու այն ամենը, ինչ դրանց մեջ է, իսկ յոթներորդ օրը հանգստացավ: Դրա համար էլ Տերն օրհնեց յոթներորդ օրը և այն սուրբ հռչակեց [4]:

Պատվի՛ր քո հորն ու մորը, որպեսզի բարիք գտնես... [5]:

Մի՛ սպանիր [6]:

Մի՛ շնացիր [7]:

Մի՛ գողացիր [8]:

Քո հարևանի դեմ սուտ վկայություն մի՛ տուր [9]:

Ո՛չ քո մերձավորի տան, ո՛չ նրա ագարակի վրա աչք մի՛ ունեցիր: Ո՛չ քո մերձավորի կնոջ վրա, ո՛չ նրա ծառայի վրա, ո՛չ նրա աղախնու վրա, ո՛չ նրա եզան վրա, ո՛չ նրա էշի վրա, ո՛չ նրա անասունի վրա, ո՛չ այն ամենի վրա, ինչ քո մերձավորինն է, աչք մի՛ ունեցիր» [10]:

Աստված տվել է նաև այլ պատվիրաններ ու հրահանգներ, որոնք վերաբերում են ժողովրդին, քահանաներին ու քահանայապետներին, սակայն հիմնականը հիշյալ տասնաբանյան է, որտեղ հիշատակված հրեական շաբաթը՝ հանգստյան օրը, քրիստոնյա աշխարհը փոխարինել է *կիրակիով* (միաշաբթի):

Նշյալ մեղքերը՝ սպանություն, շնություն, սուտ են, Աստվածաշնչի տեսակետից սատանայի (Օձի, Բանսարկուի, Հակառակորդի) հարուցած մեղքերն են, ուստի և ատելի են Աստծուն: Խոսելով մովսիսական օրենքի մասին՝ Պողոս առաքյալը ասում է, որ «...օրենքը սուրբ է, պատվիրանն էլ՝ սուրբ և արդար ու բարի» (Հռոմ. 7.12), բայց գտնում է, որ «... Աստծո արդարությունը ի Հիսուս Քրիստոս եղած հավատի միջոցով է բոլոր հավատացողների համար» (Հռոմ. 3.22): Հիսուս Քրիստոսն ամենամեծ Պ. է համարում նախ՝ սերն առ Աստված և ապա՝ սերն ընկերոջ (մերձավորի, ընդհանրապես՝ մարդու) հանդեպ: Նա աշակերտներին բացահայտում է իր առաքելության իմաստը՝ աստվածային Օրենքի (Պ-ի) և մարգարեությունների կատարումը. «Մի՛ կարծեք, թե Օրենքը կամ մարգարեներին ջնջելու եկա. չեկա ջնջելու, այլ՝ լրացնելու [իրականացնելու]» (Մատթ. 5.17): Հիսուս Քրիստոսը ողջ Օրենքը, մարգարեությունները և Պ. ամփոփում է հետևյալ խոսքի մեջ. «Պիտի սիրես քո Տեր Աստծուն քո ամբողջ սրտով, քո ամբողջ հոգով ու քո ամբողջ մտքով: Այս է մեծը և առաջին պատվիրանը. և երկրորդը սրա նման է. պիտի սիրես քո ընկերոջը, ինչպես քո անձը: Այս երկու պատվիրաններից են կախված ամբողջ Օրենքը և մարգարեները» (Մատթ. 22.37–40, Մարկ. 12.29–31, Ղուկ. 10.25–28):

Լևոն Սարգսյան

ՊԱՏՎՈ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՈՒՄՆԵՐ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ, վաստակաշատ հոգևորականներին և նշանակալից ծառայություններ մատուցած աշխարհականներին շնորհվող պատվավոր պարգևներ:

1. Պատվո աստիճաններ

ա. Ա վ ա գ ո ւ թ յ ո ւ ն, տրվում է վաստակաշատ ամուսնացյալ *քահանաներին* (ավագ քահանա):

բ. Ա ր ք ո ւ թ յ ո ւ ն, տրվում է վաստակաշատ *եպիսկոպոսներին* (արքեպիսկոպոս): Արք կամ արհի նշանակում է մեծ: Այն եպիսկոպոսը, որն իր վարչ. իրավասության ներքո ունի մեկ կամ ավելի եպիսկոպոս, կոչվում է մեծ եպիսկոպոս, այսինքն՝ արքեպիսկոպոս: Հայ եկեղեցում արքեպիսկոպոսը նվիրապետ. աստիճան չէ, այլ՝ տիտղոս և պատիվ, որ շնորհվում է կաթողիկոս. *կոնդակով*: Արքեպիսկոպոսը և *պատրիարքը* ձեռնադրությամբ և օծումով եպիսկոպոսներ են: Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի հա-

յոց պատրիարքներն արքեպիսկոպոսներ են ի պաշտոնե:

2. Պարգևատրումներ

ա. Խ ա չ ա կ ր ո ւ թ յ ո ւ ն, լանջախաչ կրելու իրավունք. տրվում է թե՛ ամուսնացյալ քահանաներին (պղնձե արծաթաջուր կամ ոսկեզօծ) և թե՛ *վարդապետներին* (արծաթե ոսկեզօծ, ակնակուռ):

բ. Ծ ա ղ կ յ ա ս և փ ի լ ո ն, տրվում է վաստակ ունեցող ամուսնացյալ քահանաներին և վարդապետներին:

գ. Ծ ա ղ կ յ ա մ ա ն ո ւ շ ա կ ա գ ո ւ յ ն փ ի լ ո ն, տրվում է ծայրագույն վարդապետներին և բացառիկ դեպքերում՝ ամուսնացյալ քահանաներին:

դ. Շ ք ա ն շ ա ն ն ե ր, ներկայումս Հայ եկեղեցին ունի երեք շքանշան՝ «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ», «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» և «Ս. Ներսես Շնորհալի»: Սկզբ. շրջանում Հայ եկեղեցին ունեցել է միայն «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանը, որ շնորհվել է առաջին և երկրորդ կարգերով: Սահմանվել է 1911-ին, *Գևորգ Ե Սուրենյանցի* կողմից. պատրաստվել է արծաթից, եղել ոսկեջրած և տեղ-տեղ էմալով պատած, շքանշանների երկու եզրերին՝ «Գ. Ե» (Գևորգ Ե) տառերը: Եղել է երկու տեսակ՝ հոգևորականներին և աշխարհականներին շնորհվող: Ունեցել է կաթողիկոս. պատվանշաններ՝ կաթողիկոս. թագ (կարմրագույն էմալով պատած, կենտրոնում էմալե սպիտակ փոքր խաչ՝ ոսկե շրջանակով), կաթողիկոս. խաչ և ոսկե գավազան, եմիփորոն՝ կապտագույն էմալով պատած: Աշխարհականներին տրվող շքանշանն ավելի փոքր էր՝ վերցված ոսկե փոքր դափնեպսակի մեջ, իսկ հոգևորականներինը՝ առանց դափնեպսակի: Երկու շքանշաններն էլ երկու կարգի էին՝ Ա և Բ: Ա կարգինը ադամանդազարդ էր, հատկապես թագը՝ մանր ադամանդներով զարդարուն: Շքանշանը մինչև խորհրդ. իշխանության հաստատումը որպես պատվո նշան տրվել է թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ արտասահմանում ապրող ազգայիններին, իսկ խորհրդ. կարգերի հաստատումից հետո՝ միայն սփյուռքահայերին: 1946-ին *Գևորգ Զ Չորեքչյանը* Փարիզում պատրաստել է տվել աշխարհականներին տրվող «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» Ա կարգի երկու շքանշան՝ եզրերի տառերը դարձնելով «Գ. Լ.» (Գրիգոր Լուսավորիչ): Երկկարգ «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանը շնորհվել է մինչև 1961-ը, որից հետո *Վազգեն Ա Պալճյանը* նախաձեռնել է շքանշանի նորացված տարբերակի պատրաստման գործը, սահմանել ևս երկուսը: 1978-ի նոյեմբ. Գերագույն հոգևոր խորհուրդը հաստատել է Վազգեն Ա Պալճյանի առաջարկը՝ Հայոց հայրապետության կողմից շնորհվելիք բարձրագույն պարգևների մասին:

«Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանի չափերն են 50x40 *մմ*: Շքանշանի ներքնամասի կենտրոնում Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Վերևի մասում հայրապետ. պատվանշաններն են՝ թագ, գավազան և խաչ: Շքանշանը աջ և ձախ կողմերից եզրված է դափնու տերևներով: Շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ ի նշանավորումն մեծ բարերարությունների, որոնք մատուցվում են հայ ժողովրդին և Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն:

«Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» շքանշանի չափերն են 50x42 *մմ*: Կենտրոնում Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Աջ և ձախ կողմերում կանգնած են ս. Սահակը և ս. Մեսրոպ Մաշտոցը՝ ձեռքերին Աստվածաշունչը, որի երկու երեսներին քանդակված են հայոց այբուբենի Ա և Բ տառերը: Շքանշանը եզրված է բոլորաձև զարդամոտիվներով և ներքևում ունի «Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ» մակագրությունը: Շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ Հայ եկեղեցու և հայկ. մշակույթի զարգացմանը մատուցած նշանակալից ծառայությունների համար:

«Ս. Ներսես Շնորհալի» շքանշանի չափերն են 50x40 *մմ*: Պատկերի կենտրոնում Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի քանդակն է՝ Արարատի ֆոնի վրա: Վերևում աղավնակերպ Ս. Հոգին իր լույսի ճառագայթներն է ցոլարձակում Մայր տաճարի վրա: Ներքևում Մայր տաճարի պատկերն իրենց վրա կրող երկու արծիվների քանդակներն են: Շքանշանը եզրված է ոլորահյուս տերևներ պատկերող զարդամոտիվով, իսկ ներքևի ժապավենը պարունակում է «Ս. Ներսես Շնորհալի» մակագրությունը: Շնորհվում է հանուն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ ի գնահատումն բազմամյա բեղմնավոր աշխատանքի, որ կատարվում է ի նպաստ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի, նվիրապետ. աթոռների, Հայաստանում և սփյուռքում գործող հայկ. եկեղեցիների և եկեղեց. կազմակերպությունների:

Երեք շքանշանների հեղինակներն են ճարտ. Բ. Արզումանյանը և ոսկերիչ Ժ. Զուլոյանը:

Պ. ա. և պ. տրվում են առանց եկեղեց. ծիս. արարողության, կաթողիկոս. կոնդակով կամ թեմակալ առաջնորդ եպիսկոպոսի գրությամբ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.7, 6–8-րդ պատկերները:

ՊԱՏՐԻԱՐՔ (հուն.՝ հայրապետ, հայրերի ավագ), Ուղղափառ եկեղեցու գահակալի բարձրագույն տիտղոս: Եկեղեց. պատմության մեջ Պ. են կոչվել *Ընդհանրական եկեղեցու* հինգ աթոռների՝ Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի եպիսկոպոսները (հերթականությունը սահմանվել է 381-ի Կ. Պոլսի Բ տիեզեր. ժողովի 3-րդ կանոնով, վերահաստատվել 451-ի Քաղկեդոնի ժողովի 28-րդ կանոնով): 1054-ին Հռոմի և Կ. Պոլսի եկեղեցիների բաժանումից հետո Պ. են կոչվել միայն Ուղղափառ եկեղեցու հոգևոր պետերը: Հետագայում մի շարք Ուղղափառ ինքնուրույն (ավտոկեֆալ) եկեղեցիների (ռուս., բուլղ., ռումին., սերբ. են) առաջացումից հետո դրանք նույնպես գլխավորել են Պ-ները: Վրաց, ինչպես նաև Հայ կաթողիկե եկեղեցու հոգևոր առաջնորդները կոչվում են կաթողիկոս-պատրիարք: Հայ առաքելական եկեղեցին ունի երկու պատրիարքություն՝ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի, որոնց աթոռների գահակալները կոչվում են Պ-ներ: Հայոց մեջ Պ-ները ձեռնադրությամբ և օծմամբ եպիսկոպոսներ են՝ արքեպիսկոպոսի տիտղոսով, ընտրված իրենց միաբանությունների և ժողովրդի կողմից, որպես վարչ. պաշտոն: Ունենալով միայն վարչ. իրավասություններ՝ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի Հայոց Պ-ները եպիսկոպոս. ձեռնադրություն և մյուռոնօրհնություն չեն կատարում և արքություն չեն շնորհում իրենց իշխանության ներքո գտնվող եպիսկոպոսներին (դրանք վերապահված են միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին): Հայ եկեղեցու զույգ պատրիարքություններն ի հոգևորս ենթակա են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը XVI–XVII դարերից կոչվում է նաև Ծայրագույն Պ.՝ պայմանավորված Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի Հայոց Պ-ների, Աղթամարի, Գանձասարի (Աղվանից) և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսների վրա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի գերագահությամբ:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ ԳՐՔԵՐ, ա ն կ ա ն ո ն գ ր ք ե ր, գ ա ղ տ ն ի գ ր ք ե ր, ս ո ւ տ գ ր ք ե ր, ծ ա ծ ո ւ կ գ ր ք ե ր, ա պ ո կ ր ի ֆ գ ր ք ե ր (հուն. ապոկրիֆոս- գաղտնի, ծածուկ), քրիստոնեական գրականության պատմության մեջ այն գրվածքները, որոնք բովանդակությամբ առնչվում են Աստվածաշնչին, առաքյալներին և սուրբգրային անձերին, սակայն եկեղեցու կողմից մերժվել են և դուրս մնացել *Աստվածաշնչի* կանոնից (տես *Կանոնական գրքեր*): Պ. գ-ի մեծ մասը գրվել է II–IV դդ.: Դրանք ստեղծվել կամ խմբագրվել են Աստվածաշնչի կանոնական գրքերի (հիմնականում՝ նորկտակարանային երկերի) նմանությամբ: Գոյություն ունեն պարականոն ավետարաններ, գործքեր, նամակներ, հայտնություններ, թղթեր: Նորկտակարանային Պ.գ-ին զուգահեռ երևան են եկել նաև մի շարք հինկտակարանային անկանոնականներ, որոնք հիմնականում հին տեքստերի քրիստ. խմբագրություններ են: Հին կտակարանի պարականոնների մեծ մասի հեղինակներ են համարվում մովսիսական կամ քրիստոնեացած հրեաները: Պ. գ. երևան են եկել տարբեր պատճառներով: Քանի որ Նոր կտակարանը բազմաթիվ բացեր ունի Քրիստոսի մանկության և պատանեկության տարիների, առաքյալների քարոզչական գործունեության, Աստվածածնի կյանքի և այլնի վերաբերյալ, մի շարք «ջերմեռանդ» քրիստոնյաներ փորձել են լրացնել այդ բացերը: Բազմաթիվ Պ. գ. են գրել նաև հերետիկոսները, քրիստ. աղանդավորները և, գլխավորապես, գնոստիկյանները (տես *Գնոստիցիզմ*)՝ իրենց գաղափարախոսությունը Սուրբ Գրքի տեսքով ճշմարտացի ներկայացնելու համար: Քիչ չեն նաև այն Պ.գ., որոնք ստեղծել են եկեղեց. կենտրոնները կամ Աթոռները՝ ցույց տալու համար իրենց եկեղեցու կապը այս կամ այն առաքյալի հետ:

Եկեղեցին միշտ բացասաբար է վերաբերվել Պ. գ-ին, պայքարել նրանց դեմ: Հայ եկեղեցին նույնիսկ միջոցներ է ձեռնարկել՝ վանքերում կասկածելի և պատահական մարդկանց միջոցով գրքերի ընդօրինակումն ու բազմացումը կանխելու նպատակով: Այդ մտահոգությամբ է, որ Սսի 1243-ի ժողովի ընդունած ԺԱ կանոնով պահանջվել է «զսուրբ գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց, գիտնոց և ուղղափառաց»: Այնուհանդերձ, Ընդհանրական եկեղեցին, թյուրիմացաբար, մի կարճ ժամանակ ընդունել է որոշ Պ. գ. (Պետրոսի Հայտնությունը, Պողոսի Առ Կորնթացիս Գ նամակը են)՝

իբրև աստվածաշնչական, և դրանք ներմուծել Նոր կտակարանի կանոնում: Պողոսի Առ Կորնթացիս Գ նամակը որոշ շրջան կանոնական է համարվել նաև Հայ և Ասորի եկեղեցիներում: Հին և Նոր կտակարանների անկանոնականները, որոնք հիմնականում գրվել են հունարեն, միջին դարերում թարգմանվել են (ղպտերեն, եթովպերեն, հայերեն, արաբերեն, լատիներեն, սլավոներեն են) և տարածվել քրիստ. բոլոր երկրներում:

Հայ եկեղեցին տարբեր ժամանակներում կազմել է Հին և Նոր կտակարանների կանոնական գրքերի, ինչպես նաև անկանոն գրքերի ցուցակներ: Դրանք հայ մատենագիտ. գրականության հնագույն նմուշներն են և մեծ արժեք են ներկայացնում հայ մատենագիտության պատմության, բանասիրության և հայագիտության համար: Հայկ. ինքնուրույն Պ. գ. որպես այդպիսիք չկան: Հայտնի են բավական մեծ թվով հայերեն Պ.գ., որոնք թարգմանություններ են հուն-ից և ասոր-ից, անկանոն գրքերից ծագած գրական վերամշակումներ կամ բանահյուս. ստեղծագործություններ են: Պ. գ-ի հայերեն թարգմանությունները մեծ մասամբ կատարվել են V–VI դդ.:

Պ.գ-ի հայերեն ցանկերից առաջինը *Սամուել Անեցու* ավանդածն է: Ըստ նրա, 590-ին Հայաստան են եկել ասորի նեստորական քարոզիչներ, որոնք շուտով հալածվել են, բայց նրանց բերած «սուտ» գրքերը թարգմանվել են հայերեն: Սամուել Անեցին տալիս է նաև թարգմանված գրքերի անունները՝ թվով 10, իսկ մեկ այլ՝ առավել լրիվ ցանկում հիշատակվում են 16 անկանոնականների անուններ: Դրանց հաջորդում են (XIII դ. ընդօրինակությամբ) *Մխիթար Այրիվանեցու* «Ճառընտիր»-ում պահպանված, նրա ժամանակ (XIII դ.) գոյություն ունեցող հայերեն Պ. գ-ի երեք ցուցակները: Ցուցակներից առաջինը, որ կրում է «Գիրք զոր ունին Հրեայքն ի ծածուկ» խորագիրը, վերաբերում է Հին կտակարանի անկանոն գրքերին և թվարկում է 10 գիրք: Հաջորդը, որը կրում է «Իսկ ըստ Նորոյս» խորագիրը, վերաբերում է Նոր կտակարանի Պ. գ-ին և թվարկում է 5 կամ 7 գիրք (եթե վերջում հիշատակվող ընդհանրական թղթերը հաշվենք առանձին-առանձին): Երրորդ ցուցակում Մխիթար Այրիվանեցին նշել է Կղեմես Հռոմայեցու (I դ.) «ընդունելի» համարած գրքերը, որոնցից 6-ը նորկտակարանային անկանոնականներ են: Մխիթար Այրիվանեցին ավանդել է նաև *Հովհաննես Սարկավագի* (XI դ.) կազմած «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»-ը, այսինքն՝ Աստվածաշնչի Կանոնը, որոնց մեջ կան Հին և Նոր կտակարանների մի քանի Պ. գ.: Բացի այդ ցուցակներից հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են հարյուրից ավելի պարականոններ (առավելապես՝ նորկտակարանային), որոնց զգալի մասը մեզ է հասել զանազան տարբերակներով, խմբագրություններով և խորագրերով:

Պ. գ., լինելով կրոնական հին ավանդություններ և նաև՝ պատմ. հիմք պարունակող գրություններ, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նախնական եկեղեցու պատմության, հոգևոր և ծիսական գրության պատկերն ամբողջացնելու տեսակետից, պատկերացում են տալիս Հին եկեղեցու ծոցում ծնված աղանդների, եկեղեցու կյանք ներթափանցած գնոստիկյան, հուդայական, հունական, տիեզերաբան. և փիլ. հայացքների, ինչպես նաև առաջին քրիստոնյաների բարքերի ու սովորությունների մասին: Պ. գ. որոշ ազդեցություն են թողել հին քրիստ. և միջնադարյան արվեստի ու գրականության վրա, պատճառ են դարձել եկեղեց. մի շարք տոների և ավանդությունների ձևավորման, անուղղակիորեն նպաստել են առաքելական ավանդության ճշմարտության, ուղղափառության և վավերականության ըմբռնմանը:

Հայ իրականությունում Պ. գ. ազդեցություն են ունեցել արվեստի և գրականության վրա: XV դ. սկզբին Առաքել Սյունեցին իր նշանավոր «Ադամագիրք»-ը, XVIII դ. սկզբին Թովմա Ագուլեցին իր «Պատմութիւն Թովմայի առաքելոյն» ծավալուն բանաստեղծությունը մասամբ կամ ամբողջովին հյուսել են անկանոնականների վրա: Պ. գ-ից ազդվել են հայկ. մանրանկարչությունը, քանդակագործությունը ևն:

Գրկ. Զարբհանալյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վնտ., 1889: Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց, Վնտ., 1896 (հրտ. Հովսեփյան Ս.): Սարգիսյան Բ., Ուսումնասիրութիւնք Հին կտակարանի անվավեր գրոց վրա, Վնտ., 1898: Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց, Վնտ., 1898 (հրտ. Տայեցի Ե.): Տայեցի Ե., Հայկական հին և նոր դպրութեանց անվավեր գիրք Նոր կտակարանաց, «Բազմավեպ», 1899, էջ 128–136: Անկանոն գիրք առաքելականք, Վնտ., 1904 (հրտ. Չրաքյան Ք.): Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ.1, Ե., 1959, էջ 898–913: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, մաս 1, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 259–288:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՐԶՅԱՆ Սուքիաս [10.12.1837, Աստապատ (Նախճավանի գավառ) – 12.9.1914, Վաղարշապատ], արքեպիսկոպոս, բանասեր, մանկավարժ: Ավարտել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցը (1856): 1863-ին նշանակվել է Թիֆլիսի վիճակի կոնսիստորիայի անդամ: 1869-ից՝ վարդապետ, 1875-ից՝ եպիսկոպոս, 1893-ից՝ արքեպիսկոպոս: Եղել է *Սինոդի* անդամ (1886–91), Ախալցխայի (1869–72), Ալեքսանդրապոլի (1872–74, 1875–77), Նոր Նախիջևանի (1881–1883), Աստրախանի (1883–86), Երևանի (1888–1890, 1899–1903), Ատրպատականի (1893–95) հայոց թեմերի առաջնորդ: Դասավանդել է Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցում (1860–63), *Գևորգյան ճեմարանում* (1874–75, 1895–99), եղել ճեմարանի տեսուչ (1895–99), «*Արարատ*» ամսագրի խմբագրապետ (1897–99): Մատուցած ծառայությունների համար ցար. կառավարությունը 1886-ին նրան շնորհել է Ս.Ստանիսլավի առաջին կարգի շքանշան: Պ. զորավիգ է եղել հայ դպրոցական կյանքի բարելավմանը, պայքարել հայ եկեղեցու ներքին գործերին միջամտելու, եկեղեց. գույքի բռնագրավման, հայկ. դպրոցները փակելու՝ ցար. կառավարության քաղաքականության դեմ: Հակակառավար. ելույթների համար աքսորվել է Օրյոլ (1891–1893) և Օրենբուրգ (1903–05):

Պ-ի նյութ. օժանդակությամբ են իրականացվել «Պատմագիրք Հայոց» մատենաշարի հատորների [Ղազար Փարպեցի (1904), Ագաթանգեղոս (1909), Մովսես Խորենացի (1913)], Ս. Ամատունու «Հին և նոր պարականոն ու անվավեր շարականներ» (1911) ուսումնասիրության, Գրիգոր Կամախեցու «Ժամանակագրության» (1915), Մ. Օրմանյանի մի շարք երկասիրությունների տպագրությունը, Էջմիածնի տպարանի շինարարությունը ևն: Խոշոր գումար է կտակել հայ հին մատենագիրների երկերի (շուրջ 40) քննահամեմատական բնագրերը հրատարակելու համար (իրագործվել է մասամբ):

Հայ եկեղեցու պատմության հարցերին նվիրված նրա երկասիրությունները կարևոր սկզբնաղբյուր են նաև XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի հայ հաս. կյանքի ուսումնասիրության համար:

Երկ. Ճանապարհորդական տպավորութիւնք և համառոտ նկարագիր դեպքերի վերջին կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ, Ե., 1907: Պատվիրակութիւն Սուքիաս եպիսկոպոսի ի Պետերբուրգ. Հոգեւոր դպրոցների մասին, Վաղ-պատ, 1907:

Ստեփան Ստեփանյանց

ՊԱՐՍԻՑ ԺՈՂՈՎ 612/613 (այլ ենթադրությամբ՝ 615/616-ին), Տիզբոնի եկեղեցական ժողով: Հրավիրել է Պարսից արքա Խոսրով II Ափարվեզը նեստորականների (տես *Նեստորականություն*) կաթողիկոսության խնդրի առիթով: Արծարծվել են նաև դավանական հարցեր: Ժողովի ընթացքի, ընդունած որոշումների և Պարսից արքայի դիրքորոշման վրա մեծ ազդեցություն են գործել Պարսից թագուհի, ուղղափառ ասորուհի Շիրինը, արքունի ուղղափառ դուրուստապետ (բժշկապետ) Գաբրիել Շիգգարացին և Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունին: Հայաստանից Պ.ժ-ին մասնակցել են Մամիկոնեից Կոմիտաս եպիսկոպոսը (վերադարձից հետո՝ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոս) և Ամատունյաց Մատթեոս եպիսկոպոսը: Ուղղափառ Գաբրիել բժշկապետը Շիրին թագուհու միջոցով այնպիսի ազդեցություն է ձեռք բերել եկեղեց. խնդիրներում Պարսից պետության մեջ, որ ամեն կերպ աշխատել է բոլորովին ոչնչացնել նեստորականությունը և հաստատել արլ. ուղղափառությունը: Նեստորականներին, որոնք մի քանի տարի չունեին կաթողիկոս, Պ. ժ-ում ոչ միայն չի հաջողվել իրավունք ստանալ իրենց համար կաթողիկոս ընտրելու, ինչը ժողովի գլխ. խնդիրն էր, այլև Գաբրիել բժշկապետի դրդմամբ թագավորը նրանց գլխավորներին բանտարկել է, իսկ նեստորական նշանավոր աստվածաբան Գեորգ Իզալացուն՝ խաչել: Գաբրիել բժշկապետին, սակայն, չի հաջողվել իր ուզած մարդուն նեստորական եկեղեցու կաթողիկոս դարձնել, ինչպես նրան լիազորել էր Խոսրով II-ը:

Պ. ժ-ին ներկայացվել է Հայ եկեղեցու Հավատո գիրը կամ Դավանության թուղթը, որ գրել էր Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսը: Երկար վիճաբանություններից հետո ընդունվել են միայն երեք *տիեզերական ժողովները*, մերժվել է *Քաղկեդոնի ժողովը*, ինչպես նաև նեստորականությունը: Հայ եկեղեցու դավանանքը Պարսից տերության սահմաններում ճանաչվել է ուղղափառ դավանություն:

Գրկ. Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Սեբեոս, Պատմութիւն, Ե., 1979: Տեր-Մինասյան Ե., Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971, էջ 45–58:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԱՐՏԱՎԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ, գումարվել է 768-ին, Հայոց կաթողիկոս *Սիոն Ա*

Բավոնեցու նախաձեռնությամբ, Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Պարտավ քաղաքում, որն այդ ժամանակ Աղվանից կաթողիկոսության աթոռանիստն էր: Հայաստանի մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ Դվինը գրավել էին արաբները, և դրանով է Սիոն Ա Բավոնեցին բացատրել ժողովը Պարտավում անցկացնելու հանգամանքը: Մասնակցել են եպիսկոպոսներ, երեցներ, ինչպես նաև ազատներ ու նախարարներ՝ սպարապետ Սահակ Բագրատունու գլխավորությամբ: Այն հոգևորականները, որոնք չեն կարողացել գալ Պարտավ, գրով հայտնել են իրենց համաձայնությունը ժողովի կայացնելիք որոշումներին: Մասնակցել են նաև Աղվանից Դավիթ կաթողիկոսը, Աղվանից աշխարհի իշխաններ և ազատներ: Ժողովն ընդունել է 24 կանոն, որ «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ում հայտնի է «Սիոն կաթողիկոսի կանոնախումբ» անունով: Կանոնները վերաբերում են եկեղեց. կարգ ու կանոնին, եկեղեցականների պարտավորություններին և իրավունքներին: Եպիսկոպոսներին արգելվել է մյուռոն օրհնել, բռնի տուգանքներ գանձել, տուգանքները և հարկերը գրպանել, իրենց չենթարկվող վիճակների համար քահանաներ ձեռնադրել, եկեղեց. հասույթներով հարկեր վճարել: ԺԱ կանոնն արգելել է հեթանոսների հետ ամուսնությունը, ԺԳ կանոնը՝ երրորդ ամուսնությունը: ԺԶ կանոնով արգելվել է ազգականների միջև ամուսնությունը՝ մինչև չորրորդ սերունդ (նույն արգելքը Հայոց եկեղեց. իրավունքում մինչ Պ. ե. ժ. սահմանել են նաև Շահապիվանի ժողովի ԺԳ, Աղվենի ժողովի Ժ կանոնները): ԺԷ կանոնը խստիվ արգելել է ուրիշ վիճակներից եկած թափառաշրջիկներին ողորմություն տալը. մուրացիկներին պետք է օգնություն ցույց տրվեր ըստ իրենց թեմի տարածքի: Դրա համար պատվիրվել է կառուցել անկելանոցներ՝ հիվանդներին և անկարողներին մի տեղ հավաքելու և թույլ չտալու, որ նրանք մուրացկանությամբ ու թափառաշրջիկությամբ զբաղվեն: Մեկ այլ կանոնով թեմի առաջնորդներն ու ազատները պարտավոր էին հոգալ ավերված անկելանոցները, բարեխնամ հաստատությունները նորոգելու, նշանակված տուրքը ժողովրդից հավաքելու և դրանով կարոտյալներին խնամելու մասին: ԻԴ կանոնով կանոնական են ճանաչվել Հին կտակարանի գրքերից 37-ը:

Գրկ. Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 2, Ե., 1971, էջ 3–18: Մ խ ի թ ա ր յ ա ն ց Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874: Ղ լ տ ճ յ ա ն Ա., Կանոնք Պարտավի ազգային ժողովի (Սիովն կաթողիկոսի), Վաղ-պատ, 1905: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արտաշես Ղազարյան

ՊԵՏՐՈՍ Ա ԳԵՏԱԴԱՐՁ (ծ. թ. անհտ – 1058, Սեբաստիա, ամփոփվել է Ս. Նշան վանքի բակում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1019-ից: Հաջորդել է *Սարգիս Ա Սևանցուն*, նրա կենդանության օրոք ու նրա ձեռքով կաթողիկոս օծվել Անիում: Պ. Ա. Գ-ի աթոռակալության սկիզբը համընկել է Անիի Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամի հետ, երբ Հայոց Գագիկ Ա թագավորի մահից (1020) հետո նրա երկու որդիների՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտ Դ-ի միջև գահակալ. կռիվներ են ծագել: Պ. Ա. Գ. այդ պայքարում աջակցել է Հովհաննես-Սմբատին: Թեև այդ վեճը կաթողիկոսի և իշխանների միջնորդությամբ 1021-ին հարթվել է, բայց երկիրը կրկին մասնատվել է. Անին շրջակայքով անցել է ավագին՝ Հովհաննես-Սմբատին, իսկ թագավորության մնացած մասը (Դրուց աշխարհ)՝ Աշոտին: 1022-ին բյուզ. զորաբանակի ներխուժումը Բագրատունյաց Հայաստան կանխելու նպատակով, Հովհաննես-Սմբատի կարգադրությամբ, Պ. Ա. Գ. Տրապիզոնում Վասիլ II կայսրի հետ կնքել է պայմանագիր, որի համաձայն, Անիի թագավորությունը Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո անցնելու էր կայսրությանը: Տրապիզոնի պայմանագիրը մեծ զայրույթ է առաջացրել Անիում. Պ. Ա. Գ. ստիպված անցել է Սեբաստիա և Անի վերադարձել միայն 1026-ին: Տրապիզոնում բյուզ. կայսրի և ավագանու ներկայությամբ մասնակցել է *Ջրօրհնեքի* հանդիսավոր արարողությանը՝ կատարելով մի ծես, որի չափազանցված արձագանքները հետագայում ծնունդ են տվել կաթողիկոսի Գետադարձ մականվանը: Ծեսի ժամանակ հայ հոգևորականները կաթողիկոսի գլխավորությամբ կանգնել են գետի հոսանքի վերին մասում, իսկ հույն հոգևորականները՝ ստորին, որպեսզի հայերի օրհնած ջուրը վերստին օրհնեն: XI–XII դդ. բյուզանդացիների հետ բորբոքված դավանաբան. վեճերի մթնոլորտում Հայաստանում ստեղծվել է այն ավանդապատումը, թե Պ. Ա. Գ-ի օրհնությունից հետո գետի հոսանքը կանգ է առել, ապա՝ հետ դարձել:

Պ. Ա. Գ-ի բյուզանդամետ քաղաքականությունը 1031-ին առաջացրել է բողոքի նոր ալիք, և նա ստիպված անցել է կայսրության տիրապետության ներքո գտնվող Վասպուրականի Ձորավանքը (նախկին կաթողիկոսանիստ): 1037-ին Հովհաննես-Սմբատը հետ է կանչել նրան և արգելափակել Բջնու ամրոցում՝ կաթողիկոս օծելով Սանահինի վանահայր Դիոսկորոսին: Սակայն մեկ տարի անց Պ. Ա. Գ-ի կողմնակիցներին հաջողվել է Աղվանից կաթողիկոս Հովսեփի գլխավորությամբ հոգևորականների, իշխանների ու ազատների ժողով գումարել և նրան վերահաստատել (1039-ին) կաթողիկոս. աթոռին, իսկ Դիոսկորոսը վերադարձել է Սանահին:

Հովհաննես-Սմբատի և նրա եղբոր մահից (1041) հետո վերջինիս որդի Գագիկ Բ-ին Պ. Ա. Գ. 1042-ին Անիում օծել է Հայոց թագավոր: Այս շրջանում կաթողիկոս. տեղապահ է հաստատել իր քրոջ որդուն՝ Խաչիկին (*Խաչիկ Բ Անեցի*): Հավատարիմ մնալով Տրապիզոնի պայմանագրին՝ Պ. Ա. Գ. իշխան Վեստ Սարգսի գործակցությամբ 1045-ին Գագիկ Բ-ին դրդել է մեկնել Կ. Պոլիս և ներկայանալ Կոստանդին Մոնոմախ կայսրին, իսկ նրա մեկնումից հետո կայսրին է ուղարկել իրեն վստահված Անիի բանալիները: Հանգակցելով հայկ. պետականության կործանմանը՝ Պ. Ա. Գ. հույս է ունեցել Բյուզանդիայի հովանավորությամբ ամրապնդել իր կաթողիկոս. իշխանությունը: Սակայն կայսրությունը, որը մտադիր էր վերացնել նաև Հայ եկեղեցու անկախությունը, Անին գրավելուց հետո կտրուկ փոխել է իր վերաբերմունքը Պ. Ա. Գ-ի հանդեպ և սկսել հալածել նրան: Պ. Ա. Գ. 1046-ի վերջին հարկադրված թողել է Անին և տեղափոխվել Արծն, իսկ 1047-ի ապրիլին Խաչիկ Բ Անեցու հետ միասին ձերբակալվել և ուղարկվել է Կ. Պոլիս, բայց շուտով ազատ է արձակվել: Համոզվելով, որ հալածանքները կշարունակվեն նաև հետագայում, Պ. Ա. Գ. 1049-ին, Կ. Պոլիս մեկնելուց առաջ կաթողիկոս. օծմամբ Խաչիկ Բ Անեցուն թողել է փոխանորդ Անիում: Չորս տարի Կ. Պոլսում «պատվավոր աքսորականի» վիճակում պահելուց հետո, Պ. Ա. Գ-ին իրավունք են տվել հաստատվել Սեբաստիայում, որտեղ և մնացել է մինչև իր մահը:

Կյանքի վերջին տարիներին Պ. Ա. Գ., տեսնելով, որ Բագրատունյաց թագավորության պայվերացումից հետո հույներն անթաքույց պայքար են ծավալել Հայ եկեղեցու ու նրա կենտրոնի՝ կաթողիկոս. աթոռի դեմ, վերանայել է իր նախկին քաղ. կողմնորոշումը: Նրա պատվերով այդ տարիներին *Անանիա Սանահնեցին* գրել է «Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց» երկը՝ նպատակ ունենալով զորացնել Հայ եկեղեցու գաղափարական, դավանաբան. ոգին՝ ընդդեմ բյուզ. նկրտումների: Պ. Ա. Գ-ի պատվերով Անանիա Սանահնեցին կազմել է նաև Պողոսի թղթերի մեկնությունը, իսկ Հովհաննես վրդ. Տարոնեցին (*Հովհաննես Կոզեռն*) գրել է Բագրատունյաց տան պատմությունը (չի պահպանվել):

Պ. Ա. Գ. հայ հոգևոր երգարվեստի երախտավորներից է: Շարականագիրների միջնադարյան ցուցակների հեղինակները միահամուռ նրա գրչի վաստակն են համարում Ննջեցելոց և Մարտիրոսաց կարգերի բազմաթիվ *շարականները*: Առավել հայտնի է Պ. Ա. Գ-ի ս. Վարդանանց կանոնի «Արիացեալք առ հաւատակսն» մանկունքը, որն աչքի է ընկնում մեղեդիական հարուստ և ինքնատիպ նկարագրով:

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու՝ Պ. Ա. Գ-ին հասցեագրած բազմաթիվ նամակներից երևում է, որ կաթողիկոսը ժամանակի ամենազարգացած և ուսյալ անձնավորություններից էր: Միաժամանակ հայ պատմիչները նշել են նաև նրա իշխանասիրությունն ու արծաթասիրությունը, ինչի համար պարսավանքի է ենթարկվել դեռ կենդանության օրոք:

Կաթողիկոս. գահին Պ. Ա. Գ-ին հաջորդել է Խաչիկ Բ Անեցին:

Գրկ. Ա ր ի ս տ ա կ ե ս Լ ա ս տ ի վ ե ր ց ի, Պատմու-
թյուն, Ե., 1971: Մ ա տ թ ե ո ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի, Ժամա-
նակագրություն, Ե., 1991: Կ ո ս տ ա ն յ ա ն Կ., Տէր
Պետրոս Ա Գետադարձ, Վաղ-պատ, 1897: Օ ր մ ա ն -
յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Մ ա թ և ո ս -
յ ա ն Կ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և քա-
ղաքամայր Անին, «Էջմիածին», 1992, № 9–11:
Ա ր և շ ա տ յ ա ն Ա., Անիի երաժշտական մշակույթը
և նրա հետ կապված շարականագիրները, «Բազմա-
վեպ», 1995, № 1–4:

Կարեն Մաթևոսյան

ՊԵՏՐՈՍ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՑԻ, Բ ե ր դ ո ւ մ յ ա ն, Ա ղ ա մ ա լ յ ա ն (1720/22, Նախիջևան – 1787, Էջմիածին, թաղված է միաբանական գերեզմանատանը), արքեպիսկոպոս, աստվածաբան, մեկնիչ, փիլիսոփա, բանաստեղծ: Կ. Պոլիս տեղափոխվելուց հետո աշակերտել է XVIII դ. նշանավոր բանաստեղծ, գիտնական

Բաղդասար Դպիրին: Հինգ տարում Կ. Պոլսի Մայր դպրատան լրիվ դասընթացն ավարտելուց հետո, 1740-ական թթ. վերջին, Կ. Պոլսի Հակոբ Նալյան Հայոց պատրիարքի (1741–64) օրոք ընդունել է հոգևոր կոչում՝ ձեռնադրվելով աբեղա: Այնուհետև ուղարկվել է Ղրիմ՝ Ս. Օգսենտի վանքը, որպես վանահայր և առաջնորդ: Ղրիմից տեղափոխվել է Էջմիածին, իսկ 1759-ին *Հակոբ Ե Շամախեցի* Հայոց կաթողիկոսի ձեռամբ ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: 1759–62-ին կաթողիկոսի նվիրակն էր Կարինում, որտեղ լրացրել է իր ուսումը՝ ստանալով ասոր. և լատ. կրթություն: *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսի օրոք Էջմիածնում ծավալել է բեղմնավոր մանկավարժ. գործունեություն:

Պ. Ն. գրել է մի շարք աստվածաբան. և մեկնողական գործեր «ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ»: 1764-ին պատրաստ էր նրա ավետարանական առակների մեկնությանը նվիրված աշխատությունը, որը հայտնի է «Աղբիւր բացեալ» անվամբ: 1769–73-ին Էջմիածնում Պ. Ն. գրել է իր աստվածաբան., մեկնողական, փիլ. երկերի, քարոզների, աղոթքների մեծ մասը, որոնք հիմնականում նախատեսված էին Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտության համար: Սակայն Սիմեոն Ա Երևանցու անբարյացակամ վերաբերմունքը (նույնիսկ Պ. Ն-ու երկերը այրելու հրաման է արձակել) զգալի ստվեր է գցել նրա գործունեության վրա: Կաթողիկոսը Պ. Ն-ուն հեռացրել է Էջմիածնից և 1772-ին նշանակել կաթողիկոսության նվիրակ Եվդոկիա (Թոքատ) քաղաքում: Այստեղ նա ավարտել է իր «Մեկնութիւն Յոբայ» երկը (1776): 1777-ին վերադարձել է Էջմիածին, սակայն Եվդոկիայում նվիրակության ժամանակ թույլ տված վարչ. սխալների պատճառով չկարողանալով Մայր աթոռին վճարել պահանջվող գումարը՝ վերջնականապես գժտվել է կաթողիկոսի հետ, հեռացվել միաբանությունից և բանտարկվել:

Եղբոր մահից հետո կտակի հետ կապված հարցերը լուծելու համար ազատ է արձակվել և 1778-ի ապրիլին մեկնել է Կ. Պոլիս՝ պայմանով, որ վերադառնալու է և որևէ վայրում առաջնորդ չի նշանակվելու: Սակայն հակառակ Սիմեոն Ա Երևանցու կամքի, Կ. Պոլսի Զաքարիա Կաղզվանցի պատրիարքը ջերմ ընդունելություն է ցույց տվել Պ. Ն-ուն և նշանակել Եվդոկիայի հոգևոր առաջնորդ, բայց, հավանաբար, Պ. Ն. չի հասցրել պաշտոնը ստանձնել: 1780-ին վախճանվել է Սիմեոն Ա Երևանցին, իսկ նոր կաթողիկոսը՝ Ղուկաս Ա Կարնեցին, Պ. Ն-ուն հրավիրել է Էջմիածին: 1782-ի նոյեմբ. Պ. Ն. վերադարձել է Մայր աթոռ և վերականգնվել Էջմիածնի միաբանության շարքերում: 1783-ի ապրիլին նշանակվել է Կարինի առաջնորդ: Կյանքի վերջին տարիների մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ:

Պ. Ն. թողել է գրական մեծ ժառանգություն: Երևանի Մատենադարանում ավելի քան 160 ձեռագրեր պարունակում են նրա մոտ 20 անուն գործերը: Գրել է բազմաժանր և բազմաբնույթ երկեր, որոնք բաժանվում են 4 հիմն. խմբի.

ա. Մ ե կ ն ո ղ ա կ ա ն ե ր կ ե ր. «Մեկնութիւն Ծննդոց», գրել է 1777-ին: Իր բոլոր գործերի նման այս աշխատությունն էլ մեծածավալ է: Ծննդոց գրքի հիսուն գլուխները մեկնված են տող առ տող՝ համեմված Աստվածաշնչյան մյուս գրքերի մեջբերումներով և այլայլ հեղինակներից կատարած հղումներով: «Մեկնութիւն Յոբայ» (1776), «Մեկնութիւն Երգ երգոցի» (1771): Վերջինս թերի է, մեկնված է ընդամենը 4 համար՝ Ա 4, Գ 8 և Դ 11–12: Սակայն այդ վիճակով էլ երկն աստվածաբան. արժեքավոր նյութ է պարունակում և հեղինակի մեկնողական ուշագրավ գործերից է: «Աղբիւր բացեալ»-ը (Մեկնութիւն ավետարանական առակների) Պ. Ն-ի ամենահայտնի և ամենատարածված երկն է: Միայն Մատենադարանում կան այս գործը պարունակող 60-ից ավելի ձեռագրեր: Երկու անգամ հրատարակվել է Էջմիածնում (1845, 1857): «Մեկնութիւն Յայտնութեան ս. Յովհաննու» (հրտ. 1846, Կալկաթա): Ի տարբերություն մյուս գործերի, սա խմբագր. աշխատություն է, որտեղ ի մի են բերված նախորդ մեկնողական երկերը՝ Հովհաննեսի Հայտնության վերաբերյալ: Մեկնող. երկերից են նաև՝ «Մեկնութիւն Թղթոյն Պօղոսի առ Եփեսացիս» (հրտ. 1850, Երուսաղեմ) և «Մեկնութիւն Գործք առաքելոցի» (չի պահպանվել):

բ. Ա ս տ վ ա ծ ա բ ա ն ա կ ա ն - փ ի լ ի ս ո փ ա յ ա կ ա ն ե ր կ ե ր. «Աստուածաբանութիւն» (հրտ. 1827, Կալկաթա): Երկու հատորից բաղկացած այս աշխատությունը լուրջ պատկերացում է տալիս XVIII դ. աստվածաբան. մտքի զարգացման աստիճանի մասին: 15 գլուխներից կազմված առաջին հատորում հեղինակը հանգամանորեն և խոր իմացությամբ քննել է Աստծո ստորոգելիները, Աստծո ճանաչման միջոցներն ու հնարավորությունները, Աստծո պատկեր հանդիսացող մարդու՝ Գերագույնի այս կամ այն հատկության հետ ունեցած նմանություններն ու տարբերությունները: Երկրորդ հատորը (յոթ գլուխ) նվիրված է Ս. Երրորդությանը և նրա երեք Անձերին: «Կշիռ արդարութեան» գործը հավանաբար գրվել է Էջմիածնում, հեղինակի ուսուցչության տարիներին: Իր բովանդակությամբ որոշ չափով «Աստուածաբանութեան» նմանվող այս երկը նույնպես գրվել է «ի յօգուտ մանկանց»: Փիլ. բնույթի երկերն են. «Տրամաբանութիւն», «Մեկնութիւն վերլուծութեանցն Արիստոտելի», «Ասացուածք իմաստնոց» (թարգմանական ժողովածու անտիկ և քրիստոնյա փիլիսոփաների ասույթներից):

գ. Ք ա ր ո զ ն ե ր և ա ղ ո թ ք ն ե ր. Պ. Ն-ու մատենագր. վաստակի մեջ իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում քարոզները, որոնք արտասանվել են տարվա ընթացքում՝ եկեղեց. բոլոր տոներին, և ապա գրի են առնվել: Քարոզները բաղկացած են երկու հատորից՝ «Քարոզք տարեկան» (1771), որոնք պարունակում են հիսուն ինքնուրույն գործեր՝ նվիրված այս կամ այն Տերունական խոսքին կամ հատուկ տոներին: Սա այն գործերից է, որ Սիմեոն Ա Երևանցին հրամայել էր այրել ու ոչնչացնել:

Պ. Ն. հորինել է նաև հատուկ արձակ աղոթքներ՝ մանավանդ ճանապարհորդների և վաճառականների համար, որոնք հաճախ ձեռագրերում տեղադրվում են «Ապաշխարան» կոչվող տաղերի ժողովածուի մեջ՝ որպես 2-րդ հատոր: Պ. Ն-ու աղոթքները հրատարակել է Էջմիածնի միաբան Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը 1845-ին՝ «Երգարան աղօթից ի պէտս վաճառականաց և ճանապարհորդաց» վերնագրով:

դ. Չ ա փ ա ծ ո ե ր կ ե ր. Պ. Ն. իր ժամանակի նշանավոր բանաստեղծներից և տաղասացներից էր: Իր տաղերի մի մասը հեղինակը 1760-ական թթ. հավաքել է մի ժողովածուի մեջ, որը կոչվել է «Ապաշխարան»: Այստեղ հավաքված են հեղինակի լավագույն կրոն. բանաստեղծությունները՝ նվիրված Սուրբ Երրորդության երեք Դեմքերին, Աստվածամորը, ավետարանական տարբեր թեմաների: Գրել է նաև «Յիսուս փեսայ» անունով մեծածավալ մի պոեմ, 100-ից ավելի տաղեր՝ հիմնականում Աստվածաշնչյան թեմաներով:

Գրկ. Մ ս ե ր յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի..., Մ., 1876: Ա լ պ ո յ ա ճ յ ա ն Ա., Պատմութիւն Եւդոկիոյ հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 714–716: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Լ ե ո, Երկ. ժող., հ. 3, Ե., 1973: Ն ա զ ա ր յ ա ն Շ., Պետրոս Նախիջևանցին և XVIII դարի վերանորոգվող հայ հոգևոր երգը, ՊԲՀ, 1981, № 3: Ա ջ ա պ ա հ յ ա ն Մ., Պետրոս արք. Բերդումյան (կյանք և մատենագրական վաստակ), «Էջմիածին», 1991, № 7–8: Ն ո ւ յ ն ի, Պետրոս Բերդումյանի նորահայտ «Երգ երգոցի մեկնությունը», «Գանձասար», 2, 1992, էջ 220–252:

ՊԵՏՐՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑԻ, Պ ե տ ր ո ս Ք ե ր թ ո ղ (ծ. թ. անհտ – մոտ 558), մատենագիր, մեկնիչ, թարգմանիչ, Սյունյաց եպիսկոպոս (547–556): Մասնակցել է *Ներսես Բ Բագրևանդցի* կաթողիկոսի՝ նեստորականների դեմ գումարած ժողովներին, այդ թվում՝ 554-ի Դվինի Բ ժողովին: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, գրել է բազմաթիվ գործեր (պատմություն, մեկնություններ, ճառեր, ներբողներ), զբաղվել թարգմանչ. աշխատանքով: Պ. Ս-ու պատմության մասին հիշատակում են VII դ. պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին իր «Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի» գրքում և Ստեփանոս արք. Օրբելյանը՝ իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գրքում: Պ. Ս-ուց մեզ հասած ամբողջական գործերից է «Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն եւ միշտ կոյսն Մարիամ...» ճառը, որն ընթերցվում էր Հիսուսի ծննդյան տոնին: «Յաղագս Հաւատոյ» երկում տրված է երեք տիեզերական ժողովների, ինչպես նաև Եփեսոսի երկրորդ և Քաղկեդոնի ժողովների համառոտ պատմությունը: Ժամանակի դավան. խնդիրների նկատմամբ Հայ եկեղեցու դիրքորոշման հստակեցման տեսանկյունից կարևոր է «Հարցմունք յաղագս մարմնաւորութեանն տեառն զանազանք՝ Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի և Իմաստասիրի» («Արարատ», 1902) երկը, որին հաջորդել է «Հարցումն Վաչագանա իշխանի և պատասխանի Պետրոսի Սիւնեաց վերադիտողի» (Մատենադարան, ձեռ. № 3074) խորագիրը կրող գործը (թվով 24 հարց): Այստեղ երևում է հեղինակի հակաքաղկեդոն. դիրքորոշումը: Պ. Ս. իբրև իր գրությունների աղբյուր օգտագործել է *Դավիթ Անհաղթի* գործերը, ինչպես նաև Ընդհանրական եկեղեցու սուրբ հայրեր *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Գրիգոր Նյուսացու, Գրիգոր Նազիանզացու* և այլոց դավանաբան. երկերը: Գրել է նաև Ծննդյան ճառ, որից մեզ են հասել առանձին պատառիկներ:

Գրկ. Տեր-Մկրտչյան Գ., Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, Վաղ-պատ, 1902: Զարբհանալյան Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932: Աբեղյան Մ., Պետրոս Քերթող, Անդոկի և Բաբկենի գրույցը, Երկ., հ. 3, Ե., 1968, էջ 441–447: Պողարյան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 44–46:

«ՊՈԼՈԺԵՆԻԵ» («Положение») («Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան»), կանոնադրություն, որով պետք է առաջնորդվեր Հայ եկեղեցին Արևելյան Հայաստանը ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց (1828) հետո:

Նկատի առնելով Հայ եկեղեցու վարչության հետ փոխհարաբերությունների ճշտման ու կանոնավորման անհրաժեշտությունը՝ Ռուսաստանի կառավարությունը Արլ. Հայաստանի միացումից անմիջապես հետո ձեռնամուխ է եղել Հայ եկեղեցու համար իր քաղ. շահերին համապատասխանող կանոնադրության մշակմանը: Այդ նպատակով Կովկասի կառավարչապետ Ի. Ֆ. Պասկևիչը 1828-ի դեկտ. կազմել է հատուկ գաղտնի հանձնաժողով, որին անդամակցել են իշխան Բ. Հ. Բեհբութովը, Սերովբե վրդ. Արարատյան Կարնեցին, ուսուցիչ Հակոբ Շահան Ջրպետյանը և ռուս. աստիճանավոր, ազգությամբ լեհ Օչկինը: Սերովբե վարդապետը կաթոլիկությունից էր վերադարձել Հայ եկեղեցու գիրկը, Հ. Շահան Ջրպետյանը և Օչկինը կաթոլիկներ էին, իսկ Բ. Հ. Բեհբութովը բոլորովին անիրազեկ էր եկեղեց. գործերին: Զորսի գաղտնի հանձնաժողովը կազմել և 1830-ի մարտին Ի. Ֆ. Պասկևիչին է ներկայացրել Հայ եկեղեցու ներքին կյանքը կարգավորող կանոնադրության նախագիծ, որը Պետերբուրգում վերաքննվելուց և որոշ փոփոխությունների ենթարկվելուց հետո, 1836-ի մարտի 11-ին Նիկոլայ I կայսրի հրամանագրով վավերացվել է, իսկ 1837-ի հունվ. 1-ից՝ գործադրվել: Առաջին անգամ «Պ.»-ի հայերեն վերտառության մեջ օգտագործվել է «Լուսավորչական Հայոց եկեղեցի» արտահայտությունը (ռուսերենում՝ Գրիգորյան), որն այնուհետև շրջանառության մեջ դրվելով՝ համընդհանուր տարածում է գտել, թեև հակասել է Հայ եկեղեցու բուն էությանը, ծագմանը և ավանդությանը:

«Պ.» բաղկացած էր 141 հոդվածից և բաժանվում էր 10 գլխի: Առաջին գլուխը վերաբերում էր Հայ եկեղեցու ընդհանուր իրավունքներին և արտոնություններին, երկրորդը՝ կաթողիկոսին, երրորդը՝ *Սինոդին*, չորրորդը՝ թեմակալ առաջնորդներին, հինգերորդը՝ հոգևոր ատյաններին և հոգևոր կառավարություններին, վեցերորդը՝ մենաստաններին, յոթերորդը՝ ամուսնացած եկեղեցականներին, ութերորդը՝ հոգևոր դպրոցներին, իններորդը՝ եկեղեց. կայքի կառավարմանը, տասներորդը՝ եկեղեց. պաշտոնյաների եկամուտներին:

Ըստ առաջին գլխի, եկեղեցին վայելելու էր կայսերական հովանավորություն «հաւասար այլոց օտարազգի» դավանությունների. կարող էր տիրել իր անշարժ կայքին և ստանալ նորերը, եկեղեցականներն ազատորեն կատարելու էին պաշտամունքը, կախում էին ունենալու իրենց հոգևոր իշխանություններից, ազատ էին լինելու հարկատվությունից, ընտանիքով ու սերունդներով չէին ենթարկվելու մարմնական պատիժների: Կրոն. խնդիրների համար դատելու էին հոգևոր իշխանությունները, իսկ քաղաքաց. ու քրեական գործերի և օտարազգիների հետ ունեցած խնդիրների համար՝ սովորական դատարանները:

Ըստ երկրորդ գլխի, կաթողիկոսը ճանաչվում էր Հայ եկեղեցու գլխ. կառավարիչն ու վերին տեսուչը, պահպանում և վայելում էր իր հին տիտղոսները, դավան. ու պաշտամունքային և նմանօրինակ խնդիրների համար նրան էր պատկանում վերջնական վճիռ արձակելու իրավունքը, օրհնում էր Մյուռոնը և ձրի բաժանում այն, ձեռնադրում էր եպիսկոպոսներ, վարձատրում եկեղեցականներին, հրատարակում ընդհանրական թղթեր, ըստ իր հայեցողության տնօրինում վանական գործերը: Սինոդը պետք է միշտ գործակից լիներ նրան: Կաթողիկոսին արգելվում էր իր իշխանությունը, լիազորությունն ու իրավունքները փոխանցել ուրիշ ատյանի կամ անձի: Ընտրական ժողովը տեղի էր ունենալու Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում: Քվեարկուներն էին՝ Սինոդի ութ անդամները, Ս. Էջմիածնի միաբանության յոթ երեցները, Ս. Էջմիածնի միաբանության յոթ երեցագույն անդամներ (եպիսկոպոս կամ վարդապետ), յուրաքանչյուր թեմի առաջնորդը կամ նրան ներկայացնող մի եկեղեցական և ժողովրդի ընտրած մեկ աշխարհական:

Երրորդ գլուխը վերաբերում էր Սինոդին, որը սահմանում էր նրա կազմը, անդամների ընտրության կարգը, իրավասություններն ու պարտականությունները:

Ռուս. կայսրության տարածքում գտնվող հայկ. և հայաբնակ շրջանները բաժանվում էին վեց եկեղեց. թեմերի՝ Երևանի, Ղարաբաղի, Վրաստանի, Շամախու (Շիրվանի), Նոր Նախիջևան-Բեսարաբիայի և Աստրախանի:

Թեմակալ առաջնորդներն օժտվում էին համապատասխան կրոն. և հոգևոր իշխանությամբ իրենց թեմի շրջանակներում: Նրանց նշանակում և ազատում էր «թագավոր-կայսրը»: Թեմերում ստեղծվում էին հոգևոր ատյաններ (կոնսիստորիաներ)՝ չորսական անդամներով (մի վարդապետ և երեք քահանա): Նախագահը թեմակալ առաջնորդն էր: Կոնսիստորիաները նույն դերն էին կատարում առաջնորդի մոտ, ինչ որ Սինոդը՝ կաթողիկոսի: Անդամների ընտրությունը կատարում էր առաջնորդը՝ Սինոդի հավանությամբ, որին ենթակա էր կոնսիստորիան: Եկեղեց. ստորին վարչական միավորը ծխական համայնքն էր, որի անդամներն ընտրում էին քահանա և երեցփոխ:

Վեցերորդ գլխի համաձայն, վանքերի միաբանների թիվը ութից պակաս չէր կարող լինել: Միաբան լինելու համար երեսուն տարին պետք է լրացած լիներ: Հարկատու և ճորտական դասին պատկանողները կարող էին միաբան դառնալ Սենատի թույլտվությամբ: Ընծայացուներ կարող էին լինել միայն չափահասները: Ամուսնացած եկեղեցականներն օժտվում էին ազատության կամ ազնվականության իրավունքով՝ սերնդով հանդերձ, ազատվում էին հարկատվությունից:

Ըստ «Պ.»-ի, Էջմիածնում պետք է ստեղծվեր մեծ հոգևոր դպրոց (ճեմարան), իսկ յուրաքանչյուր թեմ ունենալու էր մեկ հոգևոր թեմական դպրոց: Այդ հիման վրա թեմական դպրոցներ են բացվել Երևանում (1837) և Շուշիում (1838): Բացի այդ, պահանջների և միջոցների համեմատ, վիճակներում կարող էին բացվել ծխական դպրոցներ:

Վերջին գլուխը վերաբերում էր քահանաների, ստորադաս հոգևորականության հասույթներին և որբերի ու այրիների հոգածությանը: Հասույթներն էին՝ ա. ծխականների կողմից տրվող որոշակի թոշակ, բ. պաշտոնեից, այսինքն եկեղեց. պաշտոնակատարության համար տրվող տուրք, գ. կամավոր ընծայատվություն: Խոստովանությունը և հաղորդությունը կատարվելու էին ձրի:

«Պ.» էապես կրճատում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և առհասարակ Հայ եկեղեցու իրավասությունները: Կաթողիկոսն արտասահմանի հայ համայնքների հետ կարող էր հաղորդակցվել միայն արտաքին գործերի նախարարության միջոցով, կաթողիկոսի հաստատումը զրկվում էր համահայկ. բնույթից: Բոլոր որոշումներն ու կանոնները ենթակա էին պետ. հաստատման: Տեղում Սինոդի պրոկուրորի մշտարթուն հսկողությունից զատ, բոլոր տեղեկագրերը, հիշատակագրերը, վիճակագրերը, հաշվետվությունները պետք է հաղորդվեին ներքին գործերի նախարարությանը: Թեմակալ առաջնորդների հաստատման եղանակը նսեմացնում էր կաթողիկոսի դերը, հակառակության ու չենթարկվելու ցանկության դուռ բացում առաջնորդների համար: «Պ.», ըստ էության, Հայ եկեղեցին կախման մեջ էր դնում ցար. կառավարությունից: Հայ եկեղեցին դժգոհությամբ է ընդունել «Պ.», ժողովուրդն այն իրավամբ համարել է հայոց ազգ. իրավունքային իրավամբ համարել է հայոց ազգ. իրավունքներն ու ավանդույթները սահմանափակող օրենք: Դրա հետ մեկտեղ «Պ.» ինչ-որ առումով նպաստել է Հայ եկեղեցու ներսում որոշակի կարգուկանոն հաստատելուն:

Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսն իր գահակալության ողջ ընթացքում գրեթե անտեսել է «Պ.» և գործել անկախաբար: *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը փորձել է ամբողջովին վերանայել «Պ.», դրա փոխարեն ընդունել տալ իր ներկայացրած նախագիծը, որով վերականգնվելու էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի լիակատար անկախությունը և միանձնյա իշխանությունը: Կառավարությունը, սակայն, անտեսել է այդ նախագիծը: *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը հասել է այն բանին, որ 1868-ին հօգուտ եկեղեցու ի վերջո լուծել է կուսակրոն հոգևորականության թոշակների հարցը, 1874-ին բացել է *Գևորգյան ճեմարանը*, զարկ տվել ծխական դպրոցների ցանցի ընդլայնմանը: Դպրոցական գործի ծավալման առումով «Պ.» դրական դեր է խաղացել: Դադարել է գործելուց 1917-ին:

Վալտեր Դիլոյան

ՊՈՂԱՐՅԱՆ Նորայր (ավազանի անունը՝ Ադամ-Նորայր) (17.1.1904, Այնթապ – 19.12.1996, Երուսաղեմ), ձեռագրագետ, հայագետ, բանաստեղծ, մանկավարժ: Գրչանունները՝ Ծովական և Վանատուր: Նախն. կրթությունն ստացել է Այնթապի Վարդանյան, ապա՝ *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում* (1922–27): Աշակերտել է Ե. *Դուրյանին*, Մ. Նարոյանին, Բ. *Կյուլեսերյանին*: Լոնդոնի Քինգս քոլեջում և Մանչեստրի համալսարանում հետևել է աստ-

վաճառքանության դասընթացների (1928–30): 1928-ից՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի միաբանության անդամ: 1923-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1928-ին՝ կուսակրոն քահանա, 1951-ին՝ եպիսկոպոս, 1973-ին Վազգեն Ա կաթողիկոսը նրան շնորհել է արքության պատիվ և տիտղոս: 1930–1935-ին և 1941-ից՝ ուսուցիչ Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, 1935–40-ին՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի նորաստեղծ Դպրեվանքի վերատեսուչ և ուսուցիչ: Դասավանդել է Սուրբ Գիրք և մեկնություն Սուրբ Գրոց, ժամակարգություն, աստվածաբանություն, եկեղեց. կանոնագիտություն, Հայ և Ընդհանրական եկեղեցու պատմություն, հայոց լեզու, հայ մատենագրություն, ծիսագիտություն, Նոր կտակարանի ներածություն ևն: Կազմել ու հրատարակել է հայ մատենագրության, կանոնագիտության, ծիսագիտության, տոմարագիտության և այլ դասագրքեր: 1943–1957-ին եղել է վանքի ելևմտից տեսուչը, միաբանության ընդհանուր ժողովի ատենապետը, 1949–92-ին՝ Երուսաղեմի մատենադարանապետը: Աշխատակցել է «Սիոն», «Հայ խոսնակ», «Բանբեր Մատենադարանի», «Հասկ» (1936–1939-ին՝ խմբագիր), «Էջմիածին», «Արմաշ» և այլ պարբերականների:

Պ-ի ուսումնասիրությունները վերաբերում են հիմնականում պատմագիտությանը, բանասիրությանը, աստվածաբանությանը, ծիսագիտությանը, վավերագրությանը, ինչպես և գրչությանը, գրչագրերին, անտիպ երկերին: Ուսանելի և երախտիքի արժանի է նրա՝ հայ մատենագիրներին նվիրած «Հայ գրողներ (Ե–ԺԷ դար)» (1971) երկը: Պ. հեղինակել է նաև «Հայ նկարողներ (ԺԱ–ԺԷ դար)» (1989), «Ծիսագիտութիւն» (1990), «Տաթևյանց սերունդ» (1991), «Հայկական խաչեր» (1991), «Հայ գրիչներ (Թ–ԺԷ դար)» (1992), «Հայ եկեղեցվո Հավատո հանգանակները» (1993), «Գրիգոր Նարեկացի – ներբողներ» (1995), «Ժամակարգութիւն (ԺԶ դար)» (1996) և այլ, թվով 37 գիրք ու շուրջ 1600 հոդված: Խմբագրել, կիտականորեն վերակազմել և լույս է ընծայել «*Գիրք Թղթոց*» (1994) ժողովածուն: Պ-ի գիտ. վաստակի գլուխգործոցը Երուսաղեմի ձեռագրատան գրչագրերի՝ ժամանակագրություններով, հիշատակագրություններով մատենագիտությունն է՝ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց» (հհ. 1–11, 1966–1991), որի շնորհիվ հազարավոր գրչագիր մատյաններ, հայոց մշակույթի պատմությանը վերաբերող բազմաթիվ նյութեր փրկվել են մոռացությունից: Ցուցակում ամփոփվել է 3890 ձեռագրի նկարագրություն, առաջին անգամ ներկայացվել բնագրագիտ. մի շարք նորահայտ մեծարժեք ձեռագրեր:

Գրկ. Տ ե մ ի ր ճ յ ա ն Վ., Նորայր արք. Պողարյան, «Հասկ», 1995–96, 1997, էջ 673–679: «Սիոն», 1997, էջ 263–377:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՊՈՂՈՍ Ա ՍՍԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1382, Սիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1374-ից: Հաջորդել է *Կոստանդին Ե Սսեցուն*: Գահակալությունը զուգադիպել է Կիլիկյան Հայաստանի պետականության անկման ծանր ժամանակաշրջանին: Պայքարել է Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Զ-ի լատինամոլ քաղաքականության դեմ: 1375-ին, երբ Եգիպտոսի սուլթանությունը գրավել է Սիսը, Լևոն Զ-ի, եպիսկոպոսների և իշխանների հետ գերեվարվել է Հալեպ, ապա՝ Կահիրե: Նույն տարվա վերջին վերադարձել է Սիս և աթոռակալել Հալեպի ամիրայի իշխանության ներքո:

Կաթողիկոս. գահին Պ. Ա Ս-ուն հաջորդել է *Թեոդորոս Բ Կիլիկեցին*:

Գրկ. Հ ո վ հ ա ն Դ ա ր դ ե լ, Ժամանակագրութիւն հայոց..., ՍՊԲ, 1891: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ՊՈՂՈՍ Բ ԳԱՌՆԵՑԻ (ծ. թ. անհտ, Գառնի – 1430, Սիս), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1418-ից: Հաջորդել է *Գրիգոր Ը Խանձողատին*: Կրթությունն ստացել է Տաթևի վանքում: 1415-ից եղել է Երուսաղեմի հայոց պատրիարք: 1418-ին գալով Սիս՝ գահընկեց է արել Գրիգոր Ը Խանձողատին և օծվել կաթողիկոս: Կատարել է շին. աշխատանքներ, կառուցել Ս. Աննա կաթողիկոսանիստ վանքը, մասնագերագել Սսի վանքը: 1424–26-ին, Մատթեոս վարդապետի հետ ուղևորվել է Երուսաղեմ՝ Հայոց պատրիարքության հետ կապված հարցերը կարգավորելու նպատակով: Վերադառնալով Սիս՝ զբաղվել է հիմնականում շին. աշխատանքներով: Իր մոտ է հրավիրել *արևելյան վարդապետներին*՝ որպես օգնականներ, սակայն դա տեղիք է տվել ներքին պառակտումների՝ առաջ բերելով Սսի եպիսկոպոսների դժգոհությունը: Թունավորվել է կաթողիկոս. աթոռը Աղթամար տեղափոխել ցանկացողների ձեռքով:

Կաթողիկոս. գահին Պ. Բ Գ-ուն հաջորդել է *Կոստանդին Զ Վահկացին*:

Գրկ. Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Գրիգոր վրդ. Ջիֆչյան

ՊՈՂՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, Պ ո ղ ո ս Վ ա ր դ ա պ ե տ (ծ. թ. անհտ – 1123), փիլիսոփա, դավանաբան, մատենագիր, Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդ: XI–XII դդ. ժամանակագիր Մատթեոս Ուռհայեցին նրան համարել է «Հայոց երկրորդ Լուսավորիչ և ադամանդյա վեմ ընդդեմ հերձվածողների»: Սասունի իշխան Թոռնիկ Մամիկոնյանի որդի Զորդվանելի պատվերով, ի պատասխան հունադավան հայ իմաստասեր և թարգմանիչ Թեոփիստեի՝ հայերին հղած երկարնակ դավանությամբ թղթի, 1101-ին գրել է «Թուղթ ընդդէմ գրոյն Թէոփիստեայ երկդաւան հայհոռոմ փիլիսոփային» (1752) երկը, որով վայելել է Հայ եկեղեցու դավանանքի ջատագովի համբավ: 1122-ին Պ. Տ. երկը համալրել է դավանաբան. նոր ճառերով: Ծավալուն այս աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինում քննության նյութ են դարձել աստվածաբան., դավանաբան., մասնավորաբար՝ երրորդաբանական, քրիստոսաբանական խնդիրներ, իսկ երկրորդում՝ ծիսական: Աշխատությունը, որն ուղղված է *Քաղկեդոնի ժողովի* որոշումներով առաջնորդվող երկաբնակների դեմ, նվիրված է Հայ եկեղեցու դավան. տեսակետների պաշտպանությանը: Պ. Տ-ու երկն ունի պատմաաղբյուրագիտ. կարևոր նշանակություն *Թոնդրակեցիների* և *ծաթերի* աղանդավոր. գաղափարախոսության հետազոտման համար: Հայ հռոմեադավան հոգևորականությունը հետագայում մերժել է նրա երկը: Պ. Տ. գրել է նաև այլ գործեր («Վերլուծութիւն կարգաց եկեղեցւոյ...», «Ցաղագս քառասնորդաց պահոց», «Ցաղագս առաջաւորաց պահոց»), որոնք ձեռագիր վիճակում են:

Գրկ. Ջ ա ր բ հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Պ ո ղ ա ր յ ա ն Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 207–209: Մ ա ն ո ւ չ ա ր յ ա ն Հ., Պողոս Տարոնացի, Ե., 1982:

Հակոբ Քյոսեյան

ՊՍԱԿ ԵՎ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅՈՒՆ, Պ ս ա կ ա մ ո ւ ս ն ո ւ թ յ ա ն, Ս ո ւ ր բ Պ ս ա կ, Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդներից: Քրիստոնեական եկեղեցին տղամարդու և կնոջ միությունը նվիրագործել է կրոնական ծեսով, ամուսնության համար հատուկ արարողություններ հաստատել և դասել խորհուրդների կարգը: Պ. և ա. ողջախոհության և մաքուր կյանքի, ընտանիքի սրբության խորհուրդն է:

Հիսուս Քրիստոսը տղամարդու և կնոջ միությունը համարել է Աստծո կողմից հաստատված, և դրա համար այրը պետք է թողնի իր հորն ու մորը և իր կնոջ հետ լինի՝ որպես մեկ ամբողջություն, մեկ մարմին (Մարկ. 10.7–9): Պողոս առաքյալն ամուսնական միությունը նմանեցրել է եկեղեցու հետ Քրիստոսի ունեցած միության և փոխադարձ սիրո: Առաքյալը պատվիրել է, որ այրերը սիրեն իրենց կանանց, ինչպես Քրիստոսը սիրեց եկեղեցին, իսկ կանայք հնազանդ պետք է լինեն իրենց ամուսիններին՝ իբրև տիրոջ, քանզի այրն է կնոջ գլուխը, ինչպես Քրիստոսը գլուխն է եկեղեցու (Եփես. 5.21–25):

Ամուսնության համար եկեղեցին պահանջում է հետևյալ պայմանները. ա. ֆիզիկական և մտավոր առողջություն, բ. չափահասության տարիք, գ. կանոնական հասունություն, այսինքն՝ հարսնացուն և փեսացուն մոտ ազգականներ չպետք է լինեն, դ. փոխադարձ համաձայնություն և սեր, ե. ազգային և կրոնական նույնություն. նույն կրոնին և նույն եկեղեցուն պատկանելը պարտադիր է: Եթե արտոնվում է օտարի հետ ամուսնանալ, ապա՝ հետևյալ պայմաններով. 1. օտարազգանը, եթե ցանկանում է պսակվել հայազգանի հետ հայկ. ծեսով և հայկ. եկեղեցում, պետք է գրավոր ընդունի Հայ եկեղեցու դավանությունը: 2. Ոչքրիստոնյան, եթե ուզում է պսակվել Հայ եկեղեցու զավակի հետ, պետք է գրավոր հայտնի իր ցանկությունը, այնուհետև մկրտվի, դրոշմվի, հաղորդվի և ապա՝ պսակվի: 3. Այլ հարանվանության (օր., բողոքական) պատկանող հայը, եթե չի դրոշմված, պետք է դրոշմվի Հայ եկեղեցու ծեսով և ապա պսակվի հայկ. եկեղեցում:

Պ. և ա-յան արարողությունն ամուսնացող զույգի սիրո և հավատարմության ուխտ է Աստծո և համրության առջև: Խորհուրդը կատարվում է եկեղեցում՝ ժողովրդի և խաչեղբոր վկայությամբ: «Պսակը եկեղեցու մեջ պետք է կատարել, այլապես անվավեր կհամարվի, մինչև որ նորից եկեղեցում պսակը կատարվի» (Դվինի Ե ժողով, Կանոն ԺԵ): Խորհուրդի արարողության խաչեղբայրը փեսայի և հարսի օրինավոր ամուսնության պաշտոնական վկան է,

ՊՏՂՆԱՎԱՆՔ

որն արարողության ժամանակ Քրիստոսի խաչը բռնում է նրանց գլխավերևում (հաճախ խաչեղբայրը կոչվում է կնքահայր): Ամուսնության արարողությունը կոչվում է Սուրբ Պսակ, որովհետև փեսայի և հարսի գլխին թագ կամ պսակ է դրվում. փեսան կոչվում է թագավոր, իսկ հարսը՝ թագուհի:

Պ. և ա-յան խորհուրդը կատարում է քահանան, որը Մաշտոց ծիսամատյանի հրահանգի համաձայն հարցնում է փեսային. «Որդյակ իմ, մինչև մահ տե՞ր ես»: Փեսան պատասխանում է. «Այո, հայր սուրբ, տեր եմ հրամանովն Աստծո»: Այնուհետև քահանան հարցնում է հարսին. «Որդյակ իմ, և դու մինչև մահ հնազա՞նդ ես»: Հարսը պատասխանում է. «Այո, հայր սուրբ, հնազանդ եմ հրամանովն Աստծո»: Դրանից հետո քահանան հարսի ձեռքը հանձնում է փեսային և օրհնում: Այնուհետև օրհնում է գինին և տալիս փեսային, հարսին, ներկաներին: Գինու օրհնությունն ու բաշխումը հիշատակությունն է Կանայի հարսանիքի, որտեղ Հիսուս Քրիստոսը ջուրը գինու փոխելով՝ ուղարկեց սեղանապետին, որ բաշխի բազմությանը: Հիսուսն իր կատարած հրաշքով օրհնեց այդ հարսանիքը և ուրախացրեց նրանց (Հովհ. 2.1–11): Պսակի արարողության վերջում գինու բաժակի վրա կատարած աղոթքով քահանան Հիսուսի նմանությամբ օրհնում է ամուսնացող զույգին, ներկա բազմությանը և ուրախացնում նրանց:

Հայ եկեղեցին թույլատրում է երկրորդ անգամ ամուսնանալ. «Կանոն կուսի պսակի» և «Կանոն երկրորդ պսակի» (Մաշտոց): Երրորդ պսակ գոյություն չունի:

Գրկ. Զ ե պ ե յ ա ն Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները (Կանոնագիտական նկատումներ), Անթիլիաս, 1988:

Արտաշես Ղազարյան

ՊՏՂՆԱՎԱՆՔ, ՀՀ Կոտայքի մարզի Պտղնի գյուղի կենտրոնում: VI դ. վերջին – VII դ. սկզբին կառուցել է իշխան Մանուել Ամատունին: Ունի երկու զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք: 606-ին Պ-ի ներկայացուցիչ Իսրայելը ստորագրել է Հայաստանի եպիսկոպոսների ու վանահայրերի միության հաստատող փաստաթուղթը: Պ. կիսավեր է. պահպանվել են հս. պատը, հվ. պատի արլ. հատվածը և արլ. գմբեթակիր կամարը: Ունի բուս. մոտիվներով (արմավենի, ականթ, որթատունկ, նուռ, շուշանածաղիկ, խաղողի ողկույզի և տերևի փոխեփոխ շարքեր են), երկրաչափ. (քառակուսիներ, վեցանկյուններ) զարդաքանդակներով ու պատկերաքանդակներով հարուստ հարդարանք: Եզակի է սափորների քանդակաշարով քիվը: Հվ. շքամուտքի կամարի կենտրոնում, մեդալիոնի մեջ, երկու կողքերին հրեշտակներով Աստվածածնի պատկերաքանդակն է, նրանից աջ և ձախ, երեքական մեդալիոնների մեջ՝ առաքյալների դիմաքանդակները (մյուս վեցը, հավանաբար, եղել են չպահպանված արմ. շքամուտքի վրա):

Հվ. մուտքի զարդակամարի ձախ՝ հորիզոնական մասին առյուծին նետահարող, քառատրոփ սլացող ձի հեծած Մանուել Ամատունու քանդակն է, նրա աջ կողմում՝ առյուծի հետ նիզակով մենամարտող Սահակ Ամատունին (Մանուելի որդին): Հս. ճակատի լուսամուտների կամարակալներին մեծ վարպետությամբ, իրենց բնորոշ շարժման մեջ պատկերված են ամենատարբեր թռչուններ (բադ, սագ, հավ, աղավնի, արծիվ, փասիան են): Ուշագրավ է արմավենու ծառի տակ նստած առյուծի քանդակը: Պ-ի պատկերաքանդակները վաղ միջնադարի հայկ. արվեստի արժեքավոր և ինքնատիպ ստեղծագործություններից են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Նյութեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան, պր. 3, Նյու Յորք, 1944: Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն Բ., Հայկական պատկերաքանդակը IV–VII դարերում, Ե., 1949: Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն Ստ., Պտղնիի տաճարը, ՊԲՀ, 1961, № 3–4: Ա ս մ ա ր յ ա ն Հ., Պտղնիի տաճարի զարդաքանդակները, ԲԵՀ, 1973, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

Ձ

ՋԱԼԱԼՅԱՆ Սարգիս [1810, գ. Եղինդ (Արտազ գավառ) – 16.10.1879, Թիֆլիս], եկեղեցական-հասարակական գործիչ: Սերել է Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմից: Հինգ տարի սովորել է տարոնացի Կարապետ վարդապետի մոտ, 1841-ին *Գանձասարի վանքում* աշակերտել է Հովսեփ վարդապետին: Երկար տարիներ եղել է *Սանահինի վանքի* վանահայր: 1828-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1830-ին՝ կուսակրոն քահանա, 1855-ին՝ եպիսկոպոս: 1857-ին նրան շնորհվել է արքության պատիվ և տիտղոս: Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմական առաջնորդի պաշտոնը 1847-ից մինչև մահ, ըստ էության, վարել է *Ներսես Ե Աշտարակեցին*, իսկ կոնսիստորիայի նախագահինը՝ Ջ.: Այդ ժամանակամիջոցում կաթողիկոսը նրան ուղարկել է ռուսահայոց թեմերում ստուգումներ կատարելու: Այստեղ տեղի է ունեցել նրա բախումը Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի հետ, որը վերածվել է կատաղի պայքարի: Լինելով խիստ պահպանողական՝ նա Հայաստանի ապագան տեսել է անցյալի անխաթար վերականգնման մեջ, անհանդուրժող. դիրք գրավել և հետապնդել բոլոր այն ազգ. գործիչներին, ովքեր երկրի ապագան դիտել են ժողովրդի նյութ. և հոգևոր կյանքը նորոգելու տեսանկյունից: 1857–63-ին Ջ. եղել է Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմի առաջնորդ, անգլիջում պայքար մղել Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Պ. Շանշյանի ու նրա կուսակիցների դեմ, Շանշյանին համարել «բողոքականության բովից արտաժայթքած մի անհավատ ու անաստված կեղծավոր, մարդախաբ, մոլորեցուցիչ ու մատաղ նոր սերնդին խմորող մարդ» և հեռացրել տեսչությունից: *Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի* կաթողիկոսը Ջ-ին պաշտոնանկ է արել. կառավարության միջամտությամբ նա քաշվել է Սանահինի վանքը, որտեղ մնացել է մինչև 1865-ը: 1865–76-ին եղել է Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ: Այդ ընթացքում (1867–70) *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին* նրան ուղարկել է Կ. Պոլիս՝ Էջմիածնի մնայուն ներկայացուցչություն ստեղծելու առաջադրանքով, որը, սակայն, ձախողվել է օսմանյան կառավարության և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության ընդդիմության պատճառով: Վերադառնալով Ղարաբաղ՝ Ջ. իր միջոցներով Շուշիում ընդարձակել է Բաղդասար *Հասան-Ջալալյանի* կառուցած առաջնորդարանի շենքը, որտեղ տեղավորել է նաև ազգ. դպրոցը, վիճակային կոնսիստորիան և տպարանը, ապա կառուցել ս. Հռիփսիմյան օրիորդաց հոգևոր դպրոցի երկհարկանի շենքը: Տկարության պատճառով գնացել է Թիֆլիս, խնդրել, որ իրեն ազատեն առաջնորդության պաշտոնից:

Ջ. հեղինակել է «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» (հ. 1, 2, 1842, 1858) երկը, որը արժեքավոր նյութեր է պարունակում հայոց վանքերի, եկեղեցիների պատմության, ինչպես նաև հայ ազգրանց տեղագրության, ինչպես նաև հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ: «Նամակ Տ. Սարգիս արքեպիսկոպոսի Ջալալեանց գրեալ առ ... յարգոյ ազգային ոմն ի Պոլիս» (1867) գործում թվարկել է իր ծառայությունները ազ-

դին ու հայրենիքին, ջանացել հերքել իր նկատմամբ եղած՝ որոշ դեպքերում անհարկի և չինծու մեղադրանքները: «Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» վերտառությամբ անտիպ գրքույկում ներկայացրել է Ղարաբաղի մելիքների պատմությունը XVIII դ., իսկ «Ծագումն Ղարաբաղու մելիքների» (ձեռագիր) փոքրածավալ երկում՝ տվել նրանց ծագումնաբանությունը: Յուրօրինակ և հետաքրքրական է Ջ-ի կտակը: Նա գանձարան է մուծել 25 հզ. ռուբլի՝ հինգ տոկոս տոկոսադրույքով, որը պետք է տնօրինվեր 125 տարի հետո, բաժանվեր 24 մասի, տրամադրվեր կտակում հիշատակված հաստատություններին՝ ազգի լուսավորության նպատակով:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1–2, Ե., 1955–56: Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 1, Ե., 1962:

Վալտեր Դիլոյան

ՋԱՏԱԳՈՎՈՒԹՅՈՒՆ [հուն. ἀπολογία (ապոլոգիա) – միջնորդություն, արդարացում], *հայրաբանության* վաղագույն տեսակներից, ձևավորվել է II դ.: Սկզբ. փուլում Ջ-յան նպատակն էր նախ ցույց տալ հեթանոսների, իմաստասերների, հրեաների և առհասարակ ոչ քրիստոնյաների՝ *քրիստոնեության* և քրիստոնյաների դեմ հարուցած մեղադրանքների անհիմն լինելը և ապա բացատրել, թե ինչ է քրիստոնեությունը, ում են հավատում քրիստոնյաները, հաստատել քրիստոնեության իրավունքները, որոնք հիմնված են նրա բովանդակած հայտնութենական, աստվածահիմն ճշմարտության վրա: Քրիստոնյաները մեղադրվել են անաստվածության (որովհետև չեն պաշտում կուռքերին և չաստվածներին), Հռոմ. կայսրության դեմ ունեցած կարծեցյալ թշնամանքի (որ հետևանք էր նոր, հոգևոր թագավորության մասին քրիստ. վարդապետության սխալ ընկալման), անբարոյականության (իբր քրիստոնյաները պաշտամունքի ժամանակ ուտում են ազգականների միսը, կենակցում նրանց հետ են) մեջ: Այսօրինակ անհեթեթ մեղադրանքները հերքելու համար հրապարակ են եկել ջատագովները, որոնք, օգտվելով *Աստվածաշնչից*, ժամանակի արտաքրիստ. մշակույթից, փիլիսոփայությունից, մասամբ՝ եկեղեց. իրականությունից, ապացուցում էին, որ քրիստոնեությունը միակ ճշմարիտ, ընդունելի կրոնն է, իսկ քրիստոնյաները՝ կայսրության հուսալի, օրինավոր քաղաքացիները:

Ելնելով իր առջև դրված խնդիրների գործնական բնույթից՝ ջատագով. գրականությունը չի արծարծել տեսական *աստվածաբանության* հարցեր: Սա պայմանավորված էր հակառակորդների (Փրոնտոն՝ մահ.166, Լուկիանոս Սամոստացի՝ մահ. 192, Կելսոս՝ մահ. 178, Պորփյուր՝ 232–303, Հուլիանոս Ուրացող կայսր՝ 361–363) հակաքրիստ. մեղադրանքները քրիստոնեության ընդհանուր սկզբունքների միջոցով ժխտելու անհրաժեշտությամբ, ինչն ինքնին բացառել է հրամանակարգային (դոգմատիկ) հարցերի քննարկումը: Աստվածաշնչում (Մարկոսի Ավետարան, Գործք առաքելոց, Պողոս առաքյալի թղթեր) արդեն առկա է հակահրեական Ջ., որն իր շարունակությունն է ունեցել Առաքելական հայրերի ժառանգության մեջ: Նրանցից առավել նշանավոր են Բառնաբաս առաքյալը (I դ.) իր նամակով, Արիստոն Պելլացին (I դ., «Ջատագովություն Պապիսկոսի և Յասոնի՝ Քրիստոսի մասին»), Հուստինոս Վկան (մահ. 161, «Երկխոսություն Տրիփոնի հետ» և «Ջատագովություն» վերնագրով 2 երկ), Ապողինարիոս Հերապոլսեցին (169–176, «Ընդդեմ հրեաների»): Մեզ հասել են միայն Բառնաբասի և Հուստինոս Վկայի երկերը: Հակահրեական այդ աշխատությունների հիմքում ընկած է Քրիստոսի աստվածության, մեսիականության գաղափարի հաստատումը և վավերացումն այն իրողության, թե հինկտակարանային մարգարեությունները կատարվել են Քրիստոսով:

II դարի երկրորդ քառորդից հանդես են եկել ջատագովներ Կոդրատոսը և Արիստիդես Աթենացին: 125–126-ին Կոդրատոսը Էլիոս Ադրիանոս կայսրին (117–138) է հանձնել իր «Ջատագովությունը», որը մեզ չի հասել: Այսօր հայտնի հնագույն ամբողջական ջատագով. գործը մոտ 146-ին գրված Արիստիդես Աթենացու երկն է, որ նա հանձնել է Ադրիանոս Անտոնիոս Պիոս կայսրին (138–161): Երկի աստվածաբանությունն ամփոփվում է արարչաբանական և քրիստոսաբան. այն վարդապետության մեջ, ըստ որի Աստված ամեն ինչի արարիչն է, և Հիսուս Քրիստոսն Աստծո Որդին է, որ իջել է երկնքից՝ մարդկանց փրկության համար, և մարմնացել ս.Կույսից՝ Ս. Հոգու միջոցով:

«Ջատագովություն» խորագրով աշխատություն է գրել (մոտ 170-ին) Մելիտոն եպս. Սարդեցին: Նա ընդգծել է, որ քրիստոնեության և Հռոմ. կայսրության մեջ պետք է տիրի լիակատար ներդաշնակություն: Ջատագով. երկերի հեղինակներ են նաև Աթենագորաս Աթենացին («Միջնորդություն քրիստոնյաների համար քրիստոնյա փիլիսոփա Աթենագորաս Աթենացու», գրել է մոտ 170-ին), Տատիանոս Ասորին («Ընդդեմ հույների», գրել է 165-ից առաջ), Անտիոքի եպիսկոպոս (169–188) Թեոփիլոս Անտիոքացին (180-ին գրել է «Քրիստոնեական հավատի մասին» երկը՝ ուղղված ոմն Ավտոլիկոսի):

III–V դդ. քրիստոնեության պաշտպանությամբ հանդես են եկել *Որոգինեսը*՝ «Ընդդեմ Կելսոսի» երկով (գրել է 246–249-ին), *Եվսեբիոս Կեսարացին*՝ «Ավետարանական նախապատրաստություն», «Ցույցք ավետարանական», *Աթանաս Ալեքսանդրացին*՝ «Ճառ ընդդեմ հեթանոսների», «Ճառ Աստված-Բանի մարմնավորման մասին» երկերով, *Բարսեղ Կեսարացին* իր նշանավոր «Վեցօրեայքով», *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*՝ Հուլիանոս Ուրացող կայսրի «Ընդդեմ Գալիլեացու» պարսավագրի ժխտումով են:

Արևմուտքի մեծագույն ջատագովը Տերտուղիանոսն է (II–III դդ.), որի գրչին են պատկանում «Ջատագովություն», «Խոսք ուղղված հեթանոսներին», «Ընդդեմ հրեաների», «Խոսք ուղղված Սկապուլասին» երկերը: Նրա աշակերտ Կիպրիանոս Կարթագենացուց (200–258) մեզ են հասել «Խոսք ուղղված Դեմետրիանոսին», «Կուռքերը աստվածներ չեն», «Վկայությունների երեք գիրք ընդդեմ հրեաների» ջատագով. երկերը: Հռետոր Լակտանտիոսի (մոտ 250–330) անունով հայտնի է հեթանոս. առասպելների դեմ գրված «Աստվածային հրահանգներ» (304–313) աշխատությունը: Արևմուտքի ջատագով. գրականության լավագույն նմուշներից է Օգոստինոս Երանելու «Աստծու քաղաքի մասին» երկը, որը գրելու շարժառիթը հետևյալն է. 410-ին գոթերի հարվածներից Հռոմի խորտակման պատճառը համարվել է քրիստոնեությունը, և իբր միաստվածության կրոնի կողմից բազմաստվածյան կրոնի դուրսմղումը զայրացրել է հավիտենական քաղաքը կառուցած հին աստվածներին: Օգոստինոսը ժխտել է այդ թյուր մեղադրանքը:

Քրիստոնեության հզորացմամբ աստիճանաբար վերացել է այն պաշտպանելու անհրաժեշտությունը: Թերևս այդ է պատճառը, որ մինչև Հայոց գրերի գյուտը (405) հեթանոս. ընդդիմությունը հիմնականում (թեև ոչ լիովին) հաղթահարած հայ իրականության մեջ մեծ թիվ չեն կազմել ջատագով. երկերը: Դրանցից վաղագույնը «*Կանոնագիրք Հայոց*»-ի միջնադարյան խմբագրությունների մեջ զետեղված «Երանելույն Մեսրոպայ վարդապետի» խորագրով փոքրածավալ բնագիրն է, որն ուղղված է *Մեսրոպ Մաշտոցի* օրոք Հայոց մեջ տակավին կենսունակ հեթանոս. հմայությունների դեմ (ԲՄ, № 7, 1964, էջ 309): Ջատագով. բնույթ ունի «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ հարցումն և պատասխանիք նորա» երկը (Նույն տեղում, էջ 315–328): Այստեղ ևս խոսվում է հեթանոս. սնահավատության, կախարդությունների, հմայությունների մասին, ապացուցվում դրանց անհեթեթությունը և աստվածաշնչյան վկայություններով հերքվում դրանք:

Հայ ջատագով. գրականության պսակը *Եզնիկ Կողբացու* «Եղծ աղանդոց» երկն է, որն օտար հայրաբանները համարում են V դ. ջատագով. գրականության կարևորագույն երկերից: Նախորդ համաբնույթ գործերից «Եղծ աղանդոց»-ը տարբերվում է շարադրանքի պարզությամբ, նպատակասլացությամբ, վարդապետական սկզբունքների պաշտպանության առավել տրամաբանվածությամբ: Իբրև կանոն՝ այդտեղ ջատագով. հերքմանը նախորդում է փաստերի համադրումը, երևույթի համդամանալից վերլուծությունը: Իր աշխատությունը Եզնիկ Կողբացին նվիրել է հին հեթանոս. իմաստասիր. ուսմունքների (պյութագորյան, պլատոնական, արիստոտելյան, ստոիկյան, էպիկուրյան), մարկիոնական աղանդի, ինչպես նաև՝ Հայոց քրիստոնեությանն ուղղակիորեն սպառնացող պարսից զրադաշտ. կրոնի տարատեսակներից մեկի՝ մազդեականության քննությանն ու հերքմանը: Իր առջև նպատակ դնելով ապացուցել քրիստ. ճշմարտությունների բացարձակ գերազանցությունը հեթանոս. իմաստասիրության հանդեպ՝ Եզնիկ Կողբացին անհրաժեշտաբար արծարծում է կամքի ազատության, չարի և բարու ծագման խնդիրներ, հերքում գնոստիկյան աղանդների (տես *Գնոստիցիզմ*) դուալիստ. ընկալումները, չարի սուբստանցիոնալ գոյությունը հաստատող դրույթները:

Հայ ջատագով. աստվածաբանության ավանդները շարունակել են հետագա հեղինակ-

ները: Այս տեսակետից հիշատակելի է *Վահրամ Րաբունու* «Հարցմունք եւ պատասխանիք ի գիրս Ծննդոց» երկը (Հրտ. Եղիշեի անունով, Վնն., 1924), որտեղ լայնորեն օգտագործված է «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի, դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք նորա» երկը:

Հայ ջատագով. աստվածաբանության զարգացմանը նպաստել են թարգմանական ջատագով. երկերը: Իր երկը շարադրելիս Եզնիկ Կողբացին թարգմանելով օգտագործել է Մեթոդիոս Ոլիմպիացու կամ Պատարացու (մահ. 312) «Ինքնիշխանության (կամքի ազատության) մասին» երկի մեծ մասը, Արիստիդես Աթենացու «Ջատագովությունը», *Եպիփան Կիպրացու* «Ընդդեմ հերձվածների» (Պանարիոն) երկը, Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայքը», Հիպպոլիտոս Բոստրացու կամ Հռոմեացու (170–236) «Ընդդեմ բոլոր հերձվածների» (Փիլոսոփումենա), Թեոդորոս Մոպսուեստացու (IV–V դդ.) «Ընդդեմ պարսից մոգերի ուսմունքի», Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Մեկնություն Ծննդոց» երկերը, ինչպես նաև՝ Որոգինեսի, Իրենեոսի (II դ.), Դիոդորոս Տարսոնացու (IV դ.), *Եփրեմ Ասորու* և այլոց աշխատությունները: Հետագայում ևս Հայոց մեջ չի նվազել ջատագով. երկերի նկատմամբ հետաքրքրությունը: *Ներսես Լամբրոնացին* 1197-ին Կ. Պոլսում իրականացրել է Բառնաբաս առաքյալի Նամակի հուն-ից հայերեն թարգմանությունը, որը, սակայն, մեզ չի հասել:

Քրիստ. ջատագով. աստվածաբանությունը սկսած XIX դ-ից վերատեսության է ենթարկել իր մեթոդաբանությունը և կենտրոնացել մարդկային ճանաչողականության արժեքի, արտաքին իրականության մեջ մարդու դերի, ինչպես նաև հավատի ընկալման ու մեկնաբանության հիմնահարցերի շուրջ: Աստվածաբանության այս բնագավառը՝ Ջ., այլևս չի զբաղվում լոկ ջատագովելով, այլ իր առանցքային նպատակադրումներից է համարում նաև հավատի նկատմամբ մարդու դիրքն իմացաբանորեն և մեկնողաբար հիմնավորելու պահանջը:

Գրկ. Գալեմքյարյան Գ., Նորագոյն աղբերք Եզնկայ Կողբացւոյ Ընդդէմ աղանդոց մատենին, Վնն., 1919: Խաչիկյան Լ., Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը», որպես հայ մատենագրության երախայրիք, ԲՄ, № 7, 1964: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1245: Պետրոսյան Ե., Հայրաբանություն, հ. 1, Ս.Էջմիածին, 1996: Сочинения древних христианских апологетов, рус. пер. П. Преображенского, СПБ, 1895; Аревшатян С.С., Формирование философской науки в Древней Армении, Е., 1973.

Հակոբ Քյոսեյան

ՋՐՎՇՏԻԿ ՎԱՆՔ, Ս. Եղիշե առաքյալ վանք, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գյուղից հյուսիս-արևմուտք, Մռավի անտառածածկ լեռնաբազուկներից մեկի հարավային լանջին: Հիմնվել է ս. *Եղիշե* վկայի գերեզմանի վրա: Եղել է Հայոց Արևելից Կողմանց հնագույն սրբավայր: Նախապես հայտնի է եղել Ներսմիհրի ուխտ անունով, քրիստոնեության ընդունումից հետո կոչվել է Ջրվշտիկ՝ վանքի մոտ գտնվող Ջրվշտիկ ջրվեժի անունով, ապա՝ Ս. Եղիշե առաքյալ վանք: Ըստ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու, V դ. Արցախի Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը ս. Եղիշեի նահատակության տեղում հուշասյուն է կանգնեցրել, գերեզմանի վրա մատուռ-դամբարան կառուցել և ինքն էլ վախճանվելուց հետո թաղվել դրա մոտ: Վաղ միջնադարում Ջ. վ. սերտորեն կապված է եղել Արցախի կրոն. և քաղ. կենտրոնների՝ մոտակայքում գտնվող Գլխո վանքի, արքայանիստ Գյուտականի, Կաղանկատույքի, Բերդակուրի հետ՝ լինելով պատմ. Արցախի նվիրական սրբավայր-ուխտատեղին:

1244-ին Սերոբ սարկավագը հնագույն եկեղեցու հիմքերի վրա կառուցել է վանքի Ս. Եղիշե առաքյալ եկեղեցին: XII–XIII դդ. կառուցվել է Ջ. վ-ի գլխ., միանավ թաղածածկ եկեղեցին, 1264-ին՝ նրան արմ-ից կից երկսյուն գավիթը, որի երկլանջ տանիքին 1323-ին կանգնեցվել է քառասյուն զանգաշտարակը: 1286-ին վանահայր Սիմեոնը Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի գերեզմանի վրա եկեղեցի է կառուցել: Հս-ից հվ. շարքով կանգուն յոթ եկեղեցիներն ու մատուռները (XIII–XVII դդ.) թաղածածկ, երկթեք տանիքով շենքեր են, որոնք ունեն տարբեր եզրաձևով (կիսաշրջանաձև, ուղղանկյուն, զույգ կիսաշրջանաձև) և տարբեր քանակի խորաններ: Խորանների այսպիսի բազմազանությունը մեկ մենաստանում բացառիկ է հայկ. վանքերում:

Ջ. վ-ի համալիրի հվ. կողմում են խցերն ու սեղանատունը, որոնց շարքում իր ճարտ-յամբ առանձնանում է վանահոր երկհարկ շենքը (1552): XVI դ. կառուցված վանքի պարիսպը նորոգվել և ամրացվել է 1716-ին, միաժամանակ կառուցվել են երկու կամարակապ դարպասները:

Միջնադարում Ջ. վ-ում պահվել են աշխարհիկ ու կրոն. կարևոր վավերագրեր, ձեռագիր մատյաններ, եկեղեց. սպասք: Վանքը եղել է դպրության և գրչության կենտրոն, այստեղ ընդօրինակվել և նվիրատվությամբ ստացվել են տարաբնույթ արժեքավոր ձեռագրեր: 1899-ին գտնվել են Ջ. վ-ի VII–VIII դդ. բրոնզե բուրվառները, որոնցից մեկը զարդարված է Տերունական սրբապատկերով (Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը բուրվառները նվիրել է Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարանին):

Ժող. ավանդազրույցը Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի և Անահիտ թագուհու անունների հետ է կապում Ջ. վ-ի արմ. կողմում գտնվող աղբյուրը, իսկ վանքի բակի խաչքանդակ տապանաքարը համարում է Անահիտի գերեզմանը:

XVIII դ. Ջ.վ. եղել է հայ ազգ-ազատագր. պայքարի կենտրոններից: Այդ ժամանակաշրջանում մեծ հռչակ է ունեցել վանքի միաբան, քաջակորով Ավագ վարդապետը, իսկ մեբան, ... Արցախի մելիքների հոնաստանը վայելել է Արցախի մելիքների հոգածությունը, որոնցից գահերեցը՝ Ջրաբերդի նշանավոր Մելիք-Ադամը, թաղվել է Ջ. վ-ի բակում, Ս. Եղիշե առաքյալ եկեղեցու մոտ:

Գրկ. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ե., 1983: Բարխուդարյանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, Ե., 1982: Հասրաթյան Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Ե., 1992:

Արտակ Ղուլյան

ՋՐՕՐՀՆԵՔ, արարողություն, որը կատարվում է Սուրբ Ծննդյան Պատարագից անմիջապես հետո: Խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի մկրտությունը: Նախապես եղել է միայն Երուսաղեմի եկեղեցուն հատուկ արարողություն, որը տեղի է ունեցել Հորդանան գետի ափին: Հետագայում քրիստոնյա մյուս եկեղեցիները ևս հաստատել են Ջ-ի արարողությունը: Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներում սովորություն է այն կատարել գետի, լճի կամ ծովի ափին: Հայ եկեղեցին ջրի օրհնությունը կատարում է եկեղեցում:

Հայոց պատմության մեջ հիշատակված են պատմական երկու Ջ-ներ: Առաջինը՝ 1022-ին, *Պետրոս Ա Գետադարձ* կաթողիկոսի օրոք, Տրապիզոնի մոտ: Երկրորդ Ջ. տեղի է ունեցել 1211-ին, Կիլիկյան Հայաստանի Սիս մայրաքաղաքում: Լևոն Բ Մեծագործ թագավորը և բարձրաստիճան հայ ու օտար հյուրեր ներկա են եղել գետեզրքին Ջ-ի արարողությանը, որից հետո կայացել են ժող. խրախճանքներ:

Ջ-ի արարողության ընթացքում կատարվում են սուրբգրային ընթերցումներ, աղոթքներ, հանդիսավոր բերվում է նաև ս. *Մյուռոնի* աղավնին: Պատարագիչ եկեղեցականը «Առաքելոյ աղաւնոյ» շարականի երգակցությամբ Մյուռոնը կաթեցնում է ջրի մեջ, ապա ջրի մեջ գցված խաչը «Պահապանիչ»-ի ժամանակ հանում, տալիս է օրվա խաչի կնքահորը: Արարողությունից հետո հավատացյալներն օրհնված ջուրը տանում են տուն:

Ջ-ի ծեսը, ըստ *Մաշտոց* ծիսարանի «Օրհնությունաբեր ցուցակի» տվյալների, հաստատել է *Բարսեղ Կեսարացին*, իսկ Սահակ Ա Պարթևի հրամանով թարգմանել և Հայաստան է բերել Խոսրով Թարգմանիչը: Ջ-ի *կանոնի* սկզբ. երաժշտ. ձևավորումը սահմանափակվել է հիմնականում 28-րդ սաղմոսի «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց» (28.3) կցուրդով և «Տէր թագաւորեաց» սաղմոսով (92.1): Հետագայում սաղմոսներին ավելացել են XII-XIII դդ. հեղինակների գործերը՝ *Հովհաննես Երզնկացու* «Յամենայն ժամ օրհնեմք օրհնեալդ փրկիչ Էմմանուէլ» քարոզ-գանձը, «Այսօր ձայնն հայրական» տաղը, Կոստանդին Երկկի (XIII դ.) «Քրիստոս, բանդ Հօր» մեղեդին և *Գրիգոր Գ Պահլավունու* «Ո՛վ զարմանալի» հորդորակը, որով ավարտվում է Ջ-ի ծիսակատարությունը: Իր կանոնականությամբ հանդերձ Ջ-ի երաժշտ. շարքը հաճախ կազմվել է բավական ազատ: Այսպես, Ջ-ի կանոնում, բացի սաղմոսներից և նշված գործերից, ըստ XIV-XVII դդ. առձեռն Մաշտոցների, առկա են նաև հետևյալ ստեղծագործությունները. *Մխիթար Այրիվանեցու* Ջ-ի *ծրագալույցին* նվիրված «Տարփումն ըղձական, տոչոր անձկական» գանձը, Կոստանդին Երկկի «Հրճուեմք այսօր մեք հոգեպէս» տաղը, ինչպես նաև՝ «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի», «Լոյս ի լուսոյ», «Ուրախ լեցին այսօր երկինք», «Առաքելոյ աղաւնոյ» շարականները: Գանձ-շարքերի նման տարբերությունները և մեղեդիների տարբեր հաջորդականությունը, հավանաբար, արտացոլում են որոշակի շրջանների կամ վանքերի տեղային ավանդույթները:

Գրկ. Արեվշատյան Ա., Ջրօրհնեքի և Ոտնլվայի կանոնները «Մաշտոց» ծիսարանում, «Էջմիածին», 1986, № 1:

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան

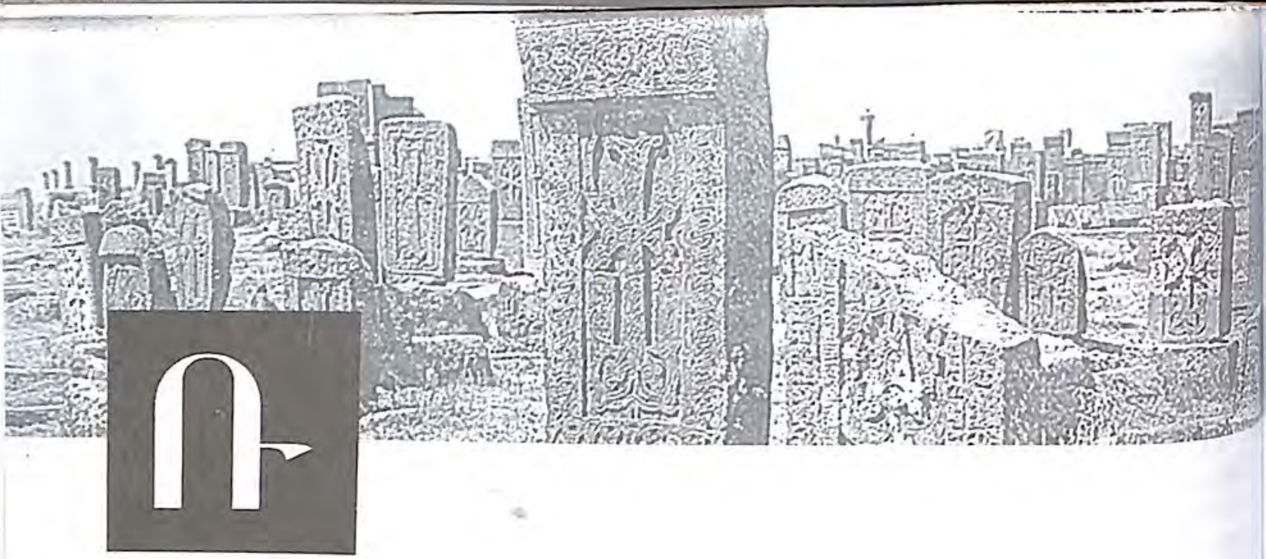

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1931-ին: Առաջնորդանիստը՝ Բուխարեստի Ս. Հրեշտակապետաց Մայր տաճար: Ռումինիայի հայերը դեռևս XIV դարում Բոտոշանում (1350), Ռոմանում (1355), Յասսիում (1395) կառուցել են քարաշեն եկեղեցիներ և ունեցել իրենց հոգևոր թեմը, որը 1365-ից ենթարկվել է Լվովի հայոց եպիսկոպոսությանը: XIV դ. Ռումինիայում հայերի թիվն այնքան է ստվարացել, որ Մոլդովայի իշխան Ալեքսանդր Բարեպաշտը 1401-ի հուլիսի 30-ի հրովարտակով մայրաքաղաք Սուչավայում արտոնել է հայերին հիմնել հայոց եպիսկոպոսական թեմ՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի գլխավորությամբ (1401–15): Հետագայում, երբ Մոլդովայի մայրաքաղաքը տեղափոխվել է Յասսի, 1565-ին այստեղ է հաստատվել նաև թեմի կենտրոնը: XVIII դ. վերջից մինչև XX դ. սկիզբը Մոլդովայի հայոց թեմի առաջնորդի պաշտոնը վարել են Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքությունից ուղարկված հոգևորականներ: 1922-ին Ռումինիայի հայերի թեմական պատգամավորական ժողովն ընդունել է համայնքի կանոնադրությունը և ընտրել թեմական գործադիր մարմին (կառավարությունը վավերացրել է 1931-ին): 1931-ի հուլիսի 31-ին հիմնվել է Ռումինիայի հայոց թեմը: 1943–55-ին Ռ. թ-ի առաջնորդն էր Վազգեն եպս. Պալճյանը (1955–94-ին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Վազգեն Ա Պալճյան*):

Ռումինիայում կառուցված հայկ. եկեղեցիներից ցարդ պահպանվել են. Բոտոշանում՝ Ս. Աստվածածինը (հիմն. 1350-ին, նորոգվել է 1826-ին), Ս. Երրորդությունը (1560-ին կառուցված Ս. Օգսենտ եկեղեցին 1795-ին վերակառուցումից հետո վերանվանվել է Ս. Երրորդություն), հայոց գերեզմանոցում՝ Ս. Ավետում մատուռը (հիմն. 1884-ին), Սուչավայում՝ Ս. Սիմեոնը կամ Կարմիր Աշտարակը (հիմն. 1513-ին), Ս. Խաչը (հիմն. 1521-ին, խորանի մոտ կա 1428-ի ապրիլի 14-ի թվագրությամբ տապանաքար): 1619-ին կառուցվել է Ս. Խաչ եկեղեցու զանգակատունը, կից՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ մատուռը (հիմն. 1776-ին), Ս. Աստվածածին կամ Հաճկատար (հիմն. 1512-ին, զանգը բերվել է Տաթևի վանքից, վրան փորագրված է 1244-ի արձանագրություն) և Ս. Օգսենտ կամ Զամկա (հիմն. 1551-ին) վանքերը: Վերջինս մինչև 1686-ը եղել է Մոլդովայի հայերի հոգևոր կենտրոնը, որտեղ գործել են դպրոց և մատենադարան: Հայոց նոր գերեզմանոցում կառուցվել է Ս. Հարություն մատուռը (1902): Ռոմանում պահպանվել են Ս. Աստվածածին (հիմն. 1609-ին, վերակառուցվել է 1864-ին), Գալացում՝ Ս. Աստվածածին (հիմն. 1669-ին, վերակառուցվել է 1858-ին), Տուլչայում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (հիմն. 1882-ին, 1830-ին կառուցված փայտաշեն մատուռի տեղում), Պիտեշտում՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (հիմն. 1693-ին, վերակառուցվել է 1852-ին) եկեղեցիները: Հայերը Ֆոկշանում կառուցել են Ս. Գևորգ (1710–15, այժմ՝ ավերված), Ս. Աստվածածին (1730, տրված է ռումինացի ուղղափառներին) եկեղեցիները, հա-

յոց գերեզմանոցում՝ Ս. Հարություն մատու-
ռը (1891), Բրըիլայում՝ Ս. Աստվածածին
(1837, օգտագործում են ռումինացիները) ե-
կեղեցին:

Առաջնորդանիստ Ս. Հրեշտակապետաց
Մայր տաճարը (1911–15) կառուցվել է 1638-
ին հիմնված եկեղեցու տեղում: Քաղաքի հայկ.
գերեզմանատանը կանգուն է Ս. Գրիգոր Լու-
սավորիչ մատուռը (1920), կան պատմափաս-
տագր. արժեք ներկայացնող տապանաքարեր:
Կոստանցայում հայ համայնքը ներկայումս ե-
կեղեց. շենք չունի. 1880-ին կառուցվել է
Ս. Աստվածածին փայտաշեն եկեղեցին, որը
1940-ին այրվել է: Այսօր եկեղեցին զբաղեց-
նում է աղոթատեղիի վերածված դպրոցի վեր-
նասրահը: Կից կառուցվել է զանգակատուն
(1990): Ներկայումս (2001) Ռումինիայում
գործում են Բուխարեստի Ս. Հրեշտակապե-
տաց Մայր տաճարը, Կոստանցայի աղոթատե-
ղին և Պիտեշտի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկե-
ղեցին: Ռումինահայերը դեռևս միջնադարում
վանքերին և եկեղեցիներին կից դպրոցներ են
հիմնել Սուչավայում (XV դ.), Բոտոշանում
(XV դ.), Յասսիում (XVI դ.), Գեռլայում
(XVII դ.), Դումբրըվենում (XVII դ.):

Հայկ. գրչության կենտրոններն են եղել
Սուչավան, Յասսին, Աքքերմանը, Բրըիլան,
Գեռլան, Բուխարեստը: Աքքերմանի հայ
գրչության դպրոցում դեռևս 1459-ին գործել
է գրիչ և մանրանկարիչ Նիկողայոս եպիսկո-
պոսը: XVII դ. 2-րդ տասնամյակում Սուչա-
վայում բազմաթիվ ձեռագրեր է ստեղծել գրիչ
և հեղինակ Ղազար Բաբերդացին: Ստեղծված
ձեռագրերը պահվում են Երևանի, Վենետիկի
և Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան-
ներում:

Յասսի, Գալաց, Տուլ-
չա, Բրըիլա, Բուխա-
րեստ քաղաքներում
գործել են տպարաններ, որտեղ տպագրվել են
հայերեն գրքեր, շուրջ 50 անուն պարբ-ներ (ա-
ռաջինը՝ Գալացի Ղևոնդ քհն. Փափազյանի
տպարանում 1895–99-ին հրատարակված «Հայ-
կական տարեցույց»-ները են): Հայերը Զամկա
վանքին կից ունեցել են մատենադարան, դի-
վանատուն:

1927-ից առաջնորդարանին կից հիմնվել է
մատենադարան, գրադարան, թանգարան (որ-
տեղ պահվում են 1351-ին Կաֆայում ընդօ-
րինակված Ավետարան, 1666-ին Ամստերդա-
մում տպագրված Աստվածաշունչ, 1649-ին
Հաճկատարում ընդօրինակված Աղոթագիրք
են): Թանգարանում է պահվում Ալեքսանդր
Բարեպաշտի հրովարտակը, որով արտոնվել է
Սուչավայում 1401-ին հիմնել հայոց թեմ:
Գրքերի, մանրանկար ձեռագրերի հավաքածու-
ներ ունեն Կոստանցայի, Պիտեշտի, Սուչավա-
յի, Յասսիի եկեղեցիները:

Համայնավար. վարչակարգի պայմաններում
(1945–90-ական թթ. սկիզբ) հայոց կրոն. հա-
մայնքի գործունեությունը սահմանափակվել է,
մի շարք եկեղեցիներ փակվել են: Երկրում ժո-
ղովրդավար. կարգի հաստատումից հետո զար-
թոնք է ապրել նաև հայոց հոգևոր կյանքը:
1994-ին թեմ. խորհուրդը որոշում է կայաց-
րել հայկ. նախկին եկեղեցիները վերաբացելու
և նորերը կառուցելու մասին:

Ռ. թ-ի առաջնորդն է Տիրայր արք. Մար-
տիկյանը (1968-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում,
13.8, 2-րդ պատկերը:

Սարգիս Սեկյան

Ս

ՍԱՀԱԿ Ա ՊԱՐԹԵՎ, Իսահակ Պարթև, Մեծն Սահակ, Սուրբ Սահակ [29.9.348, Կեսարիա – 7.9.439, գ. Բլուր (Բագրևանդ գավառ)], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 387-ից, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հաջորդել է *Ասպուրակես Ա Մանազկերտցուն*: *Ներսես Ա Մեծ* Պարթևի և Տարոնի իշխան Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Սահանդուխտի որդին: Հոր աթոռակալման ժամանակ երկար տարիներ ուսանել է Կեսարիայի, Ալեքսանդրիայի և Կոստանդնուպոլսի դպրոցներում: Տիրապետել է հուն., ասոր. և պարսկ. լեզուներին: Ձեռնադրվելով եպիսկոպոս՝ իր 60 աշակերտների հետ կրոնավորել է Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին վանքում: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո աջակցել է Հայոց Խոսրով Գ թագավորին, որը ջանում էր վերամիավորել Հայկ. հողերը և վերականգնել Մեծ Հայքի միասնականությունը: Սասանյան արքունիքը 389-ին Խոսրով Գ-ին բանտարկել է Անհուշ բերդում, իսկ Ս. Ա. Պ-ի հայրապետությունը համարել անվավեր: Հայոց նոր թագավոր *Վռամշապուհի* աջակցությամբ վերահաստատվել է իր աթոռին: Ս. Ա. Պ-ի միջնորդությամբ Պարսից արքա Վռամ III Կրմանը վավերացրել է հայ նախարարությունների Գահնամակը, Մամիկոնյաններին շնորհել 5-րդ պատվավոր գահը, Ս. Ա. Պ-ի փեսային՝ Համազասպ Մամիկոնյանին, ճանաչել Հայոց սպարապետ, ներում շնորհել Ամատունիներին ու Կամսարականներին: Ս. Ա. Պ-ի ջանքերով 422-ից Հայոց թագավոր է ճանաչվել Վռամշապուհի 18-ամյա որդի Արտաշես Գ: Այնուհետև, շուրջ քառորդ դար տևած խաղաղ պայմաններում Ս. Ա. Պ. իր տեղապահ *Մեսրոպ Մաշտոցի* համագործակցությամբ ծավալել է մշակութ. եռանդուն գործունեություն, Վռամշապուհ թագավորի և Առավան Հազարապետի հովանավորությամբ խթանել ազգ. կրթության և լուսավորության նոր վերելքը: Հայոց նոր գրերի ստեղծումից (405–406) հետո Ս. Ա. Պ-ի հրամանով արգելվել են օտար լեզուներով և գրություններով ուսուցումները, և ամենուրեք կրթությունն իրականացվել է հայերենով: Ս. Ա. Պ-ի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները սկսել են ուսուցանել մաշտոցյան գրերը, ասոր. և հուն. լեզուներից թարգմանել աստվածաշունչ., իմաստասիր., պատմ. և այլ գրքեր:

Ս. Ա. Պ. աշխույժ գործունեություն է ծավալել նաև Հայաստանի բյուզ. մասում: 417-ին հատուկ պատգամավորությամբ (Մեսրոպ Մաշտոց, Դերջանի Գնիթ եպիսկոպոս, Համազասպի որդի Վարդան Մամիկոնյան) նա դիմել է բյուզ. կայսրին և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ատտիկոսին՝ խնդրելով ճանաչել Հայոց կաթողիկոսության հոգևոր իշխանությունը, ինչպես նաև Հայոց սպարապետ՝ իր թոռ Վարդան Մամիկոնյանին: Հայաստանում ազդեցությունն ամրապնդելու և հայերի թշնամանքը չբորբոքելու համար բյուզ. արքունիքը բավարարել է Ս. Ա. Պ-ի խնդրանքը: Պարսից Վռամ V արքան, քաղ. մեղադրանքներ հարուցելով Ս. Ա. Պ-ի և Հայոց թագավոր Արտաշես Գ-ի դեմ, 428-ին նրանց հրավիրել է Տիզբոն և ձերբակալել: Սակայն հայերի դժգոհությունները մեղմելու համար Վռամ V 432-ին ազատել է Ս. Ա. Պ-ին՝ նրան վերապահելով Մեծ դատավորության պաշտոնը, եկեղեց. տուրքերի տնօրինությունը և ձեռնադրության իրավունքը, պայմանով, որ նա գործակցի Հայոց մարզպանի՝ պարսիկ Վեհմիհրշապուհի հետ: 439-ին, երբ Պարսից արքա Հազկերտ II-ը պատերազմ է հայտարարել Բյուզանդիային, ռազմաբեմ դարձնելով Հայաստանն ու Հայոց Միջագետքը, Ս. Ա. Պ., ընդառաջ ելնելով, փորձել է կանխել արյունահեղությունը, բայց վախճանվել է ճանապարհին (Բլուր գյուղում): Նրա աճյունը փոխադրվել է Տարոն և ամփոփվել Աշտիշատում:

Նշանակալի է Ս. Ա. Պ-ի մատենագր. ժառանգությունը: Նա կարգավորել է հայկ. Տոնացույցը, գրել եկեղեց. ու աշխարհիկ դասերին, պաշտոնյաներին, հայ ընտանիքին, ամուսնությանը և այլ հարցերին վերաբերող բազմաթիվ կանոններ, գրել և եղանակավորել է շարականներ, պատարագամատույց, ծիսական աղոթքներ, հատկապես վճռական դեր է խաղացել հուն. Աստվածաշնչի թարգմանության և կանոնացման գործում: *Ղազար Փարպեցին* գրում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը և մյուս թարգմանիչները, հայ. և հուն. հնչյունաբանությունը համեմատելիս, հաճախ դիմել են Ս. Ա. Պ-ին, որովհետև նա ստացել էր հիմնավոր ուսում, կատարելապես տիրապետում էր հնչյունաբանությանն ու հռետորական մեկնաբանությանը, քաջատեղյակ էր փիլ. ճարտասանություններին: Ս. Ա. Պ-ի անունով պահպանվել են դավանաբան. թղթեր՝ ընդդեմ *նեստորականության*, *բորբորիտների* ու *մծղնեների* (տես *Մծղնեություն*), ինչպես նաև նամակներ՝ ուղղված Թեոդոսիոս II կայսրին, Անատոլիոս սպարապետին, Կոստանդնուպոլսի Պրոկղ պատրիարքին, Ատտիկոս, Ակակիոս եպիսկոպոսներին: Այս թղթերում (Գիրք թղթոց, էջ 1–21) Ս. Ա. Պ. և Մեսրոպ Մաշտոցը *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողովից* հետո բանաձևել են Հայ եկեղեցու ուղղափառ դիրքորոշումը, հատկապես Պրոկղ պատրիարքին ուղղված պատասխան թղթում Հայ եկեղեցու ս. հայրերը հաստատել են Մարդեղության խորհրդի (ընդդեմ Նեստորի) վերաբերյալ Նիկիայի Հանգանակի բանաձևումը, երեք տիեզերաժողովների դավանական վճիռները: Այդ թուղթը, իբրև ուղղափառության փաստ, ընթերցվել է 553-ի Կ. Պոլսի ժողովում՝ *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* թղթից անմիջապես հետո:

Ս. Ա. Պ. կարևոր դեր է խաղացել Հայ եկեղեցու պաշտոնեգրության, երաժշտածիս. գրքերի հայացման և կազմավորման գործում: Մեսրոպ Մաշտոցի հետ նա հայ հոգևոր ինքնուրույն երգերի սկզբնավորողն է: Նրա անունով հայտնի են Ժամագրքում զետեղված Գիշերային ժամի չորս երգեցիկ քարոզները, ինչպես նաև բազմաթիվ շարականներ՝ Ղազարի հարության, Ծաղկազարդի կանոնները, երկրորդ Ծաղկազարդի հին կանոնի երգերը և Ավագ շաբաթվա բոլոր օրերի կանոնների երգերի մեծամասնությունը: Ուշագրավ է նաև միջնադարյան գրչագիր Գանձարաններում պահպանված Ս. Ա. Պ-ի «Պարագրի անպարագրելի բանն» սկզբնատող ունեցող տաղը: Մի շարք հայ միջնադարյան աղբյուրներ Ս. Ա. Պ-ին են վերագրում Հայոց եկեղեց. ձայնեղանակների՝ *ութձայնի* առաջին կարգավորումը:

«Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց» (1950, փայտ, բնօրինակը՝ գիպս, 1943, քանդ.՝ Ա. Սարգսյան, ՀԱՊ, Երևան)

Հայ եկեղեցին ս. Ս. Ա. Պ-ի հիշատակը տոնում է տարին երկու անգամ: Հիշատակի օրերից առաջինը նշվում է Մեծ Բարեկենդանին նախորդող կիրակիի նախընթաց շաբաթ օրը (Առաջավորաց պահքի կիրակիի 14-րդ օրը՝ հունվ. 24-ից փետր. 28-ը), երկրորդը՝ ս. Մեսրոպ Մաշտոցի հետ՝ Հոգեգալստյան 4-րդ կիրակիին հաջորդող հինգշաբթի օրը (հունիսի 1-ից հուլիսի 16-ն ընկած շրջանում):

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա. Պ-ին հաջորդել է *Հովսեփ Ա Հողոցմեցին*:

Գրկ. Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ Հայրապետին և Ս. Մեսրովբայ վարդապետին, «Սոփերք հայկականք», հ. 2, Վնտ., 1853: Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1981: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Ղազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ալիշան Ղ., Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հ. 1, Վնտ., 1869: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, Ե., 1964: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դարերում, Ե., 1985, էջ 133–144: Արեվշատյան Ա., Քարոզի ժանրը հայ հոգևոր երգաստեղծության մեջ, ՊԲՀ, 1992, № 2–3:

Մաքսիմ Կատվալյան
Աննա Արևշատյան

ՍԱՀԱԿ Բ ՈՒՂԿԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Ուղկի (Հարք գավառ) – 539], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 534-ից: Հաջորդել է *Մուշե Ա Այլաբերցուն*: Ս. Բ Ու-ու հայրապետ. գործունեության մասին ոչինչ չի ավանդված:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Բ Ու-ուն հաջորդել է *Քրիստափոր Ա Տիրառիջցին*:

ՍԱՀԱԿ Գ ՁՈՐՈՓՈՐԵՑԻ, Ձորոփորցի, Ձորափորեցի [ծ. թ. անհտ, գ. Արքունաշեն (Գուգարքի Ձորոփոր գավառ) – 703, Խառան], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 677-ից: Հաջորդել է *Իսրայել Ա Ոթմսեցուն*: Աշակերտել է *Թեոդորոս Քռթենավորին*: Եղել է Ուտիքի Ռոտ Պարսյան գավառի եպիսկոպոս: Գահակալել է Հայաստանի նվաճման համար արաբաբյուզ. պատերազմների և արշավանքների ծանր ժամանակաշրջանում, երբ միաժամանակ, հատկապես 680-ի և 692-ի Կ. Պոլսի ժողովներից հետո, սաստկացել էին Հայ և Հույն եկեղեցիների դավան. վեճերը: Բյուզ. Հուստինիանոս II կայսրը, արշավելով Հայաստան, Ս. Գ Ձ-ուն մոտ 693-ին պատանդ է տարել Կ. Պոլիս՝ նրան և Հայ եկեղեցուն քաղկեդոնականություն պարտադրելու նպատակով: Հուստինիանոս II-ի գահընկեցությունից (695) հետո վերադարձել է հայրենիք և շարունակել աթոռակալությունը: Նորոգել է կապը *Աղվանից եկեղեցու* հետ, շարունակել Աղվանից Իսրայել եպիսկոպոսի՝ հոներին քրիստոնյա դարձնելու քարոզչությունը: Հայաստանի առաջին արաբ ոստիկան Աբդալլահը 702-ին ձերբակալել է Ս. Գ Ձ-ուն և ուղարկել Դամասկոս: Երբ ապստամբ հայ իշխանները 703-ին Վարդանակերտի ճակատամարտում ջարդել են Աբդալլահի ջոկատը, Ս. Գ Ձ. մեկնել է Խառան՝ կանխելու զորավար Մուհամմեդ իբն Օկբայի պատժիչ արշավանքը Հայաստան: Ս. Գ Ձ. Խառանում մահացել է՝ խնդրագիր թողնելով արաբ զորավարին, որը մեղմացած հետ է դարձել: Ղևոնդ պատմիչը (VIII դ.) կաթողիկոսի՝ արաբ զորավարին ուղղված խնդրագիրը զետեղել է իր երկում:

Ս. Գ Ձ. հեղինակ է ծիսական կանոնների և ճառերի, որոնցից նշանավոր է *Ծաղկազարդին* ձոնված «Ճառ Արմավենյացը»: Նա նաև հայ ամենահայտնի շարականագիրներից է, *խաչին* և եկեղեցուն նվիրված *շարականների* մեծագույն մասի հեղինակը: Նրա գրչի արգասիքն են Տողակաթի, Նավակատյաց և Վերացման ութ օրերի, Վարագա Ս. Խաչի և Գյուտ Խաչի (տես *Խաչի տոներ*) կանոնների մեծ մասի շարականները՝ շուրջ 60 երգ, որոնք աչքի են ընկնում բանաստեղծ. առինքնող ապրումով, լեզվի հարստությամբ, ձևի կատարելությամբ և մեղեդիական հղկվածությամբ: Դրանցից «Էջմիածինն ի Հօրէ», «Ուրախ լեր, սուրբ եկեղեցի», «Որ նշանաւ ամենայաղթ», «Ի Ս. Խաչն», «Այսօր ուրախացեալ» ևն հետագայի հեղինակների համար ձեռք են բերել չափանմուշի նշանակություն:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Ձ-ուն հաջորդել է *Եղիա Ա Արճիշեցին*:

Գրկ. Ղևոնդ, Պատմություն, Ե., 1982: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1996: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Թահմիզյան Ն., Սահակ Ձորափորեցին և Խաչի ու Եկեղեցու շարականները, «Էջմիածին», 1980, № 11:

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան

ՍԱՀԱԿԱԴՈՒԽՏ, Սահակդուխտ (ծ. և մ. թթ. անհտ, թաղված է Գառնու ձորում), VIII դարի երգահան, երաժիշտ: Դվինի կաթողիկոսարանի ավագերեց Սահակի դուստրը, *Ստեփանոս Սյունեցու* քույրը: Պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի վկայությամբ, Ս. մանուկ հասակից ընդունել է «զվարս կուսութեան» և Դվինից հեռանալուց հետո ցմահ ճգնել Գառնու կիրճի անձավներից մեկում: Հոգևոր երգեր հորինելուց զատ, նրան թույլատրվել է հեմանուկներին ուսուցանել (վարագույրի հետևից): Ստեփանոս արք. Օրբելյանը հիշատակում է, որ Ս. ավանդել է նաև երաժշտ. արվեստ: Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու, գրել է Ծննդյան և փոխման բազմաթիվ քաղցրեղանակ մեղեդիներ և կցուրդներ. «Սա արար տաղս բազումս եւ մեղեդիս եւ կցուրդս ծննդեան եւ փոխմանն, յորոց մի է Սրբուհի Մարիամն»: «Սրբուհի Մարիամ» երգն ունի անհամաչափ տաղաչափություն և գրված է ակրոստիքոսով. տների առաջին տառերով հոդվում է բանաստեղծուհու անունը (Սահակադուխտ): Այդ երգի մասին հիշատակել է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը, առաջին տան մի տարբերակ հրապարակել է Ղ. Ալիշանը: Երգի ամբողջական բնագիրը հետագայում հայտնաբերել և 1951-ին «*Հասկ*» ամսագրում հրատարակել է Նորայր *Պողարյանը* (Ծովական):

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Մխիթար Այրիվանեցի, Երուսաղեմ, 1931: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985:

Մհեր Նավոյան

ՍԱՂՄՈՍ (Սաղմոսարան) [Սաղմոս < հուն. ψαλμός (փսալմոս – քնարի վրա երգ) բառից, որը համարժեքն է եբրայերեն բնագրի 57 սաղմոսների սկզբում հանդիպող միզմոր (օրհներգություն) եզրի], *Սուրբ Հոգու* ներգործությամբ ստեղծված աղոթք-մարգարեություն-օրհներգություն, հոգևոր երգ, համաշխարհային գրականության մեջ անգերազանցելի քնարական երկ: Իսրայելում ի սկզբանե Ս-ները սահմանված էին երաժշտության ընկերակցությամբ Աստծո առաջ երգվելու համար:

Սուրբ Գրքում Ս. բառը գործածվում է միայն Սաղմոսարանում, դրանից հետո՝ Նոր Կտակարանում: Սաղմոսարանը կամ Սաղմոսաց գիրքը Ս-ների ժողովածու է, որն իբրև առանձին գիրք պատկանում է հինկտակարանային իմաստության գրականությանը: Սաղմոսարանում ընդգրկված են 151 Ս-ներ, որոնցից 150-ը կանոնական են, իսկ վերջինը՝ երկրորդականոն:

Այս գիրքը Աստվածաշնչի եբր. բնագրում մասնավոր անուն չի ունեցել, ուշ շրջանում կոչվել է Սեֆեր Թեհիլլիմ՝ Գովաբանության գիրք, իսկ հունարեն Յոթանասնից թարգմանությունում՝ Փսալտերիոն, որը թարգմանվում է տավիղ, տասնալար (տասնաղի) նվագարան, սաղմոսարան: Այդպես է նաև հայերենում. Սաղմոսարան նշանակում է և՛ Ս-ների ժողովածու, և՛ Ս-ներ երգելու նվագարան: Սաղմոսարանի եբրայական և հունական անվանումները փաստորեն պայմանավորված են՝ եբրայականը նրանց բովանդակության հիմն. ներքին բնույթով՝ իբրև Աստված փառաբանող երգեր, իսկ հունականը՝ այդ երգերի կատարման արտաքին եղանակով, այսինքն՝ լարային նվագարանի ընկերակցությամբ:

Հեղինակները: Սուրբգրային ավանդության մեջ Սաղմոսարանը կոչվում է «Գիրք սաղմոսաց Դավթի»: Դավթի անունը հիշատակված է 73 Ս-ների խորագրերում և հատկապես ժողովածուի առաջին գրքում, որն այդ պատճառով կոչվում է «Դավթյան մեծ ժողովածու»: Ընդ որում՝ 13 անգամ նշված է նրա կյանքի որևէ իրադարձություն: Դավիթը միայն թագավոր ու քաջարի զինվոր չէր, այլև աստվածաշնորհ երգիչ, բանաստեղծ և երաժշտ. գործիքներ հնարող: Սուրբ Գիրքը նրան է վերագրում պաշտամունքի կազմակերպման և ծիսական երգեցողության երախտիքը: Թեև, անկասկած, Դավիթն է ժողովածուի գլխ. հեղինակը և կազմողը, այնուամենայնիվ նրա անվամբ այն կոչելը փոխանունություն է (մետոնիմիա), այսինքն՝ մասով ամբողջը կոչելու երևույթ: Խորագրերը հիշատակում են նաև մյուս հեղինակների անունները՝ Մովսես, Սողոմոն, Ասափ, Եման, Եթան, Իդիթուն, Կորխի որդիներ: Ս-ների զգալի մասն անանուն է:

Սակայն անկախ հեղինակների թվից ու զանազան ժամանակներում կազմված լինելուց, Ս-ները նույնական են ծագումով և աղբյուրով. հեղինակներին ներշնչողը Սուրբ Հոգին է: *Եպիփան Կիպրացին* Դավթին նմանեցնում է թանաքի մեջ թաթախված գրչի, որ «թացեալ է և ներկեալ է շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ»:

Խորագրերը: Սաղմոսաց գրքի բոլոր Ս-ները համարակալված են և մեծ մասամբ ունեն զանազան երկարության խորագրեր, որոնք զատված չեն բնագրերից: Իրենցից ինքնության վկայական ներկայացնող այս խորագրերը տեղեկություններ են պարունակում հեղինակի, Ս-ի ծագման, տեսակի, մեղեդու, նվագակցող գործիքի, երաժիշտների ղեկավարի և ծիսական կիրառության մասին: Որոշ եզրեր անհասկանալի են, քանզի այսօր բավարար տեղեկություններ չկան հնամենի իսրայելական երաժշտության և գործիքների մասին:

Ս-ների բովանդակությունը: Սաղմոսարանը թե՛ Իսրայելում, թե՛ քրիստ. աշխարհում առանձնացվել է աստվածաշնչյան մյուս սրբազան գրքերից՝ գործածվելու իբրև ընդհանրական և առանձնական աստվածպաշտության

աղոթագիրք՝ ծիսարան: Սակայն աղոթքը կամ հոգևոր երգը Ս-ների արտաքին ձևն է՝ գրական ժանրը, մինչդեռ բովանդակային առումով նրանք խտացումն են հինկտակարանային օրենսդր., պատմ., իմաստության և մարգարեական գրքերի: Ըստ *Հովհան Ոսկեբերանի*՝ Ս-ները խոսում են և՛ ներկայի, և՛ ապագայի և՛ տեսանելի ու անտեսանելի էակների մասին, սովորեցնում բազում բաներ՝ հարություն, Հիսուս Քրիստոս, հանդերձյալ կյանք, արդարների հանգստություն և մեղավորների տառապանք, ինչպես նաև բարոյական ու դավան. վարդապետություններ. «Սաղմոսարանի յուրաքանչյուր բառը բովանդակում է մտքերի անհուն ծով» («Մեկնութիւն առ Հռովմայեցիս»):

Այս չափածո, երբեմն էլ արձակ բանաստեղծություններն ի հայտ են բերում հայտնութենական ճշմարտություններ, ինչպես նաև՝ ըստ ամենայնի բացահայտում մարդու ներաշխարհը, նրա իղձերն ու զգացմունքները, մարդկային հոգու հուզումնալից զեղումներն ու ակնկալիքները, կրոն. փորձառությունը: Սաղմոսերգուները խոսում են Աստծո մասին, բայց և նրան ուղղում իրենց սրտի խոսքը:

Ս-ները ոչ միայն սովորեցնում են ապրել Աստծուն ապավինելով, երկյուղածությամբ և արդարությամբ, այլև ուսուցանում են, թե ինչպես և ինչ խոսքերով է պետք աղոթել կյանքի զանազան իրավիճակներում ու փորձությունների հորձանուտում: Ի՛նչ խոսքեր է պետք արտաբերել նեղվելիս, ի՛նչ խոսքերով ապաշխարել մեղանչելիս, գոհանալ՝ հոգևոր և նյութ. բարիքներ ստանալիս, ցնծալ՝ թշնամիներից ձերբազատվելիս: Այլ խոսքով՝ Սաղմոսարանը վայելուչ ու աստվածահաճո աղոթքների ձեռնարկ է, որի խոսքերը ժամանակի ընթացքում յուրացվում ու դառնում են յուրաքանչյուրի համար հոգեհարազատ. «... այնպես՝ կարծես թե իրենը լինեին, յուրաքանչյուր ոք երգում է այնպես՝ կարծես թե գրված լինեին իր համար» (Աթանաս Ալեքսանդրացի, Սաղմոսների մեկնություն, 2000, էջ 20):

Ս-ների բովանդակային բաժանումը: Սաղմոսաց գիրքն իր ներկայիս տեսքով ի մի է բերվել և խմբագրվել Եզրասի կողմից, Ք.ծ.ա. V դ.: Ամբողջ ժողովածուն Հնգամատյանի օրինակով բաժանված է հինգ մասի (1–40, 41–71, 72–88, 89–105, 106–150), որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ խորքն ու երանգը և ավարտվում է ծիսական փառաբանությամբ:

Ս-ներին հատուկ բազմառարկայնությունն ու բազմազանությունը, մտքերի ու զգացմունքների հարստությունը, միևնույն ստեղծագործության մեջ մի թեմայից մյուսին հանկարծական անցումները, շարադրանքի տխուր բնույթի փոփոխությունն ուրախի և հակառակը, դժվարություններ են հարուցում նյութի բովանդակային ճշգրիտ ու ստույգ բաժանման համար: Այնուամենայնիվ ընդունված է Ս-ները դասակարգել ըստ չորս տարբեր խմբերի՝ 1. փառաբանական, 2. պաղատական, վստահության և գոհության, 3. ուսուցողական, 4. մեսիական:

Փառաբանական Ս-ներ: Այս խմբին են պատկանում բուն թեհիլլիմ նշանակությամբ Ս-ները, որոնցում գովերգվում է Միակ, Մշտնջենական, Ամենակարող, Ամենագետ Աստված: Ունեն հետևյալ կառույցը. սաղմոսերգուն դիմում է մե՛րթ իր անձին, համայնքին, ժողովրդին, մե՛րթ՝ բնության տարրերին և անգամ երկնային էակներին, նշում փառաբանության դրդապատճառները և հանգամանալից վերլուծության ենթարկում իրավիճակը (Ս. 102):

Այս խումբը կազմված է առանձին հավաքածուներից: Ուխտի Տիրոջն օրհներգում են 8, 18, 32, 99, 102, 103, 110, 112, 113, 116, 134, 135, 144–150 Ս-ները: Այս շարքից են պատմական Ս-ները (77 և 104), որտեղ բարեբանվում են Տիրոջ գործերը փրկության պատմության մեջ: Թագավորության օրհներգերը (92, 95–98) հար և նման են նախորդ հավաքածուին և բարեբանում են իր գահին բազմած Թագավորին՝ Իսրայելի դատավորին և բոլոր ժողովուրդների Տիրոջը: Երգերը հատկանշվում են «Տերը թագավորեց» հաստատումով: Սիոնի երգերը (45, 47, 75, 83, 86, 121, նաև 23, 67 և 131) բարեբանում են Աստծո գահանիստ վայրը ու հանգստավայր ընտրված Երուսաղեմը և Տաճարը: Աստիճանների օրհնություն կոչվող Ս-ները (119–133) տարեկան մեծ տոներին Երուսաղեմ ճանապարհվող ուխտագնացների օրհներգերն են: Իսկ ըստ եբրայական այլ ավանդության, այս օրհներգերը երգել են ղևտացիները՝ Տաճարի 14 աստիճանների վրա: Արքայական Ս-ները (2, 17, 19, 20, 44, 71, 88, 100, 109, 131 և 143) մեծարում են երկրային միապետներին: Նրանց մեծարումը վերագրվում է Աստծուն, ում անունից նրանք կառավարում են ժողովրդին:

Պաղատանքի, վստահության և գոհության Ս-ներ: Այս տարաբնույթ աղոթքներն ընդհանուր են մի բանում, այն է՝ նեղության և անձկության: Պաղատանքի աղոթքները բնույթով լինում են անհատական և հավաքական: Անհատականները թվով ամենամեծն են (5, 6, 7, 12, 16, 21, 24, 25, 27, 30, 34, 35,37, 38, 41, 42, 50, 53–56, 58, 60, 62, 63, 68, 69, 70, 85, 87, 101, 108, 119, 129, 139–142): Հիվանդները, դժբախտները, հալածվածները և փախստականները կանչում են Տիրոջ անունը, բնութագրում ծանր կացությունը, ապա արտահայտում լսված լինելու իրենց համոզվածությունը: Այս մարդիկ իրենց տառապանքը դնահատում են իբրև պատիժ՝ գործած մեղքերի համար և խոստովանում դրանք: Առանձին շարք են կազմում ապաշխարության Ս-ները (6, 31, 37, 50, 101, 129 և 141), որոնք զղջում են պարունակում: Հավաքական աղոթքները (11, 43, 57, 59, 73, 78, 79, 82, 84, 89, 93, 107, 122, 132, 136, նաև 76, 81, 105, 125) նույն սկզբունքով են կառուցված և ռազմ. պարտության, կոտորածի, Տաճարի պղծության, ընկերային անարդարության և կեղեքման ծնունդ են: Վստահության Ս-ները (3, 4, 9բ, 15, 22, 26, 61, 120, 130, նաև 90) պաղատական աղոթքների խթանն են և արտահայտում են խաղաղություն, ուրախություն, ապահովություն, խոստովանում իրենց հավատը, երգում Աստծո հետ իրենց բարեկամության մասին: Գոհության Ս-ներում (9ա, 9բ, 29, 31, 33, 39.2–12, 40, 91, 114, 115, 137) արտահայտվում է մարդու երախտագիտությունն առ Աստված՝ իր խնդրածը ստանալու համար:

Ուսուցողական Ս-ներ: Թեև ուսուցողական-խրատական տարրը հատուկ է բազմաթիվ Ս-ների, սակայն լիիրավորեն այս խմբի մեջ են մտնում 1, 36, 48, 72, 111, 118, 126, 132, նաև 127 և 139 Ս-ները, որտեղ օգտագործված են զանազան գրական ժանրեր՝ *քարոզ*, խորհրդածություն բարոյականության շուրջ, պատմ. դաս ևն: Առանձնակի գեղեցկությամբ է շարադրված օրենքի թեման (1, 18.8–15, 118), արդարների երջանկությունն ու չարերի կործանումը (1, 36, 72):

Մեսիական Ս-ներ: Այս բանաստեղծությունները հինկտակարանային մյուս մարգարեությունների հետ ավետում են *Հիսուս Քրիստոսի* գալստյան, կյանքի, առաքելության, չարչարանքների, մահվան, հարության և բովանդակ տիեզերքում Աստծո արքայության հաստատման մասին: Մեսիական են համարվում հետևյալ Ս-ները՝ 2, 8, 15, 19, 21, 39, 40, 44, 46, 50, 67, 68, 71, 77, 88, 94, 96, 101, 109, 117, 118, 129, 131, 142, որոնք լինում են երկու տեսակ՝ մարգարեական և նախատիպային: Առաջինը հայտնության պարզ շարադրանքով է պատկերում Մեսիային (109), երկրորդը գալիք իրադարձությունը շարադրում է կատարված իրադարձության պատմ. գծերով: Օր., 8-րդ Ս.՝ Քրիստոսի մուտքը Երուսաղեմ մանկահասակ երեխաների փառաբանական բացականչությունների ներքո նկարագրում է այնպես, ինչպես Կարմիր ծովն անցնելիս իսրայելացի մանկահասակ երեխաները փառաբանում էին Աստծուն (Մատթ. 21.16): Քրիստոսը քանիցս վկայակոչել է այդ Ս-ներից՝ ի հաստատումն և ի վկայություն իր մեսիական առաքելության: Ընդհանրապես Նոր կտակարանում հինկտակարանային 283 մեջբերումներից 116-ը քաղված են Սաղմոսարանից:

Առաջին և երկրորդ Ս-ները բովանդակ ժողովածուի ներածությունն են, ընդ որում, առաջինը բարոյական, ուսուցողական բնույթ ունի, իսկ երկրորդը՝ մեսիական:

Ս-ները ժամանակի մեջ: Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին, ինչպես նաև բոլոր քույր եկեղեցիները, առանձնահատուկ նախասիրություն ունեն Ս-ների նկատմամբ: Հայոց ծիսարանը և մանավորապես *Ժամագիրքը* հիմնականում Ս-ներից է կազմված: Հայ հոգևոր երգերը, *շարականները, գանձերը, տաղերը,* ինչպես նաև *Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու* և այլոց աղոթքները նրանցից են ներշնչված ու հարսված: Սաղմոսարանը հայերի ամենասիրելի ու գործածական գիրքն է եղել դարերի ընթացքում՝ Նոր կտակարանից հետո: Հին դպրոցներում Սաղմոսարանը օգտագործել են իբրև դասագիրք: *Ղազար Փարպեցին* վկայում է, որ Սուրբ Գրքի թարգմանությունից հետո մեծերն ու փոքրերը սովորել ու ամենուր զվարճացել են «սաղմոսներ ու կցուրդներ» ասելով: Իսկ ըստ *Կիրակոս Գանձակեցու*, եթե ուրիշ ազգերը «գրքով են երգում սաղմոսները», ապա հայերը «անգիր են ասում»: Հայոց վանքերում պարտադիր է եղել առնվազն Նոր կտակարանի (մանավանդ՝ Ավետարանների) և Սաղմոսարանի անգիր իմանալը:

Ս-ները սերնդեսերունդ հրեաների և քրիստոնյաների աստվածպաշտ. կյանքի առանցքն են հանդիսացել և այդպիսին են ցայսօր:

Ս-ների մեկնությունները: Ս-ները մեկնել են *Ընդհանրական եկեղեցու* գրեթե բոլոր նշանավոր հայրերը՝ *Աթանաս Ալեքսանդրացին*, *Եփրեմ Ասորին*, *Բարսեղ Կեսարացին*, Հովհան Ոսկեբերանը և այլք: Հայոց մեջ առաջինը *Ներսես Լամբրոնացին* է համգամանալից քննության առել 150 Ս-ները: Մեկնություններ են գրել *Վարդան Արևելցին*, *Գրիգոր Տաթևացին* և ուր.: Հովհաննես Հոլով Կոստանդնուպոլսեցին, Նահապետ Ագուլեցու խնդրանքով, 1686-ին ի մի հավաքելով Ս-ների հայերեն մեկնությունները, հրատարակել է բնագրի հետ մեկտեղ: Ս-ների ամենածավալուն մեկնությունը կատարել է Մ. *Չամչյանը* («Մեկնութիւն սաղմոսաց», հ. 1–10, 1815–23): Երևանի Մատենադարանում պահվում է 150 ձեռագիր Սաղմոսարան, որոնցից հնագույնը № 6473 ձեռագիրն է՝ գրված 1298-ին, Գրիգոր գրչի կողմից: 1565–1566-ին *Աբգար Թոխաթեցին* Վենետիկում առաջինն է տպագրել հայերեն Սաղմոսարան:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Գիրք սաղմոսաց Դաւթի, Երուսաղեմ, 1988: Տեր-Միքելյան Ա., Ուսումն Ս. Գրոց, Թ., 1900: Եղիայան Բ., Քննական պատմութիւն սուրբգրական ժամանակներու, գիրք 5, Անթիլիաս, 1976: Հացունի Վ., Աստուածաշունչն ու Հայաստան, տես Յուշարձան Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500 ամեակի, Երուսաղեմ, 1938: Սաղմոսարան (աշխարհբ. թրգմ. Մ. Ճյուրյան), Ե., 1992: Ներածութիւն Հին կտակարանի, աշխատասիր. Գ. Դարբինյանի, Ս. Էջմիածին, 2000:

Գրիգոր Դարբինյան

ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Սաղմոսավան գյուղի արևելյան կողմում, Քասաղ գետի աջ ափին, կիրճի եզրին: Ըստ ավանդության, հիմնել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*: 1215-ին իշխան Վաչե Վաչուտյանը կառուցել է Ս-ի Ս. Սիոն եկեղեցին և վանքին գյուղ նվիրել: Ներքուստ՝ խաչաձև, արտաքուստ՝ ուղղանկյուն, անկյուններում երկհարկ ավանդատներով գմբեթավոր դահլիճ է: Եկեղեցու ճակատները մշակված են «հայկ. խորշերով»: Գմբեթի գլանաձև սլացիկ թմբուկը կառույցին հաղորդում է վերձիգ համաչափություն: XIII դ. առաջին քառորդում Վաչե Վաչուտյանը Ս. Սիոն եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառասյուն գավիթ, որի առաստաղի կենտր. հատվածն ունի 12-նիստանի վրանաձև ծածկ, բոլորաձև երդիկ՝ վրան բարձրացող 6-սյունանի նրբագեղ ռոտոնդա: Միմյանցից տարբեր և ինքնատիպ են լուծված ծածկի մյուս հատվածները (հայելային, գլանաձև, խաչվող թաղերով, դեկորատիվ տրոմպներով են): Ս-ի գավթի ծածկի համակարգը հայկ. ճարտ-յան բացառիկ օրինակներից է: Ինքնատիպ են գավթի հվ. ճակատի խոշոր, զույգ լուսամուտները, պայտաձև կամարով արմ. բարձր շքամուտքը:

1255-ին իշխան Քուրդ Վաչուտյանը և նրա կին Խորիշահը իրենց վաղամեռիկ դստեր՝ Մամախաթունի հիշատակին կառուցել են գրատուն՝ օգտագործելով Ս. Սիոն եկեղեցուց և գավթից հվ-արլ. կողմում, նրանց և միանավ եկեղեցու միջև ընկած տարածքը: Ճարտարապետը վարպետորեն լուծել է տեղադրության հետ կապված դժվարությունները՝ խաչվող կամարներով իրականացնելով շենքի ծածկի բարդ համակարգը: Գրատան տանիքին կանգուն 8-սյունանի ռոտոնդայով Ս. ստացել է եռագմբեթ գեղատեսիլ ուրվագիծ: Վանքի գավիթը և գրատունը XIII դ. հայկ. աշխարհիկ ճարտ-յան բարձրարվեստ կառույցներից են: Ս-ի հս. կողմի գերեզմանատանը պահպանվել են XIII–XIV դդ. մի շարք ուշագրավ որմնափակ խաչքարեր: Վանքը շրջապատված է եղել կիսաշրջանաձև բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով: 1267-ին *Վարդան Արևելցին* Ս-ում հիմնադրել է դպրոց: 1267-ին *Գևորգ Սկևռացին* ընդօրինակել է Տոնապատճառ ժողովածուն (ներկայումս Ս. Էջմիածնում է): Ս-ի դպրոցում կարճ ժամանակ դասավանդել է *Գրիգոր Տաթևացին*:

Ս. եղել է գրչության կենտրոն: Պահպանվել են այստեղ գրված և ընդօրինակված մի քանի ձեռագրեր: Ուշագրավ են Մարկոս և Մխիթար գրիչների 1185–88-ին ընդօրինակած Ճառընտիրը, 1436-ին Կարապետ վարդապետի արտագրած Մաշտոցը, 1496-ին Հովհաննես աբեղայի ընդօրինակած Ավետարանը և այլ ձեռագրեր: Ս-ի գրիչներին ձեռագրեր են պատվիրել Մեծոփավանքը և Սանահինի վանքը:

1611-ին Ս-ի Սարգիս վարդապետը Երուսաղեմում հանդիպել է տրապիզոնցի Կիրակոս քահանային. միասին վերադառնալով Հայաստան՝ հիմնել են *Սյունյաց Մեծ անապատը*:

1661-ին Ս-ի առաջնորդ է դարձել *Ոսկան Երևանցին*: 1669-ին Ս. նորոգել է Գաբրիել վարդապետը: Վանքի եկամուտներն ստացվել են հիմնականում Նիգ գավառի տարածքի կալվածքներից և գյուղերից:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1848: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Պետրոսյանց Վ., Սաղմոսավանք, «Էջմիածին», 1981, № 3: Յակոբսոն Ա., Սաղմոսավանք, Ե., 1984: Jakobson A., Ghafadarian K., Kasakhi vanker, Milano, 1986 (Documenti di architettura armena, 15).

Մուրադ Հասրաթյան

ՍԱՂՄՈՍԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ (հուն. ψαλμωδία, Cantatio psalmorum, psalmus, *սաղմոսների երգեցողություն*, սաղմոսասացություն, սաղմոս), համաքրիստոնեական երգարվեստի արտահայտություն, երգաձև, որն ունի ինչպես պարզ, ասերգային, այնպես էլ զարգացած երաժշտական նկարագիր: Հիմնականում բնորոշվում է ասերգային ոճով: Վերջինիս թելադրած պայմանով՝ խոսքային տեքստի (չափածո կամ արձակ) թե՛ կառուցվածքային, թե՛ չեշտական հատկանիշները ելակետային և վճռորոշ նշանակություն ունեն սաղմոսի երաժշտ. մարմնացման համար:

Մինչ գրերի գյուտը հայ եկեղեցում երգասացությունը դրսևորվել է սաղմոսների միջոցով: Հայ եկեղեցին, IV դարից սկսած, լայնորեն գործածել է սաղմոսները ժամասացությունների ընթացքում, նույնիսկ հայկ. ժամերգություններից մեկը հնում կոչվել է Ս.: Ս-յան հայ հոգևոր մշակույթի համատեքստում առաջին հերթին համար երաժշտ. առումով առաջին հերթին հիմք են հանդիսացել հայ երաժշտության տարբեր դրսևորումները, հատկապես՝ ժող. երգը և վիպական ասերգը: Ըստ Կոմիտասի՝ հայ իրականությունում սաղմոսները երգվել են «հավանաբար ժողովրդական հին եղանակներով»: Դրանք, դասակարգվելով ըստ *կանոնների* և ըստ ձայնեղանակների (տես *Ութձայն*), զետեղվել են *Ժամագրքում*: Լինելով ժամերգության կարևոր բաղկացուցիչ՝ սաղմոսները հիմք են հանդիսացել կցուրդների (տես *Շարական հոգվածում*) ձևավորման համար:

Հայ եկեղեցին Ս. բաժանում է երկու կարգի՝ սաղմոսասացություն և թվերգություն (տես *Թվերգ*): Ս-յամբ (իր երկու ճյուղերով համերգ) մատուցվում են սաղմոսները, օրհներգերը, *աղոթքները*, *քարոզը*, *Աստվածաշունչը* (և՛ Հին կտակարանից, և՛ Ավետարանից քաղվող հատվածները): Սրանք միմյանցից կարող են տարբերվել արձակ կամ չափածո տեքստային հիմքով, առավել կամ պակաս զարգացած երաժշտ. նկարագրով և այլ հատկանիշներով:

Գրկ. Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Тагмизян Н., Теория музыки в древней Армении, Е., 1977.

Մհեր Նավոյան

ՍԱՄՈՍԱՏ, Շամուշատ [այժմ՝ Սամսատ (Թուրքիայում)], հնագույն քաղաք Կոմմագենեում, Եփրատ գետի աջ ափին: Աքեմենյանների օրոք (Ք.ծ.ա. VI–IV դդ.) եղել է Կոմմագենեի հայկ. սատրապության կենտրոնը և հավանաբար կոչվել Կոմմագենե: Ք.ծ.ա. III դ. 1-ին կեսին դարձել է Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության մայրաքաղաքը և Հայ Երվանդունի Սամոս Ա (Շամես) թագավորի անունով վերանվանվել Ս.: Տիգրան Բ Մեծի և Արտավազդ Բ-ի օրոք (Ք.ծ.ա. I դ.) մտել է Մեծ Հայքի թագավորության մեջ: 72-ին Հռոմ. կայսրությունը Ս. (Կոմմագենեի հետ) կցել է իր տիրապետության տակ գտնվող Ասորիք նահանգին: Բյուզ. կայսրության տիրապետության շրջանում Ս. գտնվել է Եփրատացիք նահանգի (այպ՝ բանակաթեմի) կազմում: 639-ին արաբները գրավել են Ս. և մտցրել Ջազիրա (Վերին Միջագետք) նահանգի մեջ: 958-ին բյուզանդացիները կրկին գրավել են Ս., որտեղ հաստատվել են մեծ թվով հայեր: XI դ. վերջին – XII դ. Ս-ին տիրել են սելջուկների գերիշխանությունն ընդունած հայ իշխաններ, որոնց հիշատակում է ասորի պատմիչ Միքայել Ասորին: Միաժամանակ քաղաքը գտնվել է հայ իշխան Փիլարտոս Վարաժնունու ենթակայության տակ:

Ս. հայտնի է որպես քրիստոնեական հարուստ անցյալ և ավանդույթներ ունեցող քաղաք: Այստեղ, ինչպես և ողջ երկրում (Կոմմագենե), ի թիվս Հռոմ. մյուս պրովինցիաների (Ասորիք, Կապադովկիա, Փոքր Հայք են), քրիստոնեությունը տարածվել է դեռևս առաքելական շրջանում (I–II դդ.): III դարից Ս. դարձել է քրիստոնեության կարևոր կենտրոն, պատկանել է *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցին, եղել նրա գաղափարաբանությունը սկզբնավորող կենտրոններից: Այստեղ է ծնվել և սկզբ. կրթությունն ստացել II դ. աստվածաբան, Արիոսի (տես *Արիոսականություն*) հոգևոր ուսուցիչ Լուկիանոս Սամոսատցին, որի աշխատությունները արիոսականները համարել են ի-

րինց ուսմունքի գլխ. սկզբնաղբյուր: 260–268-ին Ս-ի եպիսկոպոսն էր հայտնի աղանդապետ Պողոս Սամոսատցին (Սամոստացի), որը համարվում է նեստորական վարդապետության (տես *Նեստորականություն*) գաղափարական նախահայրը: Ս. եղել է հուն. և ասոր. դպրության կարևոր կենտրոններից: Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների մի խմբին Ս. է ուղարկել՝ հունարեն և աստվածաբանություն ուսանելու, այնուհետև իր երկու օգնականների՝ *Հովհան Եկեղեցացու* և *Հովսեփ Պաղնացու* հետ անձամբ այցելել Ս., հույն գեղագիր Հռոփանոսի օգնությամբ վերջնականորեն ձևավորել հայկ. նշանագրերը: Այստեղ էլ կատարվել է հայերեն առաջին թարգմանությունը Աստվածաշնչի Սողոմոնի առակների գրքից, որն սկսվում է «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» տողերով: V–XII դդ. Ս. դարձել է բազմաթիվ աղանդների կենտրոն: Աղանդավորներն այստեղից մուտք են գործել Հայաստան և տարածել իրենց գաղափարները: V–VI դդ. Ս. հայտնի էր հատկապես մարկիոնական և մանիքեական (տես *Մանիքեություն*) համայնքներով: Ս. քաղաքից էին *պավլիկյանների* առաջին աղանդապետ համարվող Կալինիկեի որդի Պողոս Սամոսատցին (VII դ. սկիզբ), նրա եղբայր Հովհաննեսը: IX դ. կեսին Տևրիկի (Դիվրիգ) նման Ս. դարձել է պավլիկյանների գլխ. ռազմ. հենակետը, որտեղից արաբների հետ միասին նրանք պայքարել են բյուզանդացիների դեմ: Հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին հիշատակում է XII դ. Ս-ում բնակվող՝ *արևորդիներ* կոչված աղանդավորներին, որոնք որոշել էին հրաժարվել հերձվածի գաղափարներից և վերադառնալ Հայ եկեղեցու գիրկը:

Սելջուկյան արշավանքներից (XI դ.) հետո Ս. աստիճանաբար կորցրել է իր երբեմնի նշանակությունը և վերածվել աննշան քաղաքի: XII–XIV դդ. քաղաքին տիրել են խաչակիրները, բյուզանդացիները, Եգիպտոսի Այյուբյանները, մոնղոլները, թուրքմեն. ցեղերը: XV դ. Ս. նվաճել է օսմ. կայսրությունը: Մինչև Մեծ եղեռնը Ս-ի բնակիչները հիմնականում եղել են հայեր:

Երվանդ Մարգարյան

ՍԱՄՎԵԼ Ա ԱՐԾԿԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, ք. Արծկե (Բզնունիք գավառ) – 526], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 516-ից: Հաջորդել է *Բաբկեն Ա Ոթմսեցուն*: Սերել է Աղբիանոսյան տոհմից: Ս. Ա Ա.-ու օրոք 517-ին, երբ հոները ասպատակել են Հայաստանի գավառները, Մժեժ Գնունին միավորել է հայ որոշ իշխանների զորաուժը և ջախջախել հոներին: Այդ հաղթանակի համար պարսից արքան հետ է կանչել պարսիկ մարզպանին և Մժեժ Գնունուն նշանակել Հայաստանի մարզպան:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա Ա.-ուն հաջորդել է *Մուշե Ա Այլաբերցին*:

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՄՐՋԱՁՈՐԵՑԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), X–XI դարերի մատենագիր: Ենթադրվում է, որ ուսումը ստացել է Այրարատի Արշարունիք գավառի Կամրջաձոր վանքում, որի վանահայրն է դարձել հետագայում: Ըստ միջնադարյան աղբյուրների, 1007-ի Ծռազատկի խռովություններից հետո բյուզ. Վասիլ II կայսրի հրավերով մեկնել է Կ. Պոլիս, մասնակցել զատկական վեճերին և հիմնավորել *Զատիկի* վերաբերյալ Հայ եկեղեցու տոմարական հաշվարկների պատմականությունն ու ճշգրտությունը: Ս. Կ. հեղինակ է մի շարք աստվածաբան., մեկնողական երկերի: *Խաչիկ Ա Արշարունու* հանձնարարությամբ 986-ին գրել է ջատագովական մի թուղթ՝ ուղղված Հունաց Թեոդորոս մետրոպոլիտին: Ս. Կ-ու անունով մեզ է հասել դավանաբան. մի *հարցուպատասխանի*, որը պարունակում է Ոսկեձեռն անունով մի իշխանի հարցերն ու Ս. Կ-ու պատասխանները: Նրա գրչին է պատկանում նաև *Տերունի տոների* իմաստը մեկնաբանող մի երկ: Համաձայն *Ստեփանոս Տարոնեցու* (Ասողիկ) և Մատթեոս Ուռհայեցու, Ս. Կ. գործուն մասնակցություն է ունեցել *Հայսմավուրք* և *Տոնապատճառ* ժողովածուների կազմման և խմբագրման աշխատանքին, նաև իր երկերով հարստացրել դրանք: Տոնապատճառում նրա գրչին են պատկանում անապատճառում նրա գրչին են պատկանում աբարչության օրվա պատճառը կամ մեկնաբանությունը: Այդտեղ տեղ են գտել նաև հատվածներ Ս. Կ-ու «Վերլուծութիւն ընթերցուածոց գրոց» և «Վասն աղուհացից» երկերից, որոնք պարունակում են ծիսական ընթերցվածների և *պահքի* բացատրությունը: Ս. Կ. թաղվել է Կամրջաձոր վանքում:

Գրկ. Ա ն թ ա բ յ ա ն Փ., «Տոնապատճառ» ժողովածուն, ԲՄ, № 10, 1971: Պ ո ղ ա ր յ ա ն Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 162–163:

Հակոբ Քյոսեյան

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ, Ս ա մ ո ւ ե լ Ե ր ե ց (մոտ 1100/05–1185/90), պատմիչ-ժամանակագիր, տոմարագետ, տիեզերագետ: Ենթադրվում է, որ ծնվել է Անիում կամ մոտակա բնակավայրերից մեկում: Աշակերտել է *Հովհաննես Սարկավագին* և, ըստ *Կիրակոս Գանձակեցու*, եղել Անիի Կաթողիկե եկեղեցու քահանա: Ս. Ա.-ուց մեզ է հասել երկու երկասիրություն՝ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ» և «Մեկնութիւն տումարի, զոր արարեալ է Սամուէլի քահանայի ի խնդրոյ Ստեփանոսի Իմաստասիրի» խորագրերով: Առաջինը գրվել է *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսի պատվերով և ընծայվել նրան: Սկսվում է Ադամից և հասցվում մինչև 1180-ը: Այլ հեղինակներ շարունակել են Ս. Ա.-ու ժամանակագրությունը և հասցրել մինչև 1665-ը՝ պահելով նույն ոճն ու համառոտությունը: Ս. Ա. միջնադարյան այն բացառիկ պատմիչներից է, ով նշում է օգտագործած աղբյուրները, փորձում ճշտել պատմ. իրադարձությունների, արքայատոհմերի, տիրակալների, կաթողիկոսների ժամանակագրությունը: Օգտագործելով *Եվսեբիոս Կեսարացու, Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Փավստոս Բուզանդի, Սեբեոսի,* Շապուհ Բագրատունու, *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու, Ստեփանոս Տարոնեցու,* Հովհաննես Սարկավագի և այլոց գործերը՝ Ս. Ա. հաճախ հակադրվում է նրանց՝ իրադարձությունները ներկայացնելով սեփական պատկերացմամբ, ինչը մեծացնում է երկի պատմ. արժեքը: XII դ. իրադարձությունները, որոնք Ս. Ա. շարադրել է իբրև ականատես, կարևոր սկզբնաղբյուր են այդ ժամանակաշրջանի բուն Հայաստանի և մասնավանդ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար: Արժեքավոր նյութեր կան նաև հարևան երկրների ու ժողովուրդների մասին: Ս. Ա.-ու երկը թարգմանվել է լատ. և 1818-ին հրատարակվել Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» հետ: Տարբեր ժողովածուներում ֆրանս. հատվածներ են հրատարակվել Մ. Բրոսսեի և Է. Դյուլորիեի թարգմանությամբ:

Ս. Ա.-ու երկրորդ աշխատության խորագիրը («Մեկնութիւն տումարի...») ամբողջությամբ չի համապատասխանում նրա բովանդակությանը, քանի որ ունի և՛ տոմարական, և՛ տիեզերագիտ. տեքստ: Երկի առաջին՝ տոմարական մասում (շարադրված է *հարցուպատասխանի* ձևով) քննված հարցերի մասին Ս. Ա.-ուց առաջ ավելի գիտականորեն և մանրամասն գրել է Հովհաննես Սարկավագը: Հեղինակն անդրադարձել է հռոմ. տոմարին, որն օգնում է ճիշտ հաշվելու և ճիշտ հասկանալու հայկ. տոմարը: Մեկնության մեջ ավելի արժեքավորը երկրորդ՝ տիեզերագիտ. մասն է, որն սկսվում է տոմարական գրականության մեջ գործածված արաբ. ինը բառերի հայերեն թարգմանությամբ: Այնուհետև հեղինակը փորձել է, իր ժամանակի ըմբռնումների համաձայն, բացատրել ծիածանը, գիսավոր աստղը, աստղի թռիչքը, փայլակը, որոտը, շանթը, անձրևը, մառախուղը, ցողը և բնական բազմաթիվ այլ երևույթներ: Ս. Ա. իր երկի տոմարական մասում մեծապես օգտըվել է *Անանիա Շիրակացու* «Տիեզերագիտութիւն և Տոմար» աշխատությունից: Տիեզերագիտ. մասի աղբյուրը է եղել Անանիա Շիրակացու «Յաղագս շրջագայութեան երկնից» աշխատությունը: Ս. Ա.-ու տոմարական-տիեզերագիտ. երկասիրությունն արժեքավոր է ինչպես գիտության պատմության, այնպես էլ հայ մատենագրության պատմության համար: Մատենադարանում պահվում են երկի բազմաթիվ ընդօրինակություններ, որոնցից ամենահինը 1373-ինն է (ձեռ. № 2001), իսկ լավագույնը՝ 1621-ին գրչագրվածը (ձեռ. № 2018):

Երկ. Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց..., աշխատասիր. Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղ-պատ, 1893: Մեկնութիւն տումարի..., աշխատասիր. Ա. Աբրահամյանի, «Էջմիածին», 1952, № 1–2:

Գրկ. Զ ա ր բ հ ա ն ա լ յ ա ն Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան (Դ–ԺԳ դար), Վնտ., 1932: Բ ա բ ա յ ա ն Լ., Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX–XIII դարեր), Ե., 1981:

ՍԱՆԱՀԻՆԻ ՎԱՆՔ, միջնադարյան հոգևոր, մշակութային և գիտակրթական նշանավոր կենտրոն Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Տաշիրք գավառում: Այժմ ՀՀ Լոռու մարզի Ալավերդի քաղաքի Սանահին թաղամասում (նախկին Սանահին գ.), Դեբեդ գետի աջափնյա բարձրադիր սարավանդի վրա:

Վանական համալիրի առաջին՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցվել է X դ. 30–40-ական թթ. (Աբաս Ա Բագրատունի թագավորի օրոք): 966-ին Աշոտ Գ Ողորմած թագավորն ու Խոսրովանույշ թագուհին կառուցել են Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ իրենց որդիներ Կյուրիկեի (Գուրգենի) և Սմբատի արևշատության համար, հիմնադրել են միաբանություն և բարձրագույն

կարգի հոգևոր դպրոց, հրավիրել եկեղեցական-ներ, գիտնական վարդապետներ, գրիչներ: Հիմնադիր վանահայրն էր Պոլիկարպոսը, որին հաջորդել է վարդապետ-գիտնական Հովհաննեսը:

979-ին Սմբատ Բ թագավորի հրովարտակով Ս. վ. դարձել է նորակազմ Կյուրիկյան թագավորության եպիսկոպոս. աթոռանիստը (մինչև XI դ. կեսը), և Տաշիրքի թեմակալ է ձեռնադրվել Եսային: Երևելի վանահայրերից էր «մեծ հռետոր» հռչակված Դիոսկորոս Սանահնեցին (1039–63): Նրա օրոք կառուցվել են գրատունն ու Ս. Գրիգոր մատուռը, հոգևոր դպրոցը դարձել է ուսումնական մեծ կենտրոն, հարստացել է գրադարանը, գրվել, ծաղկվել և ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Նրան աշակերտել, դպրոցում դասավանդել ու ստեղծագործել են գիտնական վանականներ *Անանիա Սանահնեցին* և Հակոբոս Քարափնեցին: Աստվածաբանությունից բացի դպրոցում դասավանդվել են փիլիսոփայություն, հռետոր. արվեստ, երաժշտություն, բժշկություն, տոմարագիտություն և այլ գիտություններ: Ըստ ավանդության՝ դպրոցում դասավանդել է նաև *Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին*, նրա անունով էլ Ս. Աստվածածին և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիների միջև կառուցված սրահը կոչվել է «Մագիստրոսի ճեմարան»:

XI դ. 2-րդ կեսին սկսված սելջուկյան արշավանքների ու նրանց տիրապետության ընթացքում, ինչպես նաև Կյուրիկյան թագավորության անկումից հետո (1113) Ս. վ. ապրել է տևական վատթար ժամանակաշրջան: XII դ. վերջին Տաշիրք գավառի կազմում դառնալով Զաքարյան իշխանների սեփականությունը՝ վանքը վերականգնել է իր դերը երկրի հոգևոր ու գիտամշակութ. կյանքում: Այդ շրջանում կատարվել են նաև լայնածավալ շին. աշխատանքներ: XII դ. 80-ական թթ-ից մինչև XIII դ. 30-ական թթ. կառուցվել են Ս. Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիների գավիթները, զանգակատունը, գրատան արտաքին սրահը, հյուրատունը (չի պահպանվել), Զաքարյանների տոհմական դամբարանը, կանգնեցվել են *Գրիգոր Տուտեորդու* և Սարգսի բարձրարվեստ խաչքարերը, նորոգվել Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին: XII դ. վերջին Դեբեդ գետի վրա կառուցվել է Սանահինի նշանավոր կամուրջը, որով անցնում է վանք տանող ճանապարհը, իսկ գյուղում՝ աղբյուր:

XII–XIII դդ. Ս. վ-ում հայտնի էին վանահայրեր Գրիգոր Տուտեորդին, Հովհաննես Խաչենցին (Զաքարե և Իվանե Զաքարյան իշխանների ուսուցիչը), Վարդանը: Մեծ համբավ է ունեցել վանահայր Գրիգոր րաբունապետը (տես *Գրիգոր Որդի Աբասա*), որի «Պատճառ լայն և նուրբ գրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց և ի վարդապետաց» գիրքը ծառայել է նաև որպես ուս. ձեռնարկ: Գրիգոր րաբունապետը վանքին նվիրել է 13 ձեռագիր, գրել այլ աշխատություններ: Վանքի բնականոն գործունեությունը դարձյալ ընդհատվել է 1230-ական թթ. սկսված մոնղոլ. արշավանքների և նրանց տիրապետության ողջ ընթացքում: XIV դ. սկզբին թուլացել և դարավերջին տրոհվել է Զաքարյանների իշխանական տունը, և Սանահին գյուղը շրջակայքով ու վանքով դարձել նրանց շառավիղների՝ Արղության-Երկայնաբազուկների սեփականությունը (մինչև XX դ. սկիզբը):

XIV–XV դդ. Ս. վ-ում նոր վերելք է ապրել գրչության արվեստը (այդտեղ գրչագրված ձեռագրերից 35-ը պահվում է Մատենադարանում): Առավել հիշարժան է Սանահինի «Քոնդակը» (ձեռ. № 3032), որը բովանդակում է վանքի ժամանակագրությունը, արժեքավոր տեղեկություններ միաբանության պատմության վերաբերյալ:

XVII դ. կեսին, Սարգիս արք. Արղությանի առաջնորդության օրոք, ճապես նորոգվել են ժամանակի և երկրաշարժերի ազդեցությամբ վնասված վանքի հիմն. կառույցները: 1831-ին հս. պարսպին կից միակամար աղբյուր է կառուցել վանքի տոհմիկ առաջնորդ Հարություն արք. Տեր-Բարսեղյանցը (ճակատին պահպանվել է նրա չափածո արձանագրությունը), կատարել է նաև վիմագրությունների վերծանման և կառույցների նորոգման աշխատանքներ: XX դ. սկզբին վանքի գործունեությունը դադարել է: Խորհրդ. իշխանության ժամանակաշրջանում Ս. վ. որպես պատմամշակութային հուշարձան եղել է պետ. պահպանության ներքո, կատարվել են կառույցների ամրակայման և վերականգնման աշխատանքներ: 1998-ին ՀՀ կառավարության որոշմամբ այն հանձնվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տնօրինությանը:

Ս. վ-ի ճարտ. համալիրը ձևավորվել է շուրջ երեք հարյուրամյակի ընթացքում. յուրաքանչյուր նոր շինություն կառուցվել է նախորդների գործառնական դերը, զբաղեցրած տեղն ու ոճական հատկանիշները հաշվի առնելով: Արդյունքում ստեղծվել է ասիմետրիկ, բայց ծավալային հավասարակշիռ հորինվածքով, ներդաշնակ և միասնական համակառույց՝ համահունչ նաև շրջակա գեղատեսիլ բնությանը: Համալիրն ընդգրկում է Ս. Աստվածածին և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիներն իրենց գավիթներով, ճեմարանը, Ս. Գրիգոր մատուռը, գրատունը, զանգակատունը, Ս. Հակոբ եկեղեցին, Ս. Հարություն մատուռը, Կյուրիկյանների, Զաքարյանների և Արղության-Երկայնաբազուկների տոհմական դամբարանները:

Կառույցների հիմն. շինանյութը տեղական բաց մոխրադույն սրբատաշ բազալտն է, որն օգտագործվել է նաև տանիքների ծածկասալերի համար: Ճարտ. ձևերը և հարդարանքը, ընդհանուր առմամբ, պարզ են և մոնումենտալ՝ պատերի հարթ մակերեսների վրա քիվերի, դռների և պատուհանների շրջակալների զուսպ չեշտվածությամբ: Ներքին տարածքների գեղ. արտահայտչականությունն ստեղծվել է ծածկերի՝ թաղերի, թաղակիր կամարների, գմբեթարդների և դրանք կրող հենարանների պարզ, տրամաբան. ու համաչափ կառուցվածքով և համադրությամբ:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի շուրջը կազմավորվել է համալիրը, հայ միջնադարյան դասական ճարտ-յան բնորոշ գմբեթավոր դահլիճ տիպի խաչագմբեթ ներթափալի վաղագույն օրինակներից է: Գմբեթի թմբուկն ի սկզբանե եղել է բազմանիստ, որը եկեղեցու 1652-ի նորոգման ժամանակ վերափոխվել է գլանաձևի և պսակվել պարզ կոնաձև վեղարով: Նրա ներսում պահպանվել են երբեմնի որմնանկարների որոշակի հետքեր:

Ս. Ամենափրկիչ (կոչվել է նաև Կաթողիկե) եկեղեցին համալիրի գլխ. և ամենամեծ շինությունն է. կառուցվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հվ. կողմում՝ 4 *մ* հեռավորությամբ: Եկեղեցին իր հզոր ծավալով գերիշխող դիրք ունի համալիրի ընդհանուր հորինվածքի ծանրության կենտրոնը: Կառույցի տիպը դարձյալ խաչագմբեթն է, սակայն ի տարբերություն նախորդի, ունի երկհարկ ավանդատներ: Եկեղեցին ունեցել է երկու մուտք՝ հս. և արմ. կողմերում, որոնցից առաջինը հետագայում փակվել է եկեղեցիների միջև ճեմարանի սրահը կառուցելու պատճառով: Կառույցի արլ. ճակատը և հվ. ու հս. ճակատների դրանց հատվածները ձևավորվել են նրբագեղ որմնակից դեկորատիվ կամարաշարով: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ այն ունեցել է շարունակություն և այդ կերպով հարդարված են եղել նաև եկեղեցու նախն. գմբեթի թմբուկն ու Ավագ խորանը, որոնք ավերվել են երկրաշարժից և վերականգնվել առավել պարզ ձևերով:

Եկեղեցու արլ. ճակատի վերնամասում՝ ճակտոնը պսակող քիվի անմիջապես տակը, տեղադրված է ուղղանկյուն շրջանակի մեջ առնված մի խորաքանդակ՝ Կյուրիկեի ու Սմբատի պատկերներով (անունները փորագրված են

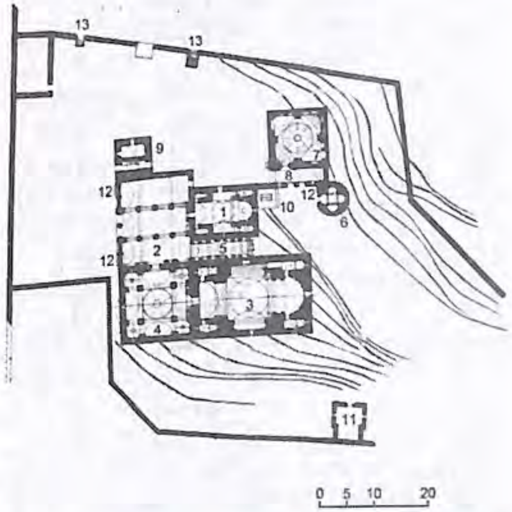

Սանահինի վանքի հատակագիծը. 1. Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 2. եռանավ գավիթը, 3. Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, 4. ներքին գավիթը, 5. Մագիստրոսի ճեմարանը, 6. Ս. Գրիգոր մատուռը, 7. գրատունը, 8. սրահը, 9. զանգակատունը, 10. Կյուրիկյանների դամբարանը, 11. Արղության-Երկայնաբազուկների դամբարանը, 12. խաչքարեր, 13. մուտքեր

շրջանակի վերին մասում): Քանդակի ստեղծումից տարիներ անց նրանցից առաջինը հիմնադրել ու գլխավորել է Կյուրիկյան թագավորությունը, իսկ երկրորդը՝ թագավորել Անիում և հռչակվել «Տիեզերակալ»: Խորաքանդակը նրանց պատկերում է ողջ հասակով դեմդիմաց կանգնած, ձեռքերին՝ եկեղեցու հանդիման կանգնած հորինվածքը: Իր բովանդակությամբ, հորինվածքային մտահղացմամբ և ոճավորմամբ այս ստեղծագործությունը նշանավոր երևույթ է դարձել հայ միջնադարյան մոնումենտալ արվեստում և նախադեպ հանդիսացել հետագա նմանատիպ քանդակների համար (Հաղպատ, Անի են):

Ս. Ամենափրկիչ եկե-
ղեցու պատերը նույն-
պես ծածկված են եղել
որմնանկարներով (պահպանվել են աննշան
հետքեր): Ըստ վիմագր. տվյալների՝ եկեղեցին
առաջին անգամ և հիմնավորապես նորոգվել է
1181-ին՝ վանքի առաջնորդ Հովհաննես վարդա-
պետի ջանքերով ու Գրիգոր Տուտեորդու և
Քուրդ ամիրայի օժանդակությամբ: Վերաշար-
վել են երկրաշարժից վնասված հվ. պատը,
գմբեթը՝ ամբողջությամբ, ինչի հետևանքով այն
դարձել է ավելի ցածր, ամրացվել և լրացվել են
կառույցի մյուս կիսավեր կամ խարխլված հատ-
վածները: Երկրորդ մեծ վերանորոգումը կա-
տարվել է 1652-ին, վանքի ընդհանուր նորո-
գության ժամանակ՝ առաջնորդ Սարգիս արք.
Արղության օրոք և ուստա Սարգսի ղեկավա-
րությամբ: Փոքր նորոգումներ կատարվել են
նաև հետագայում, 1815-ին՝ հազարապետ Սո-
լոմոն Արղության ու Զաքարե իշխանի ծախ-
սերով և 1881-ին՝ Արղության Հովսեփ Փարսա-
դանյանի ղեկավարությամբ ու ջանքերով:

Ս. Աստվածածին և Ս. Ամենափրկիչ եկեղե-
ցիները դեռևս X դ. 80-ական թթ. ունեցել են
ընդհանուր գավիթ, ինչի մասին հիշատակվում
է Կյուրիկե Ա թագավորի՝ Սանահինի «Քոթու-
կում» մեջբերված հրովարտակում, որով նա
երկու չքեղ ջահ է նվիրել վանքին: Այդ կա-
ռույցը քանդվել է հավանաբար 1181-ի լայնա-
ծավալ շին. աշխատանքների ժամանակ՝ Ս. Ա-
մենափրկիչ եկեղեցու նոր գավիթը կառուցե-
լիս: Վերջինս քառակուսի հատակագծով
կենտրոնակազմ և քառասյուն ընդարձակ դահ-
լիճ է՝ կառուցված եկեղեցու արմ. պատին կից,
նույն առանցքով և լայնությամբ: Արտաքին
դուռը տեղադրված է հս. պատի կենտրոնում:
Գավթի հաստահեղույս սյուները կամարներով
կապվում են միմյանց և համապատասխան
հանդիպակաց պատերի փնջաձև որմնասյունե-
րի հետ՝ ներքին տարածքը բաժանելով կենտր.
մեծ և եզրային ութ փոքր քառակուսի հատ-
վածների: Կենտր. քառակուսին պսակում է եր-
դիկավոր ցածր գմբեթը, անկյունայիններն ու-
նեն հարթ առաստաղ, իսկ առանցքային միջին
հատվածները ծածկված են գլանաձև թաղերով:
Տարածական այս բարդ և պլաստիկ կառուց-
վածքային հորինվածքին յուրահատուկ գեղ.
արտահայտչականություն են հաղորդում սյու-
նախարիսխների և խոյակների հյուսածո զար-
դամոտիվները և կենդանիների գլուխների
խորհրդանշանային քանդակները: Որմնակա-
մարներից մեկի վրա փորագրված արձանա-
գրությունը հիշատակում է ճարտարապետի ա-
նունը՝ ժամհայր:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավիթը (կոչ-
վում է նաև նախագավիթ) կառուցվել է 1211-
ին, Վաչե Վաչուտյան իշխանի պատվերով, ին-
չը վկայում է գավթի ներսում, հվ. պատին
պահպանված արձանագրությունը: Կառույցը
տեղադրվել է այդ եկեղեցու արմ. և Ս. Ամե-
նափրկիչ եկեղեցու գավթի հս. պատերին կից
և գրավում է դրանց միջև գոյացած անկյու-
նային տարածքը: Պահպանված են կից կա-
ռույցների առանցքների նկատմամբ սիմետ-
րիան, իսկ արլ-արմ. ուղղությամբ՝ նաև չափը,
ինչի շնորհիվ այդ համադրությունը ընկալ-
վում է որպես ամբողջական մի կառույց: Գավ-
թի հատակագիծը հս-հվ. ուղղությամբ մի
փոքր ձգված ուղղանկյուն է, որը լայնական
ուղղությամբ տարված երկու կամարակապ
սյունաշարով բաժանվում է երեք հավասար
նավերի: Դրանցից յուրաքանչյուրը ծածկված
է գլանաձև թաղով և երկթեք տանիքով, որոնք
արմ. ճակատի վրա կազմում են սուր գագաթ-
ներով բարձր ճակտոնների շարք: Գավթի այդ
միակ ամբողջությամբ երևացող ճակատը ձևա-
վորված է երեք զույգ լայն և կամարակապ
բացվածքներով, որոնք ծառայել են ներքին
տարածքի լուսավորության և նլումուտի հա-
մար: Գավիթն ունեցել է նաև միջանցիկ դեր՝
եկեղեցիներ, մյուս գավիթ և ճեմարան անցնե-
լու համար: Ճարտ. ներքին հարդարանքը
պարզ է և զուսպ. ցածրադիր և զանգվածեղ
սյուները և որմնասյուները, լինելով միատիպ,
տարբեր են խարիսխների, ֆուստերի (ֆուստ
սյան բունը) և խոյակների զարդաքանդակնե-
րի մշակմամբ: Տիպաբան. առումով այս գավի-
թը եզակի նմուշ է հայկ. ճարտ-յան մեջ:

Ճեմարանի կառուցման ստույգ ժամանակն
անհայտ է, սակայն շինարարական-շերտագրա-
կան վերլուծությամբ թվագրվում է XI դ. 1-ին
կեսով: Կառույցի հատակաձևը ստեղծվել է
ինքնաբերաբար՝ պայմանավորված եկեղեցինե-
րի միջև ընկած նեղ, միջանցքաձև տարածքով,
որը ճարտարապետն օգտագործել է հնարամտո-
րեն և նպատակահարմար:

Գրատունն ու Ս. Գրիգոր մատուռը կառուց-
վել են 1063-ին՝ վանահայր Դիոսկորոս Սանահ-
նեցու նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ,
Դավիթ Անհողինի դստեր՝ Հրանույշ թագու-
հու միջոցներով: Շինությունները տեղադրված
են համալիրի հս-արլ. մասում, միմյացից մոտ

3 *մ* հեռավորությամբ: Միջանկյալ այդ տարած-
քում, գրատան մուտքի առջև XIII դ. 1-ին քա-
ռորդում կառուցվել է նախասրահ:

Գրատունը քառակուսի հատակագծով սրահ
է, որի չորս պատերի կենտրոններում մեկական
տեղադրված որմնասյուները միմյանց հետ
կապվում են հատակագծում պատերի նկատ-
մամբ 45°-ով շեղված կամարներով: Դրանցով
կազմվում է սրահի եզրագծին ներգծված մի
նոր՝ առավել փոքր քառակուսի, որի վրա առա-
գաստների միջոցով հենվում է հիմքում՝ շրջա-
նաձև, իսկ վերևում՝ ութանիստ, երդիկավոր
գմբեթը: Սրահի անկյունային հատվածները
ծածկված են մի դեպքում տրոմպով, մյուս
ծածկված են մի դեպքում տրոմպով, մյուս
դեպքում՝ հատվող կիսագլան թաղերով: Ցած-
րադիր և զանգվածային որմնասյուներն ունեն
հարուստ և միմյանցից տարբեր զարդաքանդա-
կային մշակում: Պատերի հարթությունը ջլատ-
ված է կիսաշրջան կամ սլաքաձև կամարներով
պսակվող խոր որմնախորշերով, որոնք եղել են
պահոցներ գրքերի և նշխարների համար:

Ս. Գրիգոր մատուռը եռաստիճան գետնա-
խարսխով, արտաքուստ՝ շրջանաձև, ներքուստ՝
խաչաձև, քառախորան կենտրոնագմբեթ փոքր
կառույց է: Ծակատի գլանաձև հարթությունը
և մուտքի շրջանակը մշակված են նրբագեղ,
դեկորատիվ որմնասյուներով և կամարաշա-
րով, իսկ պատի՝ խորանների միջև ընկած ա-
ռավել թանձր հատվածները ակոսված են ուղ-
ղաձիգ, հատակագծում եռանկյունաձև խոր-
շերով: 1652-ին վերակառուցվել են երկրաշար-
ժից ավերված գմբեթն ամբողջությամբ և պա-
տերի վերին հատվածները՝ աղճատելով մա-
տուռի նախն. տեսքը և համաչափությունը:

Վանքի զանգակատունն (XIII դ. 1-ին քա-
ռորդ) այդ տիպի վաղագույն նմուշներից է, կա-
ռուցվել է Ս. Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածին
եկեղեցիների արմ. ճակատների եզրագծի շա-
րունակությամբ, վերջինիս հս. պատի արմ.
հատվածին կից: Այն քառակուսի հատակագծով
եռահարկ կառույց է, որ պսակվում է վեց սյու-
ների վրա հենված զանգաշտարակով: Առաջին
հարկը պարզ թաղակապ սրահ է՝ հս. կողմից
առանձին մուտքով: Արմ. ճակատին ասիմետ-
րիկ տեղադրված շքամուտքը քարե աստիճան-
ներով տանում է երկրորդ և երրորդ հարկերը:
Երկրորդ հարկն են կազմում միմյանց կից ե-
րեք փոքր ավանդատները, որոնցից մեկի մուտ-
քի ճակատին պահպանվել է շին. անթվակիր ար-
ձանագրություն, ըստ որի՝ զանգակատունը կա-
ռուցել է Աբասի որդի Վագը: Երրորդ հարկն

ամբողջական մի սրահ
է՝ ծածկված չորս զույգ
որմնասյուների վրա

հենված փոխհատվող կամարների կոնստրուկ-
ցիայով՝ իր վրա կրելով զանգաշտարակը: Արմ.
ճակատի առանցքով, տրամատված լայն շրջա-
նակի մեջ ագուցված է կարմիր գրանիտե քան-
դակազարդ մեծ խաչ, ճակատների դեկորատիվ
հարդարանքի մյուս տարրերը՝ շքամուտքի և
պատուհանների քանդակազարդ շրջանակները,
ներդիր խաչքարերը տեղադրված են ասիմետ-
րիկ, ազատ, բայց խիստ հավասարակշիռ հորին-
վածքով:

Գլխ. հուշարձանախմբից հվ-արլ., շուրջ 70
և 100 *մ* հեռավորությամբ գտնվում են ևս եր-
կու փոքր, կիսավեր կառույցներ՝ Ս. Հակոբ ե-
կեղեցին և Ս. Հարություն մատուռը: Եկեղե-
ցին X դ. 2-րդ կեսին կառուցված գմբեթավոր
դահլիճ է՝ արտաքուստ ուղղանկյուն, ներ-
քուստ խաչաձև հատակագծով: 1753-ին ավեր-
վել է, քարերի մի մասը 1815-ին օգտագործ-
վել Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու նորոգման հա-
մար: Մատուռը (XIII դ. 2-րդ կես) պարզ, ուղ-
ղանկյուն թաղածածկ սրահ է՝ արլ. երկու հա-
վասարաչափ խորաններով և հարուստ մշակ-
ված արմ. շքամուտքով:

Կյուրիկյան, Զաքարյան և Արղության-Եր-
կայնաբազուկ իշխանների տոհմական դամբա-
րաններից ճարտ. հորինվածքի առումով առա-
վել յուրօրինակ ու հետաքրքիր է Զաքարյան-
ների դամբարանը: Բաղկացած է միմյանց կից
և հաղորդակից արլ. ու արմ. մասերից: Առաջի-
նը (կառուցված X դ. վերջին կամ XI դ. սկզբին)
կիսագետնափոր թաղածածկ սրահ է՝ տանիքին
բարձրացրած երեք փոքր մատուռներով, որոն-
ցից կենտրոնականն ունի ուղղանկյուն, իսկ եզ-
րայինները՝ շրջանաձև հատակագծեր: Արմ. մա-
սը քանդակազարդ շքամուտքով, երկթեք տա-
նիքով թաղածածկ սրահ է. 1189-ին կառուցել
են Իվանե և Զաքարե եղբայրները՝ իրենց պա-
պի և հոր՝ Վահրամ ու Սարգիս իշխանների գե-
րեզմանների վրա: Վերջինիս հիշատակին կանգ-
նեցված է նաև արձանագիր խաչքար:

Շուրջ 50 խաչքար է պահպանվել վանքի և
շրջակա տարածքում: Պատմ. արժեքով ու գեղ.
մշակմամբ առավել նշանավոր են Գրիգոր Տու-
տեորդու խաչքարը (գործ՝ Մխիթար Կազմիչի)՝
կանգնեցված 1184-ին, Ս. Հարություն եկեղե-
ցու հս. պատի տակ, և ամիրայությունների դեմ
մղվող պատերազմի զոհերից մեկի՝ Սարգսի գե-
րեզմանի վրա 1215-ին կանգնեցված խաչքարը՝

ՍԱՆԴՂԿԱՎԱՆ. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի արմ. պատին կից: Պահպանվել են X–XIX դդ. ընդգրկող շուրջ 190 վիմագրեր (կառույցների, խաչքարերի ու տապանաքարերի վրա): Դրանցից 19-ն ունեն չին. բնույթ (մինչև 1225-ը), մյուսները բովանդակում են թագավորական, իշխանական հրովարտակներ, աղոթքներ, հիշատակագրեր, վանքին նվիրատվությունների վերաբերյալ տեղեկություններ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIII-ում, 13.8, 5–6-րդ պատկերները:

Գրկ. Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 1, Տփղիս, 1842: Հարությունյան Ի., Սանահին, ԱՀ, գիրք 3, 1898: Լալայան Ե., Բորչալուի գավառ, ԱՀ, գիրք 7–8, 1901: Ղաֆադարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1957: Ճախկյան Գ., Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986: Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Ե., 1992, էջ 246–249, 295–298: Халпахчьян О. Х., Санаин, М., 1973; Նույնի, Архитектурные ансамбли Армении, М., 1980, с. 181–199; Ghalpakhtchian O. Kh., Alpago-Novello A., Sanahin, Milano, 1970 (Documenti di architettura armena, № 3).

Կորյուն Ղաֆադարյան

«ՍԱՆԴՂԿԱՎԱՆՔԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», հայկական ձեռագիր մատյան: Գրչության արվեստի գլուխգործոցներից: Սակավաթիվներից է իր համարյա անխաթարությամբ և գեղեցկագրությամբ: 1053-ին, միջնադարյան գրչության կենտրոն Սանդղկա Ս. Աստվածածին վանքում (Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառ) ընդօրինակել և մանրանկարել է Հովհաննես Սանդղկավանեցին: Պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 3793):

«Ս. Ա.» ունի 39x30 *սմ* մեծություն, 310 մագաղաթե թերթ, գրված է երկաթագրով: Ձեռագրի նկարազարդումից պահպանվել են չորս ավետարանիչների, անվանաթերթերի և երկու խորանների պատկերները, որոնք գեղ. մտահղացմամբ ու ոճով համահունչ են նույն գրչի ընդօրինակած և ծաղկած «*Մողնու Ավետարան*»-ին և «Բեգունց Ավետարան»-ի համապատասխան մանրանկարներին: Ավետարանը թվագրված հայկ. ձեռագրերից առաջիններն է, որտեղ գունավոր զարդագրի հետ հանդիպում են նաև լուսանցազարդ և գլխազարդ: Հիշատակարանում գրիչը բացի իր ծնողներից՝ Դավթից և Մարիամից, հիշատակում է ձեռագրի գրչությանն ու մանրանկարչությանն օժանդակող անձանց՝ մագաղաթ հետող Մովսեսի, ոսկեդեղ կազմող Հովհաննես Սողիկի և ոսկեդեղ գուգող Թորոս Խաղբակի անունները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Մաթևոսյան Ա., Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանեցի («Մողնու Ավետարանը»), ԲՄ, 1971, № 10:

Կարեն Մաթևոսյան

ՍԱՆԴՈՒԽՏ, սուրբ Սանդուխտ կույս (ծ. և նահ. թթ. անհտ), I դարի վկա, Հայ եկեղեցու նախամարտիրոսուհին, *Թադեոս* առաքյալի աշակերտուհին, տոնելի սուրբ: Հայոց Սանատրուկ թագավորի դուստրը: Շնորհք արք. Գալուստյանի բնորոշմամբ՝ «Ինչ որ է Ս. Ստեփանոս Քրիստոնեական եկեղեցիի համար, նոյն է Ս. Սանդուխտը Հայ եկեղեցիի համար» (Հայազգի սուրբեր, 1997, էջ 204):

Ըստ Ս-ի վկայաբանության մի տարբերակի, երբ Թադեոս առաքյալը *Աբգար* թագավորին բուժելուց հետո մեկնել է Արտազ գավառի Շավարշան գյուղաքաղաքը, նրա կատարած սքանչելի գործերին ի տես՝ քրիստոնեություն է ընդունել նաև արքայադուստրը՝ հազիվ 15 տարեկան Ս., որն այնուհետև աշակերտել է առաքյալին և մկրտվել Սուրբ Հոգով:

Կռապաշտ թագավորի հրամանով քանիցս բանտարկել են Ս. կույսին, Թադեոս առաքյալին և մյուս հավատակիցներին, սակայն երկնային լույսի ճառագումով նրանց կապանքները քանդվել են: Հայրը դստերը հորդորել է հրաժարվել «մոլորեցնողից»՝ Թադեոս առաքյալից, և վերադառնալ հայրենի կուռքերի պաշտամունքին, որին ի պատասխան՝ Ս. մոլորեցնող է անվանել կուռքերին, իսկ Թադեոս առաքյալին մոլորությունից դեպի լույսը տանող: Ս-ին կրկին կապանքների մեջ են դրել և չարչարել, որպեսզի ուրանա Հիսուսին: Եվ կրկին, ըստ վարքագրության, լույս է փայլատակել, քանդվել են կույսի կապանքները, իսկ դահիճների աչքերը խավարել են: Կապանքներից ազատվելով՝ Ս. գնացել է Թադեոս առաքյալի մոտ և երկրպագել Հիսուսի երկնավոր դեսպանին: Ապա Ս. մկրտել է նորահավատ Զարմանդուխտ իշխանուհուն, որին թագավորը հրամայել է նահատակել: Քանի որ արդեն շատերն էին հավատում Ս-ին, Սանատրուկը կարգադրել է վերջ տալ իր երկրավոր հորը մերժած և երկնավոր Հորն ընդունած Ս-ի կյանքին: Ըստ վարքագրի, երբ դահիճը պատրաստվել է կտրել սրբուհու գլուխը, դահճապետը սպանել է դահճին: Խառնաշփոթության մեջ զորականներից մեկը սուրը մխրճել է կույսի կուրծքը. բխել է արյուն և արյան հետ՝ երկնային անուշահոտություն:

Ս-ի գերեզմանն անհայտ է մնացել երկար ժամանակ և, ի վերջո, տեսիլքով հայտնվել կիրակոս անունով մի մենակյացի: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ սկզբնապես Ս-ի հիշատակը տոնվել է առանձին, այնուհետև միացվել Թադեոս առաքյալի տոնին:

Հայսմավուրքները Ս-ի նահատակության (որը և հիշատակի օրն է) տարբեր օրեր են նշում՝ դեկտ. 23, դեկտ. 15: Ներկայումս Հայ եկեղեցին ս. Ս-ի հիշատակի օրը նշում է Վարդավառի տոնին հաջորդող շաբաթ օրը, Թադեոս առաքյալի հիշատակի հետ մեկտեղ:

Ս. կույսին է նվիրված մի «Մանկունք» շարական. «...Աշակերտեցար Առաքելոյն Թադէոսի, եւ ի հաւատս ճշմարիտս հաստատեցար, ոչ խառնակելով ընդ հեթանոսական պաշտօնսն արժանի եղեր վերանալ առ Հայր»:

Գրկ. «Սոփերք Հայկականք», հ. 8, Վնտ., 1853: Հայոց Սուրբերու կեանքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [կազմ. Ռ. Մաթևոսյան], Ս.Էջմիածին, 1999:

Լևոն Սարգսյան

«ՍԱՍՆԱ ԾՌԵՐ», «Սասունցի Դա-
վիթ», հայ ժողովրդական հերոսավեպ: Վի-
պասացները և բանասացները կոչել են նաև
«Սասնա փահլևաններ», «Սասնա տուն», «Ձո-
ջանց տուն», «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի
դուռ», «Դավիթ և Մհեր», «Դավթի պատմու-
թյուն», «Դավթի հեքիաթ» են:
«Ս. ծ.»-ի հերոսներից Սանասարի և եղբոր
մասին հնագույն գրավոր ավանդությունը
պահպանվել է Աստվածաշնչում (Դ Թագ.
19.35–37), հետագայում՝ Մովսես Խորենացու
(գիրք Ա., ԻԳ) և Թովմա Արծրունու երկերում:
Իսկ Դավթի և Խանդութի մասին զրույցների,
Սասունում կատարված դեպքերի մասին որոշ
հիշատակություններ պահպանվել են XVI դ.
պորտուգալացի ճանապարհորդների (Ա. Տեն-
րեյրո, Մ. Աֆոնսո) ուղեգրական նոթերում:
Ուշ հայկ. աղբյուրների (Ղ. Ինճիճյան, Ն.
Սարգսյան) թռուցիկ հիշատակությունները
վերաբերում են XIX դ. հանդիպող վեպի հե-
րոսների անունները կրող տեղավայրերին:
«Ս. ծ.» հայտնաբերել ու գրառել է Գ.
Սրվանձտյանցը 1873-ին, Մշո Առնիստ գյու-
ղում և հրատարակել Կ. Պոլսում («Գրոց ու
բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ»,
1874): Երկրորդ տարբերակը 1886-ին Ս. Էջ-
միածնում գրառել է Մ. Աբեղյանը և հրատա-
րակել Շուշիում («Դա-
վիթ և Մհեր», 1889):
Այնուհետև գրառվել
ու հրատարակվել են նորանոր տարբերակներ:
Մինչև 1980-ը հայտնաբերվել և գրառվել է
շուրջ 160 պատում, որից հրատարակվել է մոտ
70-ը: 1938–39-ին, «Ս. ծ.»-ի 1000-ամյա հո-
բելյանի կապակցությամբ, մինչ այդ գրառված
60 պատումների հիման վրա հյուսվել-կազմ-
վել է (Մ. Աբեղյան, Գ. Աբով, Ա. Ղանալան-
յան) մի միասնական համահավաք բնագիր
(«Սասունցի Դավիթ», 1939):
«Ս. ծ.»-ի վիպող-պատմողները մեծ մասամբ
գյուղացիներ են, արհեստավորներ, պան-
դուխտներ, գաղթականներ: Վիպասացների
բուն հայրենիքը Վանա լճի ավազանն ու նրա-
նից հվ-արմ. և հս-արլ. ընկած գավառներն են
(Սասուն, Մուշ, Բաղեշ, Մոկք, Շատախ, Վան,
Հայոց ձոր, Խլաթ, Արճեշ, Մանազկերտ, Ալաշ-
կերտ, Բայազետ): Պատումներն իրենց կա-
ռուցվածքով, լեզվաբարբառային և վիպ. հատ-
կանիշներով բաժանվում են տիպաբանատե-
ղագր. երեք մեծ խմբի՝ Սասնա, Մշո և Մոկաց:
Հիշյալ խմբերից դուրս կան և խառը պատում-
ներ, որոնք միավորում են դրանց տարբեր
հատկանիշները:
«Ս.ծ.»-ում գործում է միմյանց ազգակից
վիպ. հերոսների չորս հիմն. սերունդ՝ Սանա-
սար և Բաղդասար, Մեծ կամ Ձոջ Մհեր, Դա-
վիթ, Փոքր կամ Պստիկ Մհեր: Ճյուղերը, ա-
ռանձին ամբողջություն լինելով հանդերձ,
միավորվում են վիպ. ժառանգականության մի
շարք ընդհանրություններով: «Ս.ծ.» դյուցազ-
նական տոհմի չորս սերնդի վիպ. պատմու-
թյունն է, որն սկիզբ է առնում տոհմի ծագու-
մից, Սասնա տան հիմնումից ու ավարտվում
տոհմի վերջին ներկայացուցչի՝ անմահ, անժա-
ռանգ Փոքր Մհերի ժայռում փակվելով: Հերո-
սավեպը մի շարք փուլերից, թեմաներից, սյու-
ժեներից բաղկացած համապարփակ վիպ. հա-
մակարգ է: Առաջնային և միավորիչ թեման, որ
առկա է բոլոր ճյուղերում, հակադրությունն ու
պայքարն է օտար և հայրենի երկրների, դրանց
շահերը մարմնավորող օտար, այլադավան
բռնակալի և յուրային, արդար ու ուղղահավատ
հերոսի միջև:
«Ս. ծ.» բաղկացած է հնագույն առասպել-
ներից, ավանդ. վիպ. սյուժեներից, պատմ. խա-
վավորումներով երգ-զրույցներից՝ վիպ. մի
ամբողջական համակարգի մեջ ձուլված, մշակ-
ված, փոխակերպված: Սանասարի և Բաղդա-

սարի ճյուղը ձևավորվել է երկվորյակ սրբազան նախնիների և ամպրոպային վաղնջական առասպելների հիմքի վրա: Մեծ Մհերի և Փոքր Մհերի ճյուղերի նախահիմքում ընկած են հին հայկ. և հնդիրան. երկնային լույսի և արեգակի աստված Միհրի (Միթրա) առասպելաբան. մոտիվները՝ զուգորդված ժայռում փակված հերոսների տեղական հնագույն առասպելին: Դավթի ճյուղի նախահիմքում ընկած է ամպրոպային կռվի հին հնդեվրոպ. առասպելը: Սանասարի, Դավթի, Մեծ Մհերի և Փոքր Մհերի ճյուղերի առասպելաբան. նախահիմքերը ենթարկվել են վիպ. թանձր խավարումների, տեղական ավանդության և պատմ. անցուդարձերի զորեղ ազդեցությամբ կերպափոխվել, հին վիպ. ավանդությունից («Վիպասանք», «Պարսից պատերազմ», «Տարոնի պատերազմ») իրենց մեջ ներառել մի շարք սյուժեներ, մոտիվներ, անուններ, ձեռք բերել պատմ. չեշտված երանգ:

«Ս. ծ.»-ի նախնական բաղադրիչ տարրերը սերում են խոր հնադարից, իսկ վիպ. զարգացումը, ճյուղերի հարակցումը, վերամշակումը ժող. վիպասացներն իրականացրել են միջնադարում (VII–XIII դդ.)՝ նախ Բաղդադի արաբ. խալիֆայության սարկացուցիչ տիրապետության, ապա Եգիպտոսի (Մսրա) Էյուբյան արաբ տիրակալների դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագր. պայքարի զորեղ ու խոր ներգործությամբ: Դավթի ճյուղի պատմ. խավավորման վրա բացառիկ ազդեցություն են թողել արաբների հարկային ծանր քաղաքականության դեմ ուղղված սասունցիների 749-ի և 851-ի ապստամբությունները:

«Ս. ծ.»-ում զգալի դրսևորումներ են գտել հին հեթանոս. հավատալիքները, պատկերացումները, ծիս. սովորույթները՝ հերոսների ջրից սերում ու զորացում, դյուցազն. շնորհի աստվածային տուրք և հովանավորում, հմայիլ սուրբ խաչի զորությանն ապավինում, կռվից առաջ քառասուն անծին երինջներին արյան մեջ լողացնելը, հմայական խոսքի և արարողության զորության հավատք, երազների ու աստղերի միջոցով գալիքի գուշակում, ցասման ժամի, նախնիների պաշտամունքի, ոգի և հոգեհացի ծիս. արարողություններ են, որոնք մեծ մասամբ ձուլվել են քրիստ. հավատալիքներին, դարձել կենդանի կրոն. զգացում ու աշխարհայացք: Հին հեթանոս աստվածությունները քրիստ. սրբերի (Գաբրիել հրեշտակ, ս. *Սարգիս*) անուններով հանդես են եկել որպես Սասնա հերոսների գործակիցներ և հովանավորներ: Աստվածապաշտությունը, քրիստ. բարեպաշտությունն ու եկեղեցասիրությունը Սասնա հերոսներին բնորոշ հատկանիշներ են: Դավթի համար «աստված էն է, ինչը որ իրեն ստեղծել է ու պահում է», «նա բարերար է և ողորմած», «օրհնյալ է և միշտ հիշյալ»: Վեպում ոչ մի նշանավոր գործ կամ երևույթ առանց Աստծո չի կատարվում: Աստծո հրամանով ձին լեզու է առնում, քամի է բարձրանում, կոտրած ձեռքը կպչում է, խավարած աչքը լույս տալիս, շղթայակապ Դավիթը թափահարվում է, ու շղթայի կտորները վայր են թափվում, ձին մի ակնթարթում տեղ է հասնում, Մհերի ծնողները գերեզմանից ձայնում են նրան: Աստված է բաշխում մարդկանց «ներքին շնորհք», այն հարատև է «տվածուրիկ», աստվածային տուրք, ձրի շնորհ, պարգև: Նախամայր Ծովինարը, ամուսնանալով կռապաշտ թագավորի հետ, իր հետ է տանում ծպտված վարդապետի կամ տերտերի, որպեսզի նա այլադավան միջավայրում ժամ ասի, կնքի իր զավակներին, պահպանի հավատը: Նորահայտ մի պատումում նա անգամ հղիանում է կաթողիկոսի տված ցորենի երկու հատիկից: Սանասարն ու Բաղդասարը նորաշեն Սասունում փոքր եկեղեցի են կառուցում և օրը երեք անգամ աղոթք են անում ու ժամ ասում: Դավիթը վերակառուցում է նախնիների կառուցած Մարութա Բարձր Աստվածածնի վանքը, կարգում բազմամարդ վանական միաբանություն, հոգում վանքի բոլոր ծախսերը, ապահովում շքեղ գույքով ու հանդերձանքով, պաշտպանում վանքը օտար ոտնձգություններից: Ի վերջո, այն դառնում է Սասնա դյուցազունների մեծագույն ու հեղինակավոր սրբատեղին, որի զորությանն են ապավինում վեպի հերոսներն իրենց բոլոր նախաձեռնություններում, աղոթքի հատուկ բանաձևով նրան են դիմում ու միշտ ստանում ակնկալվող օգնությունն ու հովանավորությունը: Վեպում կրոն. գաղափարն ու զգացողությունն այնքան զորեղ են, որ յուրային (հայ) և օտար (այլազգի) էթնիկական հակադրությունը հիմնականում արտահայտվում է խաչապաշտ և կռապաշտ կրոն. հակադիր ըմբռնումներով ու նրանց միջև մղվող անհաշտ պայքարով: Սասնա յուրային հերոսները ճշմարիտ աստվածապաշտ են, իսկ բոլոր այլադավան օտարները՝ անհավատ կամ կռապաշտ: Այսինքն՝ էթնիկական տարբերակման առաջնությունը տրված է կրոն. հատկանիշին:

«Ս. ծ.»-ի ամենաբնորոշ գիծը հերոս. անպարտելի ոգին է՝ պայմանավորված նրա նախահիմքում ընկած առասպել. դյուցազունների հերոս. սխրանքներով և հայ ժողովրդի դարավոր ոսոխների, հատկապես VIII–X դդ. արաբ. բռնապետության դեմ մաքառումների հերոս. պատմությամբ: Դյուցազն. հաղթ. ոգին դրվել է պատմ. որոշակի հողի վրա, տիեզեր. հակադիր ուժեր մարմնավորող բարի դյուցազունների և նրանց չար հակառակորդների դեմ անզիջում պայքարը պատմականորեն կոնկրետացել, դարձել է հայրենի երկրի հերոսների պայքար՝ ընդդեմ օտար բռնակալների, հայրենի հերոսների անխուսափելի հաղթանակով: Հին առասպելական-ավանդականը ձուլվել է նորին, պատմականին, վերամշակվելով թարմացել և ձեռք բերել կոնկրետ ազգային նկարագիր ու բովանդակություն, սակայն իսպառ չի վերացել:

Որոշակի պատմաշրջանի հավաստի դրոշմ կրելով հանդերձ, «Ս. ծ.» իր վիպ. հնավանդ ու բարդ բաղադրությամբ, մանավանդ բանավոր հորինվելու և դարեր շարունակ բանավոր ավանդվելու շնորհիվ, իր մեջ է ներառել և գեղարվեստորեն համաձուլել հայ ժողովրդի տարբեր դարաշրջանների նյութ. ու հոգևոր կյանքի տարբեր իրողություններ՝ ձեռք բերելով պատմամշակույթ. հուշակոթողի արժեք:

«Ս. ծ.» բազմիցս ենթարկվել է գրական-գեղ. մշակման (Հ. Թումանյան, Ա. Իսահակյան, Ն. Զարյան), թարգմանվել բազմաթիվ լեզուներով (ռուս., գերմ., ֆրանս., չին., պարսկ., լեհ., վրաց., ադրբ., բելառուս. են), լայնորեն արտահայտվել կերպարվեստում (Հ. Կոջոյան, Ե. Քոչար, Ա. Մամաջանյան, Մ. Աբեղյան, Հ. Շավարշ, Է. Իսաբեկյան, Ա. Հովսեփյան), երաժշտության մեջ (Սպենդիարյան-Բուդաղյան՝ «Խանդութ», բալետ, Է. Հովհաննիսյան՝ «Սասունցի Դավիթ», բալետ-օպերա), ասմունքային արվեստում (Ժ. Էլոյան, Ս. Քոչարյան):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 1, Ե., 1966, էջ 325–554: Ղանալանյան Ա., Սասունցի Դավիթ, Ե., 1939: Մելիք-Օհանջանյան Կ., Միթրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», Ե., 1946, էջ 269–327: Օրբելի Հ., Հայկական հերոսական էպոսը, Ե., 1956: Հարությունյան Ս., Վիշապամարտը «Սասնա ծռերում», ԼՀԳ, 1981, № 11:

Սարգիս Հարությունյան

ՍԱՏԱՆԱ (< եբր. Sātān – ոսոխ, հակառակորդ, ապստամբ, չարախոս իմաստից), չար զորություն, որն ամբողջովին հակառակ է Աստծուն:

Աստվածաշնչում տրվում են Ս-ի զանազան բնորոշումներն ու անվանումները, որոնք հայտորոշում են նրա տարբեր հատկությունները. «աշխարհի իշխանը» (Հովհ. 12.31), «օդում տիրող իշխան» (Եփես. 2.2), «այս աշխարհի աստվածը» (Բ Կորնթ. 4.4), «վիշապ, հին օձ» (Հայտն. 20.2), «չար» (Ա Հովհ. 5.18), «մռնչող առյուծ» (Ա Պետր. 5.8), «մարդասպան», «ստի հայր» (Հովհ. 8.44), «Բեեղզեբուղ» (Մատթ. 12.24), «Բելիար» (Բ Կորնթ. 6.15), «եղբայրների դեմ չարախոսող» (Հայտն. 12.10): Ըստ այդմ Ս. անձ է և «ստի հայր» (Հովհ. 8.44): Ս-ից է ծնվում *մեղքը*:

Համաշխարհային և հայ միջնադարյան աստվածաբանական գրականության մեջ հստակորեն արձանագրված է, որ Ս. կամ Ս-ի չարությունը ոչ թե Աստվածությանը՝ իբրև բացարձակ բարիքին հավասարարժեք ինքնագո սկզբունք է, այլ՝ հետևանք, որ առաջացել է *հրեշտակներին* տրված անձնիշխան կամքի չարաշահումից: Ս. կա և գործում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ սնվում է չարությամբ, այսրաշխարհային շահագրգռություններով ապրող, Աստծուց օտարացած մարդու չար խորհուրդներով: Ս-ի համար նպաստավոր միջավայր է աստվածային պատվիրաններին անհաղորդ սիրտը և հոգևոր մտածումներից թափուր՝ չեղված, եսակենտրոն կամքը: Ս. խաթարում է մարդու հոգեկան աշխարհը, նրան զրկում բանականությունից: Ավետարանում նկարագրվող այդ վիճակը՝ դիվահարությունը, համարվել է մարդու ներսում Ս-ի ներկայության ցուցիչ (Մատթ. 8.31, 9.32–33, Մարկ. 1.34, 39, 16.17, Ղուկ. 4.42, 8.2): Քրիստոսի տնօրինական գործունեությամբ Ս. կորցրեց իր՝ մինչ այդ մարդու վրա ունեցած իշխանությունը, համաձայն Քրիստոսի այն խոսքի, թե՝ «այս աշխարհի իշխանը դատապարտված է» (Հովհ. 12.31, 16.11): Բայց սրանով խորտակվեց Ս-ի իշխանությունը միայն և ոչ Ս. ինքը: Այժմ Ս. ոչ թե նախասկզբնական մեղքով պարտադրված մեղանչական զորություն է, այլ՝ փորձիչ, որի նպատակն է՝ խաթարել մարդու և Աստծո ներդաշնակ հարաբերությունը, մարդուն օտարել աստվածային շնորհից: Նպատակ ունենալով

գրավեցնել Քրիստոսի տեղը, տիրել աշխարհը՝ Ս. հաճախ ներկայանում է դիմակով՝ իբրև բարի սկիզբ (տես *Նեռ*):

Ս., սկզբնապես լինելով Աստծո հրեշտակներից մեկը և նախանձելով Աստծուն, ցանկանում է նրան հավասարվել: Այս պատճառով ապստամբում է Բարձրյալի դեմ՝ իրեն համախոհ ունենալով իր կողմ հակված չար հրեշտակներին: Հենվելով Աստվածաշնչի՝ «Արդ, ինչպես երկնքից ընկավ արուսյակը, որ ծագում էր առավոտյան, նա, որ ուղարկվում էր բոլոր ազգերին, ընկավ գետին ու խորտակվեց: Մտքիդ մեջ ասում էիր. «Երկինք կբարձրանամ, իմ գահը կդնեմ երկնային աստղերից ավելի վեր. կնստեմ բարձր լեռան վրա... կբարձրանամ ամպերից էլ վեր, կնմանվեմ Բարձրյալին»: Բայց ահավասիկ դժոխք ես իջնելու և երկրի խորքերը» (Եսայի 14.12–15) պարբերության վրա՝ մեկնաբանական ավանդույթը հիշատակված արուսյակը համարում է Ս-ի այլաբանությունը: Ի մի բերելով եկեղեցական գրականության մեջ այս մասին եղած ավանդական պատումները՝ Գրիգոր Տաթևացին ասում է, որ «... բոլոր հրեշտակական էությունները տեսան Բանին (Աստծո Խոսքին՝ Որդուն) Ադամի կերպարանքով, ու երկրպագեցին, օրհնեցին, մինչդեռ Ս. չերկրպագեց..., ... չարացրեց (հրեշտակների) վերին դասերին՝ զայրույթով, և ներքին դասերին՝ սասանմամբ, և համակամներին իր կողմը քաշեց, այլև մեր նախնիներին (Ադամին, Եվային) խաբեց և չարացրեց» (Քարոզգիրք. Ամառան հատոր, 1741, էջ 572–573):

Ապաշխարյալին Ս-ի մեղանչական ազդեցությունից զերծ պահելու համար Հայ եկեղեցու վարդապետները Ժամագրքի սկզբում զետեղել են հետևյալ հրահանգ-հանձնառությունը («Հրաժարիմք»). «Հրաժարվում ենք սատանայից և նրա ամեն տեսակ խաբեությունից, նրա պատրանքներից, նրա խորհուրդներից, նրա ընթացքից, նրա չար կամքից, նրա չար հրեշտակներից, նրա չար պաշտոնյաներից, նրա չար կամքը կատարողներից և նրա ամեն տեսակ զորությունից հրաժարվելով հրաժարվում ենք»:

Քրիստոսի Երկրորդ գալուստից հետո Միքայել հրեշտակապետի ձեռքով Ս. կապվելու է և, արդարների ու մեղավորների հետ դատվելուց հետո, նետվելու է իր և իր արբանյակների համար նախապատրաստված *դժոխքի* մեջ (Մատթ. 25.41, Հայտն. 20.9–10, 15): Հայ և առհասարակ արևելաքրիստ. մեկնողական գրականության մեջ Ս-ի խորհրդանշաններն են համարվել Սոդոմ-Գոմորը, Եգիպտոսը, Փարավոնը, Գողիաթը ևն:

Հայ միջնադարյան մանրանկարչության, գլխավորաբար «Մկրտության» պատկերագրության մեջ Ս. պատկերվել է ջրի խորքում երևացող հրեշակերպ վիշապի տեսքով և «Ավերումն դժոխոց»-ում՝ Քրիստոսի ոտքերի մոտ բերանքսիվայր ընկած, կմախքացած, գզգզված մազերով շղթայված մարդու կերպարանքով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը, Տփխիս, 1900, էջ 115–121:

Հակոբ Քյոսեյան

ՍԱՐԳԻՍ, սուրբ Սարգիս Զորավար, Մար Սարգիս, տեր Սերգիոս [ծ. թ. անհտ – նահ. 362 կամ 363, ք. Դաղման (Պարսկաստան)], վկա՝ դասված հայազգի սրբերի կարգը. օժտված է «արագահաս», «բարեխոս», «շնորհատու» հատկանիշներով: *Ներսես Շնորհալու* «Գիր Հաւատոյ խոստովանութեան» մեջ («Թուղթք Ընդհանրական», էջ 105–106) ասվում է, որ ս. Ս. «բարեպաշտ» իշխան էր «Մեծն Կոստանդիանոսի» և նրա որդու օրոք, որին հաջորդել է Հուլիանոս Ուրացող կայսրը (361–363): Ըստ *Հայսմավուրքների*՝ Ս. ազգությամբ «հռոմ» էր (հույն) և Կոստանդիանոս կայսրի կողմից «իշխան և ստրատելատ» էր կարգված Կապադովկիայի վրա, որի մայրաքաղաքն էր Կեսարիան:

Ս. հռչակվել էր իբրև ամենահաղթ ռազմիկ՝ բարբարոսների դեմ մղված ճակատամարտերում, ինչպես նաև գթասիրտ քրիստոնյա՝ իր ինչքերը սիրահոժար աղքատներին բաշխող: «Ամբարիշտ Հուլիանոսի» թագավորության ժամանակ նրան աստվածային հայտնությամբ թելադրվել է ապաստանել Հայաստանում, իր որդու՝ Մարտիրոսի հետ: Սակայն հայերը, երկյուղելով Հուլիանոսից, սուրբին թելադրել են գնալ Պարսկաստան և զինվոր. ծառայության անցնել Շապուհ թագավորի (310–379) մոտ: Այստեղ ևս բազում սխրալի և հրաշապատում գործեր կատարելով՝ մոգերի և մոլեռանդ ամբոխի կողմից մեղադրվել է պարսկ. զորքի մեջ քրիստոնեություն տարածելու համար, բանտարկվել իր Մարտիրոս որդու հետ, որը հորից առաջ է զոհ գնացել կրակապաշտ խառնամբոխի ծեծին՝ ընդունելով մարտիրոսության պսակը: Թագավորի հրամանով Ս. բանտարկվել է: Նրան, որպես կրակն ու կուռքերը անարգողի, առաջարկվել է ուրանալ Հիսուսին և ընդունել զրադաշտ. կրոնը: Երբ նա անսասան է մնացել իր հավատքի մեջ՝ արձակվել է գլխատման հրաման: Նահատակության վայրում (Դաղման կոչված քաղաքի մոտ), գլխատումից առաջ, Ս. աղոթք է հղել առ Աստված, որ ի կատար ածվեն իր անունով աղոթողների բաղձանքները:

Պարսիկ զորականներից 14 հոգի, որոնք հետևել են քրիստոնեական հավատքին, վերցրել են սրբի մարմինը, պատել մաքուր կտավով՝ պատվով թաղելու համար, և այդ պատճառով նրանց ևս նահատակել են: Հավատացյալները թաքուն վերցրել են Ս-ի և մյուս նահատակների մարմինները և ամփոփել Համիան կոչված քաղաքում, որտեղից էլ, ըստ Հայոց Հայսմավուրքների, Մեսրոպ Մաշտոցը վերցրել է Ս-ի մարմինը, բերել Հայաստան, ամփոփել Կարբի ավանում և վրան վանք կառուցել: Ապա սրբի ատամներից մեկն առնելով՝ զետեղել է խաչափայտի մեջ և այն կանգնեցրել Վրաստանում՝ «ի դաշտն Գագա»՝ Գագա բլուրի գագաթին, որը ցայսօր կոչվում է Գագա Ս. Սարգիս, որ «... մեծամեծ սքանչելիքներ և հրաշքներ է գործում գերյալների, բանտարկյալների և հիվանդների վրա»: Այս դեպքերը հիշատակվում են նաև Ներսես Շնորհալու հորինած շարականի մեջ («Շարական Ս. Սարգսի»):

> «Ամենասուրբ Երրորդութեանն ընտրեալ
> Ծառայ եւ հաւատարիմ,
> Ցաղթող սպառազէն և քաջ նահատակ.
> Արագահաս Սուրբդ Սարգիս, շնորհաց օթեւան,
> Քրիստոսի բարեխօսե ամենքիս համար...»:
> («Շարակնոց»)

Եվրոպայում ս. Ս-ի հիշատակի օրը տոնվել է իբրև Կեսարացի սուրբի տոն՝ փետր. 24-ին (հույները՝ հունվ. 20-ին): Հայերը տոնել են հունվ. 31-ին, իսկ ներկայումս՝ *Առաջավորաց պահքին* հաջորդող շաբաթ օրը. այս պատճառով էլ այդ պահքը սխալմամբ կոչվում է ս. Սարգսի պահք, մինչդեռ Հայ եկեղեցում սրբերը պահք չունեն: Իսկ եթե այդ օրը համընկնում է *Տյառնընդառաջին*, ապա ս. Ս-ի տոնը նշվում է ս. Ատոմյանց հիշատակի հետ (տես *Ատոմյանք*):

Հայերի մեջ տարածված սովորույթ է՝ չփոթությամբ ս. Ս-ին նվիրված պահքի վերջին շաբաթ օրվա գիշերը (փետր.) ամանների մեջ դնել փոխինդ (փոխինձ), որի վրա դրոշմվում է սրբի ձիու սմբակի կամ պայտի հետքը՝ իբրև բարիքի, երջանկու-թյան նշան: Իբրև «մուրազատու» սուրբ, ս. Ս. զուգահեռ ունի *Հովհաննես Մկրտչի* հետ:

Ս. Ս. հռչակված է ոչ միայն հայոց, այլև ողջ արևելյան քրիստ. աշխարհում: Նույնիսկ պարսիկները նրան կոչել են «անհաղթ վկա պարսից և կատարող բոլոր խնդրվածքների»: Նրա անունը, իբրև հրաշագործ վկայի, տարածված էր նաև Իտալիայում, Իսպանիայում, Գերմանիայում և այլուր:

Հայ մանրանկարչության մեջ ս. Ս. պատկերվել է ճերմակ նժույգի վրա, զինավառ կերպարանքով, հաճախ՝ վիշապ օձին նիզակահարելիս:

Հայաստանում ս. Ս-ի անունով եկեղեցիներ են կառուցվել, որոնցից է *Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցին*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.1, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Սուրբերու կեանքը, 3 հտ., Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ՍԱՐԳԻՍ Ա ՍԵՎԱՆՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1022, ամփոփվել է Հոռոմոսի վանքում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 992–1019-ին: Հաջորդել է *Խաչիկ Ա Արշարունուն*: Ուսանել է *Սևանավանքում*, եղել է *Շողագավանքի*, այնուհետև՝ Սևանավանքի վանահայր: Կաթողիկոս է ընտրվել Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Բագրատունու հովանավորությամբ: 992-ին Ս. Ա Ս. կաթողիկոս. աթոռը Արգինայից տեղափոխել է Անի՝ նորակառույց Կաթողիկե (Մայր տաճար) եկեղեցի: 1006-ին Սյունյաց Վասակ թագավորի խնդրանքով և Կատրամիդե թագուհու (Գագիկ Ա Բագրատունու կինը, Սյունյաց Վասակ թագավորի դուստրը) միջնորդությամբ Ս. Ա Ս. վերահաստատել է ըմբոստության համար զրկված Սյունիքի եպիսկոպոս. աթոռի նախկին առանձնաշնորհումները:

X դ. վերջին, երբ Ատրպատականի ամիրա Մամլանը հարձակվել է Հայաստանի վրա, և Ապահունիքում նրան դիմակայել են հայ-վրաց. դաշնակից զորքերը, Ս. Ա Ս. մասնակցել է պաշտպանությանը, քաջալերել ժողովրդին: Պայքարել է Ապահունիք, Մանանաղի, Հարք գավառներում հզորացող *թոնդրակեցիների* դեմ: 1007-ին՝ 257 տարվա ընդհատումից հետո, վերականգնել է Ծաղզատկի տոնը (առաջին անգամ նշվել էր 665-ին, երկրորդ անգամ՝ 750-ին):

Ս. Ա. Ս. կատարել է շին. աշխատանքներ: 1010-ին Անիի Մայր տաճարի հարևանությամբ հիմնել է Ս. Հռիփսիմյանց վկայարան և Վաղարշապատից այստեղ փոխադրել սրբերի մասունքների մի մասը: Զբաղվել է նաև գրական-երաժշտ. ստեղծագործությամբ: *Շարակնոցում* նրա գրչին է պատկանում Հանգստյան կարգի «Սարսափելի որոտմամբ» սկզբնատողով, Ահեղ դատաստանի տեսարանները պատկերող և մեղեդիական առումով ներքին ուժ ու դրամատիկ. հաստատակամություն արտահայտող Տեր երկնիցը: Այն գրված է անվանական ակրոստիքոսի ձևով և հոդում է հեղինակի անունը:

Ս. Ա. Ս. ծեր հասակում՝ 1019-ին, ինքնակամ հրաժարվել է կաթողիկոս. աթոռից և իր ձեռքով կաթողիկոս օծել *Պետրոս Ա Գետադարձին*:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Արեվշատյան Ա., Անիի երաժշտական մշակույթը և նրա հետ կապված շարականագիրները, «Բազմավեպ», 1995, էջ 211–214:

ՍԱՐԳԻՍ Բ ԱՋԱՏԱՐ (ծ. թ. անհտ – 1474, Վաղարշապատ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1469-ից: Հաջորդել է *Արիստակես Բ Աթոռակալին*: 1460-ին եղել է Էջմիածնի կաթողիկոս. գահին առժամանակ տիրած Զաքարիայի օգնականը, 1462-ից՝ *Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանցի*, 1465-ից՝ Արիստակես Բ Աթոռակալի առաջին աթոռակիցը: «Աջատար» կոչվել է 1460-ին *Լուսավորչի Աջը* Էջմիածնից հափշտակելու և Թավրիզ տանելու համար (կաթողիկոս դառնալու նպատակով): Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո փորձել է վերադարձնել Աջը, որը Զաքարիա Գ տարել էր Աղթամար: Այդ նպատակով Վրթանես եպիսկոպոսին հանձնարարել է Աղթամարի կաթողիկոսությունից Աջը գողանալ: Սակայն մինչ Ս. Բ Ա.-ի նպատակը կիրագործվեր, մահացել է: 1470-ին աթոռակից է օծել Հովհաննես եպիսկոպոսին:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Բ Ա.-ին հաջորդել է *Հովհաննես Է Աջակիրը*, որի օրոք էլ Լուսավորչի Աջը հասել է Էջմիածին:

ՍԱՐԳԻՍ Գ ՄՅՈՒՍԱՅԼ (ծ.թ. անհտ – 1515, Էջմիածին), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1484-ից: Հաջորդել է *Հովհաննես Է Աջակրին*: 1476-ից եղել է աթոռակից և այդ շրջանի մյուս կաթողիկոսների նման մի քանի աթոռակիցներ է ունեցել: Նրա գահակալության շրջանում հիշատակության արժանի որևէ իրադարձություն տեղի չի ունեցել:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Մ-ին հաջորդել է *Զաքարիա Բ Վաղարշապատցին*:

ՍԱՐԳԻՍ Դ ՎՐԱՍՏԱՆՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1536), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1520-ից: Հաջորդել է *Զաքարիա Բ Վաղարշապատցուն*: Չնայած Զաքարիա Բ-ին աթոռակից ընտրվելուն, մինչև նրա մահը նստել է Վրաստանում՝ լինելով Վիրահայոց թեմի առաջնորդ: Ս. Դ Վ.-ու գահակալության տարիները համընկել են թուրք-պարսկ. պատերազմների վերսկսմանը, և հոգևոր-մշակութային ու շին. ձեռնարկումներից առավել իր խնդիրն է եղել Մայր աթոռը պահպանել վերահաս վտանգներից:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Դ Վ.-ուն հաջորդել է *Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացին*:

Վարդան Դևրիկյան

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Սարգիս Մեկնիչ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XII դ. մատենագիր, հայ մատենագրության կիլիկյան դպրոցի նշանավոր դեմքերից: Սովորել է Քեսունի Կարմիր վանքում, աշակերտել անվանի վարդապետ Ստեփանոս Մանուկին: Հետագայում հաստատվել է Կիլիկիայի Սև լեռան Քարաշիթի վանքում: Հեղինակ է ճառերի, խրատների, մեկնությունների: Լեզվի գեղեցկության, դյուրըմբռնելիության և խորիմաց վարդապետության համար ստացել է «Շնորհալի» անունը: Ս. Շ-ու աշխատություններից առանձնապես հայտնի է Կաթողիկե թղթերի մեկնությունը (Մատենադարան, ձեռ. № 5321, 6195 են), որն ավարտել է 1156-ին: Աշխատությունը, գրված *Հովհան Ոսկեբերանի* մեկնող. երկերի հետևողությամբ, աչքի է ընկնում աստվածաբան. ուշագրավ բացատրություններով. հոգեղեն խորհրդածություններով: Դրանց ընդհանուր հայտարարի են բերված բարոյաբան. բնույթի հորդորակներում: 1116-ին Ս. Շ. հավանաբար ուս. նպատակով, պատրաստել է երկի համառոտ տարբերակը:

Երկ. Գիրք Մեկնութեան եօթն Թղթոցն Կաթուղիկէից, ԿՊ, 1743: Հորդորակներ, աշխարհաբարի վերած. Ա. վրդ. Դանիելյան, Անթիլիաս, 1978:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Դուրյան Ե., Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղեմ, 1933: Պողարյան Ն., Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971:

Հակոբ Քյոսեյան

ՍԱՐԳԻՍ ՊԻԾԱԿ (ծ. և մ. թթ. անհտ), մանրանկարիչ և գրիչ, XIV դարի կիլիկյան գրքարվեստի խոշորագույն վարպետ: Ապրել և ստեղծագործել է Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր կենտրոններ Սիսում, Սկևռայում, Դրազարկում, Կոպիտառում, Փոս անապատում: Ունեցել է համահայկ. համբավ: Այդ են վկայում նրա պատվիրատուները ոչ միայն Կիլիկիայից, այլև՝ Մեծ և Փոքր Հայքի տարբեր վայրերից: 1320-ին նրան է հանձնարարվել ավարտել «*Ութ մանրանկարիչների Ավետարան*»-ի ձևավորումը: Ս. Պ-ի «Արքունական Ավետարանը» (1336, Մատենադարան, ձեռ. № 5786) Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում դարձել է պաշտամունքի առարկա, իսկ «Բժշկության Ավետարան»-ին (1353, Մատենադարան, ձեռ. № 6795) վերագրվել է հրաշագործ ուժ:

Ս. Պ-ի ստեղծագործ. շրջանն ընդգրկում է շուրջ 70 տարի (1300–70): Առաջին անգամ հիշատակվում է 1301-ին, հոր՝ գրիչ և ծաղկող Գրիգոր քահանայի ձեռագրում՝ որպես օգնական (Երուսաղեմ, Ս. Հակոբյանց վանք, ձեռ. № 2566): Վերջին գործը՝ Շարակնոցը (Նյու Յորքի հանրային գրադարան, Սպենսերի հավաքածու, Հայկ. ձեռ. № 2), Կոստանդին Ե թագավորի պատվերով գրված, թվագրվում է 1365–73: Ս. Պ-ի ծաղկած մատյանների թիվը հասնում է 40-ի: Դրանցից 11-ական ձեռագիր պահվում են Երևանի և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարաններում, մյուսները՝ Փարիզում, Վենետիկում, Նյու Յորքում, Դուբլինում, Ստամբուլում, Թեհրանում, Հալեպում, Բեյրութում (Անթիլիաս, Զմմառ), Տյուբինգենում և այլուր:

Ծաղկելու արվեստը Ս. Պ. ժառանգել է հորից՝ Գրիգոր Պիծակից, որի երկրաչափականացված ոճը փոխարինել է XIII դ. նրբագեղ արքունական մանրանկարչությանը և գերիշխել Կիլիկիայում՝ XIV դ. սկզբին: Միաժամանակ Ս. Պ. դիմել է մինչկիլիկյան՝ գունագեղությամբ և հարթապատկերային գծային մտածողությամբ աչքի ընկնող ժող. ուղղության գրքարվեստին, ստեղծելով ուրույն ոճ: Ձևավորման տարրերը տիպականացվում են, զարդամոտիվների բազմազանությունից ընտրվում են մի քանի սխեմայացված նմուշներ: Կենդ. և բուս. մոտիվները հեռանում են իրենց նախատիպերից, մարդկային ֆիգուրների ձևերն ու համաչափությունները խախտվում են, կրճատվում, մոտենում երկրաչափականին: Շրջանակները, խորանները, գլխազարդերը, զրկվելով նախկին ճոխ պլաստիկ հարդարանքից, դառնում են չեշտված ուղղանկյուն: Վառ, անխառն գույների հակադրումները զուգորդվում են ոսկե ֆոնի և ոսկե ուրվագծերի հետ: Այս գեղ. լեզուն Ս. Պ. այնքան է հղկել, այնպիսի վարպետության հասցրել, որ նրա պատկերները ստացել են նշանի, աստվածային խորհրդանիշ, հիերոգլիֆի ուժ: Նկարելու այս եղանակն էլ հնարավորություն է տվել պատկերազարդելու մեծ թվով ձեռագրեր: Իսկ տիպականացված տարրերը հետագայում հիմք են հանդիսացել առաջին տպագիր հայկ. գրքերի կլիշեների համար: Ս. Պ-ի արվեստում հաճախ են հանդիպում իր ժամանակին հատուկ միջավայրի տարրեր, որոնք արտահայտում են նկարչին բնորոշ դիտողականությունը: Ս. Պ. ծաղկել է միջնադարյան հայկ. մատյանների գրեթե բոլոր տեսակները՝ Աստվածաշունչ, Շարակնոց, Մանրուսում, Մաշտոց, Անտիոքի օրինագիրք, Հայսմավուրք, Սաղմոսարան և մեծ թվով Ավետարաններ:

Ավետարանների պատկերազարդման համակարգը մոտ է XIII դ. կիլիկյան Քառավետարաններին, սակայն ունի իր առանձնահատկությունը: Սկսվում է հանդիպակաց էջերի տասը չքեղ խորաններով, որոնցից երկու էջը պարունակում է Եվսեբիոս Կեսարացու Թուղթը Կարպիանոսին, ութը՝ չորս Ավետարանների համաձայնության տախտակները: Յուրաքանչյուր Ավետարանից նախադրված է ավետարանիչի դիմանկարը՝ զարդամոտիվներով և շրջանակով զուգորդված հանդիպակաց էջի չքեղ տիտղոսաթերթի հորինվածքի հետ: Ի տարբերություն կիլիկյան XIII դ. Ավետարանների, որոնց տերուն. պատկերները ներմուծված էին տեքստի մեջ՝ մերթ ընդ մերթ հաջորդելով տեքստային էջերին, Ս. Պ. ավետարանիչների դիմանկարներից առաջ պատկերում է էջով մեկ տերուն. մանրանկարներ: Սակայն նկարչի Ավետարանների փոքր մասն ունի էջով մեկ տերուն. պատկերներ: Ավելի հաճախ տեքստի հետ համադրված են լուսանցքային զարդանախշային, խորհրդանշական և սյուժետային մանրանկարներ: Վերջինները համառոտված են՝ դառնալով հաճախ միաֆիգուր և նույնատիպ:

Տարիների ընթացքում Ս. Պ-ի գրաֆիկական եղանակը հարստացել է գեղանկարչ. և պլաստիկական հատկանիշներով, վառ ծիածանային գույները՝ կիսատոներով, ուրվագծերը՝ վրձնահարվածներով: «Բժշկության Ավետա-

բանը», որը պարունակում է Քրիստոսի հրաշքների և բժշկության տեքստերն ու պատկերները, տարբերվում է Ս. Պ-ի նախորդ մատյաններից տեքստամիջյան և լուսանցքային ոչ կրճատ սյուժետային մանրանկարների առկայությամբ: Էջի հորինվածքի մեջ ներմուծված են տեքստի և պատկերի նոր հարաբերակցություններ: Այն ամբողջությամբ կազմում է տեքստի և պատկերի գեղ. անքակտելի միասնություն:

Ս. Պ-ի ծաղկած Աստվածաշունչն ու այլ մատյանները շարունակել և զարգացրել են Հովհաննես Արքաեղբոր դպրոցի (XIII դ. 60–80-ական թթ.) ժողովածուների համակարգը: Յուրաքանչյուր գլուխ կամ գիրք սկսվում է ուղղանկյուն գլխազարդից, զարդագիր գլխատառից և հեղինակի կամ հերոսի լուսանցքային պատկերից: Այդ մատյաններում հանդիպում են ուղղահայաց դասավորված տեքստամիջյան մանրանկարներ: Այդ տիպը ներմուծված է արևմտաեվրոպ. լատ. ձեռագրերից: Նորություն են նկարչի ինքնադիմանկարները՝ ավետարանիչի պատկերի հորինվածքով: Շարունակելով XIII դ. կիլիկյան դիմանկարչության ավանդույթները՝ Ս. Պ. պատկերել է պատմ. անձանց և իր ժամանակակիցներին (ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, ս. Հակոբ Մծբնացի, ս. Ներսես Շնորհալի, Լևոն Դ թագավոր, Հակոբ կաթողիկոս, Մարիուն թագուհի):

Ս. Պ. Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անկման շրջանի վերջին և միակ խոշոր նկարիչն է: Նրա արվեստը, օժտված միջնադարին բնորոշ վերացական լեզվով, ժող. ստեղծագործության (վառ գույներ, պարզ կերպարներ) հատկանիշներով և ապագայի ռացիոնալ մշակույթի տիպականացման միտումներով, յուրահատուկ էջ է հայկ. գրքարվեստում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.2, 1–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ղազարյան Վ., Սարգիս Պիծակ, Ե., 1980: Казарян В., Манукян С., Матенадаран. Армянская рукописная книга VI–XIV вв., т. 1, М., 1991, с. 199–214; Der Nersessian S., Manuscrits arméniens illustrés de XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des pères Mékihitaristes de Venise, P., 1937; Treasures in Heaven, Armenian Illuminated Manuscripts, N. Y., 1994, p. 185–186, 208–209.

Սեյրանուշ Մանուկյան

ՍԱՐԿԱՎԱԳ, սարկավագություն, Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետության ստորին՝ վեցերորդ աստիճանը: Բառը (հուն. դիագոն) ստուգաբանվում է «ծառա», «սպասավոր», «սպասավորություն», «ծառայողների գլուխ» կամ՝ «գլխավոր պաշտոնյա»: Ս. եկեղեցու և ս. *Սեղանի* գլխ. սպասավորն ու ձեռնադրված պաշտոնյան է: Քահանայի օգնականն է ժամերգությունների, խորհրդակատարությունների և բոլոր արարողությունների ժամանակ՝ քարոզներ կարդալով և խնկարկելով: Իսկ ս. *Պատարագի* ընթացքում ընթերցում է Ավետարանը և կատարում վերաբերում: Ս. հիշատակվում է Առաքելական թղթերում, իսկ Գործք առաքելոցում նկարագրվում է, թե ինչպես է տեղի ունենում Ս-ների ընտրությունը, և ինչպես են առաքյալները նրանց պաշտոն հանձնում, որպեսզի ս. Սեղանին սպասարկեն և հոգածու լինեն նպաստի բաշխմանը: Նրանց պարտականությունն էր նպաստ հավաքել և կարիքավորներին բաժանել, այցելել աղքատներին, հիվանդներին, այրիներին, որբերին, հալածյալներին և նրանց կարիքները հոգալ: Հետագայում Ս-ի պաշտոնը սահմանափակվել է եկեղեցու մեջ: Պողոս առաքյալը Ս-ների համար հետևյալ խորհուրդներն է տվել. «Նմանապես և սարկավագները թող լինեն պարկեշտ, ոչ երկդիմի խոսող, ոչ գինեսեր, ոչ շահամոլ, այլ թող պահեն հավատի խորհուրդը մաքուր խղճով: Նախ իրենք թող փորձի ենթարկվեն և եթե անմեղադրելի գտնվեն, ապա պաշտոն կատարեն:...Սարկավագները թող մեկ կնոջ մարդ լինեն, իրենց որդիներին և իրենց տները լավ կառավարեն» (Ա Տիմ. 3.8–12):

Մաշտոցում Ս-ի ձեռնադրության համար գոյություն ունի հատուկ արարողություն, որը կատարվում է ս. Պատարագի արարողությանը զուգընթաց, բեմի վրա: Ս. եկեղեցում շապիկի վրայից իր ձախ ուսից ուրար է կախում, որը ծառայության և լուծի խորհրդանշանն է: Ս-ները կարող են լինել կուսակրոն (տես *Կուսակրոնություն*) և ամուսնացած: Կուսակրոն Ս-ները վանքերում պատրաստվում են կուսակրոն քահանայության համար: Ամուսնացած և եկեղեցում տարիներ ծառայած անձինք կարող են ձեռնադրվել Ս. և ծառայել եկեղեցում:

Գրկ. Ջեպեջյան Ղ., Հայ եկեղեցվո յոթը խորհուրդները, Անթիլիաս, 1988: Սարգսյան Ս., Հայոց եկեղեցվո խորհուրդներն ու ծեսերը, «Գանձասար», 1992, 2, էջ 50–51:

Արտաշես Ղազարյան

ՍԵԲԱՍՏԻԱՅԻ Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ, Ս. Հովհաննես Ոսկեբերան վանք, Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքից հյուսիս-արևելք, Մայրագոմ լեռան ստորոտին՝ սարավանդի վրա: Ըստ XI դ. պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու, հիմնադրել է 1022-ին Բյուզ. կայսրությունից իր երկրի փոխարեն Սեբաստիան և նրա շրջակայքը ստացած Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմ-Հովհաննեսի որդի Ատոմը: Վանքում հաստատվել են Ս. *Վարագավանքից* իրենց գույքով և մատենադարանով այստեղ տեղափոխված միաբանները: Ս. Ս. Ն. վ-ում են պահվել Սենեքերիմ-Հովհաննեսի դահը և Վարագա Սուրբ Խաչը, որի անունով էլ կոչվել է նորակառույց վանքը:

Ս. Ս. Ն. վ-ի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (XI դ. 1-ին կես) հորինվածքի համար նախատիպ է ծառայել Վարագավանքի՝ Սենեքերիմ-Հովհաննեսի կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Քառակուսի հատակագծով քառախորան գմբեթավոր կառույց է, խորանների հատման անկյուններում ուղղանկյուն խորշերով, որոնցից արլ-ից մուտք է բացվում դեպի ավանդատները: Նրան կից Ս. Նշան եկեղեցին (XI դ., օծել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու աշակերտ, վանահայր Եղիշե եպիսկոպոսը) ունի մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք: Խորանի երկու կողմերում մատուռ-ավանդատներն են՝ նվիրված Պետրոս և Պողոս առաքյալներին: Եկեղեցու ներսակողմը, պատերի բարձրության կիսով չափ, երեսպատված է Քյոթահիայի (Կուտինա) հախճապակերով: Արտաքին ճակատներում ագուցված են խաչքարեր: Արմ. ճակատին կից գավիթը ծառայել է որպես վանքի առաջնորդների ու միաբանների տապանատուն: Վանքի երրորդ՝ Ս. Կարապետ եկեղեցին, ըստ ավանդության, հիմնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը՝ որպես մատուռ:

1025-ին վախճանված Սենեքերիմ-Հովհաննեսի աճյունը և Վարագա Սուրբ Խաչը նրա որդիները տեղափոխել են Վարագավանք՝ Ս. Ս. Ն. վ-ում թողնելով Ս. Խաչի մասունքը: 1026-ին վանք են տեղափոխել *Հովհան Ոսկեբերանի* մարմարե տապանաքարը, որից հետո Ս. Ս. Ն. վ. ստացել է իր երկրորդ՝ Ս. Հովհաննես Ոսկեբերան անվանումը: 1058-ին վանքի գերեզմանոցում է ամփոփվել Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսի դին:

1178-ին վանահայր Պասկ եպիսկոպոսը մասնակցել է Հռոմկլայի ժողովին: 1198-ին Տարսոնում, Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության հռչակման և Լևոն Բ իշխանապետին Հայոց թագավոր օծելու տոնահանդեսին մասնակցել է Ս. Ս. Ն. վ-ի առաջնորդ Անանիա արքեպիսկոպոսը, որը 1203-ին Իկոնիայի սուլթանի հովանավորությամբ իրեն կաթողիկոս է հռչակել և աթոռը հաստատել Ս. Ս. Ն. վ-ում: Անանիա հակաթոռ կաթողիկոսը 1207-ին վախճանվել է և թաղվել վանքի Ս. Նշան եկեղեցու կողքին:

1317-ին վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսը մերժել է ընդունել Ադանայի ժողովի կաթոլիկամետ որոշումները, 1320-ին Կիլիկիայի հայոց Օշին Ա թագավորից ստացել է արքունի մատենադարանում պահվող կիսավարտ Ավետարան, որը նրա պատվերով ավարտել է *Սարգիս Պիծակը*:

1387-ին, Բուրհանադին ամիրայի հավատուրացման պահանջը մերժելով, նահատակվել է վանահայր Ստեփանոսը, իսկ վանքը կողոպտվել է. հափշտակել են սպասքը, խաչերը, գրքերը: XV դ. վանքը եղել է գրչության կենտրոն:

1533-ին, մերժելով հավատուրացումը, ողջակիզմամբ նահատակվել է վանքի միաբան Հայրապետ աբեղան, 1534-ին, քարկոծմամբ՝ Թադևոս քահանան:

1562-ին Ս. Ս. Ն. վ-ում, Հայոց կաթողիկոս *Միքայել Ա Սեբաստացու* մասնակցությամբ, գաղտնի խորհրդակցություն է կայացել Հայաստանը պարսկա-թուրք. տիրապետությունից ազատագրելու խնդրով: 1648-ին Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս է ընտրվել Ս. Ս. Ն. վ-ի վանահայր Ներսես արքեպիսկոպոսը: 1654–64-ին վանահայր Մելիքսեթը բարեկարգել է վանքը, Կոստանդնուպոլսից գնել սպասք, խաչեր, Ավետարան, նորոգել շենքերը, գրավից ազատել վանքի սպասքը, վճարել պարտքերը:

1696-ին Ս. Ս. Ն. վ-ում քահանա է ձեռնադրվել *Մխիթար Սեբաստացին*:

1714-ին Աստվածատուր արքեպիսկոպոսը Կոստանդնուպոլսի սեբաստացիների միջոցներով նորոգել է վանքը, գնել խոշոր, արծաթե դահ, կտավատի արտ:

1728-ին վանահայր Առաքել Ակնեցին վերակառուցել է Ս. Նշան եկեղեցու գմբեթը, կամարները, ծածկի թիթեղները, արմ. կողմում վերնատուն կառուցել, նորոգել Ս. Աստվածածին եկեղեցին, սվաղել Ս. Կարապետ եկեղեցու ներսը և սեղան կանգնեցրել հանուն Գրիգոր Ա Լուսավորչի, կառուցել առաջնորդարանի երկհարկանի շենքը՝ միաբանների սենյակներով, մառանով, գինետնով, նորոգել և բարձրացրել վանքի պարիսպը, ծաղկազարդել բա-

կը: 1731-ին Հանգանակություն է կատարել և վճարել վանքի պարտքերը, ձեռք բերել ոսկե և արծաթե սպասք, եպիսկոպոսական թագ են:

1781-ին Հակոբ եպս. Արմտանցին կառուցել է վանքի սեղանատունը, ուխտավորների համար՝ երկհարկանի հյուրատուն, 1787-ին՝ միաբանների սենյակները և տնտ. շինությունները: 1799-ին Գրիգոր եպս. Գաղատեցին նկարազարդել է տվել Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսը և նոր՝ ոսկեզօծ խաչկալ պատրաստել, մասնակցել է Ս. Էջմիածնում Դանիել Սուրմառեցու (կաթողիկոս Դանիել Ա Սուրմառեցի) ընտրությանը:

Հովհաննես եպս. Սեբաստացին 1815-ին Ս. Ս. Ն. վ-ում բացել է վարժարան, 1827-ին՝ վերանորոգել վանքը, Ս. Նշան եկեղեցու խորանում պատրաստել տվել ոսկեզօծ խաչկալներ՝ օծված Գրիգոր Ա Լուսավորչի և Հակոբոս առաքյալի անուններով, շարադրել է Սեբաստիայի պատմությունը: 1827-ին վանքի գերեզմանոցից Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավանդատներ են փոխադրել Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսի և Թեոդորոս աբեղայի աճյունները:

1840-ին Ս. Նշան եկեղեցու պատերի վերին մասերը զարդարվել են սրբապատկերներով: 1842-ին քանդել են վանքի գավիթը և տեղում կառուցել Ս. Հովհաննես Ոսկեբերան եկեղեցին, 1857-ին հիմնովին վերակառուցվել է Ս. Կարապետ եկեղեցին:

XIX դ. վանքն ունեցել է դաշտեր, արտեր, այգիներ, տներ, խանութներ: Եղել է նշանավոր ուխտատեղի՝ հայերի և հույների համար: Ուխտագնացության օրերն էին Ս. Աստվածածնի և Ս. Խաչի տոները և Ավագ ուրբաթը:

1915-ին Ս. Ս. Ն. վ. ամայացել է և ավերվել:

Գրկ. Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Ե., 1971: Հովհաննես Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, Ե., 1974: Ալեքսանդրյան Ա., Պատմութիւն ականաւոր քաղաքին Սեբաստիոյ..., Վնտ., 1911: Ոսկյան Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի և Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը, Վնն., 1962:

Մուրադ Հասրաթյան

ՍԵԲԵՈՍ [միջնադարյան աղբյուրներում նաև՝ Սեբիոս, Եվսեբիոս (ծ. և մ. թթ. անհտ, սերել է Բագրատունիների տոհմից)], VII դարի պատմիչ: Եպիսկոպոս: Ս-ի մասին կենսագր. տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ նա մասնակցել է 645-ի Դվինի ժողովին: Պարսից Խոսրով II Ափարվեզ արքայի օրոք կարճ ժամանակ ապրել է պարսից արքունիքում: 617-ին (ըստ Ն. Ակինյանի) Տիզբոնից Սմբատ Բագրատունի Վրկանից մարզպանի նշխարները տեղափոխել է Դարույնք ամրոցը (Կոգովիտ գավառում), որտեղ Բագրատունիների տոհմական դամբարանն էր:

Ս. գրել է «Պատմութիւն» («Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն») մեծարժեք պատմ. երկը, որն ընդգրկում է VI–VII դդ. պատմությունը՝ հասնելով մինչև 661-ը (հնագույն ձեռագրերում հեղինակի անունը և գրքի վերնագիրը պահպանված չեն, Մատենադարան, ձեռ. № 2639): Հայ պատմիչի երկը արժեքավոր սկզբնաղբյուր է իր ժամանակի Հայաստանի և նրա հարևան երկրների պատմ. անցքերի ուսումնասիրման համար (պարսիկների՝ 614-ի Երուսաղեմի գրավումը, քաղաքի կործանումը, հրեաների վտարումը, կենարար խաչի փոխադրումը Պարսկաստան, Պարսկաստանից՝ Կ. Պոլիս, ապա՝ Երուսաղեմ ու կրկին Կ. Պոլիս, Խոսրով II Ափարվեզի և Հերակլիոսի պարսկաբյուզ. պատերազմները, արաբների քաղ. ասպարեզ իջնելը, Սասանյանների անկումը են): Ս. կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել նաև VI–VII դդ. Հայ առաքելական եկեղեցու պատմության վերաբերյալ. նկարագրել է Բյուզանդիայի Մավրիկիոս (Մորիկ) կայսրի բռնարարքները՝ քաղկեդոն. դավանանքի պարտադրում, Ավահայ կաթողիկոս. աթոռի պառակտում, Ավանում հայ. քաղկեդոն. հակաթոռ կաթողիկոսության հիմնում («Պատմութիւն», գլ. Ժ-Թ), գրել Հակոստաս II կայսրի և Կ. Պոլսի պատրիարքի՝ Հայոց կաթողիկոսին և Թեոդորոս Ռշտունի իշխանին հղած նամակի մասին, որտեղ նրանք հորդորել են վերջիններին ընդունել քաղկեդոն. դավանանք: Նամակին պատասխանելու համար Դվինում 648-ին հրավիրվել է ժողով, որին, ինչպես Ս. է հավաստում, մասնակցել են Հայոց բոլոր նախարարներն ու 70 եպիսկոպոսներ: *Ներսես Գ Տայեցի* կաթողիկոսը, ըստ Ս-ի, մերժել է դավան. միության բյուզ. առաջարկը:

Ս. անդրադարձել է նաև Սասանյան Պարսկաստանի և այլ երկրների քրիստ. եկեղեցիներին: Ներկայացրել է *Պարսից ժողովը*, որտեղ մերժվել են *Քաղկեդոնի ժողովի* որոշումները և *նեստորականությունը*: Խոսրով II-ի հրամանով Պարսից տերության մեջ պաշտոնական է ճանաչվել Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքը: Այդ առիթով Ս. գրել է, որ ժողովի ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել պարսից թագուհին՝ ուղղափառ ասորուհի Շիրինը, և Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունին:

Ս-ի «Պատմության» մեջ հաղորդվում է, որ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի* կաթողիկոսը հիմնովին նորոգել է Վաղարշապատի Ս. Էջմիածին կաթողիկեն (608), նախկին վկայարանի տեղում (618) կառուցել Ս. Հռիփսիմե վանքը, Ներսես Գ Տայեցին կառուցել է *Զվարթնոցի* Ս. Գրիգոր կաթողիկեն (Ս. անվանել է Զվարթնոց): Ս-ի երկից օգտվել են պատմագիրներ Թովմա Արծրունին, Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ), Մխիթար Անեցին, Վարդան Արևելցին, Սիմեոն Ապարանցին և ուրիշներ:

Երկն առաջին անգամ հրատարակել է Թ. Միհրդատյանը՝ «Պատմութիւն ի Հերակլն» վերնագրով, 1851-ին: Երկու անգամ հրատարակվել է ռուս. (Ք. Պատկանյանի թրգմ., 1862-ին, Ս. Մալխասյանցի՝ 1939-ին), ֆրանս. (Ֆ. Մակլերի թրգմ., 1904-ին), հատվածաբար՝ գերմ. (Հ. Հյուբշմանի թրգմ., 1875-ին):

Երկ. Պատմութիւն, աշխատասիր. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979:

Գրկ. Ակինյան Ն., Սեբէոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր «Պատմութիւնն ի Հերակլ», Վնն., 1924: Գրիգորյան Մ., Դիտողություններ Սեբեոսի պատմագրոց բնագրին վրա, Վնն., 1970:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ՍԵՂԱՆ, կրոնական իմաստով՝ 1. սուրբ և սրբարար պատարագամատույց, քառանկյուն շինվածք՝ *խորանի* կենտրոնում, որի վրա կատարվում է Աստծո Գառի՝ *Հիսուս Քրիստոսի* հավիտենական *Պատարագի* խորհուրդը: Ս. կոչվում է նաև Աստծո աթոռ, որի վրա անտեսանելիորեն բազմում է Սուրբ *Երրորդությունը*:

Ս. մարմարե տափարակ է՝ կանգնեցված քարե սյան վրա, բոլոր կողմերից օծված է տասներկու տեղերով, իսկ Ս-ի կենտրոնը կոչվում է Ս-ի *օծում* և գլխ. գագաթ: Ներկայիս Ս., ի տարբերություն հին՝ չորս կողմից բաց Ս-ների, միայն առջևի ու երկու կողմերից է բաց, իսկ հետևից դրվում է խաչկալ: Ի տարբերություն բոլոր քրիստ. եկեղեցիների, *Էջմիածնի Մայր տաճարը*, բացի հիմն. պատարագամատույց Ս-ից, օժտված է նաև Իջման Սուրբ Ս-ով, որը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* տեսիլքով ցույց տրված իջման տեղը:

Ս-ի վրա մշտապես դրվում է Աստյանի Ավետարանը. դա մեզ հիշեցնում է քրիստոսյան պատվիրաններն ու Ահեղ դատաստանի օրը, երբ Ավետարանով՝ Աստծո Խոսքով, քննվելու են և դատվելու մեր բոլոր խորհուրդներն ու գործերը: Հավատացյալները համբուրում են այն եկեղեցի մտնելիս և արարողության ավարտին:

2. Ս-ներ են կոչվել նաև Հին ուխտի զոհասեղանները, որոնց վրա զոհեր մատուցելով՝ Աստծո ընտրյալ անձինք արտահայտել են իրենց անձերի ընծայումն Աստծուն, կատարել մաքրագործության ակտը՝ մեղքերի *քավության* և Աստծո հետ հաղորդակցություն հաստատելու համար: Մինչև Մովսեսը Ս. են պատրաստել և նրանց վրա զոհեր (ընծաներ) մատուցել դեռևս մինչջրհեղեղյան շրջանում, ինչպես՝ արդար Աբելի (Ծննդ. 4.3–5) զոհը: Ջրհեղեղից հետո *Նոյը* զոհասեղան է սարքել *Մասիսի* վրա և զոհ մատուցել:

Մովսիսական Վկայության խորանում և *Երուսաղեմի* տաճարում առանձնացվել են երեք Ս-ներ. մեկը՝ առաջավորության 12 հացերի (Աստծուն նվիրված պատարագ կամ ընծա, որից արտոնված էր ուտել միայն քահանաներին, տես Ելք 25.23–30), երկրորդը՝ խունկ ծխելու (Ելք 30.1–10), իսկ երրորդը՝ զոհեր մատուցելու՝ ողջակեզների համար (Ելք 27.1–8):

Ողջակեզի Ս. անփուտ սատիմի փայտից էր՝ պղնձապատ, ինչի համար կոչվել է նաև «պղնձե սեղան»: Չորս անկյուններում կային չորս եղջյուրներ, որոնցից բռնող հանցապարտներից ոմանք կարող էին պաշտպանություն գտնել: Խնկարկության Ս. նույնպես սատիմի փայտից էր՝ ոսկեպատ: Քահանաները նրա վրա խունկ են ծխել: Հացի Ս. նույնպես պատրաստվել է կարծր փայտից և պատվել ոսկով: Նրա վրա մատուցվել է գինի և դրվել առաջավորության հացերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 1-ին պատկերը:

Լևոն Սարգսյան

ՍԵՊՈՒՀ ԼԵՌԱՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՎԱՆՔ, Հանգիստ Լուսավորչի վանք, Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց և Եկեղյաց գավառների սահմանում՝ Սեպուհ լեռան վրա: Հիմնադրվել է *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* գերեզմանի տեղում: 921-ին կաթողիկոս *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին* ուխտագնացություն է կատարել Ս.Լ.Ս.Գ.Լ.վ. և կառուցել եկեղեցի: Վանքը ծաղկել է XIII–

XVI դդ., եղել կրթ. և գրչության կենտրոն, որտեղ ընդօրինակվել են բազում ձեռագրեր: 1590–97-ին վանքի կրոնավոր է եղել *Գրիգոր Դարանաղցին*: 1439-ին ակկոյունլու ցեղախումբը կողոպտել է վանքը, և միաբանությունը որոշ ժամանակ ցրվել է: XVII դ. Ս.լ.Ս.Գ.Լ.վ. տուժել է ջալալիների ասպատակություններից և անկում ապրել: XIX դ. ունեցել է ընդարձակ կալվածքներ (գյուղեր, անտառներ, վարելահողեր), եղել նշանավոր ուխտատեղի (ուխտագնացության օրը Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոնի օրն էր): 1895-ին վանքը կողոպտվել է և լքվել: 1939-ին գդալիորեն ավերվել է երկրաշարժից:

Աղյուսաշեն բարձր պարսպով շրջապատված վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ դամբարան-եկեղեցին («Հանգիստ Լուսավորչի») համալիր կառույց է՝ բաղկացած արլ. կողմում դրսից և ներսից կիսաշրջանաձև խորանով ու գմբեթով պսակված բուն դամբարանից (գմբեթը քանդված է), որին հվ-ից և հս-ից կից են ավանդատները: Դամբարանին ու ավանդատներին արմ-ից կից է քառասյուն, եռանավ բազիլիկ՝ արլ-ում խորանով, որը, փաստորեն, գավթի դեր է կատարում: Դամբարանից հսարլ. գտնվում է գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին (գմբեթը չի պահպանվել): Նրա հվ. կողմում «Բարեհամ» կոչվող աղբյուրն է, որը, ըստ Ներսես Շնորհալու հիշատակած ավանդության, բխեցրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու հվ-արլ. կողմում է գտնվում ս. *Հռիփսիմյանց կույսերից Մանեի* քարանձավը (Մանյա այրքը), որտեղ հետագայում ճգնել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը:

Գրկ. Սյուրմեյան Գ., Երզնկա, Կահիրե, 1947: Ոսկյան Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, Վնն., 1951: Թիերի Ժ.Մ., Սեպուհ լեռան հուշարձանները (հնագիտական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 1989, № 4,5,6:

Մուրադ Հասրաթյան

ՍԵՎ ԼԵՌԱՆ ԺՈՂՈՎ 1113, գումարվել է Կիլիկյան Հայաստանի Սև լեռան Քեսունի Կարմիր վանքում, կաթողիկոսական աթոռի համար *Գրիգոր Գ Պահլավունու* և Աղթամարի եպիսկոպոս Դավիթ Արծրունու վեճի առիթով: Նորընտիր կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու դեռահասությունը պատրվակ դարձնելով՝ Դավիթ եպիսկոպոսը Վասպուրականի Ձորավանքում համախոհ հինգ եպիսկոպոսների կողմից ձեռնադրվել էր հակաթոռ կաթողիկոս: Վերջինս, ի հակադրություն Կիլիկյան Հայաստանի, ջանում էր ճանաչում գտնել բուն Հայաստանում: Ս. լ. ժ. (մասնակցել են 2500 եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, իշխաններ, աշխարհականներ) օրինական կաթողիկոս է ճանաչել Գրիգոր Գ Պահլավունուն: Սակայն Դավիթ եպիսկոպոսը, մերժելով Ս. լ. ժ-ի որոշումը, Աղթամարում հիմնադրել է կաթողիկոսություն (տես *Աղթամարի կաթողիկոսություն*): Ս. լ. ժ-ում ընդունվել է եկեղեց. նոր կանոն, ըստ որի, Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը վավերական է համարվել միայն բուն Հայաստանի չորս եպիսկոպոս. մեծ աթոռների (Բջնու, Հաղպատի, Արտազի, Տաթևի) համաձայնության դեպքում:

Գրկ. Մխիթարյան Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՍԵՎԱՆԱՎԱՆՔ, Սևանի անապատ, հիմնադրել է Գրիգոր Ա Լուսավորիչը՝ 305-ին, Սևանա լճի կղզում (այժմ՝ թերակղզի) և հեթանոսական մեհյանի տեղում կառուցել Ս. Հարություն եկեղեցին: IX դ. Ս-ի վանական կյանքի վերածնունդը կապված է Մաշտոց Եղիվարդեցի վարդապետի (ապագա կաթողիկոս *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի*) գործունեության հետ: Նա հիմնել է Ս. Առաքելոց միաբանությունը և 874-ին Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու դուստր, Սյունիքի Վասակ Գաբուռ իշխանի կին Մարիամի միջոցներով կառուցել Ս. Կարապետ և Ս. Առաքելոց եռախորան, խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցիները (դրանք այն 30 եկեղեցիներից էին, որ իշխանուհին ուխտել էր կառուցել իր վաղամեռիկ ամուսնու հիշատակին): Հվ-արլ. անկյունում ավանդատնով Ս. Առաքելոց եկեղեցին ունի տրոմպային փոխանցումով կառուցված 8-նիստ թմբուկով գմբեթ, իսկ Ս. Աստվածածին եկեղեցին արլ. կողմում ունի երկու ավանդատներ, որոնցից հս-արլ. հավելվել է հետագայում: Արմ. կողմում կցվել է քառասյուն գավիթ, որը հնագույններից է (կանգուն է եղել մինչև 1930-ական թթ.): Գավթի սյուները պսակվել են հայկ. կիրառ. արվեստի արժեքավոր նմուշներ՝ փայտե քանդակազարդ խոյակներով (այժմ՝ ՀՊՊԹ-ում և ՍՊԲ Էրմիտաժում): Ս. առաջնորդվել է *Բարսեղ Կեսարացու* համակեցության 9 կանոններով: Միաբանները զբաղվել են Սուրբ Գրքի ընթերցանությամբ և դրանց ընդօրինակությամբ: 874-ին Աշոտ Բագրատունին վանքին է նվիրաբերել 6 գյուղ, այգիներ Գառնիում և Երևանում: Մաշտոց Ա Եղիվարդեցին բացել է դպրոց ու հարստացրել վանքի մատենադարանը: XV դ. Ս-ում Դանիել վարդապետը բացել է Սևանի վարդապետարանը: XVII դ. համահայկ. անապատական կյանքի վերածննդի տարիներին Ս. գործել է որպես անապատ, որտեղ բացի Բարսեղ Կեսարացու համակեցության կանոններից կիրառվել են նաև Սարգիս Սաղմոսավանեցու կազմած 7 կանոնները: Միաբաններն ուսումնասիրել են նաև արտաքին գիտությունները (փիլիսոփայություն, քերականություն, տոմար):

XVII դ. կեսին Թիֆլիսցի Զիթաղյան եղբայրների միջոցներով վերանորոգվել են միաբանության եկեղեցիները: XVII դ. կղզու արմ. ստորոտին կառուցվել է Ս. Աստվածածին բազիլիկ եկեղեցին: Ս-ում ապրել ու գործել են կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցին*, կաթողիկոս ու պատմիչ *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին*, 1692-ից, երկու տարի միաբանությունում է մնացել *Մխիթար Սեբաստացին*: 1825-ին Ս-ում Զաքարիա Գուլասպյան Տփխիսեցին վանքի առաջնորդ Սարգիս վարդապետի պատվերով գրել է Ս-ին նվիրված առաջին մենագրությունը: 1828-ին Էջմիածնի Սինոդի անդամ Մանվել Կյումուշխանեցին ավարտել է Ս-ի միաբանության պատմության շարադրանքը: 1840-ական թթ. կղզի է այցելել Հովհաննես եպս. *Շահխաթունյանցը*, ուսումնասիրել և իր գրքում հատուկ գլուխ հատկացրել Ս-ի պատմությանը:

Ս-ի սարկավագների և դպիրների ուսումնառության կարիքները հոգալու նպատակով, կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու հրամանով, 1869-ին կղզում բացվել է հոգևոր դպրոց, որի ուսուցիչները Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի դասախոսներն էին (դպրոցն իր գործունեությունը շարունակել է մինչև 1880-ը): 1895-ին Ս-ի վերջին վանահայրը Սարգիս Փիլոյան դպիրն էր, որը ևս գրել է վանքի պատմությունը և հրատարակել: 1898-ին Ավետիս Ղուկասյանի բարերարությամբ դպրոցական շենք է կառուցվել:

Ս. մինչև 1830-ը առանձին միավոր էր, որից հետո մտել է Երևանի կոնսիստորիայի իրավասության տակ: 1901-ին կաթողիկոս *Մկրտիչ Ա Վանեցու* (Խրիմյան Հայրիկ) կոնդակով Ս. վերածվել է աղոթատեղիի: Ս. Կարապետը, Ս. Առաքելոցը, Ս. Աստվածածինը որպես գործող եկեղեցիներ գոյատևել են մինչև 1930-ական թթ., այնուհետև փակվել են, իսկ Ս. Աստվածածին եկեղեցին քանդվել է: Այսօր Ս. Կարապետ և Ս. Առաքելոց եկեղեցիները գործող են:

Ս-ի վարդապետարանը հիմնել է Դանիել վարդապետը 1451-ին: Հաջորդել է *Տաթևի համալսարանին*՝ կոչվելով Արևելյան տան վարդապետարան, իսկ նրա ղեկավարը՝ «Րաբունապետ համայն ազգի»: Դանիել վարդապետը Տաթևի վարդապետարանի սանն էր, սովորել էր Շմավոն րաբունապետի մոտ, ապա՝ Էջմիածնի դպրատանը: Վարդապետարանը ղեկավարել է մինչև XVI դ. սկիզբը: Ս-ում Դանիել վարդապետի սաներն են եղել Ներսեսը (հետագայում՝ Ս-ի առաջնորդ), Հորդանան վարդապետը (*Տաթևի վանքի* ապագա առաջնորդ), Գալուստ վարդապետը (*Հովհաննավանքի* ապագա առաջնորդ) և ուր.: Ս-ի վարդապետարանում սովորել են Աբրահամ Սևանցի, Գրիգորիս արքեպիսկոպոս, Սահակ վարդապետ ծաղկողները: Վարդապետարանի ուս. ծրագիրը կրկնել է Տաթևի համալսարանի ծրագիրը: 1990-ին բացվել է Ս-ի դպրանոցը և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի անունով կոչվել *Վազգենյան հոգևոր դպրանոց*:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մանվել Կյումուշխանեցի, Պատմութիւն անցից անցելոց Սէվանայ վանուց, Վաղ-պատ, 1871: Սմբատյանց Մ., Տեղագիր Գեղարքունի Ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր Բայազիտ գավառ, Վաղ-պատ, 1895: Լալայան Ե., Սևան, ԱՀ, գիրք 17, Թ., 1908: Ղազարոսյան Ա., Սևանա կղզու եկեղեցիները, ԼՀԳ, 1990, № 1: Նույնի, Դանիել Րաբունապետը և Սևանի դպրոցը, ՊԲՀ, 1986, № 3:

Արփինե Ղազարոսյան

ՍԵՎԵՐԻՈՍՅԱՆՆԵՐ, քրիստոսաբանական վարդապետության հետևորդներ, որի հիմնադիրը Սևերիոս Անտիոքացին է (465–538)՝ հակաքաղկեդոնական պայքարի ամենանշանավոր աստվածաբաններից մեկը: 512–518-ին եղել է *Անտիոքի* պատրիարքը: Բյուզ. կայսր Հուստինոս I-ի (518–527) օրոք, երբ վերսկսվել են հալածանքները *Քաղկեդոնի ժողովը* մերժողների դեմ, Սևերիոս Անտիոքացին 518-ին մի շարք հայտնի եպիսկոպոսների հետ աքսորվել է *Ալեքսանդրիա*: Աքսորյալների մեջ էր նաև Հալիկառնասի Հուլիանոս եպիսկոպոսը, որի հետ Սևերիոս Անտիոքացին վեճի է բռնվում Տիրոջ մարմնի *անապականության* շուրջ:

Ըստ Սևերիոս Անտիոքացու՝ Տիրոջ մարմինն ապականացու է, կամ Հիսուս Քրիստոսը սովորական մարդկանց պես ակամա և հարկադրա-

բար է կրել մարդկային կրքերը: Ապականության և անապականության եզրերն այդ վիճաբանության (տես նաև *Հուլիանոսականներ*) մեջ կիրառվում էին ոչ թե Տիրոջ մարմնի քայքայման կամ ոչ քայքայման իմաստով (բոլորն էլ համաձայն էին, որ Տիրոջ մարմինը ենթակա չէ մեղքի և քայքայման), այլ՝ Փրկչի մարդկային կիրընդունակության ակամա և կամովի լինելու իմաստով: Հարցն այն մասին էր, թե որքանով են Քրիստոսին բնորոշ մարդկային, այսպես կոչված՝ անմեղ (անմնդոսնելի, անպարսավելի) կրքերը՝ տխրություն, երկյուղ, սով, ծարավ են, որոնք դիտարկվում են որպես մեղքի հետևանքային վիճակներ:

Հայ եկեղեցին կտրականապես մերժել է Սևերիոս Անտիոքացու «ապականության» ուսմունքը: VI–VIII դդ. «ապականության» հետևորդների դեմ սուր պայքար է ծավալվել, որը եզրափակվել է 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովով*: Ըստ եկեղեցու հայրերի՝ Քրիստոսը մարդկային կրքերը կրում է կամավորապես և ոչ «ի հարկէ», առանց բնության բռնադատվածության: Քրիստոսի երկրային կյանքը փրկական տնտեսություն է և զերծ պատահականություններից: Քրիստոսը մեր փրկության համար կրել է բոլոր մարդկային տկարությունները և ազատորեն անցել մարդկային կրքերի միջով՝ դատապարտելով մեղքը մարմնի մեջ և ազատելով մարդկանց մեղքի իշխանությունից:

Սևերիոս Անտիոքացու գործերը մեծ մասամբ պահպանվել են (125 ճառ, 400 նամակ), հիմնականում՝ ասորերեն թարգմանություններով, սակայն ամբողջությամբ հրատարակված չեն:

Գրկ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1833: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Արամյան Մ., Հովհաննես Սարկավագի «Ցաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅժԸ-իցն» ժողովածուն, «Գանձասար», 6, 1996: Болотов В. В., Лекции по истории древней церкви, т. 4. М., 1994; Lebon J., Monophysisme se've'rien, Louvain, 1909; Draguet R., Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ, Louvain, 1924.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՍԻՄԵՈՆ Ա ԵՐԵՎԱՆՑԻ (1710, Երևան – 26.7.1780, Վաղարշապատ, ամփոփվել է Ս. Գայանե վանքի գավթի հվ. կողմում), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1763-ից: Հաջորդել է *Հակոբ Ե Շամախեցուն*: Ուսանել, ապա դասավանդել է Էջմիածնի Մայր աթոռի դպրոցում: Եղել է Էջմիածնի նվիրակ Կ. Պոլսում և Մադրասում: Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո ամրապնդել է Էջմիածնի կաթողիկոսության քաղ. դերը, հեղինակությունն ու նյութ. բարեկեցությունը, հետևողական պայքար մղել Հայ եկեղեցու միասնության համար, դադարեցրել կաթոլիկության քարոզները Ախալցխայում, Ալաշկերտում, Բայազետում: Մեծ ջանքեր է գործադրել Գանձասարի կաթողիկոսության նկատմամբ Էջմիածնի իրավունքները պահպանելու, մահմեդ. իշխողների ոտնձգություններից Հայ եկեղեցին պաշտպանելու ուղղությամբ: Ս. Ա. Ե-ու գործուն միջամտությամբ դադարեցվել է Արցախում ինչպես հակաթոռ կաթողիկոսների միջև եղած պայքարը, այնպես էլ նրանց անհնազանդությունը Մայր աթոռի հանդեպ: Իրան. և Թուրք. տիրապետության պայմաններում, քաղ. նկատառումներովստիպված է եղել դատապարտել Հայաստանի ազատագրման Հովսեփ Էմինի ծրագիրը, ապա նաև Մադրասի խմբակի գործունեությունը: Սակայն դեմ չի եղել Հայաստանի ազատագրմանը որևէ հզոր քրիստոնյա պետության օգնությամբ և այդ նպատակով կապ է հաստատել ռուս. արքունիքի հետ: Էջմիածնի կաթողիկոսության իրավունքը Ռուսահայոց թեմի նկատմամբ վերականգնելու համար 1766-ի օգոստ. 1-ին, Դավիթ վարդապետի գլխավորությամբ, պատվիրակություն է ուղարկել Սանկտ Պետերբուրգ՝ Եկատերինա II կայսրուհուն ուղղված կոնդակով: Կայսրուհին 1768-ի հրովարտակով հաստատել է Էջմիածնի Մայր աթոռի իրավասությունը Ռուսահայոց թեմի նկատմամբ: Այդ վիճակն ամրապնդելու համար Ս. Ա. Ե. 1773-ին Ռուսահայոց առաջնորդ է կարգել Հովսեփ արք. *Արղությանին*:

Ս. Ա. Ե. ծավալել է շին. և կրթ. լայն գործունեություն: 1766-ին պարսպապատել է տվել Էջմիածնի վանքը, Էջմիածնի վանքի պարսպի ներսում կառուցել նոր սեղանատուն, վանական դպրոցի նոր շենք, նորոգել է Վեհարանը, տաճարի տանիքը և սյուներից մի քանիսը: Աշխուժացրել է *Էջմիածնի դպրոցի* գործունեությունը, հիմնել Էջմիածնի տպարանը (1771) և թղթի գործարան (1776):

Ս. Ա. Ե. հեղինակ է կրոն., փիլ., պատմ. բնույթի մի շարք երկերի: Հայ պատմագրության աչքի ընկնող երկերից է 25 գլխից բաղկացած նրա «Ջամբռ» (1873) աշխատությունը, որտեղ համառոտակի շարադրել է Հայ եկեղեցու պատմությունը, նախորդ կաթողիկոսների գահակալման տարիները, հակաթոռ կաթողիկոսությունների և պատրիարքությունների անջատողական գործունեության հասցրած վնասը են: Մի շարք գլուխներում ներկայացրել է Հայոց տերունի (Մայր աթոռին անմիջաբար հարկատու) և առաջնորդական վիճակները, դրանց սահմանները, բնակավայրերը, հասույթների գանձման կարգը, կաթողիկոսի իրավունքներն ու արտոնությունները, Աղվանից (Գանձասարի), Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսությունների սահմանափակ իրավասությունները: Երկի 20–24-րդ գլուխներում բերված են Հայ եկեղեցուն իրան. և թուրք. իշխանությունների շնորհած հրովարտակների, հրամանագրերի, պաշտոնագրերի բովանդակությունը: Վերջին գլուխը նվիրված է Երևանի խանության 21 վանքերին: Ս. Ա. Ե. գրել է նաև դավանաբան. [«Գիրք որ կոչի Պարտավճար» (1779)], փիլիսոփայական («Համառօտ լուծմունք Պորփիւրի», Մատենադարան, ձեռ. № 1818, թ. 4ա–36ա, «Մեկնութիւն Պրոկղի», ձեռ. № 2573, թ. 1ա–164ա, «Լուծմունք արտաքին գրեանցն», ձեռ. № 1817, թ. 43բ–49ա, 51բ–113բ, 114ա–150բ), քարոզխոսական (Մատենադարան, ձեռ. № 2212, 2314) երկեր, եկեղեց., հայրենասիր., հայ ժողովրդի ծանր ներկան ողբացող տաղեր և աղոթքներ («Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր», 1772): Լրացրել, կարգավորել և հրատարակել է Հայ եկեղեցու «Տօնացոյցը» (հ. 1, 2, 1774)՝ ծեսերի ու արարողությունների մեջ միաձևություն մտցնելու նպատակով: Այն գործադրվել է 1777-ի սկզբից:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա. Ե-ուն հաջորդել է *Ղուկաս Ա Կարնեցին*:

Երկ. Կարգ թաղման կարգաւորաց, Էջմիածին, 1777: Տաղարան փոքրիկ, Էջմիածին, 1777: Սահմանադրութիւն վասն հնգից կիւրակէից, ԿՊ, [ա.թ.]:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Լեո, Երկ. ժող., հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973:

Պավել Չոբանյան

ՍԻՄԵՈՆ ԼԵՀԱՑԻ, Սիմեոն Զամոսցացի, Սիմոն Միկոլայովիչ [1584, ք. Զամոսց (Լեհաստան) – 1637, Լվով], գրիչ, ուղեգրող, բանաստեղծ, մանկավարժ: Սովորել է ծննդավայրի հայկ. վարժարանում, եղել տաղերգու և գրիչ Հակոբ Թոխաթցու սանը: Ուսումը շարունակել է Կ. Պոլսում, աշակերտել Գրիգոր Կեսարացուն, կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևացուն, Ազարիա Սասնեցուն (1608–11), ստացել դպրի աստիճան: 1608–19-ին ճանապարհորդել է Եվրոպայի, Միջին Արևելքի, Հս. Աֆրիկայի երկրներում, այցելել Հայաստան: 1624–36-ին հաստատվել է Լվովում, տեղի հայկ. դպրոցում եղել ուսուցիչ, զբաղվել է գրչությամբ, գրական աշխատանքով: Ս. Լ-ու երկասիրություններից արժեքավոր է հատկապես «Ուղեգրությունը», որն իր ձևով ու բովանդակությամբ եզակի երևույթ էր միջնադարյան գրականության մեջ: Հեղինակը հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդել հայկ. գաղթավայրերի, Հայաստանի քաղ. և սոցիալ-տնտ., մշակութ. կյանքի վերաբերյալ, անդրադարձել Հայ եկեղեցու պատմությանը, նկարագրել այցելած եկեղեցիներն ու վանքերը, ներկայացրել եպիսկոպոսներին, վարդապետներին, քահանաներին, ծանոթացրել եկեղեցու վիճակին, դպրոց. գործի դրվածքին: «Տարեգրություն»-ում, որն առաջինի շարունակությունն է, շարադրել է Լեհաստանի պատմության 1623–35-ի կարևորագույն իրադարձությունները, մեծ տեղ հատկացրել լեհահայ համայնքին, այնտեղ ծագած դավան. խնդիրներին: Հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման համար ուշագրավ է «Վիպասանություն» երգիծ. պոեմը (զետեղվել է Ղ. Ալիշանի հրատարակած «Կամենից. Տարեգիրք...» երկում, 1896): Ուղղված է կաթոլիկ. գաղափարախոսության և Լեհաստանի հայկ. համայնքի հոգևոր առաջնորդ Նիկոլ Թորոսովիչի շահատակությունների դեմ: Պատմ. մեծ արժեք ունեն Ս. Լ-ու հիշատակարանները: *Վարդան Արևելցու* «Մեկնութիւն Հնգամատենին» (ընդօրինակել է Ս. Լ.) երկում թողած հիշատակարանում (1636) նա նկարագրել է Մելքիսեդեկ աթոռակից կաթողիկոսի Լվով ժամանելու, Նիկոլ Թորոսովիչին առաջնորդ կարգելու և այդ ամենի հետ կապված իրադարձությունները: Ըստ Ս. Լ-ու՝ սեփական պետականության բացակայության պայմաններում հայերի գլխ. խնդիրը գոյատևումն է՝ մայրենի լեզվի, դպրոցի, Հայ առաքելական եկեղեցու ավանդույթների և ինքնուրույնության պահպանմամբ: Այս և հակակաթոլիկ. հայացքների համար հալածվել է, բանտարկվել: Ս. Լ. ընդօրինակել է բազում ձեռագրեր (պահպանվել են 12-ը):

Երկ. Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, Վնն., 1936:

Գրկ. Ակինյան Ն., Սիմեոն դպիր Լեհացի, ՀԱ, 1932, էջ 447–464:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՍԻՄԵՈՆ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ (1595–1600, Հին Ջուղա – 27.2.1657, Եվդոկիա), փիլիսոփա, տրամաբան, քերական, մանկավարժ: Սկզբ. կրթությունն ստացել է Նոր Ջուղայում, 1620-ից աշակերտել տեղի հոգևոր առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացուն՝ Ս. Ամենափրկիչ վանքին կից նրա բացած դպրոցում: 1629-ի վերջին Խաչատուր Կեսարացին՝ որպես Էջմիածնի նվիրակ, իր երեք աշակերտների հետ, որոնց թվում նաև Ս. Ջ., մեկնել է Լեհաստան: Ճանապարհին նրանք այցելել են Կեսարիա, Կ. Պոլիս, Ղրիմ և հայաշատ այլ վայրեր: Լվովում ականատես են եղել լեհահայերի բռնի կաթոլիկացման փորձերին: Լեհահայոց հոգևոր առաջնորդը և նրա աջակից կաթոլիկ միսիոներները գգալով, որ լեհահայերի կաթոլիկացմանն ընդդիմացող Էջմիածնի պատվիրակները մեծ համբավ ու հեղինակություն են ձեռք բերել ժողովրդի շրջանում և խոչընդոտել են իրենց հայակործան գործունեությանը, նրանց վարկաբեկելու դիտավորությամբ կազմակերպել են դավանաբան. և գիտ. բանավեճ, որտեղ ի հայտ են եկել հայաստանցիների կրթ. ցածր մակարդակն ու գիտելիքների պակասը, և Էջմիածնի պատվիրակները պարտված վերադարձել են Հայաստան: 1631-ի սկզբին Խաչատուր Կեսարացին, Ս. Ջ. և *Ոսկան Երևանցին* սկսել են ուսանել ճանաչված փիլիսոփա ու մանկավարժ Մելքիսեթ Վժանեցու մոտ: 1631-ի աշնանը Խաչատուր Կեսարացին և Ս. Ջ. մեկնել են Նոր Ջուղա, որտեղ մանկավարժ. գործունեությանը զուգընթաց Ս. Ջ. զբաղվել է ինքնակրթությամբ, մասնակցել Խաչատուր Կեսարացու հայկ. տպարանի հիմնման (1638) ու հետագա աշխատանքներին: Շուրջ երեք տարի խորամուխ լինելով «արտաքին գիտությունների» մեջ՝ Ս. Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում դասավանդել է քերականություն և փիլիսոփայություն: Տպարանը փակվելուց հետո Ս. Ջ. *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսի հրավերով եկել է Հայաստան: 1641-ին կարգվել է վարդապետ և դասավանդել Հովհաննավանքի դպրոցում, ապա դպրոցի հետ Հովհաննավանքից տեղափոխվել Էջմիածին: Հավանաբար 1641–43-ի ընթացքում եղել է Կ. Պոլսում և կրոնադավանաբան. հարցերի շուրջ վեճի բռնվել հայադեմ, կաթոլիկ միսիոներ Գալանոս Կղեմեսի հետ: Վերջինս խոստովանել է, որ Ս. Ջ. ունեցել է «ամենիմաստ վարդապետի» համբավ և շատ հետևորդներ: Իր «յոյժ բարեբարոյ, հեզահոգի և անընչասէր» բարքի համար Երևանի բնակչության և հոգևորականության պահանջով 1640-ական թթ. կեսին Փիլիպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսը Ս. Ջ-ուն նշանակել է նրանց հոգևոր առաջնորդ (հավանաբար, այդ առիթով էլ ձեռնադրել եպիսկոպոս), և նա տեղափոխվել է Հավուց Թառ վանքը:

Կրոնադավանաբան. ըմբռնումներով Ս. Ջ. պաշտպանել է Հայ առաքելական եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Մարտնչել է վերաբորբոքված միարարական շարժման (տես *Ունիթորություն*) դեմ, ղեկավարել հակամիարար. պայքարը, նպաստել հայ ժողովրդի ազգ. ինքնագիտակցության բարձրացմանը: Փիլիսոփայության հարցերում Ս. Ջ. եղել է Արիստոտելի, Նեմեսիոս Եմեսացու, Պրոկղ Դիադոխոսի, Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Տաթևացու հետևորդը, վերականգնել ու շարունակել հայ իմաստասիրության դարավոր ավանդները: Նա ընդունել է Աստծո գոյությունն ու արարչագործությունը, բնության համեմատությամբ Աստծո առաջնային լինելը: Բնության ու Աստծո փոխհարաբերության հարցը քննելիս հայտարարել է, թե Աստված բնությունը և ամեն ինչ ստեղծել է ոչնչից: Թեև նա այն կարծիքին է, որ աշխարհում ամեն ինչ կատարվել է Աստծո գիտությամբ, սակայն չի ժխտել նաև բնության մեջ պատճառակցական կապերի գոյությունը: Նրա ըմբռնմամբ, Աստված ոչ միշտ ու ամենուր է արարիչ. նա այդպիսին է միայն ի սկզբանե, այսինքն՝ բնության ստեղծման գործում, իսկ դրանից հետո բնությունը սկսում է զարգանալ իր ներքին օրենքներով ու օրինաչափություններով: Ս. Ջ. անսկիզբ ու անվախճան է համարել միայն Աստծուն, իսկ մնացածը Աստծո ստեղծածն է, այսինքն՝ սկիզբ ունի: Եվ հետո, թեև Աստված է ստեղծել բնությունը, բայց դրանք իրարից բացարձակապես կտրված ու մեկուսացած չեն, այլ Աստված բնության մեջ է, ինչպես ընդհանուրը՝ առանձինների, իսկ անձը՝ մարմնի մեջ:

Հոգու և մարմնի փոխհարաբերության հարցը քննելիս Ս. Ջ. գտնում է, որ չի կարելի հոգին ու մարմինը չփոթել կամ նույնացնել միմյանց հետ: Աստված դրանք ստեղծել է միաժամանակ, որովհետև մեկն առանց մյուսի գոյություն ունենալ չի կարող: Մարմինը չի կարող լինել առանց հոգու ներգործության, իսկ հոգին, օժտված լինելով ներգործելու զորությամբ, կդադարի գոյություն ունենալ, եթե չունենա ներգործելու համապատասխան օբյեկտ, որը հենց մարմինն է: Հոգու միջոցով է մարդն սկսում գոյություն ունենալ և որևէ գործ կատարել, այլ կերպ ասած, հոգին է ակտիվության աղբյուրն ու կրողը: Ըստ նրա, հոգին կատարյալ է ու անփոփոխ, իսկ մարմինը՝ անկատար ու փոփոխական, ուստի և՝ վախճանական: Ս. Ջ. ընդունել է մարդկային հոգու անվախճան լինելը: «Հոգիք մարդկան սերելով լինին, սակայն յետ եղելութեան են անչարժ, մշտնջենաւոր և անվախճան» (Սիմեոն Ջուղայեցի, Մեկնութիւն Պրոկղի, Մատենադարան, ձեռ. № 2297):

1637-ին Ս. Ջ. գրել է իր մեծարժեք աշխատությունը՝ «Գիրք, որ կոչի քերականութիւն» (հրտ. 1725): Փոքրածավալ այս դասագիրքը, փաստորեն, հայոց լեզվի առաջին հայերեն ամբողջ. քերականությունն է, որտեղ հեղինակը ինքնուրույն քննարկել է հայերենի հնչյունաբանությունը, բառագիտությունը, ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը: 1649-ին (ըստ Ն. Ակինյանի) գրել է մյուս կարևորագույն աշխատությունը՝ «Գիրք տրամաբանութեան» (հրտ. 1728), որը դարձել է XVII–XVIII դդ., անգամ XIX դ. սկզբների հայկ. դպրոցների հիմն. դասագիրքը, իսկ XVIII դ. թարգմանվել է վրացերեն: Այն պարունակում է գոյաբան., իմացաբան., լեզվաբան. և այլ հարցեր: Ս. Ջ. առաջինն է հայ իրականության մեջ փորձել տրամաբանությունը զատել քերականությունից և դարձնել ինքնուրույն գիտություն: Հիմնականում դա նրան հաջողվել է, թեև քերականությանը տվել է ռացիոնալիստ-տրամաբան. թեքում, իսկ տրամաբանության մեջ հաճախ նույնությամբ պահպանել քերական. ձևակերպումները:

Ս. Ջ. խմբագրել է V դ. հույն փիլիսոփա, նորպլատոնական Պրոկղ Դիադոխոսի «Շաղկապք աստուածաբանականք» երկի և նրան կից ոմն Օմելախոսի մեկնությունների՝ Սիմեոն Պղնձահանեցու վրաց-ից հայերեն կատարած թարգմանությունը, ինչպես նաև գրել Պրոկղ Դիադոխոսի աշխատության մեկնություն (Մատենադարան, ձեռ. № 2304 ևն), որը XVIII դ. թարգմանվել է վրացերեն: Ս. Ջ-ու գրչին են պատկանում նաև «Արտադրութիւն վասն անձին մարդոյ» անավարտ փիլ. երկը (մասնակի հրտ. 1728, լրիվ՝ 1794, որպես «Գիրք տրամաբանութեան» աշխատության հավելված), հիշատակարաններ (Մատենադարան, ձեռ. № 4064), տաղեր (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1721, 2389):

Երկ. Նամակ Ոսկան Երևանցուն, «Բազմավեպ», 1967, № 6–7:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Միրզոյան Հ., Սիմեոն Ջուղայեցի, Ե., 1971:

Հրաչիկ Միրզոյան

ՍԻՆՈԴ (հուն. σύνοδος – հավաքույթ, ժողով), բարձրաստիճան հոգևորականների ժողով մի շարք ուղղափառ և բողոքական եկեղեցիներում: Ռուսաստանում ստեղծվել է 1721-ին՝ որպես Ռուս ուղղափառ եկեղեցու կառավարման բարձրագույն մարմին (Սրբազան Ս.), որը փոխարինել է վերացված պատրիարքությանը: Ս-ի իրավասության ներքո գտնվել են զուտ եկեղեց. հարցեր (եկեղեց. դոգմաների մեկնաբանություն, ծիսակատարությունների, աղոթքների կարգադրում ևն), եկեղեց. պատժիչ բնույթի գործեր (պայքար հերձվածողների և աղանդավորների դեմ, եկեղեց. բանտերի և գրաքննության վարույթ), եկեղեցավարչ. և տնտ. կառավարումը (եկեղեց. պաշտոնյաների նշանակում և ազատում, եկեղեց. գույքի տնօրինում), հոգևորականների դատ. գործը: Ս-ի անդամներին բարձրագույն հոգևորականներից նշանակել է ռուս. կայսրը:

Խորհրդ. կառավարության առաջին դեկրետներից մեկով Ս., որպես պետ. մարմին, վերացվել է, ապա՝ Ռուս ուղղափառ եկեղեցու պատրիարքության վերականգնումից (1917) հետո, վերստեղծվել է որպես պատրիարքին կից զուտ եկեղեց., խորհրդակցական մարմին՝ կազմված բարձրաստիճան հոգևորականներից:

Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց (1828) հետո, ըստ «*Պոլոժենիե*»-ի (Գլ. Գ. Ցաղագս Լուսավորչական Հայոց Սինհոդոսին Էջմիածնի, հոդվ. 33–54), 1837-ի փետր. 22-ին ստեղծվել է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին կից Ս.: Այն բաղկացած էր ութ հոգուց՝ Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ չորս եպիսկոպոսներից և չորս վարդապետներից: Կաթողիկոսը Կովկասի կառավարչի միջոցով կայսրին է ներկայացրել Ս-ի անդամի յուրաքանչյուր տեղի համար երկու թեկնածու, և կայսրը հաստատել է նրանցից մեկին: «Պոլոժենիե»-ն կազմողները նկատի են ունեցել ցար. իշխանության դիրքորոշումը Ռուս եկեղեցու նկատմամբ: Այստեղ կայսրը եղել է եկեղեցու գլուխ և կառավարել այն իր հրամաններով ու պաշտոնաբաշխություններով, որոնք կատարվել են Սրբազան Ս-ի միջնոր-

դություններով: Նույն կարգը մտել է նաև Հայ եկեղեցու վարչության մեջ: Կաթողիկոսը միայն միջնորդողի և խնդրողի դեր է կատարել:

Ի սկզբանե կաթողիկոսի իրավասությանը պատկանող կրոն. և հոգևորական գործերի մեջ (դավանանք, եկեղեց. պաշտամունք և ծես, պսակադրություն, ձեռնադրություն են) Ս-ին տրվել է նախաքննության և վճռահատության իրավունք: Հոգևորականությանը վերաբերող այն գործերը, որոնք ենթակա չէին քաղաքացիական դատարանի վճռահատությանը, անցել են Ս-ի իրավասությանը, և վերջինս ստացել է դատ. ատյանի իրավունք: Առանձին հոդվածով Էջմիածնի Ս-ում կառավարիչ Սենատը նշանակել է պրոկուրոր: Նրա պարտականությունն էր հսկել, որպեսզի սինոդական որոշումներն օրենքին չհակասեին: Ս-ի մեջ այս պաշտոնը ստեղծվել է կաթողիկոս *Հովհաննես Ը Կարբեցու* առաջարկով, որպեսզի Ս. պետ. ատյաններին համահավասար իրավունքներ ունենար: Որպես այդպիսին Ս-ի որոշումները վճռական ուժ էին ստանում, և պետ. գործադիր պաշտոնյաները պարտավոր էին կատարել դրանք: Ս-ի պրոկուրորը և պաշտոնյաները, ստանձնելով իրենց պարտականությունները, հավատարմության երդում էին տվել ոչ թե կաթողիկոսին կամ Ս-ին, այլ՝ ռուս. կայսրին: Էջմիածնի Ս. օժտված էր այնպիսի ընդարձակ իրավունքներով, որոնք ի սկզբանե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրավասություններն էին: Ի դեմս Ս-ի պրոկուրորի, գանձապետի և մյուս աստիճանավորների, ռուս. գործավարության օրինակով ստեղծվել էր մի բյուրոկրատական մարմին՝ լիովին ենթարկված ցար. վարչությանը և պատասխանատու նրան: Էջմիածնի Ս. անմիջական կախում է ունեցել ներքին գործերի նախարարությունից և միջնորդաբար՝ կայսերական կառավարիչ Սենատից: Տեղական գործերով դիմել է Կովկասի կառավարչին, իսկ ընդհանուր գործերով՝ նախարարին:

Էջմիածնի Ս. գոյատևել է մինչև 1917-ը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 3, Երուսաղեմ, 1927: Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս 2, Թ., 1895:

Կարեն Ալեքսանյան

«ՍԻՈՆ», կրոնական, գրական, բանասիրական ամսագիր: *Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության* պաշտոնական պարբերական: Լույս է տեսնում 1866-ից, Երուսաղեմում (1878–1926-ին ընդհատվել է): 1866–77-ին (հին շրջան) խմբագիրներ են եղել՝ Տ. Սավալանյանը (հիմնադիր), Մ. Մարկոսյանը, Ս. Խապայանը, Մ. Մուրադյանը: Ամսագիրն ունեցել է կրոն., բանասիր., պատմ., ժամանակագր., ուս. և այլ բաժիններ: Սկզբունք է ընդունվել գրել միայն աշխարհաբարով, որևէ հարցի առիթով երբեք նախահարձակ չլինել: Այդ շրջանում «Ս.» մեծ տեղ է հատկացրել *Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի* ուս. ծրագրերին, աշակերտների առօրյային, անդրադարձել նրանց ավարտաճառերին՝ լավագույնները հայերենին զուգահեռ հրատարակելով ֆրանսերեն, հայատառ թուրքերեն: «Նշխարք ազգային պատմության» բաժնում հրատարակել է հայոց պատմության հարցերին նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, տպագրել ճամփորդնոթեր, տաղեր, Գրիգոր Դարանաղցու «Ժամանակագրությունից» հատվածներ:

Կեսդարյա ընդմիջումից հետո պատրիարք Ե. *Դուրյանի* նախաձեռնությամբ, եպիսկոպոս Բ. *Կյուլեսերյանի* եռանդուն գործակցությամբ ամսագիրը 1927-ից վերստին սկսել է հրատարակվել: Նոր շրջանում «Ս.»-ի խմբագիրը պաշտոնապես համարվում է պատրիարքը, իսկ միաբանության անդամներից նշանակվում է փոխխմբագիր: Փոխխմբագիրներ՝ Բ. Կյուլեսերյան, Տ. Ներսոյան, Կ. Սրապյան, Ս. Մանուկյան, Թ. *Գուշակյան*, Հ. Վարդանյան, Շ. *Գալուստյան*, Ա. Գալյաճյան (պաշտոնակատար), Ե. Տերտերյան, Թ. Մանուկյան: «Ս.»-ի կրոն. խմբագրականներն ունեն ուսուցողադաստիարակչ. նպատակ՝ հասկանալի լեզվով ընկալելի դարձնել կրոն. բարոյագիտությունը («Դասեր Աւետարանէն», «Խօսք մը ծննդեան առթիւ», «Պարզ քարոզներ», «Պօղոս առաքեալի հովուական թուղթերը»): «Ս.» միաժամանակ իր խմբագրականներով ընդդիմանում է մամուլում կրոնի և եկեղեցու դեմ ուղղված հարձակումներին, անդրադառնում Հայ եկեղեցու բարեկարգմանը վերաբերող խնդիրներին, լուսաբանում կենսականորեն անհրաժեշտ բազմապիսի հարցեր: «Ս.» հրատարակում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, Կիլիկիայի կաթողիկոսության ու պատրիարքարանի կոնդակներ, շրջաբերականներ, ազգ-եկեղեց. ժողովների կանոնադրություններ, արձանագրություններ, միջեկեղեց. հարաբերություններն արտացոլող նյութեր: «Ս. Յակոբի ներսէն» բաժնում տպագրում է միաբանների կենսագրականներ, տեղեկություններ հաղորդում կրթ., հրատարակչ. գործունեության մասին: Արժեքավոր են Հայ եկեղեցու ազգ. դիմագիծն ու պատմականորեն անկախ գոյավիճակը հաստատող՝ Բ. Կյուլեսերյանի, Ե. Դուրյանի, Մ. Աղավնունու, Մ. Օրմանյանի, Տ. Ներսոյանի, Զ. Զինչինյանի և այլոց ուսումնասիրությունները («Տեղիք աստուածաբանութեան», «Հայ եկեղեցին իբրեւ ինքնութեան բեւեռ», «Եկեղեցւոյ անկախութիւնը» ևն): Հաճախադեպ քննարկվող հարց է «Ս. տեղեաց խնդիրը» կաթոլիկ և ուղղափառ համայնքների հետ: Ամսագիրը հրատարակում է աստվածաբանությանը, ծիսական արարողությունների պատմությանը, մատենագրությանը, փիլ-յանը, մանրանկարչությանը, գիտության այլևայլ բնագավառներին վերաբերող հայ, օտարազգի հետազոտողների հոդվածներ, գրախոսականներ: Պարբերաբար նշում է հոբելյաններ, տարելիցներ (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակը, Վարդանանց դյուցազնամարտի 1500-ամյակը ևն): «Դիւան սուրբ Յակոբայ» բաժնում տպագրում է միաբանության դիվանի հին վավերագրեր (նամակներ, կոնդակներ, զանազան թղթակցություններ), ներկայացնում Մ. Օրմանյանի երկերը, Ե. Դուրյանի ուսումնասիրությունները, թարգմանությունները, գրական դեմքերի՝ Վ. Թեքեյան, Հ. Օշական, Վ. Վահյան, Եղիվարդ, Վ. Մավյան, Պ. Սևակ, Հ. Շիրազ:

«Ս.»-ին աշխատակցել են Գ. Հովսեփյանը, Ն. Ադոնցը, Ն. Պողարյանը, Ն. Ակինյանը, Հ. Աճառյանը, Հ. Պերպերյանը, Կ. Բասմաջյանը, Մ. Ջերազը, Ն. Աղբալյանը, Հ. Անասյանը, Հ. Օշականը, Գ. Աբգարյանը և ուրիշներ:

Կարինե Ավետյան

ՍԻՈՆ Ա ԲԱՎՈՆԵՑԻ [ծ.թ. անհտ, գ. Բավոնք (Արագածոտնի գավառ) – 775], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 767-ից: Հաջորդել է *Տրդատ Բ Դասնավորեցուն*: Ուսանել է Դվինի կաթողիկոսարանում: Եղել է Աղձնիքի եպիսկոպոսը: Ըստ X դ. պատմիչ, կաթողիկոս Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու, Աղձնիքի եպիսկոպոս եղած ժամանակ Ս. Ա Բ. դիմել է Աստծուն, և Աստծու զորությամբ Սասունի գավառի Սիմ լեռան ստորոտի ցամաքած աղբյուրը հորդել է: Դա նպաստել է արաբ ոստիկան Սուլեյմանի համաձայնությամբ Ս. Ա Բ-ու կաթողիկոս ընտրվելուն: Նախաձեռնել է *Պարտավի եկեղեցական ժողովը* (768): Ս. Ա Բ-ու օրոք 774–775-ին արաբ. բռնատիրության դեմ հայերն ապստամբել են: Ապստամբությունը նախաձեռնել է Արտավազդ Մամիկոնյանը: Նա իր ջոկատով Շիրակի Կումայրի ավանում կոտորել է արաբ հարկահաններին, և այդ առիթով երկրում ծավալվել են ազատագր. կռիվներ: Պայքարը շարունակել է իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանը: Արաբ. խալիֆայությունից դժգոհ մի խումբ նախարարների հետ նա Արտագեսի ամրոցից արշավանքներ է ձեռնարկել Բագրեվանդում, Կարինի շրջակայքում գտնվող արաբ. զորաջոկատների վրա, ջախջախել նրանց: Այդ հաղթանակներից ոգևորված Մուշեղ Մամիկոնյանին են միացել շատ նախարարներ, այդ թվում՝ սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: 775-ի ապրիլի 14-ին տեղի է ունեցել Արճեշի, նույն թվականի ապրիլի 24-ին Արձնիի ճակատամարտերը: Արձնիի ճակատամարտում զոհվել են սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, Մուշեղ Մամիկոնյանը և ուր. իշխաններ:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա Բ-ուն հաջորդել է *Եսայի Ա Եղիպատրուշեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՍԻՐԱՆԵՍ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի ճարտարապետ: Ապրել ու ստեղծագործել է Վայոց ձորում: 1265-ին կառուցել է *Արատեսի վանքի* խաչվող կամարներով գավիթը և 1275-ին *Նորավանքում*, Տարսայիճ Օրբելյանի պատվերով՝ Իշխանաց իշխան Սմբատ Օրբելյանի գերեզմանի վրա՝ միանավ թաղածածկ Ս. Գրիգոր եկեղեցի-դամբարանը: Իշխան Տարսայիճ Օրբելյանը նրա հս. պատին գեղագիր արձանագրությամբ հաղորդում է կատարած աշխատանքի համար «Սիրանես վարդպետին», իբրև ժառանգ. սեփականություն, Հալիձոր գ. մոտ (այժմ՝ Սյունիքի մարզում) կալվածք նվիրելու և 500 արծաթ վճարելու մասին: Արձանագրությունը, որի հեղինակը Ս. է, կատարման բարձր արվեստով XIII դ. լավագույն նմուշներից է: Նվիրաբերած կալվածքում Տարսայիճ Օրբելյանը կանգնեցրել է մեծ խաչքար, որի արմ. երեսի արձանագրությամբ վերստին հաստատել է «Սիրանես քարգործի» իրավունքը հողաբաժնի վրա և ճշտել նրա սահմանները: Ճարտարապետը կալվածքում կառուցել է մատուռ և բնակելի շենքեր: Պահպանվել է Ս-ի և նրա եղբայր Հզարմելի՝ իրենց ծնողներ Գոր-

քի (Գևորգ) ու Թենիկայի հիշատակին կանգնեցրած (նրանց գերեզմանների վրա) բարձր պատվանդանով գեղաքանդակ խաչքարը:

Ս. միջնադարյան միակ հայ ճարտարապետն է, որի տոհմագրությունը և վարձատրման չափը հասել են մեզ, իսկ ինքը կենդանության օրոք արժանացել է նյութ. ու բարոյական բարձր գնահատանքի: Ս. հեղինակ է նաև Օրբելյանների իշխանական տան տիրույթներում կառուցված այլ շինությունների և հավանաբար եղել է նրանց գլխ. ճարտարապետը:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967:

Մուրադ Հասրաթյան

ՍԿԵՎՌԱ, վանք, ուսումնագիտական և մշակութային կենտրոն Կիլիկյան Հայաստանում. գործել է Լամբրոն բերդին կից: Ունեցել է բարձր տիպի դպրոց, մատենադարան, գրչատուն, կուսանոց: Պատկանել է Լամբրոնի Օշինյան հայ իշխաններին: Մինչ Օշինյանների տիրապետությունը (1071) եղել է հուն. վանք: Կիլիկյան Հայաստանի իշխան. և թագավոր. տոհմերի՝ Օշինյանների և Հեթումյանների համար եղել է տոհմային դամբարան: Ս-ի վանքն առաջին անգամ հիշատակվում է 1173-ին: XII–XIII դդ. վանքում ծաղկում են ապրել գրչությունը, մանրանկարչությունը, փորագրությունը: Առավել բեղմնավոր է եղել Ս-ի վանքի մատենադարանի, բարձրագույն դպրոցի, ուսումնամշակութ. կենտրոնի հիմնադիր և ղեկավար *Ներսես Լամբրոնացու* և րաբունապետ *Գրիգոր Սկևռացու* գործունեության շրջանը: Վանքի դպրոցում դասավանդվել են քերականություն, գրչության արվեստ, մանրանկարչություն, խազագրություն և երաժշտություն, հռետորական արվեստ: Կատարվել են սուրբգրային մեկնություններ, թարգմանվել աշխատություններ, ընդօրինակվել և նկարազարդվել ձեռագիր մատյաններ: 1197-ին այստեղ Գրիգորն ընդօրինակել, նկարազարդել է նշանավոր «*Սկևռայի Ավետարանը*» (պահվել է վանքի մատենադարանում), որը Կիլիկյան Հայաստանի մանրանկարչության դպրոցի լավագույն ստեղծագործություններից է: Գրչության արվեստին զուգահեռ զարգացել են որմնանկարչությունը, փորագրությունը, արծաթագործությունը: Կիլիկյան Հայաստանի կիրառական արվեստի ամենաուշագրավ նմուշներից է 1283-ին Ս-ում պատրաստված եռափեղկ պահարանմասնատուփը, որը վանքի վանահայր Կոստանդինը պատվիրել էր Հռոմկլայի հերոս պաշտպանների հիշատակին: Մասնատուփն այժմ պահվում է Էրմիտաժում (Սանկտ Պետերբուրգ): Ս-ի վանքը եղել է նաև Կիլիկիայի մանրուսման նշանավոր կենտրոններից, մեզ են հասել այստեղ գրված բազմաթիվ խազգրքեր:

XII դ. 2-րդ կեսից Ս. դարձել է կիլիկյան մանրանկարչության երկրորդ խոշորագույն կենտրոնը *Դրազարկի վանքի* դպրոցից հետո: Ս-ի մանրանկարիչների ընդօրինակած, ծաղկած և նկարազարդած ձեռագիր մատյանները պատմ. և գեղ. մեծ արժեքից զատ նշանավորել են նոր փուլ հայկ. մանրանկարչության մեջ (տես *Մանրանկարչություն* հոդվածի Կ ի լ ի կ ի ա յ ի մ ա ն ր ա ն կ ա ր չ ու թ յ ա ն դ պ ր ո ց մասը):

Ս-ի վանքը հռչակված է եղել անվանի վարդապետներով, մատենագիրներով, բանաստեղծներով, գեղագիր գրիչներով ու ծաղկողներով, որոնք կատարել են նաև Կիլիկիայի արքաների պատվերները: XII–XIII դդ. այստեղ բեղմնավոր աշխատանք են կատարել Գրիգոր Ծաղկողը (Գրիգոր Մլիճեցի), Կոստանդին, Արիստակես, Սամվել, Հովսեփ, Հուսիկ, Ներսես գրիչներն ու մանրանկարիչները, մատենագիր, լեզվաբան, երաժիշտ Գևորգ Սկևռացին, գրիչ և մանրանկարիչ Գրիգոր Պիծակը, նրա որդին՝ նշանավոր մանրանկարիչ *Սարգիս Պիծակը*, Սիմոն երաժիշտը, Մխիթար Սկևռացի վարդապետը, Սիոն ծաղկողը, գրիչներ Ավետիսը, Ստեփանոս Սկևռացին, րաբունապետներ Խաչատուրը, Հովհաննեսը, Մովսես Երզնկացին և ուր.: XIII դ. վերջին Ս-ի վանքը ենթարկվել է թուրքերի հարձակումներին և հրկիզվել: XX դ. սկզբին պահպանվել էին վանքի ավերակները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Ո ս կ յ ա ն Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնն., 1957:

Համլիկ Բադալյան

«ՍԿԵՎՌԱՅԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Լ վ ո վ ի Ա վ ե տ ա ր ա ն», «Լ ե մ բ ե ր գ ի Ա վ ե տ ա ր ա ն», 1197-ի մագաղաթե ձեռագիր մատյան: Գրիչ և մանրանկարիչ՝ Գրիգոր Սկևռացի, պատվիրատու՝ *Ներսես Լամբրոնացի*: «Ս. Ա.» գրված է բոլորգիր, երկաթագիր, ունի 426 էջ, չափերը՝ 28,9x21,5 *սմ*: Ձեռագրում *Սկևռայի* վանքի անունը չի հիշատակվում, սակայն այն գտնվել է Օշինյան (Լամբրոնի) իշխանների տիրույթում, և վանքը ծաղկում է ապրել այդ տան ներկայացուցիչ Ներսես Լամբրոնացու գործունեության ժամանակ:

Ենթադրվում է, որ «Ս. Ա.»-ի վրա 1198-ի հունվ. 6-ին թագադրվելիս, երդվել է Կիլիկիայի Հայոց թագավոր Լևոն Բ Մեծագործը: 1239-ին «Ս. Ա.»-ում գրված հիշատակարանում հավաստվում է. «Ի թուականից Հայոց ի ՈԿԸ հանգեաւ ի Քրիստոս թագաւորն Հայոց Լեւոն ի մայիս ամսոյ ի մեկն...»:

1592-ին լեհահայ մեծահարուստ Թորոս Բեռնարտովիչը (Պեռնաթենց) Ավետարանը տվել է նորոգման, և մինչև 1830-ը այն եղել է Լվովի հայ համայնքում: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ ձեռագիրը Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանից անհետացել է: 1993-ի մարտին գերմանացի բյուզանդագետ Գ. Պրինցիգը «Ս. Ա.» հայտնաբերել է Լեհաստանի Գնիեզնո քաղաքի արքեպիսկոպոսարանի արխիվում, որտեղից ձեռագիրն ուղարկվել է Գերմանիայի Մայնց քաղաքի Գուտենբերգի թանգարան՝ վերանորոգման: 1997-ի գարնանը «Ս. Ա.» ցուցադրվել է Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում կազմակերպված «Բյուզանդիայի փառքը» ցուցահանդեսում:

«Ս. Ա.»-ի պատկերազարդումը բաղկացած է Կարպիանոսին հղած *Եվսեբիոս Կեսարացու* թղթից՝ Եվսեբիոս Կեսարացու և Կարպիանոսի կիսանդրիների պատկերներով, 7 խորանից (պակասում է Բ կանոնի խորանը), յուրաքանչյուր Ավետարան սկսվում է նստած ավետարանչի պատկերով (միայն Հովհաննեսն է կանգնած՝ իր աշակերտ Պրոխորին ներշնչված թելադրելիս) և շքեղ անվանաթերթից: Վերջինս բաղկացած է ավետարանիչների խորհրդանիշներն ընդգրկող գլխատառից, կալեյդոսկոպային (բուս.) զարդատառերից, ո-աձև կրկնակի կամ լյունետով (կամարային) հատված մեծ ուղղանկյուն գլխազարդից (որի վրա երևակայական թռչունների, ծաղկած խաչի, Աստծո Գառի և այլ պատկերներ են), ինչպես նաև ծաղկող խաչով ավարտվող լուսանցազարդից (Մատթեոսի Ավետարանում խաչը ծաղկում է միմյանց վրա պատկերված Քրիստոսի նախահայրերի վերևում, որը Կիլիկիայում «Հեսսեի ծառի» առաջին օրինակներից է): Ձեռագրի լուսանցքներում պատկերված են զարդեր և ավետարանական գործող անձինք, որոնք կապված են Քրիստոսի հրաշքների (բժշկությունների), առակների, Պետրոսի ուրացման հետ: Բացակայում են էջով մեկ նկարված Տերունական տոները: Հիմն. գույները (կարմիր, կապույտ, կանաչ, ոսկե), զարդերը, թռչունների ու կենդանիների իրական և երևակայական պատկերները, խորանների կառույցի վերածումը դեկորատիվ-զարդային հարթության, լուսանցազարդերը հիմք են հանդիսացել XIII դ. կիլիկյան մանրանկարչության զարգացման համար: Կիլիկյան մանրանկարչության հիմն. տարրերը մշակվել են XII դ. 90-ական թթ. Ավետարաններում, որոնցից ամենակատարյալը «Ս. Ա.» արքայական ձեռագիրն է:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.3, 4–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա կ ի ն յ ա ն Ն., Սկեւռայի Աւետարանը 1197 թուականէն Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մէջ, Վնն., 1930: Das Lemberger Evangeliar. Eine wiederentdeckte armenische Bilderhandschrift des 12 Jahrhunderts. Herausgegeben von A. von Euw, Chr. Hannick, M. K. Krikorian, A. Lang-Edwards, G. Prinzig, A. Schmidt, Christian Weise, Wiesbaden, 1997.

Վիգեն Ղազարյան

«ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», ձեռագիր մատյան՝ ստեղծված XIII դարի 60–70-ական թթ., կիլիկյան մանրանկարչության զարգացման շրջանում (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): Ավետարանի գլխ. հիշատակարանը չի պահպանվել, կան միայն կարճ հիշատակագրություններ՝ գրված պատվիրատու Սմբատ Սպարապետի (Գունդստաբլի) ձեռքով, որը եղել է Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Ա թագավորի եղբայրը, զորավար և դիվանագետ, պատմաբան և օրենսգետ: Բարձրաստիճան պատվիրատուի պահանջներին համապատասխան ստեղծվել է այս շքեղ ձեռագիրը, ընտիր մշակված մագաղաթի վրա, մանր գեղեցիկ բոլորգրով և զարդարված մանրանկարներով՝ խորաններով, անվանաթերթերով, ավետարանիչների պատկերներով, լուսանցազարդերով, որոնք արված են բարձրորակ ներկերով, ոսկու առատ օգտագործմամբ:

Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության անկումից (1375) հետո ձեռագիրը տարվել է Ղրիմ, որտեղ բազմիցս ընդօրինակվել է: Այնտեղ նորոգվել և լրացվել է տերուն. մանրանկարներով՝ «Ծնունդ», «Մուտք Երուսաղեմ», «Ղազարոսի հարությունը», «Պայծառակերպություն», «Խաչելություն», «Դժոխքի ավերում», «Համբարձում», «Հոգեգալուստ»: Պահպանվել է երկրորդ նկարչի անունը՝ Ավետիք («Խաչե-

լուսթյուն» պատկերող մանրանկարի վրա՝ փոքր արձանագրության մեջ): Այդ մանրանկարները նույնպես կատարված են մեծ վարպետությամբ և պատշաճ ձևով ներդաշնակվում են «Ս. Ս. Ա.»-ի նախնական հարդարանքի հետ:

Որոշ տվյալներ հուշում են երկրորդ նկարազարդման ժամանակը՝ 1420-ից հետո, քանի որ նույն թվին Կաֆայում Ավետարանն ընդօրինակվել է, բայց՝ առանց տերուն. նկարների, որոնք ոճական առումով առնչվում են XV դ. Ղրիմի հայկ. մանրանկարչության նմուշների հետ: Վերջինները բնորոշվում են կիլիկյան և, որոշ չափով, բյուզ. արվեստի ազդեցությամբ, պատկերված մարդկային ֆիգուրների և առանձին առարկաների ծավալը բացահայտելու միտումներով, դեկորատիվ հարդարանքի և պատկերագր. տարբերակների այնպիսի առանձնահատկություններով, որոնք հատուկ են նաև «Ս. Ս. Ա.»-ի տերուն. մանրանկարին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ազարյան Լ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII–XIII դդ., Ե., 1964: Դուռնովո Լ., Հայկական մանրանկարչություն, [Ալբոմ], Ե., 1967: Նույնի, Краткая история древнеармянской живописи, Е., 1957; Корхмазян Э., Армянская миниатюра Крыма (XIV–XVII вв.), Е., 1978; Der Nersessian S., Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, W., 1993.

Էմմա Կորխմազյան

ՍՅՈՒՆԻ ՎԱՆՔ, Սիսավանի վանք, Սիսիանի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, ՀՀ Սյունիքի մարզի Սիսիան քաղաքում: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, Ս. վ-ի Ս. Գրիգոր եկեղեցին (հետագայում վերանվանվել է Ս. Հովհաննես) Հայոց թվականությունից առաջ հիմնադրել է Սյունյաց Վարազդուխտ իշխանուհին: Վանքի առջև Սյունյաց իշխանները կառուցել են արքունական տուն և իշխանանիստ ապարանք: Եկեղեցին VII դ. վերջին քառորդում հիմնովին վերակառուցել են Կոհազատ իշխանն ու Սյունյաց եպս. Հովսեփ Ա-ն (670–689)՝ Թեոդորոս Սիոն վանականի օժանդակությամբ: Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Ս. վ. իր նշանակությամբ համարել է Սյունիքի վանքերից երրորդը:

Սրբատաշ կապտավուն բազալտից կառուցված Ս. Գրիգոր եկեղեցին ունի «հռիփսիմեատիպ»՝ միջանկյալ երեք քառորդ խորշերով քառախորան, չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք: Գմբեթի 12-նիստանի թմբուկը զարդարված է կամարաշարով, քիվերը՝ հյուսածո զարդաքանդակով, գմբեթակիր կամարները հենվում են ոլորազարդ խոյակների վրա: Գմբեթի քիվին չորս ավետարանիչների դիմապատկերներն են՝ քանդակված մինչև գոտի, աջ ձեռքը վեր բարձրացրած (անունները փորագրված են ներքևում): Արմ. ճակատին Հովհաննես եկեղեցապանի խիստ եղծված հարթաքանդակն է: Ներսում, գմբեթի կիսալորտի ներքևի մասում Կոհազատ իշխանի, Հովսեփ եպիսկոպոսի և Թեոդորոս վանականի պատկերաքանդակներն են, որոնք աչքի են ընկնում ընդգծված անհատականությամբ: Ս. վ-ի Ս. Գրիգոր եկեղեցու քարերին շինարար վարպետների նշաններն են՝ մեծ մասամբ անվան սկզբնատառի ձևով: Ս. վ. վերանորոգվել է 1959–61-ին:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Լալայան Ե., Զանգեզուրի գավառ, հ. 1, Սիսիան, ԱՀ, Թ., 1898: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960: Մնացականյան Ս., Սիսավանի տաճարը, ՊԲՀ, 1965, № 4:

Մուրադ Հասրաթյան

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, վերակազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգիսյանի 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով: Առաջնորդանիստը՝ Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի: Ընդգրկում է ՀՀ Սյունիքի և Վայոց ձորի մարզերը:

Մինչ այդ, 1988-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Զանգեզուրի տարածաշրջանում ստեղծվել էր Ս. թ.: Առաջին առաջնորդն էր Ասողիկ եպս. Արիստակեսյանը (1988–93):

Ս. թ. Հայ եկեղեցու հնագույն և ամենանշանավոր եպիսկոպոս. աթոռներից է (ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*, հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը): Սյունիքը Հայաստանի ներկա եպիսկոպոս. աթոռների թվում միակն է, որ միջնադարում մետրոպոլիտության կարգավիճակ է ունեցել (տես *Սյունյաց մետրոպոլիտություն*): Սյունյաց եպիսկոպոսությունը միջնադարում մեկն էր այն չորս աթոռներից, առանց որոնց համաձայնության օրինական չէր համարվում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը: Սյունյաց աթոռի պատմության վերաբերյալ տեղեկություններն ավելի ամբողջական են շնորհիվ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության և հարուստ մատենագր. ու վիմագիր սկզբնաղբյուրների: Ս. թ. Հայ եկեղեցու պատմության մեջ մեծ դեր է կատարել ոչ միայն նվիրապետական համակարգում իր ունեցած առանձնահատուկ դիրքի շնորհիվ, այլև որպես վարդապետական կենտրոն:

Ս. թ-ի տարածքում գտնվող Թանահատի (V դ.), Սյունի (VII դ.), Տաթևի (IX–XVII դդ.), Խոտակերաց (IX–XI դդ.), Ցաղաց քար (X–XI դդ.), Արատեսի (XI դ.), Հերմոնի (X–XVII դդ.), Թանադե (XIII դ.) վանքերը, Բղենո Նորավանքը (X–XI դդ.), Գնդեվանքը (X դ.), Որոտնավանքը (XI դ.), Վահանավանքը (X–XI դդ.), Նորավանքը (XIII–XIV դդ.), *Գլաձորի համալսարանը* (XIII դ.), *Սյունյաց Մեծ անապատը*, *Շատին վանքը*, *Տաթևի Մեծ անապատը* (երեքն էլ՝ XVII դ.) հայ միջնադարյան եկեղեց., կրթ., մշակութ. կյանքի ջահակիրներ են եղել: Ս. թ-ի գործող վանքերն ու եկեղեցիներն են՝ Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Վայքի Ս. Տրդատը, Մալիշկայի Ս. Աննան, Մարտիրոս գյուղի Ս. Հակոբը, Թառաթումբ գյուղի Ս. Հովհաննեսը, Եղեգնաձորի Ս. Աստվածածինը, Գլաձորի Ս. Խաչը, Տաթևի վանքը, Տաթև գյուղի Ս. Ստեփանոսը, Վերիշենի Ս. Նորակունքը, Մեղրիի Ս. Աստվածածինը, Ս. Հովհաննեսը, Սիսիանի Ս. Հովհաննեսը, Արենիի Ս. Աստվածածինը, Կապանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, Գեղանուշ գյուղի Ս. Հռիփսիմեն, Ծավ գյուղի Ս. Գևորգը, Նորավանքը, Գնդեվանքը: Թեմի տարածքում Գորիսում, Սիսիանում, Եղեգնաձորում, գործում են կիրակնօրյա դպրոցներ, հիմնվել է քարոզչ-մշակութ. կենտրոն: Գորիսում Մայր աթոռի Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնը բացել է ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներ, գործում են եկեղեց. երգչախմբեր: Ս. թ. ունի բարեգործ. ճաշարաններ, զոհված ազատամարտիկների երեխաների համար գործում է «Սիրանույշ» բարեգործ. ճամբարը:

Ս. թ-ի առաջնորդն է Աբրահամ եպս. Մկրտչյանը (1993-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 4-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդիր XVII-ում, 17.11:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Մկրտչյան Ա., Էջեր Սյունյաց աթոռի պատմությունից, Ս. Էջմիածին, 1995: Մաթևոսյան Կ., Հայաստանի թեմերը (պատմություն և արդիականություն), «Էջմիածին», 1998, № 2–3:

Կարեն Մաթևոսյան

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏ, Հալիձորի Հարանց անապատ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Հալիձոր գյուղի դիմաց, Որոտան գետի աջ ափին: 1611–13-ին հիմնադրել են *Սաղմոսավանքի* Սարգիս վարդապետը և Տրապիզոնից քահանա Կիրակոսը: Նրանք մինչ այդ ուխտի են մեկնել Երուսաղեմ, ծանոթացել *անապատների* կանոնադրությանը: Այցելել են Սյունիք՝ անապատական կյանքի հինավուրց և ավանդական կենտրոնը, եղել *Տաթևի վանքում*, *Թանահատի վանքում*, ապա, ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, նրանք որոնել են առավել խաղաղ և ապահով վայր ու Որոտան գետի ափին անապատ հիմնել, կառուցել եկեղեցի և մենակյացին պատշաճ խավար ու մթին փոքր խցեր:

XVII դ. մահմեդ. նվաճողներից ասպատակված, հոգևոր-մշակութ. անմխիթար վիճակում գտնվող Հայաստանում Ս. Մ. ա. կարևոր դեր է խաղացել ժողովրդի կրթության, մշակութ. կյանքի վերելքի գործում:

Ս. Մ. ա. 1658-ի երկրաշարժի և դրան հետևած սողանքի պատճառով ավերվել է, իսկ երկու զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկը սահել իջել է այժմյան տեղը: Երկու տարի անց միաբանությունը լքել է անապատը, տեղափոխվել այլ վայր և կառուցել նոր՝ *Տաթևի Մեծ անապատը*: XVII դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին արդեն Հալիձորի անապատ անվանվող Ս. Մ. ա. վերստին կենդանացել է: Եկեղեցին նորոգել և գավիթը կառուցել է Սահակ աբեղան, պարիսպը՝ Տաթևի վանքի առաջնորդ Կիրակոս վարդապետը, իսկ դարպասը՝ 1817-ին, մի խումբ նվիրատուներ: XVIII դ. կեսին անապատը նորից լքվել է:

Հալիձորի Հարանց անապատը որպես կրոն., կրթ. և մշակութ. կենտրոն երկար չի գոյատևել: Սակայն Հայաստանում նրա շնորհիվ սկզբնավորված հոգևոր-մշակութ. շարժումը շարունակել են անապատից ելած լուսավորիչները, որոնց հիմնադրած նոր մենաստաններից ու անապատներից յուրաքանչյուրը դարձել է մշակութ. և կրթ. կենտրոն: Անապատի սաներից Ներսես վրդ. Մոկացին հիմնել է Լիմի, Կարապետ եպս. Էջմիածնեցին՝ Սևանի, Տեր Առիստակեսը՝ Տանձափարախի, Դավիթ եպս. Շամքորեցին՝ Ջարեքաանապատի, Մովսես վարդապետը (ապագա կաթողիկոս *Մովսես Գ Տաթևացի*)՝ Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատը: Ըստ Լեոյի, «գրական-կրթական իդեալներ պաշտող» Հալիձորի Հարանց անապատը ներ-

կայանում է նաև «իբրև նախատիպ այն վանական հիմնարկության, որ հարյուր տարի հետո հաստատեց Մխիթար Սեբաստացին Վենետիկի կղզիներից մեկի վրա»:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տփխիս, 1858: Լեո, Հայկական տպագրութիւն, Թ., 1904: Լալայան Ե., Զանգեզուրի գավառ, հ. 1, Սիսիան, Թ., 1898: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960: Հասրաթյան Մ., Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու հոգևոր-վարչատարածքային միավոր Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգում: Եղել է Հայ եկեղեցու միակ մետրոպոլիտությունը: Ենթադրվում է, որ ստեղծվել է X դ.՝ կապված Սյունյաց գահերեց իշխանների, Սյունյաց եպիսկոպոսական աթոռի հզորացման, անկախության ձգտումների և Սյունյաց անկախ թագավորության հռչակման (987) հետ: Հայոց կաթողիկոս *Անանիա Ա Մոկացին* է իր «Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից» գրվածքում («Արարատ», 1897, էջ 129–144) առաջին անգամ Սյունյաց եպիսկոպոսին (Հակոբ Ա) հիշատակում *մետրոպոլիտ* կոչումով:

Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Սյունյաց աթոռը Հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ա Մեծից* է ստացել մետրոպոլիտության իրավունք՝ իր իշխանության տակ միավորելով Սյունյաց աշխարհի 12 եպիսկոպոսությունները:

Հայոց կաթողիկոսական աթոռի դեմ Սյունյաց Հակոբ Ա եպիսկոպոսի ապստամբությունը, կենտրոնախույս գործողությունները և *Աղվանից կաթողիկոսության* հետ մերձենալու փորձերը հանգեցրել են նրան, որ Անանիա Ա Մոկացին բանադրել է Սյունյաց եպիսկոպոսին և զրկել աթոռը մետրոպոլիտության աստիճանից: Սյունյաց աթոռին Հակոբ Ա-ին հաջորդած եպիսկոպոսները մինչև Հովհաննեսը (1006) չեն կրել մետրոպոլիտի կոչում: Հայոց կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցին*, ընդառաջելով Սյունյաց Վասակ թագավորի, նրա դստեր՝ Հայոց թագուհի Կատրանիդեի և իշխանների խնդրանքին, 1006-ին վերականգնել է Ս. մ., վերադարձրել նրա նախկին առանձնաշնորհումները և կաթողիկոսանիստ ու մայրաքաղաք *Անի* գնացած Հովհաննես կրոնավորին ձեռնադրել Սյունյաց մետրոպոլիտ: Ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*՝ Սարգիս Ա Սևանցին Հովհաննեսի ձեռնադրության առիթով նրան է հանձնել Հայոց կաթողիկոսարանում պահած «Սյունյաց սեփական խաչը, ոսկերից խաչվառը, թանկարժեք գավազանը և պատվական գահավորակը»: Սյունյաց մետրոպոլիտի իրավունքն էր իր ենթակայության տակ գտնվող 12 թեմերում ձեռնադրել եպիսկոպոսներ (նաև քորեպիսկոպոսներ), վարդապետներ, քահանաներ և եկեղեցու այլ սպասավորներ, Հայոց կաթողիկոսից ստացած մյուռոնը բաժանել իր իրավասության տակ գտնվող վանքերին ու եկեղեցիներին, գումարել տեղական նշանակության եկեղեց. ժողովներ, կարգավորել և լուծել ծագած վեճերն ու վարչատարածքային խնդիրները, հետևել դպրության և լուսավորության գործին:

Հայոց կաթողիկոսները, Ս. մ-յան կենտրոնախույս միտումներին վերջ դնելու համար, Սյունյաց անհնազանդ եպիսկոպոսներին երբեմն զրկել են մետրոպոլիտության պատվից՝ նրանցից վերցնելով այդ աստիճանը խորհրդանշող խաչը, գավազանը և գահավորակը: Ս. մ. կրկին վերականգնվել է XII դ., երբ Գրիգոր Մեղրեցին մեկնել է Կիլիկյան Հայաստան, Հայոց կաթողիկոս *Գրիգոր Գ Պահլավունուց* ձեռնադրվել եպիսկոպոս և նշանակվել Սյունյաց մետրոպոլիտ: Նրան հաջորդել է որդին՝ Ստեփանոս Գ (Ստեփանոս Ձախր էլ Մսեհ), որը մետրոպոլիտ նշանակվելու համար մեկնել է Կիլիկյան Հայաստան և *Ներսես Շնորհալուց* ձեռնադրվել եպիսկոպոս: Նրա առաջնորդության օրոք (1170–1216) Ս. մ-յան աթոռանիստ է դարձել Ամաղուի *Նորավանքը*: Դա պայմանավորված էր Սյունյաց թագավորության վերացմամբ (1170), *Տաթևի վանքի* ավեր վիճակով և Վայոց ձորում (որտեղ գտնվում էր Նորավանքը) Կապանի իշխանական տոհմերի ժառանգների հաստատմամբ: Դրանից բացի Վայոց ձորը Հայոց թագավոր Գագիկ Ա Բագրատունու ժամանակ (989–1020) անջատվել էր Սյունյաց թագավորությունից և միացվել Բագրատունյաց թագավորությանը, ինչի շնորհիվ չէր տուժել սելջուկյան ավերածություններից: Ս. մ-յան գահանիստը սկզբնապես եղել է Շաղատ գյուղաքաղաքը, ապա՝ Տաթևի վանքը, XIII դ. կեսից՝ Նորավանքը: Ստեփանոս Օրբելյանը մետրոպոլիտ է նշանակվել Տաթևի աթոռի վրա, բայց նստել է Նորավանքում: Ստեփանոս Գ-ի մահից (1216) հետո մինչև 1287-ը Ստեփանոս Օրբելյանի գահակալումը, Սյունյաց մետրոպոլիտ. աթոռը բաժանվել է երկու աթոռների՝ Նորավանքի և Տաթևի վանքի, ինչը երկարատև ընդհարումների և գժտությունների տեղիք է տվել: Ս. մ-յան երկփեղկումից հետո Նորավանքի և Տաթևի աթոռակալները պարզապես կոչվել են եպիսկոպոս և ոչ թե մետրոպոլիտ կամ արքեպիսկոպոս, իսկ Սյունյաց աթոռը դադարել է մետրոպոլիտություն լինելուց:

Սյունիքի միացյալ աթոռի վրա Ստեփանոս Օրբելյանի մետրոպոլիտ (1287–1303) նշանակվելուց հետո Տաթևի և Նորավանքի միջև ընդհարումներն աստիճանաբար դադարել են, իսկ նրանց եպիսկոպոսները միավորվել են Սյունյաց եպիսկոպոսների իշխանության ներքո: Ստեփանոս Օրբելյանը, *Կոստանդին Բ Կատուկեցուց* ձեռնադրվելով եպիսկոպոս, նշանակվել է Սյունյաց մետրոպոլիտ ու Մեծ Հայքի պրոտոփրոնտես, այսինքն՝ նախաթոռ արքեպիսկոպոս: Ըստ Մ. Օրմանյանի, դա նշանակում էր բուն Հայաստանի վրա կաթողիկոսական ներկայացուցիչ, քանի որ Կիլիկյան Հայաստանում գտնվող Հայոց ընդհանրական կաթողիկոսությանը դժվար էր անմիջական հսկողություն սահմանել հեռավոր թեմերի վրա: Ստեփանոս Օրբելյանի գահակալության տարիներին Ս. մ. ծաղկման աննախադեպ շրջան է ապրել. բարելավվել է Սյունյաց աթոռի տնտ. վիճակը, նոր նվիրատվությունների միջոցով զգալիորեն ընդարձակվել են Տաթևի վանքի և Նորավանքի հողային տիրույթները, նորոգվել Տաթևի վանքի և Սյունիքի մյուս ավերված եկեղեցիները, կառուցվել նորերը, իսկ Սյունիքը դարձել է Արլ. Հայաստանի եկեղեց., հոգևոր., մշակութ., գիտ. նշանավոր կենտրոն: Հիմնվել է *Գլաձորի համալսարանը*, որին նյութ. նվիրատվություններով մեծապես օգնել են Ստեփանոս Օրբելյանը, Պռոշյան և Օրբելյան իշխան. տները: Ավելի ուշ հիմնադրված *Տաթևի համալսարանը* շարունակել է «Երկրորդ Աթենքի»՝ Գլաձորի համալսարանի հոգևոր-մշակութ., գիտամանկավարժ. արդյունավետ գործունեությունը:

Ս. մ-յան վերազարթոնքը շարունակվել է Ստեփանոս Օրբելյանին հաջորդած Հովհաննես Օրբելու (1303–24) և Ստեփանոս-Տարսայիճի (1324–31) մետրոպոլիտության օրոք, որոնք, նեցուկ կանգնելով Գլաձորի համալսարանին, ուսումնագիտ. և գրչության մյուս կենտրոններին, անհրաժեշտ պայմաններ են ստեղծել նրանց հետագա զարգացման համար: Սյունյաց վարդապետներից և մշակութ. գործիչներից հռչակված էին Ստեփանոս Օրբելյանը, *Եսայի Նչեցին*, *Հովհան Որոտնեցին*, *Գրիգոր Տաթևացին*, *Մոմիկը*, *Թորոս Տարոնացին*, մանրանկարիչ Ավագը և ուր.:

Գլաձորի և Տաթևի համալսարանների շուրջ համախմբված Սյունյաց վարդապետները Սյունյաց մետրոպոլիտների գլխավորությամբ պայքարել են կաթոլիկ քարոզիչների և *ունիթորության* դեմ՝ Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու ծիսադավան. կարգերն անաղարտ պահելու համար: Նրանք *արևելյան վարդապետների* հետ անհաշտ պայքար են ծավալել Սսում նստող (տես *Սսի կաթողիկոսարան*) Հայոց կաթողիկոսների լատինամետ քաղաքականության դեմ՝ Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միությունը և ծիսադավան. նորամուծությունները դիտելով սպառնալիք ոչ միայն Հայ եկեղեցու, այլև՝ ընդհանրապես Կիլիկյան Հայկ. թագավորության գոյությանը:

Ս. մ. վերացվել է 1837-ին: «*Պոլոժենիե*»-ի ընդունումից (1836) հետո Ս. մ-յան տարածքը մտել է Երևանի թեմի մեջ (տես *Արարատյան հայրապետական թեմ* հոդվածում): 1988-ին Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով Արարատյան հայրապետական թեմից առանձնացվել և կազմավորվել է *Սյունյաց թեմը*, որը վերահաստատվել է *Գարեգին Ա Սարգիսյանի* 1996-ի մայիսի 30-ի կոնդակով:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1–2, ԿՊ, 1912–14: Հակոբյան Թ., Սյունիքի թագավորությունը, Ե., 1966: Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII–XV դարեր), Ե., 1981: Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Ե., 1987: Григорян Г., Очерки истории Сюника (IX–XV вв.), Е., 1990.

ՍՈՂՈՄՈՆ Ա ԳԱՌՆԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Գառնի (Այրարատ նահանգի Մազազ գավառ) – 792], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 791-ից: Հաջորդել է *Հովաբ Ա Դվնեցուն*: Ս. Ա Գ. ուսանել է Գեղարքունիքի Մաքենյաց, ապա՝ Ջավախքի Ջրեսկ վանքում: Հետագայում ստանձնել է Ջրեսկի միաբանության առաջնորդությունը: Աղվանից կաթողիկոս Միքայելի (707–744) հրավերով գլխավորել է Բերդ վանքի (Ճամքոր) եկեղեց. ժողովը (740), որը դատապարտել է ամուսնությունը արյունակիցների միջև: Ս. Ա Գ. կաթողիկոս է ընտրվել զառամյալ հասակում: Վախճանվել է իր գահակալության տարին չբոլորած:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա Գ-ուն հաջորդել է *Գևորգ Ա Բյուրականցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ՍՈՂՈՄՈՆ ՄԱՔԵՆԱՑԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), VIII դարի մատենագիր, մանկավարժ, *Մաքենյաց վանքի* առաջնորդ: Ստացել է իր ժամանակի փայլուն կրթություն: Աղբյուրներում Ս. Մ. հիշվում է «Հրաշալի այր», «Հայաստանեայցն պարծանք» անուններով: Ս. Մ-ու առաջնորդության տարիներին հռչակվել է ոչ միայն սրբակրոն կյանքով ապրող Մաքենյաց մենաստանը՝ դառնալով Գեղարքունի գավառի ամենանշանավոր կրոնամշակութ. կենտրոնը, այլև՝ նրա հիմնած, գրեթե մեկ դար գոյատևած դպրոցը, որտեղ ուսանելու են եկել և՛ Սյունյաց աշխարհից, և՛ Հայաստանի տարբեր վայրերից: Այդ դպրոցում են ուսանել *Ստեփանոս Սյունեցին*, Սողոմոն Գառնեցին (ապագա Հայոց կաթողիկոս *Սողոմոն Ա Գառնեցի*): Դասավանդվել է փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, սաղմոսերգություն, երաժշտություն:

Ս. Մ. մասնակցել է 726-ի *Մանազկերտի եկեղեցական ժողովին*, 740-ին՝ Աղվանից կաթողիկոսի հրավիրած Շամխորի ժողովին և գործուն մասնակցություն ունեցել Վրաց կաթողիկոսին ուղղված նախատինքի թղթի կազմմանը: 747-ին կազմել է «Տերունական տոների լուսաբանիչը և նահատակների հիշատակարանը»՝ Տոնական ծիս. ժողովածուն (տես *Ճաշընտիր*), որի համար ստացել է «Հարանց հայր» պատվանունը: Ս. Մ. խմբագրել է Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված «Փոքր Կորյունը» պատմագիրքը, *Վահան Գողթնացու* վարքի երկրորդ տարբերակը: Նրան վերագրվող այլ գործեր մեզ չեն հասել: VIII դ. 40-ական թթ. միաբանության անդամների շրջանում առաջացած անհամաձայնությունների պատճառով Ս. Մ. իր համակիրների հետ տեղափոխվել և հաստատվել է Ջավախքի Ջրեսկ կոչված վանքում, որտեղ հիմնել է նոր միաբանություն: Ս. Մ. մահացել է Ջրեսկում, հետագայում միաբանության անդամներն աճյունը տեղափոխել են Մաքենիս:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Մաթևոսյան Ա., Ե՞րբ և որտե՞ղ է գրվել Մշո Տոնական-Ճաշընտիրը, ԲՄ, № 9, 1969:

Արփենիկ Ղազարոսյան

«ՍՈՓԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ», մատենաշար, որտեղ ընդգրկված են մատենագրական ոչ մեծ ծավալի և մինչ այդ անտիպ մնացած մի շարք ստեղծագործությունների բնագրեր: Գրաբարում «փոքր» մատյանի իմաստ ունեցող «սոփերք» բառի հետևողությամբ Ղ. *Ալիշանը* «Ս. հ.» է անվանել 1853–61-ին (հ. 1–22) փոքրիկ գրքույկներով հրատարակած շարքը:

«Ս. հ.»-ի հատորները հաջորդել են «Մատենագրութիւն նախնեաց» շարքով հայ դասական պատմագրության և ընդհանրապես մատենագրության մի նշանակալից մասի մխիթարյան հրատարակություններին: Ի տարբերություն վերջինիս, «Ս. հ.»-ում զետեղված բնագրերն ունեն անհամեմատ պարզ շարադրանք և փոքր ծավալ՝ միտված լինելով հայ մատենագրության այս երկերի և դրանց միջոցով հայոց պատմության, ազգ-հոգևոր նվիրական տարբեր դրվագների տարածմանը: Թե՛ «Ս. հ.»-ի պարագայում և թե՛ ընդհանրապես, Ղ. Ալիշանին բնորոշ է դասական մատենագրության որևէ գործի հրատարակությունը չսահմանափակել միայն տվյալ երկի բնագրագիտ. քննությամբ, այլ այն բնորոշել ու արժեքավորել առաջաբանների էջերում, ծանոթագրությունների սեղմ տողերում: Որևէ բնագիր գիտ. առումով գնահատելուց բացի, Ղ. Ալիշանն այն դիտել է իր ապրած ժամանակի հայացքով և ներառել գրական-հասարակական «ի պէտս ազգայնոց»: Հայ հին մատենագրության նման ստեղծագործությունները Ղ. Ալիշանի համար եղել են ոչ միայն հետազոտության ենթակա գրական կարևոր հուշարձաններ, այլև՝ ազգ. կյանքի կենդանի հիշատակարան: «Ս. հ.»-ում զետեղված բնագրերը ոչ թե մեխանիկորեն իրար կցված ստեղծագործությունների շարք են, այլ՝ թեմատիկ ներքին տրամաբանությամբ միմյանց հաջորդող երկերի ամբողջություն:

«Ս. հ.» սկսվում է «Բան խրատուց նախնի իմաստասիրաց» բարոյախրատ. գործով, որը, ըստ Ղ. Ալիշանի, թարգմանվել է V դ.՝ *Թարգմանչաց շարժման* ընդհանուր շրջագծում: Այն ժամանակագրորեն կանխում է շարքի մյուս ստեղծագործությունները, «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ…» խոսքերի ոգուն և էությանը համահունչ՝ դառնալով համանման յուրօրինակ մի սկիզբ և բնաբան մնացյալ հատորների համար:

Սրբախոս. գրականության տարբեր ժանրեր՝ վարք, վկայաբանություն, ողբ, տեսիլ, ներբողյան ներկայացնող այս գործերը թեմատիկ առումով էլ բաժանվում են մի քանի խմբի՝ ունենալով, սակայն, նույն նպատակաուղղվածությունը և դառնալով XIX դ. 50-ական թթ. հայ ազգ-հաս. կյանքն ալեկոծող մի շարք հրատապ հարցերի նրբին արձագանքը:

Առաջին թեմատիկ նման խումբը *Թադեոս* ու *Բարդուղիմեոս* առաքյալներին և ընդհանրապես առաքելական շրջանում հայոց քարոզչությանը վերաբերող վկայաբանություններն են (Թադեոս առաքյալի և *Սանդուխտ* կույսի վկայաբանությունն ու նշխարների գյուտը՝ հ. 8, Բարդուղիմեոս առաքյալի, *Ոսկյանց* և *Սուքիասյանց* ու *Ատոմյանց* վկայաբանությունները՝ հ. 19): Երկրորդը *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* ու նրա տոհմին նվիրված վարքերն ու ներբողյաններն են (Գրիգոր Ա Լուսավորչին նվիրված *Հովհան Ոսկեբերանի* ներբողը՝ հ. 4, Հովհաննես Սարկավագի, Վարդան Բարձրբերդցու և Հովհաննես Երզնկացու՝ հ. 5, Լուսավորչի տոհմի՝ հ. 10, Ներսես Ա Մեծի՝ հ. 6, 7): Այն ժամանակ, երբ փորձեր են արվել Հայ եկեղեցին ներկայացնել որպես մի հերձված, Ղ. Ալիշանը հրատարակել է այս գործերը՝ ցույց տալու համար Հայ եկեղեցու *առաքելականությունը, ուղղափառությունը* և Գրիգոր Ա Լուսավորչի տոհմի նման երանաշնորհ հայրապետներ ունենալը:

Երբ հայ ժողովուրդը ջլատվում և իր մտավոր-կենսական ուժերն էր սպառում դավան. ներքին վիճաբանություններով, Ղ. Ալիշանը հրատարակել է *Ներսես Շնորհալու* և *Ներսես Լամբրոնացու* անվան հետ կապված բնագրերը (հ. 14, 15), քանի որ այս «Ներսիսյանց» Մխիթարյանները ընդունել և ներկայացրել են որպես միության և եղբայրության ջատագովներ:

Հաջորդ խումբը կապվում է *Մեսրոպ Մաշտոցի* (հ. 11) և *Սահակ Ա Պարթևի* (հ. 2), Մծբնա Հակոբ հայրապետի (հ. 22), *Եղիշեի* (հ. 18), Սարկավագ Իմաստասերի (հ. 14) և ընդհանրապես հայ դպրության ու հոգևոր մշակույթի մեծերի և քրիստ. բարոյախոսության վրա խարսխված նրանց պատվիրանների ու խրատների հետ (հ. 3, 21):

Վերջին ծավալուն խումբը վկայաբանություններն են այն սրբերի, ովքեր, լինելով քրիստոնյա նահատակներ, նաև հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհաբերած հերոսներ էին: Օսմ. կայսրությունում հայության դեմ ուժեղացող հալածանքների պայմաններում «Ս. հ.»-ում զետեղված գործերի ընդհանուր քրիստ. և հայ նահատակների ու սրբերի՝ Քառասուն մանկանց (հ. 12), ս. *Սարգսի* (հ. 16), Արևելյան վկաների (հ. 20), *Շուշանիկ* Վարդենու (հ. 9) և *Վահան Գողթնացու* (հ. 13) օրինակով Ղ. Ալիշանը հորդորում է հավատարիմ մնալ հայրենատուր ավանդներին և նահատակների արյամբ ոռոգված հողին:

Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից «Ս. հ.» շարունակելու մի փորձ էր 1933 և 1934-ին այս շարքով *Մխիթար Գոշի* «Խրատք ոգեշահք» և *Եփրեմ Ասորու* «Կցուրդք» գործերի բնագրերի հրատարակությունը, որոնցով էլ եզրափակվել է մատենաշարը:

Վարդան Դևրիկյան

ՍՊԱՀԱՆԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու: Մինչև 1960-ը կոչվել է *Իրանա-Հնդկաստանի թեմ*: Առաջնորդանիստը՝ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք: 1958-ին անջատվել է Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնից և անցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության գերակայության ներքո՝ պահելով թեմի անվանումը մինչև 1960-ը, ապա կոչվել է Սպահանի և Հարավային Իրանի թեմ, 1995-ից՝ Ս. թ.: Թեմի ներկա վարչ. սահմանների մեջ մտնում են Սպահանը (որի մեկ շրջանն է Նոր Ջուղան), Շահինշահր նորակառույց քաղաքը, Փերիայի գավառը, Շիրազը և Խուզիստանը: Ս. թ-ում գործում են թեմական և կրոն. խորհուրդներ, որոնք թեմակալ առաջնորդի նախագահությամբ վարում են թեմի կրոն., ազգ., մշակութ., կրթ. ու շին. աշխատանքները: Թեմական խորհրդին անմիջականորեն ենթակա են թեմի կրթ. խորհուրդը (Նոր Ջուղայի նախկին Հայոց դպրոցների հոգաբարձությունը), մշակութ. համձնախումբը, Բարեսիրաց մարմինը, Գերեզմանատան բարեզարդման համձնախումբը, Ս. Ամենափրկիչ վանքի «Կոմիտաս» երգչախումբը են: Կրոն. խորհրդի ենթակա մարմիններն են Կտակային տեսչությունն ու Նոր Ջուղայի հայոց եկեղեցյաց վարչությունը: Թեմի տարածքում եղել է ավելի քան 100 եկեղեցի, այսօր կանգուն են 30-ը:

Նոր Ջուղայում են գտնվում Ս. Կատարինե մենաստանը (1623), Ս. Հակոբ (1607), Ս. Գևորգ (1611), Ս. Աստվածածին (1613), Ս. Ստեփանոս (1614), Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (1621), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1633), Ս. Սարգիս (1659), Ս. Մինաս (1659) և այլ եկեղեցիներ: Վերջինս ունի թանգարան: Ս. Ամենափրկիչ վանքի տարածքում են՝ որմնանկարնե-

րով հուշակված Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Խաչատուր վրդ. Կեսարացու հիմնած և ցայսօր գործող Արևելքի առաջին տպարանը (1636), հայկ. մամուլի հավաքածուով հարուստ «Ս. Ներսես Շնորհալի» գրադարանը (շուրջ 25 հզ. գիրք): Ս. Ամենափրկիչ վանքի տնօրինության ներքո է գտնվում մոտ 750 գրչագիր ունեցող ձեռագրատունը:

Նոր Ջուղայում առաջնորդարանի ենթակայությամբ գործում են մանկապարտեզ, նախակրթարան, տղաների և աղջիկների տարրական 2 առանձին դպրոցներ «Արմեն» անունով, ինչպես նաև տղաների Ս. Կատարինյան (հիմն. 1858-ին) և աղջիկների Գևորգ Քանանյան (հիմն. 1899-ին) ուղեցույց ու միջնակարգ դպրոցները:

1976-ից ցայսօր (երկու ամիսը մեկ անգամ) թեմի առաջնորդի խմբագրությամբ լույս է տեսնում առաջնորդարանի «Նոր Ջուղա» տեղեկատուն (նախ՝ որպես երկշաբաթաթերթ, հետո՝ ամսաթերթ):

Շ ա հ ի ն շ ա հ ր փոքր քաղաքում (Նոր Ջուղայից 30 *կմ* հս.) առաջնորդարանի օժանդակությամբ գործում են Սրբոց Վարդանանց (տարրական) և Մասիս (ուղեցույց) դպրոցները: Համայնքը եկեղեցի դեռևս չունի, կրոն. արարողությունները կատարում է Նոր Ջուղայից հրավիրված քահանան Սրբոց Վարդանանց դպրոցի սրահում: Գործում է Հայ կանանց եկեղեցասիրաց միությունը:

Փ ե ր ի ա գավառում շուրջ 30 հայկ. գյուղերից ներկայումս յոթն է մնացել հայաբնակ: Կա 8 եկեղեցի՝ Ս. Ղուկաս (XVII դ.), Ս. Նշան (XVII դ.), Ս. Հովհաննես (1610), Ս. Գևորգ (1860-ական թթ.), Ս. Ստեփանոս (1887), Ս. Եղիշե (1890), Ս. Աստվածածին (1892), Ս. Ներսես (1917): Փերիայում այսօր հայկ. դպրոց չկա. երեխաները հաճախում են Նոր Ջուղայի կամ Շահինշահրի հայկ. դպրոցները:

Շ ի ր ա զ քաղաքի հնագույն թաղամասերից մեկում, որը հայտնի է Բազարչե Արամանե (Հայկական շուկա) անվամբ, գտնվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1662), որտեղ որպես քահանա պաշտոնավարել է հայ առաջին պարբերականի՝ «Ազդարար»-ի հիմնադիր և խմբագիր շիրազցի Հարություն Շմավոնյանը: Համայնքի գործերը կառավարում են Շիրազի Հայոց եկեղեց. վարչությունը և Թեհրանի Հայ մարզ. «Արարատ» կազմակերպության մասնաճյուղը: Շիրազում ամենօրյա հայկ. դպրոց չի եղել, տեղի Հայ կանանց եկեղեցասիրաց միության ջանքերով, տասնամյակներ շարունակ, ուրբաթօրյա հայերենագիտության դասընթացների միջոցով հայ երեխաները ստացել են հայեցի կրթություն: 1979-ին առաջնորդարանի ջանքերով կառուցվել է Հայ տունը, որտեղ կազմակերպվում են եկեղեց. վարչության և համայնքի կրթ., մշակութ. աշխատանքները:

Բ ու շ ե ր քաղաքում հայերն ունեցել են եկեղեցի (հիմն. 1819), որն իր շրջակա տապանաքարերով քաղաքի հնագիտական կարևոր վայրերից է: Մինչև 1979-ը քաղաքում եղել է հայկ. համայնք և եկեղեց. վարչություն: Այսօր Բուշերում հայեր չեն բնակվում:

Խ ու զ ի ս տ ա ն ի նահանգի Ահվազ քաղաքում գործում են Ս. Մեսրոպ եկեղեցին (1968), Հայոց եկեղեցադպրոցական հոգաբարձությունը, մանկապարտեզ-նախակրթարան, տարրական «Գարուն» և ուղեցույց «Րաֆֆի» հայկ. դպրոցները: Ներկայումս (2001) Ահվազում ապրում է շուրջ 60 հայ ընտանիք:

Ս. թ-ի առաջնորդն է Կորյուն արք. Պապյանը (1978-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.4, 5-րդ պատկերը:

Գրկ. Մ ի ն ա ս յ ա ն Լ., Իրանի հայկական վանքերը, Թեհրան, 1971: Ն ո ւ յ ն ի, Նոր Ջուղայի եկեղեցիները, Նոր Ջուղա, 1992: Ս ա ր յ ա ն Ա., Պատմություն Չահարմահալ գավառի, Թեհրան, 1980:

Կորյուն արք. Պապյան

Լևոն Գ. Մինասյան (Իրան)

ՍՊԱՍՔ ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն, եկեղեցիներում ս. *Պատարագի* և այլ խորհրդակատարությունների ժամանակ օգտագործվող սրբազան անոթներ և զանազան առարկաներ:

1. Ս կ ի հ, երբեմն կոչվում է հաղորդության բաժակ: Հիմնականում պատրաստված է լինում ազնիվ մետաղից, վրան՝ ավետարանական պատկերներ: Բոլորաձև պատվանդանի (միջնամա... վրա՝ բաժակաձև հարմարանք, որի մեջ ս. Պատարագի ժամանակ լցվում է գինին: Բաժակն ունի իր ծածկոցը, որը կոչվում է մաղզմա. նման է սկավառակի, մի քիչ փոս ընկած: Մաղզմայի վրա դրվում է սրբագործելի *հացը* կամ *նշխարը*: Եթե հաղորդության բաժակը կամ սկիհը Հիսուսի արյան սրբագործման անոթն է, ապա նրա ծածկոցը՝ մաղզման, խորհրդանիշն է գոհի սեղանի, որի վրա զոհաբերվեց աստվածային գառը՝ Հիսուս Քրիստոսը:

2. Մ ա ս ն ա տ ու փ, արծաթե տուփ, որի մեջ քահանաները պահում են սրբագործված *նշխարը*՝ հոգևոր այցելությունների ժամանակ հիվանդներին հաղորդություն տալու համար:

3. Բ ու ր վ ա ռ, անոթ-խնկամանոց՝ գմբեթաձև, խաչագլուխ կափարիչով: Օգտագործվում է ս. Պատարագի և ծիսակատարությունների ժամանակ՝ իբրև խնկարկելու և բույր սփռելու միջոց: Ըստ *Հովհան Մայրավանեցու* բուրվառը (=խնկամանը) Աստվածածնի խորհրդանշանն է. ինչպես Աստվածածինն է լի «Սուրբ Հոգով և Բարձրյալի զորությամբ», այնպես էլ բուրվառը՝ «սրբության հոտով»:

4. Խ ա չ, քրիստ. կրոնի խորհրդանիշն ու պաշտամունքի առարկան: Ունի ուղիղ անկյունով միմյանց ագուցված՝ երկու տարբեր չափի ձողերի տեսք: *Խաչերի* տեսակներն ու կիրառության կերպերն են. ձեռքի կամ ձեռաց խաչ, որն օգտագործում են բոլոր եկեղեցականները՝ ծիսակատարությունների ժամանակ և հանդիսավոր առիթներով: Խաչեր, որոնք դրվում են սրբազան խորանների վրա: Կան նաև եկեղեց. թափորների առջևից տարվող խաչեր, որոնք կոչվում են խաչվառ: Կաթողիկոսները որպես գնահատանք քահանաներին, վարդապետներին հատուկ կոնդակով պարգևատրում են լանջախաչով, որը եկեղեցականներին շնորհվող պատվո նշան է: Լանջախաչերի օգտագործումը Հայ եկեղեցի է մտել XIX դ.:

5. Ա շ տ ա ն ա կ, երբեմն օգտագործվում է նաև ճրագակալ անունով: Մեկտեղանոց կամ բազմատեղանոց մետաղե պատվանդաններ են, որոնց վրա դրվում են հատուկ մոմեր՝ եկեղեցական հանդեսներին վառելու համար:

6. Կ ա ն թ ե ղ, արծաթից կամ գունավոր մետաղներից պատրաստված կիսակլոր աման, որի մեջ դրվում է ձեթով լցված ապակե հարմարանք, ներսում՝ բամբակից կամ թելից պատրաստված պատրույգ: Կանթեղը հիմնականում վառվում է եկեղեցու սուրբ խորանից կախված վիճակում:

7. Կ ե ր ո ն, կոկված փայտի վրա հարմարեցված, մոտավորապես մեկ մետր երկարություն և որոշակի հաստություն ունեցող մոմեր (ջահեր) են: Օգտագործվում են եկեղեցում Ավետարանի ընթերցման, ինչպես նաև եկեղեց. թափորների և հանդիսությունների ժամանակ:

8. Ք շ ո ց: Նախնական շրջանում, երբ քրիստոնեությունը հալածվել է, քրիստոնյաները թաքնվել են գետնադամբարաններում և հաղորդության խորհուրդը կատարել են այնտեղ: Քշոցներն այդ ընթացքում ծառայել են որպես ճանճ քշելու հարմարանք: Դրանք սկավառակաձև են, եզրերը՝ բոժոժներով, մետաղե գլխիկով՝ հորիզոնական դիրքով հագցված մարդահասակ ձողի վրա. ս. Պատարագի ժամանակ սարկավագների ձեռքում որոշակի պահերի շարժվում են՝ բոժոժների ձայնը խառնելով ս. Պատարագի երգեցողությանը: Քշոցների ձայնը խորհրդանշում է հրեշտակների օրհներգը:

9. Մ յ ու ռ ո ն ա թ ա փ ա ղ ա վ ն ի: Աղավնին Սուրբ Հոգու խորհրդանիշն է: Սուրբ *Մյուռոնի* աղավնին պատրաստվում է արծաթից կամ ոսկուց: Մյուռոնը նախապես լցվում է սնամեջ աղավնու մեջ և օգտագործման ժամանակ հարկավոր չափով կաթեցվում կտուցից:

10. Բ ա ժ ա կ ա մ ա ն, արծաթե անոթ, որի մեջ նախապես լցվում է ս. Պատարագի նյութերից մեկը՝ գինին: Այնուհետև պատարագիչ քահանան այդ բաժակամանի գինին խաչաձև շարժմամբ հեղում է սկիհի մեջ:

11. Տ ա պ ա ն ա կ կամ խ ն կ ա մ ա ն: Արծաթե արկղիկ՝ վերնամասում չորս փոքրիկ խաչերով և մի մոմակալով զարդարված, որի մեջ պահվում են խունկ և կնդրուկ: Տապանակի գործածությունը վերցված է Հին ուխտի եկեղեցուց: Տես *Ուխտի տապանակ*:

12. Խ ա չ վ ա ռ, IV դարից կիրառվող խաչագլուխ և ձողամբարձ դրոշակ, որի վրա պատկերված է լինում խաչելության դրվագը կամ Տնօրինական մեկ այլ դեպք: Երբեմն նկարված է լինում նաև Աստվածածնի պատկերը: Խաչվառը գործածվում է ս. Պատարագի, Անդաստանի, Նախատոնակի, Թափորի և հուղարկավորության ժամանակ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.5, 1–7-րդ և 14.6, 1–7-րդ պատկերները:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՍՊԻՏԱԿԱՎՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Ս պ ի տ ա կ ա վ ո ր վ ա ն ք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Վերնաշեն գյուղից մոտ 7 *կմ* հյուսիս, լեռան լանջին: Համալիրի շենքերը կառուցված են սպիտակ սրբատաշ ֆելզիտից (դրանից էլ՝ վանքի անվանումը):

Վանքի միակ, Նորակնունք Ս. Աստվածածին կոչվող եկեղեցին գմբեթավոր դահլիճ տիպի պարզեցված հորինվածքով կառույց է: Հիմնադրել է Էաչի Պռոշյան իշխանը, որի զոհվելուց (1318) հետո շինարարությունը 1321-ին ավարտել է նրա որդին՝ Ամիր-Հասան Բ՝

նվիրաբերելով վանքին ընդարձակ կալվածներ: Ս. Ս. Ա. վ-ին հետագայում նյութապես օժանդակել են նաև Սյունյաց Օրբելյան իշխանները:

Եկեղեցին հարուստ է հոգևոր և աշխարհիկ պատկերաքանդակներով. գմբեթի ներսում Քրիստոսը և չորս ավետարանիչներն են, դրսում՝ հս. պատին, իշխան Էաչին և նրա որդի Ամիր-Հասանը (այժմ՝ Էրմիտաժում, Սանկտ Պետերբուրգ), հվ. որմին՝ Ամիր-Հասանը որսի ժամանակ (ՀՊՊԹ): Արմ. մուտքի ճակատակալ քարին պատկերված Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, XIV դ. հայկ. քանդակագործ. լավագույն ստեղծագործություններից է: Եկեղեցուն արմ-ից կից գրեթե քառակուսի հատակագծով թաղածածկ գավիթը (1321–30) այժմ կիսավեր է: Գավթի արմ. պատին կից եռահարկ զանգակատունը 1330-ին կառուցվել է Հովհաննես և Թաճի ամուսինների բարերարությամբ: Ունի ինքնատիպ հորինվածք. առաջին հարկը հատկանշվում է խուլ պատերով, երկրորդը՝ խորշով, երրորդը՝ միջանցիկ կամարակապ բացվածքով:

Ս. Ս. Ա. վ-ի գրչության կենտրոնը ծաղկում է ապրել XV դ. 2-րդ կեսին՝ մատենագիր Ավագտերի վանահայրության տարիներին. մեզ են հասել նրա օրինակած ձեռագրերից մի քանիսը: Ավագտերը ստեղծել է հայ գրչության իր դպրոցը: 1482-ին ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Աբրահամը նշել է, որ ինքը գրչության արվեստը, կազմարարությունը, ձեռագրերը ոսկով զարդարելու մասնագիտությունը սովորել է Ավագտերից: Իր հերթին Աբրահամը Ս. Ս. Ա. վ-ում պատրաստել է նոր չնորհաչատ սաներ:

XVI դարից Ս. Ս. Ա. վ-ի գրչության կենտրոնն աստիճանաբար դադարել է գործել: 1986-ին այս վանքում է թաղվել հայ ականավոր գրավար ու պետական գործիչ Գարեգին Նժդեհը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.7, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, մաս 1, Վաղ-պատ, 1928: Եղիազարյան Հ., Սպիտակավոր Սուրբ Աստվածածին վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1966, № 6: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15-րդ դդ.), Ե., 1981:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՍՍԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գումարվել են XIII–XIV դդ., Կիլիկյան Հայաստանի Սիս մայրաքաղաքում, կրոնաեկեղեցական և քաղաքական կարևոր խնդիրների լուծման համար: Կայացել է ութ ժողով: Առաջինը (1204) կաթողիկոս *Հովհաննես Զ Սսեցու* նախաձեռնությամբ քննարկել և ընդունել է հիմնականում ծիսական հարցերին վերաբերող ութ կանոն: Զաքարե Բ Մեծ Երկայնաբազուկի խնդրանքով թույլատրվել է, որ հայկ. բանակում զինվորներն ունենան շրջիկ եկեղեցի և սեղան: Երկրորդ ժողովը (1243) կաթողիկոս *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու* գլխավորությամբ սահմանել է քսանհինգ կանոն՝ ընդդեմ աշխարհականների և հոգևորականության մեջ տարածված չարաշահումների, կենցաղային ու եկեղեց. ախտերի (մերձամուսնության, ամուսնաթողության, ապօրինի կենակցության արգելում, պահքերի, աշխարհականների և եկեղեցականների կենցաղի կանոնավորում): Երրորդ ժողովը (1251) Հռոմի պապի առաջարկով քննել է Սուրբ Հոգու բխման խնդիրը: Դեռ 1250-ին Հռոմի պապը դիմել էր հայերին՝ առաջարկելով ընդունել «Filioque»-ի վարդապետությունը, ըստ որի՝ Ս. Հոգին բխում է ոչ միայն Հայր Աստծուց, այլև՝ Որդի Աստծուց: 1251-ի ժողովը, չկարողանալով վերջն. եզրակացության գալ, դիմել է *արևելյան վարդապետներին*, որոնք մերժել են ընդունել այն: Սսի չորրորդ ժողովում (1289) Հեթում Բ թագավորը և Գրիգոր եպս. Անավարզեցին (կաթողիկոս *Գրիգոր Է Անավարզեցի*) *Կոստանդին Բ Կատուկեցի* կաթողիկոսին գահընկեց են արել՝ Հռոմի պապ Նիկողայոս IV-ի լատինադավանություն ընդունելու առաջարկին ընդդիմանալու համար: Հինգերորդ ժողովը (1307 մարտի 19) քննել է Եվրոպայից ռազմ. օգնության դիմաց լատինադավանություն ընդունելու՝ Կղեմես V պապի պահանջը: Թագավորահայր Հեթումի (Հեթում Բ), Լևոն Դ թագավորի և նորընտիր կաթողիկոս *Կոստանդին Գ Կեսարացու* ճնշմամբ ընդունվել է Կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքը, ծի[illegible] Հռոմի պապի գերիշխանությունը: Ըստ նոր ընդունված կանոնների, Հայ եկեղեցին փաստորեն միանում էր Կաթոլիկ եկեղեցուն: Ժողովուրդը և արևելյան վարդապետներն ընդվզել են և չեն ենթարկվել նոր որոշումներին, ուստի Կիլիկիայի հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանությունները նախապես նույնիսկ որոշումների իրագործում չեն պահանջել: Ապա եղել են նաև արևելյան վարդապետների գրավոր բողոք-հերքումներ, եկեղեցականների և աշխարհականների բազմամարդ ժողովներ՝ առանց թագավորի ու կաթողիկոսի ներկայության: 1308-ի Ադանայի և Սսի վեցերորդ եկեղեց. ժողովները (1309) չեղյալ են հայտարարել 1307-ի (հինգերորդ) «իշխանաժողովի» որոշումները, ընդունվել են Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ապահովող կանոններ: Նոր թագավոր Օշինը, չկարողանալով վերահաստատել նախորդի որոշումները, ժողովականներին ենթարկել է հալածանքների՝ բանտարկության և աքսորի (միայն 500 հոգևորական աքսորվել է Կիպրոս, որտեղ մեծ մասը զոհվել է), վերահաստատել է տվել Սսի 1307-ի եկեղեց. ժողովի որոշումները (տես *Ադանայի եկեղեցական ժողով 1316*): Յոթերորդ ժողովը (1345) գումարվել է կաթողիկոս *Մխիթար Ա Գռներցու* օրոք: Ժողովը, Եվրոպայից ռազմ. օգնություն ստանալու հույսով, թեև ձևականորեն, ընդունել է Կաթոլիկ եկեղեցու հետ միանալու Հռոմի պապի առաջարկը: Սակայն ակնկալած օգնությունը չստանալու պատճառով, ինչպես նաև բուն Հայաստանի հոգևորականության դիմադրության շնորհիվ, ժողովի որոշումները չեն իրագործվել: Արևմուտքի և Հռոմի պապերի սին ու անիրականանալի խոստումներից և միարարական քաղաքականությունից դժգոհ Կոստանդին Դ թագավորի և *Մեսրոպ Ա Արտազեցի* կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ 1361-ի ութերորդ ժողովը չեղյալ է հայտարարել Սսի 1307-ի և Ադանայի 1316-ի ժողովների որոշումները, վերացրել նորամուծությունները, վերահաստատել Հայ եկեղեցու անկախությունն ապահովող դավան. և ծիս. ավանդ. կանոնները:

Գրկ. Մխիթարյան Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՍՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության նստավայրը 1293–1441-ին Կիլիկյան Հայաստանի Սիս մայրաքաղաքում: 1292-ին, երբ Եգիպտոսի մամլուքները գրավել են Հռոմկլան, թալանել ու ավերել են *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանը*, գերել Հայոց կաթողիկոս *Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցուն* և տարել Կահիրե, *Գրիգոր Է Անավարզեցին* Հայոց կաթողիկոսական ընդհանրական *աթոռը* տեղափոխել է Սիս և կաթողիկոսանիստ դարձրել քաղաքի հս. ծայրամասում գտնվող նախկին եպիսկոպոսանիստ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եռախորան եկեղեցին (կից պահպանվում են Ամենայն հայոց և Կիլիկիո կաթողիկոսների տապանաքարեր):

Սիսն ունեցել է մի քանի եկեղեցիներ ու վանքեր: Հայոց թագավոր Լևոն Բ Մեծագործի օրոք (1198–1219) հիմնվել են Ս. Էջմիածին կաթողիկեն, Ս. Մարինե և Ս. Աստվածածին (այստեղ է ամփոփվել Լևոն Բ-ի մարմինը) եկեղեցիները: Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ի օրոք (1226–69) կառուցվել է արքունական Ս. Սոփի (Ս. Սոփիա) եկեղեցին, որի արտաքին ճակատին երկաթագիր տառերով փորագրված են եղել Հեթում Ա, Լևոն Գ և այլ թագավորների անունները: Եկեղեցում զետեղվել է առյուծի և արծվի պատկերաքանդակներով զարդարված թագավոր. մարմարե գահը: Ս. Սոփի եկեղեցին 1266-ին ավերել և հրկիզել են Եգիպտոսի արաբ. սուլթանության զորքերը: Կիլիկիո կաթողիկոս Կիրակոս Ա Աջապահյանը 1810–22-ին նորոգել է այն, վերանվանել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և աթոռանիստը փոխադրել այնտեղ (հս-արմ. կողմում պահպանվել են կաթողիկոսների տապանաքարերը): Սսի հայկ. եկեղեցիներից աղբյուրներում հիշատակվում են նաև Ս. Հռիփսիմեն, Ս. Հակոբը, Ս. Հոգին, Ս. Նշանը, Ս. Սիմեոնը, Ս. Նիկողայոսը, Ս. Ստեփանոսը (կոչվել է նաև Գունդստաբլի եկեղեցի), Ս. Մերկեռիոսը, Ս. Պողոս-Պետրոսը, Ս. Աթանագինեն: Միջնադարյան հայ դպրության և երաժշտագիտության կենտրոն *Դրազարկի վանքից* բացի Սսի մերձակայքում հիշատակվում են նաև Տեր Պողոսի վանքը և գրչության կենտրոն Մեծքարի (Մեծայր) վանքը, որտեղ 1175-ին ամփոփվել է Մլեհ իշխանապետի աճյունը: Սսի բարեգործ. հիմնարկներից հայտնի էր Զաբել թագուհու հիվանդանոցը, որի հիմնադրման (1241) մասին մարմարե քարի վրա պահպանվել է թագուհու արձանագրությունը:

Սսում եկեղեցիներ են ունեցել հույները, ջենովացիները, վենետիկցիները, խաչակիր ասպետները և ասորիները: Իգնատիոս Բ Ասորին 1244-ին Սսում հիմնել է կաթողիկոսարան՝ Ս. Պարսամա և Ս. Աստվածածին եկեղեցիներով: Սսի արվարձաններից մեկում գործել է ասոր. Ս. Պաքսեմատի վանքը:

Սիսը, հատկապես Հայոց կաթողիկոսությունն այդտեղ հաստատվելուց հետո, եղել է համահայկ. մշակույթի խոշոր կենտրոն: Կաթողիկոսարանում և մասնագիտացված բարձրագույն դպրոցներում (վարդապետարան-համալսարաններ), որոնցից մեծահամբավը եղել է *Ներսես Լամբրոնացու* հիմնադրած համալսարանը, կրթվել և գործել են ժամանակի նշանավոր

հայ գիտնականներ, հոգևորականներ, Հայոց կաթողիկոսներ: Հավաքվել, ուսումնասիրվել, բազմացվել և պատկերազարդվել են հազարավոր ձեռագրեր, ստեղծվել նորերը, թարգմանվել (հուն., լատ., ասոր., արաբ. ևն) աստվածաբան., գրական, պատմ. արժեքավոր երկեր: Ս. կ-ի սկզբ. շրջանում ծաղկում են ապրել Կիլիկյան Հայաստանի վանքերը, վարդապետարանները, գրչության և մանրանկարչության կենտրոնները (Դրազարկ, Սկևռա, Ակներ, Մեծքար ևն): Սսում են գումարվել դավան., համապետ. և համազգ. նշանակություն ունեցող ժողովներ (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*), որոնցից վերջին չորսը (1307, 1309, 1345, 1361)՝ Ս. կ-ի գոյության շրջանում:

Կաթողիկոսարանը գործուն մասնակցություն է ունեցել երկրի քաղ. կյանքին, Կիլիկյան Հայաստանի քաղ. իշխանությունների հետ մասնակցել է արտաքին մի շարք խնդիրների, հատկապես հայ-եգիպտ. հարաբերությունների կարգավորմանը: *Կոստանդին Դ Լամբրոնացին* 1323-ին մեկնել է Եգիպտոս և 15-ամյա հաշտություն կնքել Նասր սուլթանի հետ, իսկ *Հակոբ Բ Անավարզեցին* 1337-ին օգնել է Լևոն Ե-ին՝ եգիպտացիների հետ հաշտություն կնքելու: Ս. կ-ի միջեկեղեց. և եկեղեցաքաղ. հարաբերություններում կարևորագույն տեղ է գրավել հայ-հռոմ. եկեղեց. միության խնդիրը: Ս. կ-ի գոյության գրեթե ողջ ժամանակաշրջանն անցել է քաղ. ծանր և աննպաստ պայմաններում, հաճախակի են դարձել եգիպտ. մամլուքների և փոքրասիական թուրքմեն ցեղերի հարձակումները Կիլիկյան Հայաստանի և Սսի վրա: Սրվել են դավան. վեճերը Հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունն ու ծիսադավան. կարգերն անաղարտ պահելու կողմնակիցների և լատինամետ կիլիկյան հոգևորականության ու լատինադավանների միջև: Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միության հարցում հակասություններն ավելի են խորացել կիլիկյան հոգևորականության և *արևելյան վարդապետների* միջև. վերջիններս խիստ քննադատել են Սսի Հայոց կաթողիկոսների և լատինամետ հայ հոգևորականների քաղաքականությունը եկեղեցիների միության հարցում: Այդ շրջանի Հայոց կաթողիկոսներից ոմանք (Գրիգոր Է Անավարզեցի, *Կոստանդին Գ Կեսարացի, Մխիթար Ա Գռներցի* և ուր.) նահանջել են Հայ եկեղեցու ծիսադավան. դիրքերից՝ հուսալով Հայ եկեղեցին Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն ենթարկելու, լատ. ծիսադավան. նորամուծությունների և Արևմուտքին եկեղեց. լուրջ զիջումների գնով շահել կաթոլիկ Եվրոպայի և Հռոմի պապի քաղ. աջակցությունը մահմեդ. պետությունների ու արտաքին թշնամիների դեմ Կիլիկյան Հայաստանի մղած պայքարում: Կաթոլիկ եկեղեցին, օգտվելով դրանից, խոստումներից բացի ոչինչ չձեռնարկելով, լատինամետ հայ հոգևորականների և Հայոց արքունիքի, ինչպես նաև միաբարական շարժման (տես *Ունիթորություն*) միջոցով փորձել է իր ազդեցության տակ գցել Հայ եկեղեցին, ինչը նաև լուրջ սպառնալիք էր Հայոց պետականության համար Կիլիկյան Հայաստանում: Արևմուտքից քաղ. աջակցության ակնկալիքներով Ս. կ-ի լատինամետ քաղաքականությանն աջակցել, հաճախ էլ որպես նախաձեռնող է հանդես եկել Կիլիկիայի Հայոց արքունիքը: Վերջինս 1307-ի Սսի և 1316-ի *Ադանայի եկեղեցական ժողովների* լատինադավան որոշումները փորձել է բռնի ուժով պարտադրել ժողովրդին, բայց, հանդիպելով ժողովրդի և արևելյան վարդապետների անզիջում դիրքորոշմանը, ոչ մի արդյունքի չի հասել: Արքունիքի և Ս. կ-ի քաղաքականությանը և հատկապես 1307-ի Սսի ժողովի որոշումներին ընդդիմացել է նաև *Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունը* և 1311-ին խզել հարաբերությունները Ս. կ-ի հետ: Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների քաղաքականության դեմ անհաշտ պայքար են ծավալել նաև Սյունյաց վարդապետներն ու իշխանները: *Ստեփանոս Օրբելյանի* գլխավորությամբ Գրիգոր Է Անավարզեցուն գրած նշանավոր թղթում նրանք քննադատել են Հայոց կաթողիկոսի լատինամետ քաղաքականությունը և հորդորել չհեռանալ հայրենի սրբագործված ավանդներից: Չնայած Սսի Հայոց կաթողիկոսներից ոմանք (Կոստանդին Դ Լամբրոնացի, Հակոբ Բ Անավարզեցի, *Մեսրոպ Ա Արտազեցի*) ընդդիմացել են լատինամետությանը, այնուամենայնիվ հոգևորականության ազդեցիկ մասին, լատինադավան թագավորներին և իշխաններին հաջողվել է խարդավանքների, ճնշումների, դավադրությունների միջոցով չեզոքացնել նման փորձերը:

Ս. կ-ի վիճակն ավելի է վատթարացել Կիլիկիայի հայկ. թագավորության անկումից (1375) և Սսի վրա թուրքմեն ամիրա Ռամազանի արշավանքներից (1404) հետո: Հայոց կաթողիկոս *Կարապետ Ա Կեղեցին*, Կիլիկիայի կառավարիչ զորավար Կոստանդին Կիլիկեցին և Սսի կառավարիչ պարոն Կարապետը, ձգտելով Սսի բնակիչներին փրկել կոտորածներից, նրանց բոլոր իշխանների հետ գաղթեցրել են Կիպրոս և Եվրոպա: Քաղաքում մնացած Հայոց կաթողիկոսը և փոքրաթիվ բնակիչները, չկարողանալով դիմագրավել Ռամազանի զորքերին, 1404-ի հունիսի 6-ին անձնատուր են եղել: 1441-ի *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովի* որոշմամբ Կիլիկիայում մեկուսացած և հայ ժողովրդի համար քաղ. ու հոգևոր-կրոն. երբեմնի կենտրոնի նշանակությունը կորցրած, տնտեսապես քայքայված Մայր աթոռը Սսից տեղափոխվել է բուն Հայաստան և վերահաստատվել իր նախն. վայրում՝ *Վաղարշապատում*: 1446-ից Ս. կ. դարձել է նորահաստատ Կիլիկիո կաթողիկոսության (տես *Կաթողիկոսություն Մեծի Տանն Կիլիկիո*) աթոռանիստ կենտրոնը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսուան, Վնտ., 1885: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, 2, ԿՊ, 1912–14: Քեսեչյան Մ., Սիս-Մատյան, Բեյրութ, 1949: Անապատական, Համառօտ պատմութիւն հայ-լատին յարաբերութեանց սկզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

ՍՏԵՓԱՆԵ Խորեն, Ստեփանոս Ստեփանե, Ստեփանոս Ստեփանյանց, Իշխան Բագրատունի (1840, Թիֆլիս – 14.11.1900, Թիֆլիս), հոգևորական, մանկավարժ, խմբագիր, թարգմանիչ, բանաստեղծ: Ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը և Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը (1858): Սովորել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբ. ֆակ-ում (1858–62): 1872-ին ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա, 1880-ին՝ ծայրագույն վարդապետ, 1894-ին՝ եպիսկոպոս: 1882-ին նշանակվել է Ախալցխայի և Ախալքալաքի առաջնորդական փոխանորդ, 1887-ին՝ Սանկտ Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայոց հոգևոր հովիվ, 1895-ին՝ Աստրախանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ, 1896-ին՝ Ղրիմի Ս. Խաչ վանքի վանահայր: Զբաղվել է մանկավարժ. գործունեությամբ, հիմնել է Մարիամյան օրիորդաց վարժարանը, դասավանդել Թիֆլիսի 1-ին դասական գիմնազիայում, Վաղարշապատի ժառանգավորաց դպրոցում, Գևորգյան ճեմարանում, Շուշիի, Բաքվի դպրոցներում, եղել Երևանի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի թեմական ծխական դպրոցների տեսուչ, կարևոր դեր խաղացել հոգևոր կրթության կազմակերպման ու կատարելագործման ուղղությամբ: Հրատարակել և խմբագրել է «Հայկական աշխարհ» (1864–79), «Մանկավարժանոց» (1884–87) հանդեսները, եղել *«Արարատ»* ամսագրի խմբագիրը: Ազգ. բուռն գործունեության համար ցար. կառավարությունը հետապնդել է նրան և աքսորել Ղրիմի Ս. Խաչ վանքը: Ս. աշխարհաբարի է վերածել Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոցը», որն ընդարձակ առաջաբանով և հարուստ ծանոթագրություններով հրատարակել է 1889-ին Սանկտ Պետերբուրգում (վերահրտ.՝ 1897-ին): Ստեփանոս Ստեփանյանց և Իշխան Բագրատունի գրական կեղծանուններով բանաստեղծություններ է տպագրել ժամանակի հայկ. մամուլում, կատարել փոխադրություններ և թարգմանություններ: «Հայկական այբուբեն» (1870) ուսումնասիրությունում անդրադարձել է հայոց գրերի ստեղծման շարժառիթներին, չափազանց բարձր գնահատել Հայ եկեղեցու և հատկապես կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* դերն այդ գործում:

Գրկ. Գասպարյան Մ., Խորեն եպիսկոպոս Ստեփանեի մանկավարժական գործունեությունը, «Էջմիածին», 1960, № 5:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա ԴՎՆԵՑԻ (ծ.թ.անհտ, Դվին – 790), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 788-ից: Հաջորդել է *Եսայի Ա Եղիպատրուշեցուն*: Նրա հայրապետ. գործունեության մասին գրեթե ոչինչ չի ավանդված:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ա Դ-ուն հաջորդել է *Հովաբ Ա Դվնեցին*:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՂԱՎՆԻ, Ստեփանոս Բ Աղավնի Զաքարյան (1777, Պրուսա – 1853, Իզմիր), Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 1831–39 և 1840–41-ին: Եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1816-ին: Ս. Ա-ու պաշտոնավարության ընթացքում կատարվել են մի շարք կարևոր ձեռնարկումներ: 1834-ին Կ. Պոլսում բացվել է Ազգային հիվանդանոցը: 1832–38-ին նորոգվել է 16 եկեղեցի, կառուցվել են Թոփգափուի Ս. Նիկողայոս (1832), Գուզկունճուքի Ս. Լուսավորիչ (1835), Պեշիկթաշի Ս. Աստվածածին (1838) եկեղեցիները: Բացվել են Պեզճյան (Էյուպում), Ս. Սահակյան (Սամաթիայում), Ս. Ներսեսյան (Խասքյոյում) վարժարանները, Սկյուտարի ճեմարանը (1838): 1832-ին լույս է տեսել Կ. Պոլսի առաջին հայերեն թերթը՝ «Լրո գիր» անվամբ:

Ս. Ա. սատարել է Արմաշի վանքի վարժարանի գործունեությանը:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ ՌԸՇՏՈՒՆԻ, Ստեփանոս Բ Ռշտունեցի (ծ. թ. անհտ – 930), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 929-ից: Հաջորդել է *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցուն*: Ս. Բ Ռ. եղել է Վասպուրականի եպիսկոպոսներից: Նրա հայրապետ. գործունեության մասին գրեթե ոչինչ չի ավանդված:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Բ Ռ-ուն հաջորդել է *Թեոդորոս Ա Ռշտունին*:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ ՍԵՎԱՆՑԻ (ծ. թ. անհտ – 972), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 969-ից: Հաջորդել է *Վահան Ա Սյունեցուն*: Հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածը 969-ին Անիում ժողով է հրավիրել, որտեղ քննարկվել են Վահան Ա Սյունեցուն հասցեագրված մեղադրանքները: Վերջինս ժողովին չի մասնակցել, ապաստանել է Վասպուրականի Համազասպ-Աբուսահլ թագավորի մոտ: Ժողովը գահընկեց է հայտարարել Վահան Ա Սյունեցուն և կաթողիկոս ընտրել Սևանի վանահայր Ստեփանոսին: Գահազրկված կաթողիկոսը բանադրել է Անիի ժողովն ու նրա մասնակիցներին: 971-ին Ս. Գ Ս. Անիում մի նոր ժողով է գումարել, որի որոշմամբ երկու վարդապետների ուղեկցությամբ գնացել է Վասպուրական՝ բանակցելու Վահան Ա Սյունեցու և Աբուսահլի հետ: Սակայն վերջիններս Աղթամարում բանտարկել են Ս. Գ Ս-ուն և վարդապետներին: Որոշ ժամանակ անց երկու վարդապետներն ազատ են արձակվել, իսկ Ս. Գ Ս. փոխադրվել է Կոտորոց բերդ, որտեղ և վախճանվել է:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Գ Ս-ուն հաջորդել է *Խաչիկ Ա Արշարունին*:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Արթուր Կարապետյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ ՀՌՈՄԿԼԱՅԵՑԻ [ծ.թ.անհտ, գ. Խախ (Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառ) – 1293, Կահիրե], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1290-ից: Հաջորդել է *Կոստանդին Բ Կատուկեցուն*: Ուսանել է *Հռոմկլայի կաթողիկոսարանում*, դարձել անապատական: 1290-ին Կիլիկիայի Հեթում Բ թագավորի կամքով և *արևելյան վարդապետների* հավանությամբ գահընկեց արված Կոստանդին Բ Կատուկեցու փոխարեն ընտրվել է կաթողիկոս: Ս. Դ Հ. աթոռակալել և գործել է Հեթում Բ-ի և լատինադավան ուղղությանը հետևող Գրիգոր եպս. Անավարզեցու (ապագա կաթողիկոս) թելադրանքով, թեպետ երբեմն ընդդիմացել է լատինամետ քաղաքականությանը: 1291-ին Հեթում Բ թագավորը և Գրիգոր եպս. Անավարզեցին, առանց կաթողիկոսի մասնակցության և հավանության, ժողով են գումարել, որոշել Զատկի տոնը նշել լատինների հետ՝ ապրիլի 6-ին: Սակայն այդ որոշումը չի ընդունվել ո՛չ Հայաստանում, ո՛չ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանում:

1292-ին Հռոմկլան գրաված եգիպտ. զորքերը Ս. Դ Հ-ուն, 12 եպիսկոպոսների գերել և տարել են Կահիրե: 1293-ին, մեկ տարի բանտում մնալուց հետո, կաթողիկոսը վախճանվել է և հայ համայնքի ջանքերով ամփոփվել Կահիրեում:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Դ Հ-ուն հաջորդել է *Գրիգոր Է Անավարզեցին*:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Անապատական, Համառօտ պատմութիւն հայ-լատին յարաբերութեանց սկզբէն մինչև 1382, Անթիլիաս, 1981:

Արթուր Կարապետյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ, Կոստանդնուպոլսեցի (ծ. թ. անհտ, Սալմաստ – 1567), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1545-ից, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, մատենագիր: Հաջորդել է *Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացուն*: Կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսում, հմտացել լեզուների (պարսկ., թուրք., արաբ., լատ. են) ուսումնասիրության և աստվածաբանության մեջ: Պաշտոնավարել է Լեհաստանի հայկ. գաղթավայրերում: 1540-ին տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին, նշանակվել Մաղարդի (Երնջակ) Ս. Ստեփանոս վանքի դպրոցի րաբունապետ, ուսուցանել բազմաթիվ աշակերտների, հռչակվել «քաջ րաբունապետ»: Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացին 1541-ին նրան նշանակել է աթոռակից կաթողիկոս: Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվելով՝ Ս. Ե Ս. փորձել է բարձրացնել Մայր աթոռի հեղինակությունը, միաբանությունը համալրել կարող ուժերով, վերաբացել է հոգևոր վարժարանը, կատարել շին. աշխատանքներ, զբաղվել մատենագիտությամբ, մեկնել Հովհաննեսի Ավետարանը, գրել Քրիստոսի և ավետարանիչների վարքը, տաղեր («Եղուկ և վայ ինձ» են): Ս. Ե Ս. համարվում է XVII–XVIII դդ. ազգ. և մտավոր զարթոնքի նախակարապետը: Արծարծել է Հայաստանի ազատագրության հարցը, կապեր հաստատել հակաօսմանյան լիգա ստեղծելու միտումով գումարված Տրիտենդյան եկեղեց. ժողովի (1545) հետ: Արլ. Հայաստանը պարսկ. տիրապետությունից ազատագրելու հարցը քննարկելու նպատակով, 1547-ին Էջմիածնում հրավիրել է արևելահայ մելիքների («Տերանց հայոց») և բարձրաստիճան հոգևորականների գաղտնի խորհրդաժողով (տես *Էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677*): Նույն թվականին, իրեն աթոռակից նշանակելով Միքայել Սեբաստացուն, գլխավորել է Արլ. Հայաստանի մելիքների հանձնարարական նամակներով Արմ. Եվրոպա մեկնող պատվիրակությունը: 1548-ին ժամանել է Վենետիկ, այնուհետև՝ Հռոմ, բանակցություններ վարել Վենետիկի հանրապետության դոժի, Հռոմի Պողոս III և Հուլիոս III պապերի (1549–50), Հռոմեական սրբազան կայսրության կայսր Կարլ V-ի (1550) և Լեհաստանի թագավոր Սիգիզմունդ II Ավգուստի (1551) հետ: Հիասթափված արևմտաեվրոպ. տերությունների երկդիմի դիրքորոշումից՝ Լեհաստանի, Արմ. Ուկրաինայի և Ղրիմի հայկ. գաղթավայրերն այցելելուց հետո վերադարձել է Ս. Էջմիածին (1552):

Մայր աթոռի տնտ. վիճակը բարելավելու միտումով աթոռակից կաթողիկոսներ է նշանակել նաև Բարսեղ Գ Վաղարշապատցուն և Գրիգոր Բ Վաղարշապատցուն, սակայն թուլացել է կաթողիկոսարանի կենտրոնամետ քաղաքականությունը:

1552-ին Լվովում Ս. Ե Ս-ու վախճանվելու և իբր իր կտակի համաձայն այնտեղ կաթոլիկ. ծեսով թաղվելու մասին կարծիքը ժխտվում է Լվովի հիշատակարանի վկայություններով: Լվովի հայոց Մայր եկեղեցում նրա անունով կեղծ տապանաքարն ու արձանագրությունը հետապնդել են տեղի հայերին դավանափոխության մղելու նպատակ:

Կաթողիկոս. գահին Ս. Ե Ս-ուն հաջորդել է *Միքայել Ա Սեբաստացին*:

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Ստեփանոս Սալմաստեցի և Ստեփանոս Առնջեցի կաթողիկոսներու ժամանակագրությունը, «Սիոն», 1931, № 10: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Ե., 1959: Պետրովիչ Գ., Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի. կաթողիկոս Էջմիածնի, Վնտ., 1964:

Աղավնի Ութուջյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՑԻ, Լվովցի, Իլովացի (ծ. թ. անհտ, Լվով – 1689, Էջմիածին), աստվածաբան, թարգմանիչ, փիլիսոփա: Կրթությունն ստացել է Լվովում, տիրապետել լատիներենին և լեհերենին: 1630-ական թթ. տեղափոխվել է Էջմիածին, ձեռնադրվել վարդապետ: Մասնակցել է մտավոր-գրական շարժմանը՝ վաստակելով «քաջ հռետորի», «անհաղթ փիլիսոփայի» և «ներհուն թարգմանչի» համբավ:

1651-ին լեհերենից թարգմանել է XV դ. կազմված և կաթոլիկ երկրներում տարածված «*Հայելի վարուց*» բարոյախրատական գրույցների ժողովածուն (հրտ. «Գիրք հայելի վարուց որ ասի հարանց վարք», 1702), 1660-ին՝ I դ. հրեա պատմիչ Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական պատերազմի մասին» գիրքը (հրտ. «Գիրք պատմութեանց Յովսեպոս Եբրայեցւոյ արաբեալ յաղագս պատերազմի Հրէից ընդ Հռովմայեցիս, և աւերման Երուսաղէմի», 1787): Ս. Լ. լատ-ից թարգմանել է Պրոկլ Դիադոխոսի «Գիրք պատճառաց»-ը (մոտ 1660, հրտ. «Գրքուկ որ կոչի պատճառաց», 1750), որը հայկ. դպրոցներում օգտագործվել է որպես փիլիսոփայության դասագիրք: Ս. Լ-ուն է պատկանում *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս երկնայնոցն քահանայապետութեանց», «Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեանց», «Յաղագս աստուածային անուանց», «Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան» աշխատությունների, 11 «Թղթերի», «Պատմութեան» և նշված աշխատությունների՝ Մաքսիմիոս Խոստովանողի կատարած մեկնությունների թարգմանությունները (թրգմ. լատ., մինչև 1662, Մատենադարան, ձեռ. № 110): Նշված գործերը դեռ VIII դ. հուն-ից թարգմանել էր *Ստեփանոս Սյունեցին*, սակայն թարգմանությունը թերի էր և դժվարամատչելի: Դիոնիսիոս Արիոպագացու երկերը Ս. Լ. բաժանել է գլուխների, յուրաքանչյուր գլխի բուն շարադրանքից առաջ համառոտակի ներկայացրել դրա բովանդակությունը, լրացրել Մաքսիմիոս Խոստովանողի մեկնությունները: Ենթադրվում է, որ Ս. Լ. է լատ-ից թարգմանել Արիստոտելի «Հոգու մասին» աշխատությունը: Լատ-ից վերաթարգմանել է նաև Հովհան Անգլիացու «Համառօտ հաւաքումն յաղագս հոգւոյ» երկը (մինչև 1668, Մատենադարան, ձեռ. № 606), որը 1337-ին թարգմանել էր Հակոբ Քռնեցին: Ս. Լ-ու թարգմանչական բեղուն գործունեության ամենալուրջ արգասիքը Արիստոտելի «Մետաֆիզիկա»-ի թարգմանությունն է (թրգմ. լատ., մինչև

ՍՏԵՓԱՆՈՍ

1675, Մատենադարան, ձեռ. № 10032), որը մինչ այդ թարգմանվել էր միայն արաբ. և լատ.: Ս. Լ. XVII դ. հայ տպագրիչ *Ոսկան Երևանցու* պատվերով լատ-ից թարգմանել է նաև «Իմաստութիւն Սիրաքայ» (մինչև 1666, Մատենադարան, ձեռ. № 705, սակայն ուշացման պատճառով չի մտել Աստվածաշնչի ոսկանյան հրատարակության մեջ, ուստի Ոսկան Երևանցին այնտեղ զետեղել է նույնի իր թարգմանությունը), «Ղուրան» (մինչև 1680, Մատենադարան, ձեռ. № 3109), «Բուրաստան աղօթից» (Մատենադարան, ձեռ. № 553, հրտ. 1685) և այլ գործեր: Նրա բանաստեղծ. փայլուն ձիրքի վկայությունն են № 553 ձեռագրում սփռված թարգմանական չափածո ստեղծագործությունները, որոնցից հատկանշական է «Երգ ոտանաւոր առ Յիսուս Քրիստոս արարեալ սրբոյն Բեռնարտոսի» ծավալուն ստեղծագործությունը (49 քառատող):

Ս. Լ. թողել է նաև ինքնուրույն աշխատություններ, որոնցից ամենաարժեքավորը «Բանք իմաստասիրականք և աստուածաբանականք...» ծավալուն բառարանն է (մինչև 1662, Մատենադարան, ձեռ. № 110): Բառարանում տրված են ժամանակի աստվածաբան., փիլ., գեղագիտ., բարոյագիտ. առավել կարևոր հասկացությունները՝ տարբեր աղբյուրներից քաղված բացատրություններով: Կրոնադավանաբան. և եկեղեցիների փոխհարաբերության հարցերում, ի տարբերություն միարարականների (տես *Ունիթորություն*) ու հակամիարարականների, ունեցել է փոխզիջողական դիրքորոշում:

Գրկ. Ակինյան Ն., Ստեփանոս վարդապետ Լեհացի, ՀԱ, 1912, № 1–2: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պր. 5, Անթիլիաս, 1951: Գրիգորյան Գ., Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական բառարանը, ՊԲՀ, 1975, № 2: Թարվերդյան Յու., Ստեփանոս Լեհացու փիլիսոփայական հայացքները, Ե., 1979: Հայելի վարուց, աշխատասիր. Գ. Տեր-Դավթյանի, Ե., 1994: Միրզոյան Հ., XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Ե., 1983:

Հրաչ Միրզոյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱ, սուրբ Ստեփանոս Նախավկա (Ստեփանոս անունը հուն. է, նշանակում է պսակ), I դարի քրիստոնյա, հելլենական հրեա. անդրանիկ վկան, որն իր արյունը թափեց՝ Հիսուս Քրիստոսին Աստծո Որդի վկայելով: Մեկը Հիսուսի յոթանասուն (կամ յոթանասուներկու) աշակերտներից, որին, ուրիշ վեց հոգիների հետ, նախնական եկեղեցին Պետրոս առաքյալի առաջնորդությամբ կարգեց եկեղեցու սեղանի սպասավոր (սարկավագ):

Սուրբ Գիրքը Ս. Ն-ի մասին վկայում է, որ նա լցված էր աստվածային «շնորհներով և զորությամբ», «... ժողովրդի մեջ զարմանալի գործեր և մեծամեծ նշաններ էր անում» (Գործք 6.8): Սուրբ Հոգու զորությամբ քարոզել է Հիսուս Քրիստոսին, ինչի պատճառով արտասահմանից եկած հրեաները Ս. Ն-ի դեմ են գրգռել Երուսաղեմի հրեա ժողովրդին, քահանաներին ու օրենսգետներին և նրան հանձնել բարձրագույն ատյանին: «Եվ բերեցին կանգնեցրին սուտ վկաներ, որոնք ասում էին. «Այս մարդը չի դադարում հայհոյական խոսքեր ասել այս սուրբ տեղի և օրենքի դեմ...»... Եվ բոլոր նրանք, որ նստած էին ատյանում, նրան նայելով՝ տեսան, որ նրա երեսը հրեշտակի երեսի նման էր» (Գործք 6.13–15):

Ի պատասխան այդ բանսարկության՝ Ս. Ն. ատյանում սկսել է Սուրբ Հոգով մեկնել Հին կտակարանը, թե՝ բոլոր մարգարեները նախապես վկայել են Արդարի՝ Մեսիայի՝ Հիսուս Քրիստոսի գալուստը: Եվ եզրափակելով՝ ասել է. «Ձեր հայրերը մարգարեներից որի՞ն չհալածեցին: Եվ սպանեցին նրանց, որոնք նախօրոք պատմեցին Արդարի գալստյան մասին, որի մատնիչներն ու սպանողները եղաք դուք այժմ, դուք, որ հրեշտակների հրամանների միջոցով օրենքն ստացաք, բայց այն չպահեցիք» (Գործք 7.52–53):

Ս. Ն-ին քարկոծելով սպանել են Երուսաղեմի շրջակայքում, երբ նա բացականչել է. «Ահա տեսնում եմ երկինքը բացված և մարդու Որդուն, որ կանգնած է Աստծո աջ կողմը» (Գործք 7.55): Ս. Ն., Աստծուց թողություն խնդրելով իրեն քարկոծողների համար, մեռել է (Գործք 7.59): Նրա սպանությանն ականատես և կամակից Սողոսը (ապագա Պողոս առաքյալը) հետագայում, դարձի գալուց հետո, գրել է. «Եվ երբ թափվում էր քո վկայի Ստեփանոսի արյունը, ես ինքս էի, որ նրա մոտ էի կանգնել և համաձայն էի լինում նրա սպանմանը. և նրան սպանողների զգեստներն էի պահում» (Գործք 22.20):

Ըստ վկայագիրների՝ Ս. Ն-ին թաղել են Գամաղիելը (Պողոս առաքյալի ուսուցիչը) և Նիկոդեմոսը (Հիսուսի ծածուկ աշակերտներից)՝ իրենց ագարակում, որտեղ հետագայում թաղել են նաև նրանց: Այնուհետև Ս. Ն-ի տապանակը Հուլիանե իշխանուհին (նահ. IV դ. սկզբին) ամփոփել է Կ. Պոլսում: Հետագայում նրա մասունքները տեղափոխվել են Վենետիկ և դրվել Ս. Գևորգ կղզու Մայր եկեղեցու մեջ, որտեղ ամեն տարի տոնվում է սուրբի հիշատակը:

Հայ եկեղեցին ս. Ս. Ն-ի հիշատակը նշում է Ավագ տոների հետ՝ դեկտ. 25-ին կամ հաջորդ օրը (եթե դեկտ. 25-ը կիրակի կամ պահոց է լինում), հունադավան եկեղեցիները՝ դեկտ. 27-ին և օգոստ. 2-ին, Կաթոլիկ եկեղեցին՝ դեկտ. 26-ին, մայիսի 7-ին և օգոստ. 3-ին:

Ս. Ն. անդրանիկ վկան է, որն իր նահատակությամբ նմանվում է Հիսուսին՝ ճանապարհ բացելով հետագա վկաների ու մարտիրոսների համար: Եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները ներբողյաններ են հյուսել ս. Ս. Ն-ի մասին, որոնցից նշանավոր են Եփրեմ Ասորու, Պրոկղի, Գրիգոր Նյուսացու, Օգոստինոսի ներբողյան-ճառերը:

Ս. Ն-ի անունով Հայաստանում վանքեր ու մատուռներ են կառուցվել, որոնցից նշանավոր են Ջուղայի Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Աստապատի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.7, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Բառարան սուրբ գրոց, ԿՊ, 1881: Սուրբերու կեանքը (ժող.), 3 հտ., Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Աստվածաշնչական սուրբեր, Ե., 1997:

Լևոն Սարգսյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱ, Ստեփանյան – 31.10.1739, (12.8. 1670, Կամենից Պոդոլսկ Ստանիսլավով), աստվածաբան, քարոզիչ, բառարանագիր, ժամանակագիր: Նախն. կրթությունն ստացել է Կամենիցում, ապա ավարտել Լվովի Հայոց հոգևոր բարձրագույն դպրանոցը, 1691-ից սովորել է Հռոմի Ուրբանյան դպրանոցում, ստացել աստվածաբանության ու փիլ-յան դոկտորի աստիճան, ձեռնադրվել քահանա: 1701-ին վերադարձել է Լեհաստան, պաշտոնավարել Կամենիցում, Ստանիսլավովում, եղել հայ կաթոլիկ համայնքների հոգևոր հովիվ, ավագերեց, եպիսկոպոս, 1713-ից՝ Լվովի թեմի առաջնորդական փոխանորդ: Ծավալել է մշակութ., մանկավարժ., ազգ-եկեղեց. բուռն գործունեություն: Բարենորոգել է հայկ. եկեղեցիները, ստեղծել «կտրիճավորաց եղբայրություններ», նրանց համար գրել կանոններ: Ս. Ռ. անձնական սերտ կապեր ու նամակագրություն է ունեցել *Մխիթար Սեբաստացու*, Իսրայել Օրու, Խաչատուր Կարնեցու, կոմս Ստ. Շահրիմանյանի ու նրա որդիների, Թովմա Վանանդեցու և հայազգի այլ գործիչների հետ: Ս.Ռ. եղել է լեհահայ գաղութի հայալեզու վերջին մեծ գործիչը: Գրել է «Բարոյական աստուածաբանութիւն», «Տրամաբանութիւն և փիլիսոփայութիւն», «Յաղագս շրջանի և ծառագայթին պատճառի» երկերը, ձեռնամուխ եղել հայ կաթոլիկ եկեղեցու համար Վ. արք. Հունանյանի խմբագրած, լատինաբանություններով խիստ աղճատված Մաշտոց, Պատարագամատույց, Տոնացույց ժողովածուները հայացնելու, խմբագրելու և հրատարակության պատրաստելու գործին: Հայրենակիցների համար լատ-ից հայերեն է թարգմանել «Դուռն ողորմութեան Աստուծոյ...» (1702) աղոթամատույցը, իտալացի աստվածաբան, կարդինալ Ռոբերտոս Բելարմինոսի «Մեկնութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան» երկը: Ս. Ռ-ի գրչին է պատկանում նաև «Յաղագս հերետիկոսութեանց» աշխատությունը, որը դեռևս չի հայտնաբերվել:

Լինելով մեծ ազգասեր ու արևմտաեվրոպ. լուսավոր. նոր գաղափարների կրող՝ նա ազգի պահպանման ու փրկության հիմն. գործոններից մեկը համարել է կրթությունն ու լուսավորությունը: Այդ նպատակով գիտ. աշխատություններ է գրել ոչ թե ուծացող իր հայրենակիցների համար, որոնց ճակատագիրն արդեն որոշված է համարել, այլ «յօգուտ Հայաստանեայցն եղբարց»: 1718-ին ավարտել է «Քերականութիւն... ըստ իսկական ոճոյն լեզուին հայոց...» աշխատությունը (անտիպ), որի ձեռագիր ընդօրինակումները պահվում են աշխարհի մի շարք մատենադարաններում: Ս. Ռ-ի հեղինակած «Ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանք եկեղեցականքը» (հրտ. 1964) հայ մատենագրության մեջ պահպանված միակ աշխատությունն է, որտեղ նա ժամանակագր. կարգով՝ I դարից (Քրիստոսի ծննդից) մինչև 1739-ը ընդգրկող հատվածում, ներկայացրել է ընդհանուր և, մասնավորապես, Հայ եկեղեցու պատմությունը, Հայաստանում ու Լեհաստանում կատարված կարևորագույն դեպքերն ու իրադարձությունները: Լեհահայոց եկեղեցուն ու նրա կաթոլիկացման պատմությանը նվիրված հատվածները հրատարակել է Ղ. Ալիշանը («Կամենից», 1896), իսկ հայոց պատմությանն ու եկեղեցունը՝ Հ. Ոսկյանը («Ժամանակագրութիւն», 1964): Ս. Ռ-ի նշանավոր աշխատություններից է «Գանձարան հայոց լեզվի կամ

Բառգիրք Ստեփանեան» հայ-լատ., լատ.-հայ., հայ մատենագրության վրա հիմնված հայերեն բառերի, դրանց մեկնաբանությունների ու բացատրությունների երկհատոր բառարանը: Ըստ իր «Նամականու», նա սկսել է Բառգրքի վրա աշխատել 1700-ից, ավելի քան 30 տարի: Միջոցներ չլինելու պատճառով չի կարողացել հրատարակել: Ձեռագիր ութ ընդօրինակումները, ինչպես և նրա մյուս անտիպ երկերը, պահվում են Վենետիկի, Վիեննայի, Զմմառի, Վատիկանի, Կրակովի և այլ մատենադարաններում:

Գրկ. Ճանաշյան Մ., Ստեփանոս Ռոշքյանի բառարանը, «Բազմավեպ», 1955, էջ 129, 185, 249: Ոսկյան Հ., Ստեփանոս վարդապետ Ռոշքա, ՀԱ., 1965–1967: Բարսեղյան Բ., Լեհահայության մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV–XIX դդ., Ե., 1992:

Բելլա Բարսեղյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ (նահ. 1387), նոր վկա: Սեբաստիա քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցու վանահայր, արքեպիսկոպոս: Մահմեդականների կողմից չարախոսվել է՝ իբրև մասնակից Սեբաստիա քաղաքի սելջուկ տիրակալ Բուրհանեդդին սուլթանի դեմ ծագած ապստամբության: Ս. Ս., կաշառքով ազատելով Ս. Նշան եկեղեցու բոլոր վանականներին, ինքը երկու ավագագույն աբեղաների՝ Սեղբեստրոսի և Թորոսի հետ ներկայացել է Բուրհանեդդինին: Վերջինս պահանջել է, որ սրանք ուրանան Քրիստոսին: Մերժելով՝ երեքն էլ գլխատվել են հունիսի 23-ին:

Գրկ. Յայսմավուրք, ԿՊ, 1730: Հայոց նոր վկաները, Վաղ-պատ (ժող.), 1903, էջ 137–148:

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑԻ, Ստեփանոս Քերթող, Ստեփանոս Սյունեցի երկրորդ (660/670, Դվին – 21.7.735, թաղված է Թանահատի վանքում), մատենագիր, աստվածաբան, մեկնիչ, թարգմանիչ, քերական, երաժիշտ, բանաստեղծ: Նրան կոչել են «Սիւն երկնի, խարիսխ հաւատոյ»: Դվինի կաթողիկոսարանի ավագերեցի որդին: Սովորել է Դվինի կաթողիկոսարանի, Մաքենյաց վանքի դպրոցներում, Սյունիքի վարդապետարանում, աշակերտել *Սողոմոն Մաքենացուն*, *Մովսես Քերթողին*: Կ. Պոլսում սովորել է հուն., լատ., ուսումնասիրել աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, երաժշտություն և այլ գիտություններ: Ուսումը կատարելագործելու նպատակով ուսումնակից ընկերոջ՝ քահանա Գրիգոր Այրիվանեցու հետ մեկնել է Աթենք (մոտ 710-ին): Գալով Կ. Պոլիս (712)՝ Դավիթ Հյուպատոսի հետ ձեռնամուխ է եղել մի շարք երկերի հայացմանը: 728-ին վերադարձել է Հայաստան և մինչև 735-ը դասավանդել Դվինի կաթողիկոսարանի դպրոցում, զբաղվել մատենագրությամբ: 735-ին կարգվել է Սյունյաց եպիսկոպոս: Սպանվել է մի կնոջ ձեռքով, որին հանդիմանել է քարոզի ժամանակ:

Ս. Ս. թողել է մեծածավալ ժառանգություն՝ մեկնաբան., դավանաբան. աշխատություններ, թարգման. երկեր, հոգևոր երգեր, տաղեր: Նրա անունով մեզ են հասել «Մեկնութիւն չորից Աւետարանչացն» (731), «Պատճառք և թելադրութիւնք Առաջին տեսլեանն Եզեկիելի», «Մեկնութիւն Դանիէլի», «Մեկնութիւն Յոբայ», «Մեկնութիւն Արարածոց», «Մեկնութիւն քերականին» (հրտ. 1915), «Մեկնութիւն ժամակարգութեան» (հրտ. 1915–16):

«Ժամակարգութեան» մեկնության նպատակն է եղել ոչ միայն բացատրել ծիս. պարագաների խորհուրդը, այլև պահպանել ծիսակարգի հնավանդ մաքրությունն ու ազգ. նկարագիրը՝ զերծ մնալով օտարամուծություններից: Մեկնությունը հայտնի է ընդարձակ և համառոտ տարբերակներով: Դավանաբան. հայեցակետից ուշագրավ է Պատարագի Երից սրբասացությանը («Երգ Երեքսրբենի») նվիրված Դ գլուխը, որտեղ հեղինակը հաստատում է «խաչեցար» ասելու Հայ եկեղեցու առաքելավանդ տեսակետը. «Սուրբ Աստուած, Սուրբ և Հզօր, Սուրբ և Անմահ, որ խաչեցար վասն մեր»: Ս. Ս. «Սուրբ Աստուած»-ի «խաչեցար» հավելմանը, համաձայն արևելաքրիստ. վարդապետության, տալիս է քրիստոսաբան. մեկնություն և այդ տեսակետը հիմնավորում նրանով, որ Կույսից մարմնացած Բանը Աստված է. երեք անգամ կրկնվող «սուրբ» բառը խորհրդանշում է Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունը, հզորությունը և անմահությունը: Դրանով հեղինակը Երից սրբասացության բանաձևն ընկալում և վավերացնում է որպես ծիսական պահի համար կանխասահմանված հայտնութենական իրողություն, որի նպատակը դավան. ճշմարտությունների հաստատագրումն է: Ս. Ս-ու «Մեկնութիւն ժամակարգութեան», ինչպես և «Ի խորհուրդ Եկեղեցւոյ», «Խորհուրդ եւ կարգաւորութիւն Եկեղեցւոյ», «Պատճառ հիմնարկութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյ» երկերը հետաքրքրական են եկեղեց. արարողակարգին առնչակից պատարագների տեսական բովանդակության ուսումնասիրման, եկեղեց. ճարտ-յան առանձին

1

2

3

5

4

«Սանդղկավանքի Ավետարան» 1. Մեկ էջ 1053-ին Սանդղկավանքում Հովհաննես Սանդղկավանեցու ընդօրինակած և ծաղկած «Սանդղկավանքի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 3793): 2. «Ղուկաս ավետարանիչ», մանրանկար «Սանդղկավանքի Ավետարան»-ից: 3. **«Սասնա ծռեր»** Դրվագ «Սասնա ծռեր» էպոսի պաշտպանակից, Հ. Կոջոյան (1935, ՀԱՊ, Երևան): 4. **Սատանա** «Սատանան և չարի իշխանությունը», խճանկար (XIII դ., Ֆլորենցիա): 5. **Սարգիս** «Ս. Սարգիս զորավար», մանրանկար XVI–XVII դդ. Հայսմավուրքից (Մատենադարան, ձեռ. № 7478):

14.2.

1

2

Սարգիս Պիծակ. *1. «Ոտնլվա», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիծակի ծաղկած «Արքունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786): 2. «Ավետում» և «Տեառնընդառաջ», մանրանկար «Արքունական Ավետարան»-ից: 3. Ինքնանկար, «Մատթեոս ավետարանիչ», «Հակոբ կաթողիկոս», մանրանկարներ 1338-ին Սարգիս Պիծակի ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 2627): 4. «Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոքորոն», Հովհաննեսի Ավետարանի տիտղոսաթերթը, ծաղկող՝ Սարգիս Պիծակ (Մատենադարան, ձեռ. № 10449):*

3

4

14.3.

1

2

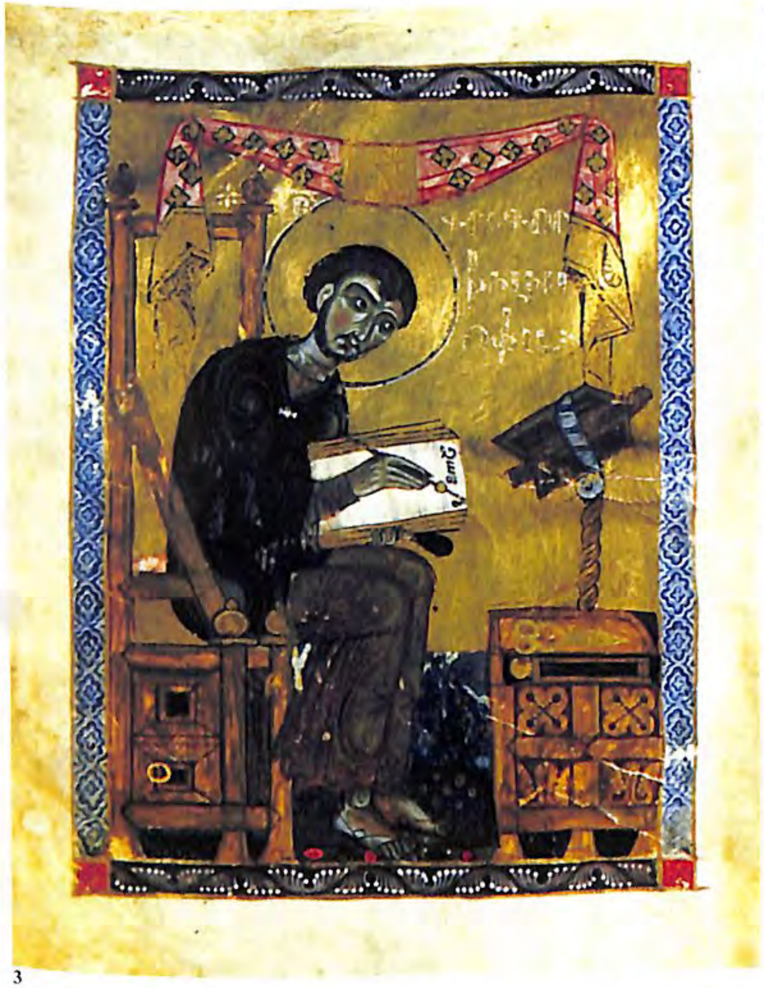

3

4

5

*1. Սեղան. Էջմիածնի Մայր տաճարի Ավագ սեղանի առաջամասը: 2. Սևանավանքը (X դ.) արլ-ից: 3. Սկևռա. «Ս. Գրիգոր Նարեկացի», մանրանկար 1173-ին Սկևռայում Գրիգոր Մլիճեցու ծաղկած «Մատյան ողբերգության» ձեռագրից (Մատենադարան, ձեռ. № 1568): **«Սկևռայի Ավետարան».** 4. «Հովհաննես ավետարանիչ», մանրանկար 1197-ին պատկերազարդված «Սկևռայի Ավետարան»-ից (գտնվում է Լեհաստանի Գնիեզնո քաղաքում): 5. Մարկոսի Ավետարանի սկզբնաթերթը «Սկևռայի Ավետարան»-ից:*

14.4.

1

2

«Սմբատ Սպարապետի Ավետարան». 1. «Մարկոս ավետարանիչ», մանրանկար XIII դ. 60–70-ական թթ. Կիլիկիայում ընդօրինակված «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 2. «Համբարձում», մանրանկար «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից: 3. **Սյունի վանք.** Սիսիանի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (670–689) հս-արմ-ից: 4. **Սյունյաց թեմի** առաջնորդանիստ Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 5. **Սպահանի թեմի** առաջնորդանիստ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքը:

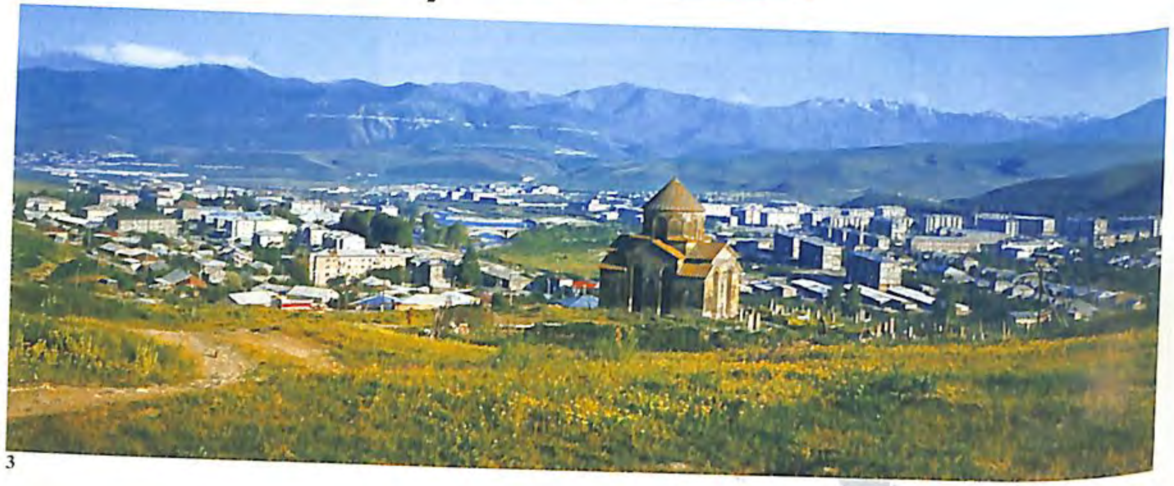
3

4

5

14.5.

1

2

3

Սպաս ե կ ե ղ ե ց ա կ ա ն. 1. Սկիհ, 1623, Էգիրնե, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 2. Սկիհի ծածկոց, 1754 (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Բուրվառ, XVIII դ., Վաղարշապատ, արծաթ (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 4. Խաչ ս. Սեղանի, XVIII դ., Վասպուրական, արծաթ, մարջաններ (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 5. Աշտանակ, 1872, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 6. Կանթեղ, 1734, Ամստերդամ, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 7. Կանթեղ, 1870, Ակն, արծաթ, ոսկի (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան):

4

5

6

7

1

2

3

4

5

6

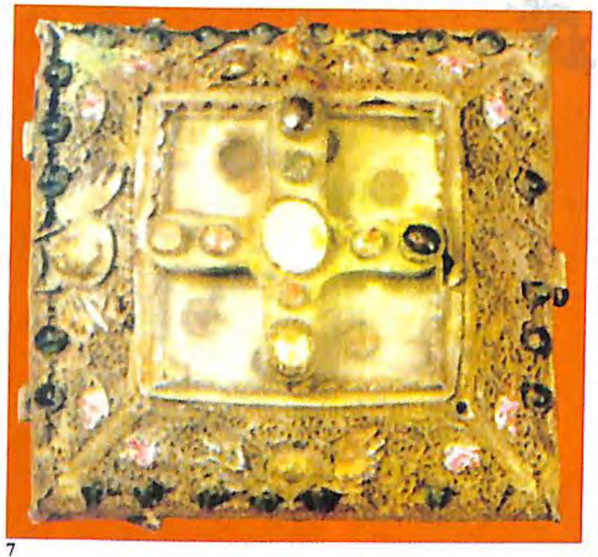
7

Սպասք եկեղեցական. 1. Քշոց, 1765, Լիմ, Վասպուրական, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 2. Խնկաման-տապանակ, XVIII դ., Ակն, արծաթ, գունավոր ապակի (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): 3. Խնկանոց, 1721, Աստապատ, արծաթ [illegible] նա-վոր ապակի (Էջմիածնի [illegible] ր-ճարի թանգարան): 4. Ս [illegible] ե-Լուսավորչի խաչվառը, [illegible] տարս (Ա. և Մ. Մանուկյա[illegible] գան-ձատուն, Էջմիածին): 5. Ս. Սեղանի գոգնոց, XVIII դ., փայտ, արծաթ, մահուդ (Հին վեհարան, Էջմիածին): 6. Ցողման սրվակ, XVIII դ., Տրապիզոն, արծաթ (Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարան): 7. Մատնատուփ խաչով, XIV–XVIII դդ. (Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին):

1

3

1. Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցին (1321) Հս-արմ-ից: 2. Ստեփանոս Նախավկա. «Ս. Ստեփանոս Նախավկա», մանրանկար 1450-ին Արծկեում Մինասի ծաղկած Ճաշոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 982): 3. Սրբապատկեր. «Տիրամայրը Մանկան հետ», պատկերված են նաև ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Հովհաննես Մկրտիչը, տասներկու առաքյալները, անհայտ նկարչի սրբանկար (XVIII դ., Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն. 4. «Քրիստոսի Ծնունդը», մանրանկար 1318-ին Գլաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած «Եսայի Նչեցու Աստվածաշնչից» (Մատենադարան, ձեռ. № 206): 5. «Ծնունդ», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիծակի պատկերազարդած «Արքունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786):

2

4

5

1

2

3

4

Սուրբ Հոգի. *1. «Հոգեգալուստ», մանրանկար «Մոգնու Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 2. «Հոգեգալուստ», մանրանկար Սիմեոն Արճիշեցու 1305-ին պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 2744):* ***Սուրխաթի Ս. Խաչ վանք.*** *3. «Աստվածամայրը և Աբրահամը», մանրանկար 1332-ին Սուրխաթում Գրիգոր Սուքիասանցի պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 7664): 4.* ***«Վասակ իշխանի Ավետարան».*** *«Քրիստոսը և Աստվածամայրը հովանավորում են ծնրադիր Վասակ իշխանին և նրա զավակներին», մանրանկար XIII դ. պատկերազարդված «Վասակ իշխանի Ավետարան»-ից (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2568):*

մասերի աստվածաբան. բացատրության, այսինքն՝ խորհրդանշանի աստվածաբանության համար: «Մեկնութիւն չորից Աւետարանչացն»-ը Սյունյաց մեկնողական դպրոցի հին շրջանի մեզ հասած միակ ամբողջ. երկն է: Երկար ժամանակ այն կորած է համարվել: 1917-ին Գարեգին եպս. Հովսեփյանը (Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս *Գարեգին Ա Հովսեփյան*) գտել է 1155-ին գրված մի ձեռագրում: Ս. Ս. մեկնությունը գրել է *Դավիթ Ա Արամոնեցու* պատվերով: Նա մեկնել է Ավետարանի «դժվարապատում» բառերն ու խոսքերը, կատարել բնագրային ճշգրտումներ: Այս սկզբունքով մեկնել է Մատթեոսի Ավետարանը, ապա մյուս երեքի՝ Մարկոսի, Ղուկասի, Հովհաննեսի Ավետարանների այն հատվածները, որոնք չեն եղել Մատթեոսի Ավետարանում: Մատթեոսի, Մարկոսի (մեկնված է միայն 14-րդ գլխի 53 համարը), Ղուկասի, Հովհաննեսի Ավետարանների մեկնությունները պահվում են Մատենադարանում (ձեռ. № 5551, Հովհաննեսինը նաև՝ ձեռ. №№ 1349, 1350, 2520, 9372) և Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատանը (ձեռ. № 1046):

«Վասն անապականութեան մարմնոյն Քրիստոսի» դավանաբան. աշխատությունը տեսականից զատ ունի նաև աղբյուրագիտ. նշանակություն: Այստեղ ուշագրավ վկայություններ են բերված ոչ միայն Ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր հայրերի, այլև Հայ առաքելական եկեղեցու երևելի ներկայացուցիչներ Պետրոս Սյունեցու, Դավիթ Հարքացու, Հովհան Կարնեցու, Հովհաննես Գ Օձնեցու, Հովհան Մայրավանեցու *անապականության* խնդրին վերաբերող դավանաբան. գործերից («Արարատ», 1902): Ս. Ս. գրել է նաև Կ. Պոլսի պատրիարք Գերմանոսին, Անտիոքի պատրիարքին, Աղվանքի վարդապետներին ուղղված դավանաբան. բնույթի պատասխան թղթեր՝ «Պատասխանի թղթոյն Գերմանոսի», «Պատասխանի թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի» (զետեղվել են «Գիրք թղթոց»-ում, էջ 323–334, 373–395), «Պատասխանի առ վարդապետսն Աղուանից»:

Ս. Ս. որպես բանաստեղծ-երաժիշտ, շարականագիր հիշատակվել է միջնադարյան տարբեր աղբյուրներում: Նրան են վերագրվել շարականների ամբողջ. շարքեր (օր., «Մարտիրոսաց և ննջեցելոցը»), Հարության Ավագ օրհնությունները, սուրբ Խաչին նվիրված տաղեր ևն, ինչպես և Հինանց և պահոց ստողոգիական սաղմոսները, որոնք հետագայում զետեղվել են Մանրուսում ժողովածուներում և Հարատևել: Ս. Ս-ու՝ որպես ակնառու երաժիշտ-տեսաբանի անվան հետ են կապվել մի շարք կարևոր տեղաշարժեր և բարեփոխումներ. *ութձայն* համակարգի տեսական իմաստավորում և բարեկարգում, կանոնի ժանրի վավերացում, խազերի կիրառման նախն. փորձեր (տես *Խազագրություն*): Դիոնիսիոս Թրակացու «Մեկնութիւն քերականին» երկասիրության մեջ Ս. Ս. ի մի է բերել V–VII դդ. երաժշտ. գեղագիտությանը վերաբերող Դավիթ Անհաղթի, Դավիթ Քերականի և իր ուսուցիչ Մովսես եպս. Սյունեցու ձեռքբերումները՝ հարստացնելով այդ բնագավառն իր դիտարկումներով և դատողություններով: Աշխատության մեջ նա անդրադարձել է երաժշտ. արվեստի դասակարգման, գեղ. կերպարի ստեղծման ձևերի, միջոցների ու հնարանքների, գուսան. ու հոգևոր երաժշտության փոխհարաբերության և այլ հարցերի:

Վաղ միջնադարի ազգ. մշակույթի զարգացման ոլորտում հատկանշական է Ս. Ս-ու թարգման. գործունեությունը: Դավիթ Հյուպատոսի մասնակցությամբ նա թարգմանել է *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս երկնայնոցն քահանայապետութեանց», «Յաղագս եկեղեցական քահանայապետութեանց», «Յաղագս աստուածային անուանց» ևն (712, հրտ. 1987), *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* «Գիրք պարապմանց» (715, հրտ. 1717), Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» (719, հրտ. 1889) երկերը: Արժեքավոր են նաև Ս. Ս-ու թարգմանած *Աթանաս Ալեքսանդրացու* ճառերը (զետեղված են Աթանաս Ալեքսանդրացու երկերի ժող-ի մեջ, հրտ. 1899), Գեորգ Պիսիդեսի «Յաղագս Վեցօրեայ արարչութեան» չափածո երկը, որը նա վերածել է արձակի (հրտ. 1806)):

Երկ. Մեկնութիւն չորից Աւետարանչացն, Ե., 1994 (աշխատասիր. Գարեգին Ա Հովսեփյան կաթողիկոսի):

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հուշիկք հայրենեաց Հայոց, հ. 1, Վնն., 1920: Զարբհանալյան Գ., Պատմութիւն հայ հին դպրութեան, Վնտ., 1932: Թահմիզյան Ն., Սյունեցի համանուն երկու երաժիշտներ և Հարության Ավագ օրհնությունները, «Էջմիածին», 1973, № 2: Հակոբյան Գ., Շարականների ժանրը հայ միջնադարյան գրականության մեջ (V–XV դդ.), Ե., 1980: Պետրոսյան Ե., Ավետարանների միջնադարյան հայկական մեկնություններ, «Էջմիածին», 1982, № 1: Քյոսեյան Հ., Խորհրդանշանը Ստեփանոս Սյունեցու եկեղեցաբանական ժառանգության մեջ, «Էջ-

միածին», 1998, № 10–11: Նույնի, Նորահայտ նշխարներ Ստեփանոս Սյունեցու Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունից, տես «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», հոդ. ժող., Ե., 2000:

Հակոբ Քյոսեյան
Աննա Արևշատյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ, Ստեփանոս Ասողիկ (ծ. և մ. թթ. անհտ), պատմագիր: Ապրել և ստեղծագործել է X դ. 2-րդ և XI դ. 1-ին կեսին՝ հայ պետականության ամրապնդման, երկրի տնտ. և քաղ. վերելքի ժամանակաշրջանում: Տարոնեցի անունից ենթադրվում է, որ ծնվել է Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում, իսկ Ասողիկ պատվանվանն արժանացել է հավանաբար հմուտ երաժիշտ և երգասաց լինելու համար: Կրթությունն ստացել է Անիում: Կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցու* հանձնարարությամբ գրել է «Պատմութիւն տիեզերական» վերնագրով երկը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացնելով հարևան երկրների և ժողովուրդների պատմության հետ միահյուսված: Աշխատությունը բաղկացած է երեք հանդեսից (մասից): Սկզբում հեղինակը նշում է օգտագործված աղբյուրները՝ Հին կտակարան, Հովսեպոս Փլավիոս, Եվսեբիոս Կեսարացի, Սոկրատ Սքոլաստիկոս, իսկ հայկ. աղբյուրներից՝ իրեն նախորդած գրեթե բոլոր հայ պատմիչներին և մատենագիրներին (Ագաթանգեղոսից մինչև Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի): Օգտագործել է նաև Շապուհ Բագրատունու՝ մեզ չհասած պատմ. երկը: Հինգ գլխից բաղկացած առաջին հանդեսը սկսվում է աշխարհի Արարչագործությունից և ավարտվում Պարսկաստանում Սասանյան հարստության հաստատմամբ, իսկ Հայաստանում՝ մինչև Տրդատ Գ-ի թագավորելը (III դ. վերջ): Երկրորդ հանդեսը (6 գլուխ) սկսվում է Տրդատ Գ-ի թագավորելով և ավարտվում Հայաստանում Բագրատունյաց թագավորության հիմնադիր Աշոտ Ա-ի գահակալմամբ (885–890), իսկ Բյուզանդիայում՝ Մակեդոնական հարստության հաստատմամբ (IX դ. 2-րդ կես): Ամենաընդարձակն ու արժեքավորը երրորդ հանդեսն է, որը հեղինակը վերնագրել է «Պատմութիւն ժամանակաց ինքնախօսութեան»: Բաղկացած է 48 գլխից և բովանդակում է Աշոտ Ա-ից մինչև Գագիկ Ա Բագրատունու գահակալման 15-րդ տարվա (1004) համադամանալից պատմությունը: Ի տարբերություն նախորդ երկուսի, որոնք փաստերն ծաղկաքաղ են տարբեր աղբյուրներից, երրորդ հանդեսում հեղինակը ինքնուրույնություն է դրսևորել՝ հատկապես վերջին 75 տարիների պատմությունը շարադրելով որպես դեպքերի ժամանակակից և ականատես: Ս. Տ. իր երկում պաշտպանել է Հայոց կենտրոնացված պետականության և եկեղեցու ամրապնդման շահերը: Այդ ժամանակ Հայաստանում վերստին բորբոքվել էին միաբնակ-երկաբնակ վեճերը: Երրորդ հանդեսի 21-րդ գլուխը (ծավալով՝ հանդեսի կեսը) իրենից ներկայացնում է Հայոց հավատո խոստովանությունն ու պաշտպանությունը՝ շարադրված *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսի հրամանով և հասցեագրված Սեբաստիայի հույն մետրոպոլիտին: Ս. Տ. միակն է, որ հիշատակում է Կ. Պոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարի՝ երկրաշարժից քանդված գմբեթը (հեղինակի մոտ՝ ամբողջ տաճարը) վերակառուցած ճարտարապետի անունը՝ *Տրդատ*: Պատմության մեջ մեծարժեք վկայություններ կան Հայաստանում վանքերի շինարարության մասին, տեղեկություններ Կամրջաձորի, Նարեկի, Հաղպատի, Սանահինի, Հոռոմոսի և այլ վանքերի կառուցման, ինչպես նաև քաղաքացիական շինությունների, օր., Անի քաղաքի պարիսպների մասին:

Ս. Տ-ու «Տիեզերական պատմութիւնը» առաջին անգամ հրատարակել է Կարապետ Շահնազարյանցը՝ Փարիզում (1859), այնուհետև՝ Ստ. Մալխասյանցը՝ առաջաբանով և ծանոթագրություններով (Սանկտ Պետերբուրգ, 1885): Հրատարակվել է նաև ռուս. (Մ. Էմինի թարգմանությամբ, 1864), գերմ. (Հ. Գելցերի թարգմանությամբ, 1907), ֆրանս. (Ֆ. Դյուլորիեի թարգմանությամբ, 1883): Բացի «Տիեզերական պատմութիւն»-ից Ս. Տ. գրել է (մեզ չի հասել) Երեմիայի մարգարեության մեկնությունը: Այդ մասին հիշատակում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին. «Մեկնութիւն ... միայի մարգարէի, զոր գրեալ է Ասողնի... ջանիկ ծայրագոյնն ծերոյ»:

Երկ. Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000:

Գրկ. Աբգարյան Գ., Կարծեցյալ Ստեփանոս Տարոնացին նույն ինքը Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկն է, ՊԲՀ, 1962, № 1: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 3, Ե., 1968: Adontz N., Étude arméno-byzantines, Lisbonne, 1965.

Հրաչ Բարթիկյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԵՐ ՀՈՒՍԿԱՆՈՐԴԻ (ծ. թ. անհտ, Արտամետ – 1251), մատենագիր, վարդապետ: Ս. Տ. Հ-ու ավագ ժամանակակիցը՝ *Կիրակոս Գանձակեցին*, նրան անվանել է «այր սքանչելագործ և սուրբ»: Ուսանել է *Արգելանի Ս. Աստվածածին վանքում*, եղել «րաբունի» վարդապետ, ունեցել բազմաթիվ աշակերտներ ու հետևորդներ: Աշխատություններից հայտնի են երկուսը՝ «Պատմութիւն Երկրորդ գալստեանն Քրիստոսի» և «Խրատ հաւատացելոց» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1520, 2190, 3070): Ս. Տ. Հ-ու մահից հետո նրա վարքը մտել է *Հայսմավուրք*. պահպանվել են վարքի մի քանի խմբագրություններ, որտեղ ներկայացվում է նրա ընտանիքի դժվարին ճակատագիրը, նշվում նրա անվան հետ կապված զանազան հրաշագործություններ: Մահվանից հետո նրա գերեզմանը ձեռք է բերել բուժիչ սրբավայրի հռչակ և դարձել ուխտատեղի: Ս. Տ. Հ-ու գերեզմանի վրա XIII դ. հիմնվել է վանք և կոչվել նրա անունով՝ Ս. Ստեփանոս կամ Տեր Հուսկանորդի (տես *Բերկրիի Ս. Ստեփանոս վանք*):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ (1250-ական թթ., Սյունյաց Ծղուկ գավառ – 1305, ամփոփված է Ամաղուի *Նորավանքի* Օրբելյանների տոհմական գերեզմանատանը), պատմագիր, աստվածաբան, բանաստեղծ, կրոն. և քաղ. գործիչ, արքեպիսկոպոս: Սյունիքի մետրոպոլիտ 1287-ից: Օրբելյանների իշխան. տոհմից: Հայրը Սյունիքի Իշխանաց իշխան, Հայոց և վրաց աթաբեկ Տարսայիճ Օրբելյանն էր: Ս. Օ-ի կենսագր. տվյալները պահպանվել են իր իսկ աշխատություններում: Մասնավորապես նրան որդեգրել է հորեղբայրը՝ Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատը: Նախն. կրթությունն ստացել է *Տաթևի վանքում*, որտեղ նաև երաժշտություն է սովորել վանահայր Հայրապետ եպիսկոպոսից: 1273-ից, Սմբատ Օրբելյանի մահվանից հետո, Տարսայիճ Օրբելյանի ընտանիքը տեղափոխվել է Վայոց ձորի իշխանանիստ Եղեգիս գյուղաքաղաքը: Ս. Օ. ուսումը շարունակել է Ամաղուի Նորավանքի դպրոցում, դարձել դպիր, հետո՝ սարկավագ: 1280-ին Նորավանքում ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա: Եղել է *Գլաձորի համալսարանի* առաջին սաներից: Սյունիքի Օրբելյանները գերագահության համար մղվող պայքարում ձգտել են իրենց տոհմի մենաշնորհը դարձնել նահանգի ոչ միայն քաղ. իշխանությունը, այլև՝ հոգևոր նվիրապետությունը: Ուստի 1285-ին, երբ հայրը՝ Տարսայիճ Օրբելյանը, դարձել է Սյունիքի իշխան, արդեն վարդապետ. գավազան ստացած Ս. Օ. ուղարկվել է Կիլիկյան Հայաստան՝ Հայոց կաթողիկոսից եպիսկոպոս օծվելու և Սյունյաց մետրոպոլիտ կարգվելու համար: Ս. Օ. երեք ամիս հյուրընկալվել է Լևոն Գ թագավորի արքունիքում՝ սպասելով նոր կաթողիկոսի ընտրությանը (Հակոբ Ա Կլայեցին վախճանվել էր): Նորընտիր Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բ Կատուկեցուց Հռոմկլայում ձեռնադրվելով եպիսկոպոս և Սյունյաց մետրոպոլիտ՝ Ս. Օ. 1287-ին վերադարձել է Սյունիք: Հոր աջակցությամբ միավորել է Սյունյաց՝ Տաթևի ու Նորավանքի առաջնորդությունների երկփեղկված թեմը և այն ենթարկել իր հոգևոր իշխանությանը՝ «մի առաջնորդ և մի իշխեցող» նշանաբանով:

1289-ին Ս. Օ. հրավիրվել է Կիլիկյան Հայաստան՝ նոր հայրապետ. ընտրություններին մասնակցելու, սակայն մերժել է Հեթում Բ թագավորի նվիրակ Ստեփանոս վրդ. Սկևռացուն, պատճառաբանելով, որ Կիլիկիայի Հայոց թագավորը հանիրավի է գահընկեց արել Կոստանդին Բ Կատուկեցուն՝ տեղի տալով կիլիկյան լատինամետ հոգևորականների և Հռոմի պապի պահանջներին: Սյունյաց վանքերն ու եկեղեցիները, նրանց սպասավորներին հարկերից ազատելու նպատակով Ս. Օ. մոնղոլ իշխաններ (այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանը գտնվել է մոնղոլների իշխանության տակ) Արղունից (1284–91), Քեյղաթուից (1291–95) և Ղազանից (1295–1304) ձեռք է բերել Սյունյաց հոգևոր կենտրոնների և եկեղեցականների ապահարկության վիճակը հաստատող արտոնագրեր: Սյունյաց մետրոպոլիտն իր իշխան. ժառանգաբաժնից առատ նվիրատվություններ է կատարել Սյունյաց նահանգի գրչության և կրթ. կենտրոններին, նյութապես օգնել Գլաձորի համալսարանի ստեղծմանն ու բարգավաճմանը, աջակցել դասախոսներին և ուսանողներին, իր ծախսով ընդօրինակել տվել մի շարք ձեռագրեր, այդ թվում՝ Ավետարաններ, մեկնող., պատմ. երկեր: Նպաստել է վանական կալվածատիրության ընդարձակմանը, կարգավորել *Սյունյաց մետրոպոլիտության* վարչատնտ. խնդիրները: Ս. Օ. ծավալել է շին. աշխատանքներ, հիմնովին վերակառուցել Տաթևի վանքը (1297):

Ս. Օ. եղել է Հայ եկեղեցու ուղղափառության ու ավանդության, նրա ինքնուրույնության մեծ գաղափարախոսներից ու պաշտպաններից, *արևելյան վարդապետների* հետ ան-

գիջում պայքար մղել Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորվելու փորձերի, Հայ եկեղեցում ծիսադավան. նորամուծությունների, կիլիկյան հայ հոգևորականության լատինամետ հոսանքի, *քաղկեդոնականության* դեմ: Մեծ է եղել Ս. Օ-ի դերը երկրի եկեղեց. և քաղ. կյանքում: 1297-ին Ս. Օ. հրավիրել է եկեղեց. ժողով, որը մերժել է Հայ եկեղեցու դավանանքի ու ծեսերի մեջ նորամուծություններ անելու և Հռոմի պապի գերիշխանությունն ընդունելու՝ *Գրիգոր Է Անավարզեցու* պաշտոն. առաջարկը:

Ս. Օ-ի եկեղեց. և քաղ. գործունեությունը զուգակցվել է գիտ-ստեղծագործ. բեղուն աշխատանքով: Գրել է հիմնականում պատմ. և դավան. բնույթի երկեր, թղթեր: Ամենահայտնի գործը «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» կամ «Պատմութիւն տանն Սիսական» (1299) աշխատությունն է: Ս. Օ-ի նպատակն է եղել ներկայացնել Սյունյաց աշխարհի եկեղեց. և քաղ. ամբողջական պատմությունն ու աշխարհագրությունը: Աշխատությունը գրելու համար ուսումնասիրել է ոչ միայն հայ և օտար պատմիչների երկեր, այլև վավերագրեր՝ Հայոց թագավորների և Սյունյաց իշխանների, Հայոց կաթողիկոսների և Սյունյաց եպիսկոպոսների նամակներ, հրովարտակներ, կալվածագրեր, ընծայագրեր, վիմական արձանագրություններ: Երկի բուն նյութը, ժամանակագր. առումով, ընդգրկում է Հայոց թագավոր Տրդատ Ա-ից մինչև XIII դ. վերջի իրադարձությունները: Առավել արժեքավոր են Պատմության այն հատվածները, որոնք հեղինակը շարադրել է իբրև ականատես:

Երկում շարադրված է Սյունյաց նախարարության առաջացման, Հայաստանի կյանքում նրա խաղացած դերի, Սյունիքում քրիստոնեության տարածման, Սյունյաց եպիսկոպոսության, վանքերի հոգևոր-մշակութ., տնտ. և քաղ. կյանքի, գրչության կենտրոնների, վարդապետարանների, Օրբելյան իշխան. տան պատմությունը: Ս. Օ. կազմել և ներկայացրել է Սյունիքի նախարարների, եպիսկոպոսների, ինչպես նաև Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրությունները: Պատմության մեջ է Ս. Օ. զետեղել (1986-ի հրատ-յան 69-րդ գլուխ) Գրիգոր Է Անավարզեցուն ուղղված արևելյան վարդապետների, Սյունյաց նախարարների ու հոգևորականների ստորագրությամբ վավերացված իր գրած թուղթը: Ս. Օ. Հայոց կաթողիկոսին խորհուրդ է տվել «անթերի պահել երեք աստվածագումար ժողովների, սուրբ Գրիգորի և նրա որդիների ու թոռների հավատքի սահմանը», ազգ-եկեղեց. ժողովների կանոնները, հայոց ավանդություններն ու ծիսադավան. ուղղափառ սկզբունքները, հորդորել հետ կանգնել Հայ եկեղեցում նոր կարգեր ներմուծելու մտադրությունից և երբեք չհեռանալ սուրբ և առաքելական հայրերի ավանդներից: Թղթի վերջում կցել է *Գրիգոր Սքանչելագործի* և *Աթանաս Ալեքսանդրացու* դավան. գրությունները: Ս. Օ., մերժելով Գրիգոր Է Անավարզեցու և նրա համախոհների գործելակերպն ու լատինամետությունը, իր երկում միաժամանակ բարձր է գնահատել *Ստեփանոս Սյունեցուն, Մաթուսաղային, Հովհաննես Գ Օձնեցուն, Սողոմոն Մաքենացուն* և Հայ եկեղեցու շատ այլ հայրերի ու վարդապետների, ովքեր միշտ կանգնած են եղել Հայ եկեղեցու ինքնուրույնության և ավանդապահության դիրքերում:

Երկն ամբողջությամբ առաջին անգամ հրատարակել է Կ. Շահնազարյանը՝ 1859-ին, Փարիզում: Նոր ձեռագրերի համեմատությամբ ու հակիրճ ծանոթագրություններով հրատարակել է նաև Մ. Էմինը՝ Մոսկվայում, 1861-ին (ռուս.): Մ. Բրոսսեի թարգմանությամբ տպագրվել է ֆրանս. (հ. 1, 2, 1864, 1866), հատվածաբար՝ նաև ռուս. և վրաց.:

Ս. Օ-ի դավան. բնույթի ամենահայտնի գործը «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» (1302) ծավալուն երկասիրությունն է: Բաղկացած է 12 գլուխներից կամ ձեռնարկներից, որոնք նվիրված են քաղկեդոնականների (երկաբնակների) և աղանդավորների ուսմունքների հերքումներին, Քրիստոսի բնությունների, մարմնի *անապականության*, Պատարագի «Երգ Երեքսրբենի» սրբասացությունում «խաչեցար»-ի հավելման, Ս. Ծնու[illegible]ու Մկրտությունը միասին տոնելու և ծ[illegible]ն խնդիրներին: Ս. Օ., պաշտպանելով Հ[illegible]ղեցու ուղղափառ վարդապետության [illegible]ավոր ավանդները, պատասխան է տվել երկաբնակների՝ հայերին ուղղված բազմաթիվ մեղադրանքներին: Երկի երևան գալը պայմանավորված էր ծիսադավան. զիջումներ անելու կիլիկյան հոգևորականության լատինամետ դիրքորոշմանը հակահարված տալու անհրաժեշտությամբ: Աշխատությունը հակաճառություն լինելուց բացի, Հայ եկեղեցու դավանանքի, ինչպես նաև անկախության և ինքնուրույնության գաղափարի ջատագովություն է և Հայ եկեղեցու զավակներին ուղղված՝ իրենց հավատի մեջ հաստատ մնալու, աչալուրջ լինելու, օտար ազդեցությունների տակ չընկնելու կոչ ու հորդոր: «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց»-ը ոչ միայն իր ժամանակին, այլև հետագա դարերում եղել է աղանդավորության, հատկապես քաղկեդոնականության, Կաթոլիկ եկեղեցու ոտնձգությունների և *ունիթորության* դեմ պայքարելու զենք: Հակաճառության վերջին՝ 12-րդ գլուխը Գրիգոր Է Անավարզեցուն ուղղված «Թուղթ վասն հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ...» գրությունն է:

Ս. Օ-ի դավան. բնույթի գործերից են. «Պատճառ ժողովոյն Քաղկեդոնի», գրել է 1302-ին, *Խաչատուր Կեչառեցու* խնդրանքով (հրատարակվել է «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց»-ի հետ՝ որպես այդ երկի 11-րդ գլուխ), «Տեսիլ Ս. Մեթոդի՝ եպիսկոպոսին Պատարայ և վկայի...» (թարգմանել և ընդգրկել է Պատմության մեջ՝ որպես 32-րդ գլուխ): Ս. Օ. իր հայրենասեր. գաղափարներն ու ձգտումներն ավելի խտացված և ընդգծված արտահայտել է «Ողբ ի սուրբ Կաթուղիկէն» բանաստեղծությունում (1299–1300, առաջին անգամ հրատարակվել է Նոր Նախիջևանում, 1790-ին): Բանաստեղծությունը գրել է Խաչատուր վրդ. Կեչառեցու հորդորով և *Ներսես Շնորհալու* «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմի ազդեցությամբ: Ս. Օ. իր գաղափարներն ու մտքերն արտահայտել է դիմառնաբար: Նա Կաթողիկեի (Ս. Էջմիածնի) բերանով ողբում է Հայաստանի քաղ. անկախության կորուստը, օտարների տիրապետությունը, երկրի անմխիթար վիճակը: Վերջում ցիրուցան եղած հայ ժողովրդին կոչ է անում վերադառնալ հայրենիք և վերակենդանացնել այն: Այստեղ բանաստեղծն արտահայտել է Հայաստանի պետ. անկախության վերականգնման և հայրապետ. աթոռը մայր հայրենիք վերադարձնելու գաղափարը:

Երկ. Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, ԿՊ, 1756: Ողբք եւ հառաչանք, Կալկաթա, 1846: Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թ., 1910: Սյունիքի պատմություն, աշխարհաբարի փոխադրումը Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1986:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Նույնի, Հայապատում, Վնտ., 1901: Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Ստեփանոս Օրբելյան, Ե., 1960: Ավետիքյան Զ., Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Օրբելյան. «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» ժողովածուն և նրա նորագյուտ հատվածները, «Էջմիածին», 1980, № 10: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX–XIII դարեր), Ե., 1981: Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15-րդ դդ.), Ե., 1981: Григорян Г., Очерки истории Сюника IX–XV вв., Е., 1990.

ՍՐԲԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ, սրբախոսական գրականություն, մարտիրոսաբանություն, սրբերի, քրիստոնյա վկաների, մարտիրոսների կյանքի նկարագրություն, նրանց նվիրված խոսք: Ս-յան հիմն. տեսակներն են *վկայաբանությունն* ու վարքը (տես *Վարքագրություն*):

Հայկ. սրբախոս. գրականությունը (վարք, վկայաբանություն, *ճառ, ներբող* են) ավանդված է պատմիչների (Ագաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի, Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե և ուր.) երկերով, ընդգրկված է զանազան ժողովածուներում՝ *Տոնացույց, Ճառընտիր, Հայսմավուրք*, ինչպես նաև հեղինակային տարբեր աշխատություններում և այլուր:

Մատենագր. պատառիկային տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ մինչև Հայսմավուրքների կազմավորումը Ս-ներն ընդգրկվել են նախ Տոնացույց, Ճառընտիր և այլ կարգի ժողովածուներում: Այսպես, «հարանց հայր» *Սողոմոն Մաքենացու* կազմած Տոնականում (747), որը Ստեփանոս արք. Օրբելյանի բնութագրմամբ՝ «էր պայծառացուցիչ տօնից տէրունական և յիշատակք մարտիրոսաց», կային շուրջ երկու տասնյակ վարքեր ու վկայաբանություններ (Մատենադարան, «Ցուցակ ձեռագրաց», 2, էջ 598): Հայոց *Գևորգ Բ Գառնեցի* և *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի* կաթողիկոսների օրոք Ս. Ատոմա ուխտի (տես *Ատոմյանք*) առաջնորդ Գագիկը կազմել է վկայաբանություններ պարունակող հատուկ ժողովածու (Ստեփանոս Տարոնեցի, «Պատմութիւն տիեզերական», 1885, էջ 160): Թեև հայագիտությանը տակավին անծանոթ են հիշյալ հավաքածուներն իրենց սկզբ. տեսքով, բայց հավաստի է, որ այդպիսիք եղել են և լայն ճանաչում ունեցել VII–X դդ.: Եղել են նաև թարգմանական ժողովածուներ, որոնք լրացվել են Հայ եկեղեցու ճանաչած տեղական սրբերի վարքերով ու վկայաբանություններով (Ակինյան Ն., «Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի՝ թարգմանիչ Յայսմաւուրքի», ՀԱ, 1957, էջ 3, 10): Հուն-ից, լատ-ից և ասոր-ից սրբախոս. երկեր թարգմանելու, ինչպես նաև նորերը կազ-

մելու, «Վարք սրբոցները» լրացնելու և կարգավորելու գործում մեծ ավանդ են ներդրել *Գրիգոր Բ Վկայասեր*, *Ներսես Շնորհալի*, *Գրիգոր Է Անավարզեցի*, *Սիմեոն Ա Երևանցի* կաթողիկոսները, Վանական Վարդապետի (մահ. 1251) աշակերտներ Տեր Իսրայելն ու Կիրակոս Արևելցին, Հայսմավուրքի վերջին խմբագրողը՝ *Գրիգոր Խլաթեցին*:

Սրբախոս. գրականության ի մի բերման և հետազոտման ասպարեզում ներդրում ունեն Մ. *Ավգերյանը* («Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն...», հ. 11, Ցավելված, 1814, էջ 53–96), Ղ. *Ալիշանը* («Շնորհալի և պարագայ իւր», 1873, էջ 30–32), Գ. Զարբհանալյանը («Պատմութիւն հայ դպրութեան», 1898, էջ 569) և ուր.:

Հայոց սրբախոս. գրականությունը չի սահմանափակվել ազգային Տոնացույցով ընդունելի սրբերի վարքով ու վկայաբանություններով: Միջնադարում իբրև գրական ընթերցելիք հայերեն են թարգմանվել Արլ. ու Արմ. եկեղեցիներում ու մատենագրություններում առկա շատ վարքագր. ու վկայաբան. երկեր:

Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից պաշտոնապես սուրբ չճանաչված բազմաթիվ նահատակների վկայություններ, որոնք տեղ չեն գտել Տոնացույցում, ամփոփվել են այլ ժողովածուներում (Մ ա ն ա ն դ յ ա ն Հ., Ա ճ ա ռ յ ա ն Հ., «Հայոց նոր վկաներ», 1903, Գ ա լ ո ւ ս տ յ ա ն Շ., «Հայազգի սուրբեր», 1997):

Գրկ. Չ ա մ չ յ ա ն ց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 1, Վնտ., 1784, էջ 17–18: Ս ա ր գ ս յ ա ն Գ., Գրիգոր Անավարզեցի, Հայրապետ և գրիչ, «Բազմավեպ», 1949, էջ 58–66: Ա ն թ ա բ յ ա ն Փ., «Տօնապատճառ» ժողովածուն, ԲՄ, № 10, 1971: Ա վ դ ա լ բ ե գ յ ա ն Մ., «Յայսմաւուրք» ժողովածուները, Ե., 1982: Ա չ ճ յ ա ն Մ., Սուրբերը և մենք, Նյու Յորք, 1993: Peeters P., Pour l'histoire du Synaxaire arménien, "Analecta Bollandiana", t. 30, 1911, p. 5–26; Marr N., Le Synaxaire géorgien, P., 1926; Der Nersessian S., Le Synaxaire arménien de Crégoire VII d'Anarzabe, "Analecta Bollandiana", Bruxelles, v. 68, 1950.

Պարույր Մուրադյան

ՍՐԲԱՊԱՏԿԵՐ (հուն.՝ εἰκων – պատկեր, կերպար), լայն առումով՝ Հիսուս Քրիստոսի, Մարիամ Աստվածածնի, Մանկան հետ Աստվածամոր, սրբերի, Ս. Գրքի դրվագների և վարքերի պատկերներ, որոնց սրբազան (երբեմն՝ հրաշագործ) նշանակություն են տալիս հատկապես ուղղափառ եկեղեցիները: Նեղ իմաստով՝ միջնադարյան պաշտամունք. նկարչության տեսակ: Ծնունդ է առել II դ. և ծաղկում ապրել IV դ.: Ի տարբերություն կուռքերի (որոնք մարմնավորում էին հեթանոսների աստվածությունները)՝ քրիստ. եկեղեցին Ս. չի նույնացնում ո՛չ աստվածության, ո՛չ պատկերված անձի հետ: Ըստ քրիստ. գաղափարախոսության՝ Ս. աստվածության որևէ մաս չի պարունակում (ինչպես կարծում էր նորպլատոնական Ցամբլիխոսը), այլ նյութ է, որը հնարավորություն է տալիս «օրինակ» վերցնելու «նախատիպից» (Հիսուսից, Աստվածամորից կամ պատկերված որևէ սրբից) կամ հաղորդակցվելու նրա հետ: Ի տարբերություն *որմնանկարչության* և *մանրանկարչության*՝ Ս. գեղանկարչ. առանձին ստեղծագործություն է փայտե տախտակների, հետագայում՝ կտավի և այլ նյութերի վրա՝ սկզբ. չրջանում մոմաներկերով, ավելի ուշ՝ խճանկարով և տեմպերայով, իսկ XVII–XVIII դդ-ից՝ նաև յուղաներկերով: Բյուզանդիայում և սլավոն. ուղղափառ երկրներում (հատկապես՝ Ռուսաստանում) Ս-ները հաճախ կազմում են համալիր՝ իկոնոստաս, Ս-ների ճարտարապետորեն ձևավորված խումբ, որը եկեղեցու ինտերիերի ձևավորման կարևոր մաս է:

Ս-ների հնագույն պահպանված օրինակները VI դ-ից են (Եգիպտոս, Սինա, Առաջավոր Ասիա): Ֆայումյան դիմանկարների (Եգիպտոս) նմանությամբ սկզբ. չրջանում ստեղծվել են սրբերի, նահատակների, ապա նաև Քրիստոսի ու առաքյալների և Մարիամ Աստվածածնի նկարներ: Լինելով հոգևոր ապրումների արտահայտիչ և հետևելով պատկերագր. որոշակի կանոնների՝ Ս. Վերածնության ազդեցությամբ աստիճանաբար վերածվել է կաղապարված ձևերի՝ հաճախ մեխանիկական մեկնաբանմամբ, իսկ ռոմանական և Եվրոպայի հս-արմ. երկրներում ստացել տարբեր բովանդակություն և … գիտ. հիմնավորում: Ս. դիմել է փոխ… իրականությունը քիչ թե շատ հավա… բարտադրող նոր արվեստի հետ: Մեզ … ած հայկ. Ս-ները հենց այդ փոխզիջումնային չրջանից (XVII–XVIII դդ.) են, որոնք, ի տարբերություն հուն. և ռուս. Ս-ների, զերծ են մնացել եկեղեցու խիստ հսկողությունից. այդ Ս-ները հաճախ նկարել են այս կամ այն չափով օժտված կամ գեղանկարչ. կրթություն ունեցող աշխարհիկ մարդիկ, ինչը բացառվում էր միջնադարյան մանրանկարիչների դեպքում:

Հայ մատենագրության մեջ Ս-ների մասին առաջին տեղեկությունները հանդիպում են *Մովսես Խորենացու* «Պատմություն Հայոց»-ում: Մեզ հայտնի առաջին վկայությունը վերաբերում է Հիսուսի նկարին՝ ուղարկված Եդեսիայի *Աբգար* թագավորին: Տարբեր աղբյուրներում (հայկ., հուն., ասոր.) այդ հրաշագործ պատկերի հեղինակ են համարվում Աբգարի սուրհանդակ Անանը, Հովհաննես ավետարանիչը և ինքը՝ Հիսուսը: Ըստ ավանդության՝ այդ նկարն էլ հիմք է դարձել Հիսուսի, որպես Նազովրեցու, պատկերման (ի տարբերություն Արևմուտքում տարածված անտիկ աստվածների տեսքով Հիսուսի պատկերների): Մյուս պատկերը Վասպուրականի Անձևացյաց գավառի *Հոգեաց վանքի* Ս. Աստվածածին եկեղեցու Աստվածամոր նկարն էր, որը, ըստ Մովսես Խորենացու, նկարել է Հովհաննես ավետարանիչը և նվիրել *Բարդուղիմեոս* առաքյալին: Առաքյալը պատկերը բերել է Վասպուրական և Դարբնաց քար կոչված վայրում (Անձևացյաց գավառում) հիմնել Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ այդտեղ պահելով Տիրամոր պատկերը («Պատմութիւն սրբուհւոյն Աստուածածնի և պատկերի նորա», 1994):

Միջնադարից հայկ. Ս-ների ոչ մի նմուշ առայժմ մեզ չի հասել, թեև Մովսես Խորենացին, *Վրթանես Քերթողը*, *Մովսես Կաղանկատվացին*, *Ներսես Շնորհալին*, *Անանիա Սանահնեցին* և ուր. գրել են սրբապատկերային արվեստի մասին: Ի տարբերություն Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների, Հայ եկեղեցին առավել չափավոր դիրքորոշում է ունեցել Ս-ների հանդեպ: Հայոց մեջ պատկերների փոխարեն առավել տարածված է եղել *խաչի* պաշտամունքը՝ խաչապաշտությունը (տես *Պատկերամարտություն* և *Պատկերապաշտություն*):

XVII–XVIII դդ-ից մեզ հասած հայկ. Ս-ների վրա իրենց անդրադարձն են ունեցել մի կողմից դրանց նկատմամբ Հայ եկեղեցու թույլ հսկողությունը (հետևելով չափավորությանը՝ Հայ եկեղեցին այդ հարցում զգալի տեղ է թողել ժող. բարեպաշտությանը, տեղական սովորությանը), մյուս կողմից՝ տպագիր գրքի տարածումը, երբ հայատառ գրքերում տպվել են եվրոպ. նկարիչների փորագրություններ: Այդ սրբանկարները (մեծ մասամբ յուղաներկերով արված կտավի վրա) հաճախ գտնվել են բարոկկոյի արվեստի ազդեցությունների տակ: *Նաղաշ Հովնաթանի* որդիներ Հակոբի և Հարությունի, ինչպես և վերջինիս թոռան՝ Հովնաթանի նկարները, որոնք ներկայացնում են Տիրամոր փառաբանումը, Տրդատ Գ Մեծ թագավորին, Վրթանես Ա Պարթևին, Հովհաննես Գ Օձնեցուն և այլոց, քիչ են նման Ս-ի: Դրանք ցուցադրական նկարներ են, որոնցում դժվար է ասել, թե նկարիչն զգեստների ճոխությունն է ավելի մեծ սիրով նկարել, թե՞ դեմքերը: Նման ցուցադրական նկարը գեղ. մեծ արժեք է ստանում, երբ ներկայացնում է տվյալ մարդուն այնպես, ինչպես նա կա և ինչպես նա ցուցադրում է իրեն և իր զարդերը (Հակոբ Հովնաթանյան): Կրոն. անկեղծ զգացումն ավելի ուժեղ է անհայտ նկարիչների գործերում, որոնք մեծ մասամբ պատկերում են Աստվածամորը Մանկան հետ՝ կա՛մ մանրանկարչության համար անսովոր մանրամասներով (խաչը մանուկ Հիսուսի ձեռքին, գավաթը Աստվածամոր ձեռքին) կա՛մ պատկերագրությամբ (նստած Աստվածամորը Մանկան հետ չրջապատում են Գրիգոր Լուսավորիչը և Հովհաննես Մկրտիչը, վերջինս երբեմն պատկերվում է գառան հետ, երբեմն առկա են առաքյալների կիսանդրիների պատկերները՝ իբրև չրջանակ): Սրանք, ինչպես նաև մի քանի պատկերազարդ վարագույրներ, խաչվառներ և մի քանի թեմատիկ նկարներ, լինելով չատ գծերով պարզունակ, անկեղծ հավատքի զգացում են արտահայտում և եկեղեցիներում (Սևանի, Էջմիածնի, Ագուլիսի ևն) ծառայել են իբրև Ս-ներ:

Հայ եկեղեցում Ս-ները տեղադրվում են որոշ կարգով ու Ավագ սեղանի վրա՝ Աստվածամայրը Մանկան հետ (տոների ժամանակ այն կարող է փոխարինվել տոնը ներկայացնող Ս-ով), խորանի ներսում 12 առաքյալների պատկերներն են, խորաններում և մատուռներում կարող են դրվել ս. Հովհաննես Մկրտչի և ս. Ստեփանոս Նախավկայի պատկերները, մկրտարանում՝ Մկրտության պատկերները: Գավթում ևս, մուտքի կողքերին, կարող է երկու Ս. կախվել: Նկարների թիվը կարող է ավելի մեծ լինել (առաքյալների, մարգարեների, 4 մեծ վկաներ ս. Սարգսի, ս. Գևորգի, ս. Թեոդորոսի, ս. Մերկուրիոսի, ազգային սրբերի): Պատկերները, անկախ ծագումից, հայկ. եկեղեցիներում դրվում են Հայոց եկեղեց. ծեսով օրհնված և օծված լինելուց հետո:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.7, 3-րդ պատկերը:

Վիգեն Ղազարյան

ՍՈՒԴԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀՈՎՎՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Եգիպտոսի թեմ* հոդվածում:

ՍՈՒՐԲ, սրբություն, 1. *Աստծո* ստորոգելիներից: Սրբության աղբյուրն Աստվածն է՝ Ամենասուրբ *Երրորդությունը*՝ Հայրը, Որդին և *Սուրբ Հոգին*. «Սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ է Զորությունների Տերը» (Եսայի 6.3): Աստված իր սրբությամբ է հայտնվում մարդկանց, և միայն սրբությամբ է, որ մարդը միանում է Արարչին: Սրբության մարմնացումը և կատարելության նախատիպարը *Հիսուս Քրիստոսն* է. Ս. է և նրա խորհրդավոր մարմինը՝ *եկեղեցին*: Ս. է Աստծո խոսքը՝ *Աստվածաշունչը*, որն անվանվում է «սուրբ գրվածքներ» (Հռոմ. 1.2):

2. Եկեղեցու կողմից սրբացված անձ: Ս. կատարյալ քրիստոնյային հատուկ անբասիր կյանքով, վարքով ապրած, ապաշխարությամբ *մեղքից* ազատագրված, արդարացված ու *հավատով* փրկված, *առաքինություններով* հատկանշված, Սուրբ Հոգու *շնորհն* ընդունած, Աստծո ներգործությունն իր մեջ կենդանի պահած և նրա հետ մշտապես հաղորդության մեջ եղած մարդն է: Ս. են Աստվածամայրը, *Հովհաննես Մկրտիչը*, աստվածաշնչյան նահապետները, *մարգարեները*, *առաքյալները*, ավետարանիչները, հավատի համար նահատակված և մարտիրոսացված քրիստոնյաները, *վկաները*, խոստովանողները:

Տարբեր եկեղեցիներում Ս. են հռչակվել նաև այն հոգևորականները, հայրապետները, աշխարհիկները, պետ. գործիչները, աստվածաբանները, կրոն. բարեկարգիչները, որոնք իրենց գործունեությամբ նպաստել են քրիստ. հավատի պահպանմանն ու տարածմանը, նաև՝ մեծ հետք թողել ազգ. կյանքի տարբեր ասպարեզներում:

Որևէ մարդ չի կարող Ս. կոչվել ըստ մարդկային չափանիշների և կամ ինքն իրեն Ս. հռչակել: Մարդու սրբությունն Աստծո սրբության ցոլացումն է (ճառագայթումն է) իր անձի մեջ և իր հաղորդությունը Աստծո հետ: Մարդը Ս. է Աստծո հետ իր հարաբերությամբ, այսինքն, երբ Աստծո ներկայությամբ է ներթափանցված և իր մեջ է կրում Աստծուն. «Սո՛ւրբ եղեք, քանզի ես՝ ձեր Տեր Աստվածը, սուրբ եմ» (Ղևտ. 19.2, տես նաև Ա Պետ. 1.16): Մարդու սրբությունը Սուրբ Հոգու շնորհների ստացման մեջ է: Սրբագործությունը Սուրբ Հոգու շնորհն է, որի պտուղներն են սերը, ուրախությունը, խաղաղությունը, տառապանքի մեջ տոկունությունը, որոշակի կենցաղակերպը, պահեցողությունը, բարությունը, խոնարհությունը և այլ առաքինություններ: Սրբությունը և՛ ներանձնական ապրում է, և՛ արտաքին դրսևորում, այսինքն՝ օրինակ մյուսների համար: Սրբությունն ամբողջական հնազանդությունն է Աստծո կամքին, որն իր արտահայտությունն է գտնում մաքուր կյանքի և հոգևոր պաշտամունքի մեջ: Սրբությունն առանձնաշնորհում չէ, այլ՝ կոչում և կարելիություն: Ս-երը Հիսուսի ծառաներն ու հետևորդներն են, եկեղեցու առաքինազարդ սյուները և Աստծո առջև հավատացյալների (Զինվորյալ եկեղեցու) համար բարեխոսները (տես *Բարեխոսություն*):

Ս. հակիրճ սահմանվում է չորս իմաստներով. ա. աստվածային մարդիկ, բ. երկնքում բնակվող օրհնյալներ, գ. եկեղեցու կողմից սրբադասված անձինք, դ. արդարացածներ, որոնք հակադրվում են մեղավորներին: Ս. նշանակում է նաև զատված. Աստված ինքը զատված է ու տարբեր այլ «աստվածներից» և կրում է խորհրդավոր անուն. «Ես եմ որ Էն», այսինքն նրա գոյությունը անժամանակյա է և պայմանավորված չէ մեկ ուրիշով: Ս. էր *Երուսաղեմի* տաճարի Սրբության Սրբոցը, որը զատված էր որպես Ս. վայր, և այնտեղ տարին մեկ անգամ մուտք ուներ միայն քահանայապետը: Վեցօրյա Արարչագործությունից հետո Աստված առանձնացրեց, զատեց յոթերորդ օրը. այն սրբացված է Աստծո կողմից և պահվում է Աստծո համար: Կան առանձնացված Ս. վայրեր, որտեղ մարդիկ ոտաբոբիկ պետք է մտնեն և, ի տարբերություն երկրի մնացած մասերի, ոտքի կոխան չպետք է դարձնեն: Այսպես, երբ Մովսեսը ցանկանում էր մոտենալ անկեզ մորենուն, Աստված ասաց. «Կոշիկներդ հանի՛ր քո ոտքերից, որովհետև այն վայրը, ուր կանգնած ես դու, սուրբ հող է» (Ելք 3.5): *Քահան*[illegible] էլ կոչվել են Ս-եր, քանի որ բաժանված [illegible]խարհիկներից և ամբողջությամբ ն[illegible] Աստծո ծառայությանը: Փարիսեցիներն իրենց սրբությունը դրսևորել են հասարակությունից զատված մնալով: «Փարիսեցի» բառի արմատը եբր. «paruch» կամ արամեերեն «perishaya» է, որ նշանակում է «անջատյալ» և համանիշն է եբր. «gadosh» (սուրբ) բառի: Հիսուս Քրիստոսը նրանց մեղադրել է ոչ որպես Ս-երի, այլ՝ որպես Ս. ձևացողների:

Սրբությունը բնորոշվում է նաև որպես անմեղություն, սրտի մաքրություն, բարոյական անարատություն. դրանք Քրիստոսը նախապայման է նկատում Աստծուն տեսնելու համար. «Երանի՜ նրանց, որ սրտով մաքուր են, որովհետև նրանք Աստծուն պիտի տեսնեն» (Մատթ. 5.8):

Սրբությունը հարգանքի, երկյուղածության, անձնատվության և հմայքի (գրավչության) հանրագումարն է, որին հետագայում ավելացել է բարոյական հասկացությունը: Սրբությունը բարոյական սկզբունքներով կառավարվող կյանք է, ապրում, բարոյական կեցվածք, թեև չի բխում բարոյագիտությունից: Սրբությունն ընկալվում է նաև բարության հոմանիշ. բարությունը և սրբությունը Աստվածաշնչում նույնացված են՝ «Աստված բարի է»: Սրբությունը հակիրճ բնութագրվում է որպես «բացարձակ բարության վիճակ»:

Նոր կտակարանը նոր հանգրվան է սրբության ըմբռնման համար, որովհետև Սուրբ Աստվածը գալիս է մարդկանց մեջ բնակվելու և նրանց իր պես սրբացնելու. «Եվ ես ինձ սրբացնում եմ նրանց համար, որպեսզի նրանք էլ սրբացվեն ճշմարտությամբ» (Հովհ. 17.19): Առաքելական շրջանում և II դ. բոլոր քրիստոնյաներն անխտիր Ս. բառով են բնորոշվել, որովհետև Սուրբ Հոգով սրբագործված, Սուրբ Երրորդության անունով մկրտված և Քրիստոսի հետևորդ լինելով, զատորոշվել են մյուսներից, իրենց համարել նոր ժողովուրդ, ճշմարիտ «Իսրայել», եկեղեցի, երկնքի քաղաքացիներ: Դառնալով Սուրբ Հոգու տաճար՝ մարդիկ սրբանում էին և արդարանում (տես Գործք 9.13, Հռոմ. 8.27, Ա Կորնթ. 6.1–2, Բ Կորնթ. 1.1, Փիլիպ. 1.1, 4.21–23, Կողոս. 1.2 ևն): Քրիստոնեության տարածումով և քրիստոնյաների թվի ավելացումով III դ. սկզբից եկեղեցին ինքն իրեն սկսել է ըմբռնել ոչ թե փրկվածների՝ «սրբերի հասարակություն», այլ՝ երբև փրկության միջոց: Քրիստոնյա կոչումը դադարել է Ս. բառի հոմանիշը լինելուց, և քրիստոնյան ըմբռնվում է ոչ որպես Ս., այլ՝ սրբության կոչված: *Անապատականության*, *ճգնավորության*, ավելի ուշ՝ *վանականության* ի հայտ գալով, ճգնությունը, մենակյաց կենցաղակերպը, աշխարհիկ կյանքից հրաժարումը, հասարակությունից առանձնացումը, ճգնական-վանական կյանքը դարձել են ճշմարիտ քրիստոնյայի տիպար, ճգնակյացները՝ սրբակյացներ, թեպետ ոչ անպայման Ս.: Սրբակյաց վանականներից ոմանք դասվել են եկեղեցու Ս-երի կարգը: Սրբացվել են ոչ միայն նահատակները, մարտիրոսները, այլև՝ ժողովրդի մեջ հոգևոր ծառայություն կատարողները, վարդապետները, հայրապետները, թագավորները, իշխանազունները, աշխարհիկները և ուրիշներ:

Ս-երի հրապարակային պաշտամունքը քրիստ. եկեղեցում սկսվել է II դարից: Տեղական համայնքները (եկեղեցիները) Ս-երի նահատակության տարելիցներին հավաքվել են նրանց գերեզմանների շուրջ և աղոթել, որ իրենց համար բարեխոսեն երկնքում: Հետագայում եկեղեցին Ս-երի շիրիմների վրա, վկայության վայրերում կառուցել է *վկայարաններ*, *մատուռներ*, մեծարել *մասունքների* և *նշխարների* պաշտամունքով, ուխտագնացություններով, ծիսական արարողություններով և ս. *Պատարագի* ժամանակ:

Հայ եկեղեցու ընդհանրականությունն ի հայտ է գալիս նաև իր Ս-երով: Հայոց *Տոնացույցում* Ս-երը մեծ մասամբ քույր եկեղեցիներից են: *Քաղկեդոնի ժողովով* եկեղեցիների բաժանումից հետո տարբեր եկեղեցիներ, նաև Հայ եկեղեցին, ունեցան իրենց առանձին Ս-երը: Հայ եկեղեցին ունի համաքրիստ. Ս-եր, այդ թվում՝ *եկեղեցու հայրերի* սեփական ցանկ, աստվածաշնչյան Ս-եր և հայազգի Ս-եր (տես *Սուրբեր* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու):

Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներում Ս-երի նկատմամբ պաշտամունքը եկեղեցու պատմության և ավանդության մաս է կազմում: Վաղ ժամանակներում բոլոր եկեղեցիների համար Ս-երի կանոնացման (սրբադասման) ավանդությունը նույնն էր. միակ սկզբունքը ժողովրդի ընծայած հարգանքը, վերաբերմունքն ու ճանաչումն էր՝ հատկապես նահատակի կամ մարտիրոսի նկատմամբ: Երբ եկեղեց. իշխանությունը պաշտոնապես ընդունել է ժող. ճանաչումը, Ս-ի նահատակության օրը մտցրել է եկեղեց. օրացույց և հիշատակել ս. Պատարագի ժամանակ, վկայարան կառուցել նրա նահատակման վայրում ևն: Սրբադասման այս ձևը գրեթե անփոփոխ է մնացել արլ. եկեղեցիների մեծ մասի համար: Արմ., ավելի ուշ՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին շեշտել է եկեղեց. իշխանության վճռի կարևորությունը, մանավանդ որ տեղական եկեղեցիները որևէ մեկին Ս. ճանաչելու իրենց ձեռնարկին ավելի մեծ վարկ տալու համար ձգտել են ունենալ Հռոմի պապի հավանությունը: Ժամանակի ընթացքում սրբադասումը պաշտոն. վավերացման բնույթ է ստացել և կա-

թոլիկ եկեղեցում վերածվել սրբադասման հատուկ կարգի ու արարողության: Պապի ձեռքով (Հովհաննես XV) կանոնականացում ստացած առաջին Ս. գերմանացի եպիսկոպոս Ուլրիխ Աուսբուրգցին էր (993-ին): Ալեքսանդր III պապը (1159–81) սրբացնելու իրավունքը վերապահել է միայն Ս. աթոռին, իսկ պապի կողմից սրբադասումը 1234-ից՝ Գրիգոր IX պապի օրոք, դարձել է օրինաչափ: 1634-ին Ուրբանոս VIII պապը կոնդակով արգելել է որևէ մեկի սրբության մասին խոսել կամ Ս. ճանաչել, մինչև որ Վատիկանն այդ անձին «օրհնյալ» կամ «երանելի» չհռչակի: Բենեդիկտոս XIV պապը (1740–58) ամբողջացրել է այդ որոշումը, որն իր վերջն. ձևով տեղ է գտել Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու կանոնագրքում:

Հայ եկեղեցին, ինչպես արլ. մյուս եկեղեցիները, սրբադասման հատուկ կարգ չունի: Հայոց մեջ ժամանակի ընթացքում կիրարկվել են սրբացման մի քանի մակարդակներ. 1. ժող. ճանաչում, որը կարևորագույնն է որևէ մեկին Հայ եկեղեցու Ս. հռչակելու համար (այդպես են սրբացվել *Մեսրոպ Մաշտոցը*, *Գրիգոր Նարեկացին*, *Վարդանանք* և այլք): 2. Եկեղեց. տեղական իշխանության կողմից ճանաչում, որը նույնպես հիմնվում է ժող. համաքական *բարեպաշտության*, ճանաչման և մեծարման վրա: Այս դեպքում որևէ նահատակի գերեզմանի վրա նահատակության տարեդարձը կամ նշխարների ու մասունքների ժող. մեծարանքը ճանաչվում է թեմի եպիսկոպոսի (կամ վանքի առաջնորդի) կողմից: Նահատակի շիրիմի վրա վկայարան է կառուցվում, կամ նշխարները փոխադրվում են եկեղեցի, իսկ նահատակության տարեդարձը սահմանվում է տեղական նշանակության տոն: Ժամանակի ընթացքում այդպես ճանաչված Ս-երի տոնը դուրս է գալիս տեղական համայնքի շրջանակներից (կարող է մնալ նաև միայն տվյալ շրջանին հատուկ) և ընդունվում ամբողջ եկեղեցու կողմից (այդպես են սրբացվել *Վահան Գողթնացին*, *Շուշանիկը* և այլք): 3. Եկեղեցու բարձրագույն իշխանության կողմից ընդհանրական ճանաչում, որը կատարում է կաթողիկոսը կամ իր նախաձեռնությամբ (*Վրթանես Ա Քարթեցը* սահմանել է Վաչե Մամիկոնյանի հետ նահատակված զինվորների տոնը, որը ներկայումս չի նշվում, *Սիմեոն Ա Երևանցին* բազմաթիվ Ս-եր է մտցրել Հայոց Տոնացույց են), կամ ժողովրդի, ապա՝ տեղական եկեղեց. իշխանության նախն. ճանաչումից հետո:

Հայ եկեղեցին ունի տոնելի և հիշատակելի Ս-եր: Տոնելիները նրանք են, ովքեր մտել են Տոնացույց, ունեն հիշատակի օրեր, եկեղեց. օրացույցում հատուկ տոն (անհատական կամ խմբովի), հիշատակվում են ս. Պատարագի ժամանակ. նրանց համար սահմանվում են արարողություններ (տոնակատարություններ), հորինվում *շարականներ*: Հիշատակելի են կոչվում այն Ս-երը, ովքեր չեն մտել Տոնացույց, չունեն հատուկ տոն, բայց հիշատակվում են *Հայսմավուրքներում*, վարքերում և *վկայաբանություններում*, օր.՝ Հայոց *նոր վկաները*:

Հայ եկեղեցին XV դ. հետո նոր Ս. չի ավելացրել իր Տոնացույցում: Վերջին Ս., որ մտել է Տոնացույց, *Գրիգոր Տաթևացին* է: Սիմեոն Ա Երևանցին, որ հայոց Տոնացույցի վերջին բարենորոգիչն էր (նրա Տոնացույցը կիրառության մեջ է մտել 1777-ից), Տոնացույց է մտցրել նաև *Մովսես Գ Տաթևացուն*, որը սակայն ներկայումս չի նշվում որպես տոնելի Ս.:

Հայ եկեղեցին Ս-երի տոները զատել է *Տերունի տոներից* և *պահքերից* և, ի տարբերություն Ուղղափառ (օրթոդոքս) ու Կաթոլիկ եկեղեցիների, Ս-երի տոները նշում է միայն երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրերին (չորեքշաբթին և ուրբաթը պահոց օրեր են, իսկ *կիրակին*՝ Տերունի): Ս-երի տոների, տոնախմբությունների, Ս-երի կենսագրությունների, վարքի մասին տեղեկությունները ամփոփված են Հայ եկեղեցու ծիսամատյաններում՝ Տոնացույց, Տոնական, *Ճաշոց*, *Տոնապատճառ*, *Ճառընտիր*, Հայսմավուրք: Կան նաև մարտիրոսների մասին ժողովածուներ, որոնք կոչվում են Մարտիրոլոգ և պարունակում են Ս-երի մասին վկայաբանություններ ու *վարքագրություններ*, իսկ *Շարակն*[illegible]*ում* կան Ս-երին նվիրված բազմաթիվ շարա[illegible]ր (տես նաև *Սրբախոսություն*):

3. Կան նաև Ս. առարկաներ (տես [illegible]ք եկեղեցական), երևույթներ, իրադարձություններ (օր.՝ *տիեզերական ժողովները*), վայրեր (օր., *Մասիսը*, Երուսաղեմը են), ժամանակներ (օր.՝ Հին ուխտում՝ շաբաթը, քրիստոնյաների համար՝ կիրակին), քահանայական հանդերձները (տես *Զգեստ* եկեղեցական): Ս. են *խաչը*, որպես փրկության խորհրդանիշ, *Մյուռոնը*, եկեղեցու *ավանդությունը*, *ծեսերը*, խորհուրդները (տես *Խորհուրդներ եկեղեցական*):

Գրկ. Տօնացոյց. աշխատասիր. Սիմեոն կաթողիկոսի, հ. 1–2, Էջմիածին, 1774–75: Հայոց նոր վկաները. 1155–1843, հրտ. Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան, Էջմիածին, 1903: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1–3, ԿՊ-Երուսաղեմ, 1912–27: Գուշակյան Թ., Սուրբք և տօնք, Երուսաղեմ, 1939: Սուրբերը և մենք [ժող.], Նյու Յորք, 1993: Սուրբերու կեանքը [ժող.], Բեյրութ, 1994: Գալուստյան Շ., Աստվածաշնչյան սուրբեր, Ե., 1997: Նույնի, Համաքրիստոնէական սուրբեր, Ե., 1997: Նույնի, Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997: Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը (IV–XVIII դարեր), Ե., 1999: Новые армянские мученики [сб.], пер., предисловие и примечания К. Тер-Давтян, Е., 1998.

ՍՈՒՐԲ ԾՆՈՒՆԴ ԵՎ ԱՍՏՎԱԾԱՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ, Հայ առաքելական եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից, որը նվիրված է Աստվածորդու՝ Հիսուս Քրիստոսի Ծննդյանն ու Աստվածահայտնությանը (Մկրտությանը):

Տիրոջ ծննդյան տոնակատարության առաջին հիշատակությունները սկսվում են III դարից: Արևելքում մինչև IV դ. Քրիստոսի ծննդյան տոնը կապվել է Աստվածահայտնության, այսինքն՝ Մկրտության տոնի հետ, որը նշվել է հունվարի 6-ին: Սակայն 336-ին Հռոմի եկեղեցին դեկտեմբերի 25-ը պաշտոնապես որոշել է Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան օր: Այս միջոցով քրիստոնյաներն ամենայն հավանականությամբ նպատակ ունեին այդ օրը տոնվող Արևի չաստված Միթրայի մեծ ժողովրդականություն վայելող տոնակատարությանը հակադրել «Արդարության Արեգակի»՝ Քրիստոսի ծնունդը: Հետագայում՝ IV դ. վերջին, Ասորիքում, իսկ ապա՝ V դ. կեսին, գրեթե ողջ Արևելքում (Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում, Կ. Պոլսում) Քրիստոսի ծննդյան տոնի օրը փոխադրվել է դեկտ. 25-ին, իսկ հունվ. 6-ը մնացել որպես Տիրոջ Աստվածահայտնության օր: 451-ին *Քաղկեդոնի ժողովը* դեկտ. 25-ը վերջնականապես հաստատել է Հիսուսի ծննդյան օր, թեև Երուսաղեմի եկեղեցին մինչև 549-ը շարունակել է նշել հունվ. 6-ին: Միայն Հայ եկեղեցին է, որ հավատարիմ է մնացել հնագույն ավանդույթին և Քրիստոսի Ծննդյան ու Աստվածահայտնության տոնը շարունակում է նշել միասին՝ հունվ. 6-ին: Հայ եկեղեցում Ս. Ծ. և Ա. օրացուցային տարվա առաջին տոնն է:

Եկեղեց. տոնակատարությունն սկսվում է հունվ. 5-ի երեկոյան՝ *Ճրագալույցի* կամ Խթման ս. Պատարագով, որին նախորդում է յոթօրյա պահեցողության ու ապաշխարության շրջանը: Երեկոյան ս. Պատարագի ընթացքում հնչում է ավետիսը՝ «Քրիստոս ծնավ և հայտնեցավ»: Պատարագից հետո պահքը լուծվում է, և սկսվում ուտիքի ու տոնակատարության շրջանը, որը տևում է մինչև հունվ. 13-ը: Այս բոլոր օրերին քրիստոնյաները միմյանց ողջունում են «Քրիստոս ծնավ և հայտնեցավ» ավետիսով, որի պատասխանն է՝ «Ձեզ և մեզ մեծ ավետիս»:

Գլխ. տոնակատարությունը կատարվում է հունվ. 6-ին՝ ս. Պատարագի հանդիսավոր արարողությամբ ու Ջրօրհնյաց մեծաշուք հանդեսով: *Ջրօրհնեքը* նվիրված է Տիրոջ մկրտությանը և այդպիսով՝ ջրի սրբագործման մեծագույն խորհրդին:

Հունվ. 7-ը, ինչպես և բոլոր Տաղավար տոներին հաջորդող օրերը, *մեռելոց* հիշատակության օր է, երբ հոգեհանգստյան ս. Պատարագից հետո հավատացյալներն այցելում են իրենց հարազատների շիրիմներին:

Հանդիսությունններն ավարտվում են հունվ. 13-ին՝ Հիսուսի *անվանակոչության* տոնակատարությամբ, որը նվիրված է Տիրոջ յոթ օրական հասակում տաճար բերվելու, 8-րդ օրը թլփատվելու և Հիսուս անունը ստանալու հիշատակին:

Երաժշտություն: Ծննդյան տոնի հոգևոր երգերը վերագրվում են պատմահայր *Մովսես Խորենացուն* (ըստ Ն. Թահմիզյանի, Մովսես Խորենացուն պատկանող Ծննդյան, Տյառնընդառաջի, Աստվածածնի Վերափոխման և այլ տոներին նվիրված երգերի ընդհանուր թիվը 120 է): Դրանցից առանձնապես ճանաչված է «Խորհուրդ մեծ»-ը: Ջրօրհնեքին, ի թիվս այլ հոգևոր երգերի, կատարվում են երկու հանրածանոթ ստեղծագործություններ՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու (XII դ.) «Ով զարմանալի» տաղը և Հովհաննես Երզնկացի Պլուզի (XIII դ.) «Այսօր ձայնն հայրական» հորդորակը: Տոնի սրբասացությունը Ներսես Շնորհալու «Բազմութիւնք հրեշտակացն» է:

Պատկերագրություն: Ըստ Մատթեոս և Ղուկաս ավետարանիչների՝ «Ծնունդը» քրիստ. արվեստում պատկերագր. հարուստ ավանդներ ունեցող, նաև հին կանոնից շեղվող, ձևի թարմության ձգտող թեմաներից է: «Ծննդյան» տեսարանի հին օրինակները պահպանվել են Պաղեստինի նկարազարդ սրվակներին, Կապադովկիայի ժայռափոր տաճարների որմերին, Հռոմի Սանկտա Սանկտորիում եկեղեցու մետաքսե գործվածքի վրա: Օձունի եկեղեցու մետաքսե գործվածքի վրա: Օձունի

Ավետարան»-ի «Մոգերի երկրպագությունը» մանրանկարը (VI դ.) «Ծննդյան» թեման ներկայացնող հայկ. արվեստի վաղ շրջանի նմուշներից են: Քրիստ. կանոնի համաձայն՝ Բեթղեհեմի նշանավոր քարայրում մանուկ Հիսուսը չորերով փաթաթված կամ մերկ դրված է մսուրի մեջ, որի աջ մասում Տիրամայրն է, ձախում՝ եզ և ավանակ: Վերևի հատվածում սովորաբար պատկերվում են հրեշտակները, ներքևի մասում՝ հովիվներն ու մոգերը: Պատկերի առաջամասում՝ ամենաներքևի հատվածում, նկատելի է մտորող Հովսեփը: Այդ մասում երբեմն պատկերվում են Եվան ու Սողոմեն՝ ավազանի մեջ Հիսուսին լողացնելիս: Հայկ. արվեստում թեմայի լավագույն իրագործումներից են Թորոս Ռոսլինի, Գրիգոր Ծաղկողի, Հովհաննես Սանդղկավանեցու համապատասխան մանրանկարները, *Աղթամարի վանքի* Ս. Խաչ եկեղեցու (921) որմնանկարը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.7, 4–5-րդ պատկերները:

Միքայել ծ. վրդ. Աջապահյան
Մհեր Նավոյան
Մարտին Միքայելյան

ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻ Աստված [եբր. rūăh-haqōdeš, ruha dqūdsa, հուն. *πνεῦμα ἅγιον*, լատ. Spiritus sanctus, անվանվում է Աստծո Հոգի, քրիստոնեական ավանդույթի մեջ՝ Հոգի Հոր (Մատթ. 10.20), Հոգի Քրիստոսի՝ Որդու Հոգին (Գաղ. 4.6, Փիլիպ. 1.19, Ա Պետ. 1.11) և Մխիթարիչ, Ճշմարտության Հոգի (Հովհ. 14.16, 17, 26, 15.26, Գործք 2.)], Սուրբ *Երրորդության* երեք Անձերից մեկը:

Ի մի բերելով արևելաքրիստոնեական ավանդույթը՝ *Վարդան Արևելցին* Ծննդոց գրքի մեկնության մեջ (մեկնաբանելով «եվ Աստծու Հոգին շրջում էր ջրերի վրա» խոսքը, 1.2) Ս.Հ. համարել է խորհրդապատկերը *Մկրտության* սուրբ ավազանի՝ «Նրանց համար, ովքեր ծնվում են ջրից և հոգուց՝ որդեգրվելով երկնավոր Հորը, հրավիրված լինելով երկնքի արքայության մեջ» (Մատենադարան, ձեռ. № 1267, թերթ 8ա): Ս.Հ-ու անմիջական թելադրանքով, նրա վերբանական և գերբնական ներկայությամբ է շարադրված *Աստվածաշունչը*, որի անվան ստուգաբանությունն իսկ (Աստծո շնչով, Հոգով գրված) ինքնին մատնանշում է նրա աստվածային հեղինակին՝ Ս. Հ-ուն:

Ռաբբիական միտքը, զգուշորեն և վերապահությամբ խոսելով Ս. Հ-ու բնույթի մասին, նրա գործունեության տարածքը սահմանափակել, զետեղել է հրեական անցյալի սրբազան պատմության մեջ, որտեղ Ս. Հ. կրելու մենաշնորհը բացառապես տրված էր առանձին անհատների (մարգարեներ, նահապետներ): Հետագայում հրեական աստվածաբանությունը Ս. Հ-ու ներգործման հնարավորությունը գլխավորաբար կապել է Մեսիայի ակնկալվող գալստյան հետ: Ս.Հ-ու ներգործման այդ հնարավորությունն առարկայական իրականություն է դարձել Մեսիայի՝ Հիսուս Քրիստոսի գալստյամբ [*Մարիամ Աստվածածինը* նրան հղացավ Ս. Հ-ով (Մատթ. 1.20)] և տնօրինական գործունեությամբ: Վաղ քրիստ. միտքը հստակորեն գիտակցել է, թե՝ «Այս Հիսուսին է, որ Աստված հարություն տվեց, որին մենք ամենքս վկա ենք. Աստծո աջ ձեռքով բարձրանալով, Սուրբ Հոգու խոստումը ընդունելով Հորից՝ սփռեց այս, որ դուք այժմ տեսնում եք ու լսում» (Գործք 2.32–33): Համաձայն քրիստ. աստվածաբանության (ի տարբերություն ռաբբիականի), Ս. Հ. առանց խտրության հանգչում է բոլոր նրանց վրա, ովքեր Աստծո նկատմամբ տածում են աներկբա հավատ և սեր, ովքեր իրապես ապրում և վերապրում են Քրիստոսի տնօրինական սխրանքը (Խաչվելը և Հարությունը), որի միջոցով Ս. Հ. կենսագործում է աստվածային ծրագիրը մարդկային հոգիների մեջ: Սակայն ովքեր հայհոյում են կամ փորձում են խաբել Ս.Հ-ուն, նրանք չարաչար պատժվում են ինչպես այս կյանքում, այնպես էլ՝ հանդերձյալում (Մատթ. 12.31–32, Մարկ. 3.28–29, Գործք 5.1–10): Ս. Հ. իբրև Մխիթարիչ ուղարկված է Քրիստոսի կողմից և վկայում է Քրիստոսի մասին (Հովհ. 15.26, 14.16, 26): Տիրոջ Մկրտության ժամանակ աղավնակերպ Ս. Հ-ու ներկայությունն (Մատթ. 3.16) ինքնին հաստատում է Հիսուս Քրիստոսի Աստվածությունն ու Քահանայական, Արքայական, Մարգարեական պաշտոնը և վկայում նրա համաբնույթ լինելը Սուրբ Երրորդության մյուս Անձերի հետ: Ս. Հ-ու գործունեությունը նոր մակարդակով է ի հայտ գալիս *Հոգեգալստյան* պահին, երբ նա «հողմից եկած ձայնի նման» կրակե լեզուների կերպարանքով իջնում է Վերնատան մեջ նստած առաքյալների վրա, որոնք այդ պահին սկսում են խոսել տարբեր լեզուներով (Գործք 2.3–4): Հոգեգալստյան պահին հողմի ձայնը գալիս էր ոչ թե անորոշ կողմից, այլ՝ երկնքից, քանզի այնտեղ էր գնացել Տերը, և այնտեղից էլ պետք է «իջներ Հոգին, որ Աստված է»: Ս. Հ-ու իջնելով՝ հիմքն է դրվում քրիստոնեական ս. *Եկեղեցու*, որտեղ Ս. Հ. հանդես է գալիս առավել կատարյալ կերպով՝ իր պաշտոնի լիալիր գործադրմամբ:

Հիմնվելով Աստվածաշնչի վրա (Մատթ. 28.19, Ա Կորնթ. 2.10–11, 12.8, Բ Կորնթ. 3.17, Ա Հովհ. 3.24)՝ քրիստ. աստվածաբանությունը տակավին իր զարգացման արշալույսին (III–IV դդ.) հիմնակարգում է երրորդաբանական այն գլխ. տեսակետը, ըստ որի Սուրբ Երրորդության երեք Անձերը՝ Հայրը, Որդին և Ս. Հ., իրենց գործունեության առանձնահատկությամբ տարբեր են, սակայն բնույթով նույնն են իբրև մեկ Աստվածություն: Անձերի նույնաբնույթ (կամ՝ համաբնույթ) լինելն ինքնին ցույց է տալիս նրանց հավասարապատիվ և փառավորակից լինելը: Այստեղից էլ բխում է Ս. Հ-ու՝ Հոր և Որդու նկատմամբ ունեցած այն հարաբերությունը, որ հայտնի է «համագոյություն» անունով: Իբրև երրորդաբանական հայտնություն այն որդեգրվել է *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի* (325) կողմից և ունեցել հույժ կարևոր դեր Ս. Հ-ու աստվածաբանության հաստատագրման ընթացքում: Շնորհիվ այս վարդապետության եկեղեցին հակահարված է հասցրել ստահմանակարգային (սուբորդինացիոն) այն գաղափարներին, որոնց հետամուտ էր հուն. իմաստասիրության քննաբանական (ռացիոնալիստական) մտածողությունը տակավին չթոթափած եկեղեցականների մի ստվար մասը: Սրանց պարագլուխ Արիոսը (տես *Արիոսականություն*) Որդուն և Ս. Հ-ուն համարել է արարածներ (որոնք, անշուշտ, բարձր էին կանգնած ստորին կարգի եղական էակներից): Ս. Հ-ուն Աստվածության նկատմամբ ստորադաս էակ է համարել Մակեդոնը (տես *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*): Աստվածաբանական միտքը Նիկիայի և Կ. Պոլսի տիեզերաժողովների միջոցով, հանձին *Աթանաս Ալեքսանդրացու*, *Բարսեղ Կեսարացու*, *Գրիգոր Նազիանզացու*, *Գրիգոր Նյուսացու* և եկեղեցու այլ հայրերի, պայքար է ծավալել հերձվածների դեմ՝ հաստատելով Ս. Հ-ու Աստվածությունն ու, իբրև համաբնույթ իրողություն, նրա՝ Հորից բխած լինելը (Հովհ. 15.26): Հայտնությամբ (Աստվածաշունչ) և ավանդությամբ (երեք տիեզերաժողովների որոշումներ) առաջնորդվող Հայ եկեղեցու աստվածաբանության համաձայն, Ս. Հ. Հայր Աստծո կամքի իրագործողն է և Որդի Աստծո գործունեության ներքին կազմակերպողը: Նա Սուրբ Երրորդության իրավահավասար անդամներից մեկն է, Հոր և Որդու նման Անձնավորություն: Լինելով Աստվածության Անձերից մեկը՝ Աստծո Հոգին պատշաճորեն «Սուրբ» ստորոգելին է կրում, որով նա տարբերվում է ադամորդիների հոգիներից: Ս.Հ-ու գործունեության նպատակն Աստծո արքայության ստեղծումն է յուրաքանչյուր անհատի մեջ և սրա շնորհիվ նրա վերածումն Աստծո տաճարի: Ս.Հ-ու անձնավորական գործունեության տարածքն անհատ եկեղեցին (հավատացյալը) և հավաքական եկեղեցին (հավատացյալների խումբ) է: Ինչպես Ս. Հ., այնպես էլ Որդին Մխիթարիչ է, սակայն Ս.Հ. ուղարկված է հանուն Որդու, նրա գոհագործության միջոցով, որպեսզի վկայի Նրա մասին: Ավետարանում Որդին և Հոգին ներկայանում են որպես աշխարհ ուղարկված երկու աստվածային դեմքեր: Նրանցից առաջինը ուղարկված է, որպեսզի միավորվի մարդկային բնությանը և առողջացնի այն, իսկ երկրորդը՝ որպեսզի վերակենդանացնի մարդու անձն. ազատությունը: Այս իրողությամբ հանդերձ Որդին և Ս.Հ. (համաբնույթ լինելով Հորը) անդրանցական հարաբերության մեջ են աշխարհի նկատմամբ: Աստվածաբան. այս կանխադրույթներն են ընկած Հայ եկեղեցու *Հավատո հանգանակի* հիմքում. «Հավատում ենք նաև Սուրբ Հոգուն, որպես անեղծ և կատարյալ, որ խոսեց Օրենքների, Մարգարեների և Ավետարանների մեջ, որ իջավ Հորդանանի վրա, քարոզեց առաքյալներին և բնակվեց սրբերի մեջ»: «Նրան դավանում ենք անեղ ու կատարյալ,– ասում է Ներսես Լամբրոնացին,– «անեղ», որովհետև անճառելի կերպով բխում է Հորից. «անեղ» լինելը հայտնի է նրանից, որ Ինքը արարածների արարիչ է, այդ պատճառով նրան խոստովանում ենք Հոր և Որդու արարչակից»: Հոր, Որդու և Ս. Հ-ու այս հարաբերությունն է պարզաբանում Հովհաննես Սարկավագը «Յաղագս նշանակի հաւատոյ նիկիականն ՅԺԸ-իցն» երկում, որտեղ, մեկնաբանելով Քրիստոսի «Եվ ահա ես ուղարկում եմ ձեզ իմ Հոր խոստումը, իսկ Դուք նստեցե՛ք Երուսաղեմ քաղաքում մինչև որ երկնքից զորությամբ զգեստավորվեք» խոսքը (Ղուկ. 24.49), գրում է. «Եթե Քրիստոս Աստծո զորությունն է և նրա ավետիսն էլ՝ Որդու Հոգին, ապա աներկբա է, որ Հոր և Որդու բնությունը

նույնական է Սուրբ Հոգու բնությանը: Եվ եթե այդպես է, ապա նա կատարելապես ունի Աստվածության էություն և պատիվ...»: Բխելով Հորից՝ Ս.Հ. չի դադարում Աստված լինել. «Քանզի Հայրը ծնեց Որդուն և ծնվելով չփոխեց իր բնությունը և ոչ էլ ընկավ Աստվածությունից: Նմանապես և Ս.Հ., որ դուրս է գալիս Հորից, բաժանված է անձնավորությամբ, սակայն բաժանված չէ բնությամբ կամ Աստվածությամբ»: Ըստ Հայ և Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների դավանության՝ Ս.Հ. բխում է Հայր Աստծուց, չընդունելով «եւ Որդւոյ» հավելվածը՝ բխման վարդապետության մեջ, ի տարբերություն Կաթոլիկ եկեղեցու:

Ս.Հ-ու մասնավոր ֆունկցիան, ներունակ գործունեությունը շնորհաբաշխությունն է: Հայ, և ոչ միայն հայ, վաղմիջնադարյան աստվածաբանության մեջ կարգորոշված է Ս. Հ-ու 7 և 9 շնորհ: Ս. Հ-ու 7 շնորհներն են՝ իմաստությունը, բանականությունը, խորհրդագիտությունը, հզորությունը, գիտությունը, բարեպաշտությունը, աստվածավախությունը: Հենվելով Ա Կորնթ. 12.1–11-ի վրա՝ հայ աստվածաբանները, ըստ հոգու երեք կարողության՝ մտքի, կամքի և զգայության, հայտանշում են Ս. Հ-ու 9 շնորհներ. ա. վարդապետական, որ ներառում է իմաստությունը, ճանաչողությունը և հոգիների ընտրությունը, բ. ավետարանչական, որի մեջ մտնում են հավատքը, բժշկությունը, հրաշագործությունը, գ. հոգեկրական, որն ընդգրկում է մարգարեությունը, լեզվախոսությունը, թարգմանությունը: Ս. Հ-ու շնորհները բազմաբնույթ ու բազմաբովանդակ են, սակայն նրանց նպատակը մեկն է՝ մարդու եկեղեցագործումն ու փրկությունը:

Առաջնորդվելով հայրախոսական ժառանգության դասական ավանդներով՝ հայ միջնադարյան հեղինակները Ս. Հ-ու աստվածաբան. բովանդակությունը բացատրող շատ ճառեր և քարոզներ են հորինել: Հայ միջնադարի գեղ. միտքը նմանապես բազում երկեր է նվիրել Ս. Հ-ուն: Հայտնի են Հոգեգալստյանը նվիրված շարականները, որոնք հորինել են Մովսես Խորենացին, Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Է Անավարզեցին և ուր.: Հուետոր. բարձր շնչով է գրված Ներսես Լամբրոնացու «Ներբող ի Գալուստ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ» երկը, որտեղ ոչ միայն տարփողվում, այլև աստվածաբանորեն արժեքավորվում են Ս. Հ-ու շնորհները: Ս. Հ. պանծացվում է Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Հովհաննես Երզնկացու, Ստեփանոս Թոխաթեցու և այլոց տաղերում ու գանձերում:

Հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ Ս. Հ. պատկերվում է գլխավորաբար «Մկրտության» հորինվածքում (Մատթ. 3.16, Մարկ. 1.10, Ղուկ. 3.22)՝ համաձայն եկեղեցու հայրերի սահմանած կանոնական միօրինակության: Այստեղ Ս. Հ. սովորաբար պատկերվում է աղավնու կերպարանքով, հաճախ էլ ներկայացվում Աստծո օրհնող Աջի տեսքով: Անանիա Սանահնեցին, Վանական Վարդապետը, Գրիգոր Տաթևացին և ուր. իրենց դավանաբան. աշխատություններում, հենվելով Աստվածաշնչի վրա (Ղուկ. 11.20), արձանագրում են, որ այստեղ հիշատակված «Աստծո մատը» ակնարկում է Ս. Հ-ուն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.8, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ա թ ա ն ա ս Ա ղ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի, Ճառք, Թուղթք եւ Ընդդիմասացութիւնք, Վնտ., 1899, էջ 235–238, 239–242, 243–257: Յ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս ա ր կ ա վ ա գ, Յաղագս Հոգւոյն, տես նրա «Յաղագս նշանակի հաւատոյ» (աշխատասիր. Մեսրոպ քհն. Արամյանի), «Գանձասար», 1996, 6, էջ 392–397: Ն ե ր ս ե ս Լ ա մ բ ր ո ն ա ց ի, Ներբող ի Գալուստ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ, տես Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1872, էջ 466–474: Գ ր ի գ ո ր Տ ա թ և ա ց ի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729, էջ 62–66: Ն ո ւ յ ն ի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան հատոր, ԿՊ, 1740, էջ 669–675, 696–735: Փ ե շ տ ի մ ա լ ճ յ ա ն Գ., Լուսաշաւիղ, որ է բացատրութիւն Նիկիական հանգանակին..., ԿՊ, 1848, էջ 107–132: Տ ե ր - Մ ի ք ե լ յ ա ն Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը, Տփխիս, 1900, էջ 231–241: Ա վ ե տ ի ք յ ա ն Գ., Բացատրութիւն շարականաց..., Վնտ., 1814, էջ 369–412: Ք յ ո ս ե յ ա ն Հ., Հայ եկեղեցու աստվածաբանությունը շարականներում և տաղերում, տես հեղինակի «Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության», Ս. Էջմիածին, 1995:

Հակոբ ...կյան

ՍՈՒՐԲԵՐ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու, եկեղեցու կողմից *սուրբ* ճանաչված անձինք՝ մարգարեներ, առաքյալներ, մարտիրոսներ, քարոզիչներ, վկաներ, ճգնավորներ, նահատակներ, աստվածաբաններ, *եկեղեցու հայրեր* և առհասարակ *Սուրբ Հոգով* մկրտված սրբակյաց հավատացյալներ, որ անվանվում են նաև «Աստծո ժողովուրդ», «Աստծո բանակ», «Հիսուս Քրիստոսի զինվորներ» ևն:

Հայաստանյայց եկեղեցին, իբրև անբաժան մասը Ընդհանրական եկեղեցու, իր պաշտամունքի մեջ հատուկ տեղ է տվել Ս-ին՝ որպես լույսի սյուների, հավատքի առաջնորդների և օրինակելի աղոթանվեր հավատացյալների, որոնց աղոթքն ունի միջնորդական-բարեխոսական նշանակություն: Ս-ի Սուրբը և սրբության աղբյուրը թեև Աստվածն է (Ս. Հայր Աստված, Ս. Որդի Աստված և Ս. Հոգի Աստված), սակայն Աստծո միջոցով սրբացված անձինք ևս քույր եկեղեցիների կողմից հռչակվել են Ս., մուծվել եկեղեց. *Տոնացույցի* մեջ՝ որպես տոնելիներ կամ հիշատակելիներ (ընդ որում, որոշ եկեղեցիներ առավել ազատ և արդիական են նոր Ս. հռչակելիս, ինչպես՝ Կաթոլիկ եկեղեցին, որոշ եկեղեցիներ էլ՝ առավել պահպանողական, ինչպես՝ Հայ եկեղեցին, որ XV դարից ի վեր նոր սուրբ չի ճանաչել): Հայ եկեղեցին, սրբացման կամ սրբադասման հարցում առավելապես հետևել և հետևում է համահայկ-համաժող. ընկալմանը՝ որպես Ս. ընդունելով նաև եկեղեց. Տոնացույցի մեջ չմուծված բազում քրիստոնյաների, որոնք հաճախ կյանքով ու արյունով են սրբագործել իրենց հավատքը Հիսուս Քրիստոսի և հայոց դավանանքի հանդեպ: Հայ եկեղեց. Տոնացույցի բարեկարգման և նոր Ս-ի ընդունման հարցով եղել են Թ. *Գուշակյանի*, Մ. *Օրմանյանի*, Բ. *Կյուլեսերյանի*, Վ. Հացունու առաջարկությունները.

ա. ընտրել այնպիսի Ս., որոնք ընդհանրական և տոնելի են Ընդհանրական եկեղեցու կողմից,

բ. հավելել հայազգի Ս., ս. *Սանդուխտի* հետ՝ Սամուել իշխանին ու Զարմանդուխտ իշխանուհուն, *Բարդուղիմեոս* առաքյալի հետ՝ Տերենտիոս հայրապետին և Ոգուհի արքայաքրոջը, *Թադեոս* առաքյալի աշակերտներից՝ ս. *Եղիշեին*, նախալուսավորչական հայրապետներին, ս. Վաչե Մամիկոնյանին, ս. *Շուշանիկին*, ս. *Ատոմյանց* ևն,

գ. հավելել հայոց *նոր վկաներ*՝ Խոսրով Գանձակեցուց (նահ. 1167) մինչև Սայաթ-Նովա (նահ. 1795), ապա նաև Մեծ եղեռնին զոհ գնացած Ս.՝ ընտրողաբար:

Նախապես Ընդհանրական եկեղեցին «սրբության» մակդիրով պատվել է Աստվածամորը, սրբակյաց ճգնավորներին և առհասարակ նրանց, ում հիշատակին կառուցվել էին վկայարան, մատուռ և հաստատվել ուխտագնացության օրեր: Հետագայում «սրբացումի» իրավունքն ստանձնել է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին. պաշտոնական սրբացման առաջին դեպքն է ճանաչվում Սինոդի 993-ի որոշումը, որի հիման վրա Հովհաննես XV պապը արտոնել է տոնել իր ժամանակակից գերմանացի եպիսկոպոս Ուլրիխ Աուսբուրգցու հիշատակը՝ որպես սրբի և հրաշագործի: Այնուհետև Կաթոլիկ եկեղեցին մի շարք այլ որոշումներով կանոնակարգել է նոր Ս-ի կամ երանելիների պաշտոնական ճանաչման հարցը:

Հայ առաքելական եկեղեցին ցայսօր անփոփոխ տոնակատարում է իր 63 հայ Ս-ի հիշատակը. նրանք են (ըստ դարերի)՝ I դ.՝ Սանդուխտ կույս, *Ադդե հայրապետ*, *Աբգար թագավոր*, II դ.՝ *Ոսկյանք քահանաներ*, *Սուքիասյանք*, IV դ.՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչ* (որ տոնում է նաև համայն Տիեզերական եկեղեցին), Հռիփսիմե, Նունե, Մանե (առհասարակ՝ *Հռիփսիմյանց կույսեր* և *Գայանյանց կույսեր*), *Արիստակես Ա Պարթև*, *Վրթանես Ա Պարթև*, *Գրիգորիս*, *Հուսիկ Ա Պարթև*, *Դանիել Քորեպիսկոպոս*, *Ներսես Ա Պարթև*, *Մեսրոպ Մաշտոց*, *Տրդատ Գ Մ ե ծ*, *Աշխեն*, *Խոսրովիդուխտ*, *Անտոն*, *Կրոնիդես*, Ստեփանոս Ուլնեցի և ընկերներ, V դ.՝ *Հովսեփ Ա Հողոցմեցի*, *Սահակ Ա Պարթև*, Թաթիկ եպիսկոպոս, *Ղևոնդ Երեց*, Մուշե Երեց, Արշեն Երեց, Սամուել Երեց, Աբրահամ Երեց, Խորեն Երեց, Քաջաջ Սարկավագ, Աբրահամ Սարկավագ, *Եղիշե*, *Մովսես Քերթող*, *Դավիթ Անհաղթ*, Ատոմ զորավար իր գնդերով (Ատոմյանք), Մանաճիհր զորավար իր գնդերով, *Վարդանանք*, *Թաթուլ*, *Թումաս*, Շուշան, VI–VII դդ.՝ *Յոթը խոտաճարակներ*, VI դ.՝ Գրիգորիս Ռաժիկ, Աստվածատուր Մախոժ, VIII դ.՝ *Դավիթ Դվնեցի*, *Վահան Գողթնացի*, Սահակ Արծրունի, Համազասպ Արծրունի, *Հովհաննես Գ Օձնեցի*, IX դ.՝ Սահակ Կարնեցի, Հովսեփ Կարնեցի, X դ.՝ *Գրիգոր Նարեկացի*, XI դ.՝ *Ներսես Շնորհալի*, Գոհարինոս, Ռստիկոս, Ծամինդոս, Տուքիկոս (տես Գոհարինյանք), XIV դ.՝ *Հովհան Որոտնեցի*, XV դ.՝ *Գրիգոր Տաթևացի*:

Հայ եկեղեցու հիշատակելի Ս-ի հնագույն շերտը Աստվածաշնչյան Ս. են՝ նախահայրեր ու մարգարեներ՝ Ադամ, Աբել, Սեթ, Ենովք, *Նոյ*, Մելքիսեդեկ, Հակոբ, Աբրահամ, Մովսես, Սամուել, Գեդեոն, Միքիա, Հովել, Հոբ, Դավիթ, Եղիա, Եղիսե, Եսայի, Դանիել, Զաքարիա, Երեմիա, Եզեկիել, Մաղաքիա ևն, ապա՝ *Մարիամ Աստվածածինը*, *Հովհաննես Մկրտիչը*, տասներկու *առաքյալները*, չորս ավետարանիչները, հրեշտակապետները՝ Գաբրիել, Միքայել և ըր, ողջ Երկնային զորքը, Հիսուսի յոթանասուներ-

կու աշակերտները են (տես նաև *Տոներ* հոդվածը)։ Ի թիվս Ս-ի հիշատակի, նշվում են նաև Աստվածաշնչյան սրբությունները և խորհուրդները, ինչպես, օր., *Ուխտի տապանակը* (Տոն Տապանակի)։

Մյուս տոնելի խումբը քույր եկեղեցիների հետևյալ Ս. են (ոչ հայ Ս.) ըստ եկեղեցիների.

Անտիոքի եկեղեցի՝ Իգնատիոս Աստվածազգյաց հայրապետ, Քրիստինե կույս, Բարաղամ Ծերունի, Բաբելուս եպիսկոպոս և աշակերտներ, Մելիտոս հայրապետ Անտիոքի, Ղունկիանոս քահանա, Կյուրեղ սարկավագ, Թեոդորիտոս քահանա, Ռոմանոս Երգեցող, Արտեմիոս Զինավոր (ընդամենը՝ 19 Ս.), **Կիլիկիո եկեղեցի**՝ Կալինիկոս վկա, Անդրոնիկոս վկա են (ընդամենը՝ 8 Ս.), **Միջագետքի եկեղեցի**՝ Պարսամ եպիսկոպոս, *Հակոբ Մծբնացի*, *Եփրեմ Ասորի* Խուրի, Սարգիս Զինավոր և ուր. (ընդամենը՝ 10 Ս.), **Երուսաղեմի եկեղեցի**՝ *Կյուրեղ Երուսաղեմացի*, Հուդա-Կյուրեղ եպիսկոպոս, Աննա (մայր Հուդա-Կյուրեղի), Բարուլա՝ Խոստովանող Մանուկ են (ընդամենը՝ 6 Ս.), **Կիպրոսի եկեղեցի**՝ *Եպիփան Կիպրացի* (1 Ս.), **Ալեքսանդրիայի եկեղեցի**՝ Եվգինե կույս, նաև նրա հայրը՝ Փիլիպպոս, մայրը՝ Կղոդիա, եղբայրները՝ Սերգիոս և Ապիտոն, *Աթանաս Ալեքսանդրացի*, *Կյուրեղ Աղեքսանդրացի* և ուր. (ընդամենը՝ 37 Ս.), **Եթովպիո եկեղեցի**՝ Խարիթյանք կամ Արեթյան վկաներ (1 խումբ), **Կեսարիայի եկեղեցի**՝ *Գրիգոր Նյուսացի*, *Բարսեղ Կեսարացի* են (ընդամենը՝ 10 Ս.), **Սեբաստիո եկեղեցի**՝ *Գրիգոր Սքանչելագործ*, Աթանագինես եպիսկոպոս, Քառասուն Մանկունք, Թեոդորոս Զինավոր են (ընդամենը՝ 13 Ս.), **Լիկայոնիո եկեղեցի**՝ Տրիփոն վկա, Թեոդիտե վկայուհի և երեք որդիք, Կիրակոս Մանուկ (ընդամենը՝ 6 Ս.), **Պոնտոսի եկեղեցի**՝ 5 Ս., **Եփեսոսի եկեղեցի**՝ 7 Ս. (ընդ որում, ամենուրեք, 1 սուրբ է հաշվվում նաև Ս-ի 1 խումբը), **Կ. Պոլսո եկեղեցի**՝ *Գրիգոր Նազիանզացի*, *Հովհան Ոսկեբերան* են (ընդամենը՝ 12 Ս.), **Թեսալիո եկեղեցի**՝ 3 Ս., **Գաղատիո եկեղեցի**՝ Կղեմես հայրապետ, Վառվառե կույս են (ընդամենը՝ 6 Ս.), **Բյութանիո եկեղեցի**՝ Կոդրատիոս վկա, *Գևորգ Զորավար* (ս. Գևորգ), Հուլիանե կույս են (ընդամենը՝ 24 Ս.), **Հռոմի եկեղեցի**՝ Բագարատ եպիսկոպոս, Պիստիս՝ դուստր Սոփիայի, Էլպիս՝ դուստր Սոփիայի, Ստեփանոս հայրապետ են (ընդամենը՝ 15 Ս.), **Աֆրիկյան եկեղեցի**՝ Կիպրիանոս եպիսկոպոս և Հուստիանե կույս, **Պարսից եկեղեցի**՝ Մարկոս եպիսկոպոս, *Սարգիս Զորավար* (ս. Սարգիս), Մարտիրոս՝ որդի Սարգսի, Որմզդան վկա են (ընդամենը՝ 16 Ս.)։ Տես նաև *Եկեղեցու հայրեր*։

Ս-ի հոծ բազմություն են կազմում նաև *նոր վկաները*, որոնք թեև չեն անցել եկեղեց. օրացույցի մեջ, սակայն նշվում են տարբեր ժողովածուներում՝ *Ճաշոց*, *Հայսմավուրք*, Տոնացույց, *Տոնապատճառ* են, առկա են սրբախոսական գրակ. մեջ (*Վկայաբանություն*, *Վարքագրություն*, *Ճառ*, *Ներբող*) և տարբեր աշխատություններում՝ Մ. *Չամչյանի* «Հայոց պատմության» և Մ. *Օրմանյանի* «Ազգապատումի» մեջ և այլուր։

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983։ Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901։ Հայոց նոր վկաները. 1155–1843, [ժող.], կազմ. Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Վաղ-պատ, 1903։ Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնք, հ. 1–12, Վնտ., 1811–15։ Հացունի Վ., Հայ ծեսը 1911 տարւոյ ազգային Սյունհոդոսի գործոց մեջ, Վնտ., 1919։ Մանուկյան Թ., Հայ եկեղեցվո կորուսը Մեծ եղեռնին, Նյու Յորք, 1972։ Գալուստյան Ճ., Համաքրիստոնէական սուրբեր, Ե., 1997։ Նույնի, Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997։ Սուրբերը և մենք, [ժող.], խմբագիր՝ Մեսրոպ արք. Աշճյան, Նյու Յորք, 1993։ Սուրբերու կեանքը, [ժող.], 3 հրտ., Բեյրութ, 1994։

Մեսրոպ արք. Աշճյան

ՍՈՒՐԲԽԱԹԻ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ, Ղրիմի ԻՀ (Ուկրաինա) Ստարի Կրիմ քաղաքի մոտ, անտառապատ լեռան լանջին։ Ըստ չափածո շին. արձանագրության, վանքի Ս. Նշան եկեղեցին 1338-ին կառուցել են Հովհաննես կրոնավորը և նրա եղբայրները։ Եկեղեցին ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում կիսաշրջանաձև խորաններով ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք, ինչը բնորոշ է Հայաստանի X–XIII դդ. վանքերի եկեղեցիների ճարտ-յանը։ XVI դ. եկե[illegible]ուն արմ-ից կցել են մեկ զույգ մույթեր[illegible]անավ, թաղածածկ գավիթ և համալիրի [illegible]ին բակի արմ. կողմում կառուցել խոշոր [illegible]անոցով սեղանատուն։ Գավթի պատերի և մույթերի շարվածքում ագուցված են խաչքարեր, որոնցից ամենավաղը թվագրվում է 1551։

XIV–XVII դդ. Ս. Ս. Խ. վ. հայտնի է եղել իր դպրոցով, գրչատնով, կրթված միաբաններով, որոնք զգալի դեր են կատարել Ղրիմի հայ գաղութի հոգևոր-մշակութ. կյանքում։ Հայաստանից Ղրիմ արտագաղթած ուսուցիչների, տաղասացների, գրիչների մեծ մասը համախմբվել է վանքում։ XVII դ., ըստ Հակոբ վրդ. Կաֆայեցու, Ս. Ս. Խ. վ-ում ճեմարան է գործել, որտեղ 1611-ից ուսուցչություն է արել տաղասաց և գրիչ Ստեփանոս Թոխաթեցին (Եվդոկացի)։

1686-ին կառուցվել է վանքի բակ տանող դարպասը, 1719–22-ին Հակոբ արքեպիսկոպոսը կառուցել է պարիսպը և խցերի երկհարկանի շենքը։ 1751-ին Ադամ արքեպիսկոպոսը վերանորոգել է վանքի համալիրը։ 1860-ական թթ. կառուցվել են վանքի հյուրատունն ու բնակելի շենքի երկրորդ հարկը։ Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ ռմբակոծությունից լրիվին ավերվել է հյուրատունը, որը հետպատերազմյան տարիներին գրեթե նույնությամբ վերանորոգվել է՝ ըստ լուսանկարների և գրչանկարների։ Վանքի տարածքի 1973-ի և 1976-ի պեղումներով բակի հս. կողմում բացվել են XIV–XV դդ. շինությունների հիմքերը։

Սուրխաթի Ս. Խաչ վանքի Ս. Նշան եկեղեցու (1358) գմբեթը

Ս. Նշան եկեղեցում պահպանվել են XIV դ. որմնանկարներ։ Արմ. մուտքի վերևում պատկերված է Աստվածածինը Մանկան հետ, խորանին՝ «Բարեխոսության» տեսարանը։ Որմնանկարների ոճը, մեղմ գույները, կերպարները նմանվում են Ղրիմի XIV դ. մանրանկարիչ Գրիգոր Սուքիասանցի ստեղծագործություններին (որմնանկարները նորոգվել են XVIII դ.)։

(Տես նաև *Մանրանկարչություն* հոդվածի Ղրիմի մանրանկարչության դպրոց մասը)։

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.8, 3-րդ պատկերը։

Գրկ. Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, [հ.] 1, Ե., 1964։ Корхмазян Э., Армянская миниатюра Крыма (XIV–XVII вв.), Е, 1978; Домбровский О., Сидоренко В., Солхат и Сурб Хач, Симферополь, 1978; Якобсон А., Таманян Ю., Армянская архитектура в Крыму, Е., 1992. Бабаян Ф., Корхмазян Э., Армянские монастыри Сурб Хач и Св. Степаноса близ города Старый Крым, Е., 2000.

Մուրադ Հասրաթյան

ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆՔ [նահ. Ք.ծ.հ.130 կամ 140/150, Բագրևանդ գավառի Ջրաբաշխ կամ Սուկավետ (Սուքիայան) կոչված լեռներում], նահատակների խումբ, տոնելի։ Անվանումն ստացել են իրենց առաջնորդ Սուքիասի անունից, որը նկատվում է հուն. Հյուսիքոս անվան աղավաղված ձևը և նրա մկրտության անունն է. նախկինը եղել է Բահաթրա կամ Բարաքաթրա։ Պահպանվել է Ս-ց վկայաբանությունը, որը համարվում է վաղ շրջանի սրբախոս. երկ։ Ճառընտիրները և Հայսմավուրքները, որոնցից քաղում է նաև *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին*, այս գրվածքը վերագրում են Անտոն գրչին։ Մ. *Ավգերյանը* ենթադրում է, որ խոսքը Անտոն Անապատավոր Հռովմայեցու մասին է։ Ըստ վկայաբանության՝ Ս. ալանաց իշխաններ էին, Սաթենիկ թագուհու ազգակիցները, և ապրել են հայոց արքունիքում։ Ոսկյանների (տես *Ոսկյանք*) քարոզությամբ նրանք դավանափոխ են եղել և մկրտվել Հիսուս Քրիստոսի անունով։ Ոսկյանց նահատակությունից հետո արքունիքը լքած Ս. առանձնացել են Բագրևանդ գավառի Ջրաբաշխ լեռան ստորոտում, որը, ինչպես կարծում են, հետագայում նրանց անվամբ կոչվել է Սուկավ կամ Սուկավետ։ 44 տարի անց Ս. նահատակվել են Ալանաց թագավոր Գիգիանոսի մարդկանց ձեռքով։ Վկայաբանության մեջ համանվանե հիշատակված են սրանց մկրտական անունները. Սուքիաս, Ղուկիանոս, Պողիքտես, Կոդրատոս, Անտիոքոս, Իքսորոն, Մեմնաս, Փոկաս, Սերգիոս, Դոմետիոս, Ադրանիոս, Զոսիմոս, Բիկտորիոս, Թալկիսոս, Հորդանես, Անաստաս, Թեոդորոս են (մոտ 60–70 հոգի)։ Ըստ Հայսմավուրքի՝ *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* նրանց վկայության վայրում կառուցել է եկեղեցի։ VII–IX դդ. Ս-ց վկայաբանությունը թարգմանվել է վրացերեն։

Հայ եկեղեցին ս. Ս-ց հիշատակը տոնում է Առաջավորաց պահքին հաջորդող երեքշաբթի օրը, իսկ երբ հիշյալ օրը տոնվում է Տյառնընդառաջը՝ ս. *Ատոմյանց* հիշատակի հետ։ Ս-ց նվիրվել է շարական՝ «Շարական սրբոց Սուքիասանց»։

«Ստուգութեամբ տեղեկացեալ հարցանելով զմարգարէն, ով ելցէ ի լեառըն տեառն սրբութեան։ Ահա տեսաք զՍուկաւետ լեառըն դիտակ և բնակարան վըկայեացն...» (Շարական, ԿՊ, 1853, էջ 634)։

Գրկ. Յայսմաւուրք, ԿՊ, 1730, օգոստ. 27։ Ավգերյան Մ., Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն..., հ. 2, Վնտ., 1811, էջ 113–120։ «Սոփերք հայկականք», հ. 19, Վնտ., 1854, էջ 33–56։ Գալուստյան Ճ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997։ Памятники армянской агиографии, Е., 1973, с. 176–185.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՎԱԶԳԵՆ Ա ՊԱԼՃՅԱՆ [ավազանի անունը՝ Լևոն-Կարապետ, 20.9(3.10).1908, Բուխարեստ – 18.8.1994, Ս. Էջմիածին], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1955-ի սեպտ. 30-ից: Հաջորդել է *Գևորգ Զ Չորեքչյանին*:

Նախն. կրթությունն ստացել է Օդեսայի (որտեղ առաջին աշխարհամարտի տարիներին հաստատվել էր Պալճյանների ընտանիքը) հայկ. նախակրթարանում: Պալճյանների ընտանիքի՝ Ռումինիայում վերահաստատվելուց հետո սովորել է Բուխարեստի Միսաքյան-Քեսիմյան Ազգ., ապա՝ Բուխարեստի առևտրական բարձրագույն վարժարանում (1924–26): 1936-ին ավարտել է Բուխարեստի պետ. համալսարանի գրականության և փիլ-յան ֆակուլտետը, 1937-ին՝ գործնական մանկավարժության բաժինը (1937). պաշտպանելով «Կարգապահության հարցը մանկավարժության մեջ» ավարտաճառը՝ ստացել է ուսուցիչ-մանկավարժի վկայական:

1930-ական թթ-ից ազգ-հաս., այնուհետև եկեղեց. եռանդուն գործունեություն է ծավալել ռումինահայ գաղութում՝ վերջինիս վերաբերող խնդիրներն արծարծելով նախ Փարիզում լույս տեսնող «Մարտկոց» թերթում (1933), ապա՝ Բուխարեստում իր իսկ հիմնած և հրատարակած գիտահաս. «Հերկ» ամսագրի 12 համարներում (1937-ի հունիսից 1938-ի մայիս): 1929–43-ին դասավանդել է Բուխարեստի հայկ. դպրոցներում, եղել Ռումինիայում գտնվող հայ ռազմագերիներին օգնող կոմիտեի (1942–44) կազմում: 1943-ի սեպտ. ռումինահայ թեմական խորհրդի որոշմամբ մեկնել է Աթենք, որտեղ Ս. Կարապետ եկեղեցում հունահայ թեմի առաջնորդ Կարապետ արք. Մազլըմյանի ձեռամբ ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա: Վերադառնալով Բուխարեստ՝ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցում մատուցել է անդրանիկ Պատարագը: Նույն օրը (նոյեմբ. 28) Ռումինիայի Հայոց թեմական պատգամավորական ժողովը նրան ընտրել է թեմի առաջնորդական տեղապահ, այնուհետև՝ թեմի առաջնորդ (1947–55): 1948-ի մայիսի 23-ին Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ Չորեքչյանից ստացել է ծայրագույն վարդապ[illegible] աստիճան, 1951-ի մայիսին՝ օծվել եպիսկոպոս: 1954-ի դեկտ. 31-ին Ս. Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի որոշմամբ ստանձնել է նաև Բուլղարիայի Հայոց թեմի առաջնորդի պարտականությունները:

Ամենայն Հայոց [illegible]կոս Վազգեն Ա Պալ[illegible]

Դեռևս Ռումինիայում Վազգեն Ա իր կարևոր նպաստն է բերել Հայրենիքին սատարելու, Հայրենիք-սփյուռք կապերն ամրապնդելու գործին: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, սփյուռքի համախմբվածությունը զորացնելու և Հայրենիքի հետ կապերն ամրապնդելու նպատակով, շուրջ 30 հովվապետ. այցելություններ է կատարել Հայ եկեղեցու թեմեր, միջեկեղեց. շրջանակներում հանդիպումներ ունեցել քույր եկեղեցիների հովվապետների հետ, արտերկրում ներկայացրել Հայ եկեղեցին ու հայ ժողովրդին:

Հայրապետ. անդրանիկ կոնդակում (1955-ի դեկտ. 1), ընդգծելով հատկապես եկեղեցիների և վանքերի շուտափույթ նորոգման անհրաժեշտությունը, ծավալել է եկեղեցաշին-վերականգնող. մեծ աշխատանքներ: Վերանորոգվել են Մայր տաճարը, Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե, Ս. Շողակաթ վանքերը, Գեղարդավանքը, Խոր վիրապի վանքը, Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, Երևանի Ս. Սարգիս, Ս. Զորավոր, Ս. Հովհաննես, Բաքվի, Մոսկվայի, Դոնի Ռոստովի և Արմավիրի եկեղեցիները: Մայրավանքի շրջակայքում կառուցվել են Նահատակաց հուշարձանը, Խրիմյան Հայրիկին նվիրված աղբյուր-կոթողը, Գալուստ Կյուլպենկյան վանատունը, Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձատունը: Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ և սփյուռքահայերի նվիրատվությամբ ժամանակակից սարքավորումներով վերագինվել է Մայր աթոռի տպարանը:

Վազգեն Ա մեծ ավանդ ունի նաև հոգևոր-մշակութ. նոր արժեքների ստեղծման, հների հավաքման գործում: Վեհափառ Հայրապետի շնորհիվ փրկվել ու Երևանի Մատենադարանին են հանձնվել «Վեհափառի» և «Վեհամոր» անուններով կնքված երկու Ավետարանները, *Թորոս Ռոսլինի* ծաղկած «Զեյթունի Ավետարանը» և «Մալաթիայի Ավետարանը», *Թովմա Արծրունու* «Պատմություն Արծրունյաց տան» աշխատության պահպանված միակ ձեռագիր օրինակը և բազմաթիվ այլ ձեռագրեր, արժեքավոր վավերագրեր:

Մեծ է Վազգեն Ա-ի ավանդը Հայ եկեղեցու միասնության հաստատման, միջեկեղեց. հարաբերությունների ընդլայնման ասպարեզում: 1962-ին Հայ եկեղեցին դարձել է Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի (տես *Էկումենյան շարժում* հոդվածում), այնուհետև՝ Եվրոպական եկեղեցիների համաժողովի անդամ:

Դեռևս 1952-ին ընտրվելով Ռումինիայի խաղաղության պաշտպանության կոմիտեի անդամ, հաջորդող տարիներին արդեն որպես Հայոց Հայրապետ, Վազգեն Ա մասնակցել է կրոն. գործիչների համուն խաղաղության, զինաթափման և ժողովուրդների միջև արդար հարաբերությունների հաստատման համաշխ. համաժողովներին (Մոսկվա, Բեռլին, Հելսինկի): Խաղաղարար այս գործունեության համար պարգևատրվել է Խաղաղության համաշխ. խորհրդի Ժոլիո Կյուրիի անվ. (1962) և Խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի (1968) ոսկե մեդալներով, Ռումինիայի «Հանրապետության աստղ» (1952), «Պատվո նշան» (1968), ժողովուրդների բարեկամության (1978) շքանշաններով:

Ազգ-եկեղեց. այս գործունեությունն իր արտահայտությունն է գտել նաև Վազգեն Ա-ի իմաստասիր. և հրապարակախոս. բնույթի գործերում և հայրապետ. գրություններում, որոնք սկսած առաջին՝ «Նոր սերունդին համար» («Մարտկոց», Փարիզ, 1933, № 73) հոդվածից, արծարծել են սփյուռքահայությանը հուզող խնդիրներ, Հայրենիք-սփյուռք հարաբերությունները և հայ ժողովրդի կյանքում Հայ եկեղեցու ունեցած դերի ու առաքելության հարցերը: Վազգեն Ա-ի գործերը գրված են համաշխ. գրականության, Ընդհանրական ու Հայ եկեղեցու հայրերի երկերի խորին իմացությամբ, որի շնորհիվ հոգևոր-եկեղեցական ավանդական հարցերը դիտարկվում են հայությանը հուզող արդիական խնդիրների լուծման տեսանկյունից՝ նրբին անդրադարձով քննելով նաև մարդու ներանձնական ու հոգևոր-իմացական աշխարհը («Մուսա լերան հայերը Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ»), «Խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ»: Հայաստանի աստիճանական վերականգնմանը նվիրված մի ձոն է «Հայրենի արևին տակ» ուղեգրական ակնարկաշարը: Պատարագի արարողության ընթացքն ու խորհուրդը մատչելի բացատրություններով ներկայացվում և ազգ. վերիմաստավորման են ենթարկվում «Մեր Պատարագը» գրքույկում:

Վեհափառ Հայրապետն օրհնել է Հայաստանի նորոգ անկախությունը:

Դեռևս 1988-ի փետր. 25-ին Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցով դիմել է ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովին, Արցախյան շարժման ընթացքում խորհրդ. և միջազգ. ամենաբարձր ատյաններում լսելի է դարձրել արցախահայության ձայնը: Հայրապետ. առանձին տնօրինությամբ վերահաստատել է Հայ եկեղեցու *Արցախի թեմը* (1989), ձեռնարկել Արցախի մի շարք եկեղեցիների ու վանքերի վերաբացումն ու վերանորոգումը: Նրա ջանքե-

րով վերստին կյանքի են կոչվել Սյունիքի և Գուգարքի թեմերը:

Մեծ է Վեհափառի ավանդը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի ստեղծման գործում, որին սատարելու և տեղային կառույցների ձևավորման համար 1992-ի մայիսի 28-ին հատուկ կոչով դիմել է Հայ եկեղեցու թեմակալ առաջնորդներին:

Իր երկարատև գահակալության ընթացքում հինգ անգամ ս. *Մյուռոնի* օրհնություն կատարելուց հետո, Վազգեն Ա իր կյանքի մայրամուտին օրհնած վերջին՝ վեցերորդ Մյուռոնը (1991-ի սեպտ. 29) անվանել է Անկախության Մյուռոն, որով և օծել է Մայր տաճարի Ավագ խորանի «Տիրամայրը Մանկան հետ» (նկարիչ՝ Գ. Խանջյան) պատկերը՝ այն անվանելով Անկախության Տիրամայր:

Ի գնահատություն տասնամյակների հոգևոր-եկեղեց. և գիտամշակութ. վաստակի, Վազգեն Ա ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր անդամ (1991, ապրիլի 30), առաջինն է արժանացել Հայաստանի ազգային հերոսի բարձրագույն կոչմանն ու Հայրենիքի շքանշանին (1994-ի հուլիսի 29):

Կաթողիկոս. գահին Վ. Ա Պ-ին հաջորդել է *Գարեգին Ա Սարգիսյանը*:

Երկ. Մուսա լեռան հծյերը Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ, Բուխարեստ, 1940: Խրիմյան Հայրիկը որպես դաստիարակ, Բուխարեստ, 1943: Խոսք Հայրենիքի մասին, Բուխարեստ, 1945: Մեր Պատարագը, Էջմիածին, 1990: Հայրենի արևին տակ, Բուխարեստ, 1954: Հոգեբանության դասեր, Էջմիածին, 1961: Կենսագրություն, կոնդակներ, քարոզներ, ճառեր, ելույթներ, գիրք 1–4, Էջմիածին, 1958–83: Գալիքի տեսիլքով, գիրք 1, 2, Էջմիածին, 1988, 1993:

Գրկ. Հայրապետական ուղևորությունները, գիրք 1–8, Էջմիածին, 1957–78: Քոլանջյան Ս., Երջանկահիշատակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կյանքն ու գործը, հանգիստը և հուղարկավորությունը, Լոս Անջելես, 1996: Ծտիկյան Ս., Վազգեն Առաջին. համառոտ տարեգրություն (1908–1955), Էջմիածին, 1986: Նույնի, Ն.Ս.Օ. Տ.Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Մատենագիտությունը, Էջմիածին, 1995: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածին, 1989:

Վարդան Դևրիկյան

ՎԱԶԳԵՆՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԴՊՐԱՆՈՑ, ուսումնական հոգևոր հաստատություն: Հիմնադրվել է Սևանի թերակղզում, 1990-ին, *Արարատյան հայրապետական թեմի* առաջնորդական փոխանորդ Գարեգին արք. Ներսիսյանի (1999-ից՝ *Գարեգին Բ Ներսիսյան* Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) նախաձեռնությամբ, *Վազգեն Ա Պալճյան* Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնությամբ: Ի հիշատակ վեհափառ հայրապետի՝ հոգևոր դպրանոցը 1994-ին անվանակոչվել է «Վազգենյան»:

1990-ին Հայ եկեղեցուն վերադարձվել է Սևանի եկեղեց. համալիրը, այդ շարքում՝ *Մկրտիչ Ա Վանեցի* հայրապետի օրոք, 1897-ին շուշեցի մեծահարուստ Ավետիք Ղուկասյանի մեկենասությամբ կառուցված հոգևոր ընծայարանի շենքը: Սկզբ. շրջանում նորահաստատ դպրանոցի միակ մասնաշենքը 100-ամյա այդ կառույցն էր, որը ծառայեցվել է և՛ ուս., և՛ կենցաղ. նպատակների: 1992-ին ուս. մասնաշենքի է վերածվել դպրանոցին հանձնըված «Սևան» ազգային պարկի ակումբը:

Վազգենյան դպրանոցը գիշերօթիկ, հնգամյա ուս. հոգևոր հաստատություն է, որի շրջանավարտները, ևս մեկ տարի ուսանելով Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում, անցնում են հոգևոր լիարժեք սպասավորության: Դպրանոց կարող են ընդունվել միջնակարգ կրթությամբ երիտասարդները՝ հանձնելով ընդունելության քննություններ: Ստուգվում են նաև դիմորդների երաժշտ. ընդունակությունները:

Դպրանոցում դասավանդում են հոգևորականներ և հանրապետության բուհերի դասախոսներ: Ուսուցանվում են կրոն. առարկաներ՝ ընդհանուր աստվածաբանություն, Հին և Նոր կտակարանների ներածություն և մեկնություն, Հայ եկեղեցու և Ընդհանրական եկեղեցու պատմություն, դավանաբանություն, վարք սրբոց, շարականագիտություն, հայրաբանություն, ծիսագիտություն, նաև՝ գրաբար, հայ ժողովրդի և ընդհանուր պատմություն, պատմական աշխարհագրություն, մատենագիտություն, ընդհանուր և հայ փիլիսոփ[illegible]ան պատմություն, հայ և համաշխ. գր[illegible]ություն: Մեծ ուշադրություն է դարձվ[illegible]յ., ռուս., անգլ., հուն. և լատ. լեզուների [illegible]ւսմնասիրմանը, կապեր են հաստատվում տարբեր երկրների ուս. հաստատությունների հետ: Սարկավագական առաջին ձեռնադրությունը դպրանոցում եղել է 1992-ին: Վ. հ. դ. առաջին շրջանավարտները (անդրանիկ ինը սարկավագներ) տվել է 1996-ին:

Դպրանոցի գործունեությանը զորակցում են Արարատյան հայրապետական թեմի ամերիկահայ բարերարները. 1998-ին հիմնվել է «Սևանի Վազգենյան հոգևոր դպրանոց» հիմնադրամը, Սևանի թերակղզում ընթանում են Ս. Աստվածածին եկեղեցու, Սևանի վանական համալիրի, հոգևոր դպրանոցի նոր մասնաշենքերի շին. աշխատանքները:

2000-ին դպրանոցում ուսանել է շուրջ 50 սան:

Անահիտ Անտոնյան

ՎԱՀԱՆ Ա ՍՅՈՒՆԵՑԻ [ծ.թ. անհտ – 972, գ. Զորովանք (Վասպուրական նահանգի Տոսպ գավառ)], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 968–969-ին: Սյունյաց նահանգի Բաղք գավառի գահակալ իշխան Ջևանշերի որդին, Ջագիկի թոռը: Հաջորդել է *Անանիա Ա Մոկացուն*: Ժամանակագրի կարծիքով, Վ. Ա Ս. հայրապետ. գահին բազմել է «Հրամանաւ Անանիայի (կաթողիկոսի), Յովհաննիսի և Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն» ՆԻԵ (976) թվականին և վախճանվել 983-ին, ինչը թյուրիմացության արդյունք է: Այսպես են նշում նաև Գրիգոր Նարեկացու «Վարքի» հեղինակները: Պատմիչներ Սամուել Անեցու, Վարդան Վարդապետի և Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, Վ. Ա Ս. գահակալել է ընդամենը մեկ կամ երկու տարի, իսկ ըստ Ասողիկի, Մատթեոս Ուռհայեցու և Ստեփանոս արք. Օրբելյանի՝ 5 տարի: Կրթությունն ստացել է *Վահանավանքի* դպրոցում, հորեղբոր՝ Վահանի հովանավորությամբ: Ապա, ընդունելով հոգևոր կոչում՝ օծվել է եպիսկոպոս, դարձել վանահայր (Վահանավանքում), իսկ Հակոբ Ա-ից հետո, 958-ից 6 տարի գլխավորել է Սյունյաց աթոռը, ընդարձակել նրա կալվածներն ու տնտեսությունը:

Վ. Ա Ս-ու գործունեությանը տրվել են հակասական գնահատականներ: Նրան մեծարանքով են ներկայացրել Ներսես Լամբրոնացին («Ատենաբանութիւն») և Ստեփանոս արք. Օրբելյանը («Պատմութիւն»), իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին պարզապես գրում է՝ «լաւն ի բնաւիցս գերանելին Վահան», «սուրբ Հայրապետն Հայոց Վահան»: Ավանդապահ հայրերը նրան մեղադրել են *քաղկեդոնականությանը* հարելու մեջ: Նրանց կարծիքով՝ Հայոց հայրապետը հովանավորել է *պատկերապաշտությունը* և «ըստ Հոռոմոց սահմանին» կարգադրել է օգտագործել սրբապատկերներ (իկոնաներ) «և առանց կոնի ոչ մատուցանել պատարագ»: Սկզբնաղբյուրների վկայությամբ, Վ. Ա Ս. ձգտել է Հայ եկեղեցին միավորել Հույն և Վրաց եկեղեցիների հետ, միության բովանդակությամբ նամակներ է հղել Մելիտինե քաղաքի Թեոդորոս մետրոպոլիտին և բյուզ. կայսր Հովհաննես Չմշկիկին՝ հավանաբար հետապնդելով քաղ. նպատակներ:

969-ին Անիում, Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի մասնակցությամբ, տեղի է ունեցել եկեղեց. ժողով, որը քննարկել է Վ. Ա Ս-ուն հասցեագրված մեղադրանքները: Կաթողիկոսը չի մասնակցել այդ ժողովին և մեկնել է Վասպուրական՝ հանգրվան գտնելով Գագիկ Արծրունու որդի Համազասպ-Աբուսահլ թագավորի տանը: Եկեղեց. ժողովը գահընկեց է արել Վ. Ա Ս-ուն և նոր կաթողիկոս ընտրել Սևանի միաբանության վանահայր Ստեփանոսին (*Ստեփանոս Գ Սևանցի*): Երկփեղկված հայրապետ. աթոռի գահակալներն սկսել են միմյանց նզովագրեր հղել: Անորոշ վիճակին վերջ տալու նպատակով Վասպուրական է մեկնել պատվիրակություն՝ Ստեփանոս Գ Սևանցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, սակայն տեղ հասնելուն պես Համազասպ-Աբուսահլը կարգադրել է ձերբակալել պատվիրակության բոլոր անդամներին և, բացառությամբ Մովսես ու Բաբկեն վարդապետների, արգելափակել Աղթամար կղզում: 972-ին վախճանվել են երկու կաթողիկոսները: Հայոց կաթողիկոս է օծվել *Խաչիկ Ա Արշարունին*:

Վ. Ա Ս. շին. լայն գործունեություն է ծավալել հատկապես Սյունյաց աշխարհում. հիմնովին վերակառուցել է Վահանավանքի գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, կառուցել գավիթն ու սյունասրահը, սեղանատունը, Տիգրանասարի ակունքներից կավե փողրակներով խմելու ջուր է բերել մինչև վանք, ընդլայնել Տաթևի ու մյուս վանքերի կալվածային տնտեսությունները՝ հատկապես իշխան. նվիրատվությունների միջոցով:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Չամչյանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, Վնտ., 1785: Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15-րդ դդ.), Ե., 1981:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՑԻ, սուրբ Վահան Գողթնեցի [ծ. մոտ 700, Գողթն գավառ – նահ. 737, ք. Ռուծափ (Սերգիուպոլիս), Սիրիա], քրիստոնյա նահատակ, տոնելի: Որդին Գողթն գավառի իշխան Խոսրով Գողթնացու, որին արաբ. տիրապետության շրջանում Հայաստանի շուրջ 1200 իշխանների հետ, ննջախաբեությամբ, Նախիջևանի և Խրամի եկեղեցիներում հավաքելով, այրել՝ կրակին են մատ-

նել արաբ հրոսակները (705-ին կամ 706-ին): Նախարար. այլ ընտանիքների հետ արաբները գերել և Դամասկոս են ուղարկել նաև մանուկ Վ. Գ-ուն: Դամասկոսում մահմեդականացրել են հայ մանուկներին՝ մահմեդ. կրոն ուսուցանելով: Այստեղ առաջադիմությամբ աչքի է ընկել Վ. Գ., որին կոչել են Վահաբ: Ուսումն ավարտելուց հետո նրան նշանակել են ամիրապետի ատենադպիր: Վ. Գ., «Թեև բոլորովին խալամացած և գրեթե արաբացած» (Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, 1997, էջ 197), սակայն տեղյակ էր իր քրիստոնյա իշխան. տոհմից սերված ու հայ լինելուն: Երբ *Հովհաննես Գ Օձնեցու* միջնորդությամբ 719-ին ընդհանուր ներում և վերադարձի իրավունք է շնորհվել գերյալ քրիստոնյաներին, Վ. Գ. ևս, պատճառաբանելով, որ կամենում է վերականգնել իր իշխան. իրավունքները Գողթն գավառում, Էոմեր (Օմար) ամիրապետից թույլտվություն է ստացել և վերադարձել Հայաստան, որտեղ վերստին ընդունել է քրիստոնեություն: Շրջել է վանքից վանք և ճգնել Շիրակ գավառում, ապա ամուսնացել է Սյունյաց իշխանի դստեր հետ՝ կամենալով վերջնականապես հաստատվել Հայաստանում: Սակայն Վ. Գ-ուն, որպես մահմեդականությունն ուրացածի, փնտրել է արաբ. իշխանությունը: Վ. Գ., Հիսուսին Տեր և Փրկիչ վկայելու և հանուն նրա իր արյունը թափելու հաստատ որոշմամբ, ինքնակամ մեկնել է Ռուծափ, ներկայացել ամիրապետին և խոստովանել քրիստոնեություն ընդունած լինելը: Անհողդողդ դավանել է Հիսուսին՝ որպես Աստծո Որդու և, արհամարհելով սպառնալիքներն ու չարչարանքները, մարտիրոսական պսակ ընդունել՝ գլխատմամբ: Հայսմավուրքները նրա մարտիրոսության օրը դնում են ապրիլի 14-ին, երկուշաբթի:

Հայ եկեղեցին ս. Վ. Գ-ու հիշատակը տոնում է «Այլայից» կոչվող տոների շարքում՝ Վարդավառից հետո 3-րդ կամ 4-րդ կիրակին հաջորդող երկուշաբթի կամ երեքշաբթի կամ հինգշաբթի օրերին և, տարեգրերի հետ կապված, նաև ուրիշ օրերի, իսկ երբեմն էլ՝ այլ սրբերի հիշատակի հետ: Նրան է ձոնված մի շարական, որը, ըստ ոմանց, հորինել է Վ. Գ-ու քույրը՝ *Խոսրովիդուխտը*. «...Որպես զքաջ նահատակ պատրաստեալ ի պատերազմ, կատարեցեր զընթացս քո արիաբար յազգացն հարաւայնոյ...»:

Գրկ. «Սոփերք հայկականք», հ. 13, Վնտ., 1854: Սուրբերու կեանքը, 3 հրտ., Բեյրութ, 1994: Հայ եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [կազմ. Ռ. Մաթևոսյան], Ս. Էջմիածին, 1999: Памятники армянской агиографии, Е., 1973, с. 221–239.

Բնարիկ Տեր-Դավթյան

ՎԱՀԱՆԱՎԱՆՔ, ՀՀ Սյունիքի մարզում, Կապան քաղաքից հարավ-արևմուտք, Տիգրանասարի լանջին: Հիմնադրել է Սյունյաց նահանգի Բաղք գավառի գահակալ իշխան Ջագիկի որդի Վահանը (նրա անունով էլ կոչվում է), կառուցել է գլխ. եկեղեցին՝ Ս. Գրիգորը (շին-յան ավարտը՝ 911-ին): Այն մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, ճակատները «հայկ. խորշերով», կառուցված է սրբատաշ բազալտից: Արմ-ից կից գավիթը

Վահանավանքը (X–XI դդ.) հվ-արմ-ից

(ուղղանկյուն դահլիճ է, երեք թաղակիր կամարներով, գլխ. մուտքը հվ-ից է և բացվում է դեպի կից սյունասրահը, որը ձգվում է եկեղեցու և գավթի ողջ երկարությամբ) շինել է Վ-ի վանահայր և Սյունյաց մետրոպոլիտ Վահան եպիսկոպոսը XI դ. կեսին:

1046-ին Իշխանաց իշխան Գրիգորը (ապագա Սյունյաց թագավոր Գրիգոր Ա), ըստ շին. արձանագրության, վերակառուցել է [illegible] գլխ. եկեղեցին, սրահը և գավիթը (ար[illegible]րության մեջ՝ ժամատունը):

Վանական համալիրի հվ. կողմու[illegible]ուտքի թաղի վրա բարձրանում է 1086-ին Սյունյաց թագուհի Շահանդուխտ Բ-ի և նրա քույր Կատայի կառուցած երկհարկ, փոքրիկ, թաղածածկ եկեղեցին, որը հս-ից և արլ-ից ունի սյունազարդ պատշգամբ: Առաջին հարկում՝ դարպասի կողքին, փոքրիկ դամբարան է:

Վ. ունեցել է մոտ 100 միաբան, կից գործել է վանական դպրոցը, որտեղ ուսանելու են եկել Սյունիքի շատ գավառներից (դպրոցի սաներից էր ապագա կաթողիկոս *Վահան Ա Սյունեցին*): Ըստ վիմագրի՝ Վ-ի տարածքում եղել են ևս երկու եկեղեցիներ՝ Ս. Հարություն և Ս. Սիոն, որոնց տեղադրությունը պարզված չէ: Վ. ունեցել է խոշոր կալվածքներ, սեփական գյուղեր, հանդեր ու արոտավայրեր:

Վ. հայտնի է նաև որպես դամբարանատուն. այստեղ են գտնվում Վահան իշխանի, Սահակ-Սևադա Բ-ի, Սոփի թագուհու, Իշխանաց իշխան Աշոտի («Աշոտիկի»), նրա թագակիր որդիներ Սմբատ Բ-ի և Գրիգոր Ա-ի, Վաչագան իշխանի մայր Խուշուշի գերեզմանները: 1966-ից Վ-ում կատարվում են պեղումներ, 1978-ից՝ վերականգնման աշխատանքներ:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Գրիգորյան Գ., Վիմագրություններ Վահանավանքի 1970–1978 թթ. պեղումներից, ՊԲՀ, 1980, № 2:

Գրիգոր Գրիգորյան

ՎԱՀՐԱՄ ՐԱԲՈՒՆԻ, Վահրամ Վարդապետ Սեվլեռնցի (ծ. և մ. թթ. անհտ), XIII դարի աստվածաբան, իմաստասեր, պետական գործիչ: Ապրել և ստեղծագործել է Կիլիկիայի Հայկ. թագավորության հզորացման շրջանում, եղել Լևոն Գ թագավորի ատենադպիրը, արքունի գրասենյակի ջանցլերը: Կրթվել և վարդապետի աստիճանի է հասել Սև լեռների դպրոցներից մեկում: Կենսագր. այլ տվյալներ չեն պահպանվել: Վ. Ր. պաշտպանել է Հայ առաքելական և Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցիների միավորման գաղափարը: Նրա անվան հետ է կապված XIII դ. հայ իմաստասիրության մեջ Արիստոտելի և *Դավիթ Անհաղթի* տեսական ավանդույթների վերականգնացումը: Գրել է Արիստոտելի «Կատեգորիաներ» (հրտ. «Լուծմունք «Ստորոգութեանցն» Արիստոտէլի», 1967), «Մեկնության մասին» («Պերի արմէնիաս»), Պորփյուրի «Ներածության», Դավիթ Անհաղթի մեկնության («Պորփյուրի ներածության վերլուծություն»), *Գրիգոր Նյուսացու* «Մարդու կազմության մասին», *Դիոնիսիոս Արիոպագացու* «Յաղագս երկնային քահանայապետութեանց» երկերի մեկնությունները (Մատենադարան, ձեռ. №№ 59, 631, 1683, ևն): Լևոն Գ թագավորի հանձնարարությամբ գրել է «Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբենեանց» պատմ. երկը (հրտ. 1859): Ուշադրավ է նաև Լևոն Գ-ի թագադրման կապակցությամբ արտասանած ընդարձակ ճառը («Արարատ», 1868, №№ 7, 12, 1869, № 1–5): Հեղինակ է նաև քարոզների և խրատների: Վ. Ր-ուն է վերագրվում «Լուծմունք Սահմանաց գրոց Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի» և «Հարցմունք և պատասխանիք ի Գիրս Ծննդոց» աշխատությունները:

Վ. Ր-ու կրոնաընազանցական հայացքների հիմքում ընկած է միաստվածության և Արարչագործության գաղափարը, ըստ որի, Աստված ոչնչից ստեղծել է ողջ տիեզերքը, կյանք պարգևել անշունչ և շնչավոր գոյացություններին: Արարչակարգն աստիճանակարգային, ներդաշնակ ու կատարյալ կառուցվածք ունի, որտեղ յուրաքանչյուր գոյացությանը նախասահմանված է որոշակի կարգավիճակ: Աստված ոչ միայն ստեղծել, այլև իմաստուն կերպով նախախնամում և կառավարում է աշխարհը: Անզուգական ու բացառիկ է մարդու տիեզերական կարգավիճակը, որն Արարչագործության գլուխգործոցն ու վերջնանպատակն է: Աստված նրան ստեղծել է իր պատկերով և նմանությամբ, օժտել բանական հոգով՝ շնորհել առավելություն մյուս արարածների նկատմամբ, որոնք ստեղծված են մարդու մարմն. ու հոգևոր կարիքները բավարարելու համար: Մարդն աստվածային-իմանալի և նյութական-զգալի աշխարհների շաղկապող օղակն է. բույսերի նման ունի տնկական հոգի, կենդանիների նման՝ զգայական հոգի և հրեշտակների նման՝ բանական հոգի: Հոգու այս երեք տեսակները մարդու մեջ «բնութեամբ միացեալք են յիրար»: Մարդը հոգու և մարմնի միասնություն է: Ծագումնաբան. առումով հոգու և մարմնի միջև առաջնայնության հարց չի կարող լինել, որովհետև դրանք ստեղծվել են միաժամանակ: Հոգին աննյութական է ու անմահ, իսկ մարմինը՝ կազմված չորս տարրերից և ապականացու: Հոգին պատվավոր է մարմնից, քանի որ Աստծո պատկերն է, սակայն դա չի նշանակում, թե մարմինն արհամարհելի գոյացություն է: Հոգու և մարմնի հարաբերությունը պետք է հիմնված լինի արդարության սկզբունքի վրա:

Աստված մարդուն օժտել է ճանաչողական կարողություններով: Նա բանական քննությամբ՝ զգայություններով և բանականությամբ, ճանաչում է զգալի նյութ. աշխարհը, իսկ հավատի տեսությամբ՝ աստվածային աշխարհը: Շեշտելով մարդու իմացության ստացական բնույթը՝ Վ. Ր. քննադատում է բնածին գաղափարների մասին պլատոնյան տեսությունը: Հավատի և բանականության հարաբե-

բակցության հարցը վճռում է հավատի օգտին: Միևնույն հարցի վերաբերյալ երկու հակադիր ճշմարտություն չի կարող լինել. իմաստասերների դատողությունները այնքանով են ճշմարիտ, որքանով համապատասխանում են սուրբգրային հայտնություններին:

Իմաստասեր-տրամաբան. ընույթի հարցեր դիտարկելիս Վ. Ր. հետևել է Արիստոտելի և Դավիթ Անհաղթի տված լուծումներին: Նրա տեսական իմաստասիրության մեջ առանցքային ընդհանուր հասկացությունների (ունիվերսալիաների) հիմնահարցն է, որը դիտարկվել է երկու․ տեսանկյունից. մի դեպքում՝ իբրև աստվածային գաղափարների և արարված իրերի հարաբերության, մյուսում՝ իբրև իրերի մեջ ընդհանուրի և անհատականի, անհատ գոյացությունների և ընդհանուր հասկացությունների հարաբերակցության հարց: Մերժելով ընդհանուր էությունների՝ Աստծո բանականությունից և անհատ գոյացություններից անկախ և առանձին գոյությունը, Վ. Ր. գտնում է, որ ընդհանուրը իրերի մեջ գոյություն ունի հատկության, որակի կարգավիճակով: Դրանց ճանաչողության հիման վրա մտքում էանում է ընդհանուրը որպես այդպիսին: Վ. Ր. ընդունում է ընդհանուրի եռակի կեցության բանաձևը, ըստ որի, ընդհանուրը գոյություն ունի Աստծո գիտության մեջ՝ իբրև արարվելիք իրերի աննյութական նախատիպ, իրերի մեջ՝ իբրև դրանց հատկություն, և մարդկային բանականության մեջ՝ իբրև ընդհանուր հասկացություն:

Վ. Ր-ու մարդաբան. հայացքների հիմքում մարդու անձնիշխանության մասին քրիստ. գաղափարն է: Արարածներից միայն մարդն է, որ օժտված է կամքի ազատությամբ, բարու և չարի միջև ընտրություն կատարելու հնարավորությամբ: Առանց կամքի ազատության անհնար է պատկերացնել մարդու փրկության գործը: Վ. Ր. սկզբունքորեն մերժել է ճակատագրապաշտ. այն տեսությունները, որոնք կաշկանդում են մարդու ազատությունը, նրա գործողությունները կախման մեջ դնում արտաքին ուժերի ազդեցությունից: Աստվածային նախախնամությունը չի հակասում մարդու անձնիշխանության գաղափարին:

Վ. Ր-ու քաղաքագիտ. խորհրդածությունների կենտրոնում թագավորության առաջացման, նրա կանոնավոր գործառնության և ամրապնդման, թագավորի, իշխանների և հոգևորականների իրավունքներին ու պարտականություններին առնչվող հարցերն են: Նա տարբերակում է երկու կարգի թագավորություն՝ աստվածային և մարդկային: Աստված գերագույն թագավորն է, որի խնամքի տակ է գտնվում նաև մարդկային թագավորությունը: Թագավորությունը նա նմանեցրել է մարդկային օրգանիզմին, որտեղ յուրաքանչյուր անդամ կատարում է իրեն վերապահված գործառույթը: Թագավորի վարք ու բարքից, կառավարման հմտությունից շատ բան է կախված, քանզի «բարութիւն նոցա բազմաց, և չարութիւն յոլովից հասանէ»: Բարեպաշտությունը և հավատն առ Աստված այն առաքինություններից են, որոնք կարող են հզոր պահել պետությունը: Ուստի թագավորը պետք է լինի բարեպաշտ, իմաստուն, արդարամիտ, հոգ տանի հավատի ամրապնդման համար, հեռու մնա հեթանոս. նախապաշարմունքներից: Իշխանները նույնպես պետք է բարեպաշտ լինեն, քանզի հավատարմությունը երկնային թագավորին հաստատուն է դարձնում նվիրվածությունը երկրային թագավորին: Իշխանների նման հոգևորականները նույնպես պետք է հնազանդվեն իրենց երկրային թագավորին: Նրանց խնդիրն է մարդկանց «ի հնազանդութիւն յորդորել, ուսուցանել», աղոթել թագավորի համար, նրան ժամանակին հասցնել աստվածային օրենքները և «ծառայել մարմնաւոր Տեառն որպէս Աստուծոյ»:

Վ. Ր-ու հայացքները մեծապես ազդել են հետագա դարերի հայ աստվածաբանների և իմաստասերների, հատկապես *Հովհան Որոտնեցու* և *Գրիգոր Տաթևացու* աշխարհայացքի ձևավորման վրա:

Գրկ. Գրիգորյան Գ., Վահրամ Րաբունու փիլիսոփայությունը, Ե., 1969: Զաքարյան [illegible] Վահրամ Րաբունի, Ե., 1995:

Սեյրան րյան

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ (1945–95-ին՝ Էջ[illegible]ին), քաղաք Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզում, Երևանից 20 *կմ* արևմուտք: Ամենայն հայոց կաթողիկոսության աթոռանիստը: Վ. է կոչվել Վաղարշ Ա Արշակունի թագավորի (117–140) անունով, որը պարսպապատել ու կառուցումներ է կատարել քաղաքում՝ դարձնելով արքայական երկրորդ աթոռանիստը Արտաշատից հետո: Քաղաքի դերը մեծացել է քրիստոնեությունը Հայաստանում պետ. կրոն հռչակվելուց (301) հետո, երբ այն դարձել է Հայաստանում քրիստ. կրոնի գլխ. կենտրոնը և ձեռք բերել հոգևոր-մշակութ. խոշոր նշանակություն: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ, *Գրիգոր Ա Լուսավորչին* տեսիլք է երևացել. Հիսուս Քրիստոսն իջել է Վ. և ձեռքի ոսկե ուռով ցույց տվել այն վայրը, որտեղ, ի հիշատակ ս. *Հռիփսիմյանց կույսերի* նահատակության, պետք է կառուցվեր «տուն աղօթից»: Կատարելով Աստծո կամքը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը *Տրդատ Գ* թագավորի, նախարարների ու նոր կրոնի նվիրյալների օգնությամբ Սանդարամետի մեհյանի տեղում հիմնել է (301–303) Կաթողիկե եկեղեցի (տես *Էջմիածնի Մայր տաճար*), Հայոց քահանայապետությունը և Ս. Էջմիածնի միաբանությունը: Էջմիածին («Էջ Միածնի որդւոյ Աստուծոյ» կամ «Էջ Միածինն») անունը գործածության մեջ է մտել XIII–XV դարերից: Իսկ ս. Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակման վայրում, Վ-ի հս-արլ. կողմում Գրիգոր Ա Լուսավորիչը կառուցել է Ս. Հռիփսիմյանց վկայարանը կամ հանգստարանը: Սկսած IV դարից (որոշ ընդհատումներով) Վ. ունեցել է հոգևոր-մշակութ. հարուստ կյանք, եղել ոչ միայն կրոնաեկեղեց., այլև հայ մշակույթի, դպրության, գրչության կենտրոն, իսկ Ս. Էջմիածնի տաճարը, անկախ կաթողիկոս. աթոռանիստի տեղափոխություններից (տես *Կաթողիկոսություն ամենայն հայոց*) պահպանել է Մայր տաճարի առաջնային նշանակությունը:

Դեռևս Գրիգոր Ա Լուսավորչի կաթողիկոսության օրոք կառուցվել են հայրապետանոց, միաբանների և սպասավորների կացարան (V դարից հայտնի է «Սուրբենյանց անապատ» անունով), հոգևորականներ պատրաստելու և նրանց կրթելու համար քաղաքում բացվել են հուն. և ասոր. դպրոցներ: Վ. հոգևոր-մշակութ. մեծ վերելք է ապրել հատկապես V դ., երբ բուռն գործունեություն են ծավալել Հայոց կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևն* ու *Մեսրոպ Մաշտոցը*, որոնք *Վռամշապուհ* թագավորի (388–413) սատարմամբ բացել են մեսրոպատառ առաջին դպրոցը (տես *Էջմիածնի դպրոց*): Թեև 484-ին կաթողիկոսարանը տեղափոխվել է Դվին, սակայն հոգևոր-մշակութ. կյանքը Վ-ում շարունակել է ծաղկում ապրել: 484–486-ին Վահան Մամիկոնյանը հիմնովին նորոգել է վանքը, իսկ 486–491-ին վանքի հոգաբարձու *Ղազար Փարպեցին* հիմնադրել է Հայոց առաջին մատենադարանը: Այնուհետև Վ. դարձել է հայ գրչության նշանավոր կենտրոն, որտեղ տարբեր ժամանակներում գրվել, ընդօրինակվել ու ծաղկվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Հոգևոր-մշակութ. և շին. մեծ աշխատանքներ են ծավալվել VII դ., հատկապես՝ *Կոմիտաս Ա Աղցեցի*, *Եզր Ա Փառաժնակերտցի*, *Ներսես Գ Տայեցի* Հայոց կաթողիկոսների օրոք: 618-ին նորոգվել է Կաթողիկեն և կառուցվել Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին, 630-ին՝ Ս. Գայանե եկեղեցին և քահանայական դասի կացարանը, 641–661-ին՝ *Զվարթնոցը*, նոր Վեհարան, բաղնիք, ջրհոր, հնձաններ: Սկսած VII դ. կեսից՝ արաբ., այնուհետև՝ սելջուկյան, մոնղոլ-թաթար. արշավանքների հետևանքով Վ. վերածվել է ավերված ու լքված գյուղաքաղաքի, կանգ է առել հոգևոր ու տնտ. կյանքը: Անշուք ու աղքատ վիճակը շարունակվել է մինչև XV դ. կեսը, երբ 1441-ին գումարված *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովը* Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը Սսից (Կիլիկիա) տեղափոխել ու վերահաստատել է Վ-ում: Վ. կրկին դարձել է համայն հայության հոգևոր-կրոն. կենտրոնը և Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստը, որպիսին մնում է առ այսօր: Հաստատվելով Վ-ում՝ Հայոց կաթողիկոսները հնարավորություն են ստացել անձամբ հետևելու քաղաքի ներքին կյանքին, աշխուժացնելու միաբանության գործունեությունը, ծավալելու շին. աշխատանքներ: Երբ կաթողիկոս *Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանցը* գնել է Վ. և դարձրել վանքապատկան կալված (որպիսին մնացել է մինչև 1920-ը), կաթողիկոսարանն ու միաբանությունը սկսել են խրախուսել ու հովանավորել գյուղատնտեսության զարգացումը: Տնտ. աշխուժացումը որոշ ժամանակով կասեցվել է XVII դ. սկզբին՝ պարսից շահ Աբբաս I-ի արշավանքով: Տասնյակ հազարավոր հայերի տեղահանելուց հետո, հայրենիքին կապող նրանց հոգևոր թելերը կտրելու նպատակով շահ Աբբաս I-ը որոշել է Էջմիածնի տաճարը քանդել, քարերը տեղափոխել Սպահան և այնտեղ մի նոր «Էջմիածին» կառուցել: Շահի հրամանով Թահմազ Ղուլի խանը տեղահանել է տաճարի 15 որմերը, ինչպես նաև Սպահան է փոխադրել *Լուսավորչի Աջը*, մասունքներ ու սրբազան իրեր: Միայն Մայր տաճարի բոլոր քարերի տեղափոխության դժվարությունը Ս. Էջմիածինը փրկել է կործանումից: Թալանված, անբնակ ու անշուք են դարձել նաև Ս. Գայանե և Ս. Հռիփսիմե վանքերը, որոնց ավերյալ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

վիճակը նկարագրել է պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին: Քաղաքի և Մայր աթոռի միաբանական կյանքում աշխուժություն է սկսվել XVII դ. 2-րդ քառորդից, երբ Մայր տաճարի լուսարար Մովսես վարդապետը (հետագայում՝ կաթողիկոս *Մովսես Գ Տաթևացի*) իր մի խումբ համախոհների և սաների հետ ձեռնամուխ է եղել քաղաքի գլխ. սրբատեղիների վերականգնմանը: Մովսես Գ Տաթևացու հայրապետության օրոք նորոգվել են վանքերը, կատարվել նոր կառուցումներ՝ փուռ, սեղանատուն, տնտեսատուն, պարսպապատվել Մայր տաճարը: Շին. մեծ աշխատանքներ է կատարել նաև *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսը: Կառուցել է երկու գմբեթավոր ձիթհանք, քանքան (ստորերկրյա ջրերը հավաքելու և խոնավությունը վերացնելու համար) ևն: Շին. աշխատանքները գլխավորել է Ուստա Գրիգորը, որը 1639-ին արձանագրություն է թողել Տրդատա դռան վրա: Կաթողիկոսը ձեռնարկել է նաև Ս. Գայանե և Ս. Հռիփսիմե վանքերի նորոգումը, որոնց գմբեթներին կրկին հառնել է «տերունական խաչի նշանը»: Նրա ջանքերով 1640-ին վերաբացվել է Էջմիածնի դպրոցը՝ Վարդապետարան անունով: Ավելի վաղ՝ 1635–37-ին, Վ. էր փոխադրվել Հովհաննավանքի դպրատունը: Դպրոցը ծաղկում է ապրել, երբ այնտեղ սկսել են դասավանդել *Ոսկան Երևանցին, Սիմեոն Ջուղայեցին* և *Ստեփանոս Լեհացին*: 1654-ին Փիլիպոս Ա Աղբակեցին ձեռնարկել է Մայր տաճարի զանգակատան շինարարությունը, որն ավարտվել է 1658-ին՝ *Հակոբ Դ Ջուղայեցու* օրոք: 1694-ին իշխան Աղամալ Շառոթեցու միջոցներով կառուցվել է *Շողակաթ վանքը*, իսկ *Աստվածատուր Ա Համադանցու* օրոք *Նաղաշ Հովնաթանը* ստեղծել է Մայր տաճարի որմնանկարները: Պատկերազարդումներն ավարտել են նրա որդիները՝ Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանները, *Աբրահամ Գ Կրետացու* օրոք: Վերջինս կարողացել է ոչ միայն Վ. զերծ պահել Հայաստանում թուրք-պարսկ. պատերազմի ավերումներից, այլև Նադիր շահի՝ Վ. այցելության ժամանակ (1735, հունիս) որոշ արտոնություններ է ստացել քաղաքի համար: *Ղազար Ա Ջահկեցու* օրոք կառուցվել են Ղազարապատի հյուրանոցը (30-ից ավելի սենյակներով), պարտեզ, ջրավազան ևն: Վ-ում շին. մեծ աշխատանքներ են կատարվել կաթողիկոս *Սիմեոն Ա Երևանցու* օրոք, աշխուժացել է ուս., հոգևոր-մշակութ. կյանքը: Սիմեոն Ա Երևանցին քանդել է տվել Մայր տաճարի հարակից շինությունները և վանքն առանձնացրել Վ-ից: Ազատված ընդարձակ տարածությունը շրջափակել է պարիսպներով (արմ-ից արլ. 275 *մ* երկարությամբ և հս-ից հվ. 235 *մ* լայնությամբ), որոնք 4 կողմերում ունեցել են կամարակապ 4 դռներ և ես 6 դռներ՝ տարբեր կողմերում: Իսկ Վ-ի համար կառուցել է նոր եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածինը: 1763-ին հիմնվել է երկու վարժարան, որոնց ուսուցիչ-տեսուչ է նշանակվել *Պետրոս Նախիջևանցի* եպիսկոպոսը: Այդ վարժարանները, որոնք փաստորեն Էջմիածնի դպրոցի բաժանմունքներն էին, այնուհետև հայտնի են դարձել Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոց անունով: 1771-ին Սիմեոն Ա Երևանցին Գ. Խոջաջանյանցի (Զաքիկյան) միջոցներով հիմնադրել է նաև Հայաստանում առաջին տպարանը, որտեղ 1772-ին լույս է տեսել Հայաստանում առաջին գիրքը՝ իր իսկ «Գիրք աղօթից որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր»-ը: 1889-ին կառուցվել է տպարանի նոր շենքը, համալրվել տառաձուլական, տպագր. նոր մեքենաներով, հարստացվել տարբեր լեզուների տառատեսակներով: 1776-ին Վ-ում Սիմեոն Ա Երևանցին հիմնել է թղթի առաջին գործարանը: Կաթողիկոսը Վ. է հրավիրել Հովնաթան Հովնաթանյանին, որը 1769-ից սկսել է Մայր տաճարի նոր պատկերազարդումը և ավարտել *Ղուկաս Ա Կարնեցու* օրոք: Վերջինս ավարտին է հասցրել տաճարի հիմն. վերակառուցումը: XVIII դ. Վ-ի հոգևոր., մշակութ., տնտ., քաղ. նշանակությունը և դերը Հայաստանի կյանքում այնքան է մեծացել, որ երբ XVIII դ. վերջին Հովսեփ արք. *Արղությանը* ռուս. կառավարության հետ բանակցել է Հայոց անկախ թագավորությունը վերականգնելու նպատակով՝ որպես ապագա մայրաքաղաք առաջարկել է Անին կամ Վ.:

XIX դ. սկզբին Վ. գտնվել է ռուս-պարսկ. պատերազմի (1804–13) առաջավոր գծում: 1804-ին ռուս. բանակը գեներալ Ցիցիանովի գլխավորությամբ պաշարել է Երևանը, բայց, չկարողանալով գրավել, ստիպված վերադարձել է Թիֆլիս՝ նահանջի ճանապարհին կողոպտելով Ս. Էջմիածինը (արժեքավոր իրերի ու եկեղեց. սպասքի մի մասը վերադարձվել է պատերազմից հետո): Դրանից մի քանի օր անց Էջմիածին այցելած Իրանի Ֆաթալի շահը կարգի է բերել վանքն ու շրջակայքը, ռուսների

հասցրած վնասի չափերը տեսնելով՝ հրամայել առժամանակ հարկերից ազատել կաթողիկոսարանն ու Վ.: 1806-ի սեպտ. ռուս. զորքերը կրկին գրավել են Վ., սակայն 1813-ի Գյուլիստանի պայմանագրով ստիպված նորից զիջել պարսիկներին: XIX դ. 1-ին տասնամյակներին, չնայած ավերածություններին ու կողոպուտներին, աշխուժացել է Վ-ի տնտ. և առևտր. կյանքը, զգալիորեն համալրվել է կաթողիկոս. գանձարանը՝ շնորհիվ նաև Արմ. Հայաստանում ունեցած հսկայական տիրույթների և նվիրատվությունների:

1828-ին Արլ. Հայաստանի կազմում անցնելով Ռուսաստանի տիրապետության տակ՝ Վ. մնացել է վանքապատկան, և ռուս. կառավարությունը, նախկին իշխանությունների նման, նույնպես ճանաչել է Մայր աթոռի միաբանության իրավունքները Վ-ի վրա: Չնայած XIX դ. կեսից Վ. դարձել է Երևանի նահանգի Էջմիածնի վիճակի կենտրոնը, այնուամենայնիվ բուն քաղաքը կառավարել են կաթողիկոսարանն ու միաբանությունը՝ *Սինոդի* հետ մեկտեղ, որը սկսել էր գործել 1837-ից: XIX դ. 1-ին կեսին Վ-ում նշանակալից աշխատանքներ են կատարվել *Եփրեմ Ա Ձորագեղցի, Հովհաննես Ը Կարբեցի* և *Ներսես Ե Աշտարակեցի* կաթողիկոսների օրոք: 1833-ին կանգնեցվել է հուշարձան 1827-ի Օշականի ճակատամարտում ընկած ռուս զինվորների հիշատակին, 1847-ին Ներսես Ե Աշտարակեցին սկսել է ձկնաբուծ. լճակի շինարարությունը, ընդլայնել (50 աշակերտի համար) իր իսկ հիմնադրած (1813) վարժարանը, վերակառուցվել է քաղաքային շուկան, հոգ տարվել քաղաքը խմելու ջրով ապահովելու մասին ևն: Կաթողիկոս *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* օրոք, 1868-ի մայիսին լույս է տեսել Հայաստանում առաջին պարբերականը՝ Մայր աթոռի պաշտոնաթերթ «*Արարատ*» ամսագրի առաջին համարը: 1869-ի մարտի 25-ին հիմնադրվել է *Գևորգյան ճեմարանը*, որի բացումը կատարվել է 1874-ի սեպտ. 28-ին: Նույն թվին հիմնադրվել է Էջմիածնի թանգարանը: Ընդլայնվել է գրատուն-մատենադարանը, 1879-ին բացվել նոր ընթերցարանը: 1872-ին սկսել է գործել Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոցը (տես *Հռիփսիմյան օրիորդաց դպրոցներ*), որի շենքը կառուցվել է Մայր աթոռի ծախսերով: Կաթողիկոս *Մկրտիչ Ա Վանեցու* (Խրիմյան Հայրիկ) օրոք վանքում անցկացվել է էլեկտրական լուսավորություն: 1910-ին մեծահարուստ Ալ. Մանթաշյանի նվիրատվությամբ սկսվել է նոր Վեհարանի շինարարությունը:

XIX դ. վերջին Վ. վերստին դարձել է հայ հոգևոր-եկեղեց. և մշակութ. կյանքի կենտրոններից: Հրատարակվել են կրոն., աստվածաբան., հայագիտ. գրքեր և ուսումնասիրություններ: Վ-ում ապրել ու գործել են *Կոմիտասը*, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Ե. Թադևոսյանը, Մ. Եկմալյանը, Գ. *Տեր-Մկրտչյանը* (Միաբան), Կ. *Տեր-Մկրտչյանը*, Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը (*Գարեգին Ա Հովսեփյան*) և ուրիշներ:

Դարեր շարունակ Վ. եղել է պետականությունից զրկված, աշխարհով մեկ սփռված հայ ժողովրդի ազգային-քաղ. կենտրոնը՝ շնորհիվ հայոց կյանքում Մայր աթոռի և Հայ եկեղեցու ազգահավաք, ազգապահպան դերի: Վ-ում և Հայոց կաթողիկոսների անմիջական մասնակցությամբ են լուծվել հայ ժողովրդի համար կենսական բազմաթիվ խնդիրներ: Վ. բազմիցս եղել է ինչպես եկեղեց. ժողովների գումարման (տես *Վաղարշապատի եկեղեցական ժողովներ*), այնպես էլ՝ ազատագր. շարժման կենտրոն (տես *Էջմիածնի ժողովներ 1547, 1677*):

Առաջին համաշխ. պատերազմի տարիներին (1914–18) Վ. գործուն դեր է խաղացել հայ ժողովրդի քաղ. պայքարում. այստեղից են հայկ. կամավոր. գնդերը, կաթողիկոսի օրհնությունը ստանալով, մեկնել ռազմաճակատ: Ազգային-ազատագր. պայքարի կենտրոն լինելու հետ մեկտեղ Վ. դարձել էր Մեծ եղեռնից մազապուրծ գաղթականների ու որբերի, ռազմաճակատից բերված հարյուրավոր վիրավորների հանգրվան: Այստեղ այդ տարիներին կազմակերպվել են հիվանդանոցներ ու որբանոցներ, գաղթականներին օգնող կոմիտեներ, մարդասիր. և բարեգործ. միություններ:

1918-ի մայիսին, Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին, Վ. վճռորոշ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի ճակատագրում: Մայր աթոռի բազմաթիվ միաբաններ, քաղաքի մտավորականներ ու աշխարհազորայիններ մասնակցել են Սարդարապատի ճակատամարտին, իսկ կաթողիկոս *Գևորգ Ե Սուրենյանցը*, չնայած քաղ. և զինվոր. ղեկավարության խնդրանքին, հրաժարվել է ապահովության նկատառումներով հեռանալ վանքից:

Առաջին հանրապետության տարիներին (1918–20) կրկին բարձրացել է Վ-ի և Մայր

աթոռի դերը, սակայն խորհրդ. կարգեր հաստատվելուց (1920) հետո փորձեր են արվել նսեմացնելու նրանց նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում: Վանքը և միաբանությունը մեծապես տուժել են ստալինյան հալածանքներից: Սակայն այդ ծանր պայմաններում հայոց կաթողիկոսները հնարավորին չափ գործուն են պահել Վ-ի հոգևոր-եկեղեց. կյանքը, կատարել են շին. աշխատանքներ: Վ. դարձել է սփյուռքահայության Հայաստան բերող հիմն. ազդակներից մեկը: 1944-ից հրատարակվել է Մայր աթոռի պաշտոնական պարբերականը՝ «*Էջմիածին*» ամսագիրը, 1945-ին *Գևորգ Զ Չորեքչյանի* նախաձեռնությամբ բացվել է *Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանը*: 1950–60-ական թթ. նորոգվել են Ս. Հռիփսիմե և Ս. Գայանե վանքերը, բարեկարգվել Զվարթնոցի շրջակայքը: *Վազգեն Ա Պալճյան* կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ մեծ շինարարություն է ծավալվել Ս. Էջմիածնի վանքում: Հիմնովին նորոգվել է Մայր տաճարը, վերականգնվել են որմնանկարները, 1962-ին ավարտվել է նոր Վեհարանի վերաշինությունը, 1968-ին նորոգվել է հին Վեհարանը և վերածվել թանգարանի, 1974-ին կառուցվել է սեղանատունը, 1978-ին՝ վանատունը, 1982-ին՝ Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձատունը: Բացվել են հուշաղբյուրներ, տեղադրվել խաչքարեր: *Գարեգին Ա Սարգսյան* կաթողիկոսի օրոք Մայր աթոռի տպարանում տպագրվել են կրոն., աստվածաբան., հայագիտ. մեծարժեք աշխատություններ, Գևորգյան ճեմարանի շենքը կրկին վերադարձվել է Մայր աթոռի տնօրինությանը: *Գարեգին Բ Ներսիսյան* կաթողիկոսի գահակալությամբ աշխուժացել են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետ. կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարության նախապատրաստական աշխատանքները, բարեկարգվել է վանքի շրջակայքը, ավարտվել է Բաց խորանի շինարարությունը:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1983: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1–3, ԿՊ-Երուսաղեմ, 1912–27: Շահխաթունյան Հ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եվ հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 1,2, Էջմիածին, 1842: Էփրիկյան Ս., Ս. Էջմիածին 303–1903, Վնտ., 1903: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 2, Ե., 1948: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Ս. Էջմիածին, 1988: Վարդանյան Ս., Հայաստանի մայրաքաղաքները, Ե., 1995:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, գումարվել են IV–V դարերում, Վաղարշապատ քաղաքում, դավանական, եկեղեցավարչական կարևոր խնդիրների քննարկման համար (կայացել է չորս ժողով):

Ըստ Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու, առաջին ժողովը 325-ին հրավիրել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* որդու՝ Արիստակեսի՝ 325-ի *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովից* վերադառնալուց հետո: Ժողովն ընդունել է Նիկիայի *Հավատո հանգանակը* և 20 կանոններ՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի որոշ հավելումներով:

Երկրորդ ժողովը, որի մասին վկայում է Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին (X դ.), գումարվել է 366-ին՝ Հայոց թագավոր Արշակ Բ-ի նախաձեռնությամբ և *Ներսես Ա Մեծ* կաթողիկոսի նախագահությամբ: Քննարկվել է Հայոց կաթողիկոսության՝ Կեսարիայի աթոռից անջատելու և անկախ ճանաչելու հարցը: Այն իր վերջնական լուծումն է ստացել Պապ թագավորի օրոք՝ 372-ին, երբ վերջինս *Շահակ Ա Մանազկերտցուն* ձեռնադրման չի ուղարկել Կեսարիա:

Երրորդ ժողովը, որը գումարվել է 402 կամ 403-ին՝ *Մեսրոպ Մաշտոցի* և կաթողիկոս *Սահակ Ա Պարթևի* նախաձեռնությամբ, վճռել է Հայաստանում օգտագործվող հուն. և ասոր. դպրությունները փոխարինել հայկականով և այդ ծրագրի իրականացման նպատակով արքունի դիվանապետ Վահրիճին ուղարկել Եդեսիա՝ բերելու դանիելյան նշանագրերը:

Չորրորդ ժողովը գումարվել է 426-ին. հրավիրել են Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Ա Պարթևը՝ քննելու և հաստատելու Հայ եկեղեցու հայերեն նոր գրով կազմված կանոնները, որոնք հիմնականում մշակվել էին առաջին ժողովում: Հաստատվել են Սահակ Ա Պարթևի կազմած կանոնները, որտեղ սահմանված էին եպիսկոպոսների, քահանաների և վա[illegible]ննեrի պարտականությունները:

Մի շարք ուսումնասիրողներ *Բ[illegible]ն Ա Ոթմսեցի* կաթողիկոսի 506-ին Դվին[illegible] հրավիրած ժողովը սխալմամբ համարել են Վաղարշապատի հինգերորդ ժողով՝ գումարված 491-ին: Վ. ե. ժ-ում կանոնական որոշումներ չեն ընդունվել:

Գրկ. Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիր. Վ. Հակոբյանի, հ. 1, Ե., 1964: Մխիթարյանց Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վաղ-պատ, 1874:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Վանական Վարդապետ Տավուշեցի (1181, Ուտիք նահանգի Տավուշ գավառ – 1251), աստվածաբան, մեկնիչ, մատենագիր, մանկավարժ, պատմագիր: Նախն. կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, եղբոր՝ կուսակրոն քահանա Պողոսի մոտ: Ուսումնառությունը շարունակել է Նոր Գետիկի բարձրագույն դպրոցում: 1201-ին ձեռնադրվել է քահանա, դարձել *Մխիթար Գոշի* աշակերտն ու գործի շարունակողը: Ուսուցչի հետ մասնակցել է Լոռեի (1204) և Անիի (1207) եկեղեց. ժողովներին և շարադրել դրանց պատմությունը, որը մեզ չի հասել: Վ. Վ. վարդապետ. աստիճանը ստացել է Մխիթար Գոշից՝ 1207–08-ին, վերադարձել Տավուշ և գիտամանկավարժ. գործունեություն ծավալել հայրենի գավառում: Մխիթար Գոշի մահից (1213) հետո համարվել է Հայաստանի ամենահեղինակավոր աստվածաբանն ու գիտնական վարդապետը: Ժողովրդի եռանդուն աջակցությամբ հիմնադրել է *Խորանաշատի վանքն* ու ուսումնագիտ. դպրոցը, որը շուտով մեծ հռչակ է ձեռք բերել և դարձել Հայաստանի հեղինակավոր վարդապետարաններից մեկը: 1229-ին, երբ Ջալալ էդ Դինի հրոսակներն ավերել են Խորանաշատը, Վ. Վ. աշակերտների հետ ապաստանել է Տավուշ բերդի հվ. կողմում գտնվող Լորուտ գյուղին մերձակա մի բարձունքում, որի ստորոտին իր կառուցած փոքրիկ եկեղեցում շարունակել է գիտամանկավարժ. գործունեությունը: 1235–36-ին մոնղոլներն ավերել են Վ. Վ-ի դպրոցը, գերեվարել նրան և աշակերտներին: Մի քանի ամիս անց Գագ բերդի բնակիչները 80 դահեկան փրկագնով գերությունից ազատել են Վ. Վ-ին: Նա նորոգել է Խորանաշատի վանքը և վերսկսել գործունեությունը: 1238-ին գնացել է Տփղիս, այնտեղից Խորանաշատ է բերել գերվելիս մոնղոլների խլած երկու արծաթակազմ Ավետարաններից մեկը, որը նվաճողներից գնել էին տփղիսցիները:

1240-ին Ներքին Խաչենի իշխան *Հասան Ջալալ Դոլայի* հրավերով մի խումբ բարունապետների հետ մասնակցել է *Գանձասարի վանքի* օծմանը և թողել արձանագրություն: 1246-ին Խորանաշատում Վ. Վ-ին այցելել են Հայոց կաթողիկոս *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին* և Հայոց Արևելից Կողմանց կաթողիկոս Ներսեսը (1235–62):

Վ. Վ-ին են աշակերտել *Վարդան Արևելցին*, *Կիրակոս Գանձակեցին*, Գրիգոր Ակներցին, Սոսթենեսը և մշակույթ. ու քաղ. այլ նշանավոր գործիչներ: Վ. Վ-ի գրական ժառանգությունը հարուստ է ու բազմաբովանդակ: Հավանաբար նրա կոթողային աշխատությունը եղել է «Պատմությունը», որը չի պահպանվել: Ըստ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու, այն ընդգրկել է Հայաստանի ամբողջական պատմությունը՝ սկզբից մինչև հեղինակի ապրած օրերը: Վ. Վ. գրել է մեկնություններ: Ամենածավալունը Հոբի գրքի մեկնությունն է («Մեկնութիւն Յոբայ»), որ Հիսիքիոսի, *Ստեփանոս Սյունեցու, Դավիթ Քոբայրեցու* և ուրիշների երկերից արված քաղագրություն է: Առավել ուշագրավ է «Բացատրութիւն աղօթից Ամբակումայ մարգարէի» («Ծոպաք», 1858) երկը, որը բառական մեկնություններից բացի պարունակում է նաև հետաքրքիր այլաբանություններ: Նշանավոր է հատկապես Ամբակում մարգարեի «Տէր գլուր քո լուայ» աղոթքի մեկնությունը: Որոշակի արժեք ունեն նաև «Համեմատութիւն Հին Կտակարանայ ի Նորս», «Տեսութիւն չարականին Ուրախացիր պսակ կուսից» և «Մեկնութիւն սաղմոսին Այս ծով Մեծ» փոքրածավալ մեկնությունները: «Խրատ դաւանութեան» երկը գրվել է XIII դ. կեսին սկիզբ առած հռոմեա-բյուզ. դավանաբան. մի վեճի առթիվ՝ կապված Ս. Հոգու բխման հարցի հետ (Ինոկենտիոս IV պապը դիմել էր նաև Հայ եկեղեցուն): Գրությունը ներառված է Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմության» մեջ: Վ. Վ-ի «Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց» երկը ուշագրավ է այնտեղ պահպանված միջնադարյան գրույց-ավանդություններով: «Յաղագս տարեմտին» ճառը (նախատեսված է եղել Ամանորին եկեղեցիներում կարդալու համար) Վ. Վ. գրել է ժողովրդին աստղաբաշխության և տոմարագիտության (տարվա, ամիսների անունների, Արեգակի, Լուսնի, մոլորակների շարժման, մի շարք ժողովուրդների տոմարների) մասին գիտելիք տալու նպատակով: Օգտվելով *Անանիա Շիրակացուց*՝ նա ճիշտ է բացատրում Արեգակի և Լուսնի խավարումների պատճառները: Այդ երկում պահպանվել է նաև Հայոց Արտավազդ Ա արքայի մասին առասպելի տարբերակներից մեկը: Հեղինակը փորձել է նաև ստուգաբանել հայկ. ամսանունները: Վ. Վ-ի պահպանված գործերից ամենաարժեքավորն է «Հարցմունք և պատասխանիքը» (Մատենադարան, ձեռ. № 5611), որը խիստ գործածական է եղել միջնադարում և հայտնի է մի քանի

տասնյակ ընդօրինակություններով (գրիչներն ու պատվիրատուները խմբագրել են ու համառոտել, առանձնացրել որոշ «Հարցախմբեր», որոնք հետագայում սխալմամբ ընկալվել են որպես ինքնուրույն գործեր): Երկը բավական ծավալուն է և ընդգրկում է բոլոր այն գիտելիքները, որ ուսման սկզբ. շրջանում պարտավոր էր ձեռք բերել նրա վարդապետարանի աշակերտը: Այն փաստորեն դպրոցի ուս. ծրագրի համառոտ ամփոփումն էր և իր ժամանակի հանրագիտական բառարանը (ամփոփում էր XIII դ. հայ իրականության պատկերացումներն ու իմացությունը պատմության, ազգագրության, հավատալիքների, իմաստասիրության, մատենագրության, մատենագիտության, կենսաբանության, բուսաբանության, բժշկագիտության, աստղաբաշխության, երաժշտագիտության, բառագիտության, քերականագիտության, դավանաբանության, աստվածաբանության և այլնի վերաբերյալ): Ուշագրավ են ավանական ցեղերին և լեզուներին վերաբերող հաղորդումները: Շարադրված է գրեթե խոսակցական, միջին հայերենով և այդ շրջանի հայոց լեզվի ուսումնասիրման կարևոր աղբյուր է: Հայսմավուրքային ժողովածուի հայացումը, նրան ազգային նկարագիր տալն ու ազգապահպանման պահանջներին համարեցնելը սերտորեն կապված են Վ. Վ-ի անվան հետ: Սույն ժողովածուի երկու խմբագրությունների հեղինակները՝ Խաչենի արքեպիսկոպոս Տեր Իսրայելը և Կիրակոս Գանձակեցին, նրա աշակերտներն են: Ընդ որում, այդ աշխատանքը Տեր Իսրայելը կատարել է Վ. Վ-ի պատվերով:

Վ. Վ. գործուն մասնակցություն է ունեցել իր ժամանակի դավանաբան. կնճռոտ հարցերի լուծմանը: 1250-ին բանադրել է Դավիթ Ծարեցու XIII դ. 40–50-ական թթ. գլխավորած աղանդավոր. շարժման մասնակիցներին: Նրա դեմ գրել է մեղադրական թուղթ՝ «Թուղթ առ Դաւիթ մոլորեցուցիչ» վերնագրով, որը չի պահպանվել: Վ. Վ-ի մատենագրությունը դեռևս բավարար ուսումնասիրված և մեկնաբանված չէ:

Իր կտակի համաձայն՝ Վ. Վ. թաղվել է Խորանաշատի մերձակայքում գտնվող աղքատների գերեզմանոցում:

Երկ. Ցաղագս տարեմտին, «Գիտական նյութերի ժող.», հ. 1, Ե., 1941, էջ 151–169: Վանական վարդապետին ասացեալ՝ բան հաւատալի ազգիս մերում, աշխատասիր. Մ. Մուշեղյանի, «Շողակաթ», 1995, էջ 162–163:

Գրկ. Վարդան Վարդապետ Արեվելցի, Հաւաքումն պատմութեան, Վնտ., 1862: Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղեմ, 1974: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ոսկյան Հ., Յովհաննէս Վանական և իւր դպրոցը, Վնն., 1922: Շահնազարյան Ա., Վահրամյանների իշխանությունը, Ե., 1990:

Արտաշես Շահնազարյան

ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, աշխարհիկ կենցաղավարությունը մերժած, պարտադիր կուսակրոն կյանքով ապրող և որոշակի կանոնակարգի ենթարկվող անձանց կրոնական կամավոր ընկերակցություն, որի կանոնադրությունը պահանջում է նաև անձնական ունեցվածքի բացակայություն և ազգակցական ու ընկերային հարաբերությունների խզում:

Վ. լայն ծավալ է ստացել IV դ., թեև միայնակեցության տեսքով հանդես է եկել քրիստոնեության ավելի վաղ շրջանում (III դ.) և տվել այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք էին Պողոս Թեբայիդացին և նրա աշակերտ Անտոն Անապատականը: Սակայն Վ., իր նեղ առումով, իբրև ճգնավորների համակեցության պայմաններում կանոնադրությամբ օժտված հաստատուն կազմակերպություն, իր հիմնադրությամբ պարտական է հույն վանական Պաքոմոսին (Պախոմիոս): Նա է Եգիպտոսում, Նեղոսի կղզիներից մեկում հիմնել առաջին վանական հաստատությունը՝ Տաբեննայի վանքը (IV դ.):

Վ., եկեղեց. մի շարք եռանդուն գործիչների շնորհիվ, Եգիպտոսից թափանցել է նաև այլ վայրեր (Պաղեստին, Ասորիք, Կապադովկիա, Հայաստան են): Հայաստանում Վ-յան տարածման գործում մեծ ավանդ է ունեցել Սեբաստիայի եպիսկոպոս Եվսթաթեոս բժիշկը, որը, վանքեր հիմնելով, նպաստել է ճգնավորների կենցաղում համակեցության [illegible]ստամանը: Վ. հատկապես խթանվել է [illegible]ս Ա Մեծ կաթողիկոսի օրոք (IV դ.), այ[illegible]նուժացել IX–XIII դդ. և XIV–XV դդ., այնուհետև՝ XVII դ.: Ի տարբերություն կաթոլիկական Վ-յան (սովորաբար մի քանի վանք միավորված էին մեկ միաբանությունում), հայ եկեղեցում յուրաքանչյուր վանք կազմել է ինքնուրույն միաբանություն: Հայկ. պետականության անկման և օտար զավթիչների տիրապետության պայմաններում Վ. Հայաստանում զուրկ է եղել երկրի ներքին կյանքին միջամտելու հնարավորությունից և սահմանափակվել է հիմնականում ուսումնագիտ. գործունեությամբ: Սկսած XIX դ. վերջից Վ. Հայաստանում վերածվել է հայ եկեղեցու համար կուսակրոն պաշտոնյաներ պատրաստող խավի:

Տես նաև *Ճգնավորություն* և *Անապատականություն*:

Գրկ. Ինճիճյան Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. 3, Վնտ., 1835: Հուսիկ եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականութիւն, Վաղ-պատ, 1906:

ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ Հովհաննես, Հովհան (Ամիրզադե Միրզայի Միրզայան, 1772, Վան – 3.2.1841, Զմյուռնիա), աստվածաբան, դյուցազներգակ բանաստեղծ, մշակութային գործիչ, թարգմանիչ: Սկզբ. կրթությունն ստացել է ծննդավայրի Կտուց անապատում: Այստեղ էլ աչքի է ընկել բանաստեղծելու իր ձիրքով, ինչի շնորհիվ դպրոցի տնօրինությունը նրան անվանակոչել է Հովհաննես (ի պատիվ *Հովհան Ոսկեբերանի*): 1798-ին Վ. ավարտել է Կ. Պոլսի Մայր դպրատունը, 1799-ից աստվածաբանություն և հայկաբանություն է դասավանդել Զմյուռնիայի նորաբաց Մեսրոպյան վարժարանում: Իր առաջին՝ «Ծառ ներբողական ի սուրբ Խաչն Քրիստոսի և պատմագրական առասացութիւն ի Սուրբ Նշանն Վարագա» (1816, հրտ. 1853) գործում տալիս է Վարագա վանքի պատմությունը, կարևորում քրիստոնեության դերը հայ ժողովրդի կյանքում:

Զմյուռնիայում Վ. ավարտել է «Տեսարան համդիսիցն Հայկայ, Արամայ եւ Արայի» (հրտ. 1856) դյուցազներգությունը: Հիմնականում հետևելով Մովսես Խորենացուն՝ Վ. «չափական բանիւ» վերաշարադրել է «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» վիպասքը՝ որոշ հավելումներով ու շեղումներով: Մյուս՝ «Արփիական Հայաստանի» (հրտ. 1836) դյուցազներգությունում (10 հզ. տող) շարադրված է հայ ժողովրդի՝ քրիստոնեություն ընդունելու պատմությունը (ըստ Ագաթանգեղոսի): Որոշ ընդմիջումից հետո Վ. գրել է իր վերջին՝ «Ոսկի դար Հայաստանի» (1841) դյուցազներգությունը: Ունենալով հարուստ գիտելիքներ, տիրապետելով հայ բանաստեղծ. արվեստի օրինաչափություններին, դարձյալ անդրադառնալով պատմաաստվածաշնչային թեմայի՝ հեղինակը ստեղծել է բարձրարժեք գործ:

Իր այս երեք դյուցազներգություններով Վ. որոշակի ձև և գրական նպատակաուղղվածություն է տվել հայկ. կլասիցիզմին և առաջադիր տեսական սկզբունքներ մշակել նրա համար: Վ-ու բանաստեղծություններից հայտնի է «Առ Հայաստանը» (առավելապես իր առաջին՝ «Հայաստան, երկիր դրախտավայր» չափածողով), որ երգի է վերածել Կոմիտասը:

Իր ստեղծագործություններում Վ. զարգացրել է կրոն-աստվածաբան. այն տեսակետը, թե դրախտը եղել է Հայաստանում, և հետևաբար մարդկությունը սերվել է Հայաստանից, որ ինչպես Քրիստոսը, այնպես էլ Ադամն ու Եվան խոսել են հայերեն, ուրեմն մեր լեզուն՝ «աստուածապարգեւն գրաբարը», գերերկրային, աստվածային ծագում ունի: Վ. սկզբունքային պայքար է ծավալել կաթոլիցիզմի դեմ՝ ընդդիմանալով լատին և հայ կաթոլիկ միսիոներների XVIII դ. ծավալած եռանդուն հավատորսական գործունեությանը:

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970: Շտիկյան Ս., Հովհան Վանանդեցի, տես Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 1, Ե., 1962:

Սուրեն Շտիկյան

ՎԱՆԵՎԱՆ, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Արծվանիստ գյուղից 24 *կմ* հարավ-արևելք: Ըստ ավանդ. արձանագրության, Վ-ի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին վաղ միջնադարից կանգուն միանավ բազիլիկ եկեղեցուց հս., 903-ին կառուցել է Հայոց սպարապետ Շապուհ Բագրատունին, իր քրոջ՝ Սյունյաց իշխանուհի Մարիամի տեսչությամբ: Հիմնել է նաև վանական միաբանություն և Վ-ին չորս գյուղ ու

Վանեվանը (X դ.) հվ-արմ-ից

ջրաղացներ նվիրել: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցված է կոպտատաշ բազալտով, իսկ կամարները և գմբեթը՝ տուֆով: Ունի ներքուստ քառախորան, արլ-ում զույգ ավանդատներով հորինվածք: Ըստ պատմիչ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, Վ-ում 914-ին

թաղվել է Հայոց թագավոր Սմբատ Ա Բագրատունին, իսկ 980-ական թթ. վանքը նորոգել և, հավանաբար, երկու եկեղեցիների միջև գավիթը կառուցել է Հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածի որդի Գագիկը (ապագա Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորը): Վ. XIII–XIV դդ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է ստացել: 1502-ին գավթում թաղվել է Մելքիսեթ եպիսկոպոսը և վրան խոշոր խաչքար կանգնեցվել: 1871–80-ին վանահայր Թեոդորոս Շիրակացին նորոգել է վանքի շինությունները:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Սմբատյան Մ., Տեղագիր Գեղարքունիքի Ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գավառ, Վաղ-պատ, 1895: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 4, Ե., 1973:

Ստեփան Մնացականյան

ՎԱՆՔ, մենաստան, ուխտ, միասնական կանոնադրությամբ ապրող վանականների համայնք, հոգևոր և մշակութային կենտրոն, կրոնական և աշխարհիկ շինությունների համալիր: Վ. գլխավորում է վանահայրը, որին ընտրում են Վ-ի միաբանները: Վանականները ամբակցված են եղել Վ-ին, բնակվել այնտեղ և զուրկ եղել սեփականության իրավունքից՝ ընդհանուր որոշ գծերով նմանվելով անապատականներին (տես *Անապատականություն*): Հայաստանում առաջին Վ-երը ստեղծվել են վաղ միջնադարում, *վանականության* շարժման հետևանքով: Ըստ հայ պատմիչների, Հայոց կաթողիկոս *Ներսես Ա Մեծը* հիմնել է հազարից ավելի Վ-եր: Հայկ. Վ-երը առաջնորդվել են *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* մշակած կանոնադրությամբ, որը հետագայում փոփոխվել և լրացվել է: Հայաստանում Վ-երի կազմավորումը և շինարարությունը բուռն վերելք է ապրել IX–XIII դդ., երբ դրանք դարձել են հարուստ կալվածատեր. կազմակերպություններ՝ որպես նվիրատվություն ստանալով գյուղեր, մեծ հողատարածքներ, այգիներ, ագարակներ, իշխանություններից ձեռք են բերել կարևոր արտոնություններ (ապահարկություն, դատ., վարչ. ինքնուրույնություն են): Վ-երը հիմնըվել են ավանդ. սրբավայրերի տեղում, վաղ միջնադարում կառուցված եկեղեցիների շուրջը, ինչպես նաև նոր վայրերում: Որոշ Վ-եր նաև ուխտատեղիներ են: Վ-երի համալիրների կազմում եկեղեցիներից, մատուռներից, զանգակատներից, դամբարաններից բացի լինում են նաև գավիթներ ու ժամատներ, գրատներ, հյուրատներ, բնակելի, տնտ. շենքեր (մառաններ, սեղանատներ, խոհանոցներ, գոմեր, ախոռներ), այլ կառույցներ (կամուրջներ, աղբյուրներ, ջրանցքներ) են: Միջնադարում խոշոր Վ-երը կրթ., գիտ., գրչության, մշակութ. կենտրոններ էին: Այստեղ գործող վարդապետարաններում աստվածաբանության հետ սովորեցրել են նաև լեզուներ, քերականություն, աշխարհագրություն, տոմարագիտություն, մանրանկարչություն, երաժշտություն, գրչության արվեստ են: Հայկ. ճարտ-ը և քանդակագործությունը միջնադարում զարգացել են հիմնականում վանական համալիրներում:

IX–XIII դդ. խոշոր Վ-եր են կառուցվել Հայաստանի բոլոր նահանգներում՝ Այրարատում (*Գեղարդավանք, Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Մարմաշենի վանք, Խծկոնքի վանք, Հոռոմոսի վանք*), Սյունիքում (*Տաթևի վանք, Նորավանք, Թանադե վանք*), Արցախում (*Գանձասարի վանք, Դադիվանք*), Գուգարքում (*Հաղպատի վանք, Սանահինի վանք*), Վասպուրականում (*Աղթամարի վանք, Վարագավանք, Նարեկավանք*), Տարոն-Տուրուբերանում (*Մշո Ս. Կարապետ վանք*) են: Հայաստանում Վ-երի շինարարությունը նոր վերելք է ապրել XVII դ., երբ տեղի է ունեցել նաև վանականների կարգավիճակի փոփոխություն. ըստ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, նրանք անձն. սեփականության իրավունք են ստացել: XVII դ. նորաստեղծ Վ-երը շրջապատվել են ամրոցներին բնորոշ, բուրգերով ուժեղացված պարիսպներով, ստեղծվել է կրոն. և պաշտամունք. համալիրների յուրօրինակ միավորում (*Խոր վիրապի վանք, Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վա*[illegible] *ատին վանք, Արտազի Ս. Թադե վանք* [illegible] *րասի վանք* են): Վ-երի ճարտ. կերպարի [illegible]րման գործում կարևոր դեր են խաղացել, եկեղեցիներից բացի, նաև աշխարհիկ շենքերի, գավիթների, զանգակատների ծավալները, որոնք հարստացրել են համալիրների հորինվածքը, ինքնատիպ ուրվանկար ստեղծել: Վ-ում զարգացել է միջնադարյան հայկ. քանդակագործ. արվեստը, որը սերտորեն կապված էր ճարտ. հետ: XX դ. ՀՀ տարածքի Վ-երի ճնշող մեծամասնությունը դադարել է գործել և միայն 1991-ից՝ անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանում տեղի է ունեցել վանական շարժման նոր վերածնունդ, վերաբացվել են նախկինում փակված որոշ Վ-եր:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Տեր-Մինասյան Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. 1, Էջմիածին, 1908:

Մուրադ Հասրաթյան

«ՎԱՍԱԿ ԻՇԽԱՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Վասակ արքաեղբոր Ավետարան», XIII դ. 70-ական թթ. պատկերազարդ ձեռագիր մատյան (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2568): Ընդօրինակվել (գրիչ՝ Ավետիս) և պատկերազարդվել է Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա արքայի եղբոր՝ Վասակ իշխանի պատվերով: Նրա համար նույն Ավետիս գրիչն ընդօրինակել է Վաշինգտոնի Ֆրիր պատկերասրահում գտնվող «Վասակի Ավետարանը» (ձեռ. № 32.18), որի պատկերազարդումը վերագրվում է *Թորոս Ռոսլինին*: Երուսաղեմի ձեռագրի Վասակ արքաեղբոր սեփականությունը լինելը հավաստում են Աստվածամոր առջև նրա և որդիների ծնկաչոք պատկերը և գեղեցիկ բոլորգրով գրված մակագրությունը: «Վ.ի.Ա.»-ում չեն պահպանվել *Եվսեբիոս Կեսարացու* թուղթը, մի քանի *խորաններ*: Պահպանվել են Ա և Ժ կանոնների խորանները, ավետարանիչների պատկերները, անվանաթերթերը և էջով մեկ արված տերունական մանրանկարները. Մատթեոսի Ավետարանում՝ «Ծնունդը», «Մկրտությունը», «Խաչելությունը», «Յուղաբեր կանայք տիրոջ գերեզմանի մոտ», Ղուկասի Ավետարանում՝ «Ավետումը», «Տյառնընդառաջը», «Համբարձումը», Հովհաննեսի Ավետարանում՝ «Ոտնլվան», ձեռագրի վերջում՝ Վասակի և նրա Կոստանդին ու Հեթում որդիների նկարը: Համապատասխան տեքստային հատվածների մոտ կա նաև տասը լուսանցանկար՝ «Ավետում», «Մարիամի և Եղիսաբեթի հանդիպումը», «Ծնունդ», «Ավետում հովիվներին», «Քրիստոսը և դպիրները» են:

«Վ. ի. Ա.»-ում և «*Կեռան թագուհու Ավետարան*»-ում լուսանցքների և էջով մեկ արված նկարներն ավելի նրբագեղորեն փոխակերպում են Թորոս Ռոսլինի ոճը ակադեմիական-մանիերիստական ոճի: Վասակ արքաեղբոր և նրա երկու որդիների նկարը պատկերագր. առումով կարելի է համարել նույթ Թորոս Ռոսլինի ստեղծած Լևոն արքաորդու (1269–89-ին՝ Լևոն Գ արքա) և Կեռանի պատկերի (1262, Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 2660) համեմատությամբ: Վասակ արքաեղբոր ու նրա որդիների պատկերում Վասակի հետևում կանգնած և իր փեշով նրա ընտանիքը հովանավորող Աստվածամայրը նաև բարեխոսի դեր է կատարում՝ մի ձեռքը պարզած դեպի Քրիստոսը: Սա Բարեգութ Աստվածամոր ամենավաղ օրինակներից է և եզակի՝ իբրև գթության և բարեխոսության համադրում: Բազմապիսի տերևներով կազմված շրջանակներում տերունական համառոտած լուսանցանկարները բացառիկ են կիլիկյան մանրանկարչության մեջ: Էջով մեկ տերունական նկարները մի կողմից հարազատ են «Կեռան թագուհու Ավետարան»-ի նկարներին, մյուս կողմից՝ ազդել են Հովհաննես Արքաեղբոր 1289-ի Ավետարանի մանրանկարների վրա: Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի Հեսսեի ծառի պատկերը (Քրիստոսի նախնիների կիսանդրիները հանդիպակաց տերևազարդերում և բոլորի վերևում սպիտակափառ Քրիստոսի պատկերը) նույնպես եզակի է իր ձևով և նրբագեղությամբ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XIV-ում, 14.8, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ազարյան Լ., Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII–XIII դդ., Ե., 1964: Der Nersessian S., L'art arménien, P., 1977; Նույնի, Miniature Painting in Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, v. I–2, W., 1993.

Վիգեն Ղազարյան

ՎԱՐԱԳԱ Ս. ԽԱՉ, տես *Խաչի տոներ* հոդվածում:

ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ, Վարագա վանք, Վան քաղաքից հարավ-արևելք, Վարագ լեռան արևմտյան լանջին: Նշանավոր կրոն., կրթ. ու մշակութ. կենտրոն: Ըստ ավանդության՝ *Հռիփսիմյանց կույսերից* Հռիփսիմեն Վաղարշապատ ուղևորվելիս այդտեղ է թաքցրել իր պարանոցին կրած ս. Նշանը՝ խաչափայտի մասունքով սուրբ Խաչը: Երբ 653-ին հայտնի է դարձել Վարագա Սուրբ Խաչի (ս. Նշանի) տեղը, կաթողիկոս *Ներսես Գ Տայեցին* Վարագ լեռան վրա կառուցել է Ս. Նշան եկեղեցին և հաստատել Վարագա Սուրբ Խաչի տոնը (տես *Խաչի տոներ* հոդվածում): 870-ին արաբները գրավել են Վ., սակայն շատ չանցած իշխան Աշոտ Արծրունին ազատագրել է այն: Վ. ծաղկում է ապրել X դ. սկզբին, Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու հովանավորու-

ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ թյամբ, որի կինը՝ Մլքեն, վանքին է նվիրել Հայկ. ամենանշանավոր ձեռագրերից մեկը՝ «*Մլքե Թագուհու Ավետարանը*»: 946-ին Վ-ի առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսն ընտրվել է Հայոց կաթողիկոս (*Անանիա Ա Մոկացի*): 975-ին վանքի միաբանությունը բանադրել է Աբլղարիբ իշխանին, որի մատնությամբ արաբները գերել են Վասպուրականի Դերենիկ թագավորին:

981-ին, ըստ շին. արձանագրության, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի կինը՝ Գագիկ Բագրատունու դուստր Խուշուշը, կառուցել է Վ-ի Ս. Սոփիա եկեղեցին (ուշ միջնադարում ամրոցի վերածվելու պատճառով կոչվել

Վարագավանքի տեսքը XX դ. սկզբին

է նաև Բերդավոր): Եկեղեցին մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որի խորանը լուսավորվում է զույգ պատուհաններով (այժմ պահպանվել է եկեղեցու միայն արլ. մասը): Հս-ից նրան կից է Ս. Հովհաննես (կամ Քառասուն աբեղա) եկեղեցին (X դ.), որը եռախորան է, գմբեթավոր, երկայնական պատերում խորշեր ունեցող արմ. խաչաթևով: Պատերը շարված են սրբատաշ քարով, իսկ ծածկը և գմբեթը՝ աղյուսով: 2,5 *մ* դեպի հս. կանգուն է Վ-ի գլխ.՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (XI դ.), որն

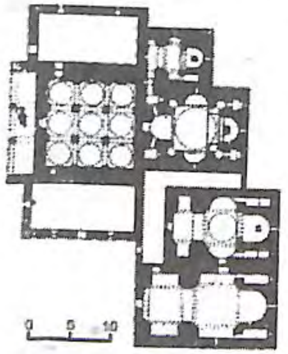

Վարագավանքի հատակագիծը

ունի «հռիփսիմեատիպ» կառույցների հորինվածքը՝ քառախորան, գմբեթավոր, 3/4 շրջանի հատակագծով խորշերով, արտաքին պատերի ուղղանկյուն պարագծի մեջ ներառված ավանդատներով, որոնցից արմ-ները մուտք ունեն արմ. խորանից: Եկեղեցու պատերը քարից են, իսկ ծածկը և գմբեթը՝ աղյուսից (այժմ՝ քանդված):

Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հս-ից կից է գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով Ս. Նշան եկեղեցին (XI դ.):

1021-ին Վասպուրականը Բյուզանդիային բռնակցվելուց հետո Սենեքերիմ-Հովհաննես թագավորը Վարագա սուրբ Խաչը տարել է Սեբաստիա, որտեղ նրա որդի Ատոմը 1022-ին հիմնել է *Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքը*: 1025-ին, Սենեքերիմ-Հովհաննեսի վախճանվելուց հետո, որդիներն աճյունը Սեբաստիայից վերաթաղել են Վ-ում՝ միաժամանակ վանքին վերադարձնելով Վարագա սուրբ Խաչը:

1085-ին, Անտիոքի Փիլարտոս Վարաժնունի իշխանի ճնշմամբ, Վ-ի վանահայր Պողոս վարդապետը Մարաշում հռչակվել է Հայոց կաթողիկոս, սակայն վեց ամիս անց հրաժարվելով գահից՝ վերադարձել է Վ.:

1237-ին Վ-ի վանահայր Ղուկասը, Ջալալեդդինի ասպատակություններից խուսափելով, Վարագա սուրբ Խաչը տարել է Նոր Բերդի Կյուրիկյան իշխանության Անապատ վանք, որը վերանվանվել է *Նոր Վարագավանք*:

1318-ին թաթար-մոնղոլները ներխուժել են վանք, կողոպտել, ավերել շենքերը (բացառությամբ Ս. Հովհաննես եկեղեցու, որի երկաթե դուռը ներսից փակել էին այնտեղ ապաստանած միաբանները): 1320–50-ական թթ. Վ. հիմնովին նորոգվել է: XIV–XVI դդ. այդտեղ արգասաբեր գործել է գրչության կենտրոն: 1441-ին Վ-ի վանահայր Հովհաննեսը մասնակցել է *Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովին*:

1534-ին Պարսից շահ Թահմազը կողոպտել է Վ.: 1648-ին, ի շարս Վասպուրականի շատ վանքերի, Վ. ավերվել է երկրաշարժից: Վանահայր Կիրակոսն անմիջապես ս է Վ-ի նորոգումը, որին իրենց նպաստ բերել Վանի մեծահարուստները: Ըստ XV պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու՝ խոջա Ամրխանը նորոգել է Ս. Խաչ, Մարխաս Ջելեբին՝ Ս. Աստվածածին, խոջա Դիլանչին՝ Ս. Սիոն, իսկ խոջա Հովհաննեսը՝ Ս. Նշան եկեղեցին: 1648-ին ճարտ. Տիրատուրը Ս. Աստվածածին եկեղեցուն արմ-ից կից կառուցել է քառակուսի հատակագծով, չորս սյուներով կենտրոնակազմ գավիթ (XIX դ. օգտագործվել է որպես եկեղեցի և կոչվել Ս. Գևորգ): Գավթին արմ-ից կից է եռակամար բաց նախասրահը (XVII դ.), հս-ից՝ Ս. Խաչ Թաղածածկ եկեղեցին, իսկ հվ-ից՝ Ս. Սիոն եկեղեցին (XVII դ.): Որպես եկեղեցիների արմ. մուտքերի բարավոր օգտագործվել են սեպագիր արձանագրություններով ուրարտ. կոթողներ (այժմ տեղափոխված են Վանի թանգարան):

Վ. երկար ժամանակ եղել է եպիսկոպոսանիստ, և նրա վանահայրերը համարվել են Վանի ու շրջակայքի առաջնորդ: Վանքում զարգացել են գրչագրությունը, մանրանկարչությունը, մատենագրությունը, տաղասացությունը են: XVII դ. 1-ին կեսին գրիչներ Զաքարիան և Սահակը այստեղ բազմաթիվ ձեռագրեր են ընդօրինակել: Եղել է նշանավոր ուխտավայր. վանքի տոնի օրը փետր. 28-ն է:

1651-ին Խոշաբի բերդակալ Սուլեյման բեկի հրոսակները ներխուժել են Վ., կողոպտել սպասքը, ձեռագրերը, սրբությունները, այդ թվում՝ Վարագա սուրբ Խաչը, որը հետո վանեցիները փրկագնել են և զետեղել (1655-ին) Վանի Ս. Տիրամայր եկեղեցում: XVII դ. վերջին վանքն անկում է ապրել, 1679-ին տնտ. դժվարությունների պատճառով վաճառվել են գանձերը: 1724-ին վանահայր Բարդուղիմեոս եպս. Շուշանցին նորոգել է վանքը: 1759-ին վանքի Ս. Տիրամայր եկեղեցուց քաղաքի Ս. Էջմիածին եկեղեցի են տեղափոխել Վարագա սուրբ Խաչը, որն այդուհետ կոչվել է Ս. Նշան:

1779-ին վանահայր Բաղդասար վարդապետը Վ-ի գավթի ներսը զարդարել է Աբգար թագավորին, Թեոդոս կայսրին, Գայանեին, Հռիփսիմեին, Խոսրովիդուխտին, Գաբրիել հրեշտակապետին պատկերող որմնանկարներով, որտեղ նկարիչը չի կաշկանդվել պատկերագր. ընդունված կանոններով, ինչպես նաև ներդաշնակորեն զուգակցել է հայկ., պարսկ. և արևմտաեվրոպ. արվեստին բնորոշ ոճական առանձնահատկությունները: 1803-ին կառուցվել են վանքի երկհարկանի խցերի երկհարպարիսպը, առաջնորդարանը, խցերի երկհարկանի շենքը, բաղնիքը են: 1817-ին վանահայր Գալուստ եպիսկոպոսը հիմնովին վերակառուցել է Վ-ի Ս. Խաչ եկեղեցին և վերածել մատենադարանի: 1832-ին Վանի Թամուր փաշան խեղդամահ է արել Վ-ի վանահայր Մկրտիչ վրդ. Գաղատացուն և հափշտակել վանքի ունեցվածքը: 1849-ին Գաբրիել վրդ. Շիրոյանը վերակառուցել է երկրաշարժից ավերված Ս. Սիոն եկեղեցին և դարձրել ցորենի շտեմարան:

1857-ին Վ-ի վանահայր է կարգվել Խրիմյան Հայրիկը (*Մկրտիչ Ա Վանեցի*), որը մեծ ջանքերով վանքը հանել է Վանի առաջնորդների իրավասությունից և դարձրել անկախ (միայն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին ենթակա)՝ ազատելով այն Վանի իշխանությունների շահատակություններից: Խրիմյան Հայրիկը Վ-ում բացել է տպարան և շարունակել «*Արծվի Վասպուրական*» շաբաթաթերթի հրատարակությունը (1858–64), հիմնել է ժառանգավորաց դպրոց, որտեղ դասավանդել են եվրոպ. կրթություն ստացած ուսուցիչներ: Ժառանգավորացը եղել է նոր տիպի դպրոց, որտեղ վերացվել են աշակերտների մարմն. պատիժները, ներդրվել մանկավարժության առաջադիմ. ձևեր ու մեթոդներ: Դասավանդվել են կրոնի պատմություն, աստվածաբանություն, երաժշտություն, ճարտասանություն, քերականություն, աշխարհագրություն, հայոց պատմություն և հայրենագիտություն (առաջին անգամ՝ Վասպուրականում): Դպրոցում որոշ ժամանակ ուսուցիչ է եղել Րաֆֆին: 1862-ից դպրոցը տվել է շրջանավարտներ, որոնցից են Գ. Սրվանձտյանցը, Ա. Թոխմախյանը, Հ. Սևիկյանը, Ա. Փոխանյանը և այլք: 1880-ին ժառանգավորաց դպրոցը վերածվել է երկրագործ. վարժարանի, Եվրոպայից բերվել են գյուղատնտ. գործիքներ, գնվել է խոշոր կալվածք՝ ուս. գործը պրակտիկ հիմքերի վրա դնելու համար:

1896-ին Վ. կողոպտվել է, վարժարանի ուսուցիչների և աշակերտների մի մասը սպանվել: 1915-ին Վ. լքվել է: Ներկայումս ամբողջովին ավերակ է:

Երևանի Մատենադարանում են պահվում Վ-ում ընդօրինակված տասնյակ ձեռագրեր, որոնց թվում՝ մանրանկարներով 1293-ի Ավետարան (գրիչ՝ Վարդան), Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան»-ը (1369, գրիչ՝ Ստեփանոս), Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգիրքը» (1418, գրիչ՝ Նիկողոս), չորս ավետարանիչների մանրանկարներով Ավետարան (1505, գրիչ՝ Հովհաննես Մանդասարենց), Սահակ ագրիչ՝ օրինակած սրբանկարներով «Ժողովաբեղայի օրինակած սրբանկարներով «Ժողովածու» (1627), Սաղմոսարան (1628), «Մաշտոց ձեռաց» (1631) են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.1, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1999: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Լալայան Ե., Վասպուրական. նշանավոր վանքեր, Թ., 1912: Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 1, Վնն., 1940: Thierry J. M., Monuments arméniens du Vaspurakan, P., 1989.

Մուրադ Հասրաթյան

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ, Մարաթացի, Ամթեցի, Կիլիկեցի (ծ. և մ. թթ. անհտ), XII–XIII դդ. մատենագիր, դավանաբան, առակագիր: Ծնվել է Տլուք գավառի Հայաբնակ Մարաթա գյուղում (ինքն իրեն կոչել է Մարաթացի): Սովորել է ծննդավայրում, այնուհետև՝ Սև լեռների Արքակաղնի վանքում, ստացել վարդապետի աստիճան, զբաղվել քարոզչությամբ նախ՝ Ամիթում (այստեղից էլ՝ Ամթեցի), ապա՝ Տլուքում: 1198-ին մասնակցել է Կիլիկյան Հայաստանի Լևոն Բ Մեծագործ թագավորի թագադրության հանդեսին: Ենթադրվում է, որ եղել է Լամբրոնի արքեպիսկոպոս և Սկևռայի առաջնորդը: Ինչ-ինչ պատճառներով հալածվել է և 1208-ին հարկադրված հեռացել հայրենի վայրերից: 1210-ին հաստատվել է Սև լեռների Դոսխ (Տոսխ) կոչված այգեվետ ձորի Այգեկ վանքում (այստեղից էլ՝ Այգեկցի):

Վ. Ա-ու մեզ հասած գործերից, ըստ ժամանակագրության, առաջինը և ամենանշանավորը 1205-ին ավարտած «Արմատ հաւատոյ» դավան. ժողովածուն է, որը հայտնի է նաև «Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ», «Հաւատարմատ», «Համառաւտ հաւաքումն սրբոց վարդապետաց» անուններով: «Արմատ հաւատոյ»-ն նվիրված է Հայ եկեղեցու ինքնուրույնության, ուղղափառ դավանության և ծիսապաշտամունք. կարգերի պաշտպանությանը՝ «ընդդէմ երկաբնակաց և ամենայն հերձուածողաց»: Վ. Ա-ու դավան. այդ երկի նպատակը լատ. Արևմուտքի օրավուր աճող գաղափարաքաղ. ճնշմանը դիմակայելն էր, Կիլիկյան Հայաստանում Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու գերիշխանությունը հաստատելու փորձերի դեմ պայքարը: Ինչպես հույների, այնպես էլ լատինների դեմ Հայ եկեղեցու դարավոր մաքառումը շարունակվում էր հակաքաղկեդոն. դրոշի ներքո: Սակայն «Արմատ հաւատոյ»-ն ուղղված էր ոչ միայն *քաղկեդոնականության*, այլև՝ Միջագետքի հայոց մեջ մուտք գործած ասոր. եկեղեցու որոշ գաղափարների ու խորթ սովորույթների դեմ: Վ. Ա. իր առջև խնդիր չի դրել քննադատել մյուս եկեղեցիների դավանանքն ու ծիսակարգը, այլ միայն հաստատելով փաստել, որ Հայ եկեղեցու դավանանքն ու ծեսը հիմնված են նախնական եկեղեցու նվիրագործած ծիսակարգի, սովորությունների (Ս. Ծնունդն ու Աստվածահայտնությունը կատարել նույն օրը՝ հունվ. 6-ին, Պատարագը մատուցել անխմոր և անջուր են), երեք *տիեզերական ժողովների* ընդունած որոշումների և դավան. հիմնադրույթների վրա, որոնցից հեռացել է Կաթոլիկ եկեղեցին:

«*Արմատ հավատո*»-ն կառուցվածքով նման է *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» երկին և «*Կնիք հավատո*» դավան. ժողովածուին. բաժանված է գլուխների, որոնցից յուրաքանչյուրը փաստարկվում է նյութին պատշաճող սուրբգրային և հայրախոսական առատ վկայություններով: «Հակաճառություն»-ից և «Կնիք հավատո»-ից «Արմատ հաւատոյ»-ն տարբերվում է նրանով, որ եթե առաջին երկուսը զուտ դավան. հարցեր են շոշափում, ապա վերջինը միաժամանակ՝ և՛ դավան. և՛ ծիսական հարցեր: Հայտնի է «Արմատ հաւատոյ»-ի երկու խմբագրություն՝ ընդարձակ և համառոտ: Ընդարձակ խմբագրությունը բաղկացած է 16 գլխից, որոնցից առաջին երկուսը առաջաբաններ են: Ունի հիշատակագրություններ և հիշատակարան: Ենթադրվում է, որ համառոտը ծագել է ոչ թե ընդարձակից, այլ այդ երկու խմբագրություններն ունեն մեկ ընդհանուր աղբյուր՝ հեղինակային նախօրինակը:

Ժողովածուն արծարծած խնդիրներով պայմանականորեն բաժանվում է երկու մասի՝ դավան. (1–9 գլուխներ) և ծիսական (10–16 գլուխներ): Առաջին մասում աստվածաբան. կարևորությամբ առաջին տեղը զբաղեցնում է Հայ եկեղեցու դավան. դրության խնդիրը, որը ներկայացված է «Ուղիղ դաւանութիւն Սուրբ Երրորդութեանն» խորագրով 3-րդ գլխում և 6-րդ գլխի վերջում զետեղված դավանագրերում: Շոշափվում են նաև Մարդեղության, Քրիստոսի բնությունների, *անապականության* և քրիստոսաբան. ու աստվածաբան. զանազան այլ հարցեր: Ծիսական հարցերին նվիրված գլուխներից 11-րդը և 13 [illegible] ուղղված են Կաթոլիկ եկեղեցու դեմ, մ[illegible]ծը՝ Ասորի եկեղեցու, ավելի ճիշտ՝ ասոր[illegible] հայերի դեմ:

Վ. Ա. իր ժողովածուն կազմելիս օգտվել է ինչպես դավան. բնույթի ժողովածուներից, այնպես էլ *Ընդհանրական եկեղեցու* ս. հայրերի, հույն և ասորի աստվածաբանների, Հայ եկեղեցու հայրերի ու վարդապետների աստվածաբան. ժառանգությունից (վկայակոչված հեղինակների և աղբյուրների թիվը հասնում է 100-ի):

«Արմատ հաւատոյ»-ն դավան. հեղինակավոր և հզոր զենք է եղել Հայ եկեղեցու ձեռքին՝ երկաբնակության և օտարամուտ հոսանքների դեմ մղած նրա պայքարում, մեծ ընդունելության և ճանաչման արժանացել Կիլիկիայի Հայոց արքունիքում, դարձել հակաքաղկեդոն. դավան. պայքարը կազմակերպող հանձնարարելի և հեղինակավոր ձեռնարկ: Վ. Ա., իր երկասիրության նկատմամբ ցուցաբերվող մեծ հետաքրքրությանը գոհացում տալու համար կարճ ժամանակում 12 անգամ ընդօրինակել է այն և տարածել՝ ուրիշներին հանձնարարելով վարվել նույն կերպ: «Արմատ հաւատոյ»-ն իբր առավել «վտանգավոր մոլորություններ» պարունակող գիրք հիշատակվում է 1341-ին Ավինյոնում (Ֆրանսիա, Հռոմի պապերի ժամանակավոր նստավայրը. մոտ 70 տարվա այդ ժամանակաշրջանը հայտնի է «Պապերի Ավինյոնյան գերություն» անունով) *Ներսես Պալիանենցի* կազմած և Բենեդիկտոս XII պապին ներկայացված ցուցակի մեջ: Դավան. պայքարում ժողովածուի ներգործուն դերի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ XIII դ. կեսին քաղկեդոն. հայերը հարկադրված հրապարակ են հանել նույնանուն քաղկեդոն. մի աշխատություն՝ մարդկանց մոտ շփոթություն ստեղծելու, «Արմատ հաւատոյ»-ն մեկուսացնելու կամ նրա ներգործությունը մեղմելու նպատակով:

Վ. Ա-ու դավան. բնույթի գործերից են «Վասն անիրաւ բամբասողաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» և «Վասն չատահաճ քննողացն յանդիմանութիւն» խորագրով երկերը, որոնք Երևանի Մատենադարանի № 8356 ձեռագրում (ընդօրինակված՝ 1322-ին, Կիլիկիայի Կարմիր անապատում) հայտնաբերել, ուսումնասիրել և հրատարակել է (սկզբում՝ «Բազմավեպ»-ի 1968-ի 7–12 համարներում, այնուհետև՝ առանձին գրքով՝ Վենետիկում, 1969-ին) *Հ. Անասյանը*: «Վասն անիրաւ բամբասողաց եկեղեցւոյ Հայաստանեայց» փոքրածավալ երկը լուսաբանում է այն խնդիրները, որոնք ծնունդ են տվել «Արմատ հաւատոյ» ժողովածուին, և գրվել է գրեթե նույն ժամանակամիջոցում: Այդ գործը ևս գրվել է հայրենի ավանդությունները պահպանելու ձգտումով և հիմնականում նվիրված է Հայ եկեղեցու առաքելական ծագմանն ու նրա հիմքերի պաշտպանությանը: Այն ուղղված է քաղկեդոնականությանը հարող հայերին, որոնք գաղափար չունենալով Հայ եկեղեցու դավանության մասին, բամբասել են, թե «հայք տգէտ և վերջին ազգ են»:

«Վասն չատահաճ քննողացն յանդիմանութիւն» խորագրով ընդարձակ թուղթն իր բնույթով ու բովանդակությամբ տարբերվում է Վ. Ա-ու մյուս դավան. գործերից: Գրվել է Դոսխի (Տոսխ) Այգեկ վանքում և ուղղված է հեղինակի ծննդավայր Մարաթայի ու նրա հարակից շրջանների, այսինքն՝ Տլուք գավառի հայ, հույն և ասորի բնակիչներին: Իր այս թղթով Վ. Ա. հանդես է գալիս որպես ժողովուրդների բարեկամության ջատագով, խաղաղության պաշտպան, անկողմնակալ հաշտարար և համերաշխության գաղափարախոս: Նա իր «հոգևոր որդիներին»՝ Տլուք գավառի հայ, ասորի և հույն բնակիչներին, հորդորում է վերջ տալ կրոն. անիմաստ վեճերին, վիրավորանքներին, ազգամիջյան խռովություններին, դավան. երկպառակություններին: «Վասն չատահաճ քննողացն յանդիմանութիւն» թղթում Վ. Ա. շարունակել և զարգացրել է *Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Գրիգոր Դ Տղայի* ազգ. ու կրոն. համերաշխության, փոխադարձ հանդուրժողականության և եկեղեցիների միասնության գաղափարները:

Վ. Ա-ի խրատներն («Խրատք», Վնտ., 1956) ու քարոզներն ուղղված են մարդկային արատների դեմ: Ճառերն ու քարոզները համեմված են առակներով ու զրույցներով, որոնք ավելի ընկալելի են դարձնում քարոզվող գաղափարները: Դրանով Վ. Ա. հայ գրականության մեջ մտցրել է նոր գրական տեսակ՝ առակավոր ճառեր: Նա միջնադարի հայ նշանավոր առակագիրներից է: Խրատների մեջ ներառված առակների համար հիմն. աղբյուրներ են եղել եզոպոսյան առակները և «Բարոյախոս» ժողովածուն: Միջնադարում Եզոպոսից թարգմանված 60 առակներից Վ. Ա. իր ճառերի մեջ հյուսել է 13-ը՝ դրանց աշխարհիկ բարոյախոսությունը փոխարինելով հոգեշահ խրատներով: «Բարոյախոսից» քաղել է 8 նյութ՝ փոխելով դրանց այլաբանությունը: Ենթադրվում է, որ Վ. Ա., ինքը հավաքելով իր ճառերում գործածած առակները, կազմել է մեկ կամ երկու ժողովածու. այդ օրինակով նման ժողովածու-առակագրքեր են կազմել նաև ուրիշները: Այդպիսի ժողովածուներից է «Աղվեսագիրքը», որը, ըստ Ն. Մառի՝ Վ. Ա-ու առակախմբերի մի ուրույն խմբագրություն է: «Աղվեսագիրք» անվանումը տարածվել է XVII դ.՝ *Ոսկան Երևանցու* հրատարակությունից հետո (1668, ունեցել է

ևս 3 հրտ.՝ 1683, 1698 և 1827): Վ. Ա-ու անունով տարածում գտած ժողովածուները, հարստանալով ժող. բանահյուսությունից վերցված նյութերով, հոգևոր սնունդ են տվել միջնադարյան ընթերցողին և ունկնդրին: Դրանց մեջ տեղ գտած ստեղծագործությունները (առակներ, զրույցներ, պատմություններ, մանրապատումներ են) միջնադարի գեղ. արձակի լավագույն նմուշներից են, միաժամանակ՝ կարևոր աղբյուր ժամանակի կյանքի, ժողովրդի, հատկապես քաղաքային միջավայրի կենցաղի ու բարքերի լուսաբանման համար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.1, 3-րդ պատկերը:

Երկ. Գիրք աշխարհաց եւ առասպելաբանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, Ամստերդամ, 1668: Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, քնն. բնագիրը՝ Շահե քհն. Հայրապետյանի, ներածությունը՝ Հ. Քյոսեյանի, Ե., 1998: Խրատներ, աշխարհաբարի վերածեց Շ. քհն. Հայրապետյանը, Ե., 1999: Марр Н., Сборники притч Вардана, ч. 2 («Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ»), СПБ, 1894, ч. 3, Приложение, СПБ, 1894.

Գրկ. Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970: Տաշյան Հ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Վնն., 1900: Անասյան Հ., Վարդան Այգեկցին իր նորահայտ երկերի լույսի տակ, Վնտ., 1969: Նույնի, Վարդան Այգեկցին որպես համերաշխության գաղափարախոս, «Էջմիածին», 1969, № 7–8: Марр Н., Сборники притч Вардана, ч. 1, Исследование, СПБ, 1899; Орбели И. А., Избр. труды, т. 1, М., 1968.

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑԻ, Վարդան Գանձակեցի, Աղվանից Վարդան, Վարդան Կիլիկեցի, Վարդան Մեծ, Վարդան Պատմիչ, Վարդան Վարդապետ (մոտ 1200, Գանձակ – 1271, Խոր վիրապ), պատմագիր, մեկնիչ, աստվածաբան, փիլիսոփա, թարգմանիչ, մանկավարժ: Նախն. կրթությունն ստացել է Նոր Գետիկի վանքում, որտեղ աշակերտել է *Մխիթար Գոշին*: Այնուհետև ուսանել է Տավուշի *Խորանաշատի վանքում*, աշակերտել *Վանական Վարդապետին*, հմտացել աստվածաբանության, մատենագիտության և քերականագիտության մեջ, տիրապետել բազմաթիվ լեզուների: Վարդապետի, իսկ 1235-ից՝ րաբունապետի աստիճան ստանալուց հետո ծավալել է ուսումնագիտ. բեղմնավոր գործունեություն: Հիմնել է Կայենաբերդի Ս. Անդրե վանքի դպրոցը և այնտեղ զբաղվել ուսուցչությամբ (1235–39, 1252–53): 1239-ին ուխտագնացության է մեկնել Երուսաղեմ: Վերադարձին Կիլիկիայի Հայոց Հեթում Ա թագավորի և Հայոց կաթողիկոս *Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու* հրավերով այցելել է Կիլիկյան Հայաստան: Մասնակցել է Սսի 1243-ի ազգ-եկեղեց. ժողովին (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*), այնտեղ սահմանված կանոնները 1245-ին բերել մայր Հայաստան՝ *արևելյան վարդապետներին*: 1248-ին դարձյալ անցել է Կիլիկիա՝ իր հետ տանելով արևելյան վարդապետների պատասխան թուղթը, մասնակցել է Կիլիկիայի հայկ. պետության քաղ. և հաս. կյանքին, Կաթոլիկ եկեղեցու ու Բյուզանդիայի ոտնձգությունների դեմ պայքարին: Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսի համագործակցությամբ գրել է Հայաստանի բնակչությանն ուղղված «Թուղթ խրատական»-ը և Հռոմի պապի դավանաբան. գրության պատասխանը, մասնակցել Սսի 1251-ի ժողովի ընդունած կանոնների մշակմանը: 1252-ին վերադարձել է Հայաստան, գումարել Հաղպատի և Ձագավանի եկեղեց. ժողովները (տես *Ձագավանի եկեղեցական ժողով 1270*), հիմնել Սաղմոսավանքի, Թեղենյաց մենաստանի, Աղջոց վանքի, Խոր վիրապի, Հառիճի վանքի, Խորակերտի դպրոցները: Վ. Ա. ճառ է արտասանել Հառիճի վանքում՝ նվիրված Մարիամ Աստվածածնին (չի պահպանվել), իսկ Խորակերտի վանքի ճակատին արձանագրված է նրա անունը՝ որպես համբավավոր վարդապետի: Խոր վիրապում նրան աշակերտել են միջնադարյան հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ Գևորգ Սկևռացին, Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը, Ներսես Մշեցին, Եսայի Նչեցին, Գրիգոր Բալուեցին և ուրիշներ:

Վ. Ա. թողել է մատենագիտ. հարուստ ժառանգություն՝ պատմ., մեկնող., քերականագիտ. բնույթի երկասիրություններ, բազմաթիվ ճառեր, ներբողներ, խրատներ, թղթեր: Վ. Ա. հայ մեկնաբան. մտքի ամենանշան[illegible] դեմքերից է, մի ամբողջ մեկնաբան. դ[illegible] հիմնադիր: Հայ և Ընդհանրական ե[illegible]ու ս. հայրերի մեկնող. երկերը համակարգելիս նա սոսկաբար չի շարադրել նրանց մտքերը, այլ տվել է նոր մեկնություններ, որոնք չեն ունեցել նախորդները: Հայ մեկնող. գրականության լավագույն նմուշներից են «Մեկնութիւն Սաղմոսաց», «Մեկնութիւն Հնգամատենին», «Մեկնութիւն Դանիէլի» և այլ գործեր, իսկ Երգ երգոցի նրա մեկնությունը հայ մեկնաբան. մտքի կարևոր երկերից է: Այդ մեկնությունը որոշ ձեռագրերում անվանվում է պարզություն (պարզաբանություն): Վ. Ա. պարզ, դյուրըմբռնելի ներկայացրել է իր նախորդ մեկնությունների ամբողջ. պատկերը: Երկի հիմք ընդունելով *Գրիգոր Նյուսացու* մեկնությունը՝ Վ. Ա. պարզաբանելով շարադրել է նրա մտքերը՝ լրացնելով Ընդհանրական եկեղեցու մյուս ս. հայրերի և Գրիգոր Նարեկացու մեկնություններով: Իսկ սկսած 6.7-ից տվել է իր ինքնուրույն մեկնությունը:

Բազմաթիվ և բազմաբնույթ են Վ. Ա-ու ճառերը, խրատները, ներբողներն ու թղթերը, որոնք արծարծում են աստվածաբան. խնդիրներ, ծիսական հարցեր կամ նվիրված են սուրբերի կյանքին ու գործունեությանը (Գրիգոր Լուսավորչին, նրա որդիներին և թոռներին, Հովհաննես Գ Օձնեցուն, Մարիամ Աստվածածնին, Հովհաննես Մկրտչին): Առավել հայտնի են. «Ճառ ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստան աշխարհիս», «Յայտարարութիւն բանից յերիցս երանեալ հոգին մեր ի Ս. Հայրապետն Յովհան Աւձնեցին», «Թուղթ առ Հայոց կաթողիկոսն Կոստանդին» են:

Վ. Ա. մեծ ուշադրություն է դարձրել երաժշտության տեսության և գեղագիտության հարցերին, անդրադարձել ձայնեղանակների մասին ուսմունքին, երաժշտության զգայական մեծ ազդեցությանը: Նա հայտնի է նաև որպես բեղուն շարականագիր: Վ. Ա-ու գրչի արգասիքն են Շարակնոցում Աստվածածնի ծննդյան առաջին կանոնը («Որ նախիմաց իմաստութեամբ»), տասներկու առաքյալների օրհնությունը («Ի յանսահման ծովէն») և ս. Թարգմանչաց կանոնի օրհնության երկու պատկերները («Որք զարդարեցին» և «Որ թագաւորաց»): Վ. Ա-ուն են վերագրվում Խաչին նվիրված ճառեր, «Կանոնական բանս» գրվածքը, առակներ, ընդարձակ և համառոտ տարբերակներով պահպանված «Աշխարհացոյց»-ը: Հեղինակ է նաև քերական. երկու աշխատությունների՝ «Մեկնութիւն քերականին» և «Վասն բանին մասանց», որոնք գրված են ժամանակի խոսակցական լեզվով: Առաջինը, որը գրել է Հեթում Ա-ի պատվերով, Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանության մեկնությունն է, իսկ երկրորդը՝ հայոց լեզվի շարահյուսության սկզբունքների նկարագրությունը: Հեղինակը քերականությունը զատում է ճարտասանությունից ու տրամախոսությունից՝ այն ներկայացնելով որպես խոսքի մասերին նվիրված ինքնուրույն գիտություն: Տեղեկություններ է հաղորդել նաև բարբառների մասին:

Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ ուրույն տեղ ունի Վ. Ա-ու «Լուծմունք ի Ս. Գրոց» ժողովածուն՝ գրված Հեթում Ա թագավորի պատվերով (հայտնի է «Ժղլանք» անունով): Բազմաթիվ և բազմաբնույթ նյութերից կազմված, դյուրըմբռնելի միջին հայերենով շարադրված, հանրագիտ. բնույթի ծավալուն այս երկը եղել է միջնադարյան Հայաստանի ամենատարածված գրքերից: Վ. Ա-ու պատմ. գլխ. երկասիրությունը «Հաւաքումն պատմութեան» գիրքն է, որը համընդհանուր պատմություն շարադրելու նոր փորձ էր հայ պատմագրության մեջ: Բաղկացած է «Նախերգանքից» և հարյուր գլխից: Բուն պատմությունն սկսվում է Բաբելոնյան աշտարակաշինությունից և հասնում մինչև կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու մահը (1267): Որպես սկզբնաղբյուր հեղինակն օգտագործել է Եվսեբիոս Կեսարացու, անցյալի գրեթե բոլոր հայ պատմիչների ու մատենագիրների, իր ժամանակակիցներից՝ Վանական Վարդապետի, Կիրակոս Գանձակեցու և ուրիշների աշխատությունները, վիմ. արձանագրություններ, դիվան. փաստաթղթեր, ժող. պատումներ: Հատկապես արժեքավոր է իր ապրած ժամանակաշրջանի՝ XII դ. վերջի և XIII դ. պատմ. իրադարձությունների նկարագրությունը: Երկը կարևոր աղբյուր է այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի և հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նշանակալից է նաև Վ. Ա-ու թարգմանչ. գործունեությունը. հուն-ից, լատ-ից և ասոր-ից թարգմանել է բազմաթիվ գործեր: Ասորի Իշող քահանայի աշխատակցությամբ 1248-ին թարգմանել է ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորու (1126–99) «Ժամանակագրութիւնը» և «Յաղագս քահանայութեան» գործը: Խմբագրել ու լրացրել է Տոնապատճառ ծիսական ժողովածուն:

Վ. Ա. իր գրական մեծ վաստակի և հոգևոր-կրթ. գործունեության շնորհիվ հսկայական ճանաչում է ունեցել միջնադարյան Հայաստանում և Կիլիկիայում: Ժամանակակիցները նրան մեծարել են «սուրբ», «հոգիապայծառ սուրբ հայր», «լուսավոր վարդապետ», «եռամեծ», «տիեզերալույս վարդապետ» պատվանուններով: Իսկ Գրիգոր Տաթևացին նրան միշտ ներկայացրել և պատվել է «Մեծն Վարդան» անունով:

Երկ. Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի, Աստրախան, 1797: Տեսութիւն անթառամ ծաղիկ մեծացուցչին, Երուսաղեմ, 1834: Ներբողք ի ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, «Սոփերք հայկականք», հ. 5, Վնտ., 1853, էջ 39–82: Հաւաքումն պատմութեան, Վնտ., 1862: Աշխարհացոյց, Փարիզ, 1960: Ասացեալ բան գովեստի պատմագրաբար վասն սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ եւ այլոց թարգմանչացն (աշխատասիր. Փ. Անթաբյանի), ԲՄ, № 7, 1964, էջ 377–397: Մեկնութիւն քերականին (աշխատասիր. Լ. Խաչերյանի), Ե., 1972: Ճառք, ներբողեանք (աշխատասիր. Հ. Քյոսեյանի), Ե., 2000:

Գրկ. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Ոսկյան Հ., Վարդան Արևելցի, ՀԱ, 1921, № 7–12: Խաչիկյան Լ., Վարդան Արևելցու «Վասն բանին մասանց» աշխատությունը, «Տեղեկագիր ՀԽՍՀ ԳԱ», հաս. գիտ., 1943, № 2: Նույնի, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, առաքված Արևելյան Հայաստան, 1251 թվականին, ԲՄ, № 4, 1958: Անթաբյան Փ., Վարդան Արևելցու «Ժղլանքը», ԲՄ, № 8, 1967: Նույնի, Վարդան Արևելցի. կյանքն ու գործունեությունը, գիրք 1, 2, Ե., 1987, 1989: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 4, Ե., 1970:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑԻ [ծ. թ. անհտ, Խողց գյուղաքաղաք – 31.3. 1704/1705, Բաղեշ (Բիթլիս)], *Ամրդոլու վանքի* վանահայր, ժամանակագիր: Ուսանել է Ամրդոլու վանքում, դարձել վարդապետ և 1663-ից ցկյանս առաջնորդել նույն վանքը: Ծավալել է մշակութ. և շին. եռանդուն գործունեություն: 1669–71-ին այցելել է Հայաստանի հոգևոր կենտրոնների դպրոցները: Եղել է Լիմում, նաև՝ Տարոնում, որտեղ փակել է Ս. Առաքելոց վանքի պարտքերը, նորոգել եկեղեցու գմբեթը և վերստին շինել տվել Ս. Ստեփանոս տաճարը, որը կործանվել էր Լենկթեմուրի արշավանքների հետևանքով:

Վ. Բ-ուց մեզ են հասել Ամրդոլու մեծահռչակ մատենադարանի ձեռագիր ու տպագիր գրքերի ցուցակը, ապա մի ժամանակագրություն, որն ընդգրկում է 1170–1657-ի Հայաստանի պատմ. անցքերի համառոտ շարադրանքը, ինչպես նաև հայ պատմիչների գործերի և օտարազգի պատմիչների հայերեն թարգմանությունների (V դ. – XVIII դ. սկիզբ) ցանկեր: Ցանկերում նշված են նաև այնպիսի պատմիչների անուններ, ովքեր թեև հայտնի են, բայց նրանց պատմությունները մեզ չեն հասել. Վ. Բ-ու ջանքերով նրանց երկերը ժողովվել են Ամրդոլու վանքում: Վանքի դպրոցը ծաղկում է ապրել Վ. Բ-ու 42 տարիների արդյունավոր առաջնորդության ժամանակաշրջանում: Նրա օրոք դասավանդվող առարկաներին ավելացվել են հայ մատենագրություն, մանրանկարչություն, որմնանկարչություն, և վանքի դպրոցը վերածվել է համալսարանի: Վ. Բ-ու վախճանվելուց հետո դպրոցը դադարել է գործել: Մեզ է հասել Վ. Բ-ու դիմանկարը, որ նկարել է տվել Երուսաղեմի պատրիարք *Գրիգոր Շղթայակիրը* և պահել մատուռում՝ ի հիշատակ սիրելի ուսուցչի: Վ. Բ-ու կրթած և ուսուցանած նշանավոր սաներից են նաև *Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին*, Աբրահամ Քեղեցին և այլք: Վ. Բ-ուն ներբողել է Գրիգոր Շղթայակիրն իր «Վիպասանութեան» մեջ: Նրան է ձոնվել նաև աշուղական մի երգ՝ «Գովասանք Վարդան վարդապետին Բաղիշեցւոյ, ասացեալ յաշըղներաց» խորագրով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վնտ., 1901: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914: Ակինյան Ն., Բաղեշի դպրոցը, Վնն., 1952, էջ 231–311: Լեո, Երկ. ժող., հ.3, Ե., 1969:

Անլիտա Դոլուխանյան

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՂՊԱՏԵՑԻ (ծ. թ. անհտ – 1191/1195, Հաղպատ), մատենագիր, մանկավարժ: Հաղպատի վանքի միաբանության անդամ: 1160–90-ական թթ. ուսանել է Կիլիկիայում, սովորել հուն. և ասոր., աշակերտել *Ներսես Շնորհալուն*: Վ. Հ-ու խնդրանքով Ներսես Շնորհալին գրել է *Դավիթ Անհաղթի* «Բարձրացուցեք զտէր Աստուած մէր» (1170) ճառի մեկնությունն ու *պատճառը*: Վ. Հ. ընդարձակել է Գրիգոր Աստվածաբանի «Քրիստոս ծնեալ» ճառի Ներսես Շնորհալու մեկնությունը, գրել *Գրիգոր Նյուսացու* ճառերի մեկնություններ: Ներսես Շնորհալու մահից հետո՝ 1173-ին վերադարձել է Հաղպատ:

Վ. Հ. եղել է սիրված մանկավ[illegible]րա աշակերտները մեծ հիացմունքով [illegible]րդանքով են հիշատակել իրենց ուսուցչին, անվանել նրան «սրբերի հայր», «քրիստոնյաների պարծանք», «եկեղեցու լուսավորիչ»:

Վ. Հ., իբրև Հայ և Հույն եկեղեցիների միության սկզբունքային հակառակորդ, ընդդիմացել է *Գրիգոր Դ Տղա* կաթողիկոսի՝ միության նպատակով ձեռնարկած քայլերին, մասնակցել *Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին* և պաշտպանել «Հյուսիսային Կողմանց վարդապետների» (տես *Արևելյան վարդապետներ*)՝ Հայ առաքելական եկեղեցու ինքնուրույնությունն ապահովող տեսակետը: Հաղպատի և Սանահինի վարդապետները չեն ներկայացել ժողովին, այլ մյուս արևելյան վարդապետների հետ գրել ու ստորագրել են մերժող. նամակ՝ պաշտպանելով Հայ եկեղեցու ավանդույթները, հորդորել են կաթողիկոսին չընդունել Բյուզանդիայի առաջարկը: Նամակը ստորագրել է նաև Վ. Հ.:

Գրկ. Ներսես Շնորհալի, Մեկնութիւն «Բարձրացուցեք» ճառի Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի ի սուրբ խաչն, «Ճռաքաղ», հ. 3, 1861–62: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ակինյան Ն., «Վարդան վարդապետ Հաղբատեցի», տես Նրա Մատենագրական հետազոտություններ, հ. 1, Վնն., 1922:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ, սուրբ Վարդանանք, 451-ի մայիսի 26-ին Ավարայրի ճակատամարտում, հաջորդ օրերի հետապնդումների ու մարտերի ընթացքում ընկած 1036 *վկաները*, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սրբերի, «հայրենիքի սուրբ նահատակների» հավաքական անունը, որոնք «հանուն հավատքի և հայրենյաց» կռվել են պարսկ. զորքի դեմ: Ավելի լայն իմաստով՝ պարսկ. տիրապետության դեմ 449–451-ին Հայոց սպարապետ (422-ից) Վարդան Մամիկոնյանի, հոգևոր դասի և սպարապետի կողմնակից նախարարների գլխավորությամբ հայրենիքի ազատագրության, քրիստոնեության և Հայ եկեղեցու պաշտպանության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի՝ Վարդանանց պատերազմի մասնակիցները, նահատակները:

428-ին կործանելով հայ Արշակունիների թագավորությունը և իր տիրապետությանը ենթակա Հայաստանը վերածելով պարսկ. մարզպանության՝ Սասանյան արքունիքը Պարսից թագավոր Հազկերտ II-ի գլխավորությամբ վարել է հայ ազնվականության ներքին ինքնավարությունը վերացնելու, ժողովրդի քրիստ. հավատն արդելելու, ազգ. ու կրոն. զգացումները ոտնահարելու և բռնի կրոնափոխելու քաղաքականություն: Հոների դեմ հաղթանակից (449) հետո Հազկերտ II-ը հատուկ հրովարտակով հրամայել է կրոնափոխել քրիստոնյա բոլոր հպատակներին և նրանց պարտադրել զրադաշտականություն: Պետականության կորստից հետո քրիստ. կրոնը և Հայ եկեղեցին դարձել էին Հայոց ինքնության միակ խարիսխը, և եկեղեց. ու աշխարհիկ իշխանությունները, մտավորականությունը, զինվորականությունը հստակ գիտակցել են, որ Հազկերտ II-ի հրովարտակն ուղղված է ոչ միայն Հայոց հավատի, այլև՝ ժողովրդի բուն ֆիզ. գոյության դեմ: 449-ի սկզբին Արտաշատում գումարված հայ նախարարների ու հոգևորականների ժողովը մերժել է Հազկերտ II-ի կրոնափոխության հրամանը: Պարսից արքունիքին մերժող պատասխան են ուղարկել նաև դրացի վրացիներն ու աղվանները: Հայոց, Վրաց և Աղվանից մարզպանությունների իշխող ներկայացուցիչները կանչվել են Տիզբոն՝ պատասխանատվության: Մահապատժի սպառնալիքի ներքո նրանք ստիպված դիմել են առերես հավատուրացության (հայրենիք վերադառնալու և անհրաժեշտ դիմադրություն կազմակերպելու հույսով): Պատանդներ պահելուց հետո Հազկերտ II-ը հայ նախարարներին՝ 700 մոգի և հսկիչ զորախմբի ուղեկցությամբ, արձակել է Հայաստան՝ նրանց հանձնարարելով մեկ տարում եկեղեցիները վերածել ատրուշանների, հիմնել պարսկ. դպրոցներ, արմատախիլ անել քրիստոնեությունը և տարածել զրադաշտականություն: 449-ի սեպտ. վերջին, երբ Այրարատ նահանգի Ծաղկոտն գավառի Անգղ ավան ժամանած մոգերը փորձել են տեղի եկեղեցին վերածել ատրուշանի, հայ շինականները՝ *Ղևոնդ Երեցի* գլխավորությամբ, կոտորել են նրանց և ջուրը նետել զրադաշտ. սրբությունը՝ «անշեջ հուրը»: Անգղի օրինակին են հետևել նաև Զարեհավանի բնակիչները: Այդ դեպքերից հետո ժող. տարերային շարժումը ծավալվել է ամբողջ երկրում: Ապստամբության առաջնորդ է ընտրվել Վարդան Մամիկոնյանը: Չնայած բյուզ. Մարկիանոս կայսրը մերժել է օգնել հայերին և այդ մասին գաղտնի տեղեկացրել Հազկերտ II-ին, ուխտապահ նախարարներն ու հոգևոր դասը նախապատրաստվել են դիմադրության: Հայ հոգևորականության մեծ մասի, մասնավորապես Հայոց կաթողիկոս *Հովսեփ Ա Հողոցմեցու* և Ղևոնդ Երեցի արմատական դիրքորոշման և սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի դրսևորած վճռականության ու կամքի շնորհիվ ապստամբ. շարժումը շարունակվել է, չնայած նրանք քաջ գիտակցել են, որ հաջողության հավանականությունը մեծ չէ: Հոգևորականությունը ժողովրդին կոչ է արել նահատակի պսակ ընդունել հանուն հավատի պայքարում, վստահություն ներշնչել հաղթանակի հանդեպ: 450-ի վերջին Արտաշատում գումարված ժողովում ուխտապահ նախարարներն ու բարձրաստիճան հոգևորականները Վարդան Մամիկոնյանին ընտրել են Հայոց տանուտեր՝ ի հակակշիռ Հայոց մարզ-

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

պան Վասակ Սյունու,
որը համագործակցում
էր Պարսից արքունիքի
հետ և դեմ էր ծավալվող ապստամբությանը:
Վարդան Մամիկոնյանը վերականգնել է հայ նախարարությունների և հոգևորականության ոտնահարված իրավունքներն ու արտոնությունները, ամրացրել բերդերը, համախմբել իր կողմնակիցների ռազմ. ուժերը և նախապատրաստվել վճռական գոտեմարտի:

Հայ-պարսկ. սուր հակասությունները հանգեցրել են խոշոր ճակատամարտի Ավարայր գ. մոտ, Տղմուտ գետի ափին: Ճակատամարտից առաջ քահանայից դասը քաջալերել է զորքին, չմկրտվածները մկրտվել են, բոլորը հաղորդվել: Հովսեփ Ա. Հողոցմեցու կարգադրությամբ զորականների բազմության առաջ հանդես է եկել Ղևոնդ Երեցը, խրախուսել և ոգեշնչել նրանց, կոչ արել սրտապնդվել հանուն մեծ գաղափարի և հաստատուն հավատով կռվել երկիր ներխուժած թշնամու դեմ: *Ղազար Փարպեցու* վկայությամբ՝ Հովսեփ Ա. Հողոցմեցին և Ղևոնդ Երեցը հայ զինվորներին, նախարարներին խրախուսել և գոտեպնդել են «Հոգեւոր բանիւք»:

Զորքին ոգևորել և խրախուսել է նաև սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը: Նա կոչ է արել չվախենալ հեթանոսների բազմությունից և մահկանացուի սրին թիկունք ցույց չտալ, քանզի Աստված իրենց հաղթանակ կտա, իսկ եթե բախտ է վիճակվել մեռնելու պատերազմի դաշտում, ապա այն պետք է ընդունել սրտի խնդությամբ: Խիստ տպավորիչ են Հայոց սպարապետի խոսքերը, թե երկյուղը թերահավատության նշանակ է, ուստի պետք է մեր մեջ մերժել թերահավատությունը, որով և վախն ու երկյուղը կանհետանան մեր մտքից ու խոհերից: Վ-անց հերոսամարտի ականատես-պատմիչ *Եղիշեն* ժողովրդի ազատագր. պայքարի փիլիսոփայությունը, հանուն մեծ գործի գիտակցաբար մահը հանձն առնելու, մահը մահով հաղթելու և Քրիստոսով անմահանալու քրիստ. գաղափարաբանությունն արտահայտել է «Զիմացյալ մահը մահ է, իսկ իմացյալը՝ անմահություն» ասույթ դարձած խոսքերում:

Հայկ. 66 հզ. զորքը դիմակայել է պարսկ. 80–90 հազարանոց բանակին: Ճակատամարտը տևել է մեկ օր, պարսիկները տվել են 3544 զոհ: Ճակատամարտից հետո հայկ. զորքը հեռացել է երկրի խորքերը և շարունակել դիմադրությունը:

Ավարայրի ճակատամարտը կանխորոշել է հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարի ելքը: Պարսկ. արքունիքը, համոզվելով, որ հայերին հնարավոր չէ ստիպել ուրանալ քրիստոնեությունը, Հայաստանում սկսել է նոր քաղաքականություն: Չնայած ապստամբության ղեկավարների և հոգևորականների (տես *Ղևոնդյանք*) նկատմամբ հետագա հալածանքներին, Հազկերտ II-ը հարկադրված հետ է կանչել իր զորքին, ճանաչել Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը, հրաժարվել բռնի կրոնափոխության ծրագրից, թեթևացրել հարկերը, վարել հայերին սիրաշահելու քաղաքականություն: Իսկ հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարը շարունակվել է նաև հետագա տասնամյակներում և 481–484-ին՝ Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած Վահանանց պատերազմում հասել լիակատար հաջողության ու հաղթանակի: 484-ին կնքված հայ-պարսկ. Նվարսակի պայմանագրով պարսից արքունիքը վերացրել է քրիստոնյաների հանդեպ հալածանքները, քանդել Հայաստանում կառուցած ատրուշանները, հայ եկեղեցուն տվել ազատ գործելու իրավունք, իսկ երկրին՝ վարչ. մեծ ինքնուրույնություն:

Վ. դարձել են օտար բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի ազատագր. պայքարի, ազգ. ինքնուրույնության պահպանման և աննկուն կամքի դրսևորման խորհրդանիշ: Նրանք հայոց պատմության առաջին նահատակներն էին, որոնք գիտակցել են հայրենիքի զոհասեղանին իրենց կյանքը նվիրաբերելու անհրաժեշտությունը: V դ-ից մինչև մեր օրերը հայոց պատմությունն իր հիմն. խորքով ու էությամբ կրում է Վ-անց հերոսների և պայքարի ազդեցությունը:

Դեռևս V դ. մի հայ ուխտավոր Երուսաղեմի հայկ. սրբատեղիներից մեկում իր ծախսով կերտել է տվել մի խճապատկեր [illegible] արձան և հայերեն բոլորաձև երկաթագրով [illegible] որ այն նվիրվում է Վ-անց պատերազմու[illegible]ված անանուն հերոս նահատակների հիշատակին: Վ-անց է նվիրված Պետրոս Ա Գետադարձի «Արիացեալք» և *Ներսես Շնորհալու* «Նորահրաշ» շարականները: Ավարայրի ճակատամարտի թեման արտացոլվել է միջնադարյան մի շարք հայկ. ձեռագրերի մանրանկարներում: Կիլիկիայի XV դ. Ճաշակնոցում (Մատենադարան, ձեռ. № 1630) և XV դ. Ճառընտիրում (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. № 588), Բաղեշի XVI դ. Ճաշակնոցում (Մատենադարան, ձեռ. № 1920) ճակատամարտն ունի պատկերագր. նույն կառուցվածքը՝ պարսից զորքը նկարված է ձախից, հայոց զորագունդը՝ աջից, կանգնած դեմ դիմաց, մարտն սկսելու պահին:

Վարդան Մամիկոնյանի և Ավարայրի ճակատամարտի թեման արտահայտվել է նաև ժամանակակից հայ քանդակագործների և նկարիչների ստեղծագործություններում: Երևանում Ե. Քոչարի «Վարդան Մամիկոնյան» արձանը օժտված է տարածական տպավորիչ ուրվագծով, սպարապետի կանոնիկ պատկերագրությամբ: Գ. Խանջյանի և Վ. Խորենյանի մեծադիր կտավներում պատկերված է Ավարայրի ճակատամարտը, որտեղ հայ մարտիկներից յուրաքանչյուրի կերպարն ունի չեշտված անհատականություն: Է. Իսաբեկյանը նկարազարդել է Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպը:

Վարդան Մամիկոնյանի և Վ-անց հերոսների կերպարները XIX դ. 60–70-ական թթ. հայ թատերագրության մեջ և թատրոնում մարմնավորվել են Կ. Պոլսում՝ Ռ. Սետեֆճյանի «Վարդան Մամիկոնյան», Վանում՝ Տ. Ամիրջանյանի «Մեծն Վարդան», Թիֆլիսում՝ Հ. Կարենյանի «Վարդանանց պատերազմ» ներկայացումներում: Գեղ. գրականության մեջ թեմայի լավագույն արտացոլումը Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպն է:

Վաղ միջնադարից սկսած Վարդան Մամիկոնյանին և Վ-անց նվիրված եկեղեցիներ ու վանքեր են կառուցվել Հայաստանի բազմաթիվ հնահանգներում, հայկ. գաղթավայրերում, հետագայում նաև՝ սփյուռքում: Ս. Վարդանի ատնունը կրող հնագույն կառույցը Զովունիի V դ. մատուռ-դամբարանն է, որտեղ, ըստ ավանդության, թաղված է սպարապետի զինակից, Ավարայրի ճակատամարտում իր 19 զինվորների հետ նահատակված իշխան Տաճատ Գնթունին: Վանի Ս. Վարդան եկեղեցում պահվել է Վարդան Մամիկոնյանի մասունքը (ճկույթը): Ռշտունիքում, Նարեկավանքի դիմաց գտնվում է XIII դարից հիշատակվող Ս. Վարդան, Մոկսում, Գավաշ գ. մոտ՝ Ս. Վարդան Զորավար, Հայոց ձորում՝ Ս. Վարդան վանքերը են: Ս. Վ-անց նվիրված վանքեր կան Համշենում՝ Տրապիզոնի մոտ, և Բարձր Հայքում՝ Սյուրմենե գ. մոտ: Նախիջևանում, Աստապատ ավանի մոտ Ս. Վարդան վանքը (XVII դ.) Արաքս գետի ջրամբարի կառուցման հետևանքով մնացել է ջրի տակ: Ախալցխայի հվ. բարձունքի վրա կանգուն է Ս. Վարդանանք գմբեթահարկ եկեղեցին (XIX դ.): Կոտայքի մարզի Ալափարս գ. Ս. Վարդան Զորավար եկեղեցու (1857) բեմի վրա դրված է սև գույնի քար, որը, ըստ ավանդության, ներկված է Վարդան Մամիկոնյանի արյունով (քարը բերվել է Մակու քաղաքից, երբ բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանից և հաստատվել Ալափարսում):

Սփյուռքում կառուցված Ս. Վարդան անունով եկեղեցիների շարքում հայաոճ ճարտարապետությամբ առանձնանում են ԱՄՆ-ում՝ Նյու Յորքի, Լիբանանում՝ Բեյրութի, Ռուսաստանում՝ Կիսլովոդսկի (օծվել է 1997-ին) եկեղեցիները:

Հայ եկեղեցին ս. Վարդան Մամիկոնյանի և ս. Վ-անց 1036 վկաների հիշատակը տոնում է *Բուն Բարեկենդանին* նախորդող հինգշաբթի օրը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.2, 1–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Ե ղ ի շ ե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1994: Ղ ա զ ա ր Փ ա ր պ ե ց ի, Հայոց պատմություն. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982: Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ո ւ ն ի և Ա ն ա ն ո ւ ն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985: Գ ա ր ա գ ա շ յ ա ն Ա., Քննական պատմութիւն Հայոց, մաս 4, Թ., 1895: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Գ ո ւ շ ա կ յ ա ն Թ., Սուրբք և տօնք, Երուսաղեմ, 1939: Լ ե ո, Երկ. ժող., հ. 2, Ե., 1967: Վ ա ր դ ա ն յ ա ն Վ., Հայ հոգևորականները 450–451 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմի հորձանուտներում, «Էջմիածին», 2000, № 10: Е р е м я н С.Т., Народно-освободительная борьба армян против персов в 450–451 гг., ВДИ, 1951, № 4.

Մաքսիմ Կատվալյան
Մուրադ Հասրաթյան

ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Հայ առաքելական եկեղեցու կուսակրոն քահանայության գիտական աստիճան: Նշանակում է ուսուցիչ, ուսման առաջնորդ, մեկնիչ, որից և վ ա ր դ ա պ ե տ ե լ՝ սովորեցնել, քարոզել, մեկնել: Հին կտակարանում օրենքի Վ-ները մեծ ազդեցություն և հեղինակություն են վայելել իրենց գիտակցությամբ և ուսումնականությամբ, օրենքի իմացությամբ ու մեկնությամբ: Նոր կտակարանում ևս Վ-ները մեծ տեղ են գրավում եկեղեցու հոգևոր կյանքում: Առաքյալների ժամանակ եղել են Հին կտակարանին խորամուտ Վ-ներ, որոնք մեկնաբանել են մարգարեական գրքերը, քարոզել Աստծո խոսքը և ուսուցանել: Պողոս առաքյալի վկայությամբ, Վ. եկեղեցու երեք գլխավորներից մեկն էր՝ առաքյալներից և մարգարեներից հետո, որ Աստված կարգեց եկեղեցում և զորավոր գործեր

կատարելու շնորհներ պարգևեց (Ա. Կորնթ. 12.28):

Հայ եկեղեցում Վ. կոչման գործածությունը գալիս է վաղ շրջանից. առաջին մեծ Վ. է համարվում *Մեսրոպ Մաշտոցը*: Վ. բառը հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է «ուսուցիչ» իմաստով: Վ-ի տիտղոս ունեցող հոգևորականն իրավունք և իշխանություն է ստանում Աստծո խոսքը մեկնելու, քարոզելու, ուսուցանելու և ի նշան այդ կոչման՝ եկեղեցում կարող է քարոզելու ժամանակ վարդապետ. *գավազան* բռնել: Եղել են եպիսկոպոսներ, պատրիարքներ՝ չունենալով Վ-ի գիտ. կոչում: Մեծ է Վ-ների վաստակը հայ մատենագրության, աստվածաբանության, արվեստի և մշակույթ., եկեղեց. կյանքում: V դարից սկսած Հայ եկեղեցին լուրջ ուշադրություն է դարձրել այն հոգևոր կենտրոններին՝ դպրեվանքեր, համալսարաններ, *վարդապետարաններ*, որտեղ պատրաստել են ապագա Վ-ներ: Միջնադարյան Հայաստանի այդպիսի մեծահամբավ կրոն. և գիտ. կենտրոններից էին՝ Էջմիածնի դպրոցը, Սյունյաց, Խորանաշատի, Սանահինի վարդապետարանները, Նարեկավանքը, Գլաձորի ու Տաթևի համալսարանները են:

Հայ եկեղեցին ունի վարդապետ. տասնչորս աստիճաններ, որոնք որպես տիտղոս և կոչում շնորհվում են ուսումնառությունն ավարտած և ավարտաճառ ներկայացրած կուսակրոն քահանաներին հատուկ արարողությամբ՝ հնում ծայրագույն կամ մեծ Վ-ների, ներկայումս՝ միայն եպիսկոպոսների կողմից: Առաջին չորս աստիճանները կոչվում են մասնավոր վարդապետություն, իսկ մնացած տասը՝ ծայրագույն վարդապետություն: Վ. և ծայրագույն Վ. համապատասխանում են եվրոպ. աստվածաբանության արտոնավորի և մագիստրոսի գիտ. աստիճաններին: *Մխիթար Գոշն* իր «Դատաստանագրքի» «Յաղագս դատաստանաց վարդապետաց» բաժնում կանոնադրել է վարդապետ. կարգը, իսկ *Գրիգոր Տաթևացին*՝ վարդապետ. տասնչորս աստիճանները և նրանց տվչության կարգը, ինչը մտել է Մաշտոց և ներկայումս գործածվում է Հայ եկեղեցում:

Վ. են կոչվում նաև համաքրիստ. կամ Ընդհանրական և Հայ եկեղեցու սուրբ հայրերը (տես *Եկեղեցու հայրեր*), որոնք մտել են Տոնացույց և Հայ եկեղեցու տոնելի սուրբեր են՝ «երկոտասան վարդապետք» (համաքրիստ. սուրբ հայրեր), «եկեղեցւոյ սուրբ հարք», «վարդապետք եկեղեցւոյ», «թարգմանիչ վարդապետք» անուններով:

Գրկ. Կյուլեսերյան Բ., Վարդապետութեան աստիճանները Հայ եկեղեցւո մէջ, Անթիլիաս, 1980:

Արտաշես Ղազարյան

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆ, վարդապետանոց, միջնադարում վանքերին կից բարձր կարգի դպրոց, որի շրջանավարտներին կարող էր շնորհվել *վարդապետի* գիտական աստիճան և ինքնուրույն գործելու (դպրանոց հիմնելու, վարդապետելու, քարոզելու են) իրավունք: Ունեցել է կանոնադրություն, ուսումնագիտ. աստիճանավորում, ավարտաճառերի պաշտպանություն: Ուս. ծրագիրը ընդգրկել է հոգևոր և աշխարհիկ կրթությանը վերաբերող առարկաներ՝ Սուրբ Գիրք, աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն, մատենագիտություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն, գրչության արվեստ, մանրանկարչություն, երաժշտություն, խազագիտություն են:

Վ-ները եղել են նաև գրչության, գիտության ու մշակույթի արգասաբեր կենտրոններ: *Ձեռագիր մատյանները* հիմնականում գրվել, ընդօրինակվել, նկարազարդվել, կազմվել ու պահպանվել են Վ-ներում: Անդրանիկ Վ. հիմնադրվել է *Վաղարշապատում*: Մեծահռչակներից են եղել Սյունյաց, Արշարունյաց, Սանահինի, Սևանի, Անիի, Հաղպատի, Տաթևի, Գոշավանքի, Խորանաշատի, Խոր վիրապի, Մշո Առաքելոց, Գլաձորի, Հերմոնի, Գեղարդի, Երզնկայի, Խառաբաստա վանքի, Ամրդոլու, Մեծոփավանքի և Կիլիկյան Հայաստանի Դրազարկի, Ակների, Արքակաղնիի, Հռոմկլայի, Սկևռայի, Գռների վանքերի Վ-ները, որոնք տվել են հոգևոր, մշակույթի, գիտության, հաս. ու քաղ. բնագավառների բազմարդյուն գործիչնե[illegible]

Գրկ. Ալպոյաճյան Ա., Պատմու[illegible] դպրոցի, Կահիրե, 1946: Քասունի Ե., Պ[illegible]ին հին հայ դաստիարակութեան, Բեյրութ, 195[illegible]արգըս[illegible]յան Ե., Միջնադարյան Հայաստանի վարդապետարանները և Ս. Գեղարդա վանքի մշակութային կյանքը, «Էջմիածին», 1982, № 3:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ուսմունք, ուսուցում (հուն.՝ διδασκαλια, διδαχή, լատ.՝ doctrine), *աստվածաբանության* մեջ Վ. եզրով բնորոշվում է ուղղափառ *դավանանքի* վրա հիմնըված *հավատի* ուսուցումը, որն անհրաժեշտ է փրկության համար: Քրիստ. Վ. *Սուրբ Հոգու* սրբազան *ավանդության* անբաժանելի մասն է. Աստծո Հոգին մշտապես ներգործում է *եկեղեցում* որպես կենդանի ուսուցիչ և հոգևոր կյանքի առաջնորդ: Ճշմարիտ Վ. հաստատվում և վավերացվում է եկեղեցու փորձառությամբ: Եկեղեցին Աստծուց շարունակաբար տրվող հայտնութենական ճշմարտությունների ոչ միայն կենդանի կրողն է, այլև՝ այդ ճշմարտությունները վարդապետ. ուղիներով փոխանցողը: Վ-յան պատմ. փոխանցումը տեղի է ունենում Աստծո «սրբազան անոթների»՝ *եկեղեցու հայրերի* և *վարդապետների* միջոցով, որոնց տրված է առանձնահատուկ վարդապետ. շնորհ: Վարդապետ. գիտելիքի արգասավորման համար անհրաժեշտ է, որ այն իրագործվի սեփ. փորձառությամբ՝ թե՛ ուսուցանողի և թե՛ ուսուցանվողի կողմից:

Քրիստ. Վ. փիլիսոփայական համակարգ չէ, այլ ճշմարիտ Վարդապետի՝ *Հիսուս Քրիստոսի* փրկագործությամբ հաստատված կյանքի գիտություն, որ տանում է մարդուն դեպի հավիտենական կյանք: Քրիստ. Վ. մշտապես նորոգվում է Սուրբ Հոգու շարունակական ուսուցմամբ.«Իսկ Մխիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին, որին Հայրը կուղարկի իմ անունով, նա ձեզ ամեն բան կուսուցանի և ձեզ կհիշեցնի այն ամենը, ինչը ես ասացի ձեզ» (Հովհ. 14.26):

Քրիստ. Վ. նույնացվում է կատեխիզիսի հետ, որը նախապես նշանակել է հավատքի ուսուցում մկրտության նախապատրաստվողների համար, սակայն այսօր գործածվում է ավելի լայն իմաստով՝ որպես քրիստ. հավատքի ընդհանուր ուսուցում:

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՎԱՐԴԱՎԱՌ, Պայծառակերպություն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Այլակերպություն, Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից: Համաձայն Ավետարանի՝ Քրիստոսն իր քարոզչական գործունեության երրորդ տարվա ամռանը, իր մահվան և հարության մասին առաքյալներին հայտնած կանխասացությունից վեց օր հետո, Պետրոս, Հակոբոս և Հովհաննես առաքյալների հետ բարձրանում է Թաբոր լեռը՝ աղոթելու: Աղոթքի պահին Հիսուսը նրանց առաջ պայծառակերպվում և այլակերպվում է. «դեմքը փայլեց ինչպես արեգակը. և նրա զգեստները դարձան սպիտակ՝ ինչպես լույսը» (Մատթ. 17.2, հմմտ. Մարկ. 9.2, Ղուկ. 9.29): Աշակերտների ապշած աչքերի առջև Քրիստոսը խոսում է շուրջ հազար տարի առաջ վախճանված Մովսեսի և

հրեղեն կառքով երկինք համբարձված Եղիա մարգարեի հետ: Ղուկաս ավետարանիչը պատմում է, որ նրանք խոսում էին Քրիստոսի երկրային կյանքի վերջին օրերի դեպքերի մասին, որ տեղի պիտի ունենային Երուսաղեմում (Ղուկ. 9.31): Շուտով մի ամպ հովանի է լինում իրենց, և մի ձայն ամպի միջից ասում. «Դա է իմ սիրելի Որդին, դրան լսեցեք» (Մարկ. 9.6, հմմտ. Մատթ. 17.5, Ղուկ. 9.35):

Ի հիշատակ այս իրադարձության՝ եկեղեցին հաստատել է տոն, որը հայերի մեջ տարածված է Վ. անունով: Որոշ հետազոտողներ և աստվածաբաններ Վ-ի տոնը կապում են Ջրհեղեղի և Նոյի՝ տապանից իջնելու հետ՝ միմյանց վրա ջուր ցանելը, աղավնի բաց թողնելը դիտելով իբրև Ջրհեղեղն ու նրանից ազատվելը հիշատակող կամ խորհրդաբանող արարողություն:

Հույները և լատինները Վ. տոնում են օգոստ. 6-ին: Հայ եկեղեցին, Գրիգոր Ա Լուսավորչի կարգադրությամբ, նախկինում տոնել է հայկ. տոմարի տարեգլխին, Նոր տարվա առաջին օրը՝ Նավասարդ ամսվա 1-ին, որ համապատասխանում է օգոստ. 11-ին: Ըստ մեկ այլ տեսակետի՝ այս կարգադրությամբ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը քրիստոնեացրել է Նավասարդի հեթանոս. այն մեծ տոնը, որը հանդիսավորությամբ կատարվել է հեթանոս. Հայաստանի գլխ. սրբավայրեր Աշտիշատում և նրանից քիչ հեռու ընկած Իննակնյա մեհյանի շուրջը (*Մշո Ս. Կարապետ վանքի* տեղում):

Հայկ. թվականի հաստատումով (551 թ. = հայոց 1 թ.) Վ-ի տոնը բաժանվել է Նավասարդից, կապվել Քրիստոսի հարության տոնի շարքին և սկսել տոնվել ս. Զատկին հաջորդող 14-րդ կիրակի օրը՝ տատանվելով հունիսի 28-ից օգոստ. 1-ի միջև: Թեև բաժանվել է Նավասարդյան տոնից, սակայն պահպանել է Վ. անունը և հեթանոս. այնպիսի սովորություններ, ինչպիսիք են վարդերով ու ծաղիկներով զարդարվելը, միմյանց վրա ջուր ցողելը, աղավնի թռցնելը են: Ինչպես Վ-ի, այնպես էլ մյուս չորս Տաղավար տոներին հաջորդող օրը *մեռելոց* է՝ հիշատակի օր, երբ ննջեցյալների հոգիների համար մատուցվում է ս. Պատարագ և կատարվում հոգեհանգիստ:

Հայ մատենագրության մեջ Վ-ին նվիրված առավել հայտնի երկերից են Մովսես Խորենացու անվամբ կենցաղավարած «Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ» (Մովսես Խորենա-

ցի, «Մատենագրութիւնք», 1865, էջ 326–338), «Ի մեծի աւուր տապանակին..., որ ի Կարիաթարիմ, որ բերէ զտօն Վարդավառի» («Սոփերք հայկականք», հ. 18, 1854, էջ 71–86) ճառերը, *Գրիգոր Նարեկացու* նշանավոր տաղը («Գոհար վարդն...»), *Ներսես Շնորհալու* տաղերը («Արփիական լոյսն...» են):

Երաժշտություն: Շարակնոցում Վ-ի Ա օրվա կանոնը («Որ ի լերինն այլակերպեալ») վերագրվում է *Անանիա Շիրակացուն*, իսկ Բ («Ծառազայթ փառաց») և Գ («Այսօր որ էն ի յերկինս բան») օրերի կանոնների երգերը հեղինակել է Ներսես Շնորհալին: Գրչագիր Գանձարաններում ևս պահպանվել են Վ-ին նվիրված մի շարք խազագրված տաղեր և մեղեդիներ, որոնցից մի քանիսը երգվում են առ այսօր: Դրանցից են, օր., Գրիգոր Նարեկացու «Տաղ Վարդավառի», ինչպես նաև անանուն «Այսօր լեառն Թաբոր» և «Լեառն ցնծա՛ դու Թաբոր» տաղերը:

Պատկերագրություն: «Պայծառակերպության» կամ Վ-ի պատկերագրությունն իր կանոնական հորինվածքով, գունային և լուսային համապատասխան հարաբերակցությամբ մասնավոր տեղ է զբաղեցրել հայ միջնադարի մանրանկարչության և արվեստի մեջ: «Պայծառակերպության» տեսարանի հնագույն օրինակն Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարն է (921), սակայն այս թեմայի պատկերումները հայտնի են դեռևս VI դ. բյուզ. արվեստից:

Մանրանկարներում սովորաբար Հիսուսը պատկերվում է Թաբոր լեռը խորհրդանշող բարձունքի վրա, աջ և ձախ կողմերում՝ Եղիա և Մովսես մարգարեները, ներքևում՝ վախեցած կամ զարմացած Պետրոս, Հակոբոս, Հովհաննես առաքյալները: Երբեմն Քրիստոսին նկարում են կլոր կամ էլիպսաձև մանդոռլայի (Քրիստոսի փառքի խորհրդանիշը) մեջ: Հին օրինակներում վերևում պատկերվում են Աստծո Աջը, աստղեր, խաչ: Եղիան և Մովսեսը պատկերվում են կիսատ մարմնով, իսկ առաքյալների փոխարեն պատկերվում են երեք գառներ: Հատկապես ուշագրավ են XI–XIII դդ. հայկ. մանրանկարները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մովսես Խորենացի, Վարդավառի խորհրդի մասին, «Գանձասար», 2, 1992: Տեր-Ներսեսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Ե., 1975: Ղազարյան Վ., Սյուժետային մանրանկարները Կիլիկիայում, Ե., 1984: Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Schiller G., Iconography of Christian Art, v. 1, L., 1971.

Եզնիկ եպս. Պետրոսյան
Աննա Արևշատյան
Մարտին Միքայելյան

ՎԱՐԺԱՊԵՏՅԱՆ Ներսես, Ներսես Բ Վարժապետյան Իսթանպուլցի (ավազանի անունը՝ Պողոս, 28.1.1837, Կ.Պոլիս – 26.1.1884, Կ.Պոլիս), Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք 1874–84-ին: Սովորել է Խասգյուղի (Կ.Պոլսում) Ներսեսյան վարժարանում: 1853-ից զբաղվել է ուսուցչությամբ (Ադրիանուպոլսում, Տարոնում, Նիկոմեդիայում): Վարդապետ է ձեռնադրվել 1858-ին, եպիսկոպոս՝ 1862-ին: 1861-ին, Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հանձնարարությամբ, որպես քարոզիչ մեկնել է Ռումինիա, այնուհետև՝ Տրանսիլվանիա: 1866-ին Էջմիածնում մասնակցել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու* ընտրությանը: 1872-ին Վ. եղել է Նիկոմեդիայի հոգևոր առաջնորդը: Նրա պատրիարքության տարիներին կրոն. ժողովը կանոնավորել է իր գործունեությունը, հաստատել հոգևոր աստիճան շնորհելու տարիքային նվազագույն սահման: Վ. գործուն մասնակցել է «Միացյալ ընկերություն հայոց» կրթասեր. կազմակերպության աշխատանքներին: Օգտվելով 1877–78-ի ռուս-թուրք. պա[illegible]ազմից հետո Հայկ. հարցի արծարծման հա[illegible]ոեղծված նպաստավոր պայմաններից՝ խն[illegible]ր է ներկայացրել Ռուսաստանի կայսր [illegible]անդր II-ին՝ հայցելով արևմտահայերի պաշտպանությունը: Համագործակցելով Կ.Պոլսի Ազգ. ժողովի հետ՝ մեծ աշխատանք է կատարել Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում (1878) արևմտահայերի մասին հատուկ հոդված (16-րդ) մտցնելու համար: Բեռլինի կոնգրեսում (1878) Հայկ. հարցի քննարկումը նախապատրաստելու նպատակով Մկրտիչ Խրիմյանի (*Մկրտիչ Ա Վանեցի*) գլխավորությամբ Եվրոպա է ուղարկել հայկ. ազգ. պատվիրակություն: Շրջահայաց քաղաքականություն է վարել Բարձր դռան, Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև՝ Հայկ. հարցում նրանց բարեհաճ վերաբերմունքը շահելու նպատակով: 1879-ին դիմել է եվրոպ. երկրների ներկայացուցիչներին՝ Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու, և անգլ. դեսպանին՝ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը գործադրելու պահանջով, սակայն՝ ապարդյուն: Բարձր դռանը ներկայացրած հուշագրերը նույնպես անպատասխան են մնացել:

Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես արք. Վարժապետյան

Հրատարակվել են Վ-ի «Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին և անոր հակառակորդները» (1864) և «Ուսումն համաբարբառ Աւետարանի Տեառն մերոյ» (1875) խորագրերը կրող աշխատությունները: Վերջինս Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի և Հովհաննեսի Ավետարանների համեմատական միացումն է՝ գրաբար բնագիր և աշխարհաբար բացատրություններ պարունակող տեղեկություններով ու խորհրդածություններով: Առաջաբանում հեղինակը նշել է, որ համառոտել է «հնուց և նորոց կարևորագույն բացատրությունները»՝ հենվելով առավելապես Հայ եկեղեցու և սուրբ հայրերի գրվածքների վրա: Այն երկար ժամանակ իբրև կրոնի դասագիրք է ծառայել արևմտահայ դպրոցներում: Վ. 1884-ին ընտրվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս, սակայն առողջական վիճակի պատճառով հրաժարվել է:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, մաս 3, Երուսաղեմ, 1927: Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 70-ական թթ.), Ե., 1978: Նույնի, Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 80-ական թթ.), Ե., 1980:

Էմմա Կոստանդյան

ՎԱՐՈՍ ճգնավոր, սուրբ Վարոս, Գյուտ (ծ. և մ. թթ. անհտ), տոնելի սուրբ, V դարի վերջի հայ ճգնավորության նշանավոր ներկայացուցիչներից, Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներից: Եղբոր՝ *Թաթուլի* հետ ճգնել է Գաբեղենից (Գաբեղյանց) գավառի լեռներում գտնվող Վիշապաձոր վայրում (արդի Կաղզվան քաղաքի մոտակայքում), ապա առանձնացել և, մարդկանցից լրիվ մեկուսացած, խստակրոն ճգնական կյանք է վարել Դիցամայր (Դիցմայր) կոչված լեռնային քարանձավում: Տարիներ անց մարդիկ պատահաբար գտել են նրան ճգնելիս և, իսկական անունը չիմանալով, անվանել են Գյուտ: Այստեղ հավաքվել են բազմաթիվ ճգնակյացներ և կառուցել Գյուտի վանքը: Առաջնորդ են ընտրել Վ-ին՝ որպես տեսանողի և Սուրբ Հոգու առաջնորդությունն ունեցողի, և հաստատել վանական կարգ ու կանոն: Վ. վախճանվել է խոր ծերության հասակում և ամփոփվել ճգնավայրում՝ Գյուտի վանքում (ըստ այլ պատումի՝ Գյուտի վանքը կառուցվել է նրա մահից հետո):

Հայ եկեղեցին ս. Վ-ի, ս. Թաթուլի և ս. *Թումասի* հիշատակը տոնում է Խաչվերացի 5-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի օրը՝ ս. *Անտոն* և ս. *Կրոնիդես* ճգնավորների հիշատակի հետ միասին:

Գրկ. Տես *Թաթուլ* ճգնավոր հոդվածի գրկ.:

ՎԱՐՔ, տես *Վարքագրություն*:

«ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑ», Հայրերի վարք, քրիստոնեական եկեղեցու նշանավոր *սուրբերի* կյանքը, գործը, խրատական իմաստախոսությունները ու խորհրդածությունները պարունակող ժողովածու: «Վ. հ.»-ի մաս կազմող միավորներից (հոդվածներից) շատերը թարգմանվել են V դ., հուն-ից, ասոր-ից և հետագայում՝ VIII դ. զետեղվել *Սողոմոն Մաքենացու* կազմած *Ճառընտիր* ժողովածուի մեջ, որի նյութերի թարգմանիչներից է Սիմեոն Միայնակյացը: Նա հիշվում է իբրև թարգմանիչ 70 վարքագր. միավորների: Սիմեոնից զատ, իբրև թարգմանիչներ հիշվում են Ս. Առոմավանքի վանահայր Գագիկը (IX–X դդ.) և *Գրիգոր Բ Վկայասեր* կաթողիկոսը (1113–66): «Վ. հ.»-ի ցաքուցրիվ միավորները, առաջին անգամ մեկտեղվելով, ի մի են բերվել 1192-ին, Կիլիկիայի Սկևռա վանքում՝ *Ներսես Լամբրոնացու* հանձնարարությամբ:

XIV դ. Կիլիկիայում հուն-ից և ասոր-ից ի նորո կատարված թարգմանություններով վերստին կազմվել է մի նոր «Վ. հ.», որն ամենայն հավանականությամբ հիմնված էր ժամանակի ընթացքում առավել ճոխացված հուն. և ասոր. համապատասխան ժողովածուների վրա: «Վ. հ.» ժողովածուն կազմված է շուրջ 100 զանազանաբնույթ միավորներից, որոնք բովանդակում են անապատական հայրերի վարքն ու բարքը, հոգևոր, կենցաղավարական հրահանգները («Վարք Պաւղոսի Անապատականին», «Անտոնեայ կենցաղական», «Սերապիոնի թուղթ առ աշակերտս Անտոնի», «Վարք Պաւղոսի Միայնակեցի», «Պատմութիւն Մակարայ Եգիպտացւոյ», «Վասն կատարեալ առաքինութեան», «Վասն հանդարտութեան», «Վասն արիութեան եւ համբերութեան», «Սերապիոնի Թումացւոյ բանք»,

«Մովսէսի Միայնակեցի առ Ամոն», «Խրատք Նեղոսի» են):

«Վ. հ.» լայնորեն կիրառվել է հայ միջնադարի վանական դպրոցներում: Ուս. նպատակների համար այնտեղ առկա առավել ներկայանալի միավորները ներմուծվել են առանձին ժողովածուների մեջ: Այդպիսիներից է *Վարդան Արևելցու* կազմած «Ի հարանց վարուց քաղածոյ» (Մատենադարան, ձեռ. №№ 108, 657) բնագիրը: Տես նաև *Վարքագրություն*:

Գրկ. Վարք սրբոց հարանց եւ քաղաքաւարութիւնք նոցին..., հ. 1, 2, Վնտ., 1855:

Հակոբ Քյոսեյան

ՎԱՐՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ագիոգրաֆիա, միջնադարյան գրական ժանր, *սրբախոսության* գլխավոր տարատեսակներից մեկը: Եկեղեցու կողմից ընդունված՝ կանոնացված պատմություն սրբի, նրա կյանքի, հոգևոր սխրանքների ու չարչարանքների, կատարած հրաշագործությունների և այլնի մասին: Վ. (ինչպես և *վկայաբանությունը*) սկզբնավորվել է քրիստ. կրոնի հետ մեկտեղ, թեև ունեցել է առավել հին՝ հինկտակարանային սկզբնակերպեր: Վ.-յան ձևավորման գործում մեծ է եղել անտիկ շրջանում ստեղծված գրական ժառանգությունը: Այսպես, անտիկ գրականության մեջ հայտնի էին. 1. հիպեմնեմատիկ՝ տեղեկատու-գործնական կենսագրությունը, որտեղ հերոսի կյանքը ներկայացվում էր հատուկ կետերով, 2. գովասանական կամ պարսավող հռետորական կենսագրությունը և 3. բարոյահոգեբանական պատումը (էտյուդ), որն ավելի ուշ առաջ գալով՝ ունեցել է խրատական բնույթ: Այդ երեք կարգի կենսագրություններն էլ փոխանցվել են բյուզ. գրականություն: Սակայն Վ.-յան մեջ ավելի շատ զգացվում է բարոյահոգեբանական պատումի ազդեցությունը: Սրբախոսությունը սեփականել է նրա վառ արտահայտված բարոյախոս. բնույթը: Հետագայում երեք կարգի կենսագրությունները միախառնվել են, ինչն իր արտահայտությունն է գտել բյուզ. դասական շրջանի սրբախոսության մեջ (VI–VIII դդ.): Այդ ժանրի հիմքն են հանդիսացել առաջին եկեղեց. հայրերի վարքագր. գրվածքները: Դրանց շարքում հատուկ տեղ է գրավում *Գրիգոր Նազիանզացու* Դամբանաճառը՝ գրված *Բարսեղ Կեսարացու* մահվան առթիվ: *Գրիգոր Նյուսացու*, Գրիգոր Նազիանզացու, Բարսեղ Կեսարացու և IV դ. այլ եկեղեց. հայրերի թղթերում, ճառերում և ներբողյաններում աստիճանաբար ձևավորվել է վարքագրական հերոսի՝ քրիստ. իդեալի և բարոյականության կրողի կերպարը: Կենսագրականների կառուցման սկզբունքներն ամփոփվել են անտիկ աշխարհում լայն տարածում գտած ճարտասանական ձեռնարկների մեջ: Դրանցից էր նաև «Պիտոյից գիրքը», որը V դ., իսկ ըստ ոմանց՝ ե՛լ ավելի առաջ, հայտնի էր Հայաստանում: Ըստ «Պիտոյից գրքի»՝ ներբող. վարքն ունի հետևյալ կառուցվածքը. 1. սկսվում է հատուկ առաջաբանով, բացահայտում գրության դրդապատճառը, 2. այնուհետև փառաբանվում է հերոսի ծագումը, 3. դրան հետևում է հերոսի մանկության և ուսումնառության նկարագրությունը, 4. վարքի գլխ. մասը նվիրվում է հերոսի գործունեությանը, 5. հերոսը համեմատվում է որևէ նշանավոր անձնավորության հետ, 6. վարքն ավարտվում է հերոսի վախճանի նկարագրությամբ:

Վարքի կառուցվածքում կարևոր տեղ է հատկացվում առաջաբանին, որը սրբի կենսագրության նախերգանքն էր: Վարքի առանցքը կազմում է հերոսի արարքների, նրա գլխ. գործի նկարագրությունը: Զանց են առնվում երկրորդական դրվագները կամ մտերմիկ բնույթ կրող դեպքերը, քանի որ միայն ժամանակավորից ազատագրված մարդը կարող էր դառնալ Վ.-յան հերոս: Հերոսը պետք է լինի բարու և կատարելության ընդհանրացած մարմնավորում: Վ.-յան հերոսի դերում հանդես են եկել իրական մարդիկ, և հաճախ նրանց կենսագրությունը գրել են իրենց անմիջական աշակերտներն ու հետնորդները, հանգամանք, որը չէր կարող իր դրոշմը չդնել վերացական իդեալի ոռոշակի կերպավորումների վրա: Հայկ. վարքերը, նվիրված լինելով մշակութ., եկեղեց., հաս. գործիչներին, մեծ արժեք են ներկայացնում նաև որպես պատմ. աղբյուրներ, հատկապես միջնադարյան համալսարանների, [illegible]դպրեվարանների, վանական դպրոցներ[illegible]մության ուսումնասիրման համար: Մեզ [illegible]ել *Մեսրոպ Մաշտոցի* և *Սահակ Ա Պա[illegible]ևի* (V դ.), *Մաշտոց Ա Եղիվարդեցու* (IX դ.), *Գրիգոր Նարեկացու* (X դ.), *Հովհաննես Սարկավագի* (XI–XII դդ.), *Ներսես Շնորհալու* (XII դ.), *Սարգիս Շնորհալու* (XII դ.), *Ներսես Լամբրոնացու* (XII դ.), Հովհաննես Վանականի (XII–XIII դդ.), *Ստեփանոս Տեր Հուսկանորդու* (XIII դ.), *Ներսես Մշեցու* (XIII դ.), *Գևորգ Սկևռացու* (XIII դ.), *Մխիթար Սասնեցու* (XIII–XIV դդ.), Մաղաքիա Ղրիմեցու (XIV դ.), *Հովհան Որոտնեցու* (XIV դ.), *Գրիգոր Տաթևացու* (XIV–XV

դդ.), *Գրիգոր Խլաթեցու* (XIV–XV դդ.), *Թովմա Մեծոփեցու* (XIV–XV դդ.), *Մկրտիչ Նաղաշի* (XIV–XV դդ.), Ներսես Անկյուրացու (XV դ.) և այլոց վարքերը:

Հայ Վ.-յան զարգացման փուլերի մեջ առանձ-
նակի տեղ են գրավում V և XI–XII դարերը:
Առաջին սրբախոսությունների հետ հայերի ծա-
նոթությունը տեղի է ունեցել դեռևս գրերի
գյուտից շատ առաջ: Այդ են վկայում V դ. հայ
պատմիչների երկերում պահպանված ասոր. և
հուն. սրբախոս. զրույցների ու պատմություն-
ների արձագանքները և հետքերը, IV դ. *Թա-
դեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալների վկայա-
բանությունների, *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* վար-
քի և *Հռիփսիմյանց կույսերի* վկայաբանության
առկայությունը հավաստող փաստերը: Սակայն
վարք-վկայաբանությունը իսկական զարթոնք է
ապրել հայ գրերի գյուտից հետո, առաջին
թարգմանիչների ջանքերով, հայ մատենագրու-
թյուն ներմուծած ասոր. և հուն. Վ.-յան, ինչ-
պես նաև նույն ժամանակամիջոցում ստեղծված
հայկ. Վ.-ների շնորհիվ: Աստվածաշնչից հետո
ամենավաղ թարգմանություններից էին «Հա-
րանց վարքի» մասնակի թարգմանությունները
(Աթանաս Ալեքսանդրացու գրչին պատկանող՝
Անտոն Անապատականի, Հերոնիմոսի գրչին՝
Պողոս Անապատականի վարքերը, ապա Մակար
Եգիպտացու, Հովհան Գբացու վարքերը՝ թարգ-
մանված հուն-ից, սուրբ Թեկղիի վարքը՝ ասոր-
ից, Ապողոնի վկայաբանությունը՝ հուն-ից,
Հովհաննես Թեզբացու վարքը՝ ասոր-ից), ապա՝
Մարութա Նփրկերտցու «Վկայք արևելից» ժո-
ղովածուն՝ ասոր-ից, Գրիգոր Նազիանզացու
ներբողյանները են:

V դ. հայկ. Վ.-ները, ըստ թեմատիկ ընդ-
գրկման, հիմնականում հետևյալներն են.
1. հայ ժողովրդի դարձին, քրիստոնեության ըն-
դունմանը նվիրված *Ագաթանգեղոսի* Պատմու-
թյունը, որի բաղկացուցիչ մասերն են Գրիգոր
Լուսավորչի վարքը և Հռիփսիմյանց կույսերի
վկայաբանությունը, ապա *Մովսես Խորենացու*
հեղինակությամբ հայտնի Հռիփսիմյանց վկա-
յաբանության մեկ այլ տարբերակը, Թադեոս և
Բարդուղիմեոս առաքյալների վկայաբանու-
թյունների V դ. խմբագրությունները են, 2. հա-
յոց գրերը ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցին և Սա-
հակ Ա Պարթևին նվիրված երկը (*Կորյուն*,
«Վարք Մաշտոցի»), 3. *Եղիշեի* «Վասն Վար-
դանայ և Հայոց պատերազմին» երկը, որտեղ
ազատագր. պատերազմում զոհված Վարդան
Մամիկոնյանն ու նրա զինակիցները ներկայաց-

ված են որպես վկաներ:
Այդ խմբին են հարում
նաև *Շուշանիկի* և Ա-
տոմյանց վարք-վկայաբանությունները: Սրբա-
խոսության մեջ առկա են թե՛ ներբողական
(Կորյուն, «Վարք Մաշտոցի»), թե՛ ժող. (Փավս-
տոս Բուզանդ, ապա մասամբ՝ Ագաթանգեղոս)
տիպի վարքերը: Այս շրջանի Վ.-յան առանձնա-
հատկությունը նրա դեռևս չտարբերակված
բնույթն է՝ պատմ., վիպ. արձակի հետ միա-
հյուսված հանդես գալը:
V դ. հայ Վ.-յան ամենամեծ նվաճումն է
Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը: VI–X դա-
րերից պահպանված վարքերից և վկայաբանու-
թյուններից (Ագաթանգեղոսի երկից սերած
Գրիգոր Լուսավորչի որդիների, թոռների հա-
մառոտ վարք-վկայաբանությունը), մեզ հասած
վարքերի առանձին կտորներից, վարքերի հե-
տագա մշակումներից (Ստեփանոս Սյունեցու
վարքի խմբագրությունը՝ պահպանված Մովսես
Կաղանկատվացու Պատմության մեջ) կարելի է
եզրակացնել, որ այդ ժամանակաշրջանում գե-
րակշռել են գործնական-տեղեկատու բնույթի
վարքերը: IX–X դդ., շնորհիվ Ատոմավանքի
վանահայր Գագիկի թարգման. գործունեու-
թյան, Վ. համալրվել է մի քանի ասոր. վկայա-
բանություններով: 991–992-ին Հովսեփ Կոս-
տանդնուպոլսեցին հայերեն է թարգմանել
բյուզ. *Հայսմավուրքը*, որի հիման վրա կազմը-
վել են հայկ. Հայսմավուրքների հետագա
խմբագրությունները: Նույն շրջանի հետ է
կապվում վարքի մի նոր ենթատեսակի՝ վարք-
հիշատակարանի ծագումը, որի առաջին նմու-
շը Մաշտոց Ա Եղիվարդեցու վարքն է:
XI դարից հայ Վ. թևակոխել է զարգացման
մի նոր շրջան, որը որակապես տարբերվում է
նախորդից: Այդ շրջանի Վ.-ների վրա իրենց
կնիքն են դրել նախ գրական ընդհանուր վե-
րելքը և հայ հասարակության կյանքում տեղի
ունեցած կարևոր տեղաշարժերը, ապա՝ սրբա-
խոսության գործն. նշանակության ընդլայնու-
մը, խրատական կողմի խորացումը: XI–XIII
դդ. հայ Վ. կրում է նաև իր ժամանակի բյուզ.
սրբախոսության ազդեցությունը՝ վերջինիս
նման աստիճանաբար վերածվելով «բարձր»
գրականության ժանրի: Հայ Վ.-յան բուռն
ծաղկմանը մեծապես նպաստել է *Գրիգոր Բ
Վկայասերի*, ապա Ներսես Շնորհալու, Ներ-
սես Լամբրոնացու գրական վաստակը: Հսկա-
յական աշխատանք է կատարվել հնագույն
վարքերի ու վկայաբանությունների ժողովման,

ընդօրինակման և ասոր-ից ու հուն-ից թարգմանելու ուղղությամբ: Վերջնական տեսք է ստացել և լրացվել V դ. թարգմանված «Վարք սրբոց հարանց» ժողովածուն: Ժողովածուի շատ վարքեր ժամանակի ոգով թարգմանվել են երկրորդ անգամ: Միայն Գրիգոր Բ Վկայասերի անունով հայտնի թարգմանությունների թիվն անցնում է մեկ տասնյակից (Հովհան Ոսկեբերանի վարքը, վերջինիս նվիրված Պրոկղի ներբողյանը, Գրիգոր Նազիանզացու, Գևորգ Զորավարի վարքերը, Պարասկևայի վկայաբանությունը, Վարվառայի և Հուղիտայի վկայաբանությունը են): Գրիգոր Բ Վկայասերի գրչին է պատկանում նաև «Տոնամակ» սրբախոսական-արարողական ժողովածուի վերախմբագրման, ամբողջականացման գործը: XI–XII դդ. հայ Վ-յան մեջ առանձնացվում են. 1. վարքեր և ներբողյաններ՝ նվիրված ժամանակի հոգևոր և մշակութ. խոշոր գործիչներին (Վարդան Արևելցու ներբողյանները՝ նվիրված Գրիգոր Բ Վկայասերին, Ներսես Շնորհալուն, Գրիգոր Սկևռացու ներբողյանը՝ նվիրված Ներսես Լամբրոնացուն են), 2. ներբողյաններ՝ նվիրված անցյալի գործիչներին (Վարդան Արևելցու ներբողյանները՝ նվիրված Գրիգոր Ա Լուսավորչին, Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Ա Պարթևին): Հիշյալ գովասանական-հռետոր. բնույթի վարքերի կողքին ստեղծվել են նաև ժող. ուղղությանը հարող տեղեկատու տիպի վարքերի տարբեր տարատեսակներ. 1. պարզ պատմողական, 2. հայսմավուրքային, 3. հիշատակարանատիպ: Սրանց թիվը գնալով աճել է և XIV–XV դդ. Վ-յան մեջ գերակշռող դարձել: XI–XV դդ. գրված պարզ-պատմող. վարքերն են Հովհաննես Սարկավագի, Ստեփանոս Տեր Հուսկանորդու, Ստեփանոս Սյունեցու վարքի՝ Մխիթար Այրիվանեցու խմբագրությունը, Գրիգոր Խլաթեցու, Թովմա Մեծոփեցու, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց վարքերը: Սրանց բաղկացուցիչ մասն են կազմում տեսիլքներն ու հրաշապատումները: Սակայն կենցաղային, առօրեական տարրերը աստիճանաբար դուրս են մղում առաջին շրջանին բնորոշ հրաշքների ֆանտաստիկ տարրերը:

X–XV դդ. լայն տարածում են ստացել գործնական-արարողական ժողովածուները: Հայտնի են Հայսմավուրքների մի քանի՝ Տեր-Իսրայելի (XIII դ. 40-ական թթ.), Գրիգոր Գանձակեցու, *Գրիգոր Է Անավարզեցու* (XIV դ. սկիզբ), Գրիգոր Խլաթեցու (1401) խմբագրությունները: Հայսմավուրքային վարքերի, վկայաբանությունների, սրբերի հիշատակին նվիրված ընթերցվածքների առանձնահատկությունը, պայմանավորված ժողովածուի գործնական-արարողական պահանջներով, կառուցվածքի միաձևությունն է և ընթերցվածքների համառոտությունը: Հարյուրավոր վարքագրական երկերի դասավորումը, ըստ եկեղեց. Տոնացույցի օրվա, բերում է համապատասխան բանաձևերի մշակման, վարքերի սկսվածքների և եզրափակումների նմանության: Սակայն Հայսմավուրքի առանձին խմբագրությունների վրա իրենց հետքն են թողել նրա խմբագիրների հաս-դավան. դիրքորոշումները և ժամանակը:

Գրական վերելքի ու գրչության զարգացման շնորհիվ XI–XII դարերից զգալի զարգացում և տարածում են ստացել վարք-հիշատակարանները (Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Լամբրոնացու, Մխիթար Սասնեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Մկրտիչ Նաղաշի և այլոց): Այս կարգի վարքերի հեղինակները մեծ մասամբ եղել են հերոսների ժամանակակիցներն ու մտերիմները: Նման գրվածքներում խրատաուսուցող. կողմն ունի երկրորդ. նշանակություն, առաջնակարգ են դառնում որոշակի կենսագր. տեղեկությունները: Իրենց բնույթով այս վերջինները մոտ են պատմ. աղբյուրներին: Հիշատակարանատիպ վարքերի տարածումը վկայում է Վ-յան եկեղեց. շրջանակներից դուրս գալու, այլ հատկանիշներ ձեռք բերելու մասին:

XVI–XVII դդ. Վ. նոր առաջընթաց չի ապրել: Գրիչները բավարարվել են հին երկերի ընդօրինակություններով: Երբեմն հանդիպում են հատուկենտ նոր վարքեր, որոնք փաստորեն արդեն նոր ժամանակի կենսագրություններ են:

Գրկ. Տեր-Դավթյան Ք., XI–XV դարերի հայ վարքագրությունը, Ե., 1980: Նույնի Վկայաբանություն և վարք, տես «Հայ միջնա[illegible] գրականության ժանրեր» գրքում, Ե., 19[illegible]eo F., Die griechisch-römische Biographie na[illegible] literarischen form, Lpz., Teubner, 1901; Mert[illegible]., Die Biographische form der griechischen Heiligen legenden, München, 1909; Лопарев Х., Греческие жития святых VIII–IX веков, ч. I, П., 1914; Полякова С.В., Византийские легенды, Л., 1972.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

«ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», «Վազգեն Վեհափառի Ավետարան», X դ. վերջի – XI դ. 1-ին կեսի պատկերազարդ ձեռագիր մատյան: Գրչի և ծաղկողի հիշատակարանները չեն պահպանվել: Մեզ հասած առաջին հիշատակարանը (1088) ձեռագրի նորոգման մասին է: Հետագա հիշատակարաններից (XV դ. կեսից) տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը գտնվել է Գեղարքունիքի գավառում, ապա տերերի հետ տեղափոխվել Արցախ-Խաչեն (XVIII դ.՝ Խադավանք): 1978-ին *Վազգեն Ա Պալճյանը* ձեռագիրն ստացել է Մ. և Թ. Անթիկյաններից և նվիրել Մատենադարանին (ձեռ. № 10780): Չափերը՝ 30,5x22 *սմ*, բաղկացած է մագաղաթե 265 թերթից, երկսյուն է, ուղղաձիգ երկաթագիր:

«Վ. Ա.» իր մանրանկարներով V–X դդ. ձեռագիր մատյանի և *մանրանկարչության* զարգացման ուղին մատնանշող օղակներից է և այդ առումով ունի նույն նշանակությունը, ինչ VI–VIII դդ-ից պահպանված ասոր. և հուն. հատուկենտ ձեռագրերը և պատառիկները: Այն հատկապես ուշագրավ է ձեռագրի էջի և տեքստադաշտին ուղղահայաց (հիմքով դեպի խորքի լուսանցքը) նկարների հարաբերությամբ, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ ձեռագրի մանրանկարների համար օրինակ է ծառայել գալարաթերթը կամ գալարից արված ընդօրինակությունը (սերում է ասորա-պաղեստինյան միջավայրից) և այնքան հնավանդ է, որ չի շեշտում եկեղեց. գլխ. տոների պատկերաշարը (դրանք առանձնացվել և որոշակիորեն կազմավորվել են Բյուզանդիայում՝ IX դ., Վասիլ I կայսրի և Կ.Պոլսի Փոտ պատրիարքի ջանքերով): Այդ տեսակետից ձեռագիրը եզակի է նաև թե՛ ասոր., թե՛ հուն. ձեռագրերի շարքում, իսկ ոճի յուրահատուկ նախնականությամբ մի կողմից հասնում է վաղ արևելաքրիստ. ակունքներին (մինչև ասոր. Դուրա-Եվրոպոսի մատուռի և սինագոգի III–IV դդ. որմնանկարներին), մյուս կողմից՝ ոճական առումով թերևս սկիզբ դառնում 1038-ի Ավետարանի (Մատենադարան, ձեռ. № 6201) և X–XI դդ. «*Ծուղրութի Ավետարան*»-ի նման ձեռագրերի պատկերների հատամար (նուրբ ուրվագիծ, ջրաներկված չեշտադրումներ, ֆրիզաձև կամ միմյանց վրա պատկերված խմբեր): Ինչպես 1038-ի Ավետարանի, այնպես էլ «Վ. Ա.»-ի որոշ նկարների վրա կան հուն. մակագրություններ («Ավետման» տեսարան, ավետարանիչների պատկերներ): Ձեռագրի մանրանկարները (դեղ. որոշակի լեզուն՝ հատկանշված ուրվագծով, ջրաներկված չեշտադրումներով, ֆրիզաձև կամ միմյանց վրա պատկերված խմբերով, յուրահատուկ զարգացման մյուս կողմից՝ հյուսիսային ռիթմով) մատնանշում են Բյուզանդիայի մոտ գտնվող տարածաշրջանների (Փոքր Հայք, Կապադովկիա) մանրանկարչության հետ «Վ. Ա.»-ի աղերսները: Մյուս կողմից՝ «Վ. Ա.»-ում առկա ավետարան. սյուժետային դրվագները, Քրիստոսի հրաշքներն ու առակները ներկայացնող տեսարանները, երբ կամ որոշակի շարքեր (ինչպես «Խաչելության» շարքը մի քանի դրվագներով, որտեղ խաչի վրա մերկանդամ Քրիստոսի առաջին պատկերներից մեկն է), ներկայացնում են մի համակարգ, որն իր լիակատար զարգացումն է գտնում կիլիկյան մանրանկարչության մեջ (*Թորոս Ռոսլին*, *Սարգիս Պիծակ*, «*Ութ մանրանկարիչների Ավետարան*»): Մերձավորարլ. մի հնավանդ ավանդույթ ևս կա «Վ. Ա.»-ում, այն է՝ նկարների մեջ է դրանց առընթեր մակագրությունները, երբ հաճախ մեկի բերանից դուրս եկող խոսքը արձանագրվում է մինչև մյուսի ականջը և իր բովանդակությամբ (քաղված Ավետարանից և բացատրություններ) հուշական հավելյալ լիցք տալիս մանրանկարներին և շեշտում գրի հանդեպ պաշտամունքը: Այդ ավանդույթը (ավելի զուսպ արտահայտչաձևերով) հետագայում շարունակվել է Փոքր Հայքի (XI դ.) և ավելի մանրամասն՝ երբեմն Վասպուրականի մանրանկարչության մեջ (XIII–XV դդ.): Կերպարների անհամաչափ կառուցվածքը չի խոչընդոտում հուզական ռիթմին և ձեռքերի արտահայտիչ շարժումներին, որոնք կատարելության են հասնում կիլիկյան մանրանկարչության մեջ: «Վ. Ա.»-ի խորանները նման են 1038-ի Ավետարանի խորաններին: Ձեռագրում հանդիպում ենք հայ մանրանկարչության մեջ պատվիրատուի մեզ հայտնի առաջին պատկերներից մեկին (թերթ 5ա). թվում է՝ նա միացած է «Հովիվների և մոգերի երկրպագությանը» և նկարված օրանտի (աղոթողի) տեսքով՝ ձեռքերը վեր պարզած:

Բոլոր այդ հատկանիշները ձեռագիրը դարձնում են անզուգական և կապող օղակ վաղ և հասուն միջնադարի գրքարվեստի միջև:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.3, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Մաթևոսյան Ա., «Վեհափառի Ավետարանը», «Էջմիածին», 1978, № 5: Մաթևոսյան Ա., Իզմայլովա Տ., «Վազգեն Վեհափառի Ավետարանը». Ժ դար (նմանահանություն), Ե., 2000: Матенадаран, т. 1. Армянская рукописная книга VI–XIV веков, составление и авторы текста В. Казарян, С. Манукян, М., 1991.

Վիգեն Ղազարյան

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Մխիթարյան միաբանություն*:

ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ, Ննջումն Աստվածածնի, *Մարիամ Աստվածածնի* երկինք փոխադրվելու հիշատակի օրն է, որ Հայ եկեղեցին տոնում է ս. Աստվածածին, Փոխում, Ննջում, Վերափոխում անունների ներքո: Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոներից է, կատարվում է օգոստ. 15-ի մերձակա կիրակի օրը (օգոստ. 12–18-ը), ունի շաբաթապաս, *նավակատիք* և *մեռելոց*:

Մարիամ Աստվածածնի վերափոխման մասին Նոր կտակարանում հիշատակություններ չկան: Գոյություն ունի մի ավանդություն, ըստ որի, Հիսուսը համբարձվելուց առաջ, Ձիթենյաց լեռան վրա առաքյալներին պատվերներ տալիս՝ մորը խոստացել է տանել իր մոտ: Քանի որ *խաչելությունից* առաջ Հիսուսը Հովհաննես առաքյալին էր ասել. «Ահա քո մայրը»: Եվ այդ պահից աշակերտը նրան իր մոտ առավ» (Հովհ. 19.27), Տիրոջ համբարձումից հետո Աստվածամայրը տասնհինգ տարի ապրել է Հովհաննես առաքյալի խնամակալության ներքո և սպասել Որդու խոստումին: Ննջելուց հետո Աստվածամորն առաքյալները հուղարկավորել են Գեթսեմանիի պարտեզում, որտեղ, ինչպես ավանդությունն է վկայում, թաղումից հետո երեք օր անընդմեջ հրեշտակների օրհնության ու փառաբանության երգերն են հնչել: *Բարդուղիմեոս* առաքյալը, որ ներկա չի եղել հուղարկավորությանը, վերադառնալով Երուսաղեմ և իմանալով ս. Կույսի ննջումի մասին, ստիպել է առաքյալներին բացել գերեզմանը՝ գոնե Տիրամոր դեմքը տեսնելու և նրան վերջին հրաժեշտը տալու համար: Սակայն, ի զարմանս առաքյալների, մարմինը գերեզմանում չեն գտել և հասկացել են, որ հրեշտակների երեքօրյա փառաբանության երգերը Աստվածածնի երկնային արքայության վերափոխմանն են վերաբերել, և որ Հիսուսը մորը չի թողել գերեզմանում, այլ, իր խոստման համաձայն, հարություն է տվել ու տարել իր մոտ: Այս ավանդության վրա հիմնվելով՝ *եկեղեցու հայրերը* հաստատել են ս. Աստվածածնի Վերափոխման տոնը:

Հայկ. ավանդույթի համաձայն, Տիրամոր պատկերը տրվել է Բարդուղիմեոս առաքյալին, որն էլ այն բերել է Հայք: Սկզբում Անձևացիք գավառում (Դարբնաց քար կոչված վայրում) կառուցել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, ապա՝ կուսանոց և *Հոգեաց վանքը*, իսկ պատկերը դրվել է այնտեղ: Շուտով վանքն ու շրջապատը դարձել են ուխտավայր-սրբատեղի, ուր մարդիկ այցելել են պատկերի միջոցով բժշկվելու նպատակով: Դարերի ընթացքում սրբապատկերի հետքերը կորել են, բայց մնացել է տոնը և Աստվածածնի անունը կրող եկեղեցիներն ու վանքերն ուխտի գնալու սովորույթը: Հին Հայաստանում գրեթե յուրաքանչյուր բնակավայր ուներ Աստվածածնի տոնի առիթով ուխտագնացության իր սրբատեղին (եկեղեցի, վանք, մատուռ, խաչքար, ս. մասունք): Երևանի և նրա շրջակայքի բնակչության համար դա հիմնականում Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին էր, Ջավախքի համար՝ Վարձիայի Վերափոխման կամ Գյումրու Յոթ վերք եկեղեցիները, Օձունի շրջակա բնակավայրերի համար՝ Օձունի Ս.Աստվածածին կամ Խաչգունդ եկեղեցին են:

Հայ եկեղեցին Վերափոխման տոնի օրը ս. Պատարագի ընթացքում կատարում է *Խաղողօրհնեք*, որը տոնի մաս է կազմում:

Երաժշտություն: Վ. Ս. Ա. տոնի շարականները միջնադարյան աղբյուրներում վերագրվում են *Մովսես Խորենացուն* և *Հովհաննես Ա Մանդակունուն*: XII դ. Վերափոխման և Խաղողօրհնեքի կանոնները ճոխացրել և վերանայել է *Ներսես Շնորհալին*, որը և հեղինակել է տոնի Բ և Գ օրերի կանոնների շարականները:

Պատկերագրություն: «Ննջումն Աստվածածնի» պատկերագր. թեմայի տարրերը սկզբնավորվել են IX դ. և զարգացել հետագա դարերում: Հայ արվեստում հնագույն պատկերները Աղթամարի վանքի Ս.Խաչ (921), Անիի Տիգրան Հոնենցի (XIII դ.) եկեղեցիների որմնանկարներն են: Առանձնահատուկ պատկերագր. սկզբունքներով և գեղ. բարձր մակարդակով աչքի է ընկնում «*Թա*[illegible]*չաց Ավետարան*»-ի (XIII դ.) համապ[illegible]ան մանրանկարը:

«Վերափոխման» տեսարանում սովորաբար ներկայացվում է մահվան մահճում ասես քնած Աստվածածինը, ում շուրջը խմբված են առաքյալներն ու հրեշտակները: Սնարի վերևում ս. Կույսին երկինք փոխադրելու առաքելությամբ հայտնված Հիսուս Քրիստոսն է (պատկերվում է նաև երկնքում՝ հրեշտակների ուղեկցությամբ): Աստվածամոր հոգին պատկերվում է մանկան կերպարանքով: Այն Հիսուսի գրկում է, երբեմն Գաբրիել հրեշտակապետն է իր գրկից մանկանը փոխանցում Հիսուսին: Գլխավոր այս պատկերի ներքևում որոշ մանրանկարիչների ստեղծագործություններում երևում են Աստվածամոր դագաղին հարվածող Սոփոնիան և նրա ձեռքերը սրով կտրող հրեշտակը: «Վերափոխման» տեսարանում պատկերագր. տարբեր լուծումներ է ունեցել հատկապես այս վերջին գործողությունը, որը ծագում է պարականոն գրքերից:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.3, 3-րդ պատկերը:

Արտաշես Ղազարյան
Աննա Արևշատյան
Մարտին Միքայելյան

ՎԵՐՋԻՆ ՕԾՈՒՄ, տես *Կարգ հիվանդաց և Վերջին օծում*:

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Մխիթարյան միաբանություն*:

ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (պահլավ. vem – քար, արձան և գրություն բառերից, որի տարբերակն է՝ արձանագրություն): Նեղ իմաստով նշանակում է քարի վրա փորագրված գրություն, սակայն գործածության ընթացքում իմաստն ընդլայնվել է՝ ընդգրկելով նաև իրերի, առարկաների, պատերի վրա փորագրված հիշատակության ու մակագրության նմուշները: Գրանյութի առանձնահատկության պատճառով վիմագիրները համառոտել են հաղորդելիքը և քանդակել հիմնականում եզակի օրինակով: Վ-ները բազմաբնույթ են (քաղ., ռազմ., շին., օրենսդր., տնտ., առևտր., կենսագր. են) և առաջնակարգ նշանակություն ունեն այս կամ այն ժամանակաշրջանի համակողմանի ուսումնասիրման համար: Դրանց հետազոտությամբ զբաղվում է վիմագիտությունը: Վ. առավելապես տարածված է եղել Հին Եգիպտոսում, Միջագետքում, Հնդկաստանում, Իրանում, Հին Հունաստանում, Հռոմում, Հայաստանում և այլուր: Հնագույնները Ք. ծ. ա. V–III հազարամյակից են:

Հայաստանը Վ-ներով հարուստ մշակույթ. միջավայր է. այստեղ հայտնաբերված ամենահին Վ-ները Ք.ծ.ա. XII–VI դդ-ից են (աքքադ. և ուրարտ.), որոնց փոխարինել են արամեերեն, հուն., պահլավ., լատ. արձանագրությունները: Հայ. վիմագրության անդրանիկ նմուշներն ստեղծվել են մեսրոպյան գրերի գյուտից հետո (V դ., Տեկոր, Երուսաղեմ): Պատկառելի թիվ են կազմում VII դ. շին. արձանագրությունները (Բագավան, Բագարան, Մրեն, Նախճավան, Արուճ, Եղվարդ, Ավան, Մցխեթ են): Հայոց մեծ թվականը առաջին անգամ գործածվել է Բագավանի 639-ի վիմագրում՝ Հայոց ՁԸ թվականին (88+551): Հայկական վիմագրությանը բնորոշ է թվագրման ստուգությունը (այստեղ անվերապահ է Մովսես Խորենացու ազդեցությունը), բազմաքանակությունը: Վերջինս հետևանք է քաղ. անկայունության, երբ դժվար էր ապահովել վավերագրերի, վճիռների, նվիրատվությունների, հարկային սահմանումների և այլ պայմանավորվածությունների պահպանումը արքունական, կաթողիկոսական կամ իշխանական դիվաններում: Սրբատաշ քարակերտ պաշտամունքային կառույցների պատերը երաշխավորել են, որպես ուխտատեղի, վավերագրերի պահպանման տևականություն և անվերապահ կատարում: Իբրև անփոխարինելի աղբյուր Վ-ները պատմ. շարադրանքում օգտագործել են Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը, Ստեփանոս արք. Օրբելյանը, Առաքել Դավրիժեցին, Զաքարիա Քանաքեռցին և այլք: XVIII դարից սկսվել և XIX դ. կաթողիկոս *Ներսես Ե Աշտարակեցու* հորդորով լայն ծավալներ է ստացել վիմագրերի հավաքման և հրատարակման գործը: Հազարավոր արձանագրություններ են ընդօրինակել և հրապարակել Հովհ. Շահխաթունյանցը, Հ. Շնողեցին, Ս. Ջալալյանցը, Մ. Բրոսսեն, Ն. Սարգսյանը, Ղ. Ալիշանը, Ա. Մխիթարյանը և այլք: Սակայն կազմված անդրանիկ ժողովածուն Կ. Կոստանյանցի «Վիմական տարեգիրն» է (1913)՝ ակադ. Նիկողայոս Մառի գիտ. խմբագրությամբ: Հայ վիմագրության հավաքման ու վերլուծության մարզում բացառիկ է ակադ. Հովսեփ Օրբելու վաստակը: Նրա գործը շարունակել են հնագետ-վիմագրագետներ Ս. Բարխուդարյանը, Կ. Ղաֆադարյանը, Ա. Քալանթարը և հայագետ Ս. Ավագյանը: ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստ-ը հրատարակում է «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարը (պր. I–VIII, 1960–99): Մեծարժեք են Պ. Մուրադյանի, Գ. Գրիգորյանի, Ս. Սաղումյանի, Գ. Սարգսյանի և այլոց հրատարակությունները:

Գրկ. Օրբելի Հ., Հայկական վիմական արձանագրությունների գիտական նշանակությունը, տես «Դիվան հայ վիմագրության», պր. I, կազմ. Հ. Օրբելի, Ե., 1966: Բարխուդարյան Ս., Հայկական վիմագրություն, նույն տեղում: Марр Н., Новые материалы по армянской эпиграфике, ЗВО, 1893, т. VIII, с. 69–103.

Պարույր Մուրադյան

ՎԿԱ, խոստովանող, նահատակ, մարտիրոս (հուն. μάρτυρος – նահատակ, վկա), քրիստոնեական հավատքի համար նահատակված անձ: Վ. են անվանվում հավատքը վկայելու, խոստովանելու, այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսին մինչ ի մահ Աստծո Որդի և Տեր դավանելու և հանուն դրա անձն ու աշխարհը ուրանալու համար [համաձայն Պողոս առաքյալի խոսքի՝ «...նրանք, որ քրիստոսյաններ են, խաչն են հանում իրենց մարմինները՝ կրքերով ու ցանկություններով հանդերձ» (Գաղ. 5.24)]:

Վ-ների կամ վկայության նախօրինակները բազմաթիվ են Հին ուխտում. նրանք Աստծո Վ-ներն էին՝ աստվածային պատգամներին նախանձախնդիր մարգարեներ, նահապետներ, առաջնորդներ, դատավորներ, քահանաներ, զինվորներ, սրբուհիներ, աստվածանվեր անձինք: Եբրայեցիներին ուղղված ընդհանրական թղթում Պողոս առաքյալը հիշատակում է Գեդեոնի, Բարակի, Սամսոնի, Հեփթայեի, Դավթի, Սամուելի և մյուս մարգարեների մասին, որոնք վարել են հավատքի հաղթական կյանքը, շատերն էլ ենթարկվել են տարաբնույթ չարչարանքների՝ մեղսալի կյանքից գերադասելով մահը, «...որպեսզի հասնեն լավագույն հարության» (Եբր. 11.35):

Վ-ների գլուխը Հիսուսն է, այն մշտնջենավոր զոհը, որն իր քավչարար արյունը թափեց հանուն մարդու փրկագործության: Նոր կտակարանի ռահվիրա-Վ-ներից են Հիսուսի *առաքյալները*, որոնք գրեթե բոլորն էլ մարտիրոսական մահով հաստատեցին սուրբ հավատքը: Անդրանիկ Վ. է դիտվում ս. *Ստեփանոս Նախավկան*, որը հետագա Վ-ների համար դարձել է հոգևոր խիզախության, կատարյալ սիրո ու հնազանդության օրինակ:

Հայ իրականության մեջ Վ-ների բանակը հաստատագրված է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու հիմնադիր-առաքյալների՝ ս. *Թադեոսի* և ս. *Բարդուղիմեոսի* զոհաբերական քարոզչությամբ, նրանց աշակերտների՝ ս. *Ադդե* հայրապետի, Կումսիի, բազմաթիվ ճգնավորների ու անապատականների գործունեությամբ: Հայոց հին Վ-ներից առավել հայտնի են ս. *Սանդուխտ* կույսը (I դ.), ս. *Ոսկյանք* և ս. *Սուքիասյանք* (II դ.), ս. *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը*, ս. *Հռիփսիմյանց կույսերը* և ս. *Գայանյանց* կույսերը, ս. *Մանե* և ս. *Նունե* կույսերը, ս. *Դանիել Քորեպիսկոպոսը*, ս. *Ատոմյանք*, ս. *Վարդանանք*, ս. *Շուշանիկը* (V դ.), ս. *Վահան Գողթնացին* (VIII դ.), ս. *Գոհարինյանք* (XI դ.) ևն:

Հայ եկեղեցին ընդունում է (թեև չի ընդգրկել Տոնացույցի մեջ) Վ-ների մի ստվար բազմություն ևս, որոնք կոչվում են Հայոց *նոր վկաներ*: Այս հասկացությունը պատկանում է *Հայսմավուրքի* վերջին խմբագիր *Գրիգոր Խլաթեցուն*, որն իր խմբագրության մեջ ոչ միայն ներմուծել է XII–XIV դդ. Վ-ների *վկայաբանությունները*, այլև հավելել իր ժամանակի մի շարք Վ-ների կենսագրությունները: Վ-ների վկայաբանությունների (մինչև XIII դ.) ուսումնասիրման և հրատարակման գործում մեծ ավանդ ունեն Մխիթարյանները (Մ. Ա վ գ ե ր յ ա ն, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնք...», հ. 1–12, 1810–15, «Սոփերք հայկականք», հ. 1–22, 1853–61 ևն): Հետագայում, հայ պատմիչների երկերում, Հայսմավուրքներում սփռված վկայաբանություններն ամփոփելով Հ.Մանանդյանն ու Հ.Աճառյանը հրապարակել են 1155–1843-ի ժամանակահատվածում հայտնի Վ-ների վերաբերյալ «Հայոց նոր վկաներ» ժողովածուն (1903), որտեղ ցանկերով տրվում են բազմաթիվ Վ-ներ, նշվում վկայության աղբյուրները, մարտիրոսության հանգամանքները, վայրը, թվականը ևն: Մեսրոպ արք. Աշճյանն իր խմբագրած-կազմած «Սուրբերը և մենք» (1993) գրքում զետեղել է Հայոց հին և նոր Վ-ների (I դարից մինչև 1820-ական թթ.) ցանկերը: Ընդ որում տվել է նաև Հայոց Մեծ եղեռնի ապրիլյան զոհերի մի ստվար ցանկ (հոգևորականներ, մտավորականներ)՝ Հայ եկեղեցու և հասարակայնության ուշադրությունը բևեռելով այն կարևոր հանգամանքին, որ թեև հիշյալ նահատակներն անուն առ անուն Տոնացույցի մեջ չեն մուծվել, բայց իրենց անձնուրացությամբ ըստ էության քրիստ. հավատքի Վ-ներ [illegible]:

Հայ եկեղեցին ապրիլյան զոհ[illegible]իշատակը նշում է ապրիլի 24-ին:

Տես նաև *Սուրբեր* Հայաստ[illegible]յց առաքելական եկեղեցու:

Գրկ. Յայսմաւուրք, ԿՊ, 1730: Թ ե ո դ ի կ, Գողգոթա հայ հոգևորականութեան և իր հօտին, աղետալի 1915 տարիին, Նյու Յորք, 1985: Սուրբերու կեանքը [ժող.], Բեյրութ, 1994: Գ ա լ ո ւ ս տ յ ա ն Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997: Ն ո ւ յ ն ի, Համաքրիստոնեական սուրբեր, Ե., 1997: Հայոց եկեղեցու սրբերը և սրբակենցաղ անձինք [ժող., կազմ. Ռ.Մաթևոսյան], Էջմիածին, 1999: Армянские жития и мученичество V–XVII вв., пер. с древнеарм., вступ. статьи и примеч. К. Тер-Давтян, Е., 1994.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան
Լևոն Սարգսյան

ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, մարտիրոլոգիա, սրբախոսական գրականության գլխավոր տարատեսակներից, միջնադարյան գրական ժանր: Երևան է եկել II–III դդ.՝ քրիստոնյաների դեմ դաժան հալածանքների ժամանակաշրջանում, որպես պատում՝ նվիրված քրիստոնյա նահատակներին, *վկաներին*: III–IV դդ. արդեն Արևելա-Հռոմ. կայսրության սահմաններում մշակվել են Վ-ների հորինման սկզբունքները՝ նախօրինակ ունենալով հին հուն. հերոսներին նվիրված պատումները: Սակայն քրիստ. դարաշրջանը բերել է նոր գաղափարախոսությանը համապատասխանող հերոսականության իր պատկերացումը, որը խարսխված է հոգևոր-գաղափարական մղման վրա և ոչ մի կապ չունի մարմնավոր արիության հետ: Առաջին քրիստոնյա փիլիսոփաներ *Կղեմես Ալեքսանդրացին* և *Որոգինեսը* քրիստոնյաներին բաժանել են կատարյալների և անկատարների: Կատարյալ քրիստոնյան նա է, ով վստահում է Աստծուն և զոհաբերում իր անձը՝ հանուն նրա սիրո: Ահա կատարելության այս սկզբունքն է ընկած Վ-յան հիմքում: Այս առումով Վ. և *վարքագրությունը* կամ վարքը ունեն ընդհանրություն՝ երկուսն էլ ոչ թե սովորական, այլ *սուրբի*, կատարյալ մարդու կենսագրություն են: Վ. վկայի հերոս. նահատակության հետ կապված իրադարձությունների պատմությունն է:

Այս ժանրի կառուցվածքի համար հիմք են հանդիսացել այսպես կոչված՝ «իրական ակտերը», որոնք կրել են զուտ դատական հետաքննության բնույթ՝ կազմված նահատակությանը նախորդող դեպքերի նկարագրությունից, հարցաքննությունից և մահապատժից: Վկայի կերպարի բացահայտումը հիմնականում տեղի է ունենում արտաքին բախումների՝ քրիստոնեության թշնամիների (քրմի, հեթանոս տիրակալի) հետ սուր հակադրության միջոցով: Ամենուր տիրում է ծայրահեղ անձնուրացության ոգին՝ վկայի գերմարդկային չարչարանքների նկարագրություն, անսովոր դիմակայում այդ տանջանքներին, վկայի հետ կապված հրաշքներ և տեսիլքներ: Իդեալական-ընդհանրական կերպարների ստեղծման միտումը խորանում է՝ հանգեցնելով ժանրի վերջնական ձևավորմանը (VII–X դդ.). Վ-ները հագեցվում են աղոթքներով, վկայի ապաշխարանքի, աշխարհիկ կյանքի հրաժարման դրվագներով:

Վ-յան զարգացումը հայ իրականության մեջ զգալիորեն պայմանավորված է եղել նաև ժողովրդի ողբերգ. պատմությամբ: Եթե Արևելա-Հռոմ. կայսրությունում քրիստոնեության պաշտոն. ճանաչումից հետո արագ թափով զարգացող վարքագրությունը Վ-յանը մղել է հետին շարք, ապա Հայաստանում Վ. շարունակել է զարգանալ (վարքի կողքին և նրանից ավելի բուռն) ընդհուպ մինչև XVIII դ.: Մեզ են հասել 200-ից ավելի արձակ և մեծաթիվ չափածո Վ-ներ:

Ամենավաղ շրջանի Վ-ները կապված են քրիստոնեության մուտքի, ապա հայերի դարձի պատմության հետ (*Թադեոս* և *Բարդուղիմեոս* առաքյալների Վ., ս. *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* վարքի և Վ-յան, ս. *Հռիփսիմյանց կույսերի* Վ-յան ագաթանգեղոսյան խմբագրություններ): Հերոսների կերպավորման առումով սրանք մեծ ընդհանրություն ունեն ասորահուն. գրական հուշարձանների հետ: Նշված հուշարձանները բնորոշվում են մի ընդհանուր դարձաբան. բնույթով. վկայի, քարոզչի մահվանն անպայման հաջորդում է հեթանոսների դարձը:

V դ. կեսից արդեն Վ-ների հերոսները ազգությամբ հայեր են, իսկ քրիստոնեությունը Հայաստանում ոչ միայն իշխող կրոն է, այլև ազգապահպանման կարևոր գործոն: Հեթանոսների (քրիստոնյա վկաներին հալածողների) դերում հանդես են գալիս այլազգի՝ օտարերկրյա զավթիչները, և դարձաբան. ոգին այս հուշարձաններում փոխարինվում է ազգ-ազատագրականով. քրիստ. հավատի նահատակ, վկա և հայրենիքի համար զոհված մարտիկ հասկացությունները նույնացվում են: Արդեն *Եղիշեի* պատմ. երկում Վարդան Մամիկոնյանն ու նրա 1036 զինակիցները ներկայացվում են որպես վկաներ և օժտվում վերջիններիս հատկանիշներով: Հայկ. բուն վկայաբան. երկերից շատերի հերոսները նույնպես ազատագր. պայքարում զոհված զորականներ և զինվորներ են, ինչպես Ատոմ Գնունին և Մանաճիհր Ռշտունին՝ իրենց զինակիցներով, Համազասպ և Սահակ Արծրունիները:

Հայ Վ-ների ազգ-ազատագր. երանգավորումը վառ արտահայտություն է գտել ս. *Շուշանիկի* և ս. *Վահան Գողթնացու* Վ-ներում, որոնք հայ միջնադարյան արձակի լավագույն նմուշներից են: Այդ յուրահատկությունը՝ ազգ-ազատագր. երանգավորումը, հատկապես ցայտուն դրսևորվել է V–X դդ. Վ-ներում, երբ դեռ հայերը վերջնականապես չէին զրկվել պե-

տականությունից և պայքարում էին օտար նվաճողների դեմ:

XI–XII դդ. հայ Վ. թևակոխել է մի նոր շրջան, որը բնութագրելի է «ժողովրդական» տիպի հուշարձանների տարածումով, Վ-ների գործնական-կիրառական նշանակության ընդլայնումով: «Ժողովրդականացման» միտումը իր արտահայտությունն է գտել նաև Գրիգոր Խլաթեցու (Ծերենցի) Հայսմավուրքի խմբագրության մեջ: Պարզ լեզվով գրված այդ Վ-ները նպատակամիտված էին հավատարմության և հաստատակամության օրինակ ծառայել գոյության անողոք կռվի մեջ գտնվող հայ քրիստոնյային:

XI–XV դդ. Վ-ների հերոսները, կերպարային առումով, «մանրացել» են. հակամարտության հիմքում այժմ ընկած են առօրյա, կենցաղային դեպքերը՝ քրիստոնյայի բռնի անուսնության փորձ մահմեդ. կնոջ հետ (Խոսրով Գանձակեցի), քրիստոնյայի կողմից պարտքը վճարելու անկարողություն (Թեոդորոս Կեսարացի, Ամենավագ Դերջանցի), մահմեդ. տիրակալի սանձարձակ վերաբերմունք հայ կնոջ հանդեպ և վերջինիս վկայություն՝ հանուն հավատի և պատվի պաշտպանության (Թամար Մոկացի), դավանափոխ անելու փորձ՝ վկայի նկատմամբ ևն:

XVI–XVIII դդ. վկայաբան. գրականությունը դեռևս շարունակել է գոյատևել: Վ-ները մեծ տեղ են գրավել Զաքարիա Քանաքեռցու և Առաքել Դավրիժեցու երկերում, սակայն արդեն պատմ. պատումների տեսքով:

Տես նաև *Նոր վկաներ* հոդվածը:

Գրկ. Տեր-Դավթյան Ք., XI–XV դդ. հայ վարքագրությունը, Ե., 1980: Նույնի, Վկայաբանություն և վարք, տես «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր» գրքում, Ե., 1984: Գալուստյան Շ., Հայազգի սուրբեր, Ե., 1997: Полякова С. В., Византийские легенды, Л., 1972; Святые армянской церкви, кн. I, Мученики, Св. Эчмиадзин, 1996.

Քնարիկ Տեր-Դավթյան

ՎԿԱՅԱՐԱՆ, ս. *վկաների* նահատակման, թաղման տեղում կամ մասունքների վրա կառուցված շինություն: Հայաստանում առաջին Վ-ները, ըստ Ագաթանգեղոսի, կառուցել է *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Վաղարշապատում, *Հռիփսիմյանց կույսերի* նահատակման վայրում՝ այնտեղ ամփոփելով սուրբերի աճյունները: Առաջին Վ-ները կիսագետնափոր, թաղածածկ, արլ-ից արմ. ձգված դամբարաններ էին, որոնց վրա եկեղեցիներ են կառուցվել (*Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանք, Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք, Ամարասի վանք* ևն): V դարից կառուցվել են բավական խոշոր չափերի Վ-ներ՝ ինչպես՝ բազիլիկ (օր., *Երերույքի Ս. Կարապետ վկայարան*), այնպես էլ գմբեթավոր (օր., *Տեկորի Ս. Երրորդություն վանքի* Ս. Սարգիս Վ.) հորինվածքով:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983:

Մուրադ Հասրաթյան

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ, Վաղարշ Գ (ծ. թ. անհտ – 414), Հայոց Արշակունի թագավոր 389-ից: Հաջորդել է եղբորը՝ Խոսրով Գ-ին, որին Պարսից արքունիքը գահազրկել և բանտարկել էր Անհուշ բերդում՝ Մեծ Հայքը վերամիավորելու և ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու մեղադրանքով: Հետևելով Հռոմ. կայսրության օրինակին՝ Սասանյան Պարսկաստանը նույնպես փորձել է իր ազդեցության ոլորտում գտնվող Արլ. Հայաստանում վերացնել Արշակունյաց թագավորությունը: Սակայն հանդիպելով հայ ազնվականության հուժկու դիմադրությանը՝ Պարսից արքա Վռամ կամ Վահրամ IV Կրմանը (388–399) հարկադրված Մեծ Հայքի թագավոր է ճանաչել Խոսրով Գ-ի կրտսեր եղբայր Վաղարշին, որի «հավատարմությունը շահելու» մտոտի հավատով՝ նրան տվել է «Վռամշապուհ» անունը (իր և հոր՝ Շապուհ IV-ի անուններով):

Վ. բարեկամ. և չահավետ հարաբերություններ է հաստատել թե՛ Սասանյան Իրանի և թե՛ Հռոմ. կայսրության արքունիքների հետ, վարել խաղաղ և ողջամիտ քաղաքականություն: Վ-ի հոգածությամբ Հայոց կաթողիկոս. աթոռին վերահաստատվել է *Սահակ Ա Պարթևը*, իսկ նրա տեղապահ ընտրվել *Մեսրոպ Մաշտոցը*: Կառավարման նվիրապետ. հա[...]րդում՝ «Գահնամակում», Վ. նորովի է [...]ավորել և Պարսից արքունիքի միջոցով [...]ացրել հայ նախարար. տոհմերի տեղերն ու պաշտոնները: Սահակ Ա Պարթևի խնդրանքով Մամիկոնյան տոհմին հատկացրել է պատվավոր 5-րդ «գահը», իսկ նրա փեսա Համազասպ Մամիկոնյանին կարգել Հայոց սպարապետ: 398-ին Հայոց թագավորը մեկնել է Միջագետք և իր հեղինակավոր միջնորդությամբ կանխել պարսկա-բյուզ. թշնամանքն ու զորաբախումները:

Վ. նախքան Սահակ Ա Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի՝ հայոց նոր գրերի ստեղծմանն աջակցելու հարցով իրեն դիմելը, ելնելով երկրի պետ. գործերը մայրենի լեզվով վարելու անհրաժեշտությունից, ուղիներ է փնտրել հայերեն նշանագրեր ունենալու համար: Միջագետքում եղած ժամանակ տեղեկացել է ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ դեռևս պահպանված հայկ. հին (նախաքրիստ.) նշանագրերի մասին: Վ. և նրա շուրջը համախմբված պետ. գործիչներն ու մտավորականներն իրենց նախորդների՝ շուրջ մեկդարյա փորձով համոզվել էին, որ օտարերկրյա դպրոցներով և «մուրացածո» լեզուներով (հուն., ասոր., պարսկ.) անհնար է զարգացնել ազգ. կրթությունը, գիտությունը և մշակույթը: Արքունի դպրապետ Վահրիճ Խադունու միջոցով Վ. Եդեսիայից բերել և Սահակ Ա Պարթևին է հանձնել հայոց լեզվի «վաղնջուց գրեալ» նշանագրերը, որոնցով Մեսրոպ Մաշտոցը երկու տարի դասավանդել է նորաբաց հայկ. դպրոցներում: Համոզվելով, որ այդ նշանագրերը պակասավոր են (ըստ *Մովսես Խորենացու*՝ ձայնավոր հնչյունները), Վ-ի աջակցությամբ Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Ա Պարթևը լրացրել և կատարելագործել են դրանք, կարգավորել «հունարեն ալփաբետի նմանությամբ», ապա հանձնարարել ընդհանուր գործածության: Իր 25-ամյա խաղաղ գահակալման ընթացքում Վ. մեծապես նպաստել է Հայաստանի բարգավաճմանը, մասնավորապես՝ ազգ. կրթության վերազարթոնքին և մշակույթ. կյանքի բուռն վերելքին, որոնցով սկզբնավորվել է Հայոց ոսկեդարը: Վախճանվել է ծեր հասակում և, հավանաբար, թաղվել Արշակունի թագավորների նոր դամբարան Աղցում:

Գրկ. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1994: Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Ե., 1997: Ղազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց. Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, Ե., 1982:

Մաքսիմ Կատվալյան

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ, Վիրահայոց թեմ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, առաջնորդանիստը՝ Թբիլիսիի Ս. Գևորգ (Կաթողիկե Ս. Գևորգ) եկեղեցի: Ենթադրվում է, որ թեմը հիմնվել է XII դարում: Առաջնորդանիստն է եղել Տփղիս (Թբիլիսի) քաղաքի Ս. Գևորգ եկեղեցին (XIII դարից): Թեմակալ առաջնորդների մասին ամենահին հիշատակությունը վերաբերում է XII դ. 70-ական թթ.: Հիշվում է Բարսեղ (Բասիլիոս) արքեպիսկոպոսը, որը 1178-ին մասնակցել է Հռոմկլայի եկեղեց. ժողովին: Նախքան Վ. թ-ի հիմնվելը,

դեռևս VII դ. վիրահայ համայնքը ղեկավարել են հայ եպիսկոպոսներն ու քահանաները, հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու մատուռները: 754-ին Տփղիսում կառուցվել է հայկ. Հրեշտակապետաց եկեղեցին (1593-ին ավերվել է, հիմնովին վերակառուցվել է 1781-ին և վերջնականապես քանդվել 1937-ին): Պատմիչ Ուխտանեսի վկայությամբ, 850-ական թթ. Տփղիսում գործել է հայ Կիրակոս քահանան, որը գերազանց տիրապետել է վրաց գրին ու գիտությանը: 931-ին կառուցվել է Հարանց վանքը (վերանորոգվել է 1430, 1715-ին, իսկ 1900-ին՝ հայ մեծահարուստ բարերար Ա. Մանթաշովի միջոցներով): Եկեղեցուն կից եղել է հայկ. գերեզմանատուն:

Ըստ հս-արմ. արտաքին պատի արձանագրության, Կաթողիկե Ս. Գևորգ եկեղեցին կառուցել է հայազգի իշխան Ումեկը 1251-ին՝ վերակառուցելով արաբ. արշավանքների ժամանակ հիմնահատակ քանդված եկեղեցին: Եկեղեցու հս. պատի տակ են գտնվում գուսան Սայաթ-Նովայի (ավանդություն) և գեղանկարիչ Գ. Բաշինջաղյանի գերեզմանները: Եկեղեցու բակում են թաղված հայ նշանավոր զորավարներ կոմս Մ. Լոռիս-Մելիքովը, գեներալներ Ա. Տեր-Ղուկասովը, Հ. Լազարյանը, Բ. Շելկովնիկովը և ուր.:

Հետագա դարերում Տփղիսում կառուցվել են բազմաթիվ եկեղեցիներ՝ Մուղնու Ս. Գևորգը (կառուցվել է 1356-ին, նորոգվել՝ 1752, 1860-ին), Նորաշենի Ս. Աստվածածինը (կառուցվել է 1507-ին, նորոգվել՝ 1650, 1795, 1830-ին): Վերջինիս ներսում պահպանվել են XVIII դ. պալատական նկարիչ Հ. Հովնաթանյանի որմնանկարները:

Հիշատակության արժանի են նաև Թիֆլիսի Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին (կառուցվել է XIII դ. 2-րդ կեսին, նորոգվել՝ 1718, 1884, 1898-ին), Կուսանաց Ս. Ստեփանոս (կառուցվել է 1727-ին, նորոգվել՝ 1868, 1910-ին), Ս. Նշան Նիկողայոս (կառուցվել է 1703-ին, նորոգվել՝ 1784, 1868-ին) եկեղեցիները, Խոջիվանքի գերեզմանատան եկեղեցին: Վերջինս հայ իշխան Բեհբութովները 1655-ին կառուցել են որպես տապանատուն, որը վերածվել է պանթեոնի: Այստեղ են թաղվել հայ մեծանուն իշխաններ, բարձրաստիճան հոգևորականներ, մշակույթի հայտնի դեմքեր Րաֆֆին, Ղ. Աղայանը, Մուրացանը, Գ. Արծրունին, Ջիվանին, Նար-Դո-

սը, Պ. Պռոշյանը, Գ. Սունդուկյանը, Հ. Թումանյանը, Ա. Ծատուրյանը, Մ. Եկմալյանը և ուր.: 1804-ին Թիֆլիսում գործել է շուրջ 35 հայկ. եկեղեցի և մեկ մենաստան: Վիրահայոց թեմի առաջնորդներից շատերը եղել են ականավոր հոգևորականներ, մտավորականներ, հաս.-քաղ. գործիչներ, ովքեր ազգանվեր աշխատանք են կատարել ոչ միայն Վրաստանի, այլև համայն հայության կյանքում: Նրանցից վեցը՝ *Սարգիս Դ Վրաստանցին, Հովհաննես Ը Կարբեցին, Ներսես Ե Աշտարակեցին, Մակար Ա Թեղուտցին, Գևորգ Ե Սուրենյանցը, Գևորգ Զ Չորեքչյանը*, հետագայում օծվել են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, *Գարեգին Ա Հովսեփյանը*՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս: Վիրահայոց թեմի առաջնորդներ են եղել բանաստեղծ, մանկավարժ, հաս.-քաղ. գործիչ Հարություն վրդ. Ալամդարյանը, Ստեփանոս արք. Արղությանը, որի օրոք Թիֆլիսում կառուցվել է թեմի եռահարկ առաջնորդարանը: 1824-ին Ներսես արք. Աշտարակեցին հիմնել է Ներսիսյան դպրոցը, որը նշանակալից դեր է խաղացել հայոց կրթ., հոգևոր և մշակութ. կյանքում:

1826–28-ի ռուս-պարսկ. պատերազմի ժամանակ Թիֆլիսում Ներսես արք. Աշտարակեցու և Հ. Ալամդարյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվել են հայկ. կամավոր. դումարտակներ՝ ռուս. բանակի կովկասյան կորպուսի ռազմ. գործողություններին աջակցելու նպատակով: 1827-ի մայիսի 15-ին Ս. Գևորգ եկեղեցու գավթում առաջին դումարտակին հանձնվել է հատուկ զինադրոշ: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Վ. թ-ի եռանդուն աջակցությամբ հայկ. կամավոր. ջոկատներ են ստեղծվել Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուս. բանակը համալրելու և Հայաստանը թուրք. լծից ազատագրելու նպատակով:

Վիրահայոց թեմում իր գործունեությամբ աչքի է ընկել հատկապես արքեպիսկոպոս *Կարապետ Բագրատունին*: Նրա առաջնորդության 20 տարիների ընթացքում կառուցվել են շուրջ 60 եկեղեցի, բազմաթիվ հայկ. դպրոցներ, որոնցից նշանավոր են Նոր Կարապետյան վարժարանը (հիմն. 1842–44-ին) Ախալցխայում և Մեսրոպյան արական դպրոցը՝ Ախալքալաքում: 1837-ին Վրաստանում հաշվվում էր 198 հայկ. եկեղեցի, վանք ու մատուռ, իսկ 1903-ին, ներառյալ Արդվին-Արտանուշ շրջանը, եկեղեցիների թիվը հասել է 256-ի:

Խորհրդ. իշխանության տարիներին ծավալված բռնությունների և հալածանքների հետևանքով փակվել են թեմի տարածքում գործող գրեթե բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը: Թբիլիսիում քանդվել են Կուկիայի Ս. Գրիգոր (կառուցվել է 1789-ին), Հավլաբարի Ս. Կարապետ (կառուցվել է 1400-ին, վերակառուցվել 1790-ին), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (կառուցվել է 1894-ին), Խարփուխի Ս. Սարգիս (կառուցվել է 1716-ին), Հարանց վանք, Հրեշտակապետաց, Մետեխիի Ս. Վարդան (կառուցվել է 1893-ին), Ջիգրաշենի Ավետյաց Ս. Աստվածածին (կառուցվել է 1704-ին), Նավթլուղի Ս. Գևորգ (կառուցվել է 1897-ին), Խոջիվանքի և այլ եկեղեցիներ ու վանքեր: Վրաստանում VII–XX դդ. կառուցվել է մոտ 650 հայկ. եկեղեցի, որոնցից կանգուն են շուրջ 320-ը:

Թբիլիսիում ներկայումս գործում են կաթողիկե Ս. Գևորգ և Հավլաբարի Էջմիածնեցոց Ս. Գևորգ, Ախալքալաքում՝ Ս. Խաչ, Նինոծմինդայում (նախկին Բոգդանովկա)՝ Ս. Սարգիս, Ախալցխայում՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները: Ախալցխայի Ծուղրութ գյուղում ցայսօր պահվում է միջնադարյան արվեստի և մանրանկարչության արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ «*Ծուղրութի Ավետարանը*» (X դ.) և «Գինոսենց Ավետարանը» (X դ. 1-ին կես): Վերականգնող. աշխատանքներից հետո սկսել են գործել ևս 4 եկեղեցի Ախալցխայի շրջանում, Ս. Փրկիչը՝ Բաթումում, Ս. Աստվածածինը՝ Մառնեուլի շրջանում:

Վ. թ-ի առաջնորդն է Գևորգ արք. Սերայդարյանը (1973-ից): Մեսխեթ-Ջավախքում առաջնորդական փոխանորդ է նշանակվել Բաբկեն արեղա Սալբիյանը (2000-ից), Բաթումում հոգևոր հովիվ կարգվել Աբգար աբեղա Հովակիմյանը (1998-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր [illegible]ում, 15.3, 4-րդ պատկերը, քարտեզը՝ ներդ[illegible] II-ում, 17.12:

ՎՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, Վ ր ա ց ո ւ ղ ղ ա փ ա ռ ե կ ե ղ ե ց ի, վրաց ժողովրդի ազգային եկեղեցին: Մայր աթոռը՝ Մցխեթի Կենարար սյունի տաճարում, վանատունը՝ Թբիլիսիի Ս. Սիոն Մայր տաճարում: Համայն Վրաց կաթողիկոս-պատրիարքն է Իլիա Բ (1977-ից, Վ. ե-ու 140-րդ գահակալը):

Վրաց. ավանդությունները (ձևավորված X դ-ից հետո) Վ. ե-ու սկզբնավորումը կապում են Բարդուղիմեոս [Արլ. Վրաստանում (Վիրք)] և Անդրեաս [Արմ. Վրաստանում (Կողքիս)] առաքյալների քարոզչության հետ՝ հիմնավորելու համար Վ. ե-ու առաքելական ծագումը և ինքնուրույնությունը (ավտոկեֆալությունը) նվիրապետ. խնդիրներ արծարծելիս:

«Վրաստան» հասկացությունն այսօրվա ընդգրկմամբ՝ աղբյուրները հիշատակում են միացյալ թագավորության կազմավորման շրջանից (XI դ.): Քրիստոնեացման շրջանում (IV դ.) այն բաժանված էր երկու մասի՝ Կոլխիդա-Լազիկա (Արմ. Վրաստան) և Իբերիա-Վիրք-Քարթլի (Արլ. Վրաստան): Նոր հավատը Արմ. Վրաստան մուտք է գործել Բյուզանդիայից, Քարթլիում՝ Պաղեստին-Ասորիք-Հայք ճանապարհով:

Համավրաց. ավանդությունը երկրի դարձը կապում է *Հռիփսիմյանց կույսերի* հետ առաքելության եկած *Նունեի* (Նինո) քարոզչության հետ, որն ի նորո է դարձի բերել Վիրքը: VII–VIII դդ-ից հետո մշակված ու խմբագրված նրա «Վարքի» առկա խմբագրություններում և «Վրաց դարձը» երկում Նունեի քարոզչության տարածքն ընդգրկել է Կուր գետից հյուսիս՝ մինչև Կովկասյան նախալեռներ ու Բոդբե, մինչդեռ Հվ. Քարթլիի դարձը կապված է Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Արլ. Վրաստանի այդ երկու հատվածների (Վիրք) վարչամշակութ. միասնականացումն առաջ է բերել Գրիգոր Լուսավորչի և Նունեի պաշտամունքների միահյուսում, իսկ Հայ եկեղեցուց Վ. ե-ու բաժանումից (VII դ.) հետո ազգայնացող Վ. ե. հետզհետե ազգայնացրել-ամբողջացրել է նաև դարձի բերողի՝ առաջավորասիական-հայկ. դիցարանին բնորոշ անուն կրող, «Արմազի դուստր» Նանե-Նունե-Նինոյի պաշտամունքը:

Հայկ., վրաց. աղբյուրները (Մովսես Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Առաքել Սափարացի, Ջուանշեր և ուր.) վկայում են Վիրքում և Այսրկովկասի մյուս շրջաններում Գրիգոր Լուսավորչի ուղարկած քարոզիչների կողմից նոր հավատի տարածման մասին: Հայոց հայրապետը նաև իր թոռ *Գրիգորիսին* ձեռնադրել է Վրաց և Աղվանից եպիսկոպոսապետ: Մինչև հայ-վրաց. եկեղեց. բաժանումը Վ. ե. գործել է՝ ընդունելով Հայ եկեղեցու ավագությունը՝ իբրև առաջինը հավասարների մեջ:

Վրաց-հայկ. աղբյուրները Վիրքի անդրանիկ քրիստոնյա թագավոր են ճանաչում Միհրանին, որի օրոք՝ 355–356-ին (ըստ ակադ. Կ. Կեկելիձեի հաշվարկման), տեղի է ունեցել Վիրքի պաշտոն. դարձը (այլ տարբերակով՝ 337-ին): Վիրքի դարձը պատմող աղբյուրներից հնագույնը (որից էլ օգտվել են հայ և վրաց հեղինակները) Պաղեստինյան Կեսարիայի մետրոպոլիտ (367–395) Գելասիոսի հաղորդումն է:

Արմ. Վրաստանի քրիստոնեացումն այլ ընթացք է ունեցել. նոր վարդապետությունը նախ ընդունվել է մերձափնյա հուն. բնակավայրերում, ապա աստիճանաբար թափանցել վրաց միջավայր (ըստ *Ագաթանգեղոսի* Պատմության արաբ. և հուն. խմբագրությունների՝ Գրիգոր Լուսավորիչը քարոզիչներ և քահանաներ է ուղարկել նաև Լազերի և Աբխազների երկիր, Արածանիում մկրտել նրանց թագավորներին): Պրոկոպիոս Կեսարացու (VI դ.) տեղեկությամբ՝ լազերը, ափշիլ-աբխազները և Կողքիսի մյուս էթնիկ միավորները վաղուց արդեն քրիստոնյաներ էին: Սակայն հայտնի է, որ լազերի Ծաթե թագավորը 520–522-ին է Կ. Պոլսում ընդունել քրիստոնեություն, իսկ Հուստինիանոս I-ի օրոք (527–565) դեռ կային դարձի եկող համայնքներ: Մինչև VIII–IX դդ. ներառյալ արևմտավրաց. եկեղեցու արարողության լեզուն հունարենն էր, նկատելի էր Կեսարիայի աթոռի ազդեցությունը:

Մինչև Քարթլիի թագավոր Վախթանգ Գորգասալի (V դ. վերջին քառորդ) ձեռնարկած վարչանվիրապետ. բարեփոխումները՝ Վիրքը ներկայացրել է եկեղեց. մեկ ամբողջություն՝ եպիսկոպոսապետի գլխավորությամբ (մյուս եպիսկոպոսները թագավորի, բդեշխի կամ իշխանական տան դրան եպիսկոպոսներ էին): Վախթանգ Գորգասալը 487-ին հաստատել է կաթողիկոս. ինստիտուտ և երկիրը բաժանել 13 թեմի (այդ շրջանից է Վրաց եպիսկոպոսապետը կոչվել կաթողիկոս, ավելի ուշ՝ կաթողիկոս-պատրիարք): Հաջորդ տասնամյակներում թեմերի տրոհումը շարունակվել է. 506-ի Դվինի եկեղեց. ժողովին մասնակցող վրաց եպիսկոպոսների թիվը հասել է 22-ի (բացի կաթողիկոսից ու դրան եպիսկոպոսից): Նոր հաստատված թեմերից էին Հայաստանին սահմանակից Ցուրտավի, Կումուրդոյի և Կածարեթի եպիսկոպոսությունները: VII դ. եպիսկոպոս. աթոռների թիվը հասել է 35-ի: Հայոց օրինակով Վիրքում նույնպես կաթողիկոսությունը ժառանգական էր, և 523-ից

(թագավորության վերացումից հետո) ժառանգման իրավունքը վիճարկել են երկու՝ պարսկամետ և բյուզանդամետ ընտանիքներ:

VI դ. վերջից բյուզ. Մորիկ, ապա Հերակլ կայսրերի արլ. քաղաքականության թելադրանքով Վիրքում գերիշխել է քաղ. և դավան-մշակութ. կողմնորոշումը դեպի Բյուզանդիա: Նորընծա Կյուրիոն կաթողիկոսը որդեգրել է արևմտամետ (բյուզ.) կողմնորոշում, ըմբոստացել է և 608-ին խզել Վ. ե-ու ավանդական մշակութ., դավան. և նվիրապետ. կապը Հայ եկեղեցու և ընդունել *քաղկեդոնականություն*:

IV–VI դդ. Հայոց և Վրաց եկեղեց-նվիրապետ. կապը և դավան. միասնությունը ծնել ու սնել են գրի ու դպրության (*Կորյունի* վկայությամբ՝ *Մեսրոպ Մաշտոցն* ու նրա օգնական վրացի Ջաղան են վրաց. գրերի հեղինակները), մատենագրության, ծեսերի, տոների, ճարտ. պաշտամունք. կառույցների, մշակութ. ու հոգևոր կերտվածքի բազում ընդհանրություններ: Հայերենից և հայերենի միջնորդավորությամբ են վրաց մշակույթին փոխանցվել մատենագր. ոչ քիչ թվով արժեքներ, որոնց գոյությունն իրեն զգալ է տվել հայ-վրաց. եկեղեց. բաժանումից հետո երկար ժամանակ: Ճանաչվել են ընդհանուր սրբեր, շարժական տոներ ու տոմար, միասնական պահքեր, անշարժ վեմ-սեղան, ժամասացության կարգ և երուսաղեմյան խմբագրության կանոններ են: Պակաս խոսուն չեն վրաց եպիսկոպոսապետներին Հայաստանում օծելու, Ներսես Ա Մեծի սարկավագ Հոբ Հային վրաց եպիսկոպոս ձեռնադրելու, Ցուրտավի թեմակալ եպիսկոպոսներից ոմանց՝ հայ, ոմանց վրացի լինելու փաստերը են:

Հայ-վրաց. եկեղեց. բաժանումից հետո Վ. ե. մինչև XI դ. ճանաչել է Անտիոքի պատրիարքության գերակայությունը (պատրիարքի անվան հիշատակություն, Վրաց կաթողիկոսների օծում, հարկերի վճարում), սակայն արաբ. տիրապետության շրջանում (VII–IX դդ.) հաղորդակցությունը գերազանցապես անվանական էր:

Մինչև Աբխազ. (արևմտավրաց.) կաթողիկոսության կազմավորումը (X դ.) Փազիսում (Փոթի) է նստել Լազիկայի հույն մետրոպոլիտը, իսկ Աբազգական (Աբխազ.) ինքնակա արքեպիսկոպոսության նստավայրն է եղել Սուխումը (Սեբաստուպոլիս-Ցխում-Սոտերիոպոլիս): Կաթողիկոսության ստեղծումից հետո մետրոպոլիտությանը փոխարինել է Ճղոնդիդի եպիսկոպոս. աթոռը, իսկ արքեպիսկոպոսությանը՝ Բիճվինթայի կաթողիկոսությունը՝ երկուսն էլ նվիրապետությամբ նախապես Կ. Պոլսի աթոռին կապված: Միացյալ Վրաստանում Մցխեթի կաթողիկոսությունը պահպանել է իր նախամեծարությունը:

Արևելաքրիստ. ավանդույթի հետ է կապված վրաց վանականության և անապատականության սկզբնավորումը: Վրաց հոգևոր կյանքի այդ ոլորտը կապված է VI դ. «երեքտասան ասորի հայրերի»՝ քրիստոնյա Արևելքի վանական կենտրոններից (մասնավորապես՝ Անտիոքի ու նրա շրջակայքի անապատներից) հալածվող միաբանների փախուստի և Քարթլիում ապաստանելու հետ: Ենթադրվում է, որ «ասորի» կոչվող հայրերը Արևելքի անապատներում հաստատված վրացի ճգնավորներ էին, քանի որ Վիրքում բնակչության հետ շփվելու լեզվական դժվարություն չեն ունեցել, իսկ նրանցից Դավիթ Գարեջացին, ըստ վարքի տեղեկության, իմացել է նաև հայերեն:

Իբրև արևելաքրիստ. ընտանիքի անդամ Վրաստանը Ասորիքում և Պաղեստինում ունեցել է ազգ. վանքեր ու մենաստաններ: Հետագայում վրաց. միաբանություններ են հաստատվել տարբեր վայրերում՝ կրկին Անտիոք-Սև լեռ, Աթոս (Հունաստան), Ռոմանա (Կ. Պոլսի մոտ), Պետրիծոն (Ֆիլիպուպոլսի մոտ) են:

IX դ-ից սկսած նշանավոր վանական-գրչության կենտրոններ են հաստատվել Վ. ե-ուն հարած Տայքի ու Կղարջքի վերազարթոնք ապրող վանքերում: Այդ վանական միությունները եղել են գիտության ու մշակույթի կենտրոններ, հաղորդակցվել Արևմուտքի և Արևելքի քրիստ. եկեղեցիներում ընթացող գրական-մշակութ. աշխատանքների հետ, պայքարել աղանդների ու հերձվածների դեմ: Վրաց ազգ. մատենագրության բարձրարժեք հուշարձաններ (վարքեր, մեկնություններ, ն[illegible]ղներ, շարականներ են) ստեղծվելուց բ[illegible] մեծ վերելք է ապրել թարգման. գործունեությունը:

Վ. ե-ու գումարած ազգ-եկեղեց. ժողովներից նշանավոր էր 1103-ին Ռուիս-Ուրբնիսիում Դավիթ Շինարար թագավորի պահանջով հրավիրված ժողովը, որը կոչված էր սաստելու բարձրատոհմիկ ազնվականության ներկայացուցիչների՝ եկեղեց. աթոռներին տիրանալու նկրտումները, կարգավորելու ընտրության արժանավորության, ձեռնադրության տարիքի, անկաշառության և այլ խնդիրներ: Ժողովում քննարկվել է նաև հայերի հետ ունենալիք հարաբերության հարցը. որոշվել է Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանությունը որակել իբրև հերձված և կրկին մկրտություն պահանջել հայադավանությունից քաղկեդոնականության անցածներին (այդ որոշման դեմ է ուղղված *Մխիթար Գոշի* «Ցաղագս վրաց» ջատագովական թուղթը): Վրաց Թամար թագուհու և Հայոց Զաքարյան իշխան. տան ռազմաքաղ. դաշինքի թելադրանքով, ինչպես նաև հայ-վրաց. միացյալ բանակում ծիսական հարցերը հարթելու նպատակով Զաքարե Բ Մեծը նախաձեռնել է Լոռեի 1205-ի և Անիի 1207-ի ժողովները (տես *Անիի եկեղեցական ժողով 1207*), որտեղ փորձ է արվել հայ զինվորների համար ևս թույլատրել գործածել (ինչպես վրացիների մոտ) Պատարագի շարժական սեղան: *Արևելյան վարդապետները* Մխիթար Գոշի գլխավորությամբ մերժել են Հայ եկեղեցու կանոններին հակասող այդ ծիսական նորամուծությունը:

Վարչաքաղ. հանգամանքների թելադրանքով XI–XIV դդ. ընդարձակվել են Վ. ե-ու ազդեցության շրջանակները. քաղկեդոն. եպիսկոպոսություններ են հաստատվել Վաղարշակերտում (Ջանգլի), Անիում, Կարսում, հունադավան միաբանություններ ձևավորվել *Քոբայրավանքում, Ախթալայի Ս. Աստվածածին վանքում, Հնեվանքում* են: Միաժամանակ վրաց հոգևորականությունը քարոզչ. գործունեություն է ծավալել օս-ալանների, լեզգիների, ավարների և հարևան հյուսիս-կովկասյան այլ էթնիկ կազմավորումների շրջանում:

Վրաց պետականության տևական պահպանումը եկեղեցուն ազատ է պահել ոչ հոգևոր խնդիրների ծանրաբեռնումից, ուստի հոգևորականության ջանքերը կենտրոնացվել են կրոն., գրական-մշակութ. ոլորտներում: Վ. ե-ու ներսում տեղական աղանդներ գրեթե չեն ձևավորվել: Սակայն XVI–XVII դդ-ից սկսած Վրաստանը ենթարկվել է պարսկ. և օսմ. նվաճումների, կրել տարածքային մեծ կորուստներ, բնակչությունը ենթարկվել է բռնագաղթերի: Այդ ամենն ուղեկցվել է բնակչության բավական հոծ զանգվածների կրոն. օտարմամբ (լազեր, աճարներ, մեսխեր, ինգիլոներ), մասամբ՝ էթնիկ. այլ գիտակցության արմատավորմամբ: Վ. ե. չի կարողացել բավարար չափով ընդդիմանալ դրսեկ կաթոլիկ վարդապետության քարոզչությանը, ուստի ունեցել է համայնքային կորուստներ: XVII–XVIII դդ. սահմանագլխին Ս.-Ս. Օրբելիանին և որոշ այլ բանագնացներ փորձել են կաթոլիկության հանդեպ ցուցաբերվող հանդուրժողականությունը ծառայեցնել Արևմուտքի հետ քաղ. մերձեցումներին, սակայն շոշափելի արդյունքների չեն հասել: Նույնը վերաբերում է Անտոն Ա կաթողիկոսի դիվանագիտ-մշակութ. գործունեությանը:

1801-ին Վրաց թագավորությունը վերացվել է, և երկիրը միացվել ռուս. կայսրությանը, իսկ 1811-ին Մցխեթի դարավոր ինքնակա կաթողիկոսությունը վերակազմվել է էքզարքության: 1814-ին վերացվել է նաև Արմ. Վրաստանի կաթողիկոսությունը: Շուրջ հարյուր տարի անց, 1917-ի Փետր. հեղափոխությունից հետո Վրաստանը վերականգնել է Մցխեթի իր կաթողիկոսությունը, որի գլուխը կրել ու կրում է «Համայն վրաց կաթողիկոս-պատրիարք» տիտղոսը:

Խորհրդ. իշխանության տարիներին (1921–1991) Վ. ե. պահպանել է իր ինքնակա և պետությունից անկախ գոյությունը: 1962-ին դարձել է Եկեղեցիների համաշխ. խորհրդի անդամ (1997-ից դադարեցրել է անդամակցությունը): Ունեցել է հոգևոր սպասավորների և սրբարանների կորուստներ, սակայն նրա գրական-մշակութ., հոգևոր և նյութ. արժեքներն անվանի վրացագետների (Ի. Ջավախիշվիլի, Կ. Կեկելիձե, Ե. Թաղայշվիլի, Ս. Կակաբաձե, Գ. Զուբինաշվիլի, Շ. Ամիրանաշվիլի, Ի. Աբուլաձե և այլք) նվիրական ու համարձակ գործունեության շնորհիվ մեծ կորուստներ չեն ունեցել, երկրից դուրս տարված ազգ. շատ գանձեր անկորուստ հայրենիք են վերադարձվել:

XX դ. վերջին տասնամյակներին վրացագիտության նոր սերնդի որոշ ներկայացուցիչներ վերակենդանացրել և գործնական նպատակների են ծառայեցրել հարյուր տարի առաջ մարտնչող-սիրողական միջավայրում հորինված այն տեսությունը, թե Քարթլիի ու Կախեթի վրացախոս հայության զանգվածներ հայադավանությունն անցած էթնիկ վրացիներ են: Պետ. մարմինների և ակադեմիական շրջանակների հովանավորությամբ Վրաստանի ԳԱ պատմության և ազգագրության ինստ-ում ազգությունը և ազգանունը «վերականգնող» գրասենյակ է ստեղծվել՝ հազարավոր հայորդիների վրացազգի հայտարարելով: Միաժամանակ, Թբիլիսիում կառուցված մի քանի հայկ. եկեղեցիներ (Բեթղեհեմ, Ս. Ստեփանոս, Ս. Կարապետ) «ուսումնասիրվել» ու վերականգնու-

ՎՐԱՑ

մից հետո օծվել են իրբև վրաց. աղոթարաններ:

Վ. ե., բացի իր առտնին հոգևոր կոչումից, ի թիվս այլ փաստակների և ծառայությունների, բախտորոշ ավանդ ունի վրաց ժողովրդի էթնո-մշակութ. դիմագիծը կերտելու գործում: Նրա պատերից ներս մշակվել է վրաց գրական լեզուն, որը հավասարապես ընկալելի և ճանաչելի է դարձել ցեղակից բոլոր էթնիկ միավորներին (քարթեր, եգրիսացիներ, սվաններ, լազեր)՝ այդ լեզվով ստեղծելով ու պահպանելով վրաց ինքնուրույն և թարգման. հարուստ մատենագրություն, որի շատ էջեր ներկայացնում են ընդհանուր քաղաքակրթ. արժեք:

Գրկ. Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ակինյան Ն., Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վնն., 1910: Նույնի, Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան և Վրաստան, Վնն., 1949: Ամատունի Կ., Հայ կաթողիկոսական աթոռին ինքնավարութիւնը, «Բազմավեպ», 1968, էջ 173–210: Մուրադյան Պ., Armeno-Georgica, հ. 1, 3, 5, Ե., 1977–96: Марр Н., История Грузии (культурно-исторический набросок), СПБ, 1906; Նույնի, Очерк истории Грузинской церкви, СПБ, 1907; Նույնի, Исторический очерк грузинской церкви с древнейших времен, "Церковные Ведомости", 1907, № 3, с. 107–144; Джавахов И., История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века, "Известия" АН, 1908, VII серия, № 5–6; Меликсет-Бек Л., К вопросу о настоящем имени просветительницы Грузии, Тифлис, 1914; Bernadette Martin-Hisard, Christianisme et Eglise dans le monde géorgien, "Histoire du christianisme", 4, Desclée, 1993, p. 549–603. Հին վրացական վարքագրական գրականության հուշարձաններ, գիրք 1, Թ., 1963 (վրաց.): Արսեն Սափարացի, Վասն բաժանման Վրաց ի Հայոց, հրտ. Զ. Ալեքսիձեի, Թ., 1980 (վրաց.): Կեկելիձե Կ., Դրվագներ վրաց հին գրականության պատմությունից, հ. 1–14, Թ., 1956–86 (վրաց.): Ջավախիշվիլի Ի., Վրաց ժողովրդի պատմություն, հ. 1–3, Թ., 1979–82 (վրաց.):

Պարույր Մուրադյան

ՎՐԹԱՆԵՍ Ա ՊԱՐԹԵՎ, սուրբ Վրթանես (262, Կեսարիա – 341, Վաղարշապատ, ամփոփվել է Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառի Թորդան ավանում), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 333-ից, հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* ավագ որդին: Հաջորդել է կրտսեր եղբորը՝ *Արիստակես Ա Պարթևին*: Մինչև հոգևորական ձեռնադրվելը եղել է զինվորական: Կեսարիայից Վաղարշապատ է եկել Հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ի հրավերով և մինչև 324-ը մնացել արքունիքում: 324-ին դարձել է Գրիգոր Ա Լուսավորչի օգնականը եկեղեց. հարցերում: Աթոռակալման սկզբում հեթանոսները փորձել են սպանել Վ. Ա Պ-ին, բայց, ըստ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի, նրանց ձեռքերը կապվել են: Մասնակցել է պետ. գործերին, աջակցել Հայոց թագավոր Խոսրով Բ Կոտակին: Վերջինիս և Վ. Ա Պ-ի հրահանգով Աղբիանոս եպիսկոպոսը ուղարկվել է հաշտեցնելու իրար դեմ պայքարող Մանավազյան, Բզնունյաց և Որդունի նախարար. տներին, որոնք հետագայում թագավորի հրամանով բնաջնջվել են, իսկ նրանց տիրույթները հանձնվել կաթողիկոսի իշխանությանը: Այնուհետև, Հայաստանում ստեղծված ծանր պայմաններում (նախարարների միջև ընթացող պատերազմները, Սանատրուկ Արշակունու՝ Փայտակարանում իրեն թագավոր հռչակելը, Աղձնիքի Բակուր բդեշխի անկախանալը են) Վ. Ա Պ. «Թուղթ» է հղել հռոմ. կայսր Կոստանդին I-ին՝ խնդրելով ռազմ. օգնություն: Ճուտով Հայաստան է եկել Անտիոքոս զորավարը և երկրում կարգավորել իրադրությունը: Պարսիկների դեմ մարտում Վաչե սպարապետի զոհվելուց հետո Վ. Ա Պ. ամեն տարի նշել է նրա հիշատակը (Վաչեանց տոն, ներկայումս չի նշվում): Պայքարել է հեթանոսության մնացուկների դեմ: Խոսրով Բ Կոտակի մահից (338) հետո Վ. Ա Պ. երկրի իշխանությունն առժամանակ հանձնել է Արշավիր Կամսարականին, իսկ ինքը թագաժառանգ Տիրանի հետ ուղևորվել Կ. Պոլիս և նրան հռչակել Հայոց թագավոր: Վ. Ա Պ-ի երկվորյակ որդիներից *Գրիգորիսը* կարգվել է Վրաց և Աղվանից կողմերի եպիսկոպոս:

Հայ եկեղեցին ս. Վ. Ա Պ-ի հիշատակը տոնում է Գրիգոր Ա Լուսավորչի «սրբոց որդւոց և թոռանց» հետ Սուրբ Ծննդի 3-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը կամ Վարդավառի 2-րդ կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը: «Մանկունք» շարականում նրան են նվիրված հետևյալ տողերը. «Բանաւոր հօտին Քրիստոսի ընտրեալ հովիւ քաջ, Ի հօրէն Լուսոյ բղխեալ շառաւիղ բարի...»:

Կաթողիկոս. գահին Վ. Ա Պ-ին հաջորդել է *Հուսիկ Ա Պարթևը*:

Գրկ. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

Հակոբ Հարությունյան

ՎՐԹԱՆԵՍ ՔԵՐԹՈՂ, Քչկանորդի (VI դ. կես – VII դ. սկիզբ), մատենագիր, դավանաբան: Ըստ X դ. պատմիչ Ուխտանեսի, սովորել է *Դվինի կաթողիկոսարանի* դպրատանը: Վ. Ք. Գրիգոր անունով մի վարդապետի հետ մասնակցել է Կ. Պոլսում 589-ին գումարված եկեղեց. ժողովին՝ որպես *Մովսես Բ Եղիվարդեցի* կաթողիկոսի նվիրակ: Վերջինիս մահից հետո՝ 604-ին, ընտրվել է կաթողիկոս. տեղապահ մինչև *Աբրահամ Ա Աղբաթանեցու* ընտրությունը: Եղել է ժամանակի ուսյալ և գիտուն աստվածաբաններից, ընտիր ոճով գրելու համար նրան տրվել է Քերթող մակդիրը: Վ. Ք-ի տեղապահության օրոք սկիզբ են առել հայ-վրաց. եկեղեց. վեճերը՝ կապված *քաղկեդոնականություն* ընդունելու Վրաց եկեղեցու դիրքորոշման հետ: Մեծ է եղել նրա դերը «*Գիրք թղթոց*»-ի կազմման գործում, որտեղ, ինչպես նաև Ուխտանեսի «Հայոց պատմության» մեջ, պահպանվել են նրա անվամբ մեզ հասած բազմաթիվ թղթեր, շրջաբերականներ, դավանաբան. գրություններ, նամակներ՝ ուղղված հայ և վրացի հոգևորականներին: Դրանց զգալի մասը Վ. Ք-ի և Գուգարքի Ցուրտավ քաղաքի եպիսկոպոս Մովսեսի թղթակցություններն են՝ *Քաղկեդոնի ժողովի*, *նեստորականության* դեմ և երկաբնակության խնդիրների շուրջ: Որպես Ս. Հռիփսիմե տաճարի կառուցման ժամանակակից և ականատես՝ գրել է նրա համառոտ պատմությունը: Գլխ. գործը «Յաղագս պատկերամարտից» (ձեռագրերում հանդիպում են նաև «Ընդդեմ ընդդիմամարտից», «Յաղագս ընդդիմամարտաց» խորագրերը) գրվածքն է, որն ուղղված է *պատկերամարտության* դեմ: Թուղթը մեծ արժեք է ներկայացնում և՛ ընդհանրական եկեղեցու, և՛ հայ պատկերամարտության պատմության համար: Ուսումնասիրողները (Ն. Ակինյան, Մ. Աբեղյան, Ս. Տեր-Ներսեսյան) հաստատել են, որ այն պատկերամարտության դեմ առաջին գրվածքն է ընդհանուր եկեղեց. գրականության մեջ, որ հասել է մեզ: Վ. Ք. արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում հայ արվեստի (նկարչության, որմնանկարչության, քանդակագործության ևնի) վերաբերյալ, խոսում եկեղեցիներում իր տեսած պատկերների, մասնավորապես՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի, Գայանեի և Հռիփսիմեի, Ստեփանոս Նախավկայի նկարների ու որմնանկարների մասին, նկարագրում ավետարանական թեմաներով, հատկապես՝ Քրիստոսի փրկչական տնօրինություններին նվիրված նկարները (ծնունդ, մկրտություն, չարչարանքներ, խաչելություն, թաղում, հարություն, համբարձում): Հեղինակի վկայությամբ, եկեղեցիներում եղել են նաև Ավետարանի ոսկե և արծաթե նկարազարդ տուփեր, փղոսկրե և կարմիր մորթուց պատրաստված կազմեր, հեթանոս. տաճարներն էլ ունեցել են մեծ թվով նկարներ և քանդակներ: Գրելով «կուռքերի մեհյաններում» Անահիտի, Աստղիկի, Աֆրոդիտեի նկարների ու քանդակների մասին՝ «իրենց պղծություններով, արբեցություններով և անառակություններով», Վ. Ք. համեմատել է քրիստ. և հեթանոս. արվեստը, տվել դրանց նշանակության, գործածման, ընկալման և մեկնաբանման տարբերությունները: Ըստ հեղինակի, քրիստ. «պատկերները աստվածության պատվի և երկրպագության փառքի սպասավորության համար են», քանզի քրիստոնյաները ոչ թե նյութն են պաշտում, այլ պատկերված սրբերին են փառավորում և նրանցից բարեխոսություն խնդրում: Երբ երկրպագում կամ համբուրում են Ավետարանը, ոչ թե փղի ոսկորներին կամ կաշվին են երկրպագություն մատուցում, «այլ Փրկչի խոսքին, որ գրված է մագաղաթի վրա»: Պատկերային համեմատություններով և սուրբգրային վկայություններով Վ. Ք. հիմնավորել է պատկերահարգությունը և հանդել այն եզրակացության, որ պատկերների պաշտամունքը շեղում չէ Սուրբ Գրքից:

Գրվածքն արժեքավոր է նաև նրանով, որ բովանդակում է «դեղերի» (ներկերի) բաղադրությունը՝ պատկերացում տալով, թե դեռևս վաղ շրջանում ինչից են պատրաստել այն ներկերը, որոնցով ստեղծված գործերը մինչև հիմա պահել են իրենց պայծառությունը:

Երկ. Զարբհանալյան Գ., Յաղագս բարեխօսութեան Սրբոց..., Վնտ., 1852, «Յաւելուած»:

Գրկ. Ակինյան Ն., Վրթանես վրդ. Քերթող եւ իւր երկասիրութիւնք, ՀԱ, 1910: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Դուրյան Ե., Ուսումնասիրութիւնք և քննադատութիւնք, Երուսաղեմ, 1935, էջ 299–308: Մելքոնյան Ե., Վրթանես Քերթողը և պատկերամարտությունը, «Էջմիածին», 1970, № 6–7: Տեր-Ներսեսյան Ս., 7-րդ դարի մի երկ նվիրված պատկերների պաշտպանությանը տես հեղինակի «Հայ արվեստը միջնադարում», Ե., 1975: Քյոսեյան Հ., Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 114–132:

Տ

ՏԱԹԵՎԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ, Սյունյաց բարձր տիպի դպրոց, Սյունյաց վարդապետարան, միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ուսումնագիտական հաստատություն *Տաթևի վանքում*: Որպես համալսարան հիշատակվում է 1390-ից: Գործել է մինչև 1435-ը: *Գլաձորի համալսարանի* փակվելու պատճառով *Հովհան Որոտնեցին* տեղափոխվել է *Որոտնավանք*, հիմնել դպրոց, ապա հաստատվել Տաթևի վանքում և, վերակառուցելով Տաթևի կրթարան-վարդապետարանը, հիմք դրել նոր, բարձր տիպի դպրոցի՝ համալսարանի: Այնտեղ են հավաքվել ժամանակի գիտուն ու բանիմաց շատ վարդապետներ, մոտ 500 կրոնավոր, փիլիսոփաներ, աստվածաբաններ, երաժիշտներ, գրողներ, նկարիչներ են: Ավելի ուշ՝ միաբանների թիվը հասել է 1000-ի: Տ. հ. հովանավորել են Օրբելյան իշխանական տունը և *Սյունյաց մետրոպոլիտությունը*: Ունեցել է երեք լսարան (ուսումնարան)՝ ուսումնարան սուրբ, ներքին և արտաքին գրոց, գրչության արվեստի, երաժշտության: Առաջինում ուսումնասիրվել են Ս. Գիրք, աստվածաբանություն, փիլ., ճարտասանություն, քերականություն, պոետիկա, մանկավարժություն, ինչպես նաև մայրենի լեզու, գրականություն, պատմություն են, երկրորդում՝ գրչության արվեստ, գեղագրություն, գրքերի գեղ. ձևավորում, մանրանկարչություն, իսկ երաժշտության լսարանում՝ երգ և երաժշտություն, երաժշտության տեսություն: Հովհան Որոտնեցին մահից առաջ իրեն փոխարինող և հայոց րաբունապետ է կարգել (1386) իր աշակերտ *Գրիգոր Տաթևացուն*: Նրա րաբունապետության շրջանում Տ. հ. ծաղկման շրջան է ապրել և դարձել գիտության, մշակույթի, արվեստի, հոգևոր կյանքի համահայկ. կենտրոն, Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանության և ավանդության պաշտպանության ամրոց: Տ. հ-ի գիտնական վարդապետները Գրիգոր Տաթևացու գլխավորությամբ անհաշտ պայքար են մղել Հայաստան ներթափանցած կաթոլիկ քարոզիչների՝ միարարների (տես *Ունիթորություն*) դեմ:

Գրիգոր Տաթևացին կատարելագործել է համալսարանի ծրագիրը. կազմել դասագրքեր («Գիրք հարցմանց», «Գիրք քարոզութեան...», «Ոսկեփորիկ»), որոնք եղել են նաև քարոզության արվեստի (տես *Քարոզ*), *աստվածաբանության* և Հայ եկեղեցու դավանության լավագույն ձեռնարկներ: Գրիգոր Տաթև[illegible] գոր- ծունեությունը նպաստել է գրչությ[illegible] վե- տի զարգացմանը: Նա վարել է գրչու[illegible] տե- սական դասընթաց և անցկացրել գո[illegible] ական պարապմունքներ: Պատրաստել է մոտ 60 գրիչ: Համալսարանում որպես դասագիրք օգտագործվել են Հին և Նոր կտակարանները, *եկեղեցու հայրերի*, ինչպես նաև Արիստոտելի, *Փիլոն Ալեքսանդրացու*, Պորփյուրի և այլոց աստվածաբան., փիլ. աշխատությունների մեկնությունները, *լուծմունքները* և թարգմանությունները: Լայնորեն օգտագործելով հայերեն և հունարեն գրականությունը՝ մշակվել և զարգացվել են մի շարք գիտություններ ու արվեստներ: Տ. հ. ու-

1

2

Վարագավանք. 1. Վարագավանքի (X–XVII դդ.) այժմյան տեսքն արմ-ից: 2. Վանքի գավթի (1648) որմնանկարները: 3. ***Վարդան Այգեկցի.*** *«Վարդան Այգեկցի», մանրանկար XVII դ. ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 7006): 4.* ***Վարդան Բաղիշեցի.*** *«Հարություն», մանրանկար 1571-ին Բաղեշում Վարդան Բաղիշեցու պատկերազարդած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 4845):*

3

4

1

Վարդանանք. 1. Գ. Խանջյան. «Վարդանանք» գոբելենի նախապատկերը, թուղթ, կավճաններկ (1981, նկարչի ընտանիքի սեփականություն, Երևան): 2. «Ավարայրի ճակատամարտը», մանրանկար 1482-ին Ականց անապատում Կարապետ Բերկրեցու ծաղկած Շարակնոցից (Մատենադարան, ձեռ. № 1620): 3. «Վարդան Մամիկոնյան», մանրանկար 1569-ին Բաղեշում Վարդան Բաղիշեցու ծաղկած Ժողովածուից (Մատենադարան, ձեռ. № 1920):

2

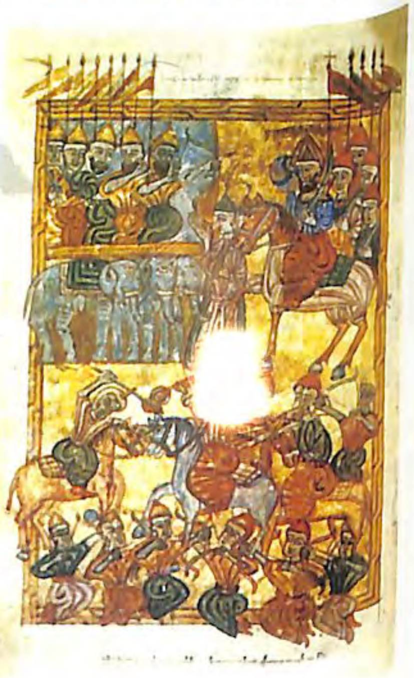

3

1

2

1. **Վարդավառ.** «Այլակերպություն» («Պայծառակերպություն»), մանրանկար XIII դ. ընդօրինակված «Սմբատ Սպարապետի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7644): 2. **«Վեհափառի Ավետարան»** «Հուդայի մատնությունը», մանրանկար X–XI դդ. ընդօրինակված և պատկերազարդված «Վեհափառի Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 10780): 3. **Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի.** «Ննջումն Աստվածամոր», մանրանկար 1336-ին Սարգիս Պիծակի ընդօրինակած և ծաղկած «Արքունական Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 5786): 4. **Վրաստանի քեմի** առաջնորդանիստ Թբիլիսիի Ս. Գևորգ եկեղեցին:

3

4

1

4

5

2

3

1. **Տաթևի համալսարան.** «Ավետում», մանրանկար 1378 թ.. Տաթևի վանքում Գրիգոր Տաթևացու ծաղկած Ավետարանից (Մատենադարան, ձեռ. № 7482): **Տաթևի վանք.** 2. Տաթևի վանքի ընդհանուր տեսքը: 3. Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1087) և դարպասը: 4. Մարգարեների պատկերները վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի Ավագ խորանի որմնանկարում: 5. Վանքի Ս. Երրորդության հուշասյունը («Գավազան»):

1

2

1. **Տեղերի վանքը** (XIII դ.) հվ-արլ-ից: 2. **Տեսիլք.** «Եզեկիելի տեսիլքը», մանրանկար 1498-ին Առնաց գյուղում պատկերազարդված Ավետարանից, ծաղկող՝ Կարապետ Աղթամարցի (Մատենադարան, ձեռ. № 4955): **Տիգրան Հոնենցի եկեղեցի.** 3. Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին (1215) հվ-արմ-ից: 4. Եկեղեցու ներքին տեսքը:

3

4

1

3

Տյառնընդառաջ. 1. «Տյառնընդառաջ», մանրանկար «Մոգնու Ավետարան»-ից, ծաղկող՝ Հովհաննես Սանդղկավանեցի (Մատենադարան, ձեռ. № 7736): 2. «Տյառնընդառաջ», մանրանկար «Հեթում Բ թագավորի ճաշոց»-ից, ծաղկող՝ Թորոս Ռոսլին (Մատենադարան, ձեռ. № 979): 3. **«Տրապիզոնի Ավետարան».** «Ամենակալ Քրիստոս», մանրանկար «Տրապիզոնի Ավետարան»-ից (Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի մատենադարան, ձեռ. № 1400): 4. **Տրդատ.** Անիի Մայր տաճարի (989–1001, ճարտ.՝ Տրդատ) հվ. ճակատը (հատված):

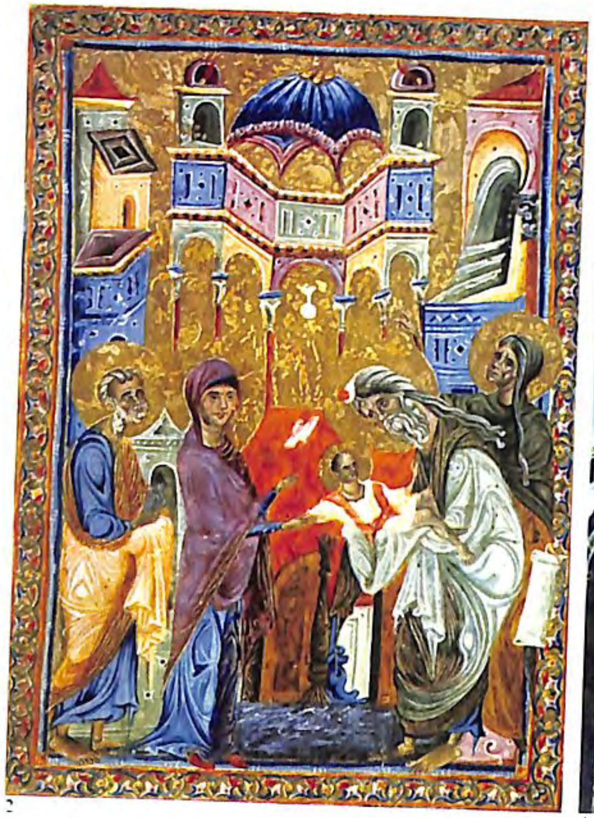
2

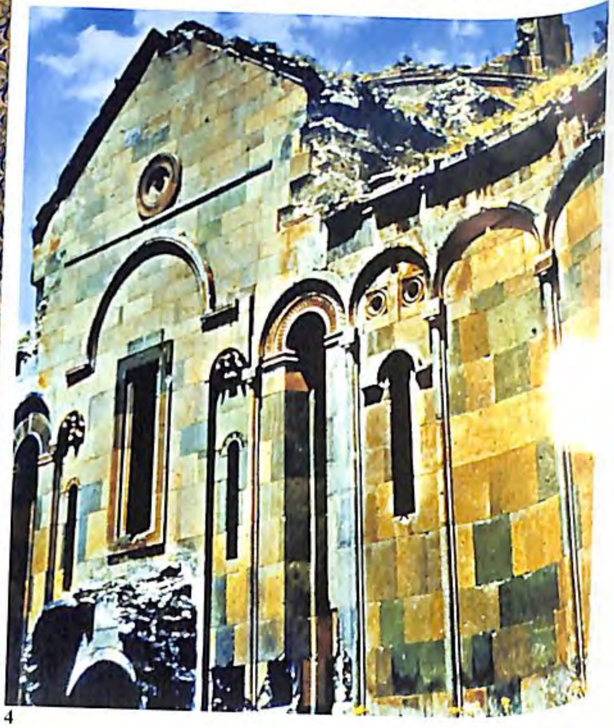
4

1

2

3

4

Տրդատ Գ Մեծ. 1. Տրդատ Գ Մեծի մկրտության հիշատակին Արածանիի ափին կանգնեցված հուշաքարը՝ «Տրդատի արձանը»: 2. «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատին», սրբապատկեր (XVIII դ., Սուչավա, այժմ Ա. և Մ. Մանուկյան գանձատուն, Էջմիածին): **Յաղաց քար վանք.** 3. Վանքի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (1041) հս-արմ-ից: 4. Վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցին (1041) հս-արմ-ից: 5. Ս. Կարապետ եկեղեցու հվ. չքամուտքը և արծվի հարթաքանդակը:

5

15.8.

1

2

3

*«**Ութ մանրանկարիչների Ավետարան**». 1. «Թագավորազնի որդին կենդանանում է», մանրանկար «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ից (Մատենադարան, ձեռ. № 7651): 2. «Դիվահարների և հարյուրապետի ծառայի բուժումը», մանրանկար «Ութ մանրանկարիչների Ավետարան»-ից: 3. **Ուկրաինայի քեմի** առաջնորդանիստ Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցին (1363–70): 4. **Ուշիի Ս. Սարգիս վանքը** (V–XVII դդ.) Հս-արմ-ից:*

4

նեցել է կանոնադրություն, ուսումնագիտ. ստիճանավորում: Սովորելու են եկել ոչ միայն Սյունիքից, այլև Եկեղյաց գավառից, Այրարատ նահանգից, Կիլիկյան Հայաստանից, Վասպուրականից, Տարոնից, Արցախից, Ուտիքից, Պարսկահայքից, Ղրիմից են: Մշտապես ունեցել է մեծ թվով ուսանողներ (150–300 և ավելի): Համալսարանի սաներից են Թովմա Մեծոփեցին, Առաքել Սյունեցին, Գրիգոր Արարատեցին, Սարգիս Սալնապատեցին, Բարսեղ Բաղիշեցին, Մատթեոս Ջուղայեցին, Հակոբ Անձղնապատեցին, Սիմեոն Եղվարդեցին, Մկրտիչ Նահապետենցը և ուր.: Ուսման տևողությունը եղել է 7–8 տարի (չհաշված քահանայական կրթության տարիները): Պատրաստել են վարդապետներ, քարոզիչներ, մանկավարժներ, գրչության արվեստի մասնագետներ, երաժիշտներ:

Տ. հ. ունեցել է հարուստ մատենադարան, որը գոյատևել է մինչև 1911–12-ը (մատենադարանի 140 ձեռագիր մատյաններ այժմ պահվում են Երևանի Մատենադարանում): Տ. հ. հռչակվել է նաև իր մանրանկարչության դպրոցով (տես *Մանրանկարչություն* հոդվածի Տաթևի մանրանկարչության դպրոց մասը): Գրիգոր Տաթևացու մահից հետո (1409) համալսարանի նախկին հռչակը խամրել է: Մինչև 1425-ը Տ. հ. ղեկավարել է Մխիթար բաբունապետը, ապա՝ Եզեկիել վարդապետը: 1435-ի Շահռուխի արշավանքի ընթացքում Տաթևի վանքն ավերվել է, իսկ միաբաններն ապաստանել են Գուգարքում:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.4, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալպոյաճյան Ա., Պատմութիւն հայ դպրոցի, հ. 1, Կահիրե, 1946: Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Ե., 1958: Գրիգորյան Գ., Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (13–15-րդ դդ.), Ե., 1981:

Արտաշես Մաթևոսյան

ՏԱԹԵՎԻ ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Տաթև գյուղից հվ-արլ., Որոտան գետի աջ ափին, Տաթև սարի ստորոտին: Կառուցվել է XVII դ. 2-րդ կեսին և XVIII դ. լրացվել որոշ շինություններով: Հիմնադրման առիթը նույն ձորում, դեպի հվ. գտնվող Հալիձորի *Սյունյաց Մեծ անապատի* (Հարանց անապատ) կործանումն էր 1658-ի երկրաշարժից, որից շատ չանցած *Հակոբ Դ Ջուղայեցին* որոշել է նոր մենաստան կառուցել և այնտեղ տեղափոխել նախկին անապատի միաբանությունը (այս պատճառով գրականության մեջ այս երկու անապատները հաճախ շփոթում են): Տ. Մ. ա-ի շինարարությունն սկսվել է 1660-ին, Ս. Աստվածածին եկեղեցին հիմնադրվել է 1663-ին: 1668-ին անապատն ուներ 70 միաբան, և սկսվել էր պարիսպների ու դրանց կից խցերի կառուցումը: Առանձին Г-աձև հատակագծով բնակելի սենյակների մասնաշենքը կառուցվել է 1682-ին: Եկեղեցուն կից մատուռդամբարանում թաղված է անապատի հիմնադիր, 1669-ին վախճանված վանահայր Աբիստակես վարդապետը: Տաթևի վանքի առաջնորդ Հովսափ Աղուերձեցին XVII դ. վերջին կա-

Տաթևի Մեծ անապատի (XVII դ.) ընդհանուր տեսքը

ռուցել է սեղանատանը հս-ից կից խցերը, Ներսես եպիսկոպոսը XIX դ. 1-ին կեսին՝ օժանդակ շինությունները, Ղուկաս վարդապետը 1711-ին՝ պարիսպների վերին մասը: Եկեղեցու արմ. ճակատին կից եռակամար գավիթ-սրահը կառուցվել է 1743-ին, Մելիք Եգանի միջոցներով: Համեմատաբար հարթ տեղանքը հնարավորություն է տվել համալիրն իրականացնել կանոնավոր հատակագծով. ողջ հորինվածքը կազմված է ուղղանկյուն պարիսպներով պարփակված հիմն. մասից և նրան հարակից սեղանաձև հատակագծով օժանդակ մասից: Ս. Աստվածածին եկեղեցին երկու զույգ մույթերով, երկթեք տանիքով եռանավ բազիլիկ է, որը տեղադրված է համալիրի հվ-արմ. մասում, առանձին կանգնած: Թաղածածկ, բուխարիով և որմնախորշով խցերը փոքր են, նախատեսված մեկ հոգու համար. լուսավորվում են ու մուտք ունեն բակի կողմից: Հվ. պարսպին կից խոշոր սեղանատունը ձգված թաղածածկ դահլիճ է՝ երկայնական պատերի տակ դրված քարե նստարաններով և քարե սեղաններով: Սեղանատունը բավական լուսավոր է, որովհետև

Տ. Մ. ա-ի կանոնադրությամբ՝ միաբանները ճաշելիս պետք է Սուրբ Գիրք կարդային: Այդ պատճառով սեղանատունը վերածվել է նաև ընթերցարանի:

Տ. Մ. ա-ի համալիրը բարձր պարիսպներով ամբողջովին անջատվում է արտաքին աշխարհից: Մեկուսացումն ավելի է շեշտվում պարսպապատերի խուլ լինելով՝ չկա ոչ մի բացվածք դեպի դուրս: Սա բխում է, առաջին հերթին, անապատների առանձնահատկությունից, որոնք ստեղծված են առանձնանալու, ճգնելու ու ապաշխարելու համար և հեռու են այն ամենից, ինչը կապում է աշխարհիկ կյանքին, նույնիսկ՝ բնությանը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Զաքարիա Ագուլեցի, Օրագրություն, Ե., 1938: Լալայան Ե., Սիսիան, ԱՀ, գիրք 3, Թ., 1898: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960: Հասրաթյան Մ., Տաթևի Մեծ անապատի ճարտարապետական անսամբլը, ԲԵՀ, 1969, № 1:

Մուրադ Հասրաթյան

ՏԱԹԵՎԻ ՎԱՆՔ, Ս. Եվստաթեոս առաքյալի ուխտ, ՀՀ Սյունիքի մարզի Տաթև գյուղի հարավում, Որոտան գետի վտակի անդնդախոր ձորի աջափնյա եզերքին: Ավանդության համաձայն՝ վանքը կոչվել է *Թադեոս* առաքյալի աշակերտ *Եվստաթեոսի* անունով: Ըստ *Ստեփանոս Օրբելյանի*, Տ.վ-ի առաջին եկեղեցին կառուցվել է IV դ., ունեցել անշուք տեսք, սակավաթիվ ճգնավոր միաբաններ: VIII դ. վերջին եղել է Սյունյաց եպիսկոպոսության աթոռանիստը: Այստեղ են բերվել Քրիստոսի խաչափայտի մասունքով արծաթե հսկա (մարդաչափ) «Բաբկենյան խաչը» (պատրաստել էր Բաբիկ իշխանի որդի Վասակը), Բյուզանդիայից՝ «Աստվածամուխ սուրբ Նշանը», ս. Հովհաննեսի, ս. *Ստեփանոս Նախավկայի*, տասնմեկ առաքյալների, ս. Գրիգոր Ա. Լուսավորչի, ս. Հռիփսիմեի մասունքները, Աստվածածնի մազերը:

Տ. վ-ի տարածքը IX դ. արդեն չի բավարարել Սյունյաց աթոռի պահանջները: 839-ին Դավիթ եպիսկոպոսը Սյունյաց Փիլիպե իշխանից գնել է վանքի շրջակայքի Արծիվ կոչված տարածքը: 844-ին նա նույն իշխանից նվեր է ընդունել Տաթև գ., որտեղ և հիմնադրել է հետագայում հռչակ ստացած վանքը: Կալվածքներ գնելու և նվիրատվությունների շնորհիվ վանքը դարձել է խոշոր ավատատեր: 844-ին Կովսական գավառի իշխան Հրահատը Տ.վ-ին է նվիրել Նորաշենիկ գ., 848-ին իշխան Փիլիպեն կառուցել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 881-ին վանահայր Սողոմոն եպիսկոպոսը գնել է Դարաստափ գ., վանքին վերադարձրել Խոտ գ. և ս. Նշանի համար ճարտար վարպետների ձեռքով պատրաստել թանկարժեք քարերով զարդարված ոսկե խաչ: Սյունյաց Աշոտ իշխանի պատվերով Հովհաննես եպիսկոպոսը ձեռնարկել է հայկ. ամենախոշոր եկեղեցիներից մեկի՝ Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի կառուցումը, ինչին օժանդակել են Սյունյաց իշխանները, հատկապես տիկին Շուշանը իր ամուսնու՝ գահերեց իշխան Աշոտի հետ: Տաճարի հիմքը դրվել է 895-ին, շինարարությունն ավարտվել 906-ին: Սրբատաշ բազալտից կառուցված տաճարի գմբեթը հենվում է երկու խոշոր մույթերի և արմ. ավանդատների անկյունների վրա: Մույթերը խորհրդանշում են Պողոս և Պետրոս առաքյալներին, որոնց մասունքները դրվել են մույթերի հիմքերում և անկյուններում: Տաճարի օծմանը ներկա են եղել Հայոց Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորը, Գագիկ Արծրունի իշխանը (հետագայում՝ Վասպուրականի Գագիկ Ա թագավոր), Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին*, Աղվանից Սիմոն Բ կաթողիկոսը, Սյունիքի ու Աղվանքի բոլոր իշխաններն ու եպիսկոպոսները: Օծման առթիվ ներկա գտնվողները Տ. վ-ին գյուղեր և կալվածքներ են նվիրել Բաղք, Ծղուկ, Հաբանդ, Գեղարքունիք, Արևիք գավառներում: Վանքին նվիրված մոտակա Ցուրաբերդ, Տամալեք և Բերդ գյուղերի բնակիչներն ըմբոստացել են այդ որոշման դեմ, չեն ենթարկվել, իսկ 915-ին ցուրաբերդցիները ապստամբել են, կողոպտել վանքը, միաբաններից ոմանց սպանել: Հովհաննես եպիսկոպոսը Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի կառուցումը նշանավորել է նրա հվ. մո[illegible] դիմաց Ս. Երրորդությանը նվիրված հ[illegible]ուն կանգնեցնելով (կոչվել է «Գավազ[illegible]որը շարնիրային սկզբունքով իրականաց[illegible]իմաքի շնորհիվ ճոճվել է: Տ. վ. պարսպապատվել է, թեք տեղանքը բարձր հենապատերի միջոցով հարթվել, կառուցվել են թաքստոցներ, նկուղներ, դեպի բակը բացվող խցեր, սեղանատուն, արհեստանոցներ, մթերանոցներ, գրատուն, տաճարի առջև՝ գավիթ (որպես ագոթատեղի) և Սյունյաց իշխանների տապանատուն: IX դ. Տ. վ. Հայաստանի ամենախոշոր ու նշանավոր վանքն էր. ունեցել է շուրջ 500 միաբան, վարդապետարան: Վանքում աշխատել, ստեղծագործել են փիլիսոփաներ, երաժիշտներ, մանրանկարիչներ, գրիչներ:

918-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը վախճանվել է (թաղվել է Տ.վ-ի բակում), և Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին Սյունյաց եպիսկոպոս է նշանակել Հակոբ Դվինեցուն, որը շարունակել է Տ. վ-ի կալվածքների ընդլայնման գործը: Հակոբ եպիսկոպոսը 932-ին գնել է Վարարակ գետի ջուրը, կառուցել երկար ջրանցք՝ մինչև վանքի մոտ գտնվող Ցաքուտ ամայի վայրը, և այն մշակելի դարձրել:

Տնտեսապես հզորանալով՝ Տաթևի եպիսկոպոսությունը 940–950-ական թթ. փորձել է անկախանալ Հայոց հայրապետ. աթոռից: Ի պատասխան Հակոբ եպիսկոպոսի անջատող. գործողությունների՝ Հայոց կաթողիկոս *Անանիա Ա Մոկացին* բանադրել է նրան: Օգտվելով դրանից՝ Գեղարքունիքի, Երնջակի, Գողթնի հոգևոր առաջնորդները հրաժարվել են ճանաչել Տ. վ-ի գերագահությունը և հիմնել են առանձին եպիսկոպոսություններ, իսկ աշխարհիկ իշխանները տիրացել են վանքի կալվածքների մեծ մասին: 958-ին եպիսկոպոս ընտրված Վահան Սյունեցուն (968–969-ին՝ Հայոց կաթողիկոս *Վահան Ա Սյունեցի*) հաջողվել է մասամբ վերականգնել Տ. վ-ի իրավունքներն ու կալվածքները: XI դ. Ցուրաբերդի բնակիչները վերսկսել են իրենց պայքարը Տ. վ-ի դեմ: 1003-ին ապստամբ գյուղացիները սպանել են եպիսկոպոսին, ինչի համար Սյունյաց Վասակ Ա թագավորը հիմնահատակ ավերել է Ցուրաբերդը: 1006-ին կաթողիկոս *Սարգիս Ա Սևանցու* շրջաբերականով Տաթևի եպիսկոպոսությանն են վերադարձվել նրա նախկին բոլոր վիճակները: 1043-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը կառուցել է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարին հվ-ից կից սրահը: 1044-ին հարևան ամիրայությունների հրոսակները հարձակվել են Տ. վ-ի վրա, սպանել միաբաններին, կողոպտել վանքը, հրկիզել ու ավերել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, բնակելի շենքերը, արհեստանոցները, որոնք շուտով վերականգնվել են: 1046-ին Հովհաննես եպիսկոպոսը Սյունյաց Սմբատ Բ թագավորի օժանդակությամբ վերակառուցել է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ որմնայան վերևում ագուցելով Գրիգոր Ա Լուսավորչի մասունքը: Նրա հաջորդը՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը, 1087-ին կառուցել է գավիթներ, հովանոցներ, վանքի դարպասը՝ վրան կենտրոնագմբեթ Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Սյունյաց Սենեքերիմ Ա թագավորի հրամանով հետ ստացել Տ. վ-ից խլված կալվածքները: 1138-ի երկրաշարժից ընկել է Տ. վ-ի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի գմբեթը, ավերվել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: 1170-ին Բաղաբերդը գրաված սելջուկյան թուրքերը կողոպտել են Տաթևի եպիսկոպոսարանի գանձերը, այրել ձեռագրերը (մոտ 10 հզ.), երկիրն ավերակ ու անմարդաբնակ դարձրել: Ամայացել է նաև Տ.վ.: Նրա առաջնորդները տեղափոխվել են Վայոց

Տաթևի վանքի հատակագիծը. 1. Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարը, 2. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, 3. սրահը, 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 5. «Գավազան» հուշասյունը, 6. զանգակատունը, 7. առաջնորդարանը, 8. սեղանատունը, 9. դարպասը, 10. բնակելի և տնտեսական շինությունները, 11. աղբյուրը, 12. ձիթհանը

ձորի *Նորավանքը*: 1216-ին այնտեղ եպիսկոպոսություն է հիմնվել, և Սյունյաց աթոռը տրոհվել է երկու մասի: 1261-ին Սմբատ և Տարսայիճ Օրբելյանները նորոգել ու բարեկարգել են Տ. վ.: 1273-ին Տարսայիճ Օրբելյանը Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարին է նվիրել թանկարժեք սպասք, հանդերձանք, Տ. վ-ին վերադարձրել նրա նախկին տիրույթները: 1270-ական թթ. Հայրապետ եպիսկոպոսը նորոգել է Ս.Պողոս-Պետրոս տաճարի ծածկերը և տանիքը: 1282-ին մեկնել է Կիլիկիա և Լևոն Գ թագավորից վանքի համար բերել բյուզ. արքունական մետաքսից գործված և շքեղ զարդարված եկեղեց. հանդերձանք, թանկարժեք սկիհներ, խաչեր և այլ նվերներ:

Տ. վ. վերստին հզորացել է, երբ 1286-ին Կիլիկիայում *Կոստանդին Բ Կատուկեցի* կաթողիկոսը Ստեփանոս արք. Օրբելյանին օծել է Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտ և Հայոց պրոտոփրոնտես (նախաթոռ եպիսկոպոս): Նա միավորել է Սյունյաց տարանջատված եպիսկոպոսարանները, մեկնել Մոնղոլիա՝ Արղուն խանի մոտ և հաստատել Տ. վ-ի գերագահությունը Սյունիքի բոլոր թեմերի նկատմամբ:

1295-ին Ստեփանոս արք. Օրբելյանը հիմնովին վերակառուցել է երկրաշարժից ավերված Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին և Տ. վ-ին նվիրել սեփական Արիտ գ., 1297-ին վանքում ավարտել է «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատությունը: 1302-ին և 1304-ին արքեպիսկոպոսի պատվերով Տ. վ-ի համար ձուլվել են երկու խոշոր պղնձե զանգեր: XIII դ. վերջին վանքը դարձել է *ունիթորության* դեմ մղվող պայքարի կենտրոն: XIV դ. Տ. վ. գիտամշակութ. վերելք է ապրել: Այստեղ են հավաքվել ժամանակի աչքի ընկնող աստվածաբաններ, փիլիսոփաներ, աստղագետներ, տրամաբաններ, երաժիշտներ, նկարիչներ: Կրոնավորների թիվը գնալով մեծացել է (հասել մոտ 1000-ի): Վերակառուցվել է վանական կրթարանը, 895-ին հիմնված վարդապետարանը դարձել է համահայկ. մշակութ. կենտրոն, հիմք է դրվել նոր, բարձր տիպի դպրոցի՝ *Տաթևի համալսարանի*: Վանքին կից X դ. գործել է Տաթևի մատենադարանը, որը համալսարանի գոյության տարիներին հարստացել է և գոյատևել մինչև 1911–12-ը, իսկ ավերից ու ավարառություններից փրկված 140 ձեռագիր մատյաններ տեղափոխվել են Էջմիածին, ապա՝ Երևանի Մատենադարան: Համալսարանին կից գործել է մանրանկարչության դպրոց (տես *Մանրանկարչություն* հոդվածի Տաթևի մանրանկարչության դպրոց մասը): Մեզ են հասել սակավաթիվ, բայց բարձրարժեք արվեստի գործեր:

XIII–XIV դդ. Տ. վ-ի եպիսկոպոսությունն ուներ 677 հարկատու գյուղեր՝ իր թեմում գտնվող 14 գավառներում (Ծղուկ, Եվայլախ, Վայոց ձոր, Գեղարքունի, Սոթք, Աղահեճ, Հաբանդ, Բաղք, Քաշունիք, Կովսական, Արևիք, Ձորք, Երնջակ, Ճահուկ), բազմաթիվ վանքեր: XIV դ. *Հովհան Որոտնեցին* Տ. վ-ի դավթի վրա կառուցել է կամարակապ, երկհարկանի զանգակատուն: 1381–87-ին Լենկթեմուրի՝ Սյունիք կատարած արշավանքի ժամանակ վանքը կողոպտվել է, հրկիզվել, կորցրել կալվածքների մեծ մասը: 1434-ի Թեմուրյան գահակալ Շահռուխի ասպատակությունից հետո Շմավոն եպիսկոպոսը միաբանների հետ տեղափոխվել է *Սանահինի վանք*: Տ. վ. վերստին բարգավաճել է XVII–XVIII դդ.: Առաքել եպիսկոպոսը կառուցել է վանքի հվ. կողմի գավիթը, *Գրիգոր Տաթևացու* հիշատակին խաչքար կերտել, Սիմեոն Անգեղակոթցին Պարսից շահից հետ է ստացել Տ. վ-ից խլված կալվածքները, Հովհաննես Շինաթաղցին բազմիցս մեկնել է Սպահան՝ Պարսից Հուսեին շահի մոտ և վերահաստատել Տ. վ-ի իրավունքները կալվածքների նկատմամբ, կառուցել արլ. դահլիճը, սրբատաշ քարից սենյակներ: Ներսես եպիսկոպոսը բարեկարգել է վանքը, 1646-ին կառուցել արմ. խցերը և Տաթև գ-ի Ս. Ներսես եկեղեցին: Զաքարիա եպիսկոպոսը կառուցել է առաջնորդարանի շենքը, իսկ 1671-ին՝ բնակելի սենյակներ: Կիրակոս Աղուերձեցին նորոգել է Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի գմբեթը և վանքի պարիսպը: 1705-ին Խոջա Անտոնի միջոցներով Տեր Միքայելը նորոգել է տաճարը: XVIII դ. Հովհաննես Ղալամյանցը նորոգել է վանքի շենքերը, եկեղեցիների տանիքները, կառուցել տնտ. շինություններ և 1745-ին՝ Տաթև գ-ի աղբյուրը: Մինաս Շինաթաղցին նորոգել է վանքի պարիսպը, կառուցել սեղանատուն, խոհանոց, հացատուն: Աբրահամ Աստապատեցին XVIII դ. 2-րդ քառորդին Տ. վ-ում դպրոց է բացել (գործել է մինչև XX դ.), համալիրի հս-արլ. կողմում կառուցել 16 դասասենյակով դպրոցի շենք, որն արժեքավոր է որպես Հայաստանի ուշ միջնադարի կրթական կառույցի մեզ հասած միակ օրինակ: Հովակիմ արքեպիսկոպոսը 1787-ին տաճարի հվ. մուտքի առջև կառուցել է Գրիգոր Տաթևացու դամբարանը, հս. պարսպի բուրգերը, բնակելի սենյակներ, ձիթհանքի շենք են: 1796-ին և 1826-ին վանքն ասպատակել են պարսկ. զորքերը և կողոպտել:

Արլ. Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց (1828) հետո Տ. վ-ի վանահայր Մարտիրոս եպիսկոպոսը ռուս. իշխանությունների միջոցով վերադարձրել է վանքից խլված կալվածքները, հիմնովին նորոգել Տ. վ-ի համալիրը, Տաթև գ-ի ճանապարհը, Կաքավասարից ջուր անցկացրել, տնտ. նոր շենքեր կառուցել: 1837-ին Տ. վ-ի մետրոպոլիտությունը վերացվել է, [illegible]ու[illegible]նիքը կազմել է Երևանի թեմի մի մա[illegible] 58-ին Տ. վ. ունեցել է 70 հարկատու [illegible]եր, 1898-ին՝ 15 գյուղ և 5 միաբան: 1862-ին Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարի արլ. կողմը նորոգել է Հովհաննես արք. Ասլանյանը, 1865-ին վանքի հս. կողմի շենքերը՝ վանահայր Սարգիս Գասպարյանցը: XIX դ. վերջին քանդել են վանքի գավիթն ու զանգակատունը և XX դ. սկզբին, տաճարի արմ. ճակատին կից, կառուցել բարձր, եռահարկ, շքեղ քանդակազարդ զանգակատուն: 1931-ին Տ. վ. երկրաշարժից ավերվել է, քանդվել են Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները, տաճարի գմբեթը, զանգակատունը, սյունասրահը: 1974–98-ին վերակառուցվել են եկեղեցիները, տաճարի գմբեթը, նորոգվել բնակելի և տնտ. շենքերը, պարիսպը, զանգակատան առաջին հարկը:

Տ. վ-ի Ս. Պողոս-Պետրոս տաճարում պահպանվել է X դ. որմնանկարչական ամբողջական հարդարանքը, որը պատկերացում է տալիս վաղմիջնադարյան հայ եկեղեց. նկարազարդման համակարգի մասին: Պատկերներն արվել են ֆրեսկո տեխնիկայով, հայկ. որմնանկարչությանը հատուկ 3–4 *մմ* հաստության սվաղի վրա՝ տեղական բնական հանքաներկերով, մասնավորապես՝ լաջվարդով: Խորանի կոնքում պատկերված է եղել «Քրիստոսը Փառքի մեջ» տեսարանը: Կոր պատի վրա երեք նախշերիզված շարքերով, կամարների ներքո ներկայացված են մարգարեները, առաքյալները և հայ եկեղեցու հայրերը՝ սրածայր խույրերը գլխներին: Առաքյալների շարքում կենտր. պատուհանի հս. և հվ. կողմերից նկարված են, համապատասխանաբար, *Հովհաննես Մկրտիչը* և Աստվածամայրը՝ Քրիստոսի հետ կազմելով «Դեիսուսի» պատկերագրությունը: Այս հիերարխիկ հորինվածքն արտահայտում է Երկնային և Երկրային եկեղեցիների, Հին և Նոր կտակարանների հաջորդությունը խորհրդանշող գաղափարները և համընկնում վաղմիջնադարյան որմնանկարչական պատկերագրությանը: Խորանի հանդիսավոր հորինվածքին հակադրված է արմ. պատի «Ահեղ դատաստանի» խիստ դինամիկ տեսարանը, որից պահպանվել են կենտր. և ստորին հատվածները. որոշ դրվագներ վերականգնվել են 1950-ական թթ. Լ.Դուրնովոյի արած վավերագր. պատճեններով և սխեմատիկ վերակազմությամբ (պահվում են ՀԱՊ-ում): Տեսարանն ամբողջական մեծ հորինվածքում ներառում է «Ահեղ դատաստանը» և «Փրկչի երկրորդ գալուստը»՝ ըստ Մատթեոսի Ավետարանի (24.30–31) ու Հովհաննեսի Հայտնության գրքի: Վերևում պատկերված է եղել «Երկնային դատաստանը»: Քրիստոս-Դատավորին երկու կողմից շրջապատել են առաքյալները. Պողոսը՝ Քրիստոսի աջ կողմից, Պետրոսը՝ ձախ, առանձնացած: Գահի տակ երկու բացված գրքեր են, որոնցով, ըստ Հովհաննեսի Հայտնության, պետք է դատվեին մեռյալները (20.12): Հորինվածքի միջնամասը զբաղեցնում են երկու մեծ հրեշտակներ՝ տեքստերով գալարակները ձեռքերին, աջ գալարակի վրա Հայտնության գրքի խոսքերն են՝ «Եկա... մեռելների ժամանակը որ դատվեն» (11.18): Աջ կողմում դրախտի կենաց ծառն է, ձախ կողմում՝ դժոխքի հրե գետը, որն այստեղ մեծ մասամբ կապույտ է, ինչպես Հայտնության գրքի «կենդանի ջուրը» (22.1): Հորինվածքի ամենաուշագրավ մասը ստորին հատվածն է՝ ծածկված մեռելների հարության տեսարանով: Դեն նետելով դագաղների կափարիչները՝ Փրկչի Երկրորդ գալստյան դատին են ելնում կանգնում մեռելները. նրանց կենտրոնում են Ադամն ու Եվան: Հս. պատին պատկերված «Ծննդյան» հորինվածքից պահպանվել են պատուհանների մեջտեղի երկու հատվածները՝ «Մանկան լոգանքը» և «Հովիվների ավետումը»: Տաթևի տաճարի որմնանկարների պատկերագրությունը, առավել մոտ լինելով հետկարոլինգյան X–XI դդ. մանրանկարներին, ներկայանում է նաև բազմաթիվ արխաիկ գծերով, որոնք ունեն վաղքրիստ. ծագում և հանդիպում են Իտալիայում ու քրիստոնյա Արևելքում:

Որմնանկարների ոճն ընդգծված արտահայտչականությամբ դրսևորվում է կերպարների ձգվածությամբ, բարդ կեցվածքով ու դիրքերով, տարամասշտաբայնությամբ, ժեստերի ընդգծվածությամբ, գծային կառուցվածքների քմահաճ խաղով: Գունային գամման արտասովոր է սպիտակի առկայությամբ, տոնային նուրբ բազմերանգները հարաբերակցում են բաց փիրուզագույն և կապույտ հիմնագույներին: Գեղ. այս ոճը, ինքնատիպ պատկերավորությունը, կերպարների դասականացված շունչը եզակի են հայ արվեստում և մերձենում են IX–XI դդ. իտալ. այն որմնանկարներին ու խճանկարներին, որոնք իրենց մեջ կրում են կարոլինգյան և վաղքրիստ. ավանդույթները:

Տ.վ-ի որմնանկարները, շնորհիվ գեղ. բարձր արժանիքների և ինքնատիպության, բացառիկ նշանակություն ունեն միջնադարյան արվեստի պատմության համար, մանավանդ որ X դ-ի եվրոպ. որմնանկարներ գրեթե չեն պահպանվել:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.4, 2–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Տեր-Մովսիսյան Մ., Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղեմ, 1938: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 2, Ե., 1960: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Якобсон

ՏԱԹԵՎԻ

А. Л., Из истории армянской средневековой архитектуры, 3. Татевский монастырь, "Советская археология", т. IX, 1947; Манукян С., Фрески в Татевском монастыре в Армении, Памятники культуры. Новые открытия, Ежегодник, 1975, М., 1976, с. 131–137; Дурново Л., Очерки искусства средневековой Армении, М., 1979, с. 144–148; Thierry N. et M, Peintures murales de caractére occidental en Arménie: église Saint-Pierre et Saint-Paul de Tatèv (début Xe siècle), "Byzantion", 1968, t. 38, f. 1, p. 180–242; Der Nersessian S., L'art arménien, P., 1977, p. 93–97.

Մուրադ Հասրաթյան
Սեյրանուշ Մանուկյան

ՏԱՂ, 1. չափածո ստեղծագործություն, բանաստեղծություն: Հայ մատենագրության մեջ «տաղ» բառն ավանդվել է V դ. 2-րդ կեսից՝ քերակ., փիլ., ճարտասան. բնույթի մի քանի հուն. երկերի հայերեն թարգմանություններում՝ որպես բնագրերում հանդիպող *ἔπος* (էպոս) և երբեմն էլ *στίχος* (ստիքոս) բառերի համարժեք: Այդ թարգմանություններում, որոնցից են Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արուեստ», *Փիլոն Ալեքսանդրացու* «Ի լինելիութեանն», «Յաղագս վարուց կենաց տեսարանի», Թեոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց», Պլատոնի «Պաշտպանութիւն Սոկրատայ», «Յաղագս օրինաց և օրէնսդրութեանց», «Ի Մինովս և յաղագս օրինի» երկերը, «տաղ» բառը գործածվել է ինչպես գրական, այնպես էլ ոչ գրական նշանակությամբ, նայած թե բնագրային «էպոսը», որը հին հուն-ում ունեցել է տասից ավելի իմաստ, ինչպես նաև «ստիքոսը», տվյալ շարադրանքում ինչ նշանակություն են արտահայտել: Կայունանալով որպես եզրաբառ (տերմին)՝ Տ. հայ մտածողների (Դավիթ Քերական, *Ստեփանոս Սյունեցի, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի, Ներսես Շնորհալի* և ուր.) երկերում ըմբռնվել ու մեկնաբանվել է միայն գրական նշանակությամբ՝ որպես ռիթմիկ կառուցված չափածո խոսք. «Զտաղն՝ զչափով գրեալն», բացատրված է Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանությանը կցված բառացանկում: «Վանգիւք չափեալ բանին տաղ ասի, այսինքն՝ չափեալ»,– նշել է *Հովհաննես Երզնկացին* (Պլուզ): «Տաղ կոչէ՝ զչափով գրեալն»,– բառի իմաստը մեկնաբանել է *Եսայի Նչեցին*: «Տաղ է չափով և կշռով գրեալքն»,– գրել է Դավիթ Զեյթունցին:

Թեպետ Տ-ի մասին հայ մտածողների տեսական ըմբռնումները գալիս են ոսկեդարից, այնուամենայնիվ որոշակիորեն պարզաբանված չէ, թե մինչև X դ. հորինված որևէ չափածո երկ կոչվե՞լ է Տ., թե՝ ոչ: Հանրահայտ է, որ հայ գրականության մեջ Տ-ի պահպանված հնագույն նմուշներն ստեղծվել են միայն X դ. գրական-երաժշտ. բնույթ ունեցող *Գանձարան* ժողովածուի կազմավորման պահանջով՝ որպես տվյալ ժողովածուի առանձին մասերը ներկայացնող *կանոնների* բաղկացուցիչ միավորներ: Եվ քանի որ այդ կանոնները կոչված էին զարդարելու ազգ. եկեղեց. տոների հանդիսությունները, ուստի դրանց մեջ ընդգրկվող տաղային միավորներն անհրաժեշտաբար պետք է ունենային հոգևոր բովանդակություն: Հետևաբար՝ պահպանված հնագույն Տ-երը հոգևոր ստեղծագործություններ են:

Հոգևոր Տ-երի (մեղ հասած) առաջին հորինողը *Գրիգոր Նարեկացին* է, որի գրական ավանդները հետագայում զարգացրել է Ներսես Շնորհալին: Քրիստոսի Ծննդյան ու Հայտնության, Ջրօրհնեքի, Տյառնընդառաջի, Հարության, Համբարձման, Հոգեգալստյան, Վարդավառի, Խաչի, Եկեղեցու և այլ տոների համար նրանք ստեղծել են գեղեցիկ Տ-եր, որոնք մեծ մասամբ արտահայտում են ուրախ, տոնական տրամադրություններ: Գրիգոր Նարեկացու որոշ գործեր («Տաղ Յարութեան», «Տաղ յօրհնել ջրոյն», «Տաղ Ծննդեան», «Տաղ Վարդավառի», «Մեղեդի Ծննդեան» են) հոգևոր գաղափարներն ու զգացմունքներն արտացոլում են կենդանի իրականությունից վերցված պատկերներով, իսկ Ներսես Շնորհալու Տ-երը՝ ուղղագիծ, նրբագեղ ու կանոնիկ արտահայտչաձևերով: Ներսես Շնորհալու տաղային ժառանգությունն ընդգրկում է նաև Հովհաննես Մկրտչի, Աստվածածնի, Ծաղկազարդի, Խաչելության, Ստեփանոս Նախավկայի, Անտոն Անապատականի, Հրեշ[illegible]ապետների, առաքյալների, մարգարեների [illegible]րապետների, մարտիրոսների տոները: Շնորհալին հորինել է նաև ազգ. եկեղեց. սրբերին նվիրված հոգևոր Տ-եր: Հայտնի են Գրիգոր Լուսավորչին, *Տրդատ Գ Թագավորին*, ս. Հռիփսիմեին և *Հռիփսիմյանց կույսերին*, *Ներսես Ա Մեծին* ձոնված նրա ստեղծագործությունները:

Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Շնորհալու գործը շարունակել են Հովհաննես Երզնկացին, *Խաչատուր Կեչառեցին*, Ֆրիկը, Կոստանդին Երզնկացին, *Առաքել Սյունեցին*, *Առաքել Բաղիշեցին*, *Մկրտիչ Նաղաշը*, *Գրիգորիս Աղթամարցին* և ուր.՝ ոչ սոսկ Գանձարաններ կազմելու չարժառիթով, այլ եկեղեց. կանոններից դուրս տարաբնույթ բովանդակությամբ Տ-եր ստեղծելու նպատակով:

Տերունական տոներին նվիրված Տ-ում Ավետարաններից վերցված նյութը հաճախ, պակաս հուզականությամբ, վերաշարադրվել է: Մինչդեռ ավելի քնարական են Աստվածածնին նվիրված Տ-երը, որոնք բաժանվում են երեք խմբի՝ ա. Աստվածածնի գովեստներ, բ. Աստվածամորն ուղղված պաղատագին դիմումներ, գ. մայրական սրտի մորմոքները պատկերող ողբեր: Գովեստներն աչքի են ընկնում այն կանոնիկ փոխաբերությունների գործածությամբ, որոնք դեռևս VI դ. մեկնության հատուկ առարկա են դարձել *Պետրոս Սյունեցու* «Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն» գրվածքում («այգի վայելուչ», «մորենի անկիզելի», «գաւազան ծաղկեալ», «սափոր ոսկի», «տուփ անուշահոտ խնկոց», «պարտէզ փակեալ», «աղբիւր կնքեալ» են): Աստվածամորն ուղղված աղաչանքներում իշխում է նրա միջնորդությամբ թողության արժանանալու գաղափարը («Զքեզ ունիմ միջնորդ, կենաց ճար և յո՛յս», «Ի նեղութեան ժամոյն օգնեա՛ եղկելո՛յս»): Իսկ Աստվածածնի ողբերը արտացոլում են որդու կրած տառապանքների նկատմամբ սիրող մոր դրսևորած անհուն վիշտն ու կսկիծը («Սիրտըս խոցեալ կըսկըծի, Աղիք ծնօղիս գալարի, Զքեզ տեսնեմ ծարաւի Արբեալ քացախ և լեղի»): Կան Տ-եր, որոնք այս երեք մոտիվներն ընդգրկում են միաժամանակ:

Արծարծվող նյութի տեսակետից տարբեր խմբեր են ներկայացնում հոգու և մարմնի հարաբերության, աշխարհի ունայնության, մեղքի և ապաշխարանքի խնդիրներին վերաբերող Տ-երը, ինչպես նաև չափածո վկայություններն ու տեսիլները:

Ժանրային պատկանելության առումով՝ հոգևոր Տ-երը օրհնություն են, գովեստ, ողբ, աղաչանք, խրատ: Ամբողջությամբ վերցրած՝ դրանք հորինված են հայոց լեզվի տաղաչափության գրեթե բոլոր տեսակներով: Հոգևոր Տ-երի օրինակով և հետևությամբ միջնադարյան Հայաստանում աստիճանաբար կազմավորվել և հաստատվել են աշխարհիկ բովանդակությամբ Տ-եր:

Վարագ Ներսիսյան

2. Հայկական միջնադարյան երգարվեստի դրսևորում: Ունեցել է երկու հիմն. նշանակություն՝ ընդհանուր իմաստով՝ *երգ* (ինչպես նաև չափածո տեքստով), նեղ իմաստով՝ երաժըշտաբանաստեղծ. ժանր: Տ. դրսևորվել է և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր բովանդակությամբ, առաջինը՝ առավել հակիրճ ծավալով, իսկ հոգևորը՝ զարգացած և ծավալուն նկարագրով: Հոգևոր երգաստեղծության մեջ Տ-երը առաջ են եկել հանդիսավոր *ծեսի* անհրաժեշտությամբ, զերծ են մնացել կանոնացումից, ինչը նպաստել է Տ-երի առավել ազատ և բուռն զարգացմանը: Այս ժանրի շրջանակներում (զարգացման որոշակի ժամանակահատվածում) հաղթահարվել է ձայնեղանակային մտածողությունը:

Տ-ի երաժշտաբանաստեղծ. զարգացած հատկանիշները նրան մոտեցրել են տարբեր ժանրերի, օր., վոկալ կամ նվագարանային արիաների (Ռ. Աթայան): *Կոմիտասը* Տ. համարել է *ներբող*, որի բովանդակությունը Քրիստոսի, քրիստ. սրբերի կյանքի ամենաազդեցիկ դրվագների պատկերումն է: Ըստ Կոմիտասի՝ Տ-ի ժանրը ծագել է V դ. և սկզբնապես՝ ժող. երգարվեստի ոլորտում: Սակայն զարգացումն ու բուռն վերելքը կատարվել են Գրիգոր Նարեկացու (X դ.) ժամանակաշրջանում և, թերևս, նրա շնորհիվ: Իրենց եղանակներով բանավոր ավանդմամբ (XIX դ. 2-րդ կեսին հայկ. նոտագրությամբ գրառված) մեզ հասած Գրիգոր Նարեկացու մի քանի Տ-երը վկայում են հայկ. միջնադարյան երաժշտաբանաստեղծ. արվեստի հզոր զարգացման և գեղ. աննախադեպ բարձր մակարդակի մասին: Նրանց երաժշտ. նկարագիրն արտացոլում է հայ երգարվեստի մյուս ճյուղերի (օր., գուսանական) հետ ունեցած սերտ առնչությունները: Ակնհայտ է, որ, ի տարբերություն համաքրիստ. երգարվեստում զուգահեռներ ունեցող հոգևոր երգաժանրերի, Տ-երը ձևավորվել են հատկապես տեղական (նախաքրիստ.) երգաստեղծական մշակույթի հիման վրա և նրա թելադրած հատկանիշներով: Այսօր էլ փաստելի են հոգևոր Տ-երի և վիպական արվեստի միջև եղած ժառանգ. կապերը:

Տ-երը, հայկ. միջնադարյան մասնագիտացված երգարվեստի ամենազարգացած ժանրերից մեկի արտահայտությունը լինելով, արտացոլել են ժամանակի գաղափարատեսական, գեղ. ամենավառ դրսևորումները, որոնք կրել են համամշակութ. բնույթ: Այս ժանրի շրջանակում երաժշտ. լեզվաոճի հզոր զարգացումն ազդել է նաև հոգևոր այլ երգաժանրերի վրա:

Տ. ժանրի առանցքի շուրջ առաջացել է որոշակի ընդհանրություններով պայմանավորված ժանրերի լայն ոլորտ՝ «Տաղային արվեստ» անվանումով (Ն. Թահմիզյան): Հետագայում առաջ են մղվել աշխարհիկ Տ-երը (թեև ձևականորեն ներառել են հոգևոր բնույթի որոշ ձևակերպումներ):

Նշանավոր տաղերգուներից են Գրիգոր Նարեկացին, *Գրիգոր Գ Պահլավունին*, Ներսես Շնորհալին, Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ) և ուրիշներ:

Մեղեդիական հնչողությամբ մեզ հասածներից մեծ արժեք են ներկայացնում Գրիգոր Նարեկացու «Հաւուն, հաւուն», «Ահեղ ձայնս» կամ «Ես ձայն զաւիւծուն ասեմ», «Սայլն այն իջանէր», «Հաւիկ մի պայծառ տեսի» (նախկինում վերագրվել է այլ հեղինակի), անեցի Անանուն հեղինակի «Տիրամայրն» (հավանաբար՝ XI–XII դդ.) և այլ Տ-եր: Գրիգոր Նարեկացու հիշյալ Տ-երը («Սայլն այն իջանէր»-ը՝ մասնակիորեն) վերականգնել է Կոմիտասը:

Գրկ. Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և գանձեր, Ե., 1981: Ներսես Շնորհալի, Տաղեր և գանձեր, Ե., 1987: Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Աբեղյան Մ., Երկ., հ. 2–4, Ե., 1967–70: Սահակյան Հ., Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI–XVII դդ.), Ե., 1975: Ներսիսյան Վ., Հայ միջնադարյան տաղերգության գեղարվեստական միջոցները (XIII–XVI դդ.), Ե., 1976: Նույնի, Տաղերգության ժանրերը, տես «Հայ միջնադարյան գրական ժանրեր» գրքում, Ե., 1984: Արեվշատյան Ա., «Մաշտոց» ժողովածուն որպես հայ միջնադարյան երաժշտական մշակույթի հուշարձան, Ե., 1991: Աթայան Ռ., Հայկական տաղերը պատմական անցյալում և մեր օրերում, «Ժողովրդական արվեստը և պրոֆեսիոնալ արվեստը», գիտ. աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, Ե., 1985: Նույնի, Жанр тагов, как носитель гуманистического начала..., Е., 1978. Թահմիզյան Ն., Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V–XV դդ., Ե., 1985: Նավոյան Մ., Տաղերի ժանրի ծագումնաբանությունը և ազատ մեղեդիական մտածողությունը հայ միջնադարյան մանրագիտացված երգարվեստում, Ե., 2001: Кушнарев Х., Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958.

Մհեր Նավոյան

ՏԱՂԱՎԱՐ, Տաղավար տոներ, Հայ առաքելական եկեղեցու հինգ մեծ *Տերունի տոների* անվանումը, որոնք ունեն շաբաթապաս (տես *Պահք*), *նավակատիք*, *մեռելոց* և տևում են մի քանի օր: Այդ տոներն են՝ *Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն* (8 օր), *Զատիկ* (50 օր, Զատիկից մինչև *Հոգեգալուստ* 50 օրերը, կոչվում են Հինունք կամ Հիսունք, Տերունի են՝ ի պատիվ Հարության տոնի), *Վարդավառ* (Այլակերպություն և Պայծառակերպություն՝ 3 օր), *Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի* (9 օր) և *Խաչվերաց* (7 օր):

Հին կտակարանում նկարագրվում է հրեաների մեծահանդես արարողությամբ տոնակատարվող Տաղավարահարաց տոնը՝ աշնանային բերքահավաքի տոնը. կատարվել է յոթերորդ ամսվա 15-րդ օրը և տևել յոթ օր (Ղևտ. 23.33–43, Բ Օր. 16.13–17): Տաղավարահարաց տոնը հիշատակվում է նաև Նոր կտակարանում (Հովհ. 7.2–10), նաև հիշատակվում են Հիսուսի ուսուցումները տոնակատարության ժամանակ (Հովհ. 7.11–24, 37–39): Այդ օրերին հրեաները յոթ օր ապրել են վրաններում (տաղավարներում, այստեղից էլ՝ տոնի անունը) և մեծ տոնախմբություններով, ողջակեզ մատուցելով, հանդեսներով երախտագիտություն հայտնել Աստծուն՝ պարգևած բարիքների համար: Ենթադրվում է, որ Տ. անվանումն առաջացել է այդտեղից և գործածական դարձել քրիստ. մեծ Տերունի տոների համար:

ՏԱՃԱՐ, կրոնական ծեսերին և արարողություններին ծառայող պաշտամունքային շինություն: Նախաքրիստ. շրջանում՝ հեթանոս. կուռքերի տուն, կռատուն: Տաճարային առաջին շենքերը կառուցվել են Եգիպտոսում, Միջագետքում, Հունաստանում, Հռոմում: Աստվածաշնչում Տ. է անվանվում *Երուսաղեմում* Սողոմոնի կառուցած և Զորոբաբելի ու Հերովդեսի վերակառուցած պաշտամունքային շենքը: Հայաստանի պահպանված վաղագույն Տ-ներից են Էրեբունի ամրոցի Սուսիի, Խալդիի (Ք. ծ. ա. VII դ.), Գառնիի հեթանոս. (Ք. ծ. հ. I դ.) Տ-ները:

Հայաստանում քրիստոնեության ր[illegible]ման և տարածման ժամանակ (IV դ.) [illegible]ու. Տ-ները հիմնականում ոչնչացվել կ[illegible]րափոխվել են՝ համարմարեցվելով կրոն. նո[illegible]ղափարախոսության գործառն. և գեղագիտ. պահանջներին: Քրիստ. Տ-ներն իրենց հատակագծային և ծավալատարած. լուծումներով էապես տարբերվում են հեթանոսականներից, որոնց հորինվածքը թեպետ մերժվել, սակայն անվանումն անցել է նոր կրոնի մոնումենտալ շինքերին: Քրիստ. Տ-ի, ինչպես ընդհանրապես եկեղեցու, պարտադիր բաղադրիչներն են աղոթասրահը, արլ. կողմում՝ Ավագ խորանը՝ բեմի և դասի հետ: Համընդհանուր ճանաչման են արժանացել Հռոմի Ս. Պետրոսի, Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի, Փարիզի Աստվածամոր, Կիևի Ս. Սոֆիայի, Մոսկվայի Վասիլի Երանելու և այլ Տ-ները: Տ-ները, մեծ մասամբ կառուցված լինելով քաղաքային և վանքային համալիրներում, ունեցել են քաղաքաշին. կարևոր նշանակություն՝ առանձնացել իրենց դիրքով, չափերով, նորարար լուծումներով, արտահայտիչ կերպարով: Հայաստանում Տ. են անվանվել Մայր եկեղեցիները: Հայկ. միջնադարյան Տ-ները (*Էջմիածնի Մայր տաճար*, *Զվարթնոց* տաճար, *Անիի Մայր տաճար*) վառ արտահայտված ազգ. ինքնատիպությամբ, մտահղացման համարձակությամբ, գեղ. բարձր հատկանիշներով քրիստ. պաշտամունքային ճարտ. լավագույն նմուշներից են (տես նաև *Եկեղեցի*):

Գառնիկ Շախկյան

ՏԱՆՁԱՓԱՐԱԽ, մենաստան, ՀՀ Սյունիքի մարզում, Կապան քաղաքի շրջագծի մեջ մտնող Բեխ գյուղից հարավ-արևելք, անտառապատ բարձրադիր վայրում: Առաջին անգամ հիշատակվում է X դ., երբ Սյունյաց Վահան իշխանը, ըստ Ստեփանոս արք. Օրբելյանի, «հրաժարվեց աշխարհական կարգից, կրոնավորի տարազ հագավ ու երկար ժամանակ ճգնում էր Տանձափարախի սուրբ վկայարանում»: Տ. եղել է *անապատ*. պատմիչը նշում է, որ նրա կրոնավորները «խարազնազգեստ ու սակավապետ էին»: Տ. լքվել և ավերվել է ուշ միջնադարում: XVII դ. 1-ին կեսին վերականգնվել է: Ինչպես հայտնում է XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին, Տաթևի Մեծ անապատից Տեր Արիստակեսը «գնաց Տանձափարախ անվանված վայրը, այստեղ շինեց անապատ և մնաց մինչև իր կյանքի վերջը ու այստեղ թաղվեց. անապատը կա հաստատուն մինչև այսօր» (տեղի բնակչությունը այն կոչում է նաև «Արիստակես անապատ»):

Տ. եղել է նաև մշակութ. կենտրոն, այստեղ գրվել են ձեռագրեր: Տ-ում աշխատել է *Գրիգոր Տաթևացու* աշակերտ Մաթևոս վարդապետը, որը 1393-ին «Քարոզգիրք» է գրել: XVII դ. վերականգնվելուց հետո անապատը գործել է մինչև XVIII դ. վերջը: Եկեղեցում կա 1751-ի խաչքար: Համալիրից պահպանվել են որմնախորշերով միանավ դահլիճի հորինվածքով եկեղեցին և նրա հվ. կողմում թաղածածկ սեղանատունը, որոնց պատերի շարվածքում օգտագործված են մենաստանի հնագույն շենքերի առատմնավոր քիվի և քանդակազարդ գոտու հատվածներ:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Հասրաթյան Մ., Սյունիքի XVII–XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Ե., 1973:

Մուրադ Հասրաթյան

ՏԱՇՅԱՆ Հակովբոս [Թաշճյան Փրանկիսկոս Մելքոնի, 25.10.1866, գ. Արծաթի (Կարինի գավառ) – 3.2.1933, Վիեննա], ձեռագրագետ, բանասեր, լեզվաբան, հայագետ: Նախն. կրթությունն ստացել է Կարինի ծխական դպրոցում, 1880-ի ամռանը հաճախել է Կ. Պոլսի Մխիթարյան վարժարանը, աշակերտել Հ. *Գաթըրճյանին*, ապա ուսանել Վիեննայի Մխիթարյանների ընծայարանում: 1883-ին ստացել է Հակովբոս անունը, 1885-ին անդամագրվել *Մխիթարյան միաբանությանը*: 1889-ին ձեռնադրվել է քահանա: Ուսումն ավարտելուց հետո (1889) Մխիթարյան կրթարանում դասավանդել է փիլիսոփայություն, հայոց լեզու: 1893–1912-ին եղել է Վենետիկում, Բեռլինում (այստեղ ուսումնասիրել և նկարագրել է Արքունի մատենադարանի հայերեն ձեռագրերը), Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Կարինում, Տայոց աշխարհում: 1909-ին հաստատվել է Կ. Պոլսի Մխիթարյան վանատան մեծավոր: Տ. հայերեն է սովորեցրել ֆրանսիացի նշանավոր լեզվաբան Անտուան Մեյեին (վերջինս հպարտացել է դրանով): Անձն. ծանոթություն, նամակագր. կապեր է ունեցել ժամանակի հայտնի հայ և եվրոպացի հայագետների՝ Գ. *Տեր-Մկրտչյանի*, Մ. արք. *Տեր-Մովսիսյանի*, Բ. *Կյուլեսերյանի*, Հ. Հյուբշմանի, Հ. Պետերմանի, Պ. Ֆետտերի, Ֆ. Մյուլլերի, Ֆ. Կոնիբերի և ուր. հետ: Տիրապետել է բազում լեզուների (լատ., հուն., ասոր., արաբ., եթովպ., գերմ., անգլ. են):

Հ. Տաշյան

Տ. 45 տարի անընդմեջ աշխատել է հայագիտության բնագավառում՝ ստեղծելով մեծարժեք գործեր: Հեղինակ է «Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ...» (1898), «Ուսումն դասական հայերէն լեզուի» (1920), «Բառախօսական դի-

տողությիւններ հայերէն գիտական լեզուի մասին» (1926) լեզվաբան. բնույթի և «Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին...» (1921), «Հայ ազգի տարագրութիւնը...» (1921), «Հաթեր և ուրարտեանք» (1934), «Հին Հայաստանի արևմտեան սահմանը» (հրտ. 1948) պատմական և պատմաաշխարհագր. աշխատությունների: Արժեքավոր լրացումներով, հուն., ասոր., արաբ., եգիպտ. և այլ աղբյուրների հետ համեմատելով՝ Տ. հրատարակել է «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը...» (1896): Բանասիր. վիճխարի աշխատանքի արդյունք է Հ. Գաթըրճյանի «Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց...» երկի հրատարակումը (1897)՝ ծանոթագրություններով և լրացումներով: Տ. զբաղվել է նաև քիմիայի և բնական այլ գիտությունների հայերեն տերմինաբանության հարցերով: Թարգմանել է Հ. Հյուբշմանի, Հ. Պետերմանի, Ա. Կարիերի, Կ. Կոնիբերի, Ն. Մառի և ուրիշ հայագետների աշխատություններ:

Տ-ի գիտ. հարուստ ժառանգության մեջ առանձնանում է «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա» (1895) աշխատությունը, որը կազմելիս նա ի հայտ է բերել «մեծագույն գիտնականի հմտություն, գործելու հազվագյուտ ուժ» (հայագետ Պ. Ֆետտեր): Հայ բանասիրության մեջ ցուցակագրման Տ-ի եղանակն անվանվել է «տաշյանական ոճ»: Ձեռագրացուցակում ընդգրկված են Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի 571 ձեռագիր մատյաններ, 7 ներդիր նկարներ: Նկարագրությունների մեջ մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդվում ձեռագրի ստեղծողի, մատյանի արտաքինի, գրի մասին, բացահայտվում յուրաքանչյուր ձեռագիր մատյանի (քարոզ, մեկնություն ևն) բովանդակությունը: Ձեռագրի համգամանալից նկարագրությունը, ծանոթագրությունները, ցանկերը, հարուստ տեղեկատվությունը հանրագիտական տեղեկատուի արժեք ունեն:

Երկ. Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին..., Վնն., 1891: Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի, Վնն., 1892: Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, մաս 1, 2, Վնն., 1895, 1901, մաս 3, ՀԱ, 1900–01:

Գրկ. Ակինյան Ն., Հակոբվոս վրդ. Տաշյան, ՀԱ, 1933, № 1–2:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՏԵԿՈՐԻ Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱՆՔ, Տեկորի տաճար, Անիից մոտ 20 *կմ* հարավ-արևմուտք, Ախուրյանի վտակ Տեկորի աջ ափին (այժմ՝ Թուրքիայում): Ըստ շին. արձանագրության՝ Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցին V դ. վերջին քառորդում կառուցել է իշխան Սահակ Կամսարականը: Այն որպես Ս. Սարգսի վկայարան հիմնարկել են կաթողիկոս *Հովհաննես Ա Մանդակունին* և Արշարունյաց Հովհաննես

Տեկորի Ս. Երրորդություն վանքի եկեղեցին (478–490) հս-արմ-ից

եպիսկոպոսը՝ վանքի երեց Տայրոնի, Մանան Հազարապետի և Ուրան Հոռոմի մասնակցությամբ: Տ. Ս. Ե. վ-ի այս արձանագրությունը մեզ հասած հայերեն ամենահին գրությունն է և պատկերացում է տալիս մեսրոպյան այբուբենի նախն. տառաձևերի մասին:

Սկզբնապես (12–13 չարք) Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցին կառուցվել է վարդագույն տուֆով՝ որպես եռանավ բազիլիկ: Շինարարությունն ընդհատվել է 481–484-ին (կապված Պարսկաստանի տիրապետության դեմ հայերի համաժող. ապստամբության հետ) և շարունակվել սպիտակավուն տուֆով՝ եկեղեցուն տալով քառամույթ գմբեթավոր հորինվածք, որի շնորհիվ այն քրիստ. ճարտ-յան մեջ տվյալ տիպի հնագույն թվագրված կառույցն է: Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցին բարձրացել է բազ-

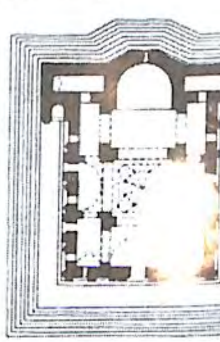

Տեկորի Ս. Երրորդություն վանքի Ս. Սարգիս վկայարանի հատակագիծը

մատիճան որմնախարսխի վրա, հս-ից, արմ-ից և հվ-ից ունեցել բաց սյունասրահներ, իսկ արտաքուստ եռանիստ ծավալով արլ-ից չեշտված խորանի երկու կողմերում՝ հս-ից հվ. ձգվող ավանդատուներ: Հզոր մույթերի վրա բարձրացել է խորանարդաձև գմբեթը, որը հայկ. եկեղեց. ճարտ-յան մեջ մեզ հայտնի առաջին քարե գմբեթն է և իր ձևով՝ միակը: Հարուստ հարդարանք են ունեցել արտաքին ճակատները, սյունասրահների որմնասյուները, շքամուտքերը, լուսամուտների պսակները: Գեղակերտ են ականթի, խաղողի որթատունկի և ողկույզների քանդակները, ոճավորված զարդաձևերը, որոնցից մի քանիսն առաջին անգամ են հանդես եկել հայկ. արվեստում: Արմ. ճակատի հարթության մեջ, խաչաձև լուսամուտների երկու կողմերում, քանդակված են եղել երկու կիսանդրի, վերևում՝ գավաթի մեջ դրված խաղողի ողկույզ կտցահարող զույգ սիրամարգեր: Խորանը ծածկված է եղել որմնանկարներով:

Հայտնի է Տ. Ս. Ե. վ-ի վանահայր Հովհաննեսը, որին 724-ին կաթողիկոս *Հովհաննես Գ Օձնեցին* մեղադրել է դավանաբան. մոլորությունների մեջ: X դ. նորոգվել է եկեղեցու գմբեթի վեղարը, նախկին կղմինդրե ծածկը փոխարինվել է քարե սալերով, նեղացվել են ճակատների լուսամուտները: Ըստ պատերի փորագրված արձանագրությունների՝ 971-ին Խոսրովանույշ թագուհին (Աշոտ Գ Ողորմածի կինը) ազատել է Տեկորը հարկերից, 999-ին վանքը ստացել է նվիրատվություններ, 1008-ին Կատրանիդե թագուհին (Գագիկ Ա Բագրատունու կինը) ազատել է Տեկորը «քուստակ» հարկից, 1014-ին և 1018-ին հաստատվել է Տեկորի *Խծկոնքի վանքը* ապահարկությունը, 1036-ին Տեկոր գետակի և Տ. Ս. Ե. վ. կանոնակարգել են Տեկոր գետակի ջրից օգտվելը: 1042-ին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրը (իշխան Վեստ Սարգսի կինը) ազատել է Տեկորը հարկից: XVII դ. վանահայր Հովհաննես վարդապետը դիմադրել է վանքը կողոպտող ավազակներին և նահատակվել: XIX դ. Տ. Ս. Ե. վ. ունեցել է մոտ 300 *հա* վարելահողեր և արոտատեղիներ, որոնք 1888-ին տրվել են վարձով: XX դ. սկզբին վանքի եկեղեցու վթարային վիճակի պատճառով ժամասացությունները դադարեցվել են: 1911-ին փլվել է եկեղեցու գմբեթը: 1920-ից հետո Տ. Ս. Ե. վ. լրիվ ավերվել է՝ շրջակա գյուղերի բնակիչները պատերից պոկել են քարերը և օգտագործել:

Տ. Ս. Ե. վ-ի եկեղեցու քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ հորինվածքը հետագայում նախատիպ է ծառայել Հայաստանի VI–XVII դդ. բազմաթիվ եկեղեցիների համար, իսկ IX–XI դդ. անցել է Բյուզանդիա ու լայն տարածում ստացել ուղղափառ (օրթոդոքս) երկրներում:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Տեր-Մովսիսյան Մ., Էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիներ, ՍՊԲ, 1905: Թորամանյան Թ., Տեկորի տաճարը, Թ., 1911: Ղաֆադարյան Կ., Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, ՊԲՀ, 1962, № 2: Մնացականյան Ս., Տեկորի տաճարի կտիտորական բարձրաքանդակը, ՊԲՀ, 1971, № 4: Высоцкий А.М., Церковь в Текоре и её строительная история, Е., 1978; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918.

Մուրադ Հասրաթյան

ՏԵՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, տես *Եկեղեցական ժողովներ* հոդվածում:

ՏԵՂԵՐԻ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզում, Բյուրականից հյուսիս, նախկին Տեղեր գյուղում: Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին և նրան արմ-ից կից գավիթը, ըստ շին. արձանագրության, 1213–32-ին կառուցել է իշխան Վաչե Վաչուտյանի կինը՝ Մամախաթունը, ճարտ. Աղբայրիկ վարդպետի ձեռքով: Եկեղեցին ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով, արտաքուստ ուղղանկյուն, գմբեթավոր հորինվածք: Գմբեթային փոխանցման համակարգն առագաստային է, թմբուկը ներսից և դրսից՝ գլանաձև: Եկեղեցին առանձնանում է իր խիստ ձևերով և դեկորատիվ հարդարանքի գրեթե իսպառ բացակայությամբ: Գավթի շինարարությունը, ըստ սյուներից մեկի վրա պահպանված արձանագրության, տևել է 11 տարի և ավարտվել 1232-ին: Այն իր չափերով գերազանցում է եկեղեցուն: Գավիթը պատկանում է XIII դ. լայն տարածում ստացած քառասյուն, կենտրոնակազմ տիպին, 12-նիստանի ցածրադիր վրանաձև գմբեթով: Սրբատաշ բազալտ քարով կառուցված եկեղեցին և գավիթն առանձնանում են իրենց խիստ ձևերով և հարդարանքի գրեթե բացակայությամբ:

Հայկ. ճարտ-յան մեջ սկզբունքային նորություն և բացառիկ են գավթի ծածկի վրա հս-արմ. և հվ-արմ. անկյուններում կանգուն գմբեթավոր մատուռները (մուտքերը բացվում

են գավթի ծածկի միջից), որոնք բավական ինքնատիպ եռագմբեթ ուրվագիծ են հաղորդում Տ. վ-ին: Նրանք առնչվում են գավթում թաղված ննջեցյալների հիշատակի հավերժացման հետ և զուգահեռներ ունեն այդ դարաշրջանում տարածում գտած երկհարկ դամբարան-եկեղեցիների ընդհանուր հորինվածքի հետ:

1467-ին Սարգիս վրդ. Բյուրականցին կառուցել է վանքի պարիսպը: 1948-ին Տ. վ-ի համալիրը երկրաշարժից զգալի վնասվել է: 1950–52-ին նորոգվել են եկեղեցու և մատուռների գմբեթները, տանիքները ծածկվել տուֆե սալերով: 1975–76-ին ամրացվել են քիվերը, նորոգվել եկեղեցու ու գավթի պատերի վերին շարքերը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.5, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Якобсон А. Л., Из истории армянского средневекового зодчества: Церковь в селе Дигер, Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, XIII, М., 1946; Мнацаканян С. Х., Архитектура армянских притворов, Е., 1952.

Ստեփան Մնացականյան

ՏԵՍԻԼՔ, տեսիլ, երևում, արթմնի երազ, աստվածային *հայտնության* կերպ, անդենական իրողությունների դրսևորում: Տ. իր բնույթով հայտնութենական է: Աստվածային նախախնամությամբ, մարդկային տեսողությանը մատչելի աննյութեղեն պատկերների միջոցով Տ. հաղորդում կամ ակնարկելով մատնանշում է ճշմարտություններ, որոնք վերաբերում են թե՛ անցյալին, թե՛ ներկային և թե՛ ապագային, բայց այն գլխավորաբար միտված է վերջինին: Այս իմաստով Տ. ունի մարգարեական ուղղվածություն:

Տ-ի վաղագույն օրինակներ առկա են Եսայու (6), Եզեկիելի (1), Դանիելի (8) մարգարեություններում, ինչպես նաև՝ Գործք առաքելոցում (10.10–20 ևն):

Տ-ներից է բաղկացած Զաքարիայի մարգարեությունը (ա. Ձիերի տեսիլքը, բ. Եղջյուրների տեսիլքը, գ. Չափելու լարի տեսիլքը, դ. Մեծ քահանայի տեսիլքը ևն): Նորկտակարանային Տ-ներից ուշագրավ են Պետրոս առաքյալի Տ. հոպպեում (կենդանիներով ու թռչուններով լեցուն անոթ՝ «ինչպես մի մեծ սփռոց», Գործք 10.1–16), որով Պետրոսին ծանուցվում էր, թե Ավետարանը պիտի քարոզվի նաև հեթանոսներին և նրանց վրա էլ պիտի իջնի *Սուրբ Հոգին*, ինչպես նաև Սողոսի՝ նույն ինքը Պողոս առաքյալի Տ. (Գործք 9.3–9)՝ Դամասկոսի ճանապարհին (երկնքից փայլատակող լույս և ձայն, որն ասում էր. «Սավո՛ւղ, Սավո՛ւղ, ինչո՞ւ ես հալածում ինձ», Գործք 9.4): Հովհաննեսի Հայտնությունը ևս լեցուն է Տ-ներով, որոնք ցույց են տալիս Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը:

Տ-ներ առկա են ինչպես հինկտակարանային («Տեսիլք Ենովքայ արդարոյն», «Տեսիլք Դանիելի Եօթներորդ», տես Թանգարան հին եւ նոր նախնեաց, Ա, Անկանոն գիրք հին կտակարանաց, Վնտ., 1896), այնպես էլ նորկտակարանային («Տեսիլք ս. Աստուածածնի», «Տեսիլք ս. առաքելոյն Պօղոսի», տես Թանգարան հայկական հին եւ նոր դպրութեանց, Բ, Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց, Վնտ., 1898) պարականոն գրվածքներում:

Հայրախոս. մատենագրության մեջ հայտնի են աստվածաշնչական Տ-ների՝ *Հովհան Ոսկեբերանի* (Եզեկիելի՝ «Էջմիածին», 1996, № 2–3, էջ 189–198, Դանիելի՝ Vasiliev A., Anecdota graeco-byzantia, 1893, p. 33–38), Թեոդորետոս Կյուրացու (V դ., Մեկնութիւն Եզեկիէլի, 2000), Վարդան Անեցու (X–XI դդ., Անեցի Վարդան վարդապետի երգել ի կառս, ԲՄ, № 10, 1971, էջ 276–291), *Վարդան Արևելցու* (Ծառք, ներբողեանք, 2000, էջ 122–134), *Եսայի Նչեցու* (Եզեկիելի՝ Մատենադարան, ձեռ. № 6573, թ. 75 ա–101 ա), *Հովհաննես Երզնկացի* Ծործորեցու (Դանիելի՝ Մատենադարան, ձեռ. № 1187, թ. 305ա–379բ) մեկնությունները ու ներբողական բացատրությունները:

Համաձայն իր դրսևորման կերպի՝ Տ. անդենական բնույթի 2 կարգի իրողություն է ներկայացնում. անդրանցական-աստվածաշնչական (ա. Աստվածության՝ մարդուն մատչելի ա[illegible]մանական դրսևորում կամ ակնարկ կատա[illegible]լիք որևէ իրողության մասին, բ. երբ Տ-երևացողը Աստվածաշնչում հիշվող անձ կ[illegible] երևույթ է՝ *Հիսուս Քրիստոս, Մարիամ Աստվածածին, մարգարեներ, Հովհաննես Մկրտիչ, խաչ* ևն) և վախճանաբան-եկեղեցաբան. (երբ Տ-ում ուղղակի թե անուղղակի ակնարկվում են ազգ. պատմության մեջ բացառիկ կարևոր դեր կատարած կամ կատարող դեմքեր, դեպքեր, որոնք ունեն վախճանաբ. երանգ): Առաջին կարգի իրողության **ա** ենթակետին են պատկանում Եզեկիելի և Դանիելի Տ-ները, որոնցում Աստվածությունը երևում է քառակերպ Կառքի, Ծերունու, մարդու Որդու և գրող Ձեռքի (Դանիել 5) կերպարանքով:

Առաջին կարգի իրողության բ ենթակետին են պատկանում Հովհաննես Գառնեցու (XII–XIII դդ.) Տ. (երբ երևում են Մովսես և Եղիա մարգարեները. տես Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, գլ. ԾԴ), «*Վարք հարանց*», *Հայսմավուրք* ժողովածուներում բազմիցս նկարագրված Հիսուս Քրիստոսի, Մարիամ Աստվածածնի երևումները ճգնակյաց անապատականներին ու սրբերին:

Երկրորդ կարգին են պատկանում (վախճանաբանական-եկեղեցաբան. Տ-ներ) *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* Տ., որում նկարագրվում է Միածնի էջքը (Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԾԲ, §731–755), Գրիգոր Ա Լուսավորչի հանդիպումը և զրույցը հրեշտակի հետ («Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, զոր եհարց հրեշտակին Տեառն մինչ էր յայրին՝ վասն հոգւոց մարդկան», Մատենադարան, ձեռ. № 715, թ. 37բ–45ա), ինչպես նաև՝ Վաղարշապատում նրա տեսած Տ. (Մատենադարան, ձեռ. № 952, թ. 216բ–223բ, ձեռ. № 8029, թ. 103ա–109ա, ձեռ. № 4505, թ. 133բ–137ա):

Հայ միջնադարում լայն տարածում են ունեցել *Ներսես Ա Մեծ* և *Սահակ Ա Պարթև* հայրապետների Տ-ները, որոնք Մեթոդիոս Պատարացու (մահ. 311, «Տեսիլք սրբոյն Մեթոդի եպիսկոպոսի Պատարայ և վկայի՝ յաղագս անցեալ, ներկայիս և ապառնեացն...», Մատենադարան, ձեռ. № 1487, թ. 18բ–26ա), Հիպպողիտոս Բոստրացու (մահ. 236, «Երանելւոյն Հիպպողիտեայ եպիսկոպոսի ասացեալ վասն կատարածի աշխարհիս և վասն Նեռինն եւ յերկրորդ գալուստ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ասացեալ բան մարգարութեան», Մատենադարան, ձեռ. № 944, թ. 36բ–55 բ), Ագաթոնի կամ Ագաթրոնի («Ագաթոնի ոմյաղթ փիլիսոփայի ասացեալ վասն ժամանակին, որ յայտնելոց է ս. թագաւորին Կոստանդիանոսի...», Մատենադարան, ձեռ. № 3839, թ. 198բ, ձեռ. № 4669, թ. 233ա, հրտ.՝ Ավգերյան Հ., «Բազմավեպ», 1913, էջ 396–400 և շար.) անուններով քրիստ. իրականության մեջ շրջանառված Տ-ների վերապատումներն ու տեղայնացված վերաիմաստավորումներն են:

Ըստ Ներսես Ա Մեծի Տ-ի («Սոփերք հայկականք», հ. 6, 1853)՝ հայ Արշակունիների և հայ Պարթևների անկումից հետո պարսիկները նվաճելու են Երուսաղեմը և գերեվարելու Խաչափայտը, որը պետք է գերեդարձվի հույների միջոցով: Սակայն հույների իշխանությունը հետագայում խորտակվելու է «աղեղնավորների» կամ «նետողների» (սելջուկներ) հարվածներից: Շատ չանցած «նետողները» պարտվելու են «ֆրանկների» (խաչակիրների) զինական ուժի հարվածներից: Հռոմ. իշխանության հաստատումով վերջ է դրվելու հայոց տառապանքին: Տ-ում արտահայտված է ոչ միայն հայերի՝ հույների հանդեպ հուսախաբությունը, այլև՝ ազատագր. նոր սպասումները: Վախճանաբան-եկեղեցաբան. միտումներ է բովանդակում նաև Ագաթոնի Տ.: Համաձայն դրա՝ ֆրանկների Մեծն Կոստանդինոս կայսրը և Սեղբեստրոս պապը Հայաստանի Տրդատ Գ թագավորի և Գրիգոր Ա Լուսավորչի ուղեկցությամբ ուխտի են գնում Երուսաղեմ, ապա ուղևորվում Հռոմ: Նրանց ուղեկցում է 70-հազարանոց հայոց զորքը: Հյուրերին ճանապարհելով Հայաստան՝ կայսրն իր մոտ է պահում հայոց զորքից 200 մարդ, որոնցից սերվում է «որմանք» կամ «արամանք» (= արմենք) հորջորջվող ժողովուրդը: Հետագայում սրանց միջից դուրս է գալու մի նոր Կոստանդինոս, որը 12 խաչապաշտ թագավորների խնդրանքին անսալով, ձեռնարկելու է տիեզերքի փրկագործումը և հույներին ազատելու է «նետողների» (սելջուկներ) լծից: Կոստանդինոսի ջանքերով ի մի է բերվում ցրված հայությունը, հայոց բանակի զորավար է կարգվում Արշակունի թագավորազն Վաղարշակը: Վերջինս, պատերազմելով Բյուզանդիայի դեմ, վերականգնելու է Հայաստանի հին սահմանները: Կոստանդինոսի մահից հետո հռոմ. գահին նստելու են Տիբերիոս և Վիգանդ կայսրերը: Վերջինիս օրոք կրկին պիտի երևան իսմայելացիները (արաբներ՝ մուհամեդականներ) և ավերեն Կարինը: Սրի ճարակ դարձած հայերից շատ քչերը պիտի փրկվեն: Վիգանդը վրեժխնդիր պետք է լինի հայերի համար: Նրան հաջորդելու է Թեոդեսը, որի ժամանակ ծնվելու է *Նեռը*: Սրա բռնությունը վերջ է գտնելու Քրիստոսի զորությամբ: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ Թեոդեսի ժամանակ, 56 տարի թագավորելուց հետո, մահանալու է Վաղարշակը: Նրան հաջորդելու է ծագումով Արշակունի խաղաղասեր ու շինարար մեկը՝ «Թորգոմի ազգից և տոհմից Շիրակի որդի Արշավանի որդին»: Սրա օրոք վերջանալու է Արշակունյաց և Գրիգոր Լուսավորչի իշխանությունը: Եթե Ագաթոնի Տ-ի հին տարբերակում արտահայտված է հայերի հույն.

կողմնորոշումը, ապա նորում դրսևորված է արևմտյան (ֆրանկներ կամ խաչակիրներ), այսինքն՝ հակահուն. միտումը. Տ-ի նոր տարբերակում ազատարար Արշակունիները նվաճում են Յոթ բլուրների վրա հանգչող Բյուզանդիոնը: Սահակ Ա Պարթևի Տ-ում նմանապես արտացոլված է Արշակունիների և Պարթևների իշխանության վերականգնման գաղափարը (տես Ղ ա զ ա ր Փ ա ր պ ե ց ի, Պատմություն Հայոց, գլ. Դ), որը VII–VIII դդ. վերակենդանացել է Բյուզանդիայի քաղ. օժանդակության հետ հույսեր կապող հայ իրականության մեջ:

Հայոց քաղ. ակնկալությունների դրսևորումն է *Հովհաննես Կոզեռնի* անվան հետ կապված Տ.: Ըստ Տ-ի՝ 1023-ին տեղի ունեցած երկրաշարժն ու Արեգակի խավարումը, նմանությամբ Հովհաննեսի Հայտնության, նշանավորում է Քրիստոսի մկրտությամբ շղթայված *սատանայի* ազատումը: Հայ պատմագրության մեջ (*Սամուել Անեցի*) այդ Տ-ի իրականացումն է նկատվում «Քրիստոսի մկրտության հազարամյակին»՝ 1030-ին Թուրքերի գրոհը Բերկրիի վրա, ինչպես նաև 1037-ին Եդեսիայի գրավումը Թուրքերի կողմից և նույն այդ տարում տեղի ունեցած զարհուրելի երկրաշարժն ու Արեգակի խավարումը: Դրանք համարվում էին հազարամյակի նախանշանները, երբ կապանքներից ազատված սատանան ավերելու էր աշխարհը (ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու): Համաձայն Հովհաննես Կոզեռնի Տ-ի՝ Հայաստանում հաստատվելու էր Թուրքերի 60-ամյա բռնատիրությունը: Սրան հետևելու էր Երուսաղեմի գրավումը ֆրանկների կողմից, իսկ 50 տարի հետո՝ քրիստոնյաների համատարած ազատագրումը: Հովհաննես Կոզեռնի Տ-ում արտացոլված են Հայոց փրկությունը Արևմուտքի (ֆրանկներ) հետ կապող բյուզանդամետ և լատինամետ հոգևոր ու աշխարհիկ վերնախավի քաղ. հույսերն ու ակնկալությունները:

Եկեղեցաքաղ. բնույթի է *Գրիգոր Տաթևացու* Տ.՝ կապված *Աղթամարի կաթողիկոսության* վրայից նզովքը վերացնելու խնդրի հետ: Այդօրինակ Տ. է *Թովմա Մեծոփեցու* նկարագրածը, որտեղ ակնարկվում է Սսից կաթողիկոս. աթոռի վերադարձը Ս. Էջմիածին: Ըստ այդ Տ-ի և դրա մեկնաբանության՝ երկնքից կախված կանթեղը, որ պայծառ լույս է տարածում շուրջբոլորը, Ս. Էջմիածինն է, որ «շատ վաղուց խավարել էր և հիմա Աստված ողորմություն արեց, և ուզում է լուսավորել... և հայկազյան աշխարհի հավանությամբ, աղոթքով, բոլոր սրբերի բարեխոսությամբ հայրապետ և կաթողիկոս հաստատեցինք Թադեոսի, Բարդուղիմեոսի և մեր Լուսավորչի Առաքելական աթոռի վրա» (Թ ո վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Յիշատակարան, 1892, էջ 41, 45):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.5, 2-րդ պատկերը:

Գրկ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Ե., 1957: Ա ն ա ս յ ա ն Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Ե., 1959, էջ 144–151: Տ ե ր - Դ ա վ թ յ ա ն Ք., XI–XV դդ. հայ վարքագրությունը, Ե., 1980, էջ 156–172: М а р Н., Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей, "Записки Восточ. отдел. импер. русск. археолог. общ.", т. V, 1890, с. 211–241.

Հակոբ Քյոսեյան

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ Երվանդ Գալուստի [7(19).11.1879, գ. Հառիճ (այժմ՝ ՀՀ Շիրակի մարզում) – 12.7.1974, Երևան], բանասեր, պատմաբան, բառարանագիր: Փիլ. (1904) և բանասիր. (1943) գիտ. դ-ր, պրոֆ. (1945): Գիտ. վաստ. գործիչ (1959): Նախն. կրթությունն ստացել է Հառիճի վանքի դպրոցում (1892), ապա ավարտել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1900): 1900–04-ին սովորել է Լայպցիգի և Բեռլինի համալսարաններում, ի թիվս այլ գիտությունների ուսումնասիրել աստվածաբանություն, հին և նոր լեզուներ, աշակերտել գերմանացի հայտնի աստվածաբան Ա. Հառնակին: Վերադառնալով Էջմիածին՝ ձեռնադրվել է վարդապետ (1905), դասավանդել Գևորգյան ճեմարանում, եղել Էջմիածնի տպարանի տնօրեն: 1910-ին հրաժարվել է հոգևոր կոչումից, նվիրվել գիտ., մանկավարժ. գործունեության, դասավանդել Էջմիածնի, Երևանի, Թիֆլիսի, Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում: 1921-ին նշանակվել է Էջմիածնի գիտ. ինստ-ի (հետագայում՝ Հայաստանի գիտ. և արվ. ինստ.) գիտ. քարտուղար, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի» տարեգրքի խմբագիր: 1943–49-ին՝ ԵՊՀ օտար լեզուների ամբիոնի վարիչ, 1956–70-ին՝ ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստ-ում բառարանագրության բաժնի վարիչ:

Ե. Տեր-Մինասյան

Տ-Մ-ի աշխատությունները հիմնականում վերաբերում են հայ-ասոր. եկեղեց. հարաբերություններին, Ընդհանրական եկեղեցու պատմությանը, Արևելքում և Հայոց մեջ տարածված քրիստ. աղանդների ծագմանը, V–VII դդ. Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշմանը, քրիստոնյա աշխարհն ալեկոծած դավանաբան. պայքարին հայերի մասնակցության չլուսաբանված հարցերին, եկեղեց. ժողովներին, եկեղեց. մատենագիրների, հայ, հույն և ասորի աստվածաբանների դավանաբան. գործերի քննությանը են: Տ-Մ. շոշափելի ավանդ ունի նաև երկլեզվյան թարգմ. բառարանների ստեղծման գործում:

Տ-Մ. եղել է հայ-ասոր. եկեղեց. կապերի ուսումնասիրման բնագավառի հիմնադիրը և լավագույն հետազոտողը: Այդ թեմային են նվիրված նրա «Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորվոց եկեղեցիների հետ» (գերմ. 1904, հայ. հրտ. 1908) և «Նեստորականությունը Հայաստանում» (1946) աշխատությունները: Հեղինակը հայ-ասոր. եկեղեցադավանաբան. հարաբերությունների մի շարք մասնակի խնդիրներ է քննել նաև հետևյալ հոդվածներում. «Այսպես կոչված Պարսից ժողովը» (1907), «Մանազկերտի 726-ի ժողովի վեց ասորի եպիսկոպոսները և Խոսրովիկ Թարգմանչի հիշած երկու ասորական վանքերը» (1907), «Բարգեն կաթողիկոսի ժողովի թվականը և տեղը» (1908), «Կնիք հավատոյ» ժողովածուն և «Հայոց եկեղեցու դավանաբանական դիրքը Զ և Է դարերում» (1921–22) և «Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկի թարգմանության ժամանակը» (1960): Մասնավորապես Տ-Մ-ի անվան հետ է կապված հայ եկեղեցու պատմության և դավան. դիրքորոշման փուլերի ուսումնասիրման համար երեք կարևոր դրույթների գիտ. հիմնավորումը. 1. Ասորական եկեղեցին Հայաստանում ազդեցություն է ունեցել միայն մինչև V դ. կեսը: Սկսած VI դարից հայ եկեղեցին, ընդհակառակն, ինքն է «ազդեցություն գործում բաժան-բաժան եղած Ասորական եկեղեցու թուլացած հատվածների վրա և վերջիններիս կողմից ճանաչվում իբրև ուղղափառ և օրինակելի եկեղեցի» («Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները...», էջ 62): 2. VI դ. կեսից մինչև VIII դ. սկիզբը հայ եկեղեցին պաշտոնապես հարել է հակաքաղկեդոն. դավանության ամենահետևողական թևին՝ հուլիանականությանը: 3. *Նեստորականությունը* թեև բազմաթիվ փորձեր է կատարել Հայաստանում հաստատվելու, բայց որևէ հաջողության չի հասել և սկզբից ևեթ վճռական հակահարված է ստացել: Տ-Մ. արծարծել է հայ-ասոր. գրական առնչությունները իր «Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արևելից»-ը և նրա ասորական սկզբնատիպը» (1921) գրախոսությունում և «Զգօն» կոչված գրքի հեղինակի հարցը» հոդվածում (1964): Իր հետազոտություններում ճշտել է մի շարք եկեղեց. ժողովների (Դվինի 506-ի և 554-ի, 613-ի Պարսից ժողովի, 726-ի Մանազկերտի ժողովի) ժամանակը, բացահայտել դրանց գումարման շարժառիթները և կայացրած վճիռները:

Տ-Մ. մեծ ներդրում ունի հայ եկեղեցու պատմության ամենաշրջադարձային իրողություններից մեկի՝ *Քաղկեդոնի ժողովի* նկատմամբ բռնած դիրքի, քաղկեդոնական խնդիրներին հայ եկեղեցու մասնակցության ժամանակի և դրանց հետ առնչված, հայագիտության մեջ մեծ կարևորություն ունեցող *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառութիւն» երկի թարգմանության ժամանակի պարզաբանման գործում: Տ-Մ. իր մի շարք գործերում քննել է հայ գրավոր մշակույթի, լեզվի պատմության հարցեր, ճշտել հայոց այբուբենի ստեղծման թվականը, անդրադարձել Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Ա Պարթևի լուսավոր., թարգման. գործունեությանը («Ոսկեդարի հայ գրականությունը», 1946, «Հայոց գրերի գյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին», ԲՄ, 1967, № 7): «Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից» (1968) ուսումնասիրության մեջ քննության է ենթարկել սինկրետիզմը, միթրայականությունը, գնոստիկականությունը և գնոստիկյան դպրոցները, բորբորիտների աղանդն ու մծղնեությունը, մազդակյան կրոնը, մանիքեությունը, բոգոմիլների, կաթարների աղանդը, Պավլիկյան ու Թոնդրակյան շարժումները:

Տ-Մ. «Արարատ» ամսագրում առաջ է քաշել արմատական և հիմնարար եկեղեց. բարեկարգության ծրագիր («Արարատ», 1908, էջ 465–486)՝ կարևորելով հայ եկեղեցու «հիմքից ի վեր վերածնության և վերանորոգության» խնդիրը: Ըստ Տ-Մ-ի, բարենորոգումները պետք է կատարվեն հիմնականում եկեղեց. վարչության և կազմակերպության, դավանանքի ու պաշտամունքի մարզերում:

Տ-Մ-ի հրատարակած աղբյուրագիտ., բնագիտ. գործերից են 1904-ին Երևանի Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցում նրա հայտնաբերած՝ Իրենիոս Լուգդոնացու «Ցոյցք առաքելական քարոզութեանն» (հրտ. 1907, Կ. *Տեր-Մկրտչյանի* հետ), Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն...» (1908, Կ. Տեր-Մկրտչյանի հետ) և «Ընդդէմ հերձուածոց» (Դ և Ե գրքեր, 1910, Կ. Տեր-Մկրտչյանի հետ) երկերը, որոնց հուն. բնագրերը կորել են: 1957-ին պատրաստել է Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի քննական բնագիրը և հրատարակել աշխարհաբար զուգահեռ թարգմանությամբ:

Երկ. Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. 1, Հին եկեղեցին, Վաղ-պատ, 1908: Կրօնների պատմութիւն, Վաղ-պատ, 1909: Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1971:

Գրկ. Տ ե ր - Պ ե տ ր ո ս յ ա ն Լ., Հայ-ասորական հարաբերությունների մեծագույն հետազոտողը, «Էջմիածին», 1980, № 2–3:

ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ Արշակ (1.2.1864, Շուշի – 25.6.1901, Շուշի), աստվածաբան, պատմաբան, հայագետ, մանկավարժ: Փիլ. գիտ. դ-ր (1892): Ավարտել է Շուշիի քաղաքային ուսումնարանը (1881), Ս. Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը (1888), աշակերտել Մ. *Օրմանյանին*, որը նրա մեջ սեր է արթնացրել աստվածաբան. գիտությունների հանդեպ: Ուսուցչի խորհրդով, աստվածաբան. գիտությունների մեջ կատարելագործվելու նպատակով, մեկնել է արտասահման, ավարտել Ենայի համալսարանը (1892), ուսանել հայագետ Հ. Գելցերին, աստվածաբան Ա. Հառնակին և այլոց: Ավարտաճառը՝ «Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք» (1892, գերմ.), թարգմանել է հայերեն, լրացրել է և 1892-ին հրատարակել Մոսկվայում: Աշխատությունն արժանացել է Սահակ-Մեսրոպյան մրցանակի: 1892-ին, Արիստակես եպիսկոպոսի տեսչության օրոք, ուսուցչության է հրավիրվել Գևորգյան ճեմարան: 1894-ին *Մկրտիչ Ա Վանեցու* (Խրիմյան Հայրիկ) հատուկ խնդրանքով մեկնել է Շուշի՝ աշխատելու թեմական դպրոցում: Տ-Մ. աշխատակցել է «Նոր Դար», «Լումա», «Արարատ» պարբերականներին:

Տ-Մ-ի գիտական երախայրիքը «Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք» երկն է, որով ազդարարվել է հայկ. բյուզանդագիտ. դպրոցի ստեղծումը: Հեղինակն ընդհանուր գծերով ներկայացրել է Հայ եկեղեցու պատմությունը մինչև XIII դ., անդրադարձել երկու եկեղեցիների դավան. և ծես. վեճերի ակունքներին: Այս թեման շարունակել է «Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումները եկեղեցական խաղաղութեան համար», «Եկեղեցական աղմուկները ԺԴ դարի սկզբում», «Սսի և Ադանայի իշխանաժողովը» հոդվածաշարերում՝ հրապարակելով հայագիտությանը մինչ այդ անհայտ բազմաթիվ վավերագրեր: Հիշատակելի է նաև Սամուել Անեցու՝ Տ-Մ-ի առաջաբանով, համեմատություններով, հավելվածներով և ծանոթագրություններով հրատարակած «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց...» (1893) երկը: Տ-Մ. «Աստուածաբանական գիտութիւնները» (1893), «Հայաստանեայց առաքելական ուղղափառ սուրբ եկեղեցին եւ իւր սուրբ կարգը» (1897) աշխատություններում բացատրել է Հայ եկեղեցու ծեսի և վարդապետության յուրահատկությունները, գտնելով, որ պետք է գնալ դրանք եկեղեցու ողջ պատմությամբ և ավանդություններով բացատրելու, ժողովրդի կյանքում ավելի կիրառելի դարձնելու և ոչ թե դրանցից հրաժարվելու ճանապարհով: «Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը» (1900) երկում առաջին անգամ համակարգել ու դասդասել է հայ դավան. բազմադարյան փորձն ու ձեռքբերումները:

Գրկ. Ա ղ ա ն յ ա ն ց Գ., Արշակ Տէր Միքելեանց, «Լումա», 1901, Զ տարի, գիրք Բ, էջ 483–485:

Ազատ Բոզոյան

ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ (Տեր-Սարգսյան) Գալուստ Մկրտչի, Մ ի ա բ ա ն [9(21).4.1860, գ. Ծուղրութ (այժմ՝ ՎՀ Ախալցխայի շրջանում) – 3.7.1918, Էջմիածին], Մայր աթոռի միաբան, հայագետ, պատմաբան, բնագրագետ-աղբյուրագետ, թարգմանիչ: Սկզբ. կրթությունն ստացել է Ախալցխայի Կարապետյան դպրոցում 4–
1878-ին սովորել Էջմիածնի Գևորգյան
րանում: 1878–81-ին դասավանդել է Շա
և Ախալցխայի դպրոցներում: 1881-ին ավարտական քննություններ է հանձնել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: 1884-ին ավարտել է Փարիզի Քաղաքական գիտությունների ազատ դպրոցի հասարակագիտ. բաժանմունքը: Դասախոսություններ է ունկնդրել Մյունխենի համալսարանում: Ուսանող. տարիներին Փարիզից տարբեր բնույթի հոդվածներով աշխատակցել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրին, 1885-ին վերադառնալով հայրենիք՝ պաշտոնավարել է Ախալցխայի երկսեռ դպրոցում, 1887-ին՝ դարձել Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության անդամ (դպիրի աստիճանով), նվիրվել գիտ. գործունեությանը: 1888-ին, հիվանդության պատճառով, ընդմիշտ զրկվել է քայլելու ունակությունից: 1892–94-ին և 1902-ին եղել է «*Արարատ*» ամսագրի խմբագիրը, որտեղ «Միաբան» ստորագրությամբ տպագրել է բազմաթիվ հայագիտ. ուսումնասիրություններ՝ արժանանալով լայն ճանաչման: Երկար տարիներ գործակցել է Մոսկվայի կայսեր. հնագիտ. ընկերությանը և հայագիտության ասպարեզում ունեցած վաստակի համար 1894-ին ընտրվել այդ ընկերության թղթակից, իսկ 1900-ից՝ իսկական անդամ: Եղել է հայ գրերի 1500 և հայ տպագրության 400-ամյակի տոնակատարության կենտր. հոբելյանական հանձնաժողովի նախագահը, «Շողակաթ» գիտ. ժողովածուի (1913) խմբագիրը:

Գ. Տեր-Մկրտչյան

Տ-Մ-ի հայագիտ. հետազոտությունները բազմաբնույթ են՝ հայ հին մատենագրություն, վիմագրություն, հնագրություն, ձեռագրագիտություն, միջնադարյան հայ առակագրություն, աղգագրություն և բանահյուսություն, վարքագրություն և վկայաբանություն, աղանդավոր. շարժումների արձագանքներ Արմ. Եվրոպայում, դրամագիտություն, Հայաստանում ճշգրիտ գիտությունների պատմություն են: Մեծ է նրա ներդրումը բնագրագիտության և աղբյուրագիտության մեջ: Ստ. Մալխասյանի աշխատակցությամբ կազմել և հրատարակել է Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» (1904), Ստ. Կանայանի հետ՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» (1909), Հ. Աճառյանի հետ՝ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» («Քննութիւն և համեմատութիւն Եզնկա նորագյուտ ձեռագրին», 1904) երկերի քննահամեմատական բնագրերը: Հայտնաբերել, ուսումնասիրել և հրապարակել է հայ մատենագրությանն անծանոթ կամ կորած համարված բնագրեր՝ Անանիա Նարեկացու «Գիր խոստովանութեան»-ը (1892), Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտ. աշխատությունները և խնդրագիրքը («Անանիա Շիրակացի», 1896), «Գիրք հերձուածոց»-ը (1902), Աբրահամ Խոստովանողի (V դ.) թարգմանած «Վկայք Արևելից» ժողովածուն («Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք Արևելից», 1921, հետմահու) են: Ուսումնասիրությունների մի մեծ խումբ վերաբերում է միջնադարի քիչ հայտնի հայ մատենագիրների, դավանաբանների, փիլիսոփաների կյանքին և նրանց գործերին՝ «Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոս» (1902), «Ստեփանոս Իմաստասեր» (1902), «Դավիթ Հարքացի» (1903) են, ինչպես նաև Հայոց կաթողիկոսներ Հովհաննես Ա Մանդակունու (478–490) և Անանիա Ա Մոկացու (946–968) մի շարք գրությունների, ճառերի, խրատների, քարոզների հրատարակմանը:

Տ-Մ. առանձին ուսումնասիրության առարկա է դարձրել վկաների, հատկապես Հայոց *Նոր վկաների* վարքերը և վկայաբանությունները, տվել դրանց գիտաքննական բնագրերը՝ «Խոստվել Գանձակեցի» (1896), «Հովսեփ Նորաշենով Գանձակեցի» (1897), «Գրիգոր Մանաճիհր Ռաժիկ Միհրան տոհմից» (1902): Այս շարքից հեղինակի հավաքած և ուսումնասիրած վկայաբան. շատ նյութեր դեռևս անտիպ են: Հ. Մանանդյանը և Հ. Աճառյանը մեծապես օգտվել են Տ-Մ-ի հավաքած վարքագր. և վկայաբան. հարուստ նյութից՝ իրենց «Հայոց նոր վկաները» (1903) աշխատությունը գրելիս:

Հայ մատենագրության պատմության և հայագիտության հարցերին նվիրված լուրջ հետազոտություններ են Տ-Մ-ի «Խորենացու Պատմության ուսումնասիրությունը» (1896), «Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը» (1902), «Փավստոսի ձեռագրերը» (1904), «Հայկականք» հոդվածաշարը (Ա–ԺԲ, 1894, ԺԳ–ԺԹ, 1899):

Տ-Մ-ի «Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության հայերեն թարգմանության ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» հայ թարգմանությունը» հետազոտությունը (1908) հեղաշրջել է հայագիտության մեջ մինչ այդ գոյություն ունեցող տեսակետները՝ մշակելով նոր ու ճշգրիտ ժամանակագրություն՝ *հունաբան դպրոցի* և թարգմանությունների սկզբնավորման, ինչպես նաև հայ դավանաբան. գրականության ձևավորման, հակաքաղկեդոն. դավան. պայքարին հայ եկեղեցու մասնակցության և Քաղկեդոնի ժողովի հանդեպ Հայ եկեղեցու դավան. դիրքորոշման հարցերում: Խնդիրների պարզաբանումը կարող էր տալ *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» երկի հայ. թարգմանու-

թյան թվագրման ճշտումը: Տ-Մ-ի տոմարագիտ. ճշգրիտ հաշվումների վրա հիմնված տեսակետը, թե Տիմոթեոս Կուզի երկը հայերեն է թարգմանվել 480–484-ի միջև՝ Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսի օրոք, հակառակ որոշ ընդդիմության, ընդունել են ինչպես իր ժամանակի, այնպես էլ ներկայիս բազմաթիվ հայագետներ: Հետագայում Տ-Մ. իր «Հայ մատենագրության հնագույն թվականները» («Շողակաթ», 1913) հոդվածով կրկին պաշտպանել է իր տեսությունը, այն հիմնավորել նոր փաստերով:

Տ-Մ. կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ, գրել բանաստեղծություններ և վեպ (անտիպ): Կյանքի վերջին տարիներին հայտնաբերել է միջնադարյան զրույցների մի շարք, պատրաստել բնագիրը, սակայն չի հասցրել գրել ուսումնասիրությունը: Տ-Մ-ի արխիվից անհայտ հանգամանքներում կորել են մեծ ու փոքր անտիպ հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, հրատարակության պատրաստ բնագրեր, ինչպիսիք են Կորյունի «Վարք Մաշտոցի», Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտ. մեծ աշխատության քննական բնագրերը, «Գյուտ նշխարաց Հռիփսիմյանց», «Ծանոթութիւնք և աղբյուրներ Կայսերաց գրոց», «Պատմություն սրբո կուսին Մարիամա», «Պատմություն վարուց Եպիփանու Կիպրացվո» բնագրերի ուսումնասիրության նյութերը են:

Երկ. Հայագիտական ուսումնասիրություններ, առաջաբան և ծանոթագրություններ Պ. Հակոբյանի, հ. 1, Ե., 1979, հ. 2, Ե., 1998:

Գրկ. Մ ե ս ր ո պ ե պ ի ս կ ո պ ո ս (Տ ե ր - Մ ո վ ս ի ս յ ա ն Մ.), Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Միաբան), «Բանբեր Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», գիրք 1–2, Վաղ-պատ, 1921–22: Բ ե հ բ ու դ յ ա ն Ս., Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Միաբան), «Էջմիածին», 1959, № 1:

Պիոն Հակոբյան

ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆ Կարապետ [29.3.1866, գ. Ցղնա (Գողթն գավառ) – 2.12.1915, Բաքու], եպիսկոպոս (1909), աստվածաբան, պատմաբան, բանասեր: Փիլ-յան դ-ր (1893), աստվածաբանության լիցենցիատ (մագիստրոս, 1894): Սկզբ. կրթությունն ստացել է ծննդավայրի ծխական, ապա՝ Ջաքաթալայի գավառ. դպրոցում: 1888-ին ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, ապա՝ դասավանդել այնտեղ, վարել մատենադարանապետի պաշտոնը: 1889-ին Գևորգ Զորեքչյանի (*Գևորգ Զ Զորեքչյան*) և Գարեգին Հովսեփյանի (*Գարեգին Ա Հովսեփյան*) հետ ձեռնադրվել է կուսակրոն սարկավագ: 1889–94-ին աստվածաբանություն է ուսանել Լայպցիգի, Հալլեի և Բեռլինի համալսարաններում: Դասախոսություններ է լսել Տյուբինգենի համալսարանի կաթոլիկ աստվածաբանության բաժնում, Փարիզի Սորբոնի համալսարանում, Մարբուրգի բողոքական աստվածաբան. ֆակ-ում: Ուսումնառության տարիներին գիտ. հոդվածներով աշխատակցել է գերմ. հայտնի կրոն. հանդեսներին: 1894-ին վերադարձել է Էջմիածին, ձեռնադրվել կուսակրոն քահանա, կարգվել Գևորգյան ճեմարանի տեսչի օգնական և աստվածաբանության ու կրոն. առարկաների ուսուցիչ: 1894-ի դեկտ. նշանակվել է «*Արարատ*»-ի կրոն. բաժնի խմբագիր, այնուհետև՝ մինչև 1899-ը, ամսագրի խմբագիր: 1895-ին ստացել է վարդապետ. աստիճան, նույն թվին կարգվել Մայր աթոռի «Ուսումնական վարչական հանձնաժողովի» անդամ: 1899–1902-ին կարգվել է Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, 1903–1905-ին՝ Երևանի թեմակալի փոխանորդ: 1902, 1904, 1905–06-ին կարճ ժամանակով կրկին եղել է «Արարատ»-ի խմբագիր: 1907-ին ստացել է ծ. վարդապետի աստիճան: 1907-ին, խույս տալով Մայր աթոռի որոշ միաբանների հարուցած խոչընդոտներից ու զրպարտություններից, մեկնել է Բաքու, տեղի գիմնազիայում աշխատել ուսուցիչ: 1907–12-ին եղել է Ատրպատականի թեմի առաջնորդը, Թավրիզում նախաձեռնել «Առավոտ» շաբաթաթերթի (1909–12) հրատարակումը: Պարսկաստանի տարբեր վայրերից հայթայթել և Էջմիածնի մատենադարան է ուղարկել հայկ. հին ձեռագրեր: 1914-ից մինչև կյանքի վերջը վարել է Շամախու հայոց թեմի առաջնորդությունը:

Տ-Մ. նշանավոր հայ աստվածաբան հոգևորականներից էր, ում աշխատությունները, ձեռագրագիտ. հազվագյուտ հայտնագործությունները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացրել Եվրոպայի գիտ. աշխարհում, առնյութ տվել Ընդհանրական եկեղեցու և քրիստոնեության վաղ շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար: «Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և նրանց մերձավոր հերձվածային երևույթները Հայաստանում» (1893, գերմ.), «Թոնդրակեցիք մեր օրերում» (1895, գերմ.) աշխատություններում և «Պավլիկյանց և Թոնդրակեցվոց աղանդները արդի քննադատությամբ» («Արարատ», 1900, հուլիս) հոդվածում անդրադարձել է միջնադարյան Հայաստանում տարածված աղանդավոր այդ շարժումներին, դրանց վարդապետություններին: Հատկապես ուշադրավ են XVIII–XIX դդ. դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած *թոնդրակեցիների* հետևորդների և նրանց դավանագրքի՝ «Բանալի ճշմարտության» վերաբերյալ վերջին երկու ուսումնասիրությունները: Տ-Մ. հերքել է արևելագետ, Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆ. Ֆ. Կոնիբերի «Բանալի ճշմարտության» երկի՝ IX դ. գրված լինելու մասին թեզը, հիմնավորել է նաև «նոր թոնդրակեցիների» կապը բողոքական մի շարք ուղղությունների, մասնավորապես՝ կրկնամկրտականության (անաբապտիզմ), մկրտականության, լյութերականության հետ: «Ազգային եկեղեցի» (1903) գրքույկում հեղինակը հայ առաքելական եկեղեցին ներկայացրել է իր երեք հիմն. գծերով՝ ազգ. բնավորությամբ, կրոն. ոգով և հալածական վիճակով:

1902–03-ին Տ-Մ-ին են հանձնարարվել Աստվածաշնչի նոր հրատարակության պատրաստման և խմբագրման աշխատանքները: Նա Մայր աթոռի ձեռագրատան Աստվածաշնչի 40 ձեռագրերից ընտրել է 8–9 հիմնականները, համեմատել եբրայերեն բնագիրը և Յոթանասնից թարգմանությունը և տպագրության պատրաստել Ծննդոց ու Ելից գրքերը: Սակայն 1903-ին եկեղեց. գույքի բռնագրավման և Մայր աթոռում ստեղծված իրավիճակի պատճառով գործը չի հրատարակվել և չի հասցվել իր ավարտին:

1904-ին Տ-Մ. Երևանի Կաթողիկե եկեղեցում հայտնաբերել է մի կարևոր հայերեն ձեռագիր, որը բովանդակել է II դ. հեղինակ Իրենեոս Լուգդոնացու գրվածքները: Դրանցից առաջինը՝ «Ցույց առաքելական քարոզության» երկը, մեծ արժեք է ներկայացնում II դ. քրիստ. դավանաբանության համար: Հուն. բնագիրը կորած է, և միայն վերնագիրն էր հայտնի *Եվսեբիոս Կեսարացու* «Եկեղեցական պատմություն»-ից: Ե. *Տեր-Մինասյանի* հետ Տ-Մ. գերմաներեն է թարգմանել ձեռագիրը և հայերեն զուգահեռ տեքստով, պրոֆ. Ա. Հառնակի ծանոթագրություններով, 1907-ին հրատարակել է Լայպցիգում՝ «Բնագրեր և հետազոտություններ» վերնագրով: Նույն ձեռագրի մեջ էր նաև Իրենեոսի «Ընդդեմ հերձվածոց» աշխատության IV և V գլուխների հայերեն թարգմանությունը, որը Տ-Մ. 1910-ին Լայպցիգում Ե. Տեր-Մինասյանի հետ հրատարակել է «Բնագրեր և հետազոտություններ» շարքում՝ գերմ. առաջաբանով: Այդ հրատարակություններով Եվրոպան ծանոթացել է քրիստոնեության վաղ շրջանի վրա լույս սփռող կարևոր գրվածքներին:

1897-ին Տ-Մ. Մայր աթոռի մատենադարանում հայտնաբերել է Ալեքսանդրիայի պատրիարք *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» երկի հայ. թարգմանությունը, որը գերմ. ու հայ. առաջաբանով Ե. Տեր-Մինասյանի հետ հրատարակել է Լայպցիգում, 1908-ին: Տիմոթեոս Կուզի երկը կարևոր նշանակություն ունի V դ. դավանաբան. վեճերի և Ընդհանրական եկեղեցու պատմության ուսումնասիրման համար: Աշխատության հուն. բնագիրը կորած է և հայ. թարգմանությամբ է միայն հայտնի դարձել գիտ. աշխարհին: Հայտնաբերած երրորդ ձեռագիրը, որը 1911-ին Տ-Մ. գտել էր Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքում, «*Կնիք հավատո*» (1914, Ե. Տեր-Մինասյանի հետ) դավանաբան. ժողովածուն էր: Այդ գործին կցված ընդարձակ «Ներածությունը» գնահատելի ուսումնասիրություն է հայ եկեղեցու VI–VII դդ. պատմության, դավան. դիրքորոշումների և մատենագրության վերաբերյալ: Աշխատության հետ առնչություն ունի հեղինակի մեկ այլ՝ «Հովհան Մանդակունի և Հովհան Մայրագոմեցի» (1913) ուսումնասիրությունը: Այս գործերում Տ-Մ. անդրադարձել է հայ եկեղեցու պատմության ամենակնճռոտ և վիճելի հարցերից մեկին, այն է՝ քրիստոնյա աշխարհում դավանաբան. վեճերին հայոց մասնակցության, *Քաղկեդոնի ժողովի* մերժման, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառության» հայ. թարգմանության ժամանակին, «*Գիրք թղթոց*»-ի մի շարք գրությունների հեղինակային պատկանելության, գրելու շարժառիթների խնդրին են: Պաշտպանել և հիմնավորել է այսօր արդեն հայագիտության մեջ ընդունված այն տեսակետը, թե հայ եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովի հանդեպ իր բացասական դիրքորոշումը հստակեցրել է V դ. վերջին քառորդին՝ *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի օրոք:

Տ-Մ. հրատարակել է մի շարք հիշատակարաններ Մայր աթոռի մատենադարանի ձեռագրերից: Դրանցից երկուսը լույս են տեսել առանձին (Հովհան Երուսաղեմացու և Հովհաննես Գ Օձնեցու թղթերը): «Արարատ»-ում հրատարակել է «Գիրք թղթոց»-ի մի շարք գրություններ, մասնավորապես՝ Բաբգեն Ա Ոթմսեցի, Ներսես Բ Բագրեվանդցի, Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսների թղթերը, նոր լույս սփռելով հայ եկեղեցու VI–VII դդ. պատմու-

թյան մի շարք հարցերի վրա: 1908-ին Վաղարշապատում լույս է տեսել Տ-Մ-ի «Հայոց եկեղեցու պատմության» առաջին հատորը: Ժողովրդի կրոնաբարոյական դաստիարակության համար աշխարհաբար է փոխադրել Մատթեոսի Ավետարանը (անտիպ):

Երկ. Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին, պր. 1, 2, Վաղ-պատ, 1913–14: Պաւղիկեանք Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և մերձաւոր հերձուածային երևոյթներ Հայաստանի մէջ, Երուսաղեմ, 1938:

Գրկ. Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան, Մ., 1911: Հ ո վ ս ե փ յ ա ն Գ., Տ. Կարապետ եպիսկոպոս, «Արարատ», 1915, № 11–12, էջ 849–856: Stephan S., Karapet Episkopos Ter-Mkrtschjan (1866–1915), Halle, 1983.

Արտաշես Ղազարյան

ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Մեսրոպ (ավազանի անունը՝ Փարսադան), Մ ե ս ր ո պ Մ ա գ ի ս տ ր ո ս [7. 5. 1865, գ. Ճիկահող (այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզում) – 3. 6. 1939, Երևան, 1989-ին աճյունը տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին, ամփոփվել Ս. Գայանե վանքի գերեզմանատանը], արքեպիսկոպոս, հայագետ, հասարակական գործիչ: Ավարտել է Շուշիի թեմական, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցները, Դորպատի համալսարանը (1891), Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի արլ. լեզուների ֆակ-ը, պաշտպանել մագիստրոս. թեզը՝ «Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության պատմությունը» թեմայով (հրտ. 1902, ռուս.): Դասավանդել է Ս. Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, 1893-ին դարձել միաբանության անդամ, ձեռնադրվել աբեղա, ընդգրկվել նորընտիր կաթողիկոս *Մկրտիչ Ա Վանեցու* (Խրիմյան Հայրիկ) Երուսաղեմից Ս. Էջմիածին ուղեկցող պատգամավորության կազմում: Նույն թվականին նրան շնորհվել է վարդապետի աստիճան, 1895-ին կարգվել է Երևանի, 1896-ին՝ Շուշիի թեմական դպրոցների տեսուչ, 1898-ին՝ Շուշիի կոնսիստորիայի նախագահ:

Հայ-թաթար. ընդհարումների ժամանակ (1905) Տ-Մ. Զանգեզուրի և Նախիջևանի գավառներում կազմակերպել է հայերի ինքնապաշտպանությունը: 1906–07-ին Գևորգյան ճեմարանի տեսուչն էր, 1908-ից՝ *Սինոդի* անդամ: 1909-ին Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: 1913-ին կարգվել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ, 1914-ին ազգ. բյուրոյի պատվավոր նախագահն էր, հայ կամավոր. ջոկատների կազմավորման նախաձեռնողը: 1916-ին Աստրախանի թեմի հոգևոր առաջնորդն էր, 1918-ին՝ Մայր աթոռի մատենադարանապետը, 1922–31-ին՝ Իրանա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդը: Տ-Մ. Հայաստանի պետ. համալսարանի հիմնադիրներից էր և առաջին դասախոսներից: 1938-ին հրաժարվել է հոգևոր կարգից, հաստատվել Երևանում:

Մեծ է Տ-Մ-ի գիտ. վաստակը: Նա հեղինակել է ձեռագրագիտ., բնագրագիտ., աղբյուրագիտ., ինչպես և վիմագր., ազգագր., հնագիտ. բնույթի շուրջ 130 աշխատություն:

Երկ. Նկարագրութիւն հոգեւոր վարուց Յովասափու..., Վաղ-պատ, 1897: Էջմիածին և հայոց հնագոյն եկեղեցիներ, պր. 1, Վաղ-պատ, 1906: Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի և Դադի եկեղեցիները և վանական շինութիւնները, Երուսաղեմ, 1938:

Գրկ. Տ ե ր - Վ ա ր դ ա ն յ ա ն Գ., Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան, Ե., 1999:

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՈԹՔ, Հ ա յ ր մ ե ր, *Հիսուս Քրիստոսի* շնորհական *աղոթքը*, որ նա հայտնեց իր աշակերտներին՝ *երանիներն* ասելուց հետո (Մատթ. 6.9–13)՝ որպես ճշմարիտ աղոթքի օրինակ: Ասվում է (երգվում է) բոլոր խորհրդակատարությունների ժամանակ՝ սկզբում և վերջում, ամեն անգամ խորհրդանշելով Տիրոջ հայտնութենական խոսքն իր իսկ մասին, թե՝ «Ես եմ Ալֆան և Օմեղան, Սկիզբը և Վախճանը, Առաջինը և Վերջինը» (Հայտն. 22.13):

Տ. ա. հետևյալն է.

Հա՛յր մեր, որ երկնքում ես, սուրբ թող լինի Քո անունը, Քո արքայությունը թող գա, Քո կամքը թող լինի երկրի վրա, ինչպես որ երկնքում է: Մեր հանապազօրյա հացը տո՛ւր մեզ այսօր: Եվ թող մեզ մեր պարտքերը, ինչպես և մենք ենք թողնում մեր պարտապաններին: Եվ մի՛ տար մեզ փորձության, այլ փրկի՛ր մեզ չարից. քանի որ Քոնն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս. ամեն

Մատթեոսի Ավետարանում Տ. ա. հետևում երանիներին՝ որպես նրանց շարունակություն, իսկ Ղուկասի Ավետարանում Տ. ա. տրվում է աշակերտների խնդրանքով՝ «Մեզ աղոթել սովորեցրու»: Ղուկասի Ավետարանը «և մի տար մեզ փորձության» արտահայտությունից հետո չունի «այլ փրկիր մեզ չարից, որովհետև քոնն է...» խոսքերը (Ղուկ. 11.2–4):

Տ. ա. պարունակում է յոթ աստւյթ (խնդրվածք). առաջին երեքը (սուրբ լինի Քո անունը, գա Քո արքայությունը, Քո կամքը լինի...) փառաբանում են *Աստծուն*, մյուս չորս աստւյթները (խնդրվածքները) վերաբերում են մարդուն. մարդը խնդրում է, որ Աստված իրեն տա հանապազօրյա հացը, թողնի պարտքերը, չենթարկի փորձության և ազատի չարից: Եվ քանի որ աղոթողն իրեն ամբողջովին հանձնում է Աստծուն, ուստի և աղոթքի վերջում նրան է միայն ճանաչում հավիտենական արքա, հավերժ զորավոր ու փառավորյալ, ասելով՝ «Քանի որ Քոնն է արքայությունը և զորությունը և փառքը հավիտյանս. ամեն»: Սա նաև նշանակում է, որ աղոթողը թողնում է իր կամքը, իր իշխանությունը, իր անձնական փառքը և խնդրում արարիչ ու նախախնամ Աստծո տնօրինությունը: Աղոթքի բուն առանցքն այն է, որ մեր կամքը (մեր թագավորությունը), որպես հին, ադամական ժառանգություն, վերանա, և մեր մեջ, ինչպես նաև երկրի վրա, հաստատվի Աստծո կամքն ու թագավորությունը (տես *Երկնային արքայություն*):

Հայ *մեկնողական գրականության* մեջ Տ. ա. ավետարանական ամենաշատ մեկնված հատվածն է: *Եղիշեն* Աստծո Հայր լինելը կոչում է ամենամեծ պարգևը՝ տրված մարդկանց, գտնում, որ նրա անունը հենց Սուրբ է, իսկ Աստծո կամքը մարդու սուրբ լինելն է: Հիսուս Քրիստոսն է Արքան երկնային թագավորության և մեր եղբայրը, իսկ խնդրվող հացը Հիսուս Քրիստոսն է, և Վերնատանը նա ինքն իրեն է բաժանել՝ հաստատելով սուրբ *Հաղորդության* խորհուրդը: Իսկ պարտքերը թողնելը նշանակում է ողորմած լինել՝ արժանանալու համար Տիրոջ ողորմությանը [«Հայր մեր» աղոթքի մասին, տես Աղօթագիրք (ժող.), 2000, էջ 233–243]: *Ներսես Լամբրոնացին* ևս «հանապազօրյա հացը» մեկնել է որպես Քրիստոսի մարմին, որ առաքյալները խնդրում են հոր՝ «տուր ղհաց մեր»: Ժողովուրդը նույնպես աղոթում է հորը և կենաց հացը նրանից է խնդրում, հիշեցնում որդեգրության պայմանը և պարտքերի թողություն հայցում (Ն ե ր ս ե ս Լ ա մ բ ր ո ն ա ց ի, «Խորհրդածութիւն Սրբազան Պատարագի», 1842, էջ 138–139): Աղոթքի մասին խոսելիս եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները (*Գրիգոր Ա Լուսավորիչ, Հակոբ Մծբնացի, Եփրեմ Ասորի, Հովհան Ոսկեբերան,* Ներսես Սինայեցի, *Ստեփանոս Սյունեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Սիմեոն Ա Երևանցի* և ուր.) ուղղակի կամ անուղղակիորեն անդրադարձել են Տ. ա-ին, մեկնաբանել այս կամ այն արտահայտությունը կամ ենթատեքստում նկատի ունեցել Տ. ա.:

Գրիգոր Տաթևացու պահպանվել են Տ. ա-ի երկու ընդարձակ մեկնություններ. մեկը Մատթեոսի Ավետարանի՝ Գրիգոր Տաթևացու մեկնության մեջ (Մատենադարան, ձեռ. №№ 1198, 1264, 1266, 1300), մյուսը՝ նրա «Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմերան հատոր...» երկում (1740, էջ 309–314): Գրիգոր Տաթևացին մանրակրկիտ, բառ առ բառ մեկնաբանել է Տ. ա., հաճախ նույն հասկացությունը կամ բառը բացատրել տարբեր մեկնակետերից (տվել է տասից ավելի բացատրություն): Խոսելով Աստծո կամքի մասին՝ նա անում է ուշագրավ դիտարկումներ, որոնցից մեկն էլ հետևյալն է. Աստծո կամքը նաև այն է, որ մենք, որպես Հիսուս Քրիստոսի Մարմնի [Եկեղեցու] անդամներ, միավորվենք Գլխի [Հիսուս Քրիստոսի] հետ: Ուրեմն, «եղիցին կամք Քո» արտահայտությունը նշանակում է՝ Քո կամքն այն է, որ միավորվենք Քրիստոսի հետ: «Հանապազօրյա հացը» մեկնվում է երկու իմաստներով՝ որպես մարմնավոր հաց և որպես հոգևոր հաց կամ կենաց հաց, որը Տիրոջ մարմինն է: «Պարտքերը» սատանայից փոխառնված *մեղքերն* են, որոնց մեջ երկար մնալու դեպքում ավելանում է պարտքի [մեղքի] չափը, ուստի և Աստծուն խնդրում ենք, որ նա ների մեր մեղքերը: Տ. ա., ասում է Գրիգոր Տաթևացին, պարունակում է յոթ խնդրանք, որոնք օգուտ են հոգուն ու մարմնին: Այն ժամանակ ենք մեր կյանքում կենսագործում Տ. ա., երբ դառնում ենք Աստծո որդիներ ու ժառանգակիցներ. այդ ժամանակ մենք սպանում ենք «չար զավակներին» [նախանձ, բարկություն, ագահություն են] և ապրեցնում «հոգևոր զավակներին» [սեր, համբերություն, ողորմություն են]:

«Հանապազօրյա հացը» ընդհանրապես մեկնաբանվում է որպես՝ 1. նվիրաբերում, ըստ որի՝ խոսքը հացի բեկման՝ Հաղորդության մասին է (Տիրոջ մարմնի). 2. վախճանաբանական իմաստով, ըստ որի՝ խոսքը երկնային արքայության (հավերժական կյանքի) մասին է. 3. ուղղակի իմաստով՝ խոսքը ամենօրյա մարմնավոր հացի մասին է: «Պարտքերը» հասկացվում են հոգևոր առումով՝ Աստծուն տրվելիք հոգևոր պարտքերը, որոնք ներվում են, երբ մենք ներում ենք մեր «պարտապաններին». «մի տար մեզ փորձության»՝ նշանակում է ապավինել Աստծուն, որը մեզ չի դցի մեր ուժերից վեր փորձության մեջ, քանի որ մեր փոխարեն

փորձվել է ինքը՝ մեր Տերը: Տ. ա-ի վերջին աղոթքը («Քանի որ Քոնն է արքայությունը...») փառաբանում է Աստծուն (տես նաև *Օրհնություն*)՝ եզրափակելով «ամեն»-ով, որը նշանակում է՝ «ճշմարի՛տ է, թող լինի՛»:

Լևոն Սարգսյան

ՏԵՐՈՒՆԻ ՏՈՆԵՐ, Տերունական տոներ, Հիսուս Քրիստոսի կյանքի հետ կապված ամենակարևոր դրվագների հիշատակության օրեր, որոնք քրիստոնյա եկեղեցին տոնում է մեծ հանդիսավորությամբ: Դրանք են.

Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն. տոնակատարության օրն անփոփոխ է: Կատարվում է հունվ. 6-ին:

Անվանակոչություն Քրիստոսի. կատարվում է միշտ նույն օրը՝ հունվ. 13-ին:

Տյառնընդառաջ. օրն անփոփոխ է՝ կատարվում է փետր. 14-ին:

Ծաղկազարդ, Ավագ Շաբաթ, ս. Զատիկ կամ Հարություն, *Համբարձումն* Քրիստոսի:

Հոգեգալուստ կամ Պենտեկոստե. Սուրբ Հոգու՝ աղավնու կերպարանքով իջնելն է առաքյալների վրա:

Վարդավառ կամ Պայծառակերպություն Քրիստոսի (բոլորն էլ շարժական են):

Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի կամ Գալուստ Տեառն ի փոխումն Կուսին: Տոնվում է օգոստ. 15-ի մերձավոր կիրակի օրը:

Տ. տ. են տարվա բոլոր *կիրակիները*, որոնք նվիրված են Հիսուսի Հարության հիշատակին՝ երբեմն ունենալով տերունական այլ տնօրինության հիշատակ: Տ. տ. են Հայ եկեղեցու հինգ *Տաղավար* տոները: Տ. տ-ի մաս են կազմում *Աստվածածնի* տոները, ս. *Խաչի տոները* և *Եկեղեցու տոները*, որոնք Հիսուս Քրիստոսի տնօրինական տոներ չեն, բայց կատարվում են ի պատիվ և հանուն Հիսուսի:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑԻ ԵԿԵՂԵՑԻ, Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, «Նախշլի»: Ըստ շին. արձանագրության, կառուցվել է 1215-ին, մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցի միջոցներով, Անիի արլ. կողմում, ձորալանջին: Տ. Հ. ե. մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է՝ շքեղ հարդարված արտաքին ճակատներով ու վերձիգ բազմանիստ թմբուկ ունեցող գմբեթով, որոնք մշակված են զույգ որմնասյուների վրա հանգչող նրբագեղ կամարաշարով, թռչունների և կենդանիների բարձրարվեստ հարթաքանդակներով, բուս. և հյուսածո զարդաքանդակներով: 1215–51-ի ժամանակաշրջանում Տ. Հ. ե-ուն արմ-ից կցել են եռակողմ, բաց կամարներով գավիթ-սրահ, հս-ից՝ մատուռ: Եկեղեցին, գավիթն ու մատուռը նկարազարդվել են: 1261-ին եկեղեցու բեմի առաջ թաղվել է Շահնշահ Ա Զաքարյանը: 1310-ին ոմն Մատեն ջուր է անցկացրել դեպի եկեղեցու տարածքը:

Տ. Հ. ե-ու այժմ կիսավեր գավթի ու մատուռի ներսը ամբողջությամբ նկարազարդված է: Եկեղեցու գմբեթին պատկերված է «Համբարձման» տեսարանը, թմբուկին, երկու շարքով՝ հրեշտակներ և առաքյալներ (վերևում) ու մարգարեներ (ներքևում), իսկ առագաստներին՝ չորս ավետարանիչները: Խորանի գմբեթարդին՝ «Բարեխոսության» և նրանից ցած «Հաղորդության» տեսարաններն են ու երկու շարքով սրբերի պատկերները, որոնց մեծ մասը կապված է Հայ եկեղեցու պատմության հետ. Գրիգոր Ա Լուսավորիչը, նրա որդիներ Արիստակես Ա Պարթևը և Վրթանես Ա Պարթևը, Կեսարիայի եպիսկոպոս Ղևոնդիոսը (Գրիգոր Ա Լուսավորչին ձեռնադրողը), Հռոմի պապ Սեղբեստրոսը: Խորանի կամարին առաքյալների դիմապատկերներն են:

Մնացած որմնանկարները նվիրված են ավետարանական թեմաներին և Գրիգոր Ա Լուսավորչի վարքին (նրա հալածանքներին ու տանջանքներին, Հռիփսիմեի, Գայանեի և նրանց ընկերուհիների նահատակությանը, ապա՝ Հայաստանում քրիստոնեության տարածմանը):

Տ. Հ. ե-ու որմնանկարները կատարված են արևելաքրիստ. արվեստի ավանդույթներով, գլխավորը գծանկարն է, օգտագործված սահմանափակ թվով գույներ (հագեցած կապույտ, կարմիր և դեղին):

Նկարիչները ծանոթ են եղել բյուզ. որմնանկարչական արվեստին, այդ են վկայում անձնավորություններին դասական համաչափություններով պատկերելը, նրանց բնական կեցվածքն ու շարժումները: Գավթի ու մատուռի որմնանկարները կրում են բյուզ. արվեստի ազդեցությունը: Գավթում դրանք պատկերում են Ահեղ դատաստանի և Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան տեսարանները, որոնք զբաղեցնում են գավթի բոլոր պատերը, բացի արլ-ից, որի վրա պատկերված է եկեղեցու կառուցման մեկենաս Տիգրան Հոնենցը՝ Գրիգոր Ա Լուսավորչի առջև կանգնած:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.5, 3–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վնտ., 1881: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [հ.] 1, Ե., 1942: Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը, Ե., 1964: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 1, Ե., 1966 (կազմ. Հ. Օրբելի): Тьерри Н., Росписи церкви св. Григория Тиграна Оненца в Ани (1215 г.), Тб., 1977; Каковкин А., Роспись церкви Григория Тиграна Оненца в Ани (1215 г.), ԲԵՀ, 1983, № 2; Thierry N. et M., L'église Saint-Grégoire de Tigran Honenc' à Ani (1215), Louvain-P., 1993.

Մուրադ Հասրաթյան
Նիկոլայ Քոթանջյան

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, տես *Ընդհանրական եկեղեցի*:

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ, քրիստոնեական եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգևորականության համընդհանուր (տիեզերական, ընդհանրական) եկեղեցական ժողովներ, որոնց ընդունած որոշումները պարտադիր է համաընդհանուր *Ընդհանրական եկեղեցին*: Ի տարբերություն տեղական ժողովների (տես *Եկեղեցական ժողովներ*), որոնք գումարվել են արդեն II դարից (Առաքելական շրջան), Տ. ժ. սկսել են հրավիրվել քրիստոնեությունը Հռոմ. կայսրության կողմից պաշտոնապես ճանաչվելուց հետո: Հրավիրվել են հռոմ., ապա՝ բյուզ. կայսրերի հրամանով, ովքեր հաճախ նախագահել են այդ ժողովներին, և նրանց համաձայնությամբ ու հավանությամբ է հաղթանակել հրապարակ կամ այն վարդապետությունը: Տ. ժ. հրավիրվել են այն ժամանակ, երբ Ընդհանրական եկեղեցու միասնությանը վտանգ է սպառնացել, և կրոն. վեճերը դարձել են սպառնալիք նաև կայսրության ամբողջականությանը: Նվիրված են եղել հիմնականում դավանության, հավատքի մաքրության և *ուղղափառության* պաշտպանության, աղանդավորների (տես *Աղանդ*) դեմ պայքարի խնդիրներին: Քննարկվել են նաև պաշտամունքի, եկեղեցու բարեկարգությանը վերաբերող հարցեր, որոնք Տ. ժ-ին ստացել են կանոնական իրավունք: Տ. ժ-ին մասնակցել են ոչ միայն եպիսկոպոսներ, այլև երեցներ, քահանաներ, սարկավագներ, որոնք, սակայն, չեն ունեցել վճռական ձայնի իրավունք, այլ հանդես են եկել որպես եպիսկոպոսների օգնականներ կամ խորհրդականներ: Տ. ժ. եկեղեցու նկատմամբ պետության գերիշխանության և եկեղեցու գործերին նրա միջամտության վառ դրսևորումն էին: V դ. եկեղեց. պատմիչ Սոկրատ Սքոլաստիկոսը գրել է. «Այն ժամանակվանից, երբ կայսրերը դարձան քրիստոնյա, եկեղեցու գործերը դարձան նրանցից կախված և նրանց կամքով էին գումարվում մեծ ժողովները»: Սկսած Ա տիեզեր. ժողովից հեղինակված են պաշտոն. եկեղեցու և Տ. ժ-ի կողմից հերետիկոս ճանաչվածները. հետապնդումներն ուղեկցվել են պետության պատժիչ գործողություններով: Տ. ժ-ի որոշումները բարձրացվել են պետ. օրենքի աստիճանի: «Դադարիր Աստծո Որդու մասին մտածել այնպես, ինչպես դու ես մտածում», այսինքն՝ Քրիստոսին վերաբերող որոշում կարող էր կայացնել միայն տիեզեր. ժողովը, որը հաստատել է պաշտոն. դավանանքի աստիճանի և վայելել պետ. պաշտպանություն: Այդպես ստեղծվել է դոգման, ձևակերպված եկեղեցու պաշտոն. բանաձևումներով, և դրանից ամեն մի շեղում հայտարարվել է *հերետիկոսություն*:

Ժողովների տիեզեր. կոչման, հրավիրման, եկեղեցիների պարտադիր մասնակցության, որոշումների վավերացման հարցերը կանոնացված չեն: Ոչ մի ժողովի տիեզերականություն ի սկզբանե երաշխավորված և որոշված չի եղել, այսինքն՝ հաճախ ժողովները տիեզերական են հռչակվել ոչ թե անմիջապես, այլ՝ ավելի ուշ, ինչպես, օր., Կ. Պոլսի Բ (381) և Ե (553) ժողովները: Եվ հակառակը. կան ժողովներ, որոնք նախապես գումարվել են որպես տիեզերական, սակայն չեն արժանացել նման տիտղոսի, օր., Հռոմի (341), Սարդիկայի Բ (347), Եփեսոսի Բ (449) ժողովները են: Պարտադիր չէ, որ Տ. ժ-ին մասնակցեն բոլոր եկեղեցիները: Կ. Պոլսի 381-ի ժողովում Հռոմի եկեղեցին և ողջ Արևմուտքը ոչ մի ներկայացուցիչ չեն ունեցել, սակայն այդ ժողովի տիեզեր. հեղինակությունը ճանաչել են բոլոր եկեղեցիները: Ժողովը տիեզեր. կոչվելու համար վճռական պայման չէ նաև կայսրի կամ Հռոմի պապի կողմից վավերացված լինելը: Այսպես, Եփեսոսի 449-ի կամ Կ. Պոլսի 754-ի (*պատկերամարտության դեմ*) ժողովները թեև ժամանակի կայսրերը հռչակել են իբրև Տ. ժ., բայց եկեղեցու հայրերը մերժել են այդ ժողովների նման տիտղոսավորումը: Իսկ Կ. Պոլսի 381-ի ժողովը տիեզեր. է ճանաչվել առանց Հռոմի պապի վավերացման:

Այնուամենայնիվ երկու հանգամանք, նույնպես ոչ կանոնացված, էական են որևէ ժողով տիեզեր. ճանաչելու համար. 1. *Սուրբ Հոգու* ներշնչանքի սկզբունքի հետ կապված լինելը: Դավանաբան-աստվածաբան. տեսակետից Տ. ժ. եկեղեցում ապրող Ս. Հոգու մասն են: *Եկեղեցու հայրերը* հավաքվում են Ս. Հոգու թելադրանքով և նրա ոգեկոչումով՝ հավատալով, որ Ս. Հոգին կթողնի իր Աստվածային թագավորությունը հավաքվածների մեջ, և դավան. որոշումները կընդունվեն Ս. Հոգու առաջնորդությամբ: Տ. ժ-ի ս. հայրերն ասել են միմյանց. «... հաճելի թվաց Սուրբ Հոգուն եւ մեզ» (Գործք 15.28), քանի որ այդպես են ասել առաքյալներն իրենց ժողովի (Երուսաղեմի 51-ի) որոշման մեջ:

2. Հետագա ժողովների ցուցաբերած վերաբերմունքը տվյալ ժողովի և նրա ընդունած որոշումների հանդեպ:

Տիեզերական և այդպիսին անվանված ժողովները մինչև VIII դ. կոչվել են նաև Արևելյան, քանի որ գումարվել են Արևելքի քաղաքներում (Նիկիա, Կ. Պոլիս, Եփեսոս, Քաղկեդոն), և մասնակից եպիսկոպոսներն էլ ճնշող մեծամասնությամբ կամ բացառապես եղել են Արևելքից և Արևելքի եկեղեցիներն են ներկայացրել: Մյուս ժողովները կոչվել են Արևմտյան, քանի որ միայն Արևմուտքում են գումարվել, և մասնակիցներն էլ բացառապես արմ. կաթոլիկ եկեղեցիների եպիսկոպոսներն են եղել: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցիները ճանաչում են առաջին յոթ ժողովների տիեզեր. հեղինակությունը:

Լատին և Հույն եկեղեցիների բաժանումից (1054) հետո Հռոմի պապերը վերականգնել են Կաթոլիկ եկեղեցու բարձրագույն հոգևորականության հավաքները՝ շարունակելով դրանք անվանել Տ. ժ.: Հրավիրվել են պապի հրամանով, իսկ ընդունված որոշումները պապի հաստատելուց հետո պարտադիր են եղել բոլոր կաթոլիկների համար: Հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները, ի թիվս այլ եկեղեցիների, որպես դիտորդներ մասնակցել են Կաթոլիկ եկեղեցու XXI (Վատիկանի II) տիեզեր. ժողովին:

Հայ եկեղեցին ընդունում է միայն երեք Տ. ժ.՝ *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325, Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381, Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*, որոնց ընդունած աստվածաբան-քրիստոսաբան. սկզբունքները կազմում են Հայ եկեղեցու դավան. հիմքը: Այդ երեք Տ. ժ-ում հաղթանակել է Ալեքսանդրյան դպրոցի (տես *Ալեքսանդրիա*) աստվածաբանությունը: Այդ ժողովները վճռել են Քրիստոսի Աստվածությունը, այսինքն՝ Հայր Աստծուն համագո և էակից լինելը (ընդդեմ Արիոսի, Նիկիա – 325), Որդու միշտնջենավորությունը, Ս. Հոգու Աստվածությունը, Ս. Երրորդության խորհուրդը, Մարդեղության իսկությունը, որ է Աստվածության և մարդկության միավորությունը (ընդդեմ Փոտինոսի, Մակեդոնի, Ապողինարիոսի, Կ. Պոլիս – 381), Քրիստոսի բնությունների փոխհարաբերությունների և Անձնավորության, Աստվածամարդու և նրանում Աստվածայինի առաջնայնության հարցը (ընդդեմ Նեստորի, Եփեսոս – 431): Երեք ժողովների վճիռներով ամբողջացել են քրիստ. կրոնի գլխ. սկզբունքները, որոնք կազմում են ուղղափառ հավատքի հիմքը, այն է՝ Սուրբ *Երրորդություն*, Մարդեղություն և Փրկագործություն: Հայ եկեղեցու *Հավատո հանգանակը* կամ Հավատամքը այդ դավան. վճիռների բյուրեղացումն է: V դ. վերջին կամ VI դ. սկզբին Զենոն կայսրի «*Հենոտիկոնի*» ընդունումով, որտեղ հիշվում և ուղղափառ են ճանաչվում միայն երեք ժողովները, Հայ եկեղեցին ճանաչել է դրանց տիեզեր. հեղինակությունը: Իսկ VI դ. կեսից արդեն հայ դավանաբան. գրվածքներում այդ երեք ժողովները հիշվում են միասին՝ որպես սուրբ ժողովներ, իսկ նրանց վճիռները՝ որպես ուղղափառ դավանության սահման և Քրիստոսի Ընդհանրական եկեղեցու հավատքի արտահայտություն:

Տիեզերական ժողովներ

I – Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325

II – Կ. Պոլսի Բ տիեզերական ժողով 381

III – Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431

«Տիեզերական» անվանված ժողովներ

IV – Քաղկեդոնի ժողով (451)

V – Կ. Պոլսի II ժողով (553)

VI – Կ. Պոլսի III ժողով (680–681)

VII – Նիկիայի II ժողով (787)

VIII – Կ. Պոլսի IV ժողով (869–870)

IX – Լատերանի I ժողով (1123)

X – Լատերանի II ժողով (1139)

XI – Լատերանի III ժողով (1179)

XII – Լատերանի IV ժողով (1215)

XIII – Լիոնի I ժողով (1245)

XIV – Լիոնի II ժողով (1274)

XV – Վիենի ժողով (1311–12)

XVI – Կոստանցի ժողով (1414–18)

XVII – Բազելի ժողով (1431–49), երբեմն կաթոլիկ պատմագրությունը տիեզերական է համարում Ֆլորենցիայի ժողովը, իսկ Բազելի ժողովի առաջին 25 նիստերը դիտում է որպես նրա սկիզբ:

XVIII – Լատերանի V ժողով (1512–17)

XIX – Տրիդենտի (Տրիենտի) ժողով (1545–1563)

XX – Վատիկանի I ժողով (1869–70)

XXI – Վատիկանի II ժողով (1962–65)

Գրկ. Հովնանյանց Պ., Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց եկեղեցւոյ..., Վնն., 1847: Տեր-Միքելյան Ա., Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցու քրիստոնէականը, Տփխիս, 1900: Աչճյան Մ., Տիեզերատոնէականը... Տիեզերական ժողովներու ընդունման հարցը Հայ եկեղեցվո կողմէ, «Հասկ», 1969, № 11–12, 1970, № 1–2: Ներսեսյան Ն., Տիեզերական ճանաչում ստացած եկեղեցական ժողովների հեղինակութեան եւ անսխալականութեան աղբիւրները, «Սիոն», 1992, № 1–3: Лебедев А.П., История Вселенских Соборов, часть 1, Вселенские Соборы IV и V веков, Серг. Пос., 1896; Карташев А.В., Вселенские Соборы, Париж, 1963; Поснов М.Э., История Христианской Церкви, Брюссель, 1964; Болотов В.В., История Церкви в период Вселенских Соборов, т. 3, СПБ, 1913; Dumeige G., Histoire des Conciles Œcuméniques, P., 1962.

Արտաշես Ղազարյան

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒԶ, Էլուրոս, Ալեքսանդրացի (IV դ. վերջ – 477), V դարի հույն հակաքաղկեդոնիկ աստվածաբան, *Ալեքսանդրիայի* պատրիարք (457–460, 476–477): V դ. եկեղեց. կյանքի և աստվածաբան. մտքի նշանավոր դեմքերից, Ալեքսանդրյան աստվածաբան. դպրոցի ամենահայտնի ներկայացուցիչներից: Եղել է հականնեստոր. (տես *Նեստորականություն*) և հակաքաղկեդոն. (տես *Քաղկեդոնի ժողով 451*) պայքարի ղեկավարներից, Ալեքսանդրիայի պատրիարքներ *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և Դիոսկորոսի զինակիցը: Տ. Կ. 460-ին զրկվել է պատրիարքական աթոռից և իր եղբոր հետ աքսորվել նախ Գանգրա, ապա՝ Քերսոն: Իր աշխատությունների մեծ մասը գրել է աքսորավայրում: Մեզ է հասել դրանց շատ քիչ մասը, հիմնականում հատվածներ երկերից՝ հայ., ասոր. և ղպտ. թարգմանությամբ: Ենթադրվում է, որ հուն. բնագրերը ոչնչացրել են քաղկեդոնականները: Տ. Կ-ի ամենահայտնի և ամբողջական պահպանված աշխատությունը «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի» երկն է, որը մեզ է հասել միայն հայ. թարգմանությամբ և ասոր. համառոտված, փոփոխված տարբերակով:

«Հակաճառութիւնը» V դ. նեքրիստոնեական դավան. պայքարի ամենահիմն. աղբյուրներից է, որն արտահայտում է արևելյան ուղղափառության հոգևոր կենտրոնի՝ Ալեքսանդրիայի և նրա աստվածաբան. դպրոցի պաշտոն. գաղափարախոսությունը:

Տ. Կ-ի գործը հայ թարգման. գրականության ամենաարժեքավոր երկերից է, որը մեծ ազդեցություն է ունեցել հայ դավանաբան. գրականության վրա, օրինակ եղել հայ դավանաբաններ համար և կարևոր դեր խաղացել Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ Հայ եկեղեցու դիրքորոշման հստակեցման և իր դավանության պաշտպանության գործում: «Հակաճառութեան» նմանողությամբ հետագայում կազմվել են «*Կնիք հավատո*» (VII դ.) և *Վարդան Այգեկցու* «Արմատ հավատո» (XIII դ.) դավանաբան. ժողովածուները:

«Հակաճառութիւնը» մեծ արժեք է ներկայացնում նաև հայրաբան. գրականության տեսակետից. պարունակում է *եկեղեցու հայրերի* երկերից բազմաթիվ քաղվածքներ, որոնց գգալի մասի բնագրերը չեն պահպանվել: Ուշագրավ են հատկապես աղանդավոր հեղինակների՝ Պողոս Սամոստացու (III դ.), Նեստորի (V դ.), Թեոդորետի (IV դ.) աշխատություններից կատարված քաղվածքները:

VII դ. սկզբին Վրաց եկեղեցու *քաղկեդոնականություն* ընդունելու կապակցությամբ գրված Մովսես Ցուրտավեցու «Պատճառք Դ ժողովոյն երկաբնակացն» գրության մեջ «Հակաճառութիւնը» դասակարգվել է Քաղկեդոնի ժողովը և *Լևոնի տոմարը* մերժող հինգ կարևոր գրությունների շարքում՝ բյուզ. Զենոն կայսրի «*Հենոտիկոնի*», բյուզ. կայսր Անաստասի, Հայոց *Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսի և Անտիոքի պատրիարք Պետրոս Անտիոքացու (Թափիչ) թղթերի հետ միասին:

«Հակաճառութեան» նպատակը շարադրված է գրքի հակիրճ նախաբանում, այն է՝ Աստծո ճշմարիտ վարդապետությունը քարոզող սուրբ և ուղղափառ հայրերի վկայություններով հերքել Լևոնի տոմարը և Քաղկեդոնի ժողովի սահմանումները՝ ապացուցելու համար, որ Ընդհանրական եկեղեցու ս. հայրերի գրվածքներում խոսք չկա Աստծո Որդի Հիսուս Քրիստոսի երկու բնությունների վարդապետության մասին: Տ. Կ. մեծ տեղ է հատկացրել Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբաններին՝ *Աթանաս Ալեքսանդրացուն* (Մեծ), Թեոփիլոսին, Ալեքսանդր Ալեքսանդրացուն, Պետրոսին և, մանավանդ,

Կյուրեղին ու Դիոսկորոսին, եկեղեցու ս. հայրերի վկայություններով հիմնավորել ալեքսանդրյան դավանաբանության ուղղափառությունը:

«Հակաճառութիւնը» բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը նվիրված է Լևոնի տոմարի, իսկ երկրորդը՝ Քաղկեդոնի ժողովի սահմանումների հերքմանը: Երկում արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդվում Եփեսոսի 449-ի և Քաղկեդոնի ժողովների շուրջ ծավալված պատմ. իրադարձությունների, հակաքաղկեդոն. գործիչների կրած հալածանքների և այլ դեպքերի մասին:

Տ. Կ-ի «Հակաճառութեան» հայերեն թարգմանության թվագրումը հայագիտության կարևոր խնդիրներից է. դրանից է կախված, մի կողմից՝ *հունաբան դպրոցի* և հունաբան թարգմանությունների սկզբնավորման, մյուս կողմից՝ Քաղկեդոնի ժողովի հանդեպ Հայ եկեղեցու դիրքորոշման և քաղկեդոն. վեճերին հայոց մասնակցության ժամանակի պարզաբանումը: Մի շարք ուսումնասիրողներ (Ե. *Տեր-Մինասյան*, Ն. *Ակինյան*, Հ. *Մանանդյան*, Ն. *Ադոնց*, Պ. Անանյան, Ժ. Գարիտ) այն տեսակետն են հայտնել, որ Տ. Կ-ի «Հակաճառութիւնը» հայերեն է թարգմանվել VI դ. կեսին՝ 552–564-ին: Հեղինակների մեկ այլ խումբ (Կ. *Տեր-Մկրտչյան*, Ստ. Մալխասյանց, Գ. *Տեր-Մկրտչյան*, Մ. Աբեղյան, Ս. Արևշատյան) գտնում է, որ երկը թարգմանվել է 480–484-ի միջև՝ Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսի օրոք: Դրա համար հիմք է ծառայել Գ. Տեր-Մկրտչյանի (Միաբան) տոմարագիտ. հաշվումը: Ներկայումս հայագիտության մեջ գերակշռում է վերջին տեսակետը:

Երկ. Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի, աշխատասիր. Կարապետ ծ. վարդապետի և Երվանդ վարդապետի, Էջմիածին, 1908:

Գրկ. Գիրք Թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Ակինյան Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ. քննական ուսումնասիրութիւն, Վնն., 1909: Տեր-Մկրտչյան Գ., Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը և Սուրբ Գրքի երրորդ կամ «Նորաբեր» հայ թարգմանութիւնը, «Արարատ», 1908, էջ 564–589, 707–708: Նույնի, Հայ մատենագրութեան հնագոյն թուականները, «Շողակաթ», Վաղ-պատ, 1913, էջ 154–163: Մանանդյան Հ., Յունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վնն., 1928, էջ 95–102: Անանյան Պ., Պատմական յիշատակարան մը Դվինի Բ ժողովքի մասին, «Բազմավէպ», 1957, էջ 111–121, 1958, էջ 64–72, 117–131: Տեր-Մինասյան Ե., Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկի թարգմանության ժամանակը, ԲՄ, № 5, 1960: Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 3, Ե., 1968, էջ 647–652: Տեր-Պետրոսյան Լ., Դասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ե դար), Սոչի, 1993: Аревшатян С., Формирование философской науки в Древней Армении (V–VI вв.), Е., 1973, с. 169–173; Garitte G., La Narratio de rebus Armeniae, Louvain, 1967, p. 32–36, 163–165; Lebon J., Version arménienne et version syriaque de Timothée Elure, ՀԱ, 1927, էջ 713–722:

Արտաշես Ղազարյան

ՏՅԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋ, Տեառնընդառաջ, Տոն Քառասնօրյա Գալստյանն Քրիստոսի ի Տաճարն (ժողովրդախոսակցական ձևով՝ Տերենդեզ, Տըրնդեզ, Տերընտաս են), Հայ եկեղեցու *Տերունի տոներից*՝ նվիրված քառասնօրյա մանուկ Հիսուսի ընծայմանն Աստծուն՝ Երուսաղեմի տաճարում, որտեղ Սիմեոն ծերունին ու Աննա մարգարեուհին ընդառաջ են եկել Հիսուսին: Չորս Ավետարաններից միայն Ղուկասի Ավետարանն է նկարագրում այս խորհրդավոր իրադարձությունը. «Եվ երբ ութ օրերը լրացան, և նա թլփատվեց, նրա անունը Հիսուս դրվեց, ինչպես հրեշտակի կողմից կոչվել էր, երբ դեռ չէր հղացվել մոր որովայնում: Երբոր նրանց սրբագործման օրերը լրացան, Մովսեսի Օրենքի համաձայն՝ նրան Երուսաղեմ տարան՝ Տիրոջը ներկայացնելու համար, ինչպես գրված էր Տիրոջ Օրենքում. «Ամեն արու զավակ, որ արգանդ է բացում, Տիրոջ համար սուրբ պիտի կոչվի»: Եվ Տիրոջ Օրենքում ասվածի համաձայն՝ ընծա պետք է տալ մի զույգ տատրակ կամ աղավնու երկու ձագ» (Ղուկ. 2.21–24):

Եվ ահա, երբ Մարիամ Աստվածածինն ու Հովսեփը Ղուկաս ավետարանչի հիշատակած «Տիրոջ Օրենքը» (տես Ղևտ. 12) կատարելու համար այցելել են տաճար, Սուրբ Հոգուց առաջնորդվելով՝ տաճար է եկել «արդար ու աստվածավախ» Սիմեոն ծերունին, որ «Սուրբ Հոգուց հրամայված էր» մահ չտեսնել, մինչև որ տեսներ Տիրոջ Օծյալին: Արդար ծերունին գրկել է մանուկ Հիսուսին, օրհնել Աստծուն և ասել. «Այժմ, ո՛վ Տեր, խաղաղությամբ արձակիր քո ծառային՝ ըստ քո խոսքի. որովհետև աչքերս տեսան քո փրկությունը, որ պատրաստեցիր բոլոր ժողովուրդների առաջ, լույս, որ կլինի հայտնություն հեթանոսների համար և փառք՝ Իսրայելի քո ժողովրդի համար» (Ղուկ. 2.29–32): Ապա դառնալով Տիրամորը՝ ասել է. «Իսկ քո հոգու միջով էլ սուր պիտի անցնի, որպեսզի բազում սրտերի խորհուրդներ հայտնի դառնան» (Ղուկ. 2.35): Տաճարի մեջ Տիրոջը գոհություն է հայտնել նաև Աննա մարգարեուհին, պատմել խորհրդավոր Մանկան մասին (Ղուկ. 2.36–38): Ավետարանական այս իրողությունն է ընկած Տ-ի տոնակատարության հիմքում:

Հայ եկեղեցին Տ., որպես անշարժ տոն, կատարում է փետր. 14-ին: Փետր. 13-ի երեկոյան, եկեղեց. ժամերգությունից հետո տեղի է ունենում Նախատոնակ, անդաստան. ծիսակատար քահանան վառում է ս. Սեղանի վրա դրված մոմերը: Հավատացյալները, վառելով իրենց մոմերը, տանում են տուն:

Տ-ի օրը եկեղեցում ս. *Պատարագ* է մատուցվում, եկեղեցու չորս անկյուններում կարդացվում են Ավետարանի համապատասխան մասերը, գովերգվում է լույսը՝ ակնարկելով Սիմեոն ծերունու խոսքը՝ «Լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց», հիշատակվում են նույն Սիմեոնը և Աննա մարգարեուհին, երգվում են շարականներ, որոնք պատմում են Սուրբ Կույսից մարմին առած մանուկ Հիսուսի տաճար բերվելը, փառաբանվում է Փրկչի Մարդեղության խորհուրդը: Այնուհետև եկեղեցու բակում, հինավուրց ավանդույթի համաձայն, խարույկ են վառում, ինչը սահմանված չէ քրիստ. և եկեղեց. որևէ օրենքով կամ կանոնով: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ կրակ վառելու ավանդույթը գալիս է հեթանոս. շրջանից. հայոց մեջ՝ կապված Միհր կամ Տիր կուռքերի, հնդիրանական ժողովուրդների մոտ՝ Ագնիի կամ նույն Միհր (Միթրա) կուռքի պաշտամունքի հետ: Մ. արք. Օրմանյանը հավանական է համարում, որ Տ. անվան փոխարեն ժողովրդի մեջ գործածվող Տերնտաս անվանումը վկայում է հենց Տիր կուռքի պատվին կատարված վաղնջական ծեսի մասին:

Հուրը, ըստ Աստվածաշնչի, ունի. ա. փորձիչ նշանակություն: Դա առկա է, օր., Դանիելի մարգարեության մեջ, երբ Դանիելի երեք ընկերները՝ Սեդրակը, Միսակը և Աբեդնագովը, Նաբուքոդոնոսոր արքայի կողմից գցվել են կրակի հնոցը, սակայն մնացել անվնաս, քանզի մաքուր էին, և Աստված իրենց հետ էր (3.8–97). բ. պատժիչ, կործանիչ նշանակություն: Այսպես, երբ Օքոզիա արքայի հիսնապետները գնացել են լեռան վրա օթևանած Եղիա մարգարեի մոտ՝ նրան բռնությամբ արքայի մոտ տանելու, Եղիան երկնքից երկու անգամ կրակ է իջեցրել, որը լափել է հիսնապետներին ու զինվորներին (Դ Թագ. 1.1–11): Վերջին՝ Դատաստանի օրը, ինչպես բազմիցս նշվում է մարգարեություններում ու Նոր կտակարանում, դատաստանը կատարվելու է կրակի միջոցով. գ. մաքրագործիչ, զորացուցիչ նշանակություն, իբրև Սուրբ Հոգուն ուղեկից հատկություն և Աստծո ներկայության ցուցիչ («Ես ձեզ ջրով եմ մկրտում ապաշխարության համար, բայց ով գալիս է ինձնից հետո, ինձնից ավելի հզոր է, և ես արժանի չեմ հանելու նրա կոշիկները. նա կմկրտի ձեզ Սուրբ Հոգով և հրով. նա, որի քամհարը իր ձեռքում է, և կմաքրի իր կալը, ցորենը կհավաքի իր շտեմարանում և հարդը կայրի անշեջ կրակով», Մատթ. 3.11–12, տես նաև Մարկ. 1.1–8, Ղուկ. 3.16–17, Հովհ. 1.26–27):

Կրակը (հուրը) Աստվածաշնչում խորհրդաբանվում է իբրև Բարձրյալ Աստծո ամենաառաջնային հատկություններից մեկը, երկնային երևույթ:

Տ-ի ծիսակատարության մաս կազմող կրակը, հավանաբար, III դարից հետո Հայ եկեղեցու ծիսակարգն է մուծվել՝ նկատի ունենալով կրակի վերոհիշյալ՝ աստվածաշնչյան խորհրդաբանությունը: Հավանաբար, Գրիգոր Ա Լուսավորչից հետո, Սահակ-Մաշտոցյան շրջանում է մտել *Տոնացույց*: Տ-ի շարականը վերագրվում է Մովսես Քերթողին:

Ժամանակին հայ իրականության մեջ գոյություն են ունեցել Տ-ի տոնակատարության հետ կապված ազգ. սովորույթներ, ավանդություններ ու պատկերացումներ: Այսպես, հին Ջուղայում նորապսակ երիտասարդներն իրենց ձեռքերի վառված մոմերով, քահանայից հետո, վառել են եկեղեցու բակում դրված փշե դեզը, վառված մոմերով վերադարձել տները և վառել տանիքների վրա դրված դեզերը, որից հետո ցատկել են կրակի վրայով: Այդ օրը նորահարսին նվերներ են տվել: Գրեթե նույնը, որոշ փոփոխակներով, կատարել են նաև Շիրակում, Բասենում, Վաղարշապատում, Վանում և այլուր: Տ-ի խարույկի ծխի ուղղությամբ որոշել են, թե որ կողմի դաշտերն են բերրի լինելու. եթե տանը հիվանդ է եղել, նրան երդիկով դուրս են բերել տան կտուրը՝ դեզի մոտ, որ լավանա: Դեզի վրայով ցատկելը բացատրել են կրակի բուժիչ, մաքրագործ և դիվահալած նշանակությամբ, որ ի զորու է ազատագրելու ամեն «չլավից» (ոչ լավ, չար բանից):

Տ-ի ժող. տոնակատարումը գրեթե նույնությամբ պահպանվել է և առավելաբար առընչ-

վում է նորահարսների և առաջիկա բերքի օրհնության հետ:

Երաժշտություն: Շարականագիրների միջնադարյան ցուցակների հեղինակները Տ-ի կանոնի շարականների հորինումը միահամուռ ընծայում են *Մովսես Խորենացուն*: Կանոնում առկա են ինչպես «չափավոր», այնպես էլ՝ «ծանր» տիպի երգեր, որոնք իրենց մեղեդիական-ոճական հատկանիշներով բնորոշ են Մովսես Խորենացու անվանն առնչվող առավել հավաստի շարականների ձայնեղանակային ինքնատիպ հորինվածքին: Դրանցից նշելի են Տ-ի կանոնի «ծանր» Հարցը՝ «Օրհնեմք զքեզ», «չափավոր» Մեծացուսցեն՝ «Այսօր քրովբէական» կամ «չափավոր ծանր» Համբարձին՝ «Մարմնացեալդ ի Կուսէն»:

Պատկերագրություն: «Տյառնընդառաջ» թեմայի նկարներն ու բարձրաքանդակները պատկերում են Երուսաղեմի տաճարի դիմաց կամ ներսում քառասուն օրական Հիսուսին, որին Տիրամայրը, իբրև Հայր Աստծուն ընդառաջ գնալու խորհրդանշական քայլ, ներկայացնում է Սիմեոն ծերունուն և Աննա մարգարեուհուն: Սովորաբար, Մանկանը գրկած Մարիամը զբաղեցնում է պատկերի ձախ հատվածը, նրա կողքին կամ հետևում Հովսեփն է: Երբեմն տեղերը փոխվում են. Հովսեփը գրկած է լինում Հիսուսին, Մարիամը հետևում է տեսարանին: Կենտրոնում տաճարի խորանն է, որի մեջ ոսկե սափորն է և Աստծո *Ուխտի տապանակը*: Կենտրոնից դեպի աջ պատկերվում են Սիմեոնը և Աննան: Որոշ նկարներում Մանուկը հայտնվել է Սիմեոնի գրկում: Հովսեփը ձեռքերում պահում է երկու տատրակ:

Հայկ. մանրանկարչության զանազան դպրոցներ հանդես են բերել Տ-ի նույն պատկերագրությունը, սակայն՝ տարբեր ոճավորումներով: Թորոս Ռոսլինի, Թորոս Տարոնացու, Հովհաննես Սանդղկավանեցու, Մելքիսեդեկի, Ոստակեսի պատկերումները հարստացնում են թեմայի համաքրիստ. պատկերագրությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.6, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Օրմանյան Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա., Ավետարանական պատկերներ, Ե., 1993: Մանուկյան Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6-րդ հրտ., Թեհրան, 1999:

Լևոն Սարգսյան
Աննա Արևշատյան
Մարտին Միքայելյան

ՏՆՏԵՍՅԱՆ Եղիա [29.3(10.4).1834, Կ. Պոլիս – 23.4(5.5).1881, Կ. Պոլիս], երաժիշտ-տեսաբան, մանկավարժ, տպագրիչ: Նախն. ընդհանուր և երաժշտ. պատրաստությունն ստացել է Կ. Պոլսի Միջագյուղ թաղի դպրոցում: 1848-ից որպես աշակերտ-տպագրիչ աշխատել է «Արապյան» տպարանում, հետագայում Հ. Մյուհենտիսյանի ղեկավարությամբ կատարելագործել է արհեստը, մասնագիտացել նաև հայկ. և եվրոպ. նոտատպության գործում: Երուսաղեմում և Ս. Էջմիածնում ուսումնասիրել է երգվող շարականները և դրանց խազագրությունը: 1864-ին Կ. Պոլսում հրատարակել է «Բովանդակութիւն նվագաց Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ» «տետրը», որտեղ, եվրոպ. հեղինակների (Յո. Շրյոդեր, Շ. Վիլլոտո, Հ. Պետերման) հրապարակումներից հետո, առաջին անգամ խորագիտակորեն ներկայացրել է շարականների սկսվածքները (ձայնեղանակների լադա-ելևէջային խտացված բանաձևերը) և հատընտիր շարականներ: Տ. եռանդուն մասնակցություն է ունեցել ազգ. հոգևոր երաժշտությունը վերաձայնագրելու, կարգավորելու և հետագա խեղաթյուրումներից զերծ պահելու, ինչպես նաև ժողովրդի երաժշտագիտ. լուսավորման նպատակով Կ. Պոլսում տարվող աշխատանքներին: 1869–71-ին հայկ. նոտաներով գրառել է Շարակնոցն ամբողջությամբ, կազմել հայկ. նոտագրության համառոտ ձեռնարկ՝ «Տարերք երաժշտության» (հրտ. 1933): Մինչկոմիտասյան շրջանի հայ երաժշտագիտության կարևորագույն նվաճումներն է ամփոփում նրա «Նկարագիր երգոց Հայաստանեայցս ս. եկեղեցւոյ...» (1874) գիրքը: Տ. հրատարակել է նաև «Նուագք Հայկականք» պարբերականը (1879):

Տ-ի գործունեությունը նշանակալից հետք է թողել հայ երաժշտության տեսության բնագավառում: Հատկապես կարևոր են հոգևոր երաժշտության մոնոդիկ (միաձայնություն) էության ընկալումն ու հետազոտումը՝ կապված այդ երաժշտության հնչյունաշարի տեմպերացիայի առանձնահատկությունների և հայկ. ձայնեղանակային համակարգի (տես *Ութձայն*) ամբողջականության հետ: Տ-ի գիտահետազոտ. և գործնական ձեռնարկումներն ուղղված են եղել ազգ. երաժշտության ինքնուրույնության ու ինքնատիպության հաստատմանն ու պահպանմանը:

Տ. 1880-ական թթ. Արմ. Հայաստանում ծավալված համիդյան բռնությունների առաջին զոհերից է: Իր «Նոր երգարան հայոց» ժողովածուում Մ. Նալբանդյանի «Ազատություն», ազատախոհ այլ բանաստեղծություններ, ինչպես նաև ֆրանս. «Մարսելյեզը» տպագրելու առիթով բանտարկվել է և բանտում էլ մահացել:

Գրկ. Հիսարլյան Ա., Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան..., ԿՊ, 1914: Աթայան Ռ., Հայկական խազային նոտագրությունը, Ե., 1959:

Ռոբերտ Աթայան

ՏՆՕՐՀՆԵՔ, տես *Հոգևոր բարեպաշտական արարողություններ* հոդվածում:

ՏՈՆԱԿԱՆ, տես *Ճառընտիր*:

ՏՈՆԱՊԱՏՃԱՌ, Պատճառ տօնից, Հայոց *Տոնացույցի*՝ «Կանոնք ընթերցվածոց»-ի տոների շարքի և դրա հետ կապված առանձին ընթերցվածների՝ Հին և Նոր կտակարաններից մեջբերված բնագրերի մեկնությունների, վերլուծությունների ժողովածու: Տ-ում լուսաբանվում են տոների իմաստները, եկեղեց. մատենագրության մեջ առանձին կարևորություն ունեցող մի շարք ճառերի և մեկնող. երկերի հորինման շարժառիթները, բացատրվում են ավետարանական բնագրերը՝ տոների «պատճառներ»-ը (այստեղից էլ՝ Տ. անվանումը)՝ աստվածաբան., վարդապետ. մասնավոր ուղղվածությամբ: Սկզբնապես հայտնի էին «Մեկնություն ընթերցվածոց» անվամբ: Տ-ի մեջ հայրախոս. տեքստերից բացի առկա են նաև Աստվածաշնչի և մի շարք ճառերի մեջ հանդիպող առավել խրթնիմաստ բառերի և հանդիպող առավել մեկնաբարտահայտությունների կարճառոտ մեկնաբանություններ՝ *լուծմունքներ*, դավանաբան. երկեր, ինչպես նաև՝ *մարգարեների, առաքյալների*, նահատակների (տես *Վկա*) վերաբերյալ համառոտ պատմություններ, որոնք, զերծ լինելով վարքերին ու *վկայաբանություններին* հատուկ նկարագրականությունից, ունեն առավելապես բարոյական հրահանգի, վերլուծառական պատգամի բովանդակություն: Ի տարբերություն գործն. կիրառության համար սահմանված ծիսական մատյանների (տես *Ծիսամատյան*), որոնք ժամանակի ընթացքում անխուսափելիորեն ենթարկվել են ինչ-ինչ փոփոխությունների, Տ. ժողովածուն, ունենալով գերազանցապես տեսական բովանդակություն, քիչ է ենթարկվել արտաքին ազդեցության: Իբրև տեսական-աստվածաբան. անհրաժեշտ գիտելիքներ պարունակող կարևոր դասագիրք՝ Տ. լայնորեն կիրառվել է վանական դպրոցներում:

Ձեռագրական ավանդույթը Տ. ժողովածուի ստեղծումը կապում է *Արիստակես Ա Պարթև* կաթողիկոսի (325–333) անվան հետ: Սակայն Տ-ի կազմավորման մեջ շատ ավելի էական է համարվում նախ՝ *Գրիգորիս Արշարունի* քորեպիսկոպոսի (VII–VIII դդ.), ապա *Զաքարիա Ա Ձագեցի* կաթողիկոսի (855–876) մասնակցությունը: Ժողովածուի բովանդակային ճոխացմանը կարևոր նպաստ է բերել նաև *Սամվել Կամրջաձորեցին* (X–XI դդ.)՝ այն համալրելով նոր միավորներով, այդ թվում նաև՝ իր հորինած մեկնողական ճառերով: Իբրև այս ժողովածուի խմբագիրներ հիշվում են նաև *Վարդան Հաղպատեցին* (XII դ.), XIII դ. հեղինակներ Հովհաննես Գանձակեցին, *Վարդան Արևելցին* և ուրիշներ:

Տ. ժողովածուի առավել ներկայանալի օրինակներ են Մատենադարանի №№ 1007, 2021, 2039, 4139 ձեռագրերը:

Գրկ. Անթարյան Փ., «Տօնապատճառ» ժողովածուն..., ԲՄ, № 10, 1971: Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Ե., 1999:

Հակոբ Քյոսեյան

ՏՈՆԱՑՈՒՅՑ, Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու տոների մասին ցուցումներ պարունակող *ծիսամատյան*, տոների օրացուցային կարգի և արարողությունների կատարման ուղեցույց, որտեղ արձանագրված է յուրաքանչյուր օրվա ներքին ծիսակարգը՝ իր մասնավոր հերթագայությամբ, կատարման համար սահմանված ընթերցումներով (Աստվածաշունչ, քարոզ, աղոթք, շարական են): Համաձայն ավանդության, հայ եկեղեցու տոների կարգավորության պաշտոնական հիմնադիրը *Գրիգոր Ա Լուսավորիչն* է: Այդ գործին մեծապես նպաստել է *Սահակ Ա Պարթևը*: Մասնավորաբար հայկ. Տ-ին հատուկ յոթնյակ ձևը (երբ ս. Զատկի շարժականությամբ թելադրված՝ մի շարք տոներ յոթ օրվա տատանումով են նշվում) կապվում է նրա անվան հետ: Տ-ի կազմավորման գործին իրենց մասնակցությունն են բերել *Գյուտ Ա Արահեզացի, Հովհաննես Ա Մանդակունի* կաթողիկոսները: *Հովհաննես Գ Օձնեցին* կանոնակարգել է Ս. Ծննդյան չորս Ավագ տոներն իբրև նախատոնակ: *Ներսես Շնորհալին* սահմանել է *Հոգեգալուստը*՝ յոթ և Վերափոխումը՝ ինն օր տոնախմբելու կարգը:

Տ. խմբագրել և վերստին «ստուգաբանել» է Գևորգ Լամբրոնացին (XIII դ.): Նա Կանոնա-

գրքից քաղած վկայություններով հաստատագրել է Հայ եկեղեցու տոնական կարգավորությունը: Նշանակալից է *Սիմեոն Ա Երևանցու* մասնակցությունը Տ-ի կարգավորման աշխատանքներին: Նրա ջանքերով Հայ եկեղեց. Տ. ձեռք է բերել նոր և հաստատուն կերպարանք: *Կիրակի* օրվա սրբությունը պահելու նկատառումով նա Տերունական և Սրբոց տոների կապակցությամբ Տ. է ներմուծել 21 օրեր, հանել Մեծի պահոց կիրակիների մեջ Հարության հիշատակումը, մշակել գործածության առավել դյուրին և հաստատուն մի ձև, որը ցույց է տալիս 36 տարեգրերի համար մարտի 22-ից մինչև ապրիլի 25-ը տեղի ունեցող ս. Զատկի տոնի փոփոխությունները: Սիմեոն Ա Երևանցու Տ. կիրառվում է ցայսօր:

Ըստ Տ-ի, Հայ եկեղեցին տարին բաժանում է երեք տեսակ օրերի՝ *տոների*, սրբոց օրերի (տես *Սուրբեր* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու) և ապաշխարության կամ պահոց օրերի (տես *Պահք*):

Տես նաև *Տոնապատճառ*:

Գրկ. Ակինյան Ն., Քննութիւն ս. Սահակի վերագրուած կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տարին Է դարու սկիզբը, Վնն., 1950: Բադալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970: Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Ե., 1976, էջ 959–962: Պողարյան Ն., Ծիսագիտութիւն, Նյու Յորք, 1990, էջ 68–75: Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցին, Ե., 1993: Վարդանյան Ռ., Հայոց Տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Ե., 1999:

Հակոբ Քյոսեյան

ՏՈՆԵՐ եկեղեցական, աստվածապաշտության կամ ծեսի և պաշտամունքի բաղկացուցիչ հիմնական բաժիններից: Կատարվում են եկեղեց. հանդիսավոր արարողություններով, նվիրված են որոշակի դեպքերի ու անձերի ոգեկոչումներին կամ ուղղակի միջոց են հոգևոր խորհրդածությունների: Նպատակն է նվիրվել օրվա խորհրդին, Աստծո փառաբանությանը և կրոն. պաշտամունքին, ապրել հոգևոր բարեպաշտ. կյանքով և խորհել հոգևոր արժեքների մասին:

Քրիստ., այդ թվում և Հայ եկեղեցու տոները նվիրված են Հիսուս Քրիստոսին, Աստվածածնին, խաչին, սուրբերին և մարտիրոսներին, ինչպես նաև ազգ-եկեղեց. նշանակություն ունեցող իրադարձություններին (Հայոց համար այդպիսիք են Թարգմանչաց, Վարդանանց տոները): Մի շարք քրիստ. տոների հետ միախառնվել են նաև հեթանոս. շրջանի տոների որոշ տարրեր և ժող. սովորույթներ: *Կիրակին* Տերունական օր է, նվիրված է Հիսուս Քրիստոսի Հարությանը և միշտ նշվում է որպես եկեղեց. տոն: Շաբաթվա մնացած օրերը սրբոց և պահոց օրեր են: Հայ եկեղեցու գլխ. հինգ եկեղեց. տոները կոչվում են *Տաղավար (Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն, ս. Զատիկ, Խաչվերաց, Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի, Վարդավառ)*: Այդ տոների հաջորդ օրը *մեռելոց* է, կատարվում է գերեզմանօրհնեք: Հայ եկեղեցին տարվա օրերը բաժանել է երեք հիմն. խմբի. տոներ, սրբոց (մարտիրոսաց) օրեր կամ սրբոց հիշատակներ և պահոց օրեր (տես *Պահք*): Տոները բաժանվում են չորս խմբի. 1. *Տերունի տոներ*՝ նվիրված Քրիստոսի փրկագործ տնօրինության հիշատակներին, 2. *Աստվածածնի տոներ*, 3. *Խաչի տոներ*, 4. *Եկեղեցու տոներ*: Աստվածածնի, Խաչի և Եկեղեցու տոները Տերունի տոների մասեր են և նույնպես համարվում են Տերունի, քանի որ կատարվում են ի պատիվ և համուն Տիրոջ:

Սրբոց օրերը նվիրված են սուրբերի (տես *Սուրբ*) հիշատակին: Հայ եկեղեցին ունի Ընդհանրական (Տիեզերական) եկեղեցու սուրբերի և զուտ Հայ եկեղեցու սուրբերի տոներ (տես *Սուրբեր* Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու): Սուրբերի կարգին են դասվել նաև *հրեշտակները*, որոնց նվիրված տոներ ևս ունի Հայ եկեղեցին:

Հայ եկեղեցու տոները լինում են շարժական և անշարժ: Անշարժ են այն տոները, որոնք հաստատուն կերպով կապված են ամսաթվերին և ոչ թե շաբաթվա օրերին: Դրանք են հունվ. 5-ից մինչև 13-ը ներառող իննյակ օրերի տոները. *Ճրագալույց* Ս. Ծննդյան (հունվ. 5), Ս. Ծնունդ և Աստվածահայտնություն (հունվ. 6), Ս. Ծննդյան յոթնյակը կամ ութօրեքը (հունվ. 7–12), *Անվանակոչություն* (հունվ. 13), *Տյառնընդառաջ* (փետր. 14), Ավետում (ապրիլի 7), Ծնունդ Աստվածածնի (սեպտ. 8), Ընծայումն Աստվածածնի (նոյեմբ. 21), Հղություն Աստվածածնի (դեկտ. 9): Հաստատուն օրեր ունեն Աստվածածնի Վերափոխման (օգոստ. 15) և Խաչվերաց (սեպտ. 14) տոները, բայց Հայ եկեղեցին դրանք նշում է այդ օրերին ամենամոտ կիրակի օրը: Սրբոց հիշատակ կատարվում է ոչ թե ամիսների հաստատուն օրերով, այլ՝ յոթնյակի դրությամբ, որը շաբաթների հաջորդությունն է: Շաբաթվա մեջ միայն երկուշաբթի, երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրերին կարող են սուրբերի հիշատակները նշվել: Շարժական տոները կապված են ս. Զատկի (Հարության) տոնի հետ՝ համաձայն Լուսնի լրումի:

Արտաշես Ղազարյան

«ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», XI դ. 1-ին կեսի պատկերազարդ, տոնական ձեռագիր մատյան: Ընդօրինակվել է, հավանաբար, Բագրատունիների վերջին թագավորներից մեկի պատվերով: Գրչության վայրը, գրիչը և ծաղկողը անհայտ են: XII դ. եղել է մի ազնվականի մոտ: 1803-ին Իգնատիոս Փափազյանը Վենետիկ է բերել Տրապիզոնից (այստեղից էլ՝ անունը): Պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում (ձեռ. № 1400, չափերը՝ 47,5x36,5 *սմ*, բաղկացած է մագաղաթե 634 թերթից, կազմը կաշվից է, ուշ շրջանի՝ մինչև 1425-ը): Ձեռագիրը Ս. Ղազար վանքի ամենամեծ մատյանն է: «Տ. Ա.»-ի գեղ. ձևավորումը լրիվ չէ: Պահպանվել են ճոխ պատկերազարդված 10 խորանները, իրենց Ավետարաններից առաջ տեղավորված 4 ավետարանիչների նկարները, չքեղ նկարազարդված անվանաթերթերը (Մատթեոսի նկարը և անվանաթերթն ավելի ուշ շրջանի աշխատանք են), մի մանրանկարում՝ 4 ավետարանիչների նկարները և 7 թեմատիկ տերունական տեսարանները («Ավետում», «Ծնունդ», «Տյառնընդառաջ», «Մկրտություն», «Պայծառակերպություն», «Դեիսուս», «Քրիստոս Ամենակալը»):

«Տ. Ա.» այն հազվագյուտ ձեռագրերից է, որը կրել է բյուզ. գեղանկարչության զգալի ազդեցությունը (սակայն ոչ բոլոր մանրանկարներում հավասարաչափ): Դա արտահայտվում է հատկապես խորանների քառակուսի համաչափություններում ու երանգներում, որոնք ստեղծվում են հիմնականում կարմիր-դարչնագույն, ոսկեգույն, դեղին և երկնագույն գուներանգներից: Դրվագավորման ու երանգավորման առումով դրանց մերձ են անվանաթերթերը: Որմնանկարչության մեջ և ավետարան. տեսարանների մեծ մասի ոճում նույնպես բավականաչափ զգալի է բյուզ. ազդեցությունը: Մյուս մանրանկարների ոճը («Պայծառակերպություն», «Քրիստոս Ամենակալը» և Մարկոս ավետարանիչի դիմանկարը) առավելապես աղերսվում է արևելաքրիստ. արվեստի ավանդույթների հետ: Չնայած այս տարբերություններին, ձեռագիրը զարդանկարվել է միաժամանակ և նույն արվեստանոցում. դա հավաստում է զարդանկարային մոտիվների ընդհանրությունը խորաններում և սյուժետային մանրանկարների շրջանակներում (անգամ այնպիսիները, որոնք հակված են արևելաքրիստ. ավանդույթներին): Տարբերությունները բացատրվում են զանազան նմուշների օգտագործումով և մի քանի նկարիչների աշխատանքով, ընդ որում՝ հայ նկարիչների, ինչի հավաստիքն է խիստ արտահայտված գրաֆիկական սկիզբը և հուն. մակագրությունների նկարված (վերանկարված), քան գրված լինելը: «Տ. Ա.»-ի մանրանկարներն արտացոլում են որմնանկարչային գեղանկարչության ազդեցությունը գունային լուծումներում (սպիտակավուն երանգներ, կապույտ ֆոն), ձևերի հակիրճ մեկնություններում, որ հատկապես պարզորոշ է «Քրիստոս Ամենակալի» պատկերում, և հենց որմնանկարչությունն ու առարկայի հեռանկարային դիրքերի ծավալները վկայում են «Համբարձման» գմբեթային հորինվածքի փոխառված լինելը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.6, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Ճանաշյան Մ., Հայկական մանրանկարչութիւն, [հ. 1], Վնտ., 1966: Измайлова Т.А., Армянская миниатюра XI в., М., 1979; Weitzmann R., Die armenische Buch malerei des 10. und beginnenden 11. Jahrhunderts, Baniberg, 1933; Der Nersessian S., Armenia and the Byzantine Empire, Camb., 1947; Նույնի, L'art arménien des origines au XVII siécle, P., 1977.

Նիկոլայ Քոթանջյան

ՏՐԴԱՏ (940-ական թթ. – մ.թ. անհտ), ճարտարապետ, քանդակագործ, Բագրատունիների թագավորական տան գլխավոր ճարտարապետը: Ծին. գործունեությունը կենտրոնացած է եղել հիմնականում Շիրակում: Կառուցել է *Արգինայի կաթողիկոսարանի* Կաթողիկե եկեղեցին (973–977), Կ. Պոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարի գմբեթը (989–992), *Անիի Մայր տաճարը* (989–1001), *Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին* (1001–10): Ենթադրաբար Տ-ին են վերագրվել նաև *Հաղպատի վանքի* Ս. Նշան, *Սանահինի վանքի* Ս. Ամենափրկիչ, *Մարմաշենի վանքի* գլխ., Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցիները, Արգինայի կաթողիկոսարանի համալիրը, Անիի Սմբատաշեն պարիսպը են: Տ-ի առաջին վավերական գործը *Խաչիկ Ա Արշարունի* կաթողիկոսի պատվերով Արգինայում կառուցած եկեղեցին է, որտեղ ակնհայտ է ճարտարապետի նորարար. մոտեցումը և վաղ միջնադարյան ավանդույթների ստեղծագործ. կիրառումը: 980-ական թթ. Տ. արդեն նշանավոր, Հայաս-

տանի սահմաններից դուրս ճանաչված ճարտարապետ էր: Նա է վերականգնել Կ. Պոլսի Ս. Սոֆիայի տաճարի՝ երկրաշարժից ավերված գմբեթը: Ըստ *Ստեփանոս Տարոնեցու*, երբ բյուզանդացի ճարտարապետները չեն կարողացել վերականգնել գմբեթը, Տ. «իմաստուն հանճարով» նախօրոք պատրաստել է մանրակերտը և նոր միայն վերակառուցել (31 *մ*-ից ավելի տրամագիծ ունեցող) միջնադարյան ճարտ-յան հրաշալիքներից մեկը, «որ պայծառ էր քան զառաջինն»: Տ-ի կառուցած գմբեթը կանգուն է ավելի քան հազար տարի:

Տ-ի ստեղծագործությունների գլուխգործոցը Անիի Մայր տաճարն է, որտեղ վաղ միջնադարյան գմբեթավոր բազիլիկների (Օձուն, Գայանե, Մրեն) հորինվածքը նոր հնչեղություն է ստացել՝ պայմանավորելով դարաշրջանի ճարտ. և գեղագիտ. ըմբռնումները: Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի հանձնարարությամբ կառուցել է Անիում Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցին՝ նախօրինակ ունենալով *Զվարթնոց* տաճարի հորինվածքը: Հիշարժան է եկեղեցու պատին Գագիկ արքայի քանդակը՝ կառույցի մանրակերտը ձեռքին: Գրեթե բոլորաքանդակ այս արձանում (միակը միջնադարյան հայկ. արվեստում) դրսևորվել է Տ-ի քանդակագործ. տաղանդը: Տ. կարևորել է մայրաքաղաք Անիի համայնապատկերում կառույցների քաղաքաշին. դերը, դիտողական ընկալման, համալիրային ներդաշնակման խնդիրները: Մեծ ազդեցություն է ունեցել հայկ. ճարտ-յան հետագա զարգացման, ոճական նոր ուղղության և հորինվածքային սկզբունքների ձևավորման գործում: Ունեցել է իր ստեղծագործ. դպրոցը, և նրա մտահղացումներն ու գաղափարներն իրականացրել են աշակերտները, որոնք կերտել են զարգացած միջնադարի առաջնակարգ մոնումենտալ շատ կառույցներ:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.6, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, [Հ.] 2, Ե., 1948: Լևոնյան Գ., Ճարտարապետ Տրդատ Անեցին և իր գործերը, «Էջմիածին», 1949, № 1–2: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Մնացականյան Ս. Խ., Վարպետաց վարպետներ Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, Ե., 1982: Оганесян К.Л., Зодчий Трдат, Е., 1951; Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; Cuneo P., L'architettura della scuola regionali di Ani nell' Armenia medievale, Roma, 1977.

Գառնիկ Շախկյան

ՏՐԴԱՏ Ա ՈԹՄՍԵՑԻ [ծ.թ. անհտ, գ. Ոթմուս (Վանանդ գավառ) – 764], Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 741-ից: Հաջորդել է *Դավիթ Ա Արամոնեցուն*: Սերում է Վանանդեցի նախարար. տոհմից: Հավանաբար եղել է Վանանդի եպիսկոպոսը: Կաթողիկոս-պատմիչ Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցին Տ. Ա Ո-ու մասին վկայում է իբրև «այր սուրբ եւ պարկեշտ, եւ փայլեալ առաքինութեամբ»: Տ. Ա Ո. 741-ին միջնորդել է Բաղդադի ամիրապետին՝ հետ կանչել 12 տարի շարունակ հարկահավաքությամբ հայերին կեղեքող արաբ ոստիկան Եզիտին:

Կաթողիկոս. գահին Տ. Ա Ո-ուն հաջորդել է *Տրդատ Բ Դասնավորեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՏՐԴԱՏ Բ ԴԱՍՆԱՎՈՐԵՑԻ (ծ.թ. անհտ, Տուրուբերան նահանգի Դասնավորք գավառ – 767), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 764-ից: Հաջորդել է *Տրդատ Ա Ոթմսեցուն*: Տ. Բ Դ-ու հայրապետական գործունեության ժամանակաշրջանն աչքի է ընկել արաբ ոստիկան Հասանի կազմակերպած խժդժություններով, բռնություններով ու աղետալի վիճակով:

Կաթողիկոս. գահին Տ. Բ Դ-ուն հաջորդել է *Սիոն Ա Բավոնեցին*:

Գրկ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՏՐԴԱՏ Գ Մեծ, սուրբ Տրդատ (250-ական թթ. – մոտ 330), Հայոց Արշակունի արք. 287-ից: Քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձրած առաջին թագավորը, Հայ առաքելական եկեղեցու տոնելի սուրբ: Հոր՝ Խոսրով Ս. Մեծի (211–259) դավադր. սպանությունից հետո (ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Անակ Պարթևի կողմից) մանկահասակ Տրդատին նախարար Արտավազդ Մանդակունին փախցրել է Հռոմ: Կրթվել և դաստիարակվել է հռոմ. արքունիքում՝ Լիկիանեսի (Լիկինիոս, 308–324) մոտ (313-ից՝ հռոմ. Արևելքի տիրակալ): Վայելել է կայսրեր Ավրելիանոսի, Տակիտոսի, Պրոբոսի և Կարոսի հովանավորությունը: Կատարելապես տիրապետել է լատիներենին, հունարենին, և ունենալով արտակարգ ուժ, աչքի է ընկել կրկեսամարտերում, զինավարժության մեջ ու հռոմ. կայսրության մղած պատերազմներում: Պարսից տերության դեմ Ավրելիանոսի հաղթական արշավանքին մասնակցած Տրդատը նշանակվել է Հռոմին ենթակա Արմ. Հայաստանի թագավոր (274–276): 287-ին հռոմ. կայսր Դիոկղետիանոսը Տրդատին ճանաչել է Հայոց թագավոր: Վերջինս հռոմ. զորքերի աջակցությամբ Հայաստանից դուրս է մղել պարսկ. նվաճողներին և հաստատվել հայրենի գահին: Նախապես հս-ից թիկունքն ամրապնդելով ալանների հետ կնքած դաշնագրով (կնության է առել Ալանաց թագավոր Աշխադարի դուստր Աշխենին)՝ Տ. Գ ավելի քան տասը տարի պատերազմել է Սասանյան Պարսկաստանի դեմ: 298-ին Մծբինում կնքված հռոմեա-պարսկ. քառասնամյա խաղաղության պայմանագրով (Հայաստանին են վերամիավորվել Անգեղտունը, Ծոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Ծավդեքը) Սասանյաններն ստիպված հրաժարվել են «Հայաստանի մեծ թագավոր» տիտղոսից և ճանաչել Տ. Գ-ի գահակալումը:

Վերականգնելով հայկ. պետության անկախությունը՝ Տ. Գ վերահաստատել է պարսկ. տիրապետության ժամանակ խախտված «Արտաշիսական» սահմանները (վարչատարածքային բաժանումը բդեշխությունների ու նախարարությունների միջև), անցկացրել նոր «աշխարհագիր», կարգավորել հարկային համակարգը ևն: Գահակալման առաջին տարիներին հոր և Դիոկղետիանոսի օրինակով հալածել է քրիստոնեության հետևորդներին: Սոսկալի չարչարանքների է ենթարկել իրեն հավատարմորեն ծառայած, քրիստոնեության ջատագով Գրիգորին (*Գրիգոր Ա Լուսավորիչ*) և իմանալով, որ նա Անակ Պարթևի որդին է, հրամայել է գցել Խոր վիրապի մեջ (տես *Խոր վիրապի վանք*): Ապա հրապարակելով հրովարտակ՝ կոչ է արել ջերմորեն պաշտել հայրենի աստվածներին, իսկ քրիստոնեության հետևողներին զրկել կյանքից ու գույքից: Մոտ 300-ին Տ. Գ-ի հրամանով Վաղարշապատի մերձակայքում նահատակվել են Հռիփսիմյանց և Գայանյանց կույսերը: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ ի տրիտուր այդ ամենի, թագավորն ու նախարարները պատժվել են «Տիրոջ պատուհասով»: Արքան դիվահարվել է, դարձել խոզակերպ: *Խոսրովիդուխտին* (թագավորաքրոջը) երևացած տեսիլքի համաձայն՝ ընկնավորներին կարող էր բուժել միայն Արտաշատում «կապյալ Գրիգորը»: Նրան Վաղարշապատ է բերել Խոսրովիդուխտի խնամակալ Օտա Ամատունին (301): Գրիգորը նախ աղոթքով վերադարձրել է դիվաբախների գգաստամտությունը, ապա, 65 օր ժողովրդին քրիստոնեություն քարոզելուց հետո, անսալով Տ. Գ-ի ու ցավագարների աղաչանքին՝ կատարելապես բուժել է նրանց: Ապաշխարած ու դարձի եկած թագավորի մեծագործություններից էր եռանդուն մասնակցությունը երեք վկայարանների (տես *Էջմիածնի Ս. Գայանե վանք*, *Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմե վանք*, *Շողակաթ վանք*) և *Էջմիածնի Մայր տաճարի* կառուցմանը: Տ. Գ, հաշվի չնստելով «դաշնակից» հռոմ. կայսրության տիրակալի հետ (որն անկախ պետության գրավականն էր), ընտրել է գաղափարաքաղ. ու կրոն. նոր ուղի և 301-ին պետ. կրոն հռչակել հռոմ. պետության մեջ հալածվող քրիստոնեությունը: Տ. Գ-ի բուն նպատակը Հայաստանի քաղ. և հոգևոր միասնության, անկախ գոյավիճակի ապահովումն էր, հարևան այլակրոն պետությունների ազդեցությունից նրան զերծ պահելը: Երբեմնի մոլեռանդ հեթանոս թագավորը կործանել է հին հավատի տաճարներն ու բագինները և դրանց տեղում հիմնադրել քրիստ. սրբերի վկայարաններ, եկեղեցիներ: Սկզբ. շրջանում հռոմ. կայսրությունը թշնամաբար է վերաբերվել քրիստոնեությունը պետ. կրոն ճանաչած Տ. Գ-ին, սակայն հետագայում Հայոց արքային հաջողվել է դաշնակցային հարաբերություններ ստեղծել Կոստանդիանոս Մեծ կայսրի (306–337) հետ:

Տ. Գ գիտակցել և կարևորել է թագավորության ամրապնդման գործում ամրակուռ նվիրապետության ստեղծումը: Առաջնահերթ խնդիր համարելով և պետ. հիմքերի վրա դնելով Հայոց եկեղեցապետի ընտրությունը՝ հրավիրել է հայ ավագանու ժողով և Գրիգոր Լուսավորչին կարգել Հայոց եպիսկոպոսապետ, ինչը վկայում է, որ եկեղեցին և հովվապետը պետք է ենթարկվեին թագավորական իշխանությանը:

302-ին Տ. Գ Գրիգոր Ա Լուսավորչին ուղարկել է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաք, որտեղ կատարվել է նրա զուտ ծիսական բնույթ ունեցող ձեռնադրությունը: 303-ի հունվ. 6-ի այգալույսին՝ Սուրբ Ծննդյան ու Աստվածահայտնության օրը, Բագավանում (Արածանիի ակունքների մոտ) Գրիգոր Ա Լուսավորիչը

մկրտել է Տ. Գ-ին և արքունիքը: Ըստ ավանդության՝ մկրտությունից հետո թագավորը վերանվանվել է Հովհաննես (ի սեր Հովհաննես Մկրտչի), որի նշխարների մասերից մեկն էլ Գրիգոր Ա Լուսավորիչը բերել էր Բագավան: Արքայի մկրտության վայրում կա մի քար, որ կոչվում է «Տրդատի արձան»: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նույն վայրում, յոթ օրերի ընթացքում մկրտվել են արքունական զորքը (թվով՝ «տասնհինգ բյուր») և ժողովուրդը («չորս հարյուր բյուր»): Հայ եկեղեցու սպասավորության մեջ Տ. Գ-ի կամքով ընդգրկվել են նաև նախկին քրմեր և քրմորդիներ: Նա հոգ է տարել եկեղեցու համար սպասավորներ պատրաստելու մասին, հիմնադրել է դպրոցներ, որտեղ ուսուցանել են հուն. և ասոր. լեզուներով: Նվիրապետության տնտ. հիմքերի ամրապնդման նպատակով՝ Տ. Գ-ի հրամանով գյուղերի եկեղեցիներին հատկացվել են չորսական ծխաբաժին հողատիրույթներ, ավաններում՝ յոթական: Թագավորի կամքով հոգևորականությունը դասվել է ազատների կարգը և օժտվել ապահարկությամբ: Տ. Գ-ի սատարմամբ և Գրիգոր Ա Լուսավորչի ջանքերով Հայ եկեղեցին յուրացրել է հեթանոս. հավատքի առավել ժողովրդական տարրերը (տես *Վարդավառ*, *Տյառնընդառաջ* ևն), որոնք ազգային երանգներ հաղորդելով քրիստոնեությանը, էականորեն նպաստել են նրա ժողովրդականացմանը:

Տ. Գ հետևողական պայքար է կազմակերպել հեթանոսության դեմ, որը հատկապես աշխուժացել էր Գրիգոր Ա Լուսավորչի վախճանվելուց հետո՝ *Արիստակես Ա Պարթև* կաթողիկոսի օրոք: Պայքարն ուղղված էր հեթանոսությանը սատարող պարսից Շապուհ II արքայի (309–379) դեմ: Վերջինս, չնայած Մծբինի պայմանագրին, չէր հրաժարվել նվաճող. նկրտումներից և ձգտում էր դրանք իրականացնել կրոն. գործոնի միջոցով (Հայաստանի հեթանոսամետ նախարարները վերածվել էին պարսկասեր ուժերի): Շապուհին հաջողվել է Տ. Գ-ի դեմ հանել նրա քաղաքականությունից դժգոհ նախարարներին և Հս. Կովկասի ցեղերին: Սակայն Հայոց թագավորը նախ հաշվեհարդար է տեսել ապստամբ նախարարների հետ (ըստ Մովսես Խորենացու՝ բնաջնջել է Սլկունիների տոհմը), ապա Աղվանքի Գարգարացվոց դաշտում հաղթական ճակատամարտ տվել հս. ցեղերին և պահպանել Հայաստանի միասնությունն ու արմատավորված քրիստոնեությունը: Հռոմ. կայսրությունից ստանալով օգնական ուժեր՝ Տ. Գ սահմանային շրջաններում հաղթական մարտեր է մղել նաև պարսկ. զորքերի դեմ: Նրան հաջողվել է վերականգնել Մեծ Հայքի թագավորության տարածքային ամբողջությունը (սահմանները՝ ըստ 64-ի Հռանդեայի պայմանագրի), քաղ. ամուր դաշինք կնքել Հռոմ. կայսրության հետ, ճնշել նախարարների անջատական ձգտումները և ստեղծել կենտրոնացված հզոր պետություն:

330-ին հրաժարվելով գահից՝ Տ. Գ հեռացել է Դարանաղի գավառի Սեպուհ լեռան Մանյա այրք կոչված վայրը, որտեղ 325-ից ճգնել էր Գրիգոր Ա Լուսավորիչը: Նախարարների բարեպաշտորեն ապրելու խոստումներից հետո շուտով վերադարձել է գահին և հաղթել հս. ցեղերին: Սակայն որոշ նախարարներ, դրժելով իրենց խոստումները, կրկին վարել են հեթանոս. կենցաղ, և Տ. Գ նորից գնացել է Մանյա այրք: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Տ. Գ-ին թունավորել են հայ նախարարները՝ հանգցնելով «աստվածպաշտության բազմափայլ ճառագայթը»: Նրա դին արծաթապատ դագաղով տեղափոխվել և ամփոփվել է Դարանաղի գավառի Թորդան ավանում, ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչի կողքին:

Հայ եկեղեցին ս. Տ. Գ-ի հիշատակը տոնում է Հոգեգալստյան 5-րդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ ս. *Աշխենի* և ս. Խոսրովիդուխտի հետ: Այդ տոնին երգվում է Թագավորաց հատուկ շարականը:

Տ. Գ ըստ արժանվույն է գնահատվել թե՛ միջնադարյան պատմիչների, թե՛ նոր ուսումնասիրողների կողմից: Մովսես Խորենացին Տ. Գ-ին բնորոշել է որպես Հայոց վերջին հզոր թագավոր, իսկ քրիստոնեությունը տարածելու և ամրապնդելու գործում առաջատար դերը վերապահել է նրան: Տ. Գ իր արդյունաշատ գործունեությամբ պարարտ հող է նախապատրաստել գրերի գյուտի և հայ մատենագրության ստեղծման համար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.7, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1983: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1997: Ջամինյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, մաս 1, Նոր Նախիջևան, 1908: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Ասատուրյան Հ., Քաղաքական վերաբերութիւններ ընդ մէջ Հայաստանի եւ Հռովմայ, Վնտ., 1912: Մանանդյան Հ., Երկ., հ. 2, Ե., 1978:

Հակոբ Հարությունյան
Սահակ Սահակյան

Ց

ՑԱՂԱՑ ՔԱՐ ՎԱՆՔ, Ցախացքարի վանք, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Եղեգիս գյուղից մոտ 6 *կմ* հյուսիս-արևելք, բարձրադիր սարավանդի վրա: Ըստ XI դ. պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցու, վանքը հիմնադրվել է Հայոց Աբաս Բագրատունի թագավորի օրոք (929–953): Ստեփանոս արք. Օրբելյանը Ց. ք. վ. անվանել է «բարձրահուչակ և սուրբ առաքինանոց». Վանքի համալիրը կազմված է շինությունների երկու խմբից: Պարսպափակ բակով, կոպտատաշ բազալտից կառուցված արմ. խմբի (այժմ՝ կիսավեր) հվ. կողմում միանավ, թաղածածկ Ս. Հովհաննես եկեղեցին է (989) և մատուռը, հս. կողմում՝ քառախորան, չորս անկյուններում ավանդատներով կենտրոնագմբեթ Ս. Աստվածածին եկեղեցին (X դ.), որին հվ-ից կից է սյունասրահը, իսկ արմ-ից՝ երկայնական պատերում խոշոր կամարակապ խորշերով գավիթը:

Ց. ք. վ-ի համալիրի արլ. խմբում կանգուն են 1041-ին Վարդիկ վանահոր՝ սրբատաշ բազալտից կառուցած երկու եկեղեցի: Արմ. կողմում ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով գմբեթավոր Ս. Կարապետ եկեղեցին է, որի հս. ճակատի վերին մասում առյուծի և ցուլի մենամարտը ներկայացնող խոշոր հարթաքանդակն է, իսկ ճոխ մշակում ունեցող շքամուտքով հվ. պատի վերևում՝ ճիրաններում խոյ բռնած թևատարած արծվի քանդակը (այժմ՝ ցած ընկած): Դեպի հս-արլ. Ս. Հովհաննես փոքր, թաղածածկ եկեղեցին է, որի գավթի վրա բարձրացող մատուռը, նրա երկու կողքերին դրված գեղաքանդակ խաչքարերը և երկկամար խորշը կազմում են կառույցի երկրորդ հարկը:

Ց. ք. վ. 1051-ին՝ Վարդից և 1211-ին Գրիգոր իշխանից որպես նվիրատվություն այգիներ է ստացել: 1222-ին նորոգվել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին: 1251-ին իշխան Տարսայիճ Օրբելյանը Ց. ք. վ-ին նվիրել է Գեղարքունիքի Գառնակեր գ., 1317-ին իշխան Էաչի Պռոշյանը՝ Սրկղոնքի իր ձեռատունկ այգին:

Ց. ք. վ-ում XV դ. գործել է գրչատուն, որտեղ ընդօրինակվել են. 1437-ին՝ Շարակնոց, 1463-ին և 1492-ին՝ Ավետարաններ, 1483-ին՝ Տոնացույց:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.7, 3–5-րդ պատկերները:

Գրկ. Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Վայոց ձոր. նշանավոր վանքեր, ԱՀ, գիրք 26, Թ., 1916: Մնացականյան Ս., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Ե., 1960: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3, Ե., 1967: Материалы по археологии Кавказа, в. 13, М., 1916.

Մուրադ Հասրաթյան

ՑԻՊՆԱՎԱՆՔ, Դաստակ, Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանք, Արծկեի վանք, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառում, Վանա լճի հյուսիսային մասում, Ցիպան կամ Արծկե կղզու հարավում: Հիշատակում է Թովմա Մեծոփեցին (1378–1446): Ըստ նրա, Դաստակ է կոչվել այդտեղ

ՑՂՆԱՅԻ ս. Ստեփանոս Նախավկայի *դատակը* պահելու համար: Ց. ունեցել է բարձրակարգ դպրոց [հիմն. XIV դ. 60-ական թթ., Վարդան Ծգնավորի (Տիրատուր րաբունապետի սան) ջանքերով], եղել միջնադարյան Հայաստանի կրթ. և գրչության կենտրոններից: Հետագա գործունեության մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Հայտնի է, որ այդ դպրոցի սան *Գրիգոր Խլաթեցու* րաբունապետությամբ, 1406-ին Ց-ում է տեղավորվել Խառաբաստավանքի վարդապետարանը, որը շուտով փակվել է: Հետագայում Ց-ում Գրիգոր Խլաթեցին հիմնել է դպրոց, որտեղ գիտամանկավարժ. բեղուն գործունեություն է ծավալել, խմբագրել է Հայսմավուրք, Տոնական, Գանձարան ժողովածուները, ինչպես նաև ընդօրինակել բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը (№№ 3440, 3414, 5328, 8366 ևն) պահվում են Մատենադարանում: Ց-ում Գրիգոր Խլաթեցու աշակերտներից Հովհաննեսը, Կարապետը, Թովման, Առաքել Բաղիշեցին և այլք գրել են իրենց ուսուցչի վարքը:

Գրկ. Ոսկյան Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. 2, Վնն., 1942:

ՑՂՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, պատմական Գողթն գավառի Ցղնա գյուղում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Օրդուբադի շրջանում): Հիշատակվում է XIV դարից (1349-ին վանքում Ավետարան է ընդօրինակվել): Վանքի եկեղեցին կառուցվել է 1683-ին, XII–XIII դդ. եկեղեցու տեղում, քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, վաճառականներ Անդրեասի, Սիմոնի, Հակոբի, Բաղդասարի և Գուրգենի միջոցներով: Մահանալուց հետո նրանց, բացառության կարգով, թաղել են եկեղեցու բակում: Հվ. և արմ. դռներն ունեն ճոխ հարդարված շքամուտքեր, որոնցից արմ-ի բարավորին քանդակված է զույգ հրեշտակների կողմից թագադրվող Աստվածածինը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, իսկ հվ-ին՝ Պողոս և Պետրոս առաքյալները: Մուտքերի ուղղանկյուն բացվածքները պարագծով եզերող լայն գոտիները ծածկված են արևմտաեվրոպ. բարոկկոյի ոճի զարդաքանդակներով, ինչն արդյունք է Գողթն գավառի հայ վաճառականների՝ եվրոպ. երկրների և, առաջին հերթին, Իտալիայի հետ XVII դ. ունեցած առևտրական սերտ կապերի: Արմ. պատին հայկ. քանդակագործ. արվեստում իր պատկերագրությամբ եզակի՝ Քրիստոսի մկրտության տեսարանն է. աջ կողմում կանգնած է Հովհաննես Մկրտիչը, իսկ ձախում Հորդանան գետի խորհրդանշանն է: Եկեղեցու հվ. մուտքի աջև եռաստիճան զանգակատունն է, որի առաջին հարկի մույթերին, խորշերի մեջ, խաչելության և կանգնած, ձեռքերը կրծքին խաչած Աստվածածնի խոշոր, ցցուն, համարյա ազատ ծավալով իրականացված քանդակներն են, որոնք կատարման ձևով ու ոճավորումով բացառիկ են ուշ միջնադարի հայկ. արվեստում: Եկեղեցու ներսում եղել են

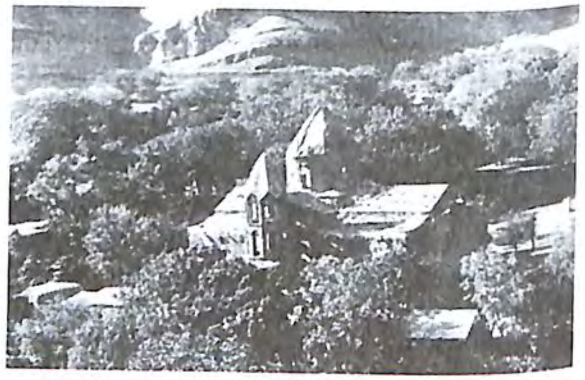

Ցղնայի Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցին (1683) հվ-արլ-ից

ս. Գրիգոր Ա Լուսավորչին և ս. Սեղբեստրոսին պատկերող որմնանկարներ (չեն պահպանվել): Վանքի պարսպապատ տարածքում գերեզմանոցն է՝ XVI դ. տապանաքարերով:

Գրկ. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Լալայան Ե., Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11, 12, Թ., 1904–05: Այվազյան Ա., Ցղնայի ճարտարապետական հուշարձանները, «Էջմիածին», 1978, № 3:

Մուրադ Հասրաթյան

Ու

«ՈՒԹ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ», կիլիկյան պատկերազարդ ձեռագիր մատյան ընտիր թավշյա մագաղաթից: Պատկերազարդել են XIII դ. վերջին քառորդի անհայտ նկարիչներ և 1320-ին՝ *Սարգիս Պիծակը*: Կիլիկյան մանրանկարչության ծաղկման շրջանի գոհարներից է: Գրիչը նշանավոր Ավետիսն է, որը հայտնի է *Թորոս Ռոսլինի* ծաղկած *«Մաշտոց»*-ի, *«Կեռան Թագուհու Ավետարան»*-ի և այլ եզակի ձեռագրերի ընդօրինակություններով: «Ու. մ. Ա.» Ավետիսի անունով մեզ հասած վերջին աշխատանքն է: Պահվում է Մատենադարանում (ձեռ. № 7651): Ձեռագիրը ստացող Սեբաստիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսը 1320-ին հիշատակարանում գրել է, որ Կիլիկյան Հայաստանի Օշին արքայի հրամանով պալատի մատենադարանում («յարկեղս տանն») բազմապիսի ձեռագրերից ընտրել է «Ու. մ. Ա.» և տվել Սարգիս Պիծակին՝ պատկերազարդումն ավարտելու, որովհետև տերունական նկարների մի մասը նկարված էր, մի մասն ուրվագծված («նշանագծեալ»), շատերի համար էլ տեղ էր թողնված: Հիշատակարանից երևում է, որ Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատվերով Սարգիս Պիծակն ուրվագծվածները ծածկել է գույներով, պատկերներով լրացրել բաց մնացած տեղերը:

«Ու. մ. Ա.»-ի *խորանների* պատկերները մեզ չեն հասել, դրանք ներկայացված են իբրև համաբարբառի աղյուսակներ: Փոխարենը ձեռագրի գրեթե բոլոր էջերն ունեն մանրանկար: Որոշ էջերի վրա ներտեքստային երկու և լուսանցքում պատկերված մեկ՝ սյուժեով միմյանց կապված մանրանկարներ են: Ձեռագրում կա ավելի քան 250 մանրանկար: Դա եզակի երևույթ է քրիստ. գրքարվեստում՝ տեքստի և մանրանկարների ու լուսանցքների հարաբերությունների բազմազանության առումով: Ձեռագրի մանրանկարների համար հիմք են ծառայել և՛ XI–XII դդ. բյուզ. ամենահարուստ պատկերազարդ ձեռագրերից մեկը (Ֆլորենցիայի Լաուրենցիանա գրադարան, VI, 23), և՛ *«Հեթում Բ Թագավորի Ճաշոց»*-ի մի քանի մանրանկար: Հիշյալ բյուզ. ձեռագրից ուղղակի ընդօրինակված է 17 մանրանկար, իսկ նրա պատկերազարդման ձևերը դրսևորված են ավելի մեծ թվով մանրանկարներում: Դա արտահայտված է մագաղաթե ֆոնի վրա ֆրիզաձև մանրանկարներով, որոնք պարունակում են միմյանց հաջորդող, երբեմն նույն կերպարների՝ երկու-երեք անգամ պատկերող տեսարանները. սյուժետային գործողության հաջորդական փուլերը միմյանցից անջատված են սխեմատիկ շենքերով կամ բլրակի զանգվածով, կամ ազատ տարածքներով: «Հեթում Բ Թագավորի Ճաշոց»-ին հետևող մանրանկարներն ավելի բազմազան ձևեր են ընդունում, քան մագաղաթի ֆոնի վրա ֆրիզաձև մանրանկարները տեքստի ներսում, վերևում կամ ներքևում: Դրանց համար ֆոն են ծառայում ոսկին կամ շենքերը, որոնց շնորհիվ պատկերված անձինք ռելիեֆային տեսք են ստանում, հաճախ միանում են լուսանցազարդերին կամ ուղեկցվում մարգարեի նկարով: Երրորդ խումբը ոսկու ֆոնի վրա շրջանակված ֆրիզաձև նկարներ են: Մի շարք մանրանկար-

ների դունավորումից երևում է Սարգիս Պիծակի միջամտությունը: Ավետարանիչներին, առակներն ու այլաբանական պատկերները մեծ մասամբ նկարել է Սարգիս Պիծակը: Ֆրիզաձև մանրանկարների ազատ շարժվող, գրեթե ջրաներկային թափանցիկությամբ նկարված ֆիգուրների վրա զգացվում է Հովհաննես Արքաեղբոր դպրոցի Աստվածաշնչային ժողովածուի (Մատենադարան, ձեռ. № 4243) ազդեցությունը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.8, 1–2-րդ պատկերները:

Գրկ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն Վ., Սյուժետային մանրանկարը Կիլիկիայում (XIII դարի վերջ – XIV դարի սկիզբ), Ե., 1984: Д р а м п я н Р., Из истории армянской миниатюры XIII–XIV вв., «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ., հաս. գիտ.», 1948, № 5:

Վիգեն Ղազարյան

ՈՒԹՁԱՅՆ, քրիստոնեական պաշտոներգության հիմքում ընկած, եկեղեցու կողմից կանոնակարգված ձայնեղանակների համակարգ: Բնորոշվում է, այսպես կոչված, չորս «բուն» (հիմնական) և չորս «կողմ» (օժանդակ) ձայնեղանակների միակցությամբ, որի հիմքում ընկած է սրբազան ութ թվի խորհրդաբանությունը: Սկիզբ է առել քրիստոնեության առաջին դարերի երուսաղեմյան ավանդույթից, ըստ որի՝ ս. *Զատկի* 8 օրերից յուրաքանչյուրին վերաբերող երգասացությունները կատարվել են օրվա հատուկ եղանակով: Եղանակների 8-օրյա շարքը շուտով տարածվել է ս. Զատկի առաջին օրից հաշվարկած 8 կիրակիների վրա: Ավելի ուշ օրհներգությունների շարքը կրկնվել է ողջ տարվա ընթացքում մինչև Նոր Զատիկը՝ կազմելով տարվա տոնական շրջանը: Այսպիսով, սկզբնապես մեկ ընդհանուր տեսական հիմք ունեցող համակարգից առանձնացվել են արլ. (Սևերիոս Անտիոքացի, Հովհաննես Դամասկացի) և արմ. (Ամբրոսիոս Մեդիոլանցի, Գրիգոր I պապ) քրիստոնյա երաժշտ. մշակույթներին հատուկ Ու-երը, այնուհետև՝ արևելաքրիստ. երաժշտարվեստի սահմաններում ձևավորվել և տարանջատվել են մի շարք ազգ. Ու-եր, որոնցից յուրաքանչյուրը սերել է տվյալ ժողովրդի դարավոր ֆոլկլորային ավանդույթներից և հիմնվել աշխարհիկ մասնագիտացված երաժշտության մեջ բյուրեղացած հնագույն բնորոշ ձայնեղանակների վրա: Այդ է պատճառը, որ հայկ. Ու. եղանակներից յուրաքանչյուրը (բացառությամբ՝ երկրորդի) ունի մեկ կամ մի քանի հարող կամ ածանցյալ, այսպես կոչված՝ «դարձվածք» եղանակ: Դրանից բացի, հայկ. Ու. առանց «դարձվածքների» էլ մշտապես հիշատակվում է երկու «ստեղի» ձայնեղանակներով համալրված, ինչն արդեն իսկ դուրս է գալիս ութի սահմաններից: Դրանում է հայկ. Ու-ի ևեէջային հարստության յուրահատկությունը: Ուստի Ու. միջնադարյան կանոնական արվեստի պահանջների պայմաններում հանդես է գալիս որպես հոգևոր միաձայն երգարվեստը կանոնավորող կաղապար, որը կարևոր դեր է կատարել եկեղեց. երգարվեստի հիմն. ևեէջային մեղեդիական նկարագրի հարատևման և պահպանման գործում:

Հայկ. Ու. համակարգը սկսել է ձևավորվել IV–V դդ.: Նրա առաջին կարգավորումը, ըստ *Հայսմավուրքի*, պատկանում է *Սահակ Ա Պարթևին*, որը և սահմանել է ութ ձայն և երկու «ստեղի» հավելյալ եղանակ: VII–VIII դդ. Ու-ի գործնական և տեսական բարեկարգումով հավանաբար զբաղվել է *Բարսեղ Ճոնը*՝ ստեղծելով հոգևոր ինքնուրույն երգերի Ճոնընտիր ժողովածուն, որտեղ երգասացություններն արդեն պետք է դասակարգված լինեին ըստ որոշակի սկզբունքի, և *Ստեփանոս Սյունեցին*, որին վերագրվում է Հարության Ավագ օրհնությունների՝ ըստ ութ ձայնեղանակների գաղափարված հանդիսավոր մեծ երգաշարքերի հորինումը: Ու-ի օրինաչափություններին է ենթարկված Հայոց հնագույն Սաղմոսարան-Ժամագիրքը՝ իր ութ կանոններով, որոնցից յուրաքանչյուրին համապատասխանում է մի ձայնեղանակ, և *Շարակնոցը*, որի մեջ ձայնեղանակների կրճատ նշումներն արվել են օրհներգերից անմիջապես առաջ: Պաշտոներգության մեջ ընդգրկված երգասացությունների գործնական ուսուցման և յուրացման համար կարևոր նշանակություն է տրվել նաև բանավոր ավանդվող այսպես կոչված սկսվածքներին, որոնք կազմում էին Ու-ի փոքրաչափ հատվածը: X–XIV դդ. Ու-ի կայունացած ձայնեղանակների համակարգը հետզհետե ընդլայնվել և ճյուղավորվել է, ընդգրկելով Ու-ի կանոնական սահմաններից դուրս եկող և հաճախ ինքնուրույն «ստեղիատիպ», «զարտուղի» և «դարձվածքանման» ձայնեղանակներ (այսպես կոչված՝ «մանրուսման եղանակներ»), որոնց առկայությունը մեծապես պայմանավորված էր տաղային արվեստի ծաղկումով:

Հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են ձայնեղանակների յուրահատուկ մեկնություններ, այսպես կոչված «մեկնութիւնք ձայնից», Ու-ի գյուտին և մեկնաբանությանը նվիրված գրվածքներ, որոնց հեղինակների թվում են *Մովսես Քերթողը*, Ստեփանոս Սյունեցին, *Անանիա Նարեկացին*, *Գրիգոր Տաթևացին* և ուրիշներ: Այդ գրվածքներն արտացոլում են հայ միջնադարյան մտածողների Ու. համակարգի տեսագեղագիտ. իմաստավորումը, ի մի բերելով ինչպես հնագույն հեթանոս. պատկերացումների մնացուկները, այնպես էլ՝ աստվածաշնչային հայեցակարգի շրջանակներում ձևավորված մտահղացքը:

Հայկ. Ու. իր ուրույն տեղն ունի քրիստ. եկեղեցիների նմանատիպ համակարգերի շարքում: Արևելաքրիստ. երաժշտ. մշակույթների համատեքստում հայկ. Ու. աչքի է ընկնում իր մեղեդիական մեծ հնարավորություններով և ազգ. վառ ինքնատիպ գծերով, որոնք արտացոլում են հայ *հոգևոր երաժշտության* ևեէջային կազմին հատուկ հիմն. ոճական առանձնահատկությունները:

Գրկ. Թ ա շ ճ յ ա ն Ն., Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան Հայոց, Վաղ-պատ, 1874: Բ ր ո ւ տ յ ա ն Ա., Դասագիրք հայկական եկեղեցական ձայնագրութեան, Վաղ-պատ, 1890: Տ ն տ ե ս յ ա ն Ե., Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, ԿՊ, 1933: Կ ո մ ի տ ա ս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Ե., 1941: Ա թ ա յ ա ն Ռ., Հայկական խազային նոտագրությունը, Ե., 1959: Թ ա հ մ ի զ յ ա ն Ն., Ութձայնի սկսվածքները, «Էջմիածին», 1972, № 2–5: Ն ո ւ յ ն ի, Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ, Ե., 1973: К у ш н а р ё в Х., Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Л., 1958; Т а г м и з я н Н., Теория музыки в древней Армении, Е., 1977; А р е в ш а т я н А., Армянские средневековые "Толкования на гласы", "Гимнология", вып. I, кн. 2, М., 2000, ст. 510–516; O u t t i e r B., Recherches sur la génèse de l'Octoèchos Arménien, "Essays on Armenian Music", L., 1978.

Աննա Արևշատյան

ՈՒԽՏ, երդում, խոստում, դաշինք՝ կնքված Աստծո և մարդու միջև: Աստվածաշունչը հիշատակում է հավիտենական Ու-եր, որ Աստված է կնքել Նոյի («Տեր Աստված ասաց Նոյին. «Իմ ու ձեր միջև, ձեզ հետ եղող ամեն կենդանի էակի միջև գալիք բոլոր սերունդների համար իմ հաստատած ուխտի նշանն այս է. իմ ծիածանը կկապեմ ամպերի մեջ: Եվ դա թող լինի իմ ու ողջ երկրի միջև հավիտենական ուխտի նշանը... Այլևս ջրհեղեղ չի լինի, որպեսզի բոլոր էակները չոչնչանան», Ծննդ. 9.12–17), Աբրահամի (Ծննդ. 15, 17), Մովսեսի կամ Իսրայելի (Ելք 24, 34.10–27) և մյուս նահապետների հետ: Թվեր գրքում Մովսեսի ձեռքով հաստատվել են ուխտյալների կանոնները. ուխտյալը պիտի հրաժարվի ոգելից խմիչքից և Ու-ի ամբողջ ժամանակաընթացքում գլուխը չածիլի, քավության զոհ ու նվերներ մատուցի Տիրոջը ևն (Թվեր 6):

Հիշյալ կանոնները հայ քրիստ. իրականության մեջ պահպանվել են և՛ նույնությամբ, և՛ բովանդակային որոշ փոփոխակներով. Ու. անողը խոստանում է ընծայվել՝ ծառայել որևէ սրբության (սուրբին, վանքին ևն), պատերազմել հանուն հավատքի, քահանայագործել, բարեգործել (կառուցել եկեղեցի, դպրոց, դրամ բաժանել չունևորներին ևն), զոհաբերություն կատարել, իր կամ իր զավակի վարսերը առժամանակ չկտրել, կատարել ուխտագնացություն, ծոմ պահել ևն: Այսօրինակ Ու-երը, ի տարբերություն վերոհիշյալ հավիտենական Ու-ի, մարդն է հաստատում իր և Աստծո միջև. դրանք ժամանակավոր Ու-եր են, որոնց վերջնական նպատակն է՝ մաքրագործվելու միջոցով արժանի լինել փրկության, աստվածային որևէ շնորհի կամ բարեգործության: Ու-ի ձևեր են նաև *ճգնավորությունը* և *կուսակրոնությունը*:

Հայ եկեղեցին, ինչպես և ողջ Ընդհանրական եկեղեցին, հիմնվելով Ս. Գրքի վրա, որպես հավիտենական և մեծագույն Ու. է ընդունում Աստծո Ու.՝ Հիսուս Քրիստոսի միջոցով կնքված իր՝ Հայր Աստծո և մարդկանց միջև. դա Հայր Աստծո ծրագիրն է՝ այն հաշտարար ու փրկարար Ու., որ ի կատար ածեց Աստծո Որդին՝ մարդանալով և իր քավիչ արյունը հեղելով Գողգոթայի խաչի վրա: Մյուս Ու-երն այս Ու-ի նախօրինակներն են: Մեծագույն ուխտյալն ինքն Աստվածն է, և Հիսուսն է Նրա հաշտության հավիտենական ծիածանը: Նոր կտակարանում, Հիսուսի ծնունդն ավետելիս, երկնային զորքերը ազդարարում են հովիվներին հենց այդ Ու-ի կատարումը. «...Փա՜ռք Աստծուն՝ բարձունքներում, և երկրի վրա խաղաղությո՜ւն և հաճությո՜ւն՝ մարդկանց մեջ...» (Ղուկ. 2.14):

Ինքը՝ Հիսուսը, վերջին՝ զատկական ընթրիքի ժամանակ, օրհնելով հացն ու գինին, հայտնում է իր տնօրինական Ու-ի կատարումը՝ ասելով. «Խմեցեք դրանից բոլորդ, որովհետև այդ է նոր ուխտի իմ արյունը, որ թափվում է շատերի համար՝ իրենց մեղքերի թողության համար» (Մատթ. 26.28, տես նաև Ղուկ. 22.19–20):

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑ. Ո ւ խ տ ա գ ն ա ց ո ւ թ յ ո ւ ն: Ու-ի կատարման մի ձև, որը I դարից՝ առաջին քրիստոնյաներից եկած և ցայսօր ապրող ավանդույթ է՝ այցելել Երուսաղեմ՝ իրենց աչքերով տեսնելու Քրիստոսի կյանքի հետ կապ ունեցող սրբավայրերը՝ Բեթղեհեմը, Գողգոթան, Հիսուսի գերեզմանը, մյուս սրբությունները: Այսօրինակ այցելուն կոչվել է ուխտյալ կամ մ ա հ տ ե ս ի: Ուխտագնացություն կատարվում է նաև այլ սուրբ տեղիներ. դա կարող է լինել որևէ վանք, մատուռ, մարտիրոսի գերեզման են:

Ուխտագնացության հետ սերտորեն առնչվում են ո ւ խ տ ա գ ն ա ց ո ւ թ յ ա ն ե ր գ ե ր ը, որոնք հայ ժող. երաժշտության մեջ մի առանձին բաժին են կազմում: Դրանցում արծարծվում են հիշյալ ծեսի հետ կապված տարբեր պահեր՝ Ու-ի նպատակը, ուխտատեղիի գովքն ու նկարագիրը են: Հատկապես նշանավոր են «մուրազատու» «Մշո սուլթան» Ս. Կարապետ վանքին նվիրված երգերը, որոնք կոչվում են նաև «Ս. Կարապետի երգեր»: Ու-ի երգերը հայ իրականության մեջ քանիցս հրատարակվել են (Ս ե դ ր ա կ յ ա ն Ա., «Քնար մշեցւոց և վանեցւոց», 1874, էջ 6–9): Եղանակները հայտնաբերել է *Կոմիտասը*:

Կան նաև հատուկ ուխտագնացության պարեր, ինչպես «Մշո շորորը», որը նույնպես գրառել ու մշակել է Կոմիտասը:

Ու. է կոչվում նաև կուսակրոնների եկեղեց. այն միաբանությունը, որի անդամները խոստացել կամ ուխտել են ապրել և ծառայել ժողովրդին ու Աստծուն (օր., Մխիթարյան Ու., Երուսաղեմի առաքելական աթոռի Ու.):

Ու. նշանակում է նաև վանք՝ Արքայակաղնի Ու. (*Արքայակաղնի վանք*), Մաքենյաց Ու. (*Մաքենյաց վանք*) են:

Ու-ի գրքեր են անվանվում Աստվածաշնչի մասերը. Հին կտակարանը՝ Հին Ու., և Նոր կտակարանը՝ Նոր Ու.:

Ու-ի կատարման համար Ս. Գիրքը հետևյալ պատվերն է տալիս հավատացյալ ժողովրդին, նրա՛նց, ովքեր կամենում են Ու. կապել Աստծո հետ. «Եթե չես ցանկանում ուխտել, ապա դա մեղք չի համարվի քեզ: Ինչ որ դուրս է գալիս քո շրթունքներից, զգո՛ւյշ եղիր, որ անես այնպես, ինչպես որ ուխտել ես քո Տեր Աստծուն...» (Բ Օրինաց 23.22–23):

Լևոն Սարգսյան

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Ուխտ* հոդվածում:

ՈՒԽՏԱՆԵՍ, Ո ւ խ տ ա ն ե ս ե պ ի ս կ ո պ ո ս, Ո ւ խ տ ա ն ե ս Ս ե բ ա ս տ ա ց ի, Ո ւ խ տ ա ն ե ս Ո ւ ռ հ ա յ ե ց ի (մոտ 935–1000), պատմագիր, Սեբաստիայի հայոց թեմական առաջնորդ (մոտ 970–985): Ուսանել է Նարեկավանքում՝ աշակերտելով *Անանիա Նարեկացուն*, հմտացել աստվածաբանության մեջ: Հավանաբար (985-ից հետո) վարել է նաև Ուռհայի (Եդեսիա) հայոց վիճակավորի պաշտոնը: *Վարդան Արևելցու* վկայությամբ՝ Ու. առաջինն է սահմանել Սեբաստիայի Քառասուն մանկանց տոնը: Ու-ի «Պատմութիւն Հայոց» երկից երևում է, որ շրջագայել է ողջ Հայաստանում, մասնավորապես քաջատեղյակ է Վասպուրականին, Փոքր Հայքին, Շիրակին, Տայքին ու Վրաստանին:

Ու. Պատմությունը գրել է Անանիա Նարեկացու պատվերով և ուղղակի ցուցումներով: Նրանք 980-ի հուլիսի 4-ին «յեզր գետոյն, որ կոչի Ախուրյան» զրուցել են «բերան ի բերան... յաղագս պատմութեանս»: Այսինքն՝ միասին են քննարկել ու ծրագրել աշխատության թե՛ կառուցվածքը, թե՛ ծավալը և թե՛ բովանդակությունը: Ժամանակի հակաքաղկեդոնականության ականավոր ներկայացուցիչ Անանիա Նարեկացին իր դրոշմն է դրել Պատմության վրա: Ու. հակաքաղկեդոն. մաքառման այն գործիչներից էր, որոնց ջանքերն ուղղված էին Բյուզանդիայի ծավալապաշտ. ձգտումների դեմ: Պատմությունը երկասիրելու ժամանակահատվածում (982–984) Բյուզանդիայի մարտավարությունը Հայաստանում հասել էր զգալի հաջողությունների, և Ու-ի գործը նշանակալից է եղել կայսրության նվաճող. քաղաքականության ու բյուզ. եկեղեցու նկրտումների դեմ մղվող դավան. պայքարում:

Երկասիրության ամբողջական խորագիրն է «Պատմութիւն յերիս հատուածս»: Այն բաժանված է երեք մասերի, որոնք հեղինակն անվանում է հատվածներ՝ ա. Պատմութիւն հայրապետաց և թագաւորաց Հայոց, բ. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, գ. Յաղագս մկրտութեանն ազգին այնմիկ Ծաղն կոչեցեալ: Մեզ են հասել 1-ին մասը կամ հատվածն ամբողջությամբ, երկրորդը՝ փոքր-ինչ թերի, երրորդը չի պահպանվել: Առաջին հատվածը հայոց ամփոփ պատմությունն է՝ Ադամից մինչև *Տրդատ Գ Մ ե ծ*: Բաղկացած է 76 գլուխներից, որոնցից առաջինը խոսում է աշխատանքի նպատակաուղղվածության ու ստեղծման հանգամանքների մասին և ընծայական է Անանիա Նարեկացուն: Առաջին հատվածի պատմ. արժեքը մեծ չէ. Ու. գրեթե կրկնել է Ագաթանգեղոսի, Զենոբ Գլակի, Եվսեբիոս Կեսարացու և հատկապես Մովսես Խորենացու արդեն հայտնի տեղեկությունները: Օգտվել է նաև *Անանիա Շիրակացուն* վերագրված «Ժամանակագրութիւն»-ից, եկեղեց. հայրերի ճառերից, վկայաբանություններից և այլ երկերից: Հեղինակը տվել է Հայոց թագավորների և կաթողիկոսների, հռոմ. կայսրերի ու քահանայապետների ցանկերը, I–IV դ. Հայաստանի քաղ., կրոն. պատմությունը: Այս հատվածում ամենաարժեքավորը թերևս «Գահնամակ»-ի վերաբերյալ ակնարկությունն է, որը տեսել և օգտագործել է հեղինակը: Կարևոր է նաև IX դ. վերջի և X դ. սկզբի հայ պատմիչ Շապուհ Բագրատունու կորած երկի մասին հիշատակությունը: Որոշ ուսումնասիրողների ենթադրությամբ՝ առաջին հատվածն էլ մեզ չի հասել ամբողջությամբ: Հայ-վրաց. հարաբերություններին նվիրված երկրորդ և առաջին հատվածների միջև բաց է մնում շուրջ 300-ամյա պատմություն: Երկի երկրորդ հատվածում (բաղկացած 70 գլխից) Ու. մանրամասն անդրադառնում է VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին Հայ, Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների փոխհարաբերությունների ու հատկապես Հայ եկեղեցուց Վրաց եկեղեցու բաժանման պատմությանը: Ցույց է տվել երկու եկեղեցիների միջև նախապես եղած կատարյալ միությունն ու հաշտության համար ... միաձայնությունը: Դեռևս 506-ին, Դվինի եկեղեց. ժողովում Վրաց Գաբրիել կաթողիկոսը նզովել է Քաղկեդոնն ու նրա որոշումները: Ու-ի համոզմամբ Հայ եկեղեցու հակաքաղկեդոն. դիրքորոշումը հայ և վրաց ժողովուրդներին զերծ է պահել օտար ազդեցություններից ու ենթակայության վտանգից և ունեցել եկեղեցական նշանակություն: Սակայն *Մովսես Բ Եղիվարդեցի* կաթողիկոսի օրոք սկսվել են եկեղեց. բաժանման խմորումներ, և Վրաց եկեղեցին VII դ. սկզբին վերջնականապես անջատվել է Հայ եկեղեցուց: Դատապարտելով Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոնի անջատողականությունը՝ Ու. հանդել է այն եզրակացության, որ պառակտումն իրականացվել է բյուզ. եկեղեցու և կայսրության դրդմամբ, և որ եկեղեց. երկու կողմերի հակամարտությամբ կթուլանար նրանց դիմադրողականությունը: Այս հատվածի շարադրման համար Ու. օգտագործել է «Գիրք թղթոցը», VII դ. պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկը, թուղթ-շրջաբերականներ, դիվանական վավերագրեր, վրաց. փաստաթղթերի թարգմանություններ են: Հեղինակը մեջ է բերում ժամանակաշրջանի Հայոց և Վրաց կաթողիկոսների, Սմբատ Մարզպանի և Վրաց կաթողիկոս Կյուրիոնի ողջ թղթակցությունը: Աշխատության երկրորդ հատվածի 26 գլուխները թղթակցություններ են, 44-ը՝ հեղինակի պատմ. մեկնաբանություններ: Առանձին գլխում են ընդգրկված տիեզերական ժողովներն ու նրանց որոշումները: Վերջերս հայտնաբերվել է այս հատվածի վերջաբանության մեծ մասը (11 էջ ձեռագիր), որն առ այսօր անտիպ է:

Պատմության երրորդ հատվածն ունեցել է չեշտված դավան-աստվածաբան. բնույթ: Այն նվիրվել է *ծաթերի* (քաղկեդոնիկ հայերի) կրկնամկրտության եղելությանը. Հայ եկեղեցին նրանց բռնությամբ ենթարկել էր իր իշխանությանը: Այնտեղ շարադրված է եղել ծաթերի պատմությունը, նրանց բնակեցրած տարածքի պատմաաշխարհագր. նկարագիրը: Երրորդ հատվածի բովանդակության մասին հակիրճ ակնարկվում է երկի նախերգանքում: Պատմ. կարևորագույն արժեք ներկայացնող այս հատվածը որպես սկզբնաղբյուր օգտագործել է XIII դ. պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցին: Պատմության քննությունից պարզվում է, որ հեղինակն սկզբնապես մտահղացել է միայն երրորդ հատվածը, որտեղ նկարագրվող իրադարձությունների մասնակիցն է եղել: Այնուհետև ծրագրվել են առաջին և երկրորդ հատվածները, որոնք հիմք էին հանդիսանալու երրորդի համար: Երրորդ բաժինը պետք է ծառայեր ժամանակի հայոց պետ. գաղափարախոսության ու քաղ. նպատակներին, Բյուզանդիայի դեմ կրոնաքաղ. մաքառման գաղափարին: Ու. մեծապես ազդվել է Մովսես Խորենացու Պատմությունից, որը նրա համար բացարձակ հեղինակություն էր և գլխ. աղբյուրներից մեկը: Ու. նրան է հետևում ինչպես ժամանակագր. համակարգով, այնպես էլ ժող. զրույցների ու ավանդությունների նկատմամբ քննախույզ մոտեցմամբ: Նա եզակի տեղեկություններ է հաղորդում նաև Անանիա Նարեկացու «Պատմութիւն Հայոց» և «Հաւատարմատ» կորած երկասիրությունների մասին: Նրա լեզուն

պարզ է և սահուն, սակայն զերծ չէ երկարաբանություններից:

Ու-ի Պատմության բնագիրը մեզ է հասել 1663-ի ընդօրինակությամբ (Մատենադարան, ձեռ. № 1774), մյուս չորս ձեռագրերը գրչագրված են դրանից և պահվում են Երևանի, Սանկտ Պետերբուրգի, Վենետիկի և Փարիզի ձեռագրատներում: Պատմության միակ հրատարակությունը (1871) առատ է բազմատեսակ սխալներով: Մ. Բրոսեն այն թարգմանել է ֆրանսերեն (Սանկտ Պետերբուրգ, 1870–71): Զ. Ալեքսիձեի թարգմանությամբ վրացերեն է հրատարակվել (հայ. բնագրին զուգահեռ) երկի երկրորդ հատվածը (Թբիլիսի, 1975): Նույն հատվածը, Զ. Արզումանյանի թարգմանությամբ, հրատարակվել է անգլերեն (ԱՄՆ, Ֆորտ Լոդերդեյլ, 1985):

Գրկ. Ակինյան Ն., Ուխտանես Եպիսկոպոս պատմագիր, ՀԱ, 1908, էջ 17–20, 70–74, 112–115: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX–XIII դդ.), Ե., 1981: Քոլանջյան Ս., Ճշգրտումներ Ուխտանես պատմիչի կենսագրության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1980, № 4:

Պետրոս Հովհաննիսյան

ՈՒԽՏԻ ՏԱՊԱՆԱԿ, Վկայության տապանակ, Տապանակ, սրբություն, Աստծո և Աստծո ժողովրդի միջև կնքված ուխտի առարկայական նշանը. նվիրական արկղ-պահպանարան, որի մեջ, ըստ Հին ուխտի (Հին կտակարանի)՝ դրվել են Սինա լեռան վրա Մովսես մարգարեին տրված տասը պատվիրանները (Տասնաբանյան)՝ նոր քարե տախտակների վրա (Ելք 34), մանանայով լեցուն ոսկե սափորը (Ելք 16.32–36) և Ահարոնի ծաղկած գավազանը (Թվեր 17):

Ու. տ-ի նկարագիրն առաջին անգամ տրվում է Ելք գրքում. Աստված հրահանգում է Մովսեսին. «Վկայության տապանակ կպատրաստես կարծր փայտից: Երկուսուկես կանգուն թող լինի դրա երկարությունը, մեկուկես կանգուն՝ դրա լայնությունը, մեկուկես կանգուն՝ դրա բարձրությունը: Այն կպատես մաքուր ոսկով՝ ներսից ու դրսից կոսկեզօծես այն: Դրա վրա շուրջանակի կդնես ոսկյա պսակ... Լծակները կանցկացնես տապանակի կողքերին ամրացված օղակների մեջ, որպեսզի դրանցով բարձրացնեն տապանակը... Քավության խնկամանի կափարիչը կպատրաստես մաքուր ոսկուց... Կոփածո երկու ոսկյա քերովբեներ կպատրաստես և դրանք կդնես կափարիչի երկու ծայրերին... Ես քեզ կհայտնվեմ այնտեղ և վկայության տապանակի կափարիչի վրա գտնվող երկու քերովբեների արանքից քեզ հետ կխոսեմ այն ամենի մասին, ինչ պատվիրելու եմ քեզ Իսրայելի որդիների վերաբերյալ» (Ելք 25.10–22):

Ու. տ. դրվում էր Վկայության խորանում: Այն որպես Աստծո իմանալի ներկայության խորհրդաբանական և սուրբ ամփոփարան-պատգամատույց, ղևտացի քահանաները տանում էին Իսրայելի բանակի առջևից՝ Սինայի անապատից մինչև Քանանի երկիր: Ու. տ-ի զորության շնորհիվ է Հորդանան գետը բացվում՝ բաժանվելով երկու մասի (Նավեի որդի Հեսուի գիրքը, 3.1–17), և կործանվում Երիքովի պարիսպը (Նավեի որդի Հեսուի գիրքը, 6.4–20):

Ու. տ., իսրայելացիների Քանան մտնելուց հետո, առժամանակ մնում է Գաղգաղայում, ապա տեղափոխվում Սելով: Պատերազմի ժամանակ գերվում է փղշտացիների կողմից, որոնց Ու. տ. հարվածում է աստվածառաք պատիժներով. ուստի փղշտացիներն այն վերադարձնում են (Ա Թագ. 4.–5.–6.–7): Դավիթ թագավորը յոթնասուն հազար ընտրյալ մարդկանց հետ գնում է Հուդայի երկիր, Ամինադաբ Բլրացու տունը, որտեղ էր Ու. տ., «որի վրա նստած էր Աստված քերովբեների միջև» (Բ Թագ. 6.2): Ու. տ. դնելով մի նոր սայլի վրա՝ այն կամենում է տանել Սիոն՝ «Դավթի քաղաքը», բայց ճանապարհին տեսնելով Ամինադաբի որդիներից Օզիային պատահածը (վերջինս մեռնում է՝ հանդգնելով ձեռք տալ Ու. տ-ին, Բ Թագ. 6.6–10)՝ երկյուղում է և Ու. տ. տանում գեթացի Աբեդդարի տունը, որը օրհնվում է Ու. տ-ի շնորհիվ: Ի վերջո, Դավիթ արքան, Աստծո տապանակի առջև պարելով և փող հնչեցնել տալով, մեծ ուրախությամբ այն տեղափոխում է Սիոն՝ Երուսաղեմ (Բ Թագ. 6.12–23, Ա Մնաց. 15., 16.): Այնուհետև, Դավթի որդին՝ Սողոմոն թագավորը, Ու. տ. դնում է իր կառուցած Երուսաղեմի տաճարում՝ Խորանի կամ Սրբության Սրբոց կոչված ներքին բաժնի մեջ (Բ Մնաց. 5): Տաճարից առժամանակ հանված Ու. տ. Հոսիաս թագավորի օրոք կրկին դրվում է իր տեղը (Բ Մնաց. 35.3): Անհետանում է Երուսաղեմի կործանման ժամանակ, Բաբելոնի արքա Նաբուքոդոնոսորի (Նաբուգոդոնոսոր) օրոք. Բաբելոնյան գերությունից հետո վերաշինված Տաճարն այլևս չի ունենում Ու. տ.: Կա ենթադրություն, որ այն թաքցվել է մի անհայտ տեղ՝ բարեպաշտ հրեաների կողմից: Ու. տ-ում կար նաև Օրինաց գրքից մի օրինակ՝ դրված հետագայում, Մովսեսի հրամանով (Բ Օրինաց 31.24–26):

Եկեղեցին Ու. տ. մեկնաբանում է իբրև Աստծո ներկայության խորհրդապատկեր՝ զուգահեռվելով Աստծո Որդու և նրա միջոցով Աստծուց բխած Սուրբ Հոգու հետ. սրբու-

1

2

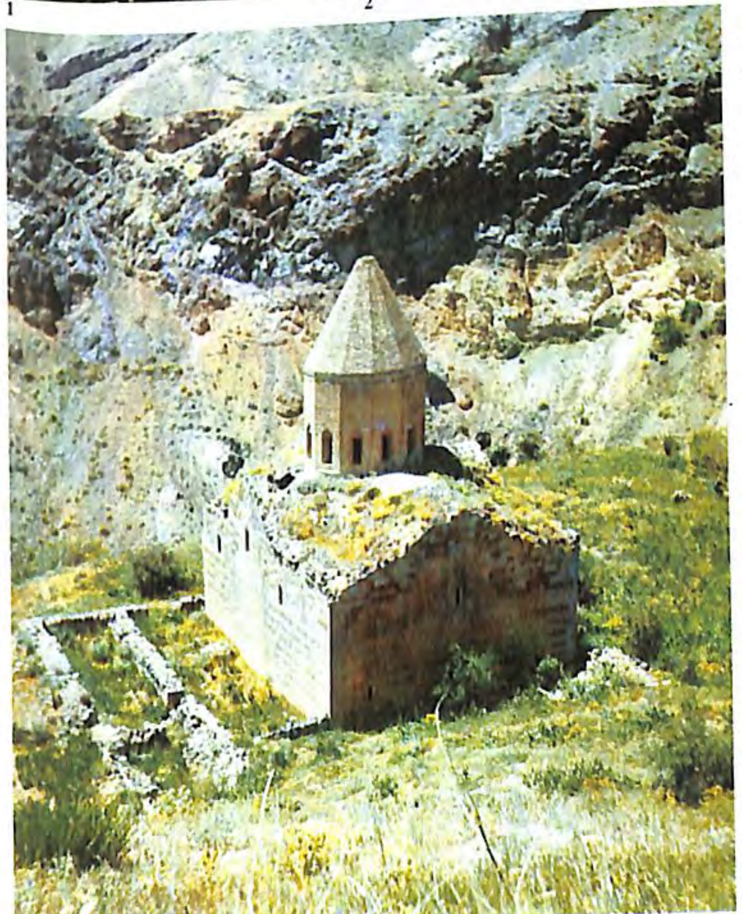

3

4

*1. **Որցաչորի Ս. Հովհաննես Կարապետ վանքի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին** (1301) հս-արմ-ից: 2. **Ուրուգվայի քեմի** առաջնորդանիստ Մոնտեվիդեոյի Ս. Ներսես Շնորհալի եկեղեցին: 3. **Փառակայի Ս. Հակոբ Հայրապետ վանքի եկեղեցին** (1691–1701) հվ-արլ-ից: 4. **Քարոզ**. «Պողոս առաքյալը քարոզելիս», մանրանկար 1318-ին Թորոս Տարոնացու ծաղկած Աստվածաշնչից (Մատենադարան, ձեռ. № 206):*

16.2.

1

2

3

4

1. ***Քիրամ Կազմող.*** *Քիրամ Կազմողի խաչքարերը Նորատուսի գերեզմանոցում:* ***Քոբայրավանք.*** *2. Քոբայրավանքի գլխավոր եկեղեցու Ավագ խորանը: 3. Վանքը (XII–XIII դդ.) արլ-ից: 4.* ***Քրիստոնեություն.*** *Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին նվիրված նամականիշներ:*

16.3.

1

2

1. ***Օձունի Ս. Աստվածածին վանքի եկեղեցին*** *(1651) հվ-արմ-ից:* ***Օձուն.*** *2. «Թագավորի օծումը», մանրանկար 1471-ին Աղթամարում պատկերազարդված Մաշտոցից, ծաղկող՝ Կարապետ Աղթամարցի (Մատենադարան, ձեռ. № 5702): 3. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Ներսիսյանի կաթողիկոսական օծումը:*

3

1

2

3

4

1. Օձունի Ս. Աստվածածին եկեղեցի ([illegible] դ.) հս-արմ-ից: Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի եկեղեցի. 2. Եկեղեցու (1873–79) ներքին տեսքը: 3. Եկեղեցու «Փառք հայ գրի ու գրչության» որմնանկարի աջ մասը (հեղ.՝ Հ. Մինասյան, մասնակցությամբ Հ. Մամյանի): 4. Մեսրոպ Մաշտոցի գամբարանը եկեղեցու խորանի տակ:

թյուն, որ մահացու է անարժանաբար իրեն դիպչողի և օրհնաբեր՝ մաքուր սիրտ ու ձեռքեր ունեցողի համար:

Հայ եկեղեցին Ու. տ-ի տոնը նշում է *Վարդավառի* նախընթաց նավակատիքի օրը, իբրև «Յիշատակ Տապանակին հնոյ և տօն նորոյս Սրբոյ Եկեղեցւոյ»՝ իբրև Հին ուխտի հաստատությունը, որը նախընթացը և օրինակը եղավ Նոր ուխտի, այն է՝ Քրիստոսի եկեղեցու:

Գրկ. Բառարան սուրբ գրոց, ԿՊ, 1881: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Մ ա ն ո ւ կ յ ա ն Ա., Հայ եկեղեցու տոները, 6 հրտ., Թեհրան, 1999:

Լևոն Սարգսյան

ՈՒԿՐԱԻՆԱՅԻ ԹԵՄ Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ, կազմավորվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի 1991-ի սեպտ. 1-ի վճռագրով: Առաջնորդանիստը՝ Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցի:

Ուկրաինայի հայերը տարբեր ժամանակաշրջաններում գտնվել են Հայ եկեղեցու տարբեր թեմերի հովանու ներքո: XIII դ. Լվովում գործել է հայկ. եպիսկոպոսություն (տես *Լեհահայոց կրոնական համայնք*): 1830-ին կազմավորվել է Հայ եկեղեցու *Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմը*, որը միավորել է ռուս. կայսրության արմ. և հվ-արմ. տարածաշրջանների, ինչպես նաև Ուկրաինայի հայկ. համայնքները: 1918-ին՝ խորհրդ. իշխանության հաստատումից հետո, Ռուսաստանի հայոց թեմերը լուծարվել են, եկեղեցիները փակվել, մի մասը՝ ավերվել: Բեսարաբիան Ռումինիային անցնելով (1918)՝ Բեսարաբիայի հայկ. եկեղեցիները մտել են *Ռումինիայի թեմի*, իսկ ռուսահայ մնացած համայնքները՝ Նոր Նախիջևանի թեմի մեջ: 1966-ին կազմավորվել է *Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմը*՝ միավորելով ԽՍՀՄ հանրապետությունների հայկ. եկեղեց. համայնքները, բացառությամբ Անդրկովկասի: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի 1991-ի սեպտ. 1-ի վճռագրով Ուկրաինայում սկսվել է ազգային եկեղեց. կյանքի վերազարթոնքը: Կարճ ժամանակում ծխական համայնքներ են ստեղծվել նաև այն քաղաքներում, որտեղ չեն եղել հայկ. եկեղեցիներ:

1997-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Սարգսյանի հունվարի 13-ի կոնդակով Ուկրաինայի հայոց թեմը ստացել է կանոնական ճանաչում՝ առաջնորդ է նշանակվել Նաթան եպս. Հովհաննիսյանը:

Ներկայումս (2001) Ուկրաինայի հայոց թեմն իր իրավասության ներքո ունի պաշտոնապես գրանցված եկեղեց. համայնքներ Լվովում, Կիևում, Խարկովում, Օդեսայում, Բելգորոդ-Դնեստրովսկում (Ակքերման), Թեոդոսիայում (Կաֆա), Յալթայում, Եվպատորիայում (Գյոզլև), Սիմֆերոպոլում, Դոնեցկի մարզի Մակեևկա քաղաքում, Դնեպրապետրովսկում, Նիկոլաևում, Իզմայիլում:

Թեմի տարածքում գործում են Լվովի Ս. Աստվածածնի Վերափոխման (1363), Թեոդոսիայի Ս. Սարգիս (XIII դ.) և Միքայել ու Գաբրիել Հրեշտակապետաց (1408), Եվպատորիայի Ս. Նիկողայոս (1817), Յալթայի Ս. Հռիփսիմե (1905–17), Օդեսայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1995), Սիմֆերոպոլի Ս. Հակոբ (1997), Մակեևկայի Ս. Խաչ (1998) եկեղեցիները:

Թեմի գրեթե բոլոր համայնքներն ունեն կիրակնօրյա դպրոցներ:

Ու. թ-ի առաջնորդն է Գրիգորիս արք. Բունիաթյանը (2001-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.8, 3-րդ պատկերը:

ՈՒՂՂԱՓԱՌ.

ՈՒՂՂԱՓԱՌՈՒԹՅՈՒՆ (հուն. *όρθοδοξία* – օրթոդոքսիա՝ ուղիղ, ճշմարիտ հավատ, ուղիղ, ճիշտ փառք), քրիստոնեության մեջ՝ 1. Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալների* հիմնած առաքելական, ավանդական և պատմական եկեղեցիների *դավանանքի*, *վարդապետության* ու կարգերի ամբողջությունը: «Ուղղափառություն» անվանումն առաջին անգամ հանդիպում է II դ. քրիստոնյա գրողների մոտ (*Կղեմես Ալեքսանդրացի* և ուր.), երբ ի հայտ են եկել քրիստ. եկեղեցու ուսմունքի առաջին բանաձևերը: Նշանակել է բոլոր եկեղեցիների հավատը՝ ի հակադրություն հերետիկոսների տարամիտության և աղավաղումների:

Ու-յան սահմանները և սահմանումը միշտ եղել են վեճի առարկա: Սակայն Ու-յան հիմնական չափանիշ է ճանաչվում Հիսուս Քրիստոսի և նրա առաքյալների ուսմունքի անփոփոխ պահպանումը և անշեղորեն հետևելը, ինչպես շարադրված է *Աստվածաշնչում*, սրբազան *ավանդությունում*, *Հավատո հանգանակում*, *Ընդհանրական եկեղեցու* գումարած *տիեզերական ժողովների* բանաձևերում, *եկեղեցու հայրերի* ուսուցումներում: 451-ի *Քաղկեդոնի ժողովի* հետևանքով Ընդհանրական ե-

կեղեցու պառակտումից հետո եկեղեցիները կամ եկեղեցիների ընտանիքները, ունենալով տիեզեր. ժողովների և եկեղեցու հայրերի սեփական ցանկեր, տարակարծիք են Ու-յան բնորոշման, ինչպես նաև դավան. որոշ բանաձևերի Ու-յան հարցում:

Քրիստ. եկեղեցու հիմն. հավատալիքները, որոնք կազմում են նրա դավանանքը, բանաձևվել են երեք տիեզեր. ժողովների (տես *Նիկիայի Ա տիեզերական ժողով 325*, *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողով 381*, *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*) վճիռներով: Այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք ընդունել են երեք տիեզեր. ժողովների հաստատած հավատամքը՝ Հոր և Որդու համագոյությունը, *Սուրբ Հոգու* Աստվածությունը, Ս. *Երրորդության*, Մարդեղության և Փրկագործության խորհուրդները, ս. Կույսի Աստվածածին կամ Աստվածամայր լինելը, ճանաչվում են ուղղափառ եկեղեցիներ:

2. Քրիստոնեության հիմն. երեք ուղղություններից (*կաթոլիկության* և *բողոքականության* հետ միասին) մեկը: Տվյալ դեպքում Ու. բնութագրում է տեղական ինքնավար, ազգ. եկեղեցիների կամ արևելաքրիստոնեության երկու խոշոր ընտանիքներին՝ *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիներ* (*Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի*, *Ասորի ուղղափառ եկեղեցի*, *Եթովպական ուղղափառ եկեղեցի*, *Ղպտի ուղղափառ եկեղեցի*, Հնդկաստանի Մալաբար ասորական ուղղափառ եկեղեցի) և Ուղղափառ (օրթոդոքս) կամ երկաբնակ (քաղկեդոնիկ) եկեղեցիներ: Վերջիններս կոչվում են նաև հունադավան, քանի որ ծագում են Հույն կամ բյուզ. եկեղեցուց (տես *Կոստանդնուպոլսի տիեզերական պատրիարքություն*), ունեն նույն եկեղեց. ավանդությունը, արարողակարգը և համանման կանոնական կառույցը: Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիներն այսօր իրենց մեջ պարփակում են ազգ. ավանդություններ, լեզուներ և յուրահատկություններ: Սակայն նրանք բոլորն էլ ունեն միևնույն պատմ. սկիզբը, այն է՝ բյուզ. ուղղափառ քրիստոնեությունը: Ընդհանրական եկեղեց. կազմակերպություն մեկ եկեղեց. կենտրոնով (ինչպես Վատիկանը Կաթոլիկ եկեղեցու համար) Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիները չունեն:

Հռոմ. կայսրության բաժանումից (395) հետո կայսրության եկեղեցին կազմակերպորեն տրոհվել է հռոմեական-արևմտյան և հունական-արևելյան մասերի: Քաղկեդոնի ժողովից հետո Հռոմի և Կ. Պոլսի աթոռները տարբեր պատճառներով հակառակությունների, տարանջատումների, մրցակցության մեջ են եղել. 1054-ին Սուրբ Հոգու բխման վարդապետության մեջ «եւ Որդւոյ» (Filioque) հավելվածի (ըստ որի՝ Ս. Հոգին բխում է Հորից և Որդուց) ներմուծումը Հռոմի եկեղեցու կողմից՝ հանգեցրել է երկու եկեղեցիների բաժանմանը և փոխադարձ նզովքների: Հռոմ. եկեղեցին կոչվել է կաթոլիկական, իսկ հունաբյուզ. եկեղեցին՝ ուղղափառ: Խաչակիրների արշավանքն ավելի է խորացրել պառակտումը, քանի որ լատին եպիսկոպոսություններ են հիմնվել այնտեղ, որտեղ Հույն եկեղեցին ունեցել է իր պատրիարքական աթոռներն ու թեմերը: 1204-ին խաչակիրների կողմից Կ. Պոլսի գրավումով՝ բաժանումը դարձել է վերջնական, իսկ հետագա դարերի միութենական փորձերը ոչ մի արդյունքի չեն հասցրել: Հռոմի պապի և Կ. Պոլսի պատրիարքի 1054-ի փոխադարձ նզովքները վերացվել են 1964-ին՝ Հռոմի պապ Պողոս VI-ի և Կ. Պոլսի տիեզերական պատրիարք Աթենագորասի հանդիպման ժամանակ:

IX–XI դդ-ից սկսած կազմավորվել են ինքնագլուխ (ավտոկեֆալ) երկաբնակ եկեղեցիներ (*Վրաց եկեղեցին*՝ ավելի վաղ), որոնք միավորվում են Ուղղափառ (Արևելյան երկաբնակ) եկեղեցիներ անվան տակ: Դրանք են՝ նախ՝ բյուզ. շրջանի հին պատրիարքությունները՝ Կ. Պոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի (Դամասկոսում, Սիրիա), Երուսաղեմի աթոռները, ապա՝ Մոսկվայի (Ռուս Պրավոսլավ եկեղեցի), Սերբիայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի պատրիարքությունները, հուն. եկեղեցիները՝ Հելլադայի (Հունաստանի), Կիպրոսի, Սինայի, Վրաց, Ալբանիայի, Ֆինլանդիայի, Չեխիայի, Սլովակիայի, Լեհաստանի, Ճապոնիայի, ինչպես նաև Աֆրիկայի, ԱՄՆ-ի ուղղափառ եկեղեցիները Դրանք բոլորն էլ առաջնորդվում են նույն նվիրապետ. աստիճանակարգով (եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավագներ): Եկեղեցու աշխարհիկ դասը կազմում է նրա գործուն տարրը, համաձայն 1848-ի արլ. պատրիարքների հղած կոնդակի՝ «Եկեղեցու ամբողջական մարմնին է պատկանում Նրա ճշմարտության պահպանումը»: Բոլոր Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների մեջ առաջնության պատիվը վայելում է Կ. Պոլսի տիեզերական պատրիարքությունը: Կ. Պոլսի գրավումից (1453) և Բյուզ. կայսրության անկումից հետո մինչև 1917-ը Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների մեջ ղեկավար դեր է ունեցել Ռուս եկեղեցին:

Ուղղափառ ավանդության մեջ զատորոշվում են երեք կարևոր տարրեր՝ վարդապետական, ծիսական և հոգևոր ավանդությունները: 842-ին *պատկերապաշտության* վերջնական հաղթանակի առիթով, երբ բյուզ. Թեոդորա կայսրուհին (842–856) վերականգնել է սրբապատկերների պաշտամունքը, սահմանվել է «Ուղղափառության տոն», որն ամեն տարի քառասնօրյա պահքի առաջին կիրակին հանդիսավորությամբ տոնվում է որպես «ուղղափառության կիրակի»: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցին պնդում է, որ քրիստ. հավատն իր ամբողջության մեջ ինքն է պահել և այդպիսով դարձել Մեկ, Սուրբ, Ընդհանրական և Առաքելական: Այդ պնդումը հիմնավորվում է Ուղղափառ դավանության մեջ, որտեղ եկեղեցին համարվում է «ճշմարտության սյուն և արմատ»: Տիրոջ մարմինը և Սուրբ Հոգին միասին հավիտենապես եկեղեցուն առաջնորդում են դեպի ճշմարտություն: Եկեղեցին անսխալականության միջոց չէ. նա անսխալական է իր ամբողջության մեջ, իր տիեզերական ըմբռնումով. նա չի ընդունում որևէ բան իբրև ճշմարտություն, եթե այն հակառակ է կամ հակասում է Սուրբ Հոգու առաջնորդությանը: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցին ունի հավատի երկու աղբյուր՝ Աստվածաշունչը և սրբազան ավանդությունը, պայմանով, սակայն, որ ավանդության մեջ չլինի Ս. Գրքին հակասող որևէ բան:

Ուղղափառությունը հավատում է, որ Աստվածաշունչն արդյունք է երկնային ներշնչանքի իր ամբողջության մեջ և ոչ մեկին չի զրկում Աստվածաշունչը կարդալու և մեկնաբանելու իրավունքից, պայմանով, որ դա լինի եկեղեցու ավանդությանը համապատասխան և առաջնորդվի եկեղեցու ս. հայրերի մեկնություններով: Ուղղափառ երկաբնակ եկեղեցին ընդունում է յոթ ժողովների տիեզերական հեղինակությունը (325-ի Նիկիայի, 381-ի Կ. Պոլսի, 431-ի Եփեսոսի տիեզերաժողովները, ինչպես նաև՝ 451-ի Քաղկեդոնի, 553-ի Կ. Պոլսի, 680–681-ի Կ. Պոլսի, 787-ի Նիկիայի, 869–870-ի Կ. Պոլսի ժողովները) և նրանց վարդապետ. սահմանումները: Ընդունում է եկեղեցու հայրերի (տարբերվում է Հայ առաքելական և Կաթոլիկ եկեղեցիների հայրերի ցանկերից) վկայությունը՝ իբրև ճշմարիտ մեկնիչներ, թարգմանողներ և եկեղեցու հավատի պահպանողներ: Ամենանշանավոր հայրերն են *Աթանաս Ալեքսանդրացին*, *Բարսեղ Կեսարացին*, *Գրիգոր Նազիանզացին*, *Գրիգոր Նյուսացին*, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացին*, *Հովհան Ոսկեբերանը*, ինչպես նաև Մաքսիմոս Խոստովանողը (VII դ.), Հովհաննես Դամասկացին (VIII դ.), Գրիգոր Պալամասը (XIV դ.): Նրանց վկայությունները անսխալականության աղբյուր չեն: Եկեղեցու հայրերի գործերում Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցին տեսնում է Ու-յան ընդհանուր ոգին, նրանց ամբողջական նվիրումը եկեղեցու վարդապետությանը՝ այդ աստվածաբանների գործերն ընդունելով իբրև օրինակելի նմուշներ: Արևելաքրիստ. Ու. չի ընդունում Կաթոլիկ եկեղեցու «տիեզերական ժողովները» և նրանց վարդապետ. որոշումները (Ս. Հոգու բխման վարդապետության մեջ «և Որդւոյ» հավելումը, Մարիամ Աստվածածնի մարմնով համբառնումը, Մարիամ Աստվածածնի անարատ հղությունը, պապի անսխալականությունը, քավարանը, հացի ու գինու գոյափոխությունը Պատարագի ժամանակ են): Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցին գտնում է, որ եկեղեց. օրենքները ձևակերպվել են իր ընդունած յոթ տիեզեր. ժողովների ընթացքում՝ եկեղեցու հայրերի կողմից: Այդ կանոնները կարգավորում են եկեղեցու կյանքը, բայց դրանք իրավական չափանիշներ չեն: Այդ օրենքներն ավելի շուտ նկարագրում և պաշտպանում են Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցին, քան սահմանում այն:

Երկաբնակ ուղղափառների գլխ. ժամերգությունը ս. Պատարագն է: Եկեղեցու համար ամենակարևոր «արդիականացումը» ժողովրդի մասնակցությունն է Քրիստոսի փառավորյալ մարմնին՝ ս. Պատարագի ժամանակ, ինչպես երկնային Թագավորության, որն այս աշխարհի համար դեռևս «գալիք Թագավորությունն է» խորհրդանշում: Պաշտամունքի միջոցով եկեղեցին դառնում է «այն, ինչ որ էր», այսինքն՝ նոր ժողովուրդ Աստծո Սուրբ Հոգու ներգործությամբ: Հունադավան ուղղափառ ծիսական ավանդության մեջ զանազանվում են ընծայման՝ Մկրտության, ս. Մյուռոնի և Հաղորդության պատարագները, որոնք ամբողջապես և բարձրագույն ձևով իրականացնողը եկեղեցին է: Այդ պաշտամունքները սրբացնում են ժամանակը՝ օրվա ընթացքը, շաբաթվա օրերը և տարվա շրջանը: Հունադավան պաշտամունք-

ները նկարագրված և բացատրված են մոտ երեք տասնյակ ծիսական գրքերում: Դրանցից ամենակարևորներն են՝ Ծիսարանը, որը բովանդակում է գրություններ ս. Պատարագի արարողությունների մասին և եկեղեց. խորհուրդները, Օկդոեխոս Հոգևոր երգերի ժողովածուն (շաբաթվա շրջանի), տասներկու Մենայոնները (տարեկան շրջանի) և երկու Տրիոդիոնները (պահոց և Զատկական շրջանների): Ուղղափառ (օրթոդոքս) եկեղեցիների մեծ մասի օրացույցը կազմվում է հուլյան տոմարով: Քահանաները պետք է ամուսնացած լինեն (ընդ որում՝ մեկ անգամ):

Երկարնակ ուղղափառ եկեղեցու վարդապետ. և ծիսական ավանդույթները շեշտում են կյանքում կատարելությունը: Սրբերի հանդեպ պաշտամունքը հաստատվել է նրանց մասին եղած հավատի փաստերով և որ Աստծո շնորհը՝ բաշխված Քրիստոսի միջոցով, իր մեջ պարունակում է վերափոխելու և պայծառակերպելու զորություն: Դրանով մարդկային բնությունը Հիսուսի Մարդեղությամբ դառնում է կարողունակ՝ ընդունելու Ս. Հոգին և աստվածացումը (Թեոսիս): Հոգևոր հայրերը, սրբերը հավատի ուսուցիչներն են: Նրանք իրենց կյանքով ու գործով և հոգևոր փորձառությամբ սովորեցնում են մարդկանց ընդունել Ս. Հոգին: Հոգևոր փորձառություններ են ունեցել վաղ եկեղեցու անապատական ճգնավոր հայրերը՝ Անտոն Անապատականը, Պախոմիոսը և ուր. (տես *Անապատականություն հոգևածում*), բյուզ. միստիկները՝ Սիմեոն Երիտասարդը (XI դ.), Գրիգոր Պալամասը և XVIII–XIX դդ. Ռուս եկեղեցու սրբերն ու հոգևոր դաստիարակները՝ Տիխոն Զադոնսկին, Պայիսի Վելիչկովսկին, Սերաֆիմ Սարովսկին և ուր.: Հոգևոր ավանդություններին վերաբերող դասական տեքստերը հավաքված են «Ֆիլոգալիա» խորագրով գրքի հատորներում:

Հայոց մեջ հունադավան կամ քաղկեդոնիկ հայերը կոչվել են հոռոմներ և *ծայթեր*:

Գրկ. Барсов Н. И., Вопрос о религиозности русского народа, СПБ, 1881; Смирнов П. А., О православии вообще и в частности по отношению к славянским народам, СПБ, 1893; Նույնի, Прославление святых церкви христианской православной, СПБ, 1903; Лебедев А. П., Наука о богослужении Православной церкви, М., 1904; Флоровский Г. В., Византийские Отцы V–VIII вв., Париж, 1933; Титов В. Е., Православие, 2 изд., М., 1974.

ՈՒՆԻԹՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (ունիտորություն, լատ. unitor – միաբանող), միաբարություն, Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ քրիստոնեական տարբեր եկեղեցիների միության (ունիայի) գաղափարի վրա հիմնված եկեղեցական ուղղություն, որն ընդունում է Հռոմի պապի գերագահությունը, կաթոլիկ. դավանանքը, ծեսը՝ պահպանելով ժամերգության ազգային լեզուն: Գոյություն ունեն Արևելյան միացյալ (Uniate) եկեղեցիներ կամ պատրիարքություններ, ինչպիսիք են Մարոնիտ (1216), Քաղդեական (1553), Հույն (Մելքիտ՝ 1724), Ասորի (1783), Ղպտի (1824) կաթոլիկ պատրիարքությունները: 1742-ին կազմավորվել է Հայ կաթողիկե պատրիարքությունը (տես *Հայ կաթողիկե եկեղեցի*): XVI դ. վերջին ունիթորական եկեղեցի է ստեղծվել նաև Ուկրաինայում և Բելառուսում:

Ու-յան առաջացումը պայմանավորված էր պապականության և արևմտաեվրոպ. տերությունների աշխարհակալական քաղաքականությամբ, իսկ Ու-յան նախադրյալներն ստեղծվել են XI դ. վերջին՝ պայմանավորված առաջին Խաչակրաց արշավանքներով: Հայ իրականության մեջ նույնպես Ու. ուներ քաղ. երանգավորում. Կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորվելու ձգտումը նպատակ էր հետապնդում Արմ. Եվրոպայի ռազմաքաղ. օգնությամբ ազատագրվել օտար լծից և վերականգնել հայկ. պետականությունը: Ու. տարածվել է նաև Կիլիկյան Հայաստանում, որի լատ. և լատինամետ (առևտրատնտ. կապերով Եվրոպայի հետ սերտորեն կապված) հայ բնակչությունը որոշակի ուժ ու դիրք է ձեռք բերել և իր նկրտումներն առավել եռանդով դրսևորել հատկապես ճգնաժամային պայմաններում: Կիլիկյան Հայաստանի Լևոն Բ թագավորը թագադրումից (1198) առաջ առերես ծիս. որոշ զիջումներ է խոստացել Հռոմի պապին և Կիլիկիայում նրա քարոզիչներին ազատ գործելու հնարավորություն տվել, սահմանային մի շարք ամրոցներ իբրև ավատ հանձնել եվրոպ. ռազմիկ-միաբանություններին: Կիլիկյան միաբարների և ազգ. ավանդներին հավատարիմ հոսանքի հետևորդների միջև սուր պայքար է ծավալվել Կիլիկիայի հայկ. պետության թուլացման և անկման շրջանում (1289–1375): 1307-ին Սսում և 1316-ին Ադանայում (տես *Ադանայի եկեղեցական ժողով 1316*) գումարված ժողովներն ընդունել են Կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքը, ծիսակարգը և Հռոմի պապի գերիշխանությունը: Սակայն ակնկալած ռազմաքաղ. օգնությունը չստանալով՝ 1361-ին Սսում չեղյալ է հայտարարվել նախորդ ժողովների ընդունած «ունիան» (տես *Սսի եկեղեցական ժողովներ*): Հայ եկեղեցու դավանանքի, ծիսակարգի անաղարտության, ավանդ. կարգի և ինքնուրույնության պահպանման համար Ու-յան ու Կիլիկիայի լատինամետ հայ հոգևորականների դեմ անհաշտ պայքար է մղել հայ հոգևորականության ավանդապահ թևը՝ Հայոց հյուսիսային կողմանց կամ *արևելյան վարդապետները*:

1240-ական թթ. պապական քարոզիչները թափանցել են նաև բուն Հայաստան և տարանցիկ առևտր. ճանապարհների կարևոր հանգուցակետերում հիմնել արքեպիսկոպոսություններ (Սուլթանիե, Խանբալիկ-Պեկին) և եպիսկոպոսություններ (Թավրիզ, Մարաղա, Դեհխարկան, Թիֆլիս, Նախիջևան)՝ փորձելով «ճշմարիտ հավատի» բերել արևելյան հին քրիստոնյա, առաջին հերթին՝ հայ և ասորի ժողովուրդներին: Սկզբում գործել են Ֆրանցիսկյան միաբանները, որի արդյունքում կաթոլիկացվել է Արտազի թեմական կենտրոն Ս. Թադե վանքը: 1318-ից Հռոմի պապ Հովհաննես XXII-ի հանձնարարությամբ նրանց փոխարինել են Դոմինիկյան կրոնավորները, որոնց աջակցությամբ ավելացել է Անիի, Կարինի, Թիֆլիսի, Թավրիզի, Մարաղայի և այլ վայրերի կաթոլիկացած հայ համայնքների անդամների թիվը: Ամենանշանակալին Նախիջևանի Երնջակ գավառի եպիսկոպոսությունն էր, որը հաստատվել է 1330-ին, *Քռնայի Ս. Աստվածածին վանքում* Հովհաննես Քռնեցու գլխավորությամբ, և գործել մինչև 1766-ը (ունեցել է 38 դահլիճներ, որոնցից 32-ը՝ հայ վանականներ): Վանքում գործել է Քռնայի բարձր տիպի դպրոցը, որի դեմ դավանաբան. պայքար են մղել Գլաձորի և Տաթևի համալսարանների ուսուցչապետներն ու վարդապետները՝ *Եսայի Նչեցին, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին* և ուր.: Հովհաննես Քռնեցին այստեղ հիմնել է «Կարգ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի» անունով միաբանություն, որդեգրել Դոմինիկյանների տարազը (քիչ տարբերությամբ) և կանոնագիրը: Այդ միաբանության կրոնավորները կոչվել են «Հայ միաբանող եղբայրներ» կամ ունիթորներ:

XVI դ. վերջին սկսվել է Ու-յան՝ դեպի արևելք տարածվելու երկրորդ շրջանը: Հիսուսյան, Թեատինյան ու այլ միաբանությունների անդամների և Ուրբանյան դպրոցի (որի հայկ. բաժինը 1884-ին վերածվել է քահանայապետական Լևոնյան վարժարանի) ուսուցիչների ու սաների ջանքերով կաթոլիկ հայերի համայնքներ են ստեղծվել նաև այլ վայրերում: Հայ կաթողիկե պատրիարքության հաստատումից (1742) հետո, երբ ստեղծվել են կաթոլիկ նվիրապետ. թեմեր և միաբանություններ, Ու. աստիճանաբար կորցրել է իր նշանակությունը և մարել՝ չիրականացնելով իր հետապնդած նպատակները (տես նաև *Միսիոներություն*):

Գրկ. Սրապյան Ս., Հայք և ունիթոռք, ՀԱ, 1909, № 11, էջ 321–327: Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1–2, Ե., 1957–59: Անասյան Հ., XVII դ. ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Ե., 1961: Պետրովիչ Գ., Միաբանող եղբայրները և Հայ եկեղեցին, Վնն., 1971: Խաչիկյան Լ., Քռնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քռնեցու գիտական գործունեությունը, տես Յովհաննես Քռնեցի, Յաղագս քերականին, Ե., 1977: Oudernijn M. A., Linguae Haicanae Scriptores, Bern, 1960; Richard J., La papaute et les Missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles), Roma, 1998.

Գևորգ Տեր-Վարդանյան

ՈՒՇԻԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ուշի գյուղից 1 *կմ* արևմուտք, բարձունքի վրա: Համալիրի կազմում են երկու եկեղեցի, գավիթը, պարսպապատերը, օժանդակ շինությունները: Ըստ Հայսմավուրքում պահպանված տեղեկության, հիմնադրվել է V դ., երբ *Մեսրոպ Մաշտոցը* ս. *Սարգսի* աճյունը բերել է սկզբում Կարբի, ապա՝ Ուշի և սրբի մասունքների վրա հիմնել վանք: Հնագույնը Ս. Սարգիս միանավ թաղածածկ եկեղեցին է, որի պայտաձև Ավագ խորանից մուտք կա դեպի հս-ից կից ավանդատուն: Պատերի ստորին՝ վաղմիջնադարյան մասը շարված է կոպտատաշ բազալտ քարով, իսկ վերին մասը 1203-ին վերակառուցվել է սրբատաշ սև տուֆով: XII դ. վերջին – XIII դ. 1-ին կեսին Ս. Սարգիս եկեղեցուն հվ-ից կից, մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճի հորինվածքով կառուցվել է վանքի գլխ.՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Պահպանվել են սրբատաշ տուֆով շարված պատերի ստորին մասը, բուս. և երկրաչափ. զարդաքանդակներով արմ. և հվ. շքամուտքերը, շքեղ քանդակազարդ բեմառաջքը, առանձին մանրամասներ (գմբեթի բազմանիստ թմբուկի զարդագոտու ու քիվի բեկորներ են):

եկեղեցու Ավագ խորանը և առաստաղը ծածկված են եղել որմնանկարներով, շենքի գեղ. արտահայտչականությանը նպաստել է նաև բազմագույն քարերի օգտագործումը:

XIII դ. վանքը Վաչուտյան իշխաններից ստացել է մի շարք նվիրատվություններ: 1264-ին Ս. Աստվածածին եկեղեցուն հվ-ից կից կառուցվել է վանքի գավիթը՝ քառակուսի հատակագծով, հզոր որմնամույթերի վրա հիմնվող երկու զույգ խաչվող կամարներով իրականացված ծածկով (այժմ՝ քանդված): Ունի երկու մուտք՝ հս-ից՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցուց, և արմ-ից, հվ. պատին կան լայն, զույգ լուսամուտներ:

Գավթի և Ս. Աստվածածին եկեղեցու արմ. ճակատի դիմաց կցվել է ուղղանկյուն սրահ, որի հվ. ծայրին 1311-ին կառուցվել է զանգակատուն (չի պահպանվել):

1654–57-ին Ու. Ս. Ս. վ-ի վանահայր *Ոսկան Երևանցին* կոպտատաշ բազալտ քարով կառուցել է վանքը շրջափակող, ուղղանկյուն հատակագծով, աշտարակներով ուժեղացված պարիսպներ, որոնց ներսից կից եղել են բնակելի և տնտ. շինություններ: Հվ-արմ. կողմում թաղածածկ մեծ սրահն է և նրա շարունակությունը կազմող երկհարկանի խցերը: Վանքի գլխ. մուտքը հվ-արլ-ից է:

1827-ին Ու. Ս. Ս. վ. երկրաշարժից ավերվել է: 1999-ից, Շահե արք. Աճեմյանի նախաձեռնությամբ և հովանավորությամբ, սկսվել են վանական համալիրի պեղումները (ղեկ.՝ Ֆ. Բաբայան), որոնց ընթացքում բացվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցին, սրահի, օժանդակ շինությունների ավերակները, հայտնաբերվել են մշակութ. արժեք ներկայացնող հնագիտ. նյութեր, խաչքարեր, դրամներ ևն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XV-ում, 15.8, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Ցայսմաւուրք, ԿՊ., 1706: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842: Գասպարյան Ռ., Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վիմագրական արձանագրությունները, ԼՀԳ, 1993, № 1:

Ֆրինա Բաբայան

ՈՒՐՅԱԶՈՐԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, ՀՀ Արարատի մարզում, Ուրծի լեռնաշղթայի հարավային լանջի սարահարթի վրա: XIV դ. սկզբին, որպես տոհմական տապանատուն, հիմնադրել են Օրբելյան իշխանները: Վանքի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ Տիրացու դրչի փորագրած շին. արձանագրության, 1301-ին Կիրակոս վարդապետի հսկողությամբ կառուցել է Իվանե Զաքարյանի դուստր, Ջալալ Օրբելյանի կին Գոնցան: Նա եկեղեցուն նվիրել է Քալաս գյուղը, հողեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիթհանք: Առանձին արձանագրությամբ նշվել է ճարտարապետի անունը՝ Բուտ:

Եկեղեցին զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, որի սլացիկ, գլանաձև թմբուկով գմբեթը պսակված է հովանոցաձև վեղարով: Միակ՝ արմ. շքամուտքի բարավորին և նրանից վերև բարձրարվեստ հարթաքանդակներ են, որոնց հեղինակն է Սարգիս վարդապետը: Բարավորին, ծաղկահյուս ֆոնի վրա պատկերված է Աստվածածինը Մանկան հետ, կողքերին՝ կանգնած հրեշտակներ: Վերևում, կամարակապ խորշում քանդակված է Քրիստոսը, շուրջը՝ չորս ավետարանիչների խորհրդանշաններ: Գմբեթի թմբուկին հապավումներով փորագրված են. արլ. նիստին՝ Կիրակոս, Բուտ, հվ-ին՝ Ջալալ, Գոնցա, հս-ին՝ Տիրացու (արմ-ինը ջնջված է, հավանաբար՝ Սարգիս): Եկեղեցուց հվ-արմ., ուղղանկյուն հատակագծով ժամատունն է (XIV դ., մինչև 1346-ը), որը ծառայել է նաև որպես տապանատուն: Ժամատանն արմ-ից կից է երկհարկ եկեղեցի-դամբարանը (XIV դ.), որի երկրորդ հարկի կիսաշրջանաձև խորանը դրված է ժամատան ծածկի վրա:

1346-ին Ջալալի և Գոնցայի որդի Էլիկում Օրբելյանը վանքին խոշոր նվիրատվություններ է կատարել: 1679-ին երկրաշարժից ավերվել են ժամատունը և եկեղեցի-դամբարանի զանգակատան ռոտոնդան: 1896–97-ին վանական համալիրի արմ. կողմում կառուցվել են միաբանության շենքերը և ուղղանկյուն հատակագծով պարիսպը, 1898-ին՝ ջտեմարանը: Պահպանվել են ջրմուղի և ջրավազանի մնացորդները: Վանքի գերեզմանատանը կանգուն են նուրբ զարդաքանդակներով խաչքարեր և կենցաղային պատկերներով գերեզմանաքարեր:

Ու. Ս. Հ. Կ. վ. հայկ. միջնադարյան այն սակավաթիվ հուշարձանախմբերից է, որը պահպանել է ինչպես կառուցող մեկենասների, այնպես էլ ճարտարապետի, քանդակագործի, շին. աշխատանքների ղեկավարի, փորագրող գրչի անունները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Եղիազարյան Հ., Հովհաննես Կարապետի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1962, № 1: Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Овсепян Г., Потомство Тарсанча и Мина Хатуны, "Христианский Восток", т. 2, в. 2, СПБ, 1913; Cuneo P., Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo, t. 1–2, Roma, 1988.

Մուրադ Հասրաթյան

ՈՒՐՈՒԳՎԱՅԻ ԹԵՄ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու, կազմավորվել է 1983-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի կոնդակով, որով Հվ. Ամերիկայի հայրապետ. պատվիրակությունը բաժանվել է երեք առանձին՝ Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի թեմերի: Առաջնորդանիստը՝ Մոնտեվիդեոյի Ս. Ներսես Շնորհալի եկեղեցի:

Ուրուգվայում հայերը հաստատվել են 1920-ական թթ.: 1923-ին հիմնվել է ուրուգվահայության առաջին ազգ. կառույցը՝ Գաղութային միությունը, ընտրվել է վարչություն: Նույն թվականին Մոնտեվիդեոյի Սերրո կոչվող թաղամասում հայերը գնել են տուն, որը ծառայել է որպես եկեղեցի և դպրոց: 1929-ին համայնքում իրարից անջատ գործել են երկու եկեղեցականներ՝ Ներսես վրդ. Տոլապճյանը և Դիոնիսիոս քհն. Տրեզյանը: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր հետևորդները: 1933-ին Ուրուգվայի Հայ Հոգևոր Համայնքն Արգենտինայի և Բրազիլիայի հետ ընդգրկվել է Հվ. Ամերիկայի հայրապետ. պատվիրակության կազմում (կենտրոնը՝ Բուենոս Այրես): Հայրապետ. պատվիրակ է նշանակվել Գարեգին արք. Խաչատուրյանը (1937–1951, 1951–61-ին՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք): Նա շրջաբերականով դիմել է տեղի հայությանը՝ վերջ տալու հոգևոր ծխերի անջատ գործունեությանը: Հոգևոր հովվության կանոնադրությունն առանձին գրքույկով լույս է տեսել 1939-ին, նույն թվականին հաստատվել է հայրապետ. պատվիրակության կողմից, հետագայում վավերացրել է նաև Ուրուգվայի կառավարությունը: 1964-ին կատարվել է Ս. Ներսես Շնորհալի եկեղեցու հիմնարկեքը, 1965-ին՝ օծումը: Նախկին եկեղեցիները, որոնք պարզ շինություններ էին, դադարել են գործել:

Համայնքը ղեկավարող և պաշտոնապես ներկայացնող կազմակերպությունը եկեղեցու կենտր. վարչական խորհուրդն է: Մոնտեվիդեոյում թեմի հովանավորությամբ գործում է Ներսեսյան ամենօրյա վարժարանը, կից՝ մանկապարտեզ և նախակրթարան:

Ու. թ-ի առաջնորդն է Հակոբ եպս. Գլըճյանը (1984-ից):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 2-րդ պատկերը:

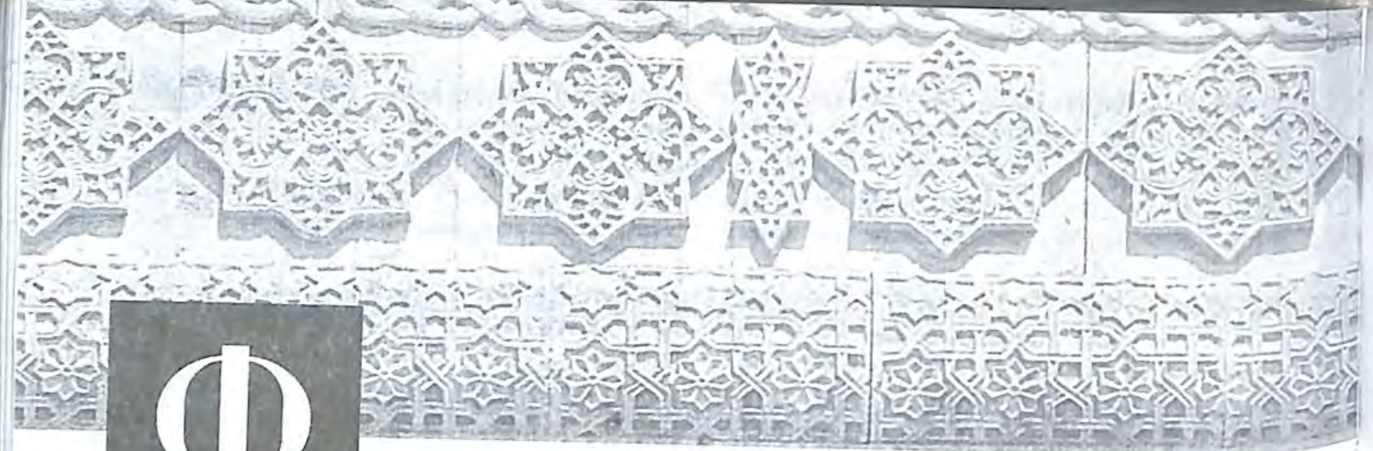

Փ

ՓԱՌԱԿԱՅԻ Ս. ՀԱԿՈԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔ, Գողթն գավառի Փառակա գյուղից 1 *կմ* հյուսիս-արևմուտք (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Օրդուբադի շրջանում): Վանքի քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցին, ըստ արմ. շքամուտքի բարավորի վրայի շին. արձանագրության (չափածո), կառուցվել է 1691–1701-ին: Պատերի շարվածքում օգտագործվել է բազմագունության հնարք՝ կարմրավուն և սպիտակ սրբատաշ քարերի համադրությամբ, որը եկեղեցու ճարտ. զուսպ կերպարին շրջակա բնության նրբաշունչ տեսք է հաղորդում: Ներսում, գմբեթատակ քառակուսու առագաստներին, չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների բարձրաքանդակներն են: Շքեղ հարդարված արմ. ճակատին կից է եղել եռակամար գավիթ-սրահ (այժմ՝ քանդված): Եկեղեցու հվ. կողմում սեղանատան խոշոր, արմ-ից արլ. ձգված շենքն է՝ օժանդակ սենյակներով (պահպանվել են հիմքերը):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 3-րդ պատկերը:

Գրկ. Լ ա լ ա յ ա ն Ե., Օրդուբադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան կամ Գողթն, ԱՀ, գիրք 11–12, Թ., 1904–05: Ա յ վ ա զ յ ա ն Ա., Փառակայի ճարտարապետական հուշարձանները, ԲԵՀ, 1979, № I:

Մուրադ Հասրաթյան

ՓԱՌԵՆ Ա ԱՇՏԻՇԱՏՑԻ (ծ. թ. անհտ – 352), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 348-ից: *Աղբիանոսյանների* տոհմից: Հաջորդել է *Հուսիկ Ա Պարթևին*: Եղել է Տարոնի Աշտիշատի եկեղեցու քահանայապետը: Հայոց թագավոր Տիրանի օրոք Արշակունիների և Գրիգոր Ա Լուսավորչի հայրապետ. տոհմի միջև հարաբերությունների սրումից և Հուսիկ Ա Պարթևի սպանությունից (347) հետո որոշ նախարարներ (Սահառունի, Արտավան Վանանդեցի, Կարեն Ամատունի, Վարազ Դիմաքսյան և ուր.) փորձել են կաթողիկոս ընտրել Գրիգոր Ա Լուսավորչի աշակերտ Դանիել ասորի քորեպիսկոպոսին: Սակայն կենտրոնացված իշխանության կողմնակիցները (Վասակ Մամիկոնյան, Մեհենդակ Ռշտունի, Անդովկ Սյունի, Արշավիր Կամսարական և ուր.) սպանել են Դանիելին և կաթողիկոս ընտրել Փ. Ա Ա-ուն: Հայոց արքունիքին հավատարիմ Փ. Ա Ա. համագործակցել է Արշակունիների հետ՝ կենտրոնացված ուժեղ թագավորության ստեղծման գործում:

Կաթողիկոս. աթոռին Փ. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Ներսես Ա Մեծը* (Պարթև):

Գրկ. Փ ա վ ս տ ո ս Բ ո ւ զ ա ն դ, Պատմություն Հայոց, Ե., 1987: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ (ծ. և մ. թթ. անհտ), V դ. մատենագիր, պատմիչ: Ստ. Մալխասյանցի կարծիքով՝ Բուզանդ մականունը բաղկացած է «բու» և «զանդ» հնդեվրոպ. արմատներից և նշանակում է եղելությունների, զրույցների մեկնիչ: Ըստ նրա՝ մատենագրի «Պատմութիւն Հայոց»-ի իսկական և համապատասխան անունը եղել է «Բյուզանդարան պատմութիւնք» բնորոշ հոգնակի ձևով, այսինքն՝ պատմությունների ժողովածու Բուզանդի:

Փ. Բ-ի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունը հաղորդող *Ղազար Փարպեցին* նրա «Պատմութիւն»-ը համարում է երկրորդը (*Ագաթանգեղոսի* երկից հետո) և նրանում հանդիպող թերությունները վերագրում հետագա թերուս մարդկանց: Երկասիրությունը պարունակում է *Տրդատ Գ* Մեծից հետո Հայաստանի պատմությունը՝ մինչև նրա առաջին բաժանումը (387) Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև: Այն բաղկացած է առաջաբանից և չորս դպրություններից (Երրորդ, Չորրորդ, Հինգերորդ, Վեցերորդ), որոնք բաժանվում են մանրամասն վերնագրեր ունեցող գլուխների: Երրորդ դպրությունը (21 գլուխ, վերնագրում գրված է «Ի սկիզբն» բառը) ընդգրկում է Խոսրով Բ Կոտակի (330–338) ու Տիրանի (338–350) թագավորությունների ժամանակաշրջանը: Չորրորդը (59 գլուխ)՝ Արշակ Բ-ի (350 – մոտ 368) գահակալության շրջանը մինչև նրա՝ Անհուշ բերդում բանտարկվելը: Հինգերորդը (44 գլուխ) վերաբերում է Պապի (370–374) ու Վարազդատի (374–378), Արշակ Գ-ի (378–390) և աթոռակից Վաղարշակի թագավորելու ժամանակահատվածներին: Վեցերորդը (վերնագրում նշվում է «Վերջ») բաղկացած է 16 գլխից, որոնցից առաջինում Հայաստանի բաժանման պատմությունն է (Պարսից և Հունաց միջև), իսկ հաջորդ 15-ում՝ համառոտ տեղեկություններ հայ եպիսկոպոսների մասին:

Փ. Բ. երկը շարադրելիս օգտվել է Աստվածաշնչից, վարքաբան-վկայաբան. գրքերից, հայկ. նախորդ պատմագիտ. գրականությունից, ավանդազրույցներից («Արշակ և Շապուհ»): Պատմագիտ. և բանասիր. մեծ արժեք է ներկայացնում երկում զետեղված «Պարսից պատերազմը» ժող. ավանդավեպը, որի առանցքը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոս. պայքարի պատմությունն է: Հայրենասիրությամբ տոգորված գիրքը կոչված էր Հայաստանի ծանր կացության պայմաններում բարձր պահել ժողովրդի ազատագր. ոգին, նրան սատարել հայրենապաշտպան պայքարում: Այն միաժամանակ ներթափանցված է քրիստ. գաղափարախոսությամբ (երկի գրեթե մեկ երրորդը կազմում են զանազան տեսիլներ, սրբերի վարքագրություններ, հրաշքներ, քարոզներ, խրատներ, վարդապետություններ, աղոթքներ են): Երկում բացակայում է ժամանակագրությունը, առկա են անճշտություններ և պատմ. դեպքերի ու դեմքերի որոշակի վիպականացում: Մեծ տեղ է տրված Մամիկոնյան սպարապետներին (Վասակ, Մուշեղ, Մանվել)՝ նրանց ներկայացնելով իբրև քաջահաղթ կռվողներ եկեղեցու, հայրենիքի ու Արշակունի հայ թագավորների պաշտպանության համար: Քաղ. պատմությանը ներհյուսված ընդարձակ տեղեկություններ են հաղորդվում հայ նշանավոր հոգևորականների մասին: Փ. Բ-ի աշխատությունը երկրորդն է (Ագաթանգեղոսի երկից հետո) իր պատմ. արժեքով, որի շնորհիվ հնարավոր է պարզել Հայ առաքելական եկեղեցու սկզբնավորման և գոյության առաջին հարյուրամյակի պատմությունը: Սկսելով *Գրիգոր Ա Լուսավորչի*, *Արիստակես Ա Պարթևի* և նրանց շիրիմների մասին պատմությամբ՝ հեղինակը տեղեկություններ է հաղորդում հաջորդների վերաբերյալ (*Վրթանես Ա Պարթև*, *Հուսիկ Ա Պարթև*, *Ներսես Ա Մեծ*), որոնք ժառանգաբար նստել են կաթողիկոս. աթոռին: Փ. Բ. նկարագրել է նրանց պայքարը հեթանոս. սովորությունների դեմ, մասնակցությունը երկրի քաղ. կյանքին, ներքին հակասությունները եկեղեցու և թագավոր. իշխանության միջև (Հուսիկ Ա Պարթև և Տիրան, Ներսես Ա Մեծ և Արշակ Բ, Պապ): Կարևոր տեղ է գրավում Ներսես Ա Մեծի գործունեությունը. եկեղեցու բարեկարգում, Աշտիշատի եկեղեց. ժողովի հրավիրում (տես *Աշտիշատի եկեղեցական ժողովներ*), մասնակցությունը պետ. գործերին, միջնորդությունը հայ-հռոմ. հարաբերություններին են: Անդրադարձել է *Գրիգորիսի*, Խադ եպիսկոպոսի (տեղապահ), Արտաշատի Զվիթ քահանայի գործունեությանը (վերջինս գերեվարվելով Պարսկաստան՝ մերժել է մոգությունն ընդունելու Պարսից Շապուհ արքայի պահանջը և նահատակվել):

Պատմությունը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում IV դ. Հայ եկեղեցու կառուցվածքի, Աշտիշատի Մայր եկեղեցու, կաթողիկոսարանի որոշ գործակալությունների մասին: Մեծարժեք է Փ. Բ-ի վկայությունը Ներսես Ա Մեծից հետո *Աղբիանոսյանների* տոհմից ընտրված *Շահակ Ա Մանազկերտցուն* (ըստ հեղինակի՝ Հուսիկ եպիսկոպոս) Պապ թագավորի կողմից Կեսարիա ձեռնադրության չուղարկելու մասին: Կեսարիայի Բարսեղ եպիսկոպոսը ցասումնալից նամակ է գրել Հայոց թագավորին ու կաթողիկոսին և վերջինիս զրկել եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրավունքից:

Սակայն նրա այդ կարգադրությունը չի կատարվել: Պատմագրի եզակի հաղորդումները (Դանիել եպիսկոպոսի պաշտոնների թվարկում են) պատկերացում են տալիս Հայ եկեղեցու վերին ատյաններում կառավարման կարգի մասին. եղել է եկեղեցիների կառավարչի և վերահսկողի պաշտոն (կամ պաշտոններ), որը կենտրոնացվել է Դանիել եպիսկոպոսի ձեռքում: Ըստ հաղորդումների՝ Տարոնի եկեղեցին (նկատի ունի Աշտիշատի Մայր եկեղեցին) գլխավորն էր բոլոր «Մայր եկեղեցիների» թվում: Նշված են նաև Հայ եկեղեցու սրբատեղիները՝ *Հովհաննես Մկրտչի* մարգարեանոցը և առաքյալների հանգստարանը: Համաձայն Փ. Բ-ի մեկ այլ վկայության, Աշտիշատի եկեղեցին եղել է «նախնեաց եկեղեցական ժողովների ժողովատեղին» (Չորրորդ դպրություն, գլուխ Դ, էջ 119):

«Պատմութիւն Հայոց»-ը շարադրված է ճոխ և պատկերավոր լեզվով: Այն հայկ. մատենագրության արժեքավոր երկերից է: Առաջին անգամ «Բիւզանդարան պատմութիւն...» խորագրով հրատարակվել է 1730-ին, Կ. Պոլսում: Մ. Էմինի թարգմանությամբ լույս է տեսել ֆրանս. (1867), Մ. Լաուերի թարգմանությամբ՝ գերմ. (1879): Ստ. Մալխասյանցի աշխարհաբար թարգմանությունը, նրա ներածությամբ և ծանոթագրություններով, հրատարակվել է 1947-ին, Երևանում:

Երկ. Հայոց պատմություն, Ե., 1987:

Գրկ. Մալխասյան Ս., Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան, Վնն., 1896: Գելցեր Հ., Փաւստոս Բիւզանդ կամ Հայկական եկեղեցւոյ սկզբնավորութիւն, թրգմ. Հ. Թորոսյան, Վնտ., 1896: Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության (V–VIII դարեր), Ե., 1977:

Ռաֆիկ Մաթևոսյան

ՓԱՐԻԶԻ ԹԵՄ, տես *Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակություն* հոդվածում:

ՓԻԼԻՊՈՍ Ա ԱՂԲԱԿԵՑԻ [1593, գ. Էրնկան (Աղբակ գավառ) – 1655, Էջմիածին, ամփոփվել է Ս. Հռիփսիմեի տաճարի հս. խորանում], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1632-ից: Հաջորդել է *Մովսես Գ Տաթևացուն*: 1630-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Մինչ կաթողիկոս դառնալը եղել է իր ուսուցչի՝ Մովսես Գ Տաթևացու գործակիցը, իսկ հայրապետ. գործունեությամբ շարունակել նրա եկեղեց-բարեկարգչական, կրթ-լուսավոր., շին. աշխատանքները, վերականգնել Մայր աթոռի տնտեսությունը, աշխուժացրել վանական-միաբան. կյանքը: Վերանորոգել է Էջմիածնի Մայր տաճարն ու հարակից շինությունները, Ս. Գայանե, Ս. Հռիփսիմե, Հաղպատի, Սանահինի վանքերը, Երևանի Ս. Անանիա առաքյալ անապատը, կառուցել նորերը: 1654-ին սկսել է Մայր տաճարի զանգակատան կառուցումը, որն ավարտվել է նրա վախճանից հետո՝ 1658-ին: Էջմիածին է փոխադրել Հովհաննավանքի դպրատունը՝ ուսուցիչ նշանակելով *Սիմեոն Ջուղայեցուն*: Փ. Ա Ա. 1638-ին ուղևորվել է Սպահան և Մայր աթոռ փոխադրել 1612-ից Պարսկաստանում պահվող Հայոց հայրապետական գլխ. մասունքը՝ *Լուսավորչի Աջը*:

Հայ եկեղեցու բարեկարգության, Մայր աթոռի իրավասությունների պաշտպանության, Երուսաղեմի և Սսի աթոռների հետ բնականոն հարաբերություններ հաստատելու նպատակով Փ. Ա Ա. 1651-ին ուղևորվել է Երուսաղեմ, կարգավորել աթոռների միջև՝ հատկապես եպիսկոպոս. ձեռնադրության շուրջ ծագած խնդիրները: Նույն թվին Երուսաղեմում գումարվել է եկեղեց. ժողով, որտեղ ընդունվել է 13 կանոն: Երուսաղեմից ուղևորվել է Կ. Պոլիս՝ Հայոց պատրիարքության ներսում տիրող անհամաձայնությունները հարթելու նպատակով: Կաթողիկոսի ջանքերով կարգավորվել են նաև լեհահայոց գաղութում Նիկոլ արք. Թորոսովիչի լատինամետ գործունեության պատճառով առաջ եկած հուզումները: 1653-ի օգոստոսին, ավարտելով իր երկարատև ուղևորությունը, Փ. Ա Ա. վերադարձել է Ս. Էջմիածին:

Կաթողիկոս. գահին Փ. Ա Ա-ուն հաջորդել է *Հակոբ Դ Ջուղայեցին*:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 2, ԿՊ, 1914:

ՓԻԼՈՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ, Փիլոն Եբրայեցի (Ք. ծ. ա. մոտ 20 – Ք. ծ. հ. մոտ 50), հրեա հունալեզու աստվածաբան, փիլիսոփա, Սուրբ Գրքի մեկնիչ: Փ. Ա-ու կյանքի մասին տվյալները սակավ են: Սերվել է *Ալեքսանդրիայի* հելլենակիրթ հարուստ և ազդեցիկ ընտանիքից: 39–40-ին, որպես Ալեքսանդրիայի հրեաների պատվիրակության ղեկավար, մեկնել է Հռոմ՝ Գայոս Կալիգուլա կայսրի մոտ՝ Ալեքսանդրիայի հրեա համայնքի հանդեպ հալածանքներին վերջ տալու խնդրանքով: Սակայն նրա առաքելությունն ապարդյուն է անցել: Փ. Ա., տիրապետելով դարաշրջանի հելլենական փիլիսոփայության մասնագիտ. լեզվին, հայեցակարգերին և, միաժամանակ՝ հրեական Օրենքին, փորձել է կցորդել այդ երկու մշակույթների առանցքային երևույթները՝ հայտնությունը «այլաբանելով» փիլիսոփայությամբ: Դրանով իսկ հիմք է դրվել մտավոր նոր ոլորտի՝ ռացիոնալ աստվածաբանության զարգացմանը: Փ. Ա-ու աշխատությունները (Հնգամատյանի զանազան մեկնություններ, ինչպես նաև մի քանի փիլ. և պատմաջատագով. երկեր) հավանաբար ստեղծվել են նույն այն միջավայրում և մտավոր մթնոլորտում, որտեղ սկզբնավորվում էր *քրիստոնեությունը*: Դրանով են բացատրվում փիլոնյան աշխատությունների և ավետարանական, հատկապես՝ Հովհաննես ավետարանչի և *առաքյալների* թղթերի հայացքների միջև եղած ընդհանրությունները, ինչպես և այն փաստը, որ Փ. Ա-ու գրական ժառանգությունը պահպանվել է միայն քրիստ. ավանդության մեջ: Սակայն հետագայում Փ. Ա-ու հանդեպ քրիստոնյա հայրերի վերաբերմունքը եղել է ոչ միանշանակ. բազմիցս օգտվելով փիլիսոփայի երկերից՝ *Կղեմես Ալեքսանդրացին*, *Որոգինեսը*, Ամբրոսիոս Մեդիոլանցին, Օգոստինոս Երանելին, *Գրիգոր Նյուսացին* և ուր. նախընտրել են բացահայտորեն չհիշատակել աղբյուրը կամ էլ Փ. Ա-ու դրույթները բերել են վիճաբանորեն: Բացառություն է կազմել միայն *Եվսեբիոս Կեսարացին*, որը ոչ միայն չի թաքցրել իր համակրանքը, այլև նրա շնորհիվ են Փ. Ա-ու աշխատություններից պահպանվել տեղեկություններ և բնագրային պատառիկներ: Անտիոքյան դպրոցը (տես *Անտիոք* հոդվածում), իր կողմից՝ ի դեմս Թեոդորոս Մոպսուեստացու, պայքարելով ալեքսանդրյան մեկնողական (այլաբանական) մեթոդի դեմ, մեղադրել է Փ. Ա-ուն «հեթանոսական հնարը» Սուրբ Գրքի նկատմամբ կիրառելու և այսպիսով՝ բնագրի իմաստը աղավաղելու համար: Այս պարագայում փիլոնյան երկերի հայտնվելը հայ մատենագրության մեջ դժվար է դիտել որպես չեզոք երևույթ. այն կարելի է մեկնաբանել իբրև հայ հոգևորականների որոշ մասի ալեքսանդրյան կողմնորոշման ապացույց և ենթադրել, որ Փ. Ա-ու ժառանգության մի մասը հայերին փոխանցվել է կա՛մ անմիջապես Ալեքսանդրիայում, կա՛մ, առավել հավանական է՝ Պաղեստինում, որի հետ հայերը կապված են եղել բազում կապերով: Այդտեղ երկար ժամանակ պահպանվել են Կղեմես Ալեքսանդրացու, Որոգինեսի և այլ ալեքսանդրիացի վարդապետների կրթ. ավանդույթները:

Փ. Ա-ու հայացքները, համակարգված չլինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ բոլորվել են մի քանի գլխ. թեմաների շուրջ, ինչպիսիք են՝ Օրենքի և փիլիսոփայության խորքային ազգակցությունը (բխում է նրանից, որ երկուսն էլ շնորհվել են մարդկանց Աստծո կողմից), բնության և մարդկային հանրության օրենքների նույնությունը, «բնաբանության» երկու ուղիների առկայությունը, որոնցից առաջինը՝ բնագետին բերում է այն համոզմունքին, թե գոյություն ունի ղեկավարող և հոգացող մտավոր բարի էակ, իսկ երկրորդը՝ նույն ուսումնասիրողին ստիպում է խոստովանել Աստծո բացարձակ՝ անճանաչելիությունը, որը բացառում է բնական էակների և երևույթների որևէ պաշտամունք: Ըստ Փ. Ա-ու, Աստված նախախնամում է մարդկանց, ինչպես նաև բնությանն իր երկու գլխավոր՝ արարչական ու շնորհարաշխ և սահմանադրող ու պատժող ուժերի միջոցով, ուստի և Աստված գիտակցվում է ըստ մարդու բանական կարողության՝ մե՛րթ որպես բացարձակ եզակիություն, մե՛րթ որպես երրորդություն: Աստծո Նախախնամությունն ու Իմաստությունը, որն իր մեջ է ամփոփում հավերժ աստվածային կաղապարներ՝ աշխարհ ստեղծելու և ղեկավարելու համար, դա «Աստծո մարդ» կամ «երկրորդ Աստված» կամ «Նախածին Աստծո Որդի» Բանն է (Լոգոս): Բանը միջնորդո՛ւմ է մարդու և Աստծո միջև՝ օգնելով մարդուն ճանաչել Աստծո գոյությունը, հայտնելով նրան Հոր կամքը: Փ. Ա-ու համոզմամբ՝ այսպիսի հայտնություններից ամենամեծը Մովսեսի միջոցով տրված Օրենքն է, որի տառացի պահպանումը պարտադիր է հրեաների համար, սակայն հոգևոր բովանդակության առումով Օրենքն ունի համամարդկային արժեք, քանի որ այն, հետ պահելով մարդուն նյութ. հաճույքներից և դրանցից բխող չահխնդրությունից, դաստիարակում է մարդու մեջ երկու գլխ. առաքինություն՝ բարեպաշտություն և մարդասիրություն: Օրենքի շնորհումը նշանակում է, որ մարդն ազատ, անձնիշխան էակ է և պատասխանատվություն է կրում սեփական արարքների համար, ուստի և ենթակա է Նախախնամության պատժին ու պարգևներին: Սակայն իսկական երանության

ՓՐԿԱԳՈՐԾ. է համնում միայն նա, ով մաքրելով բանականությունը և հրաժարվելով մեծամտությունից, Աստծո ողորմածությամբ մասնակից և «բարեկամ» է դառնում նրա կամքին: Մտավոր և բարոյական մաքրությունը հարկավոր է մարդուն՝ նաև Սուրբ Գրքում խրատական և խորհրդավոր («այլաբանական») տեղիները որոշելու և պատշաճ եղանակով մեկնելու համար:

Փ. Ա-ու աշխատությունները հայերեն են թարգմանվել «հունաբան» (տես *Հունաբան դպրոց*) ոճով (V դ. կամ VI դ. 2-րդ կես): Թարգմանական դիվանը բաղկացած է տասը վավերական և երկու կեղծանուն բնագրերից, որոնք հայ մեկնող. գրականության մեջ սովորաբար խմբավորվում են յոթ «գլուխներում»: Այս հավաքածուի միայն հինգ միավորներն են, որ պահպանել են հուն. բնօրինակը («Օրենքի այլաբանություն», «Նահապետներ», «Հեսսեների կամ տեսական կյանքի մասին», «Տասնաբանյա օրենքի մասին», «Մասնավոր օրենքների մասին»): Ինչ վերաբերում է մնացած թարգմանություններին՝ ապա դրանց հուն. բնագրերը կա՛մ մեզ հասել են հատակոտոր, կա՛մ առհասարակ չեն պահպանվել: Փ. Ա-ու երկերի թարգմանությունների ոճական ազդեցությունն առկա է հատկապես *Եղիշեի*, *Ղազար Փարպեցու* և *Մովսես Խորենացու* մոտ, թեև փիլոնյան երկերին ծանոթ են շատ այլ հեղինակներ: Փիլոնի գաղափարների ազդեցությունը հայ աստվածաբան. մտքի վրա դեռևս չի ուսումնասիրվել: Նրա երկերը թարգմանվելուց ի վեր պետք է որ ուսանելի լինեին հոգևոր դպրոցների սաների համար, սակայն առաջին ստույգ տեղեկությունն այդ մասին մեզ հասել է միայն XII դարից, *Հովհաննես Սարկավագի* դպրոցից: Փ. Ա-ու՝ հայերեն թարգմանված բոլոր աշխատությունների վերաբերյալ մեկնող. ընթերցանությունների արդյունքում պահպանվել են բազմաթիվ *լուծմունքներ*: Դրանք են՝ «Առաջաբանութիւն Փիլոնի» լուծմունք-սեղմագիր (կազմվել է, հավանաբար, *Վանական Վարդապետի* դպրոցում), «Նախախնամության մասին» և «Անասուն կենդանիների բանականությամբ օժտված լինելու մասին» երկերի երեք լուծմունքներ (որոնցից մեկը թերևս վերագրելի է *Մխիթար Գոշին*): Երկուական լուծմունքներ են պահպանվել «Օրենքի այլաբանության», «Նահապետների», «Ծննդոց գրքի խնդիրների և լուծումների» և «Հեսսեների կամ տեսական կյանքի մասին» երկերի վերաբերյալ: Մեկական լուծմունք նվիրված է «Ելք գրքի խնդիրներին և լուծումներին», «Տասնաբանյա օրենքին», «Մասնավոր օրենքների» չորս պատառներին և «Աստված՝ բարեգործ հուր» կտորին, ինչպես նաև կեղծ-փիլոնական «Հովնանու մասին» և «Սամփսոնի մասին» ճառերին: Լուծմունքներին են հարում «Նախախնամության մասին» երկի *Հովհան Որոտնեցու* «հավաքում»-վերապատումը, հինգ ներածական դասախոսություն Փ. Ա-ու և նրա աշխատությունների մասին (*պատճառներ*), որոնցից մեկը պատկանում է Մխիթար Գոշին, մեկը՝ *Դավիթ Քոբայրեցուն* և մի խումբ բառգրքեր («Բառք Փիլոնի», «Բառք խորանի», «Յոթներորդ գլուխ գրոց»), որոնք պարունակում են լուծմունքներից քաղած բառամթերք: Ձեռագրային նյութը ցույց է տալիս, որ հոգևոր դպրոցներում Փ. Ա-ու երկերով առավելապես հետաքրքրվել են XII–XIII դդ.: XIV դարից սկսած հայ փիլոնական ավանդությունը մտել է զուտ պահպանական փուլ և հետզհետե սպառվել:

Երկ. Բանք երեք ձև ի լոյս ընծայեալք..., աշխատասիր. Մ. Ավգերյանցի, Վնտ., 1822: Մնացորդք ի Հայս, աշխատասիր. Մ. Ավգերյանցի, Վնտ., 1826: Ճառք, Վնտ., 1892:

Գրկ. Գ ր ի գ ո ր յ ա ն Գ., Փիլոն Ալեքսանդրացու աշխատությունների հայ մեկնությունները, ԲՄ, № 5, 1960: Ա ն թ ա ր յ ա ն Փ., Հովհաննես Սարկավագին վերագրված «Լուծմունք եօթնից գրոցն Փիլոնի» բնագրի առնչությամբ, ՊԲՀ, 1983, № 1: Վ ա ր դ ա զ ա ր յ ա ն Օ., Մեկնողական ընթերցանությունները և Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի հայերեն մեկնությունները, ԲՀ, № 3, 2000: Z u c k e r m a n C., A Repertory of Published Armenian Translations of Classical Texts, revis. by M. E. Stone, Jerusalem, 1995; W o l f s o n H.A., Philo. Fundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam, v. 1–2, Camb., 1962; R u n i a D.T., Philo in Early Christian Literature: A Survey. Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum, sec. III. Jewish Traditions in Early Christian Literature, v. 3, Minneapolis, 1993.

Օլգա Վարդազարյան

ՓՐԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Դավանանք Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ հոդվածում:

Ք

ՔԱՀԱՆԱ (արամեերեն՝ kāhāna – Աստծո սպասավոր), ք ա հ ա ն ա յ ու թ յ ու ն, ե ր ե ց, եկեղեցու նվիրապետական կարգի յոթերորդ աստիճանը: Ք. եկեղեցու խորհուրդները (բացի *ձեռնադրությունից*), *ծեսերն* ու արարողությունները կատարող անձն է և *ծխի* հովիվը: Նա միջնորդն է Աստծո և մարդկանց միջև և մեղքերին *քավություն* տվողը (Ղևտ. 4.26, 31, 35, 5.8, 13, 6.7 ևն): Հին ուխտի շրջանում քահանայության պաշտոնի կոչվածները եղել են ղևտացիները՝ Մովսես մարգարեի եղբայր Ահարոնը և նրա որդիները (Ահարոնի կարգի քահանայություն, տես Ելք 28.1, 41, 29.9 ևն), որոնք կատարել են *մեղքերի* քավության համար մատուցվող *զոհաբերությունը*: Նրանց կատարած ծեսերն ու փրկության զոհաբերումները Նոր ուխտի Քահանայապետի՝ Հիսուս Քրիստոսի կատարելիք զոհագործության ստվերներն էին: Սակայն Ղևտական քահանայությունն անկատար էր, որովհետև մահն արգելք էր լինում, որ նրանք տևապես Ք. մնային (տես Եբր. 7.23), և Աստված կարգեց նոր Ք.՝ «Դու հավիտյան քահանա ես, ըստ Մելքիսեդեկի կարգի» (Եբր. 5.6) կամ «... հավիտյանների Քահանայապետ, ըստ Մելքիսեդեկի կարգի» (Եբր. 5.10), ինչպես որ մարգարեացված էր Հին ուխտում (Սաղմ. 109.4):

Հիսուս Քրիստոսը կոչվել է հավիտենական Ք. և Քահանայապետ, որովհետև «... ունի անանց քահանայություն: Ուստի և կարո՛ղ է իր միջոցով Աստծուն մոտեցողներին մեկընդմիշտ փրկել. քանի որ նա միշտ կենդանի է՝ բարեխոս լինելու նրանց համար» (Եբր. 7.24–25): Հիսուս Քրիստոսը հավիտյանների Քահանայապետ է, որովհետև ուղարկված էր Հայր Աստծուց քահանայանալու և բոլոր մարդկանց մեղքերին թողություն տալու, այլ ոչ թե Ղևտական քահանայապետների նման «...նախ իր մեղքերի համար զոհեր մատուցելու և ապա՝ ժողովրդի մեղքերի համար» (Եբր. 7.27): Հիսուս Քրիստոսն իր քահանայական պաշտոնը կատարեց՝ ինքն իրեն պատարագ մատուցեց և «...բոլոր իրեն հնազանդվողներին հավիտենական փրկության պատճառ դարձավ» (Եբր. 5.9): Հայր Աստված, իր Միածին Որդու քահանայապետական միջնորդությունն ու *բարեխոսությունն* ընդունելով, բացեց *դրախտի* դուռը, որ փակված էր Ադամի մեղքի պատճառով: Երուսաղեմի թագավորի՝ Մելքիսեդեկի (թարգմանվում է արդարության թագավոր) կարգի քահանայությունը, որ տրված է Հիսուս Քրիստոսին, հավիտենական և կատարյալ է՝ Որդու հավիտյան կատարյալ լինելու շնորհիվ:

Որպես հավիտենական Ք. ու Քահանայապետ՝ Քրիստոսը հաստատել է նոր քահանայություն, որին կոչվածները պետք է ավետարանեին իր կատարած Փրկագործության խորհուրդը: Ուստի իր աշակերտներին նա շնորհել է քահանայական կարգ և տվել իշխանություն մեղքի կապանքներից ապաշխարող մեղավորներին արձակելու, իր մարմնով ու արյամբ մարդկանց հաղորդություն տալու, հոտը հովվելու, Աստծո խոսքը քարոզելու, օրենքները սովորեցնելու, մկրտելու, հիվանդ-

ներին այցելելու են: Սկզբ. շրջանում առաքյալների կողմից ձեռնադրվող Ք-ներն իշխանություն են ստացել՝ կատարելու եկեղեցու բոլոր խորհուրդները, այդ թվում՝ ձեռնադրությունը, բայց հետագայում ձեռնադրության խորհրդի կատարումը վերապահվել է միայն *եպիսկոպոսներին*:

Հայ եկեղեցին ունի ամուսնացյալ և կուսակրոն քահանայություն (տես *Կուսակրոնություն*), որոնք առանձին կարգ չեն, որովհետև քահանայությունը մեկ է ձեռնադրությամբ և *օծումով*: Քահանայական ձեռնադրությունն ունի երկու մաս՝ կոչումն քահանայության (կատարվում է ձեռնադրության նախընթաց օրը, երեկոյան ժամերգությունից հետո) և ձեռնադրություն ու օծում:

Ներսես Շնորհալին իր «Թուղթ ընդհանրական»-ում առանձին գլուխ է նվիրել քահանայական դասին: Հայոց կաթողիկոսն իր հոգեշահ խրատներով, հորդորներով ու խորհուրդներով Ք-ներին կոչ է արել ճանաչել քահանայության երկնավոր գործի զորությունը, որը «... հրեշտակային գերաշխարհիկ զորություններից ավելի վեր է նրանց համար, ովքեր անարատությամբ և սրբությամբ են կատարում այն» (Ներսես Շնորհալի, «Թուղթ ընդհանրական», 1991, էջ 80):

Երկարատև և բարեխիղճ ծառայության համար Ք-ներին տրվում է ավագության պատիվ, և նրանք կոչվում են ավագերեց կամ ավագ Ք.:

Արտաշես Ղազարյան

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, երկաբնակություն, երկբնություն, քրիստոսաբանական համակարգ, որն աստվածաբանական մտքի պատմության մեջ է մտել *Քաղկեդոնի ժողովով*: Վերջինս միայն առաջադրել է որոշակի քրիստոսաբան. պնդումներ, սակայն չի տվել V դ. քրիստոսաբան. միտքը հուզող կարևորագույն խնդիրների բացատրություններն ու լուծումները: Մասնավորապես անորոշ էր մնում, թե ինչով է Քաղկեդոնի հանգանակը տարբերվում *նեստորականությունից*, և ինչպես հաղթահարել թե՛ Ք-յան, թե՛ նեստորականության մեջ բույն դրած «անտիոքյան» անլուծելի երկվությունը (Քրիստոսի մեջ երկու բնությունների պնդումը): Այս մեկնաբանությունները տրվել են ավելի ուշ՝ բյուզ. աստվածաբան Ղևոնդիոս Բյուզանդացու (VI դ.) կողմից և ապա զարգացել բյուզ. աստվածաբաններ Մաքսիմոս Խոստովանողի (VII դ.) և Հովհաննես Դամասկացու (VIII դ.) աշխատությունների շնորհիվ և ընդհանրացել Քաղկեդոնի ժողովն ընդունած եկեղեցիների դավան. համակարգում:

Քաղկեդոնի ժողովը չեն ընդունել *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները*, մասնավորապես՝ Հայ եկեղեցին, որի պատմությունը դարեր շարունակ ուղեկցվել է հակաքաղկեդոն. լարված պայքարով: Քաղկեդոնի դեմ գրված հակաճառ. գրականության մեջ նշանավոր է *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառություն» երկը, որը մեծ ազդեցություն է թողել հայ հակաճառ. մտքի ձևավորման վրա: Հայկ. աղբյուրներից կարելի է առանձնացնել «*Կնիք հավատո*» և «*Գիրք թղթոց*» ժողովածուները, *Հովհաննես Գ Օձնեցու, Խոսրովիկ Թարգմանչի, Անանիա Սանահնեցու, Հովհաննես Սարկավագի, Մխիթար Սասնեցու, Եսայի Նչեցու, Գրիգոր Տաթևացու* դավան. աշխատությունները:

Պատմականորեն Քաղկեդոնի ժողովը հրավիրելու պատճառը *եվտիքականության* դեմ պայքարն էր: Եվտիքականությունն առաջացել էր հակնեստոր. պայքարի ծայրահեղություններից: Եվտիքեսն ակնհայտորեն չարաշահում էր «մեկ բնություն» բանաձևը և չէր ընդունում Քրիստոսի մարդեղության իրականությունը: 448-ի տեղական ժողովում Կ. Պոլսի Փլաբիանոս պատրիարքի գլխավորությամբ Եվտիքեսը դատապարտվել է, և առաջ է քաշվել «երկու բնություն» բանաձևը: 449-ին Ալեքսանդրիայի Դիոսկորոս պատրիարքի գլխավորությամբ մի նոր ժողով է հրավիրվել, որտեղ Եվտիքեսը ներկայացրել է երեք տիեզերաժողովներին համաձայն մի դավանություն և արդարացվել, իսկ Փլաբիանոսը դատապարտվել է: 449-ին Հռոմի Լևոն I պապը Փլաբիանոսին է ուղարկել մի թուղթ՝ *Լևոնի տոմարը*, որը մեծ ազդեցություն է թողել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումների վրա:

Լևոնի տոմարի քրիստոսաբանության մեջ առկա է նույն «անտիոքյան» անլուծելի երկվությունը, որն ընդունվել է որպես հավատի խոստովանության հիմք: Լևոնի տոմարի աստվածաբան. ընկալումներն իրենց որոշակիությանը և ամբողջականությանն են հասել Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած որոշումներում:

Քաղկեդոնի հանգանակի կառույցը շատ նման է Լևոնի տոմարին, սակայն վերջինիս բառացի կրկնությունը չէ: Ընդունելով երկու բնությունների մեջ ճանաչելի, Քաղկեդոնի հանգանակը Քրիստոսին միավորում է մեկ անձով: Թե ինչ նկատի ունեին Քաղկեդոնի ժողովականները մեկ անձ ասելով և ինչով է այն տարբերվում նեստոր. «միացության դեմքից», մնում էր անորոշ: Քաղկեդոնը չի տվել այդ հարցի պատասխանը: Նրա լեզուն աստվածաբան. նորամուծություն էր, որը պարտադիր էր դարձնում եզրաբանական որոշակի համակարգ՝ արգելելով ցանկացած ուրիշը: Այն նախևառաջ արգելում էր *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* լեզուն:

Քաղկեդոնի ժողովն *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտման պատճառ է դարձել: Այն չեն ընդունել Ալեքսանդրյան դպրոցը և նրա ավանդությանը հարազատ մնացած Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները (այդ թվում և Հայ եկեղեցին): Այդ մերժումը կապված էր աստվածաբան. համակարգերի այլությամբ, քրիստոսաբան. խոստովանությունների անհամընկնելիությամբ, առաքելական ավանդության իրարամերժ ընկալմամբ, *Ալեքսանդրիայի* և *Անտիոքի* աստվածաբան. դպրոցների առանձնահատկություններով: Ալեքսանդրյան աստվածաբանությունը չունի մտաբանական խճողումներ և հավատի խորհուրդը մտքի համար դյուրընկալելի դարձնելու հակումներ: Քրիստոսը կատարյալ Աստված է և կատարյալ մարդ: Աստվածությունը և մարդկությունն անփոփոխելի, անշփոթելի և անբաժանելի կերպով միացած են «մեկ բնության» մեջ: Այս միությունն էական ու բնական միություն է, միևնույն ժամանակ՝ անճառելի և անհասանելի մտքի համար: Ալեքսանդրյան ավանդությունը մերժում է ցանկացած բաժանություն և երկվություն Քրիստոսի մեջ: Մեկ է Քրիստոսը՝ մարմնացյալ Բանը. մեկ աստվածամարդկային բնություն, մեկ անձ, մեկ դեմք, մեկ կամք, մեկ ներգործություն [համածական (integral) սկզբունք]: Երկու բնությունների տրոհելը և անձով ու դեմքով միավորելը՝ արևելյան վարդապետության կողմից դիտարկվում է որպես Աստվածամարդու անճառ խորհրդի նսեմացում, հավատի հայեցողական խոստովանությունը մտըմբռնելի մեխանիզմի վերածելու փորձ:

Քաղկեդոնի ժողովով որոշվել է վերջ տալ «Մի բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարդացելոյ» ալեքսանդրյան «անհանգիստ» բանաձևին, քանի որ այն շահարկել էին Ապողինարը (տես *Ապողինարիզմ*) և Եվտիքեսն իրենց հերձվածող. ուսմունքներում: Քաղկեդոնի ժողովականները «մեկ բնություն» բանաձևում շփոթից և մարդաբանական թերացումից բացի ուրիշ ոչինչ տեսնել չէին ուզում: Նրանք գտնում էին, որ միակ ճիշտ քրիստոսաբան. կառույցը կարելի է կառուցել անտիոքյան «երկու բնություն» բանաձևի հիման վրա: Սակայն անտիոքյան քրիստոսաբանությունն ուներ հայտնի թույլ կողմեր, որոնք ամենայն սրությամբ երևան էին եկել Նեստորի քրիստոսաբան. համակարգում (ուշագրավ է, որ Քաղկեդոնի ժողովը ոչ մի քննադատ. խոսք չի ասել Նեստորի վարդապետության մասին) և սուր քննադատության ենթարկվել Կյուրեղ Ալեքսանդրացու կողմից: Ըստ Անտիոքյան դպրոցի՝ Քրիստոսն ունի «երկու բնություն», և Քրիստոսի մեջ ամեն ինչ որոշակիորեն բաշխված ու բաղդատված (ածանցված) է ըստ աստվածության և մարդեղության բնական հատկությունների: «Երկու բնությունների» ընդունումը սպառնում էր «երկու կենտրոնների» և «երկու անձերի» վտանգով: Այս «ճեղքվածը» հաղթահարելու համար Նեստորը գնացել է հետևյալ ճանապարհով. «երկու բնությունները» կարող են միավորվել վերբնութենական կամ միջբնութենական ինչ-որ կապով, որը նա արտահայտել է «միացության դեմք» եզրով: Նեստորի մոտ երկու բնություններն անձնավոր և ինքնուրույն են, որոնք, սակայն, միացած են խոնարհման մեջ՝ «միացության դեմքով»: Ակնհայտորեն այս արհեստական համակարգում խախտվել է փրկաբանական իդեալը, այսինքն՝ Աստվածամարդու էական և գոյաբանական միությունը: Նեստորական հերձվածի բացահայտումն Ալեքսանդրյան դպրոցի փայլուն նվաճումներից էր:

Քաղկեդոնականները շարժվել են մեկ այլ ճանապարհով: Նրանք «երկու բնությունները» միավորել են ոչ միայն դեմքով, այլև՝ մեկ անձով, այսինքն՝ բնութագրական «դեմքը» փորձել են ամրապնդել գոյաբանական «անձով»: Այսուհանդերձ, դեռևս այս վիճակով քաղկեդոնյան միավորումը հեռու չէր նեստորականությունից, և տակավին անորոշ էր միության պահը: Եթե ընդունվում է բնությունների անձնականությունը և ինքնակենտրոնությունը, ապա նորից խախտվում է Աստվածամարդու միությունը: Այս հարցն այնքան էլ պարզ չէր Քաղկեդոնի ժողովականների համար: «Լուծումը» առաջադրվել է Քաղկեդոնի ժողովից շուրջ հարյուր տարի հետո՝ Ղևոնդիոս Բյուզանդացու կողմից և քաղկեդոն.

վարդապետության մեջ վերջնականապես ամրապնդվել Մաքսիմոս Խոստովանողի և Հովհաննես Դամասկացու աշխատությունների շնորհիվ:

Ըստ Ղևոնդիոս Բյուզանդացու, բնությունը կարող է իրականանալ կամ անձնավորվել մեկ այլ բնության անձով, այսինքն՝ հնարավոր են մեկ անձով անձնավորված (կայացած) բնություններ (այս բաղադրյալ բնությունների միությունն արտահայտվում է անձի եզակիությամբ): Այս արհեստական համակարգը, ըստ որի հնարավոր են մեկ անձով անձնավորված բազմակի բնություններ, Ղևոնդիոս Բյուզանդացին ստեղծել է զուտ իր քրիստոսաբան. ենթադրությունները հիմնավորելու համար: Ըստ նրա, Քրիստոսի մեջ մարդկային անանձ բնությունն անձնավորվում է Աստծո Միածին Որդու՝ Բանն Աստծո Անձով: Հետևաբար երկու բնությունները միավորվում են Բանի Անձի մեջ (hypostatic union):

Այսպիսով, քաղկեդոնյան համակարգում որոշակիորեն խոստովանվում է մարդկային անձի բացակայությունը, այսինքն՝ մարդկային բնության անանձնականությունը Քրիստոսի մեջ (հենց այստեղ է Ք-յան տարբերությունը նեստորականությունից): Եթե Նեստորը երկու անձնավոր բնությունները փորձել է միավորել վերբնութենական կամ միջբնութենական կապակցումով, ապա, ըստ Ք-յան, մեկ անձնավոր բնությունը սերտաճում է մյուս անանձ բնության հետ կամ մեկ անձնավոր բնությունն իր անձով անձնավորում և գոյության է կոչում մյուս բնությանը:

Հայ եկեղեցու հայրերն իրավամբ գտել են, որ քաղկեդոնյան համակարգում կա քողարկված մարդաբան. առնվազություն (մինիմալիզմ), այսինքն՝ քաղկեդոնականները չեն ընդունում կատարյալ մարդկայինը Քրիստոսի մեջ կամ խոստովանում են թերի մարդեղություն: Նրանք սուր քննադատության են ենթարկել բնությունների այս արհեստ. կապակցումը: Մարդկային բնությունն անձնավոր բնություն է: Անանձ մարդկային բնություն գոյություն չունի, հետևաբար այն սոսկ տեսական ըմբռնում է և իրական չէ: Մարդկային անձի ժխտումը Քրիստոսի մեջ նշանակում է մարդկային անկատարություն կամ անգոյություն ներմուծել Քրիստոսի մեջ և դրանով անկատար ու անիրական խոստովանել մեր փրկությունը:

Եթե անեղ աստվածային Անձին հնարավոր է եղական բնություն շարակցել և մարդկային եղական անձը հնարավոր է փոխարինել Բանի անեղ Անձով, ապա մարդկային կրքերը վերագրելի են Աստծուն, և մարդկային եղական անձը հավասարազոր է դառնում աստվածային անեղ Անձին: Եթե Քրիստոսի մեջ մարդկային բնությունն անձ չունի, ապա Քրիստոսի մեջ ոչընչանում է մարդկային անհատականությունը և ինքնությունը (մարդաբան. կատաստրոֆա), և բոլոր մարդիկ Քրիստոսի մեջ են, խաչվում են նրա հետ, թաղվում, հարություն առնում (առանց անհատականորեն և կամովին այդ ամենին մասնակցելով): Եթե մարդկային բնությունը գոյության է կոչվում (կայանում է) աստվածային Անձով, ապա մարդկայինը Քրիստոսի մեջ ազատ ու ինքնաշարժ չէ և միաձուլված է աստվածությամբ: Անանձ մարդկային բնությունն անգո է և ընդամենը տեսական հասկացություն, որը բնորոշում է մարդեղությունն ընդհանրապես: Եթե Քրիստոսը մարմնավորվել է անանձ մարդկությամբ, ապա նա որոշակի մարդ չէ, նրա մարդեղությունն ուղղակի մի աստվածային «հրաշք» է, «հնարամտություն»: Նման համակարգը հղի է փրկաբանական իդեալի խախտմամբ, քանզի եթե Քրիստոսը որպես կատարյալ մարդ չի գործում ազատ և ինքնիշխան կերպով, ապա փրկությունը դառնում է «գերբնական երևույթ» մարդկության համար:

Ըստ Հայ եկեղեցու հայրերի, Բանն Աստված Կույսից վերցրել է անձնավոր և դիմավոր մարդկային բնությունը, այսինքն՝ իրեն է միավորել կատարյալ և անթերի մարդկություն՝ իրենից օտարացած մարդկությանը փրկագործելու համար: Քրիստոսի մեջ աստվածամարդկային միությունը ոչ թե բնությունների հարակցություն, կապակցություն կամ վերաբերություն է, այլ՝ էական, գոյաբանական և բնութենական միություն, որի մեջ հնարավոր չէ ներմուծել որևէ բաժանում կամ լուծարում: Աստվածայինը և մարդկայինը անձով, բնությամբ, կամքով և ներգործությամբ անբաժանելիորեն միավորված են մեկ Տեր Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Ուստի մեկ է մարդացած Բանն Աստծո անձը, բնությունը, կամքը և ներգործությունը, և մերժելի են մեր փրկության իսկությունը սասանող որևէ բաժանություն կամ երկվություն Հիսուս Քրիստոսի մեջ: Հովհաննես Գ Օձնեցու խոսքերով՝ «Միության մեջ պետք չէ ուրանալ յուրաքանչյուրի կատարելությունը, ոչ էլ յուրաքանչյուրի կատարելության պատճառով հրաժարվել մեկ կատարելությունից՝ միություն խոստովանելով անայլայլության մեջ և անայլայլություն՝ միության մեջ: Ուրեմն մեկ բնություն և մեկ դեմք ունի Քրիստոսը ոչ թե ըստ բնության նույնության կամ ըստ մեկանձնականության, քանզի այս երկուսը միասին գրեթե զրկում են Աստծուն մարդանալուց և մարդուն՝ աստվածանալուց, այլ ըստ Բանի՝ իր մարմնի հետ անճառ միավորության» (տես «Ընդդէմ երեւութականաց», «Մատենագրութիւնք», 1833, էջ 51–52):

Դարեր տևած քաղկեդոն. վեճերն այսօր փոխարինվել են աստվածաբան. երկխոսությամբ: Միմյանց նկատմամբ ատելությունը հետզհետե փոխարինվում է հանդուրժողականության և փոխադարձ ըմբռնման մթնոլորտով: Թարգմանվում են սկզբնաղբյուրներ, որոնք թույլ են տալիս ոչ միջնորդավորված պատկերացումներ ձեռք բերել այս կամ այն ավանդության մասին: Բայց, այսուհանդերձ, կողմերի միջև մնում են մի շարք կարևոր դավան. տարաձայնություններ և Փրկագործության խորհրդի իրարամերժ ընկալումներ:

Գրկ. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք պարապմանց, ԿՊ, 1717: Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729: Սկզբնագիրք տումարի սրբոյն Լեւոնի եւ սահմանի սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի, Վնտ., 1805: Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցի, Մատենագրութիւնք, Վնտ., 1833: Տիմոթեոս Ալեքսանդրացի, Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի, Էջմիածին, 1908: Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Հովսեփյան Գ., Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղ-պատ, 1899: Արամյան Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (VI–VIII դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: Поснов М.Э., История христианской церкви, Брюссель, 1964; Болотов В.В., Лекции по истории древней церкви, т. 4, М., 1994; Grillmeier A., Christ in Christian Tradition, v. 1,2, 1975; The Seven Ecumenical Councils, Nicene and Post-Nicene Fathers, second series, v. 14, 1995.

Մեսրոպ քհն. Արամյան

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎ 451, գումարվել է Փոքր Ասիայի Քաղկեդոն քաղաքում, հոկտեմբերի 8–31-ը՝ բյուզ. կայսր Մարկիանոսի և Հռոմի պապ Լևոն I-ի նախաձեռնությամբ: Ժողովին մասնակից 636 եպիսկոպոսներից գրեթե բոլորը Կ. Պոլսի և *Անտիոքի* պատրիարքությունների ենթակա շրջաններից էին: Ժողովը վարել են Մարկիանոս կայսրի և Պուլքերիա կայսրուհու նշանակած պաշտոնյաները, որոնք Հռոմի պապի երեք պատվիրակներն էին, իսկ կայսրը մասնակցել է միայն վեցերորդ նիստին: Ք. ժ-ում քննարկվող գլխ. խնդիրները երկուսն էին. ա. Եվտիքեսի վարդապետության (տես *Եվտիքականություն*) դատապարտումը և առաջ եկած դավան. խնդրի լուծումը, որի ընթացքում քննարկվել է նաև այն հոգևորականների հարցը, որոնք մասնակցել են այդ աստվածաբան. վեճին, և բ. պատրիարքական աթոռների գերադասության և փոխհարաբերությունների, *Ալեքսանդրիայի*, Անտիոքի և Կ. Պոլսի պատրիարքությունների եկեղեց. կառավարման կարգավորումը:

Զգտելով հասնել Ալեքսանդրիայի աթոռի ազդեցության թուլացմանը և Կ. Պոլսի աթոռի դերի բարձրացմանը՝ բյուզ. կայսրի ու Հռոմի պապի ներկայացուցիչները կարողացել են Արևելքին ուժով պարտադրել նոր վարդապետություն, որը խորթ էր Ալեքսանդրյան աստվածաբան. դպրոցի ավանդությանը: Մեծ հարված է հասցվել Ալեքսանդրիայի աթոռին, դատապարտվել և աքսորվել է պատրիարք (444–451) Դիոսկորոս Ալեքսանդրացին: Կայսրի և պապի ներկայացուցիչները, չկարողանալով Դիոսկորոս Ալեքսանդրացուն մեղադրել հերձվածողության և ուղղափառությունից շեղվելու մեջ, նրան աթոռազրկել են եկեղեց. կարգապահությունը խախտելու և բռնություններ գործադրելու պատճառաբանությամբ: Իսկ Ք.ժ-ին մասնակցած փոքրաթիվ ալեքսանդրացիները չեն ստորագրել հավատի նոր հանգանակը: Ք. ժ. չի դատապարտել *նեստորականության* նախահայրեր համարվող Դիոդորոս Տարսոնացուն և Թեոդորոս Մոպսուեստացուն: Երկար վեճերից հետո բավարարվել է միայն Եվտիքեսին և Նեստորին նզովելով, ուղղափառ ճանաչել Լևոն I պապի դավանական թուղթը՝ *Լևոնի տոմարը*: Ք. ժ. ընդունել է դավան. դրույթների մի հանգանակ, որը հայտնի է Քաղկեդոնի հանգանակ անունով:

Ք. ժ. միայն առաջադրել է որոշակի քրիստոսաբան. պնդումներ, սակայն չի տվել դրանց բացատրություններն ու լուծումները: Դրանք արվել են ավելի ուշ՝ բյուզ. աստվածաբաններ Ղևոնդեոս Բյուզանդացու (VI դ.), Մաքսիմոս Խոստովանողի (VII դ.), Հովհաննես Դամասկացու (VIII դ.) աշխատություններում և ընդհանրացել Ք. ժ. ընդունած եկեղեցիների դավան. համակարգում: Քրիստոսաբան. այդ համակարգը կոչվում է *քաղկեդոնականություն*:

ՔԱՌԱՄՆՈՐԴ. Ք. ժ. ընդունել է 28 կանոն, որոնցից վերջինը վերստին հաստատում էր *Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզերական ժողովի* (381) երրորդ կանոնը՝ առավել ընդարձակությամբ և իրավունքներով, այն է՝ Կ. Պոլսի աթոռը ճանաչվում է երկրորդը Հռոմից հետո, իսկ Թրակիայի, Ասիայի և Պոնտոսի դիոցեզները (թեմերը) վերածվում էին Կ. Պոլսի աթոռին ենթակա մետրոպոլիտությունների: Լևոն I պապը, հասկանալով այդ կանոնի վտանգավորությունը Հռոմի համար, չի ընդունել այն, իսկ պապի պատվիրակները բողոքելով հեռացել են Քաղկեդոնից:

Ք. ժ. *Ընդհանրական եկեղեցու* պառակտման պատճառ է դարձել: Այն չեն ընդունել Ալեքսանդրյան դպրոցը և նրա ավանդությանը հարազատ *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիները* (այդ թվում և Հայ եկեղեցին): Քաղկեդոնը մեծ հուզումներ է առաջ բերել ողջ Արևելքում, նրա որոշումները դիմադրության են հանդիպել Երուսաղեմում, Եգիպտոսում, Արևելքի բոլոր նշանավոր աթոռներում, անգամ Անտիոքում, որը միշտ Ալեքսանդրիայի հակառակորդն է եղել: 451-ից մինչև 518-ը Բյուզ. կայսրությունը քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների կրոն. վեճերի ու պայքարի մեջ է եղել: Այդ խռովությունները մեծ վտանգ են ներկայացրել պետության միասնության համար, ուստի կայսրերը (Լևոն, Զենոն, Անաստաս) միջոցներ են ձեռնարկել հակառակությունները մեղմելու համար: 476-ին Բասիլիկոս կայսրը հրապարակել է մի հրովարտակ, որով նզովել է Ք. ժ. և վերացրել հակաքաղկեդոնականների դեմ հալածանքները: Երկու կողմերին հաշտեցնելու փորձ էր Զենոն կայսրի նշանավոր «*Հենոտիկոնը*» («Միության գիր»), որը Ք. ժ-ի լռելյայն դատապարտությունն էր՝ առանց նրա անունը տալու: Սակայն 518-ին գահ բարձրացած Հուստինոս I կայսրը, ձգտելով վերականգնել իր նախորդների կրոնաեկեղեց. քաղաքականության պատճառով Հռոմի հետ խզված հարաբերությունները, դատապարտել է Զենոնի «Հենոտիկոնը», Ք. ժ. հռչակել «սուրբ և տիեզերական», հալածանքներ սկսել հակաքաղկեդոնականների դեմ և ողջ Բյուզ. կայսրությունում, բացի Եգիպտոսից, Ք. ժ-ի որոշումներն ու Լևոնի տոմարը հռչակել պաշտոն. դավանանք:

Հայ եկեղեցին սկսած V դ. վերջից՝ Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Ա Մանդակունու* օրոք, երբ ընդունվել է «Հենոտիկոնը» և հայերեն է թարգմանվել *Տիմոթեոս Կուզի* «Հակաճառությունն» հակաքաղկեդոն. աշխատությունը, հստակեցրել է իր վերաբերմունքը Ք. ժ-ի հանդեպ և կանգնել հակաքաղկեդոն. դիրքերի վրա: Իսկ 506-ի Դվինի առաջին ժողովում (տես *Դվինի եկեղեցական ժողովներ*) Հայ եկեղեցին մերժել է Ք. ժ. և, ինչպես այդ ժամանակ ընդունված էր Արևելքում, առանց ժողովի անունը տալու դատապարտել այն: Ք. ժ. առաջին անգամ հայ դավան. գրվածքներում և մատենագրության մեջ հիշատակվում է Հայոց կաթողիկոս *Բաբկեն Ա Ոթմսեցու*՝ Դվինի 506-ի ժողովից անմիջապես հետո ուղղափառ ասորիներին գրած «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս» երկրորդ թղթում և անվանվում «ստութիւն» ու նեստորականներին զորություն տվող: Հայ եկեղեցու պատմությունը դարեր շարունակ ուղեկցվել է հակաքաղկեդոն. լարված պայքարով, քաղկեդոնականության միջոցով Հայ եկեղեցին Հույն և Կաթոլիկ եկեղեցիներին ենթարկելու և դավանափոխելու փորձերով, քաղ. ճնշումներով: Հայ եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները գրել են բազմաթիվ հակաճառ. գործեր, կազմվել են դավան. բնույթի ժողովածուներ («Կնիք հաւատոյ», «Գիրք թղթոց», «Արմատ հաւատոյ» ևն), որտեղ հիմնավորվել է Հայ եկեղեցու ուղղափառ ընկալումը քրիստոսաբան. այդ կարևոր հարցում (տես *Դավանանք Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ու*):

Գրկ. Սկզբնագիրք տումարի սրբոյն Լեւոնի եւ սահմանի սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի, Վնտ., 1805: Տ ի մ ո թ ե ո ս Ա լ ե ք ս ա ն դ ր ա ց ի, Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի, Էջմիածին, 1908: Կնիք հաւատոյ..., Էջմիածին, 1914: Գիրք թղթոց, Երուսաղեմ, 1994: Տ ե ր - Մ ի ք ե լ յ ա ն Ա., Հայաստանեայց եկեղեցին եւ բիւզանդեան ժողովոց պարագայք, Մ., 1892: Տ ե ր - Մ ի ն ա ս յ ա ն Ե., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, Էջմիածին, 1908: Ա ր ա մ յ ա ն Մ., Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր (VI–VIII դդ.), «Գանձասար», 2, 1992: П о с н о в М. Э., История христианской церкви, Брюссель, 1964; G r i l l m e i e r A., B a c h t H., Das Konzil von Chalkedon, 3 Bd., Würzburg, 1951–54; M a n s i J. D., Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, t. 6–7, Graz, 1960; S a r k i s s i a n K., The Council of Chalcedon and the Armenian Church, L., 1965.

ՔԱՌԱՄՆՈՐԴԱՑ ՊԱՀՔ, տես *Մեծ պահք*:

ՔԱՎՈՒԹՅՈՒՆ, փ ր կ ա ն ք, հ ա տ ո ւ ց ո ւ մ, փ ր կ ա գ ի ն, մարդկանց գործած *մեղքերի*, հանցանքների պատժապարտության վերացումը Աստծո կողմից և նրա կամքով, ա՛յն պահը, երբ լրացվում կամ հագեցվում է նրա սրբությունն ու արդարությունը այնպիսի՛ *զոհաբերությամբ*, որը պատշաճում կամ ընդունելի է Աստծուն:

Հին ուխտի՝ Ք-յան համար Աստծուց սահմանված խորհրդավոր զոհերը նախօրինակներն ու նշանակներն էին Հիսուսի և նրա թափած քավչարար արյան: Հիսուսի նախանշանն էր զատկական մեկ տարեկան արու և անարատ գառը: Ամենակարևոր և ամենահայտնի քավչարար զոհաբերությունը հրեաների («գառան, ուլի») զոհաբերումը հրեական տարվա առաջին ամսի տասնչորսին, Աստծուց սահմանված առաջին *Զատկին*, Եգիպտոսից խարայելացիների դուրս գալու նախընթաց օրվա երեկոյան:

Այնուհետև Ք-յան օր է սահմանվել յոթերորդ ամսվա 10-րդ օրը (հոկտ. սկզբին), Տաղավարահարաց տոնից հինգ օր առաջ (Ղևտ. 23.26–32): Դա տարվա մեջ միակ պարտադիր ծոմի օրն էր, որի արարողությունները մանրամասնորեն նկարագրված են Ղևտացիների գրքի 16-րդ գլխում: Այդ օրը Ք. կատարելու համար քահանայապետը, մտնելով Վկայության *խորանի* Սրբությունների Սրբությունը, հատուկ արարողակարգով նոխազի արյունը սրսկել է երկու քերովբեների միջև գտնվող *Ուխտի տապանակի* ոսկե կափարիչին (որը կոչվել է Ք. կամ Ք-յան սեղան): Նույն օրն է կատարվել նաև ազատ արձակվող նոխազի արարողությունը, որ Տերը պատվիրել էր Մովսեսին (Ղևտ. 16.1–10). երկու նոխազ են ընտրել, մեկի գլխի վրա ձեռք դնելով՝ իրենց մեղքերն ու անօրենությունները թափել են կենդանու գլխին կամ փոխանցել նրան և ժողովրդի մեղքերով բեռնավորյալ՝ ազատ արձակել դեպի անապատ (տես Ղևտ. 16.20–28). մյուսը զոհաբերել են Տիրոջը՝ քահանայապետի, նրա ընտանիքի և ողջ ժողովրդի մեղքերի Ք-յան համար: Հատուկ ծիսակարգով կատարել են նաև այլ ողջակեզներ (փրկության, հատուցման, թողության ևն) և անարյուն զոհաբերություններ (տես Ղևտ. 1–6 ևն), որոնց վերջնական նպատակը մեղքերի Ք. էր, մեղքերի թողությամբ՝ մարմնավոր ու հոգևոր մաքրագործումը և *ուխտի* նորոգումը: Հին ուխտում Աստված Ք. շնորհում էր կենդանիների զոհաբերությամբ, իսկ նորում՝ Աստծո Գառի՝ ճշմարիտ ու կատարյալ զոհի՝ Հիսուս Քրիստոսի արյամբ. «Ահա՛ Գառն Աստուծո, որ վերացնում է աշխարհի մեղքը» (Հովհ. 1.29, տես նաև Մատթ. 26.28, Մարկ. 14.24, Ա Կորնթ. 5.7, Եփես. 1.7, Եբր. 9.26 ևն): Պողոս առաքյալի խոսքերի համաձայն, Ք-յան «...պատարագները, որ մատուցում էին տարեցտարի, չէին կարող կատարյալ դարձնել մատուցողներին» (Եբր. 10.1) և «...նոխազների և ցուլերի արյունը չէր կարող վերացնել մեղքերը» (Եբր. 10.4), քանի որ դրանք ժամանակավոր և երկրային Ք-ներ էին:

Աստված նախատեսել էր կատարյալ և հավիտենական Ք՝. Հիսուս Քրիստոսին, որն իր անձի պատարագումով հավիտենական Ք. շնորհեց իրեն հավատացողներին (Եբր. 9.6–10, 18, 10.10, 13.12, Հովհ. 4.9–10 ևն). «եվ նա՛ է քավությունը մեր մեղքերի, և ոչ միայն մեր մեղքերի, այլև՝ ամբողջ աշխարհի» (Ա Հովհ. 2.2): Ք-յանը հետևում է մեղքերի թողությունը, փրկությունը, Տիրոջ մարմնի և արյան Հաղորդությունը: Տես նաև *Ապաշխարություն*:

Լևոն Սարգսյան

ՔԱՐԿՈՓԻ ՎԱՆՔ, տես *Խոտակերաց վանք*:

ՔԱՐՈԶ, քրիստոնեական հավատի ուսուցման և տարածման միջոց, կրոնադավանական, բարոյախրատական պատվիրանների հրապարակային ուսուցում, խրատ: 1. Եկեղեցու բեմից հոգևորականի՝ ժողովրդին ուղղված խոսք: Լայն առումով վաղքրիստ. լեզվում հասկացվել են նաև հավատացյալներին և քրիստ. առաջին համայնքներին ուղղված *թղթերը*, ավելի ուշ՝ *ճառերը*: Թեմատիկ առումով թղթերից և ճառերից Ք. տարբերվում է նրանով, որ ավելի շատ նվիրված է ոչ թե կրոնադավան. գանազան հարցերի արծարծմանն ու բացատրությանը, այլ՝ այդ հասկացությունների միջոցով ունկնդրի և ընթերցողի վրա ներազդելուն՝ նրան մղելով ապրել քրիստ. հավատով և բարոյականությամբ: Ք., ունենալով ընդհանուր ճանաչող., մեկնող., ջատագով. և ներբող. բնույթ, հիմնականում բարոյադաստիարակչական է: Ք-ի ժամանակ քրիստ. հիմն. հավատալիքները՝ Սուրբ Երրորդություն, Քրիստոսի Աստվածություն, Մարդեղություն, Փրկագործություն ևն, փոխանցվում են ժողովրդին ոչ թե դավանաբան. խրթին բանաձևումներով, այլ բարոյական սկզբունքների հետ ընդելուզված ձևով: Քրիստ. Ք-ի առարկան Քրիստոսի քարոզած խոսքերն ու ճշմարտություններն են, որոնք ուղղակի, անմիջական աղերս ունեն մարդկանց առօրյա կյանքի, ապրելակերպի, գործերի

և փոխհարաբերությունների հետ: Քարոզխոսության բարձրագույն նպատակը Քրիստոսի անձի և գործի միտնջենական վերակենդանացումն է եկեղեցու հավատացյալների գիտակցության և կյանքի մեջ:

Ք-ի կարևորությունը, անհատի ու հասարակության վրա ունեցած ներազդեցությունը շեշտվում է դեռևս Հին կտակարանում, իսկ Նոր կտակարանում թե՛ Հովհաննես Մկրտչի, թե՛ Քրիստոսի և թե՛ առաքյալների գործունեությունն սկսվում է Ք-ով: Առաքյալներին պատվիրելով տարածել նոր վարդապետությունը՝ Հիսուսն ասում է. «Գնացե՛ք ամբողջ աշխարհով մեկ և քարոզեցեք Ավետարանը բոլոր մարդկանց» (Մարկ. 16.15): Քարոզությունը Քրիստոսի առաքելության տարածման գլխ. միջոցն է:

Քանի որ առաքյալների գործունեությունն սկսվել է քարոզությամբ, քրիստոնեության վաղ շրջանում ավետարանելը և քարոզելը նույնացվել է ու միմյանց համարժեք ներկայացվել: Հետագայում Ք-ի գործառնական նշանակությունը փոխվել է: Եթե սկզբ. շրջանում այն ծառայել է ավետարան. քարոզչությանը, քրիստոնեության տարածմանն ու ամրապնդմանը, ապա ավելի ուշ՝ քրիստ. գաղափարների, արժեքների և բարոյականության անխաթար պահպանմանը, այսինքն՝ ավետարանելուն փոխարինել է ավետարանված գաղափարներին հետևելու քարոզությունը: Եթե ավետարանելը ծառայում է նոր կրոնի տարածմանը, անհատական և հաս. գիտակցության հեղաբեկմանը, ապա Ք.՝ ընդունված հոգևոր-բարոյական նորմերից չշեղվելուն (որն իրականացվում է հրապարակախոս. ներազդման միջոցով):

Ք. և Քրիստոսի խոսքի տարածումը, սկսած առաքելական շրջանից, եկեղեցու հովիվների կյանքի և գործունեության կարևոր տեղն է գրավում: Քարոզությունը առաքյալներից և առաքելական հայրերից փոխանցվել է *Ընդհանրական եկեղեցու* հայրերին, և Ք. դարձել է հեթանոսության դեմ մղվող պայքարում քրիստոնեության գլխ. զենքը: Եկեղեցու առաջին չորս դարերի հայրերը հռչակվել են իրենց կենդանի քարոզխոսությամբ, որը հիմնականում կրել է ջատագով. բնույթ: Ք-ի ներգործուն ուժը և թողած տպավորությունը լավագույնս արտահայտվել է Ընդհանրական եկեղեցու հռչակավոր հայրերից *Հովհան Ոսկեբերանին* տրված «Ոսկեբերան» բնորոշման մեջ:

Ք. իր գործուն ազդեցությունն է ունեցել նաև հայոց կյանքում, մեծ կարևորություն և նշանակություն ստացել Հայ եկեղեցում: Հայոց դարձը սկսվել է քարոզությամբ: *Գրիգոր Ա Լուսավորիչը* Խոր վիրապից ելնելուց հետո իր քարոզությամբ ժողովրդին նախապատրաստել է քրիստոնեության ընդունմանը: Գրիգոր Ա Լուսավորիչով սկիզբ առած հայկ. քարոզխոսությունն իրենց հովվական և ուսուցողական գործունեությամբ շարունակել են Հայ եկեղեցու հայրերը (*Ներսես Ա Մեծ, Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Ա Պարթև, Հովհաննես Ա Մանդակունի, Հովհաննես Գ Օձնեցի, Ներսես Շնորհալի, Ներսես Լամբրոնացի, Եսայի Նչեցի, Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Մ. Օրմանյան, Ե. Դուրյան* և ուր.), որոնք նաև իրենց ժամանակի մեծագույն քարոզիչներն են եղել: Քարոզխոսությունն այնքան է կարևորվել, որ Գրիգոր Տաթևացին այն ավելի հեղինակավոր դարձնելու նախապայման է համարել վարդապետ. իշխանություն ունենալը: Վարդապետ. և ծայրագույն վարդապետ. *գավազանի* տվչությունը, որպես նշան ուսուցող., քարոզչ. իշխանության, խորհրդանշում է Հայ եկեղեցում քարոզխոսության կարևորությունն ու արժեքը:

Ք-ի կառուցվածքին, ունեցած նշանակությանը, դերին ու ազդեցությանն անդրադարձել է Գրիգոր Տաթևացին իր «Վասն մեղաց լեզուի» և «Վասն երկրագործաց» Ք-ներում, որոնցից առաջինը նվիրված է Ք-ի մատուցման կերպին ու միջոցներին, երկրորդը՝ կառուցվածքին: Նա Ք-ի ժանրային կառուցվածքը բաժանել է հինգ մասի՝ բնաբան, նախերգան, քարոզ, հորդորակ և օրհնություն:

Ք. ասվում է բարձր տեղից, ըստ Սուրբ Գրքի՝ «պարիսպների գլխից» (Առակ. 1.21): Ժողովրդից վեր մի կետից քարոզելու գաղափարն իր արտահայտությունն է գտել նաև եկեղեցու ընդհանուր կառուցվածքում: Եկեղեցու բեմը, որի բարձրությունից քարոզում է քահանան, համաձայն քրիստ. խորհրդաբանության, միջանկյալ տեղ է գրավում երկնքի ու երկրի միջև: Ս. Գրքում շեշտվում է նաև, որ Ք. պետք է լինի հրապարակային: Դրա լավագույն օրինակը «Լեռան քարոզն» է (Մատթ. 5.1–12), որը նաև կոչվում է «փոքր Ավետարան», իսկ Խրիմյան Հայրիկի խոսքերով՝ «մար-

գարիտ Արքայության երկնից», և խտացված ձևով բովանդակում է քարոզած ճշմարտությունների բուն կորիզը: Ըստ Պողոս առաքյալի, Ք. բխում է ոչ թե մարդկային կամեցողությունից կամ իմաստությունից, այլ՝ աստվածային Սուրբ Հոգուց, և պետք է ասվի Սուրբ Հոգու զորությամբ ու վարդապետությամբ (Ա Կորնթ. 2.3–5, 11–14):

Ք. հիմնվում է Աստվածաշնչի, մասնավորապես՝ Նոր կտակարանի վրա: Սուրբ Գրքի ընթերցումից հետո քարոզիչը բեմ է բարձրանում և օրվա ընթերցումներից ընտրում իր Ք-ի բնաբանը: Ավելի ուշ շրջանում բնաբաններ են ընտրվում նաև շարականներից և առանձին դեպքերում՝ Հայ դասական մատենագրության՝ եկեղեցու կողմից նվիրագործված հատվածներից: Ք-ները, նվիրված լինելով օրվա տոնին կամ այդ օրը եկեղեցում կարդացվող սուրբգրային համապատասխան ընթերցվածին (սաղմոսներ, մարգարեական, առաքելական և ավետարան. հատվածներ, որոնք որոշված են հաստատուն կերպով), այնուհետև տվյալ տոնը շաղկապում են ժամանակի խնդիրներին և ազգ. կարևոր իրադարձություններին, իսկ օրվա ընթերցվածների վրա խարսխված Ք-ներում, նույն կերպ ավետարան. գաղափարներն արծարծելուց հետո, քարոզիչներն անդրադառնում են այն հարցին, թե որքանով են մարդիկ կարողանում հավատարիմ մնալ այդ գաղափարներին: Դրանով սուրբգրային մնայուն գաղափարներին, քրիստ. բարոյականությանը և արժեքներին հաղորդվում է արդիական հնչեղություն: Ք. սոսկ իր բնաբանի մեկնությունը չէ, այլ ուղղված է տվյալ ժամանակի ունկնդրին, որի համար տարբեր ժամանակներում աստվածաշնչյան միևնույն մնայուն մտքի ու հոգևոր խորհրդի արտահայտությունն իմաստային տարբեր նրբերանգներ է ձեռք բերում և ըստ այդմ էլ ընկալվում ու կարևորվում:

Հայ եկեղեցու քարոզիչը, եթե *եպիսկոպոս* կամ *վարդապետ* է, կրում է իր իշխանությամբ տրված գավազանը: *Քահանա* քարոզիչը կրում է ձեռաց խաչ, *սարկավագը*՝ Ավետարան: Հոգևորականը, «Ամեն»-ով ավարտելով Ք., ձեռքի խաչով խաչակնքում է՝ «կնքէ զբանն»: Ծիսական այս ընթացքի հոգևոր խորհրդի բացատրությունը Գրիգոր Տաթևացին խարսխում է Ղուկասի Ավետարանի «սերմը Աստծո խոսքն է» (Ղուկ. 8.11) և Մարկոսի Ավետարանի «Եվ լավ հողի մեջ սերմանվածները այն մարդիկ են, որ լսում են խոսքը և ընդունում ու պտուղ են տալիս...» (Մարկ. 4.20) խոսքերի վրա: Ըստ այդ զուգահեռի, Ք. այն սերմն է, որ ծլարձակում է մարդու հոգում, այսինքն՝ ներազդում նրա վրա, և ինչպես հողագործները սերմանելուց հետո ջրում են, նույն կերպ և քարոզիչները քարոզելուց հետո խաչով կնքում են, այսինքն՝ օրհնում այն հոգիները, որտեղ սերմանել են «Բանն Աստուծոյ»: Գրիգոր Տաթևացին զգուշացնում է նաև, որ Ք. կարող է ներազդել միայն այն դեպքում, եթե քարոզիչը հետևում է իր քարոզածին և ապրում իր քարոզած կյանքով:

2. Եկեղեցական մատենագրության ժանր: Եկեղեցու հայրերը և մատենագիրները Քրիստոսի խոսքի մեկնության և տարածման համար գրել են Ք-ներ, որոնք հայոց մեջ երբեմն հայտնի են ճառ անունով: Դրանք ունեցել են աստվածաբան., դավանաբան., փիլ., մեկնող., ջատագով., ներբող., բարոյադաստիարակչ. բնույթ և եկեղեց. քարոզխոսության ու հրապարակախոսության լավագույն նմուշներից են: Հայկ. քարոզագրությունն սկսվել է V դ., *Աթանաս Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Եփրեմ Ասորու,* Հովհան Ոսկեբերանի, *Կյուրեղ Ալեքսանդրացու* և եկեղեցու այլ նշանավոր հայրերի Ք-ճառերի թարգմանությամբ ու մեկնությամբ: Ք-ներից կազմվել են ժողովածուներ՝ Քարոզգրքեր: Գրիգոր Ա Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատում ճառք»-ը և Հովհաննես Ա Մանդակունուն վերագրվող «Ճառք»-ը Հայ եկեղեցու առաջին Քարոզգրքերն են: Հայ քարոզագրության լավագույն նմուշներից է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք քարոզչութեանը»՝ իր «Ամարան» և «Ձմերան» հատորներով:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.1, 4-րդ պատկերը:

Գրկ. Տեր-Մկրտչյան Կ., Քարոզի նշանակությունը և գործադրության եղանակը, «Արարատ», 1895, № 2, էջ 41–43: Կյուլեսերյան Բ., Քարոզելու արվեստը, «Լույս», 1905, № 3, էջ 49–54: Հովսեփյան Գ., Դեպի լույս և կյանք, Անթիլիաս, 1986, էջ 7–10: Գարեգին Ա, Համառոտ ձեռնարկ հովվական աստվածաբանության, Էջմիածին, 1995: Վարդանյան Մ., Քարոզը որպես միջնադարյան հրապարակախոսության հոգևոր արտահայտություն, «Էջմիածին», 2000, № 4:

ՔԱՐՈԶ, որպես հայ հոգևոր երաժշտության ժանր ունի հետևյալ իմաստները. 1. *Թվերգի* տեսակներից, որը համընդհանուր է քրիստոնյա եկեղեցիների համար իբրև *ժամերգության*

մեջ գործածվող ասերգ, առհասարակ՝ ժամերգության ընթացքում սարկավագի կողմից կատարվող բոլոր մասերը: Ք-ի ցայտուն օրինակ են *Պատարագի Ք.*, սարկավագի ազդարարող և համայնքին ընդհանուր աղոթքի հրավիրող կոչերը, որոնք կարևոր դեր են կատարում Պատարագի առանձին ավարտուն երգեցիկ մասերն իրար կապելու գործում, ինչի շնորհիվ ստեղծվում է Պատարագին բնորոշ միջանցիկ երաժշտածիս. ձևը: Ք-ի հնչյունային ծավալը չի գերազանցում մաքուր հնգյակի սահմանները, մեղեդին ունի չեշտված հռետոր., երաժշտաարտասանական բնույթ՝ դիատոնիկ հիմքով և վանկային կառուցվածքով: 2. Հայ հոգևոր երգաստեղծության հնագույն տեսակներից մեկը, որի նմուշները գրանցված են *Ժամագրքում*: Ի տարբերություն Պատարագի Ք-ի, որը հիմնված է համընդհանուր քրիստ. ծես. բանաձևերի վրա, ժամագրքային Ք. կրում է հեղինակային ստեղծագործության դրոշմը, որն առավել զգալի է գրական բաղադրիչում: Ժամագրքային երգվող Ք-ների ձևավորման վրա առավելապես ազդել են հին եբր. երգեցիկ ընթերցանության, հին հուն. պրոսոդիայի սկզբունքները, ինչպես նաև՝ հույն և ասորի վաղքրիստ. հեղինակների արձակ և չափածո Ք-ների ոճական առանձնահատկությունները: Երգվող Ք-ները չունեն կայուն ծավալ: Բաղկացած են փոքր պարբերություններից կամ մի շարք տներից, որոնք սկսվում և վերջանում են բնորոշ բանաձևային կոչերով: Ք-ներն ունեն հատկանշական անփոփոխ ավարտական մաս: Երգվող Ք-ի հնագույն նմուշները հանդես են եկել դեռևս IV–V դդ. սկսած: Ձեռագրերում զետեղվել են *Բարսեղ Կեսարացուն, Գրիգոր Ա Լուսավորչին* վերագրվող խազագիր Ք-ներ: Պահպանվել են *Սահակ Ա Պարթևի* և *Հովհաննես Ա Մանդակունու* անուններով հասած գիշերային ժամի երգվող Ք-ները՝ իրենց եղանակներով: Պահպանված բնորոշ նմուշներից են նաև *Մաշտոց* ծիսարանում տեղ գտած Ջրօրհնեքի, Ոտնլվայի և Անդաստանի երգվող Ք-ները: Ժամագրքային հնագույն երգվող Ք. հետագայում հիմք է հանդիսացել *գանձ* երաժշտաբանաստեղծ. տեսակի ձևավորման համար, որի հետ այն պահպանել է մի շարք ընդհանուր գծեր: *Գրիգոր Նարեկացու* և *Ներսես Շնորհալու* գանձերը ձեռագրերում ունեն «Քարոզ» վերնագիրը:

Գրկ. Արևշատյան Ա., Քարոզի ժանրը հայ հոգևոր երգաստեղծության մեջ, ՊԲՀ, 1992, № 2–3:

Աննա Արևշատյան

ՔԵՍՈՒՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ, Կիլիկիայի Սև լեռան վրա: Եղել է հայ իշխան Գող Վասիլի՝ 1082–1112-ին ստեղծած հայկ. իշխանության հոգևոր կենտրոնը, 1105–16-ին՝ կաթողիկոսանիստ: Հայաստանից արտագաղթած վանականների ուժերով Ք.Կ.վ-ում գործել է բարձրագույն դպրոց: *Գրիգոր Բ Վկայասերը* իշխան Գող Վասիլի և նրա կնոջ հրավերով կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել է Ք.Կ.վ-ում, որտեղ էլ 1105-ին վախճանվել է ու մեծ շուքով թաղվել: Նրա հաջորդը՝ *Բարսեղ Ա Անեցին*, իր աթոռը հաստատել է Ք.Կ.վ-ում՝ 1105-ին կաթողիկոսարանը Անիից այստեղ տեղափոխելով: 1112-ին Ք.Կ.վ-ում է թաղվել նաև իշխան Գող Վասիլը: Բարսեղ Ա կաթողիկոսը Ք.Կ.վ-ում ժողով է գումարել և Քեսունի իշխանությունը հանձնել ծագումով Կամսարական Վասիլ Տղա իշխանին:

XII դ. 1-ին տասնամյակներում Ք.Կ.վ. հռչակվել է որպես կրթական բարձրագույն կենտրոն, որտեղ ուսանելու են եկել ողջ Հայաստանից: Վանքում պատրաստվել են բազմակողմանի կրթված և կրոն. բարձր նկարագիր ունեցող վարդապետներ: Այստեղ ուսուցանել են Ս. Գիրք, կրոնի և եկեղեցու պատմություն, տոմարագիտություն, երաժշտություն, գրչության արվեստ ևն: Րաբունապետ Ստեփանոս Մանուկ վարդապետը եղել է XII դ. Հայաստանի կրթության և եկեղեց. բարեկարգման եռանդուն ու արդյունավետ գործիչ: Ք.Կ.վ-ի վարդապետարանի ամենանշանավոր սանը եղել է *Ներսես Շնորհալին*: 1113-ին վախճանվել է Բարսեղ Ա Անեցին, և կաթողիկոս է ընտրվել *Գրիգոր Գ Պահլավունին*: Այս ընտրությանը հակառակ, Աղթամարի վանքի եպիսկոպոս Դավիթ Թոռնիկյանը համախոհների օգնությամբ հռչակվել է կաթողիկոս: Նույն 1113-ին Ք.Կ.վ-ում հրավիրվել է Հայաստանի 2500 եպիսկոպոսների, վարդապետների, վանահայրերի ժողով, որը բանադրել է Աղթամարի աթոռի ոտնձգությունը (տես *Սև լեռան ժողով 1113*): 1114-ին երկրաշարժից Սամոսատի, Մասիսի, Մարաշի հետ ավերվել են նաև Սև լեռան վանքերը: 1116-ին Եդեսիայի կոմս Բոլդուինը զավթել է Քեսունի իշխանությունը, և նույն թվին Գրիգոր Գ Պահլավունին կաթողիկոս. աթոռը տեղափոխել է ավելի ապահով Ծովք գյուղը: Սակայն Ք.Կ.վ-ի վարդապետարանը շարունակել է գործել: Այնտեղ է աշխատել ժամանակագիր Մատթեոս Ուռհայեցին, որը վանքում ավարտել է իր «Ժամանակագրությունը»: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, 1136-ին Սուլթան Մահմուդը հարձակվել է Ք.Կ.վ-ի վրա, հրդեհել վանքի շինությունները, ջարդել խաչերը, պատարագամատույց սեղանն ու քանդակազարդ դուռը, կողոպտել սպասքը: Ք.Կ.վ. անկում է ապրել XVI–XVII դդ., բազմիցս կողոպտվել է, իսկ XVIII–XIX դդ. բռնագրավվել են հողերը: Հովհաննես վրդ. Գառնեցին 1849-ին փորձել է վերակենդանացնել վանքը, սակայն՝ ապարդյուն: Ք.Կ.վ. մնացել է որպես ուխտավայր. Հռոմկլայի Ս. Ներսես Շնորհալի վանքն ուխտի գնացողները ավանդաբար կանգ են առել լքված Ք.Կ.վ-ում և մատաղ ու Պատարագ մատուցել: Ք.Կ.վ-ի մեծաքանակ ձեռագիր մատյանները, որոնք պահվել են Քեսուն քաղաքի հայկ. եկեղեցում, ոչնչացել են 1915-ին:

Գրկ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Ե., 1991: Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վնտ., 1956: Ալիշան Ղ., Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վնտ., 1873: Նույնի, Սիսուան, Վնտ., 1885: Ոսկյան Հ., Կիլիկիայի վանքերը, Վնն., 1957: Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912: Յարտըմյան Տ., Քեսունի Կարմիր վանքը, Վնտ., 1976:

Մուրադ Հասրաթյան

ՔԻՐԱՄ ԿԱԶՄՈՂ (ծ. և մ. թթ. անհտ), XVI–XVII դարերի խաչքարերի ու տապանաքարերի քանդակագործ: Եղել է ամենաբեղմնավոր քարգործ վարպետը: Նրանից պահպանվել են 54 խաչքար և 10 տապանաքար: Հիմնականում աշխատել է Գեղարքունիքում (ծնունդով այս գավառից էր), սակայն հրավիրվել է և խաչքարեր կերտել նաև Այրարատի, Տավուշի բնակավայրերում (Էջմիածին, Աշտարակ, Եղվարդ, Բերդ ևն): Նշանավոր են Գավառի «Դարի գլուխ» գերեզմանատանը կանգնեցված նրա կերտած զույգ խաչքարերը, մեկը՝ Հախնազարի (1596, պահվում է Երևանի Մատենադարանում), մյուսը՝ Շահնազարի հիշատակին: Ք. Կ-ի գործերի մեծ մասը գտնվում է Նորատուսում (32 խաչքար): Նրա ստեղծագործությունները բնորոշվում են հեղինակի ճարտ. մտածողության ինքնատիպ դրսևորմամբ և նորարարությամբ: Ք. Կ-ի խաչքարերը և, առաջին հերթին, ընդհանուր պատվանդանով խաչքարերի խմբերը ճարտ. փոքր ձևեր են՝ նման կառույցին հատուկ ենթաբաժանումներով: Ք. Կ. առաջինն է կիրառել խաչքարերի սեղանաձև սալեր, խաչաքանդակը ներգծել ցուցկաձև կամարով խորշի մեջ, կատարելության հասցրել խաչքարերի «մանրաքանդակ ոճը»:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.2, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 4, Ե., 1973: Հասրաթյան Մ., Խաչքարային արվեստի Գեղարքունիքի դպրոցը, «Արծիվ», Բեյրութ, 1995, № 24: Якобсон А. Л., Армянские хачкары, Е., 1986.

Մուրադ Հասրաթյան

ՔՈԲԱՅՐԱՎԱՆՔ, Քոբայրի վանք, ՀՀ Լոռու մարզում, Քոբեր երկաթուղային կայարանից արևմուտք, Դեբեդ գետի ձորալանջին, բարձրադիր ու դժվարամատչելի վայրում: Վանքի տարածքից վեր կան բազմաթիվ ժայռափոր կացարաններ, որոնց հետ է կապվում «Քոբայր» տեղանունը: Ք-ի վերաբերյալ հնագույն հիշատակությունները պահպանվել են XIII դ. պատմիչներ Վարդան Արևելցու ու Մխիթար Այրիվանեցու մոտ: Վանքը պատկանել է Կյուրիկյան Բագրատունիներին, ապա, անցնելով Զաքարյան իշխանական տոհմի վրացադավան ներկայացուցիչներին, XIII դ. կեսին վերածվել է քաղկեդոնիկ վանքի:

Ք. եղել է Հս. Հայաստանի գրչության, հոգևոր ու մշակութ. նշանավոր կենտրոն: Այստեղ է գործել XII դ. նշանավոր մատենագիր *Դավիթ Քոբայրեցին*: Վանքի համալիրը բաղկացած է երեք եկեղեցիներից, զանգակատուն-տապանատնից ու սեղանատնից և շրջապատված է եղել բրգավոր, բարձրաբերձ պարիսպներով: Շրջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ մատուռների ավերակներ, խաչքարեր:

Ք-ի հնագույն կառույցը Մարիամաշեն միանավ, թաղածածկ եկեղեցին է՝ տեղադրված համալիրի արլ. մասում, ժայռի եզրին: Ըստ բարավորի վրա պահպանված շին. արձանագրության (1171), կառուցել է Կյուրիկե Բ թագավորի դուստր Մարիամը: Եկեղեցուն հետագայում հվ-ից կցվել է ուղղանկյուն հատակագծով մատուռ: Ք-ի գլխ. եկեղեցին (XII դ. վերջ – XIII դ. սկիզբ) գտնվում է վանքի հվ-արլ. մասում: Ուղղանկյուն հատակագծով միանավ դահլիճ է՝ ծածկված կիսագլանաձև թաղով: Աղոթասրահն արլ-ից ավարտվում է կիսաշրջանաձև խորանով, որը լուսավորվում է եր-

կու շարքով տեղադրված հինգ պատուհաններով: Եկեղեցու արլ. ճակատը մշակված է քանդակազարդ պարակալներով պսակված պատուհաններով և ճակատի ուղղաձիգ առանցքը չեշտող բարձրաքանդակ խաչով: Եկեղեցին 1276-ին վերանորոգել է Շահնշահ Զաքարյանի որդի Գիորգի աբեղան: Սալարկվել են եկեղեցու սրահն ու բակը, ամրացվել ու նորոգվել խարխլված հատվածները (այժմ եկեղեցին կիսավեր է): Գլխ. եկեղեցուն հս-ից կցվել է մատուռ-ավանդատունը: 1279-ին Շահնշահ Զաքարյանի որդի Մխարգրձելին և նրա կին Վանենին կառուցել են վանքի զանգակատուն-տապանատունը՝ արլ-ում խորանով սրահ, ութայուն զանգաշտարակով (պահպանվել են միայն սյուների խարիսխները): Հատակը ծածկված է տապանաքարերով: Վանքի հս. կողմում, գլխ. մուտքի դիմաց թաղածածկ, միանավ, երկրորդ եկեղեցին է (XIII դ.): Ք-ի սեղանատունը (XIII դ.) գտնվում է տապանատուն-զանգակատնից արմ.: Ք. եղերող բարձր պարսպապատերից պահպանվել են միայն հս. և արլ. հատվածները: Ք-ում են թաղված Զաքարե Բ Զաքարյանի որդի Շահնշահը, վերջինիս որդիներ Գիորգին, Մխարգրձելին և եղբայրը՝ աթաբակ Վահրամը:

Ք. հռչակված է իր բարձրարվեստ որմնանկարներով, որոնք զարդարում են նրա 4 շինությունները՝ մեծ եկեղեցին, մատուռ-ավանդատունը, սյունասրահը և զանգակատան տապանատունը: Վերջին երկուսում մնացել են որմնանկարների միայն աննշան մասերը: Մեծ եկեղեցում պահպանվել է միայն բեմի որմնանկարը: Գմբեթարդին պատկերված է Աստվածածինը Մանկան հետ, երկու կողքերին՝ հրեշտակապետները, միջին շարքում «Հաղորդության» տեսարանն է, ներքևում, ողջ հասակով՝ ութ սուրբ, որոնց թվում՝ ս. Գրիգոր Աստվածաբանը, ս. Բարսեղ Մեծը, ս. Հովհաննես Ոսկեբերանը և ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին: Մատուռ-ավանդատնում որմնանկարներից պահպանվել են միայն հատվածներ, համեմատաբար ամբողջականը բեմի վրայինն է: Գմբեթարդին պատկերված է «Բարեխոսության» տեսարանը, միջին շարքում՝ «Հաղորդությունը», ներքևում՝ սրբերը: Արմ. և հս. պատերին նկարված են «Տիրամոր ննջումը» և պատվիրատու-մեկենասները՝ ս. Գևորգի առջև կանգնած:

Ք-ի որմնանկարների պատկերագրությունն առնչվում է բյուզ. գեղազարդման համակարգին, սակայն նրանց ոճական առանձնահատկությունները վկայում են, որ գերիշխողը տեղական ավանդույթն է, արևելաքրիստ. միտումով (հարթապատկերայնության հակումը, շարժումների պայմանականությունը, եզրագծերի օգտագործումը որպես գեղ. արտահայտչականության միջոց, սրբերի արևելյան դիմագծերը են):

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.2, 2–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982: Մ խ ի թ ա ր Ա յ ր ի վ ա ն ե ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Մ., 1860: Մ ո ւ ր ա դ յ ա ն Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Ե., 1977: Շ ա խ կ յ ա ն Գ., Լոռի. Պատմության քարակերտ էջերը, Ե., 1986: Д у р н о в о Л., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979: Д р а м б я н И., Фрески Кобайра, Е., 1979; T h i e r r y N., Les peintures de la Cathédrale de Kobayr (Tachir), "Cahiers archeologiques", v. 1, P., 1980–81.

Ալեքսանդր Ջալալյան
Իրինա Դրամբյան

ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, հոգևոր աստիճան Հայ եկեղեցու պատմության վաղ շրջանում: Կարգվել է ընդարձակ եպիսկոպոսական թեմերում և կատարել առաջնորդական փոխանորդի, գավառների և գյուղերի հոգևոր տեսչի պարտականություններ: Նրանց երբեմն կոչել են նաև գավառական եպիսկոպոսներ: Պատմիչներ Զենոբ Գլակը (IV դ.), Փավստոս Բուզանդը (IV–V դդ.), Եղիշեն (V դ.) հիշատակել են Ք-ների: Ք-ի աստիճան անցյալում ունեցել են նաև Հույն և Վրաց եկեղեցիները: Ներկայումս Հայ եկեղեցում նման հոգևոր աստիճան չկա:

Եղիշե ավ. քհն. Սարգսյան

ՔՌՆԱՅԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, պատմական Երնջակ գավառում (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Ջուլֆայի շրջանում), Օձասար լեռան հարավ-արևմտյան լանջին: 1330-ին հիմնադրել է *Գլաձորի համալսարանի* սան Հովհաննես Քռնեցի վարդապետը: Նա 1328-ին մեկնել է Մարաղայի Դոմինիկյան միաբանության առաջնորդ *Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու* մոտ, կաթոլիկություն ընդունել, սովորել լատիներեն, Բարդուղիմեոսին և նրա գործընկերներին հայերեն սովորեցրել և նրանց հետ լատիներից հայերեն մի շարք գրքեր թարգմանել: Վերադառնալով Քռնա՝ ժողով է հրավիրել Երնջակ գավառի 12 վարդապետների մասնակցությամբ, որոնք որոշել են գավառի իրենց ենթակա համայնքներում կաթոլիկություն տարածել: Քռնայի վանքի Ս. Աստվածածին («Կուսաբեր») եկեղեցին 1330-ին կառուցվել է Հովհաննես Քռնեցու քեռու՝ Քռնայի գյուղապետ Գորգի միջոցներով, ընդամենը 70 օրում: Այն ունի կենտրոնագմբեթ հորինվածք, սրբատաշ և կիսամշակ քարերով, իսկ վերին մասը՝ աղյուսով իրականացված: Եկեղեցու պարսպապատ տարածքում եղել են երկու տասնյակի հասնող վանքապատկան շինություններ (հիմնովին ավերված են): Ս. Աստվածածին եկեղեցուց մոտ 600 *մ* հվ-արմ. մինչև 1970-ական թթ. նշմարելի էին Քռնայի Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու ավերակները:

Ունիթորական միաբանություն (տես *Ունիթորություն*) ունեցող վանքում գործել է բարձր տիպի կրթ. հաստատություն, գրադարանում ընդօրինակվել են ձեռագրեր, թարգմանություններ ու մեկնողական աշխատություններ: Քռնայի դպրոցի ուսուցիչներ են եղել Մարաղայից հրավիրված Բարդուղիմեոս Բոլոնիացին, Պետրոս Արագոնացին, Հովհաննես Անգլիացին, Հովհաննես Քռնեցին և Հակոբ Քռնեցին, Զաքարիան և ուր.: 1333-ին Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու մահից հետո դպրոցը, մինչև 1347-ը, ղեկավարել է Պետրոս Արագոնացին: 1333-ին Հովհաննես Քռնեցին մեկնել է Հռոմի պապի մոտ և վերադարձից հետո դարձել Երնջակ գավառի ունիթորական եկեղեցու առաջնորդ: Քռնայի դպրոցում հայերեն են թարգմանվել աստվածաբան. և դավանաբան. բնույթի, իմաստասիր. և բնագիտ. թեմաներով գրքեր (հայտնի է ավելի քան 15-ը) կամ ինքնուրույն աշխատություններ շարադրվել: Այս երկերը տարածվել են նաև Հայ առաքելական եկեղեցու կրթ. կենտրոններում, ինչը հնարավորություն է տվել ծանոթանալու բնական ու հաս. երևույթների մասին XIII–XIV դդ. Եվրոպայում հայտնի գիտելիքներին: Ք.Ս.Ա.վ. գոյատևել է մինչև XVIII դ. կեսը:

Գրկ. Ս ե դ ր ա կ յ ա ն Ա., Հնութիւնք հայրենեաց ի գաւառին Երնջակու, Վաղ-պատ, 1872: Ա լ ի շ ա ն Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Ա յ վ ա զ յ ա ն Ա., Նախիջևանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1978:

Մուրադ Հասրաթյան

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա ՏԻՐԱՌԻՋՑԻ [ծ. թ. անհտ, գ. Տիրառիջ (Այրարատ աշխարհի Բագրեվանդ գավառ) – 545], Ամենայն հայոց կաթողիկոս 539-ից: Հաջորդել է *Սահակ Բ Ուղկեցուն*: Հայտնի է, որ Ք. Ա Տ. Հայաստանում և հարևան երկրներում բուռն պայքար է մղել *նեստորականության* և *քաղկեդոնականության* դեմ: Ուղևորվել է Միջագետք, Պարսկաստան, Վերին Ասորիք, ամենուրեք քարոզել Եփեսոսյան ուղղափառ դավանությունը (տես *Եփեսոսի Գ տիեզերական ժողով 431*) և ամրապնդել Հայ եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունը *Արևելյան ուղղափառ եկեղեցիների* մեջ:

Կաթողիկոս. գահին Ք. Ա Տ-ուն հաջորդել է *Ղևոնդ Ա Եռաստեցին*:

Գրկ. Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ր ո ն ա ց ի Ա ս ո ղ ի կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ ԱՊԱՀՈՒՆԻ (ծ. և մ. թթ. անհտ), Ամենայն հայոց կաթողիկոս 628–630-ին: Հաջորդել է *Կոմիտաս Ա Աղցեցուն*: Ք. Բ Ա. սերել է Ապահունյաց նախարար. տոհմի Արբահամյան ճյուղից: Եղել է Ապահունյաց եպիսկոպոսը: Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու առաջադրմամբ ընտրվել է կաթողիկոս: Սակայն երկամյա գահակալությունից հետո հակադրվել է ժամանակի մարզպան Վարազտիրոց Բագրատունուն: Մարզպանը և նրա կողմնակիցները Ք. Բ Ա-ու դեմ հարուցել են կեղծ մեղադրանքներ: Վերջինս հարկադրված 630-ին հրաժարվել է գահից: Կյանքի մնացած մասն անցկացրել է Մասյացոտն գավառի Ուղիք գյուղի մոտ կառուցված մենարանում:

Կաթողիկոս. գահին Ք. Բ Ա-ուն հաջորդել է *Եզր Ա Փառաժնակերտցին*:

Գրկ. Ս ե բ ե ո ս, Պատմութիւն, Ե., 1979: Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996: Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ր ո ն ա ց ի Ա ս ո ղ ի կ, Տիեզերական պատմություն, Ե., 2000: Ս տ ե փ ա ն ո ս Օ ր բ ե լ յ ա ն, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986: Օ ր մ ա ն յ ա ն Մ., Ազգապատում, հ. 1, ԿՊ, 1912:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (ՔԴՔԿ) Հ ա յ ա ս տ ա ն յ ա յ ց ա ռ ա ք ե լ ա կ ա ն ե կ ե ղ ե ց ո ւ, ստեղծվել է 1995-ի սեպտեմբերին, Ս. Գայանե վանքում՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգիսյանի* կոնդակով:

Կենտրոնի խնդիրներն ու նպատակներն են քրիստ. կրոն դասավանդող ուսուցիչների պատրաստումը, կիրակնօրյա դպրոցների հիմնումը, հանրակրթ. դպրոցներում քրիստ. կրոնի դասավանդումը, քրիստ. կրթության և դաս-

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹ. տիարակության ծրագրերի մշակումը, դասագրքերի և կրթ. համակարգին վերաբերող նյութերի հրատարակումը: Քարոզչական գործունեության ուղղությունններն են դավան., մեկնող., տոնախոս., ջատագով., քարոզխոս. և խրատ. գրքերի հրատարակումը, հեռուստատեսային ու ռադիոհաղորդումների պատրաստումը, հոգևոր կրոն. թերթի հրատարակումը, ազգային եկեղեց. տոնախմբությունների, ուխտագնացությունների կազմակերպումը: Կենտրոնում գործում են հրատարակչ., մշակույթի, կրոն դասավանդող ուսուցիչների պատրաստման բաժիններ:

1995–99-ի ընթացքում կրոնի դասավանդումը կիրակնօրյա վարժարաններում և հանրակրթ. դպրոցներում ապահովելու նպատակով ՀՀ 11 քաղաքներում կազմակերպվել են քրիստ. կրոնի ուսուցիչների լսարաններ: 1995–99-ին Հայաստանի թեմերում բացվել են շուրջ 50 կիրակնօրյա դպրոցներ: 1998-ից ԼՂՀ և Քաշաթաղի տարածաշրջանի դպրոցներում դասավանդվում է «Քրիստոնեական կրոն» առարկան:

ՔԴՔԿ հրատարակում է կրոն. դասագրքեր, կրոնի դասավանդման ուս. ուղեցույց ծրագիր, «Հոգևոր գրադարան» մատենաշարի գրքեր: Կենտրոնը ՀՀ հանրային հեռուստատեսության հետ համատեղ եթեր է հեռարձակում հոգևոր հաղորդաշարեր:

1997-ից հրատարակվում է «*Քրիստոնյա Հայաստան*» երկշաբաթաթերթը: Կենտրոնի հովանավորությամբ գործում են պատանի ջութակահարների խումբ, մանկ. հոգևոր երգչախումբ: ՔԴՔԿ համագործակցում է քրիստ., մշակութ. կազմակերպությունների հետ:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ, միակ ճշմարիտ *Աստծո*՝ տիեզերքի Արարչի և Նախախնամողի *հայտնությունը* երկիր ուղարկած իր միածին Որդու՝ մարդկության Փրկչի՝ *Հիսուս Քրիստոսի* միջոցով (այստեղից էլ՝ Ք. անվանումը): Համաշխարհային *կրոններից*: Բառն առաջին անգամ օգտագործել է Իգնատիոս Անտիոքացին (մահ. 113/117) Մագնեզիայի, Հռոմի և Ֆիլադելֆիայի եկեղեցիներին հղած նամակներում: Ք-յան գլխ. հատկանիշներն են՝ ա. միաստվածությունը՝ օրինակարգված Աստվածության միության (միակության) մեջ դրսևորվող դեմքերի՝ *Երրորդության* (Հայր Աստված, Որդի Աստված, *Սուրբ Հոգի* Աստված) վերաբերյալ վարդապետությամբ: Դարերի ընթացքում Երրորդության վարդապետությունը դրսևորել և դրսևորում է քրիստ. հայտնության բոլոր հնարավոր կողմերը: բ. Հասկացություն Աստծո՝ ոչ միայն որպես բացարձակ Հոգու, բացարձակ Բանականության և Ամենազորության, այլև բացարձակ Բարու և Սիրո մասին: գ. Վարդապետություն մարդկային անձի՝ իբրև Աստծո պատկերով և նմանությամբ արարված անմահ հոգևոր գոյության, բոլոր ադամորդիների՝ երկնավոր Հոր առջև հավասար լինելու, ազատ կամքի և աստվածային *շնորհի* միջոցով Աստծուն միանալու, աստվածային կատարելությանը հասնելու և հավիտենական երանությունը վայելելու վերաբերյալ: դ. Վարդապետություն նյութի նկատմամբ հոգու լիակատար գերիշխանության մասին: Աստված է նյութ. աշխարհի Արարիչը, մարդուն վերապահված է տերը լինել նյութ. արարչության՝ մարմնի միջոցով նյութ. աշխարհում իր վերին կոչումը իրականացնելու համար: Ք. նյութն իբրև արարչություն դնում է հոգուց լիակատար կախվածության մեջ՝ նյութը նկատելով հոգու գործունեության միջավայր: Ք-յան համար հավասարապես խորթ է ինչպես բնազանցական և բարոյական նյութապաշտությունը (մատերիալիզմ), այնպես էլ՝ նյութի և նյութ. աշխարհի հանդեպ մերժող. կեցվածքը: Չարիքը ոչ թե նյութի մեջ է և նրանից, այլ՝ հոգևոր էակների (*հրեշտակ*, մարդ) ազատ կամքի չեղ գործադրումից: Նյութի և նյութ. իրականության հանդեպ Ք-յան իրատես վերաբերմունքն իր պատշաճ արտահայտությունն է գտել՝ ե. մարմնի հարության, արդարների հարություն առած մարմնի երանության և նրանց հոգիները լուսավոր, հավիտենական, նյութ. աշխարհում հարատևելու, ինչպես նաև՝ զ. Ք-յան կարևորագույն հրամանակարգի (դոգմա)՝ *մեղքից*, մահից և անեծքից մարդուն ազատելու նպատակով իրապես մարմնացած և մարդացած Աստվածամարդու, Նախահավիտենական Աստծո Որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի մասին վարդապետության մեջ: Ք-յան մեջ դրսևորվում է հոգու և նյութի համերաշխ ներդաշնություն, ընդունվում է թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը՝ ցույց տալով, որ դրանք միայն միջոցներ են աստվածային կատարելության և աստվածանմանության հասնելու համար:

Ժամանակի ընթացքում, պատմ. հանգամանքների և աստվածաբան. մտքի զարգացման թելադրանքով, առաջին երկու դարերի քարոզ-

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ԹԵՄ

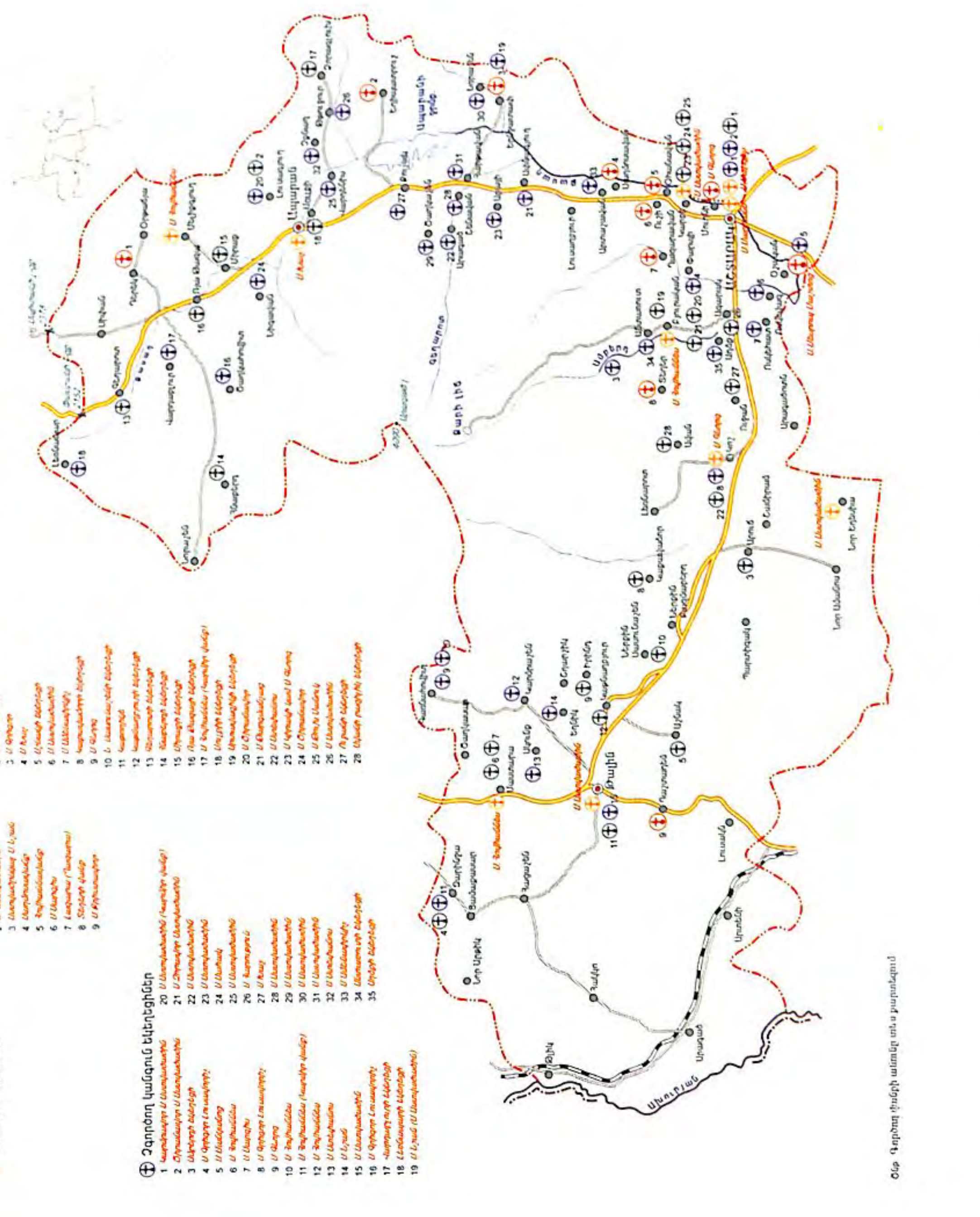

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹԵՄ

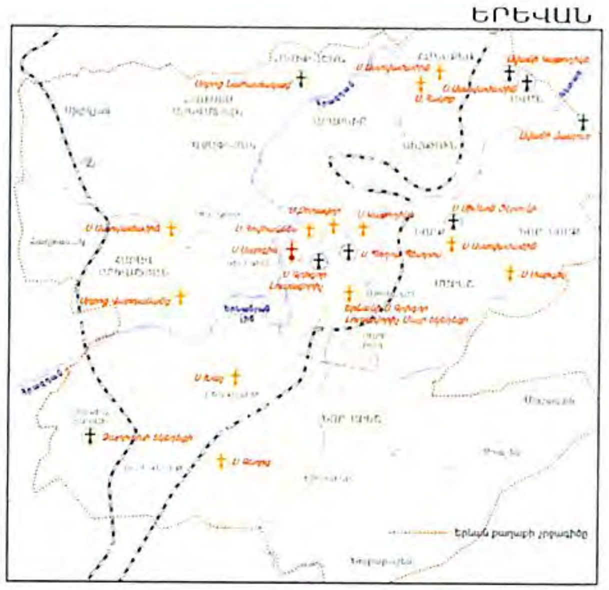

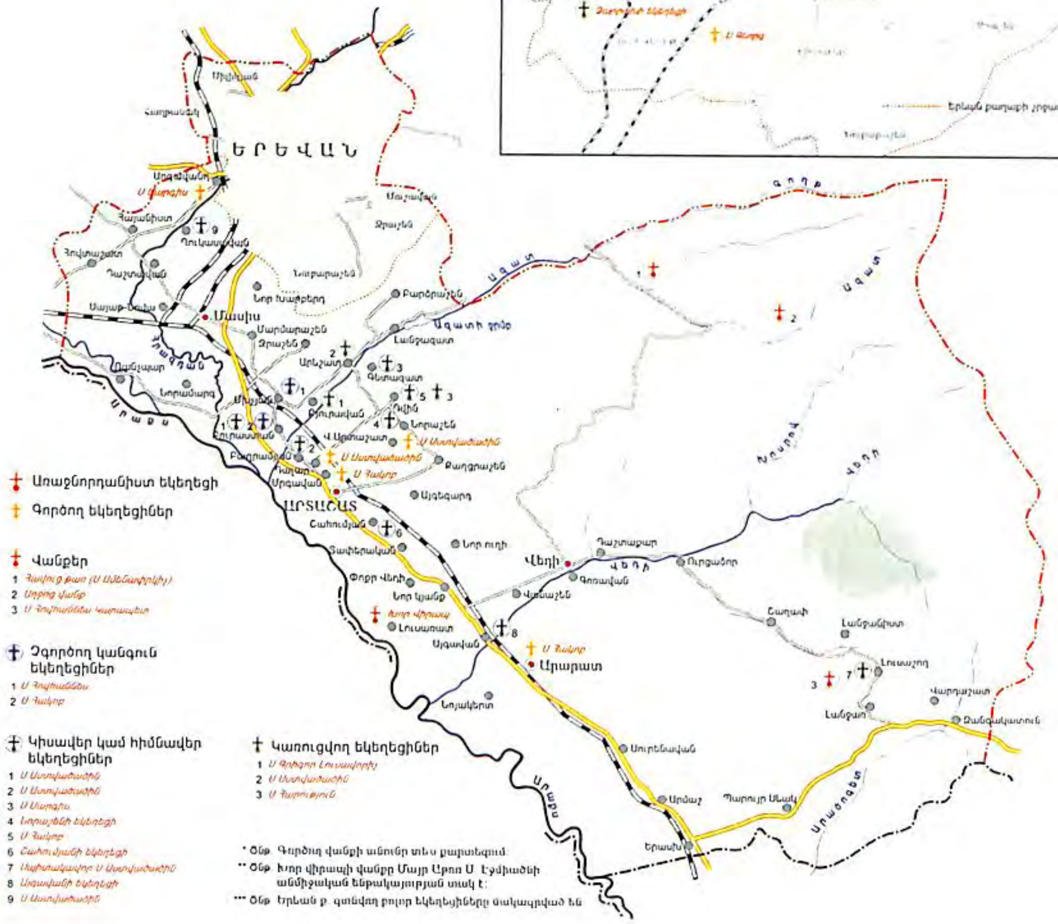

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ԹԵՄ

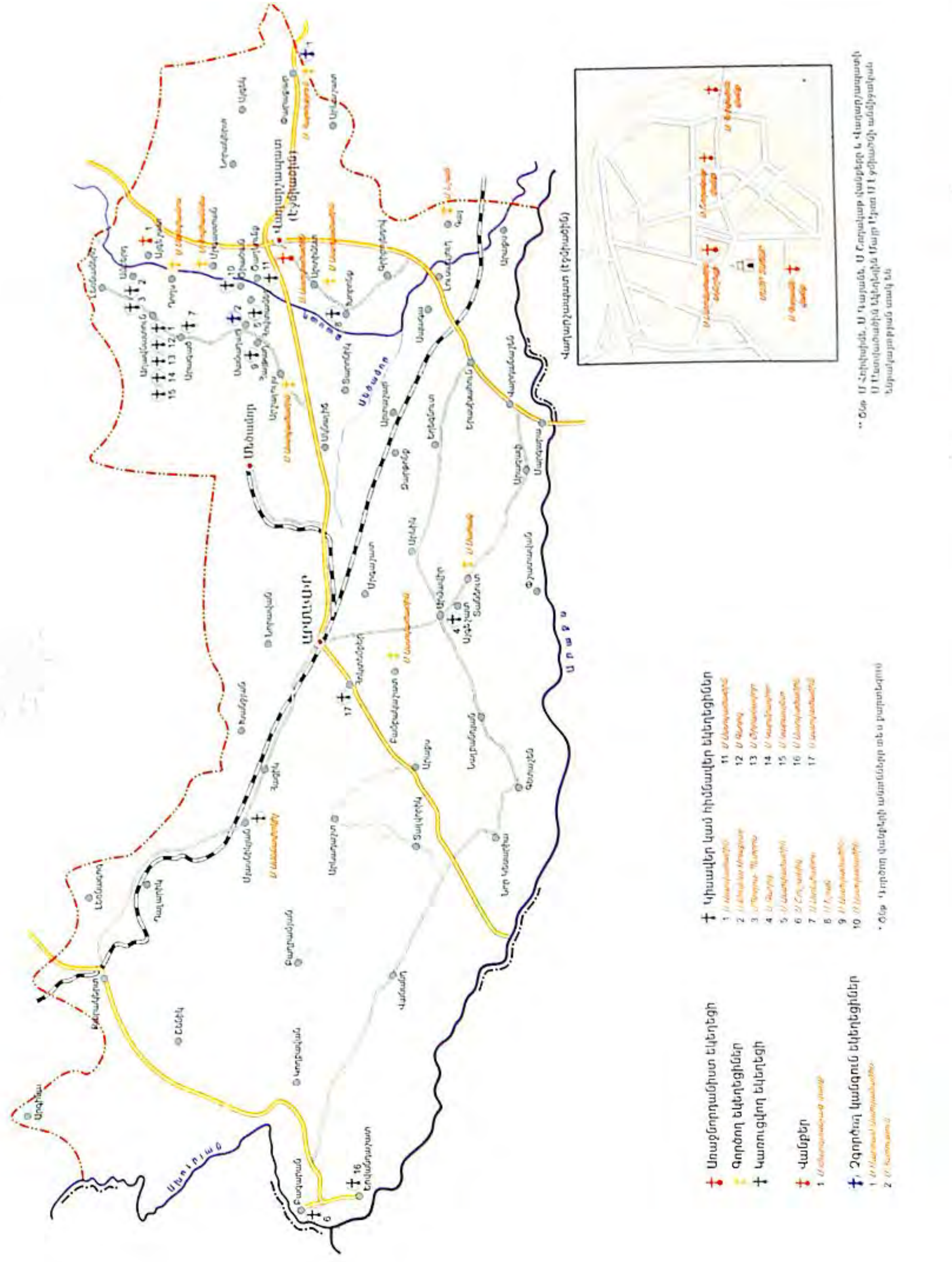

ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄ

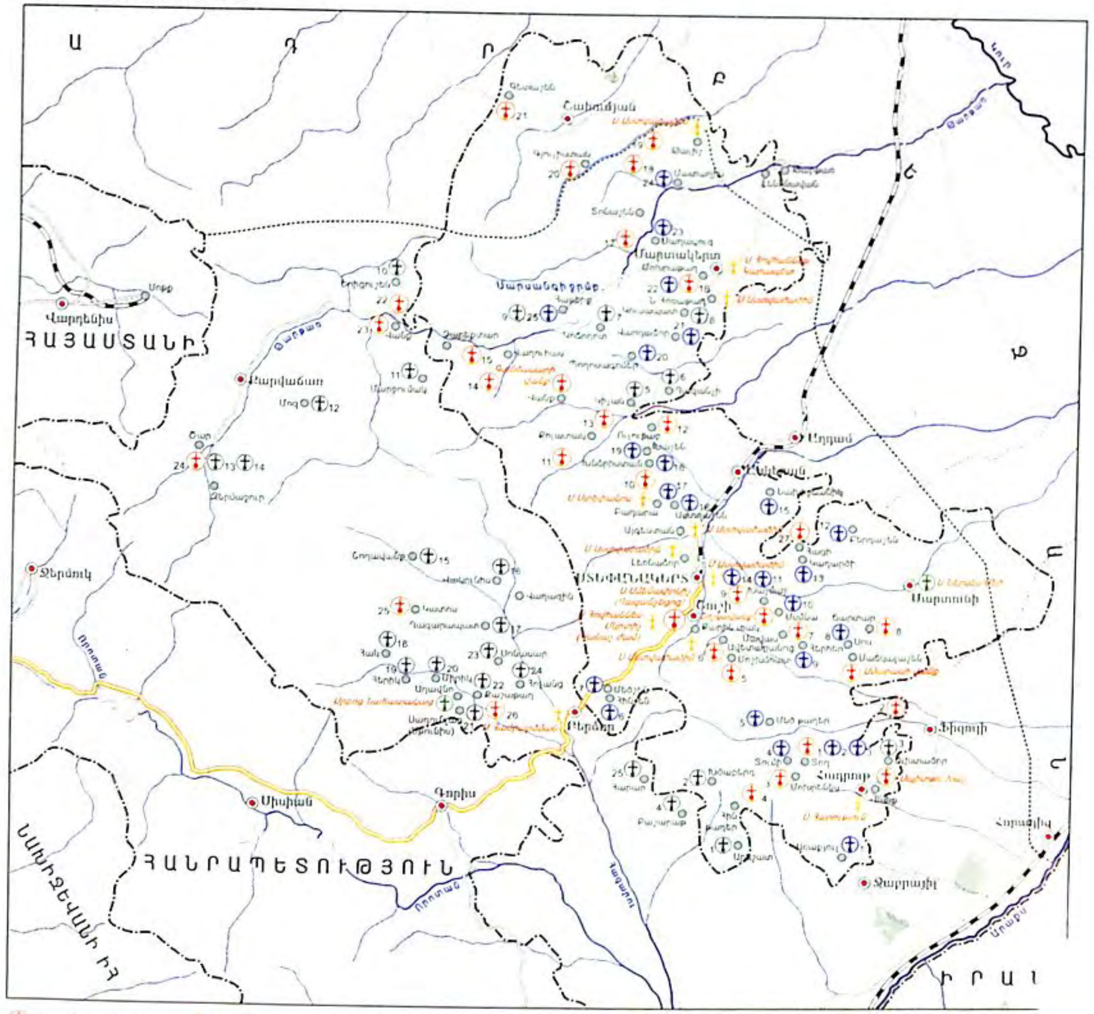

Առաջնորդանիստ եկեղեցի

Գործող եկեղեցիներ

Կառուցվող եկեղեցիներ

Վանքեր

Չգործող կանգուն եկեղեցիներ

Կիսավեր կամ հիմնավեր եկեղեցիներ

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԹԵՄ

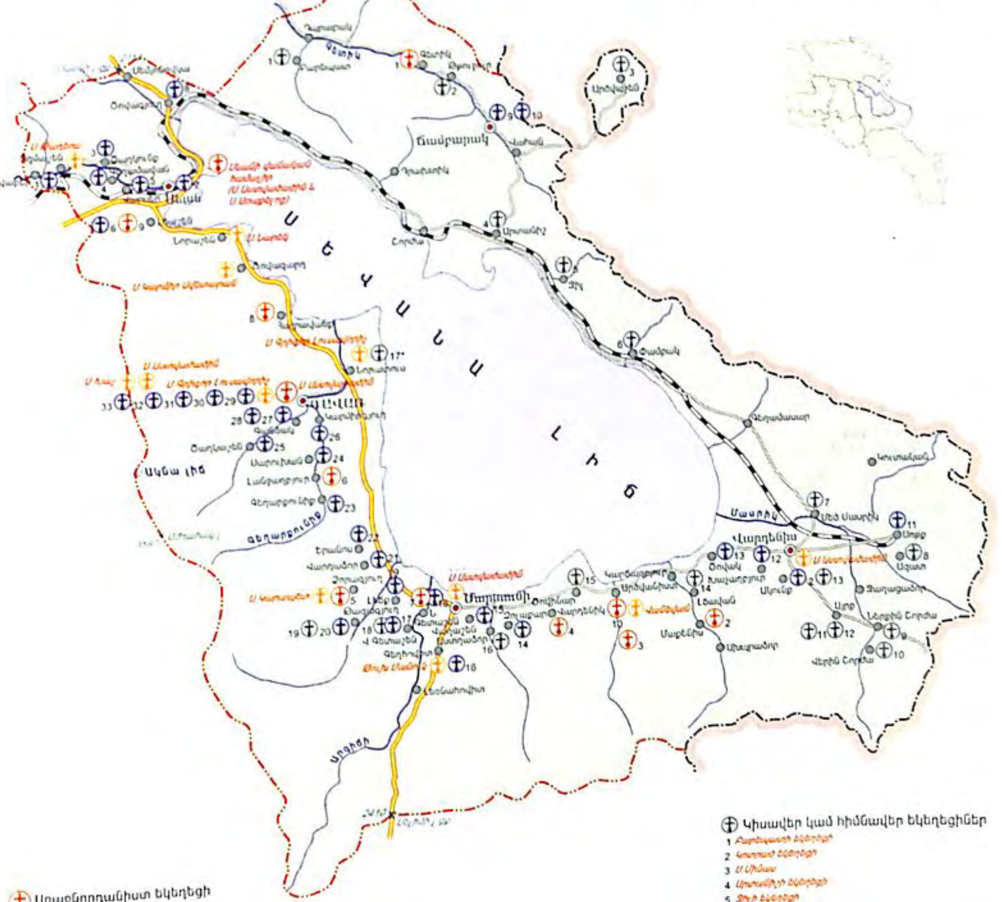

Առաջնորդանիստ եկեղեցի

Գործող եկեղեցիներ

Վանքեր

Չգործող կանգուն եկեղեցիներ

Կիսավեր կամ հիմնավեր եկեղեցիներ

ԳՈՒԳԱՐՔԻ ԹԵՄ

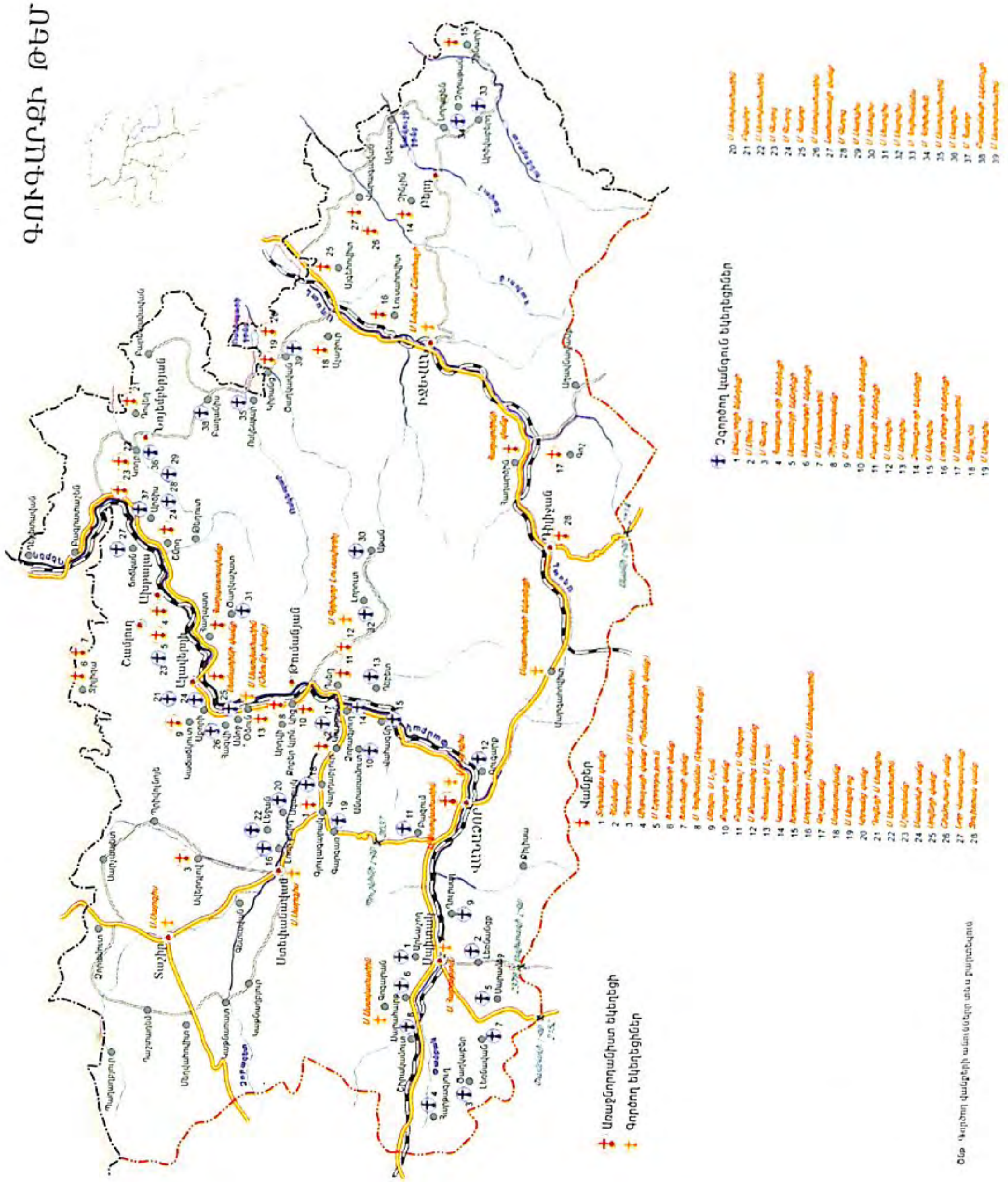

ԿՈՏԱՅՔԻ ԹԵՄ

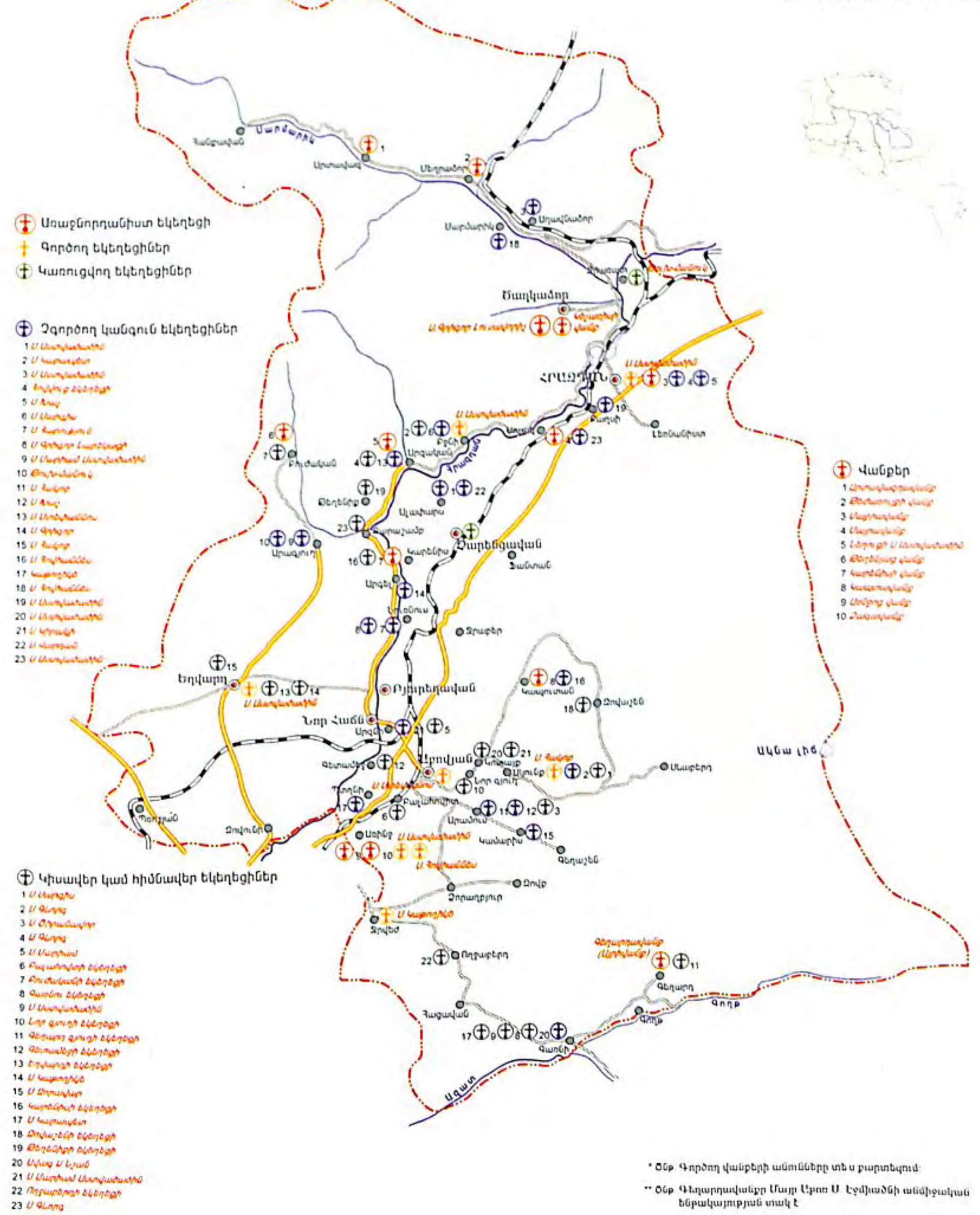

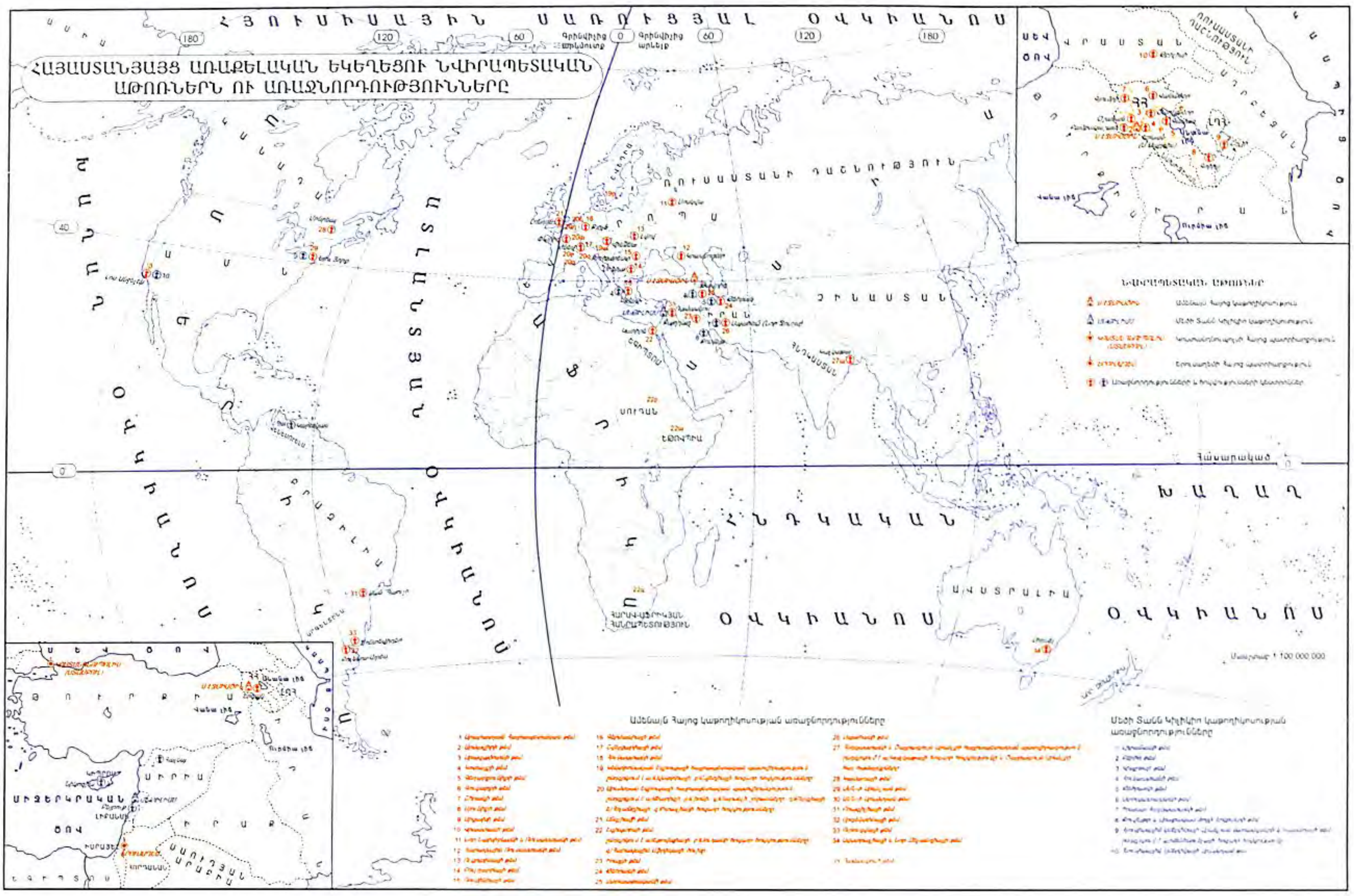

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ IV ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

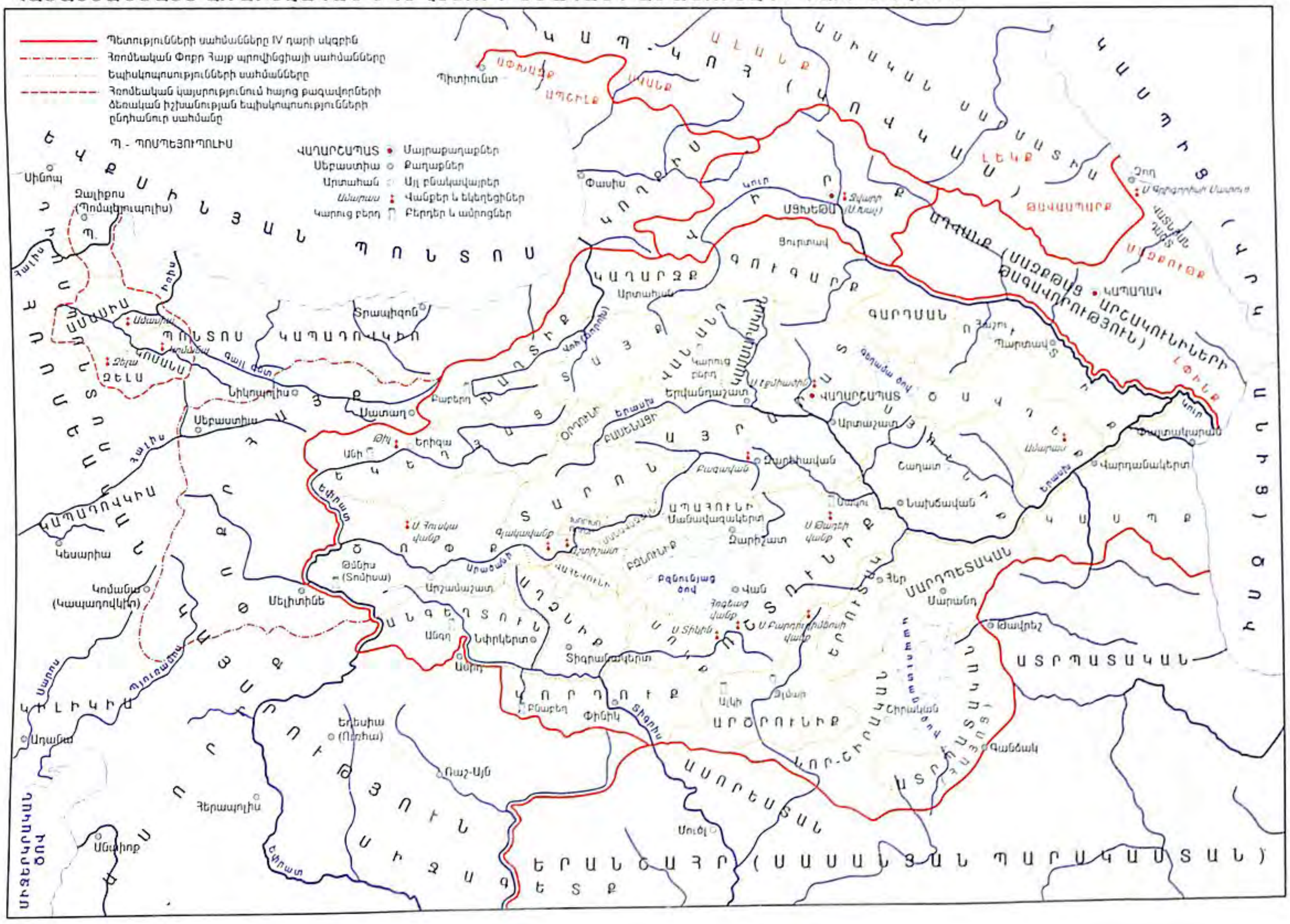

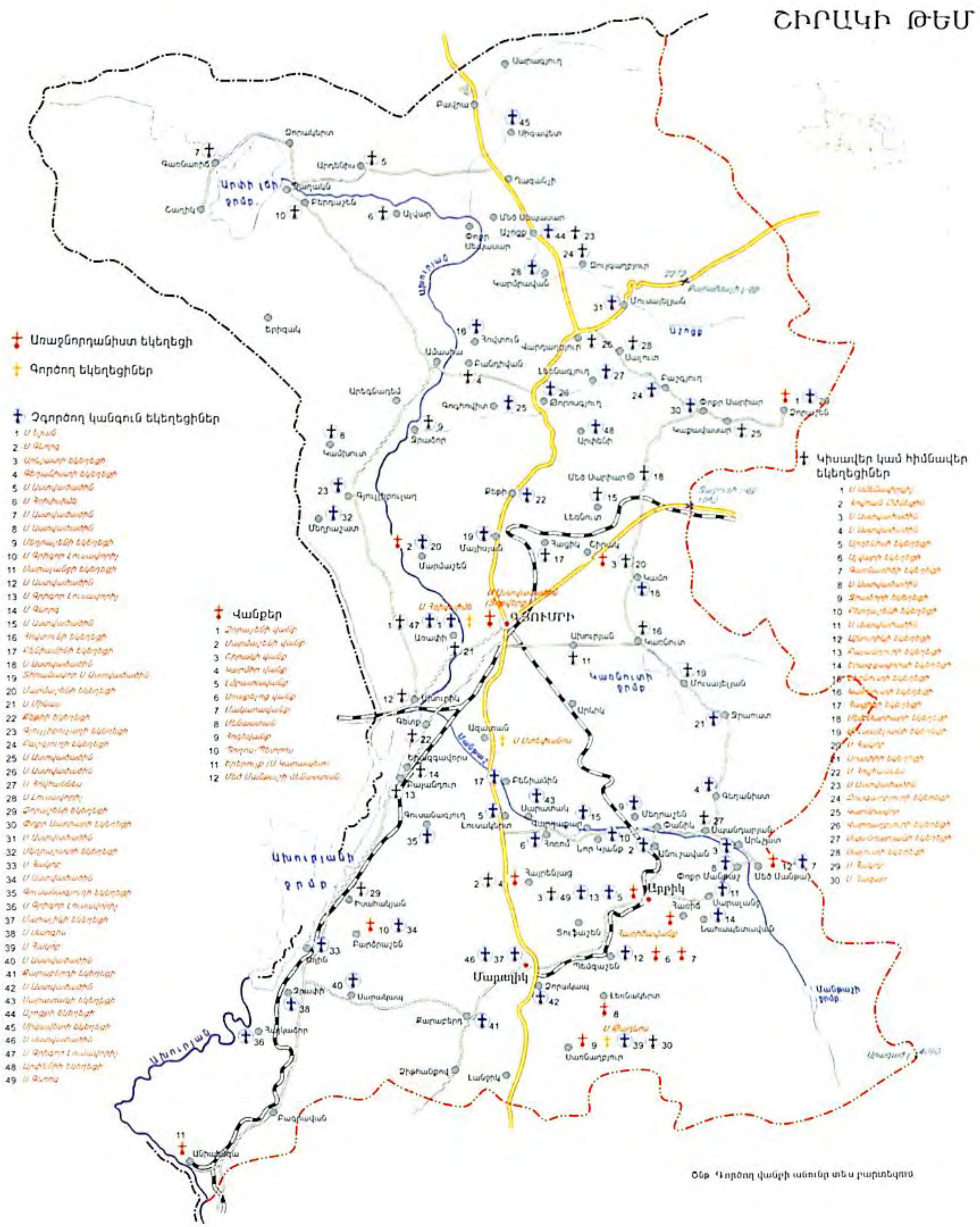
ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄ
Առաջնորդանիստ եկեղեցի
Գործող եկեղեցիներ
Չգործող կանգուն եկեղեցիներ
Վանքեր
Կիսավեր կամ հիմնավեր եկեղեցիներ
ԳՅՈՒՄՐԻ

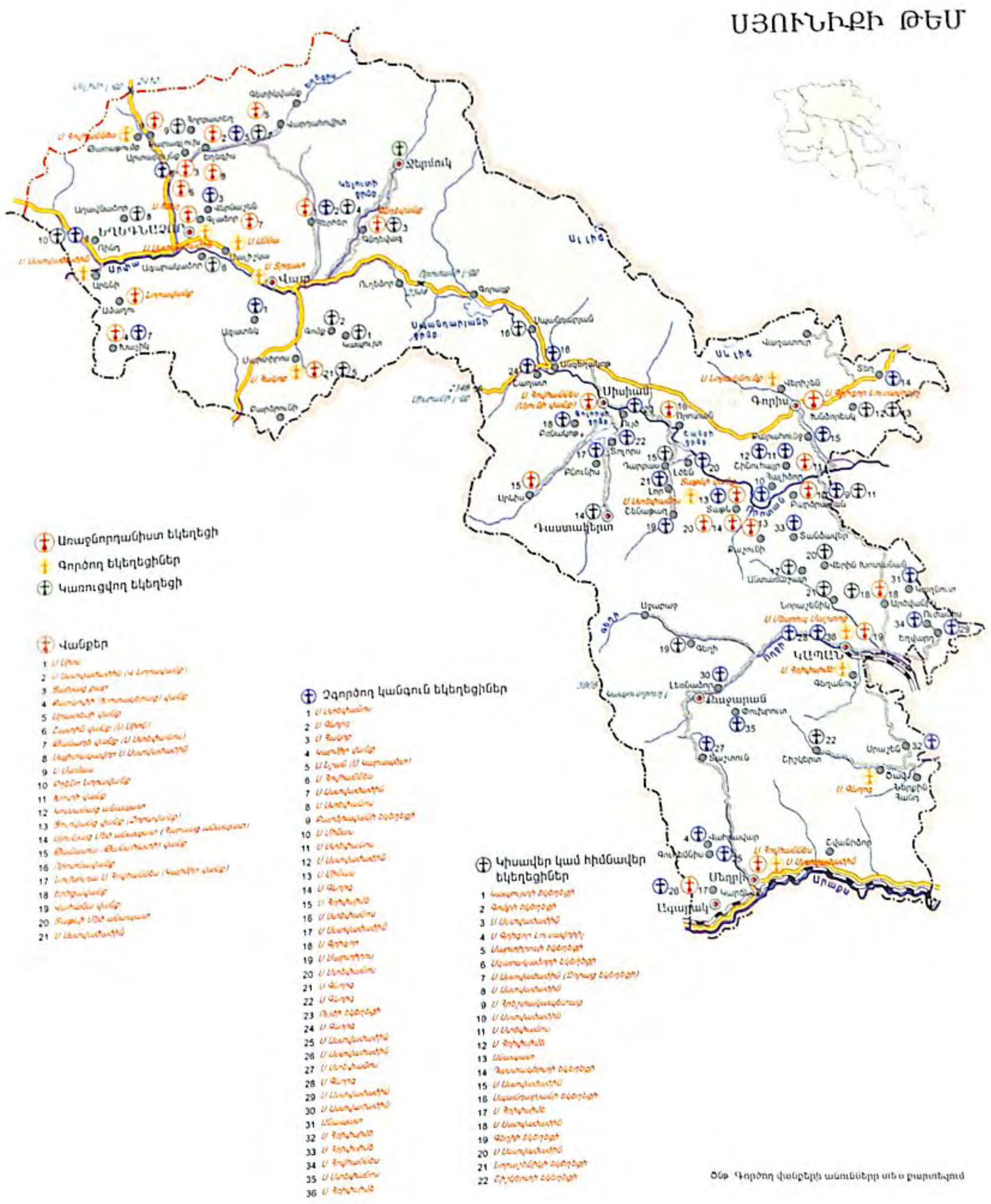
ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԹԵՄ
Առաջնորդանիստ եկեղեցի
Գործող եկեղեցիներ
Կառուցվող եկեղեցի
Վանքեր
Չգործող կանգուն եկեղեցիներ
Կիսավեր կամ հիմնավեր եկեղեցիներ

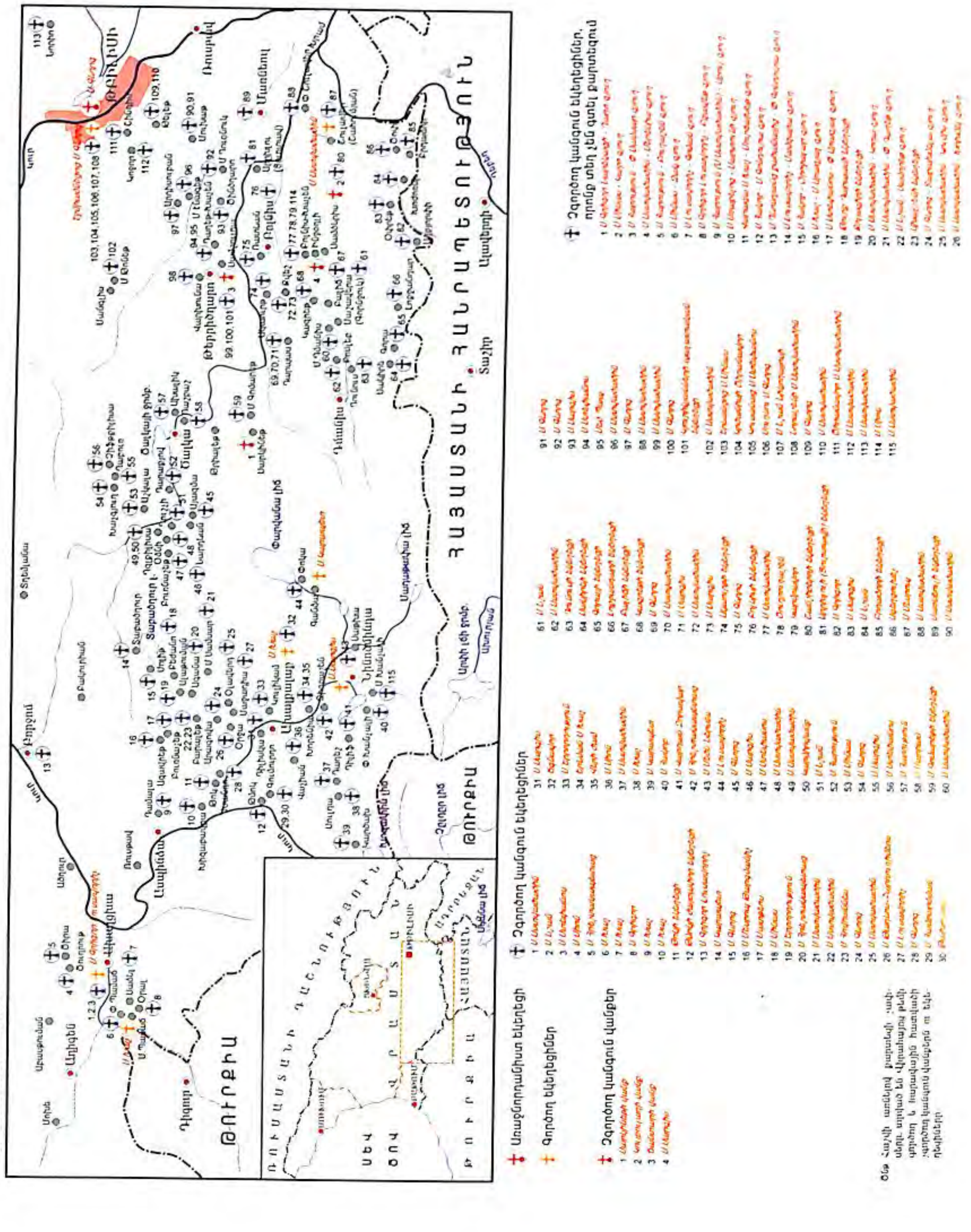

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ

խոս. Ք-յանը աստիճանաբար փոխարինել է եբախայից (չմկրտվածներ կամ մկրտության նախապատրաստվողներ) ուսուցումը, որն ամփոփել է քրիստ. վարդապետության գլխ. սկզբունքները: Ք-յան պաշտպանությանը (տես *Ջատագովություն*) զուգընթաց Արևելքում և Արևմուտքում երևան են եկել Հայտնության այս կամ այն կողմի յուրովի ընկալում և կարևորում, ինչը III դ-ից վերածվել է համակարգի և ուսմունքի: Դա իր հերթին նոր խնդիրներ է դրել աստիճանաբար ձևավորվող ու զորեղացող *եկեղեցու*՝ իբրև Հայտնությունը կրող և արդեն վարչ. և կազմակերպչ. ձևստացող միավորի վրա: Այս հիմքի վրա *աստվածաբանությունը* երկփեղկվել է արևելյանի և արևմտյանի, ինչը հետևանք էր ոչ միայն հայտնության ընկալման, այլև՝ պատմաքաղ. կացության առանձնահատկությունների: Եկեղեցագործվող Ք. բաժանվել է արևելաքրիստ. և արևմտաքրիստ. ուղղությունների (տես *Ուղղափառություն* և *Կաթոլիկություն*), իսկ XVI դ., Ռեֆորմացիայի արդյունքում ձևավորվել է Ք-յան երրորդ մեծ ուղղությունը՝ *բողոքականությունը*:

Ք-յան սրբազան գիրքը *Աստվածաշունչն* է (իր երկու անխախտելի մասերով՝ Հին կտակարան և Նոր կտակարան), որն Աստծո խոսքն է՝ ուղղված իր իսկ արարած աշխարհին: Հայտնությամբ դրված քրիստ. *դավանանքի* հիմն. դրույթները համառոտ և ամփոփ բանաձևված են *Հավատո հանգանակներում*:

Դարերի ընթացքում Ք. ստեղծել է հարուստ գրականություն, մշակույթ, արվեստ, գիտություն: Հայտնութենական ներուժը կրող Նոր կտակարանից են սնվում քրիստ. միտքը զարդարող բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնց նպատակն է բարոյացնել ադամորդուն, նրա մեջ ուժեղացնել անթեղված գեղեցիկի բնազդը՝ նրան մոտեցնելով բացարձակ Գեղեցիկին:

(Տես նաև *Անապատականություն*, *Ավանդություն*, *Ավետարան*, *Եկեղեցու հայրեր*, *Ժամերգություն*, *Խաչ*, *Խորհուրդներ եկեղեցական*, *Ծես*, *Հավատ*, *Ծգնավորություն*, *Նվիրապետություն*, *Պահք*, *Պատարագ*, *Սուրբ*, *Վանականություն*, *Տիեզերական ժողովներ*, *Տոներ եկեղեցական* հոդվածները):

Ք. Հայաստան մուտք է գործել I դ., Հայոց առաջին լուսավորիչներ, Հիսուս Քրիստոսի *առաքյալներ Թադեոսի* և *Բարդուղիմեոսի* քարոզչությամբ: Հայաստանում առաքյալների գործունեությամբ և նահատակությամբ էլ I դ. կեսին դրվել է *Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու* հիմքը, իսկ Մեծ Հայքը Թադեոս առաքյալի անունով (առաջինը նա է քարոզել Հայոց կողմերում) ստացել է «Թադեի վիճակ» կամ «Թադեի աթոռ» անվանումը: Առաքելական քարոզչությունից սկսած Հայաստանում կազմավորվել են քրիստ. համայնքներ (եկեղեցիներ), եղել են նոր հավատի սպասավորներ, եպիսկոպոսներ, որոնք կապեր են ունեցել հարևան երկրների, հատկապես Միջագետքի, Ասորիքի, Կապադովկիայի հավատակիցների, *Ալեքսանդրիայի*, *Սամոսատի*, *Եդեսիայի*, *Անտիոքի*, Կեսարիայի աթոռների և համայնքների հետ: Հայտնի է, որ Ծոփքի Մեհրուժան եպիսկոպոսը, ըստ *Եվսեբիոս Կեսարացու*, III դ. կեսին նամակագր. կապ է ունեցել Ալեքսանդրիայի Դիոնիսիոս պատրիարքի հետ: II–IV դդ. Հայաստանում նոր հավատի բազմաթիվ հետևորդներ՝ *Ոսկյանք*, *Սուքիասյանք*, *Սանդուխտ* արքայադուստր, *Գայանյանց կույսեր*, *Հռիփսիմյանց կույսեր* են, հալածանքի զոհ են դարձել. նրանք Հայ եկեղեցու առաջին սրբերն ու նահատակներն են: Քրիստ. առաջին համայնքների հիմնումը, մատուռների ու վկայարանների կառուցումը, քրիստոնյաների նահատակությամբ ժողովրդի ամենատարբեր խավերի, այդ թվում արքունական ընտանիքի անդամների շրջանում ամրապնդվող նոր հավատը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել Հայոց առաջին հայրապետ *Գրիգոր Ա Լուսավորչի* համար՝ երկրում Ք-յան արմատավորման, հեթանոսության դեմ պայքարի, Հայ եկեղեցու նվիրապետության հաստատման գործում: 301-ին՝ Հայոց *Տրդատ Գ* Մեծ թագավորի օրոք, Ք. պաշտոնապես հռչակվել է Մեծ Հայքի թագավորության պետ. կրոն: Պատմության մեջ առաջին անգամ Ք. հալածված և հետապնդվող հավատից դարձել է պետության կողմից հովանավորվող: Գրիգոր Լուսավորիչը, դառնալով առաջին քահանայապետ, շարունակել է Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործը և ապահովել Հայոց առաքելահաստատ *Աթոռի* ժառանգականությունն ու հարատևությունը պատմ. նոր իրադրությունում: Հայոց դարձը չի ամփոփվել և չի սահմանափակվել էթնիկ. շրջանակով: Իր աշխարհագր. և պետքաղ. դերի թելադրանքով Հայաստանը դարձել է կենտրոնատեղի՝ խթանելով Ք-յան տարա-

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹ.

ծումը Վրաստանում, Աղվանքում, Հս. Կովկասում:

Ք-յան ընդունումով արմատական, բովանդակային խոր փոփոխություններ են կատարվել հայ ժողովրդի կյանքում: Ք. նպաստել է հայ հոգևոր մշակույթի աննախադեպ վերելքին ու հետագա զարգացմանը, մայրենի լեզվի և գրականության պահպանմանն ու ծաղկմանը, ազգ. ինքնագիտակցության զարթոնքին, համամարդկային մշակույթին և քաղաքակրթությանը հայ ժողովրդի բերած անկրկնելի ավանդին, ինչպես նաև երկար դարեր համախմբել է ժողովրդին, եկեղեցու շնորհիվ կապել ազգի տրոհված հատվածները:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.2, 4-րդ պատկերը:

Հակոբ Քյոսեյան

«ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ», Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի կրոնական, մշակութային երկշաբաթաթերթ: Հիմնադրվել է 1997-ի մարտին, Վաղարշապատում՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս *Գարեգին Ա Սարգսյանի* կոնդակով: Գործում է Ս. Էջմիածնի *Քրիստոնեական դաստիարակության և քարոզչության կենտրոնի* կազմում: Լույս է տեսնում Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում: Հրատարակում է հայ եկեղեցու կյանքին վերաբերող տեղեկատվական, տոնախոս., կրոնագիտ., պատմամշակութային և այլ նյութեր: Առաջին խմբագիրն էր Կ. Մաթևոսյանը (1997–2000), նրան հաջորդել է Ս. Ստամբուլցյանը (2000-ից):

Կարեն Մաթևոսյան

ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, տես *Դավանանք Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու* հոդվածում:

O

ՕԾՈՓԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ, Շահապոնք գավառի Օծոփ գյուղի մոտ (այժմ՝ Նախիջևանի ԻՀ Շահբուզի շրջանում): Հիշատակվում է XII դ. վերջից, երբ իշխան Վասակ Խաղբակյանը վերցրել է վանքին *Ստեփանոս Օրբելյանի* նվիրած «Կամարակապ» կոչվող խաչը և տվել *Կեչառիսի վանքին*: 1292-ին Օ. Ս. Ա. վ-ում գրվել է շքեղ կազմով և նկարազարդ Ավետարան, որի հիշատակարանում նշված է վանքի միաբանության բազմանդամ լինելը: XIII դ. 1-ին քառորդում վանքը եպիսկոպոսանիստ էր, նրա վանահայր Շմավոն եպիսկոպոսը մասնակցել է 1307-ի Սսի ժողովին: XIV դ. կեսին *Եսայի Նչեցու* աշակերտ Մարգարե Օծոփեցի վարդապետը հարել է ունիթորներին (տես *Ունիթորություն*) և դարձել Հովհաննես Քռնեցու գործակիցը:

Ըստ XVII դ. պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու, 1477-ին Օ. Ս. Ա. վ-ի Վրթանես եպիսկոպոսը *Լուսավորչի Աջը* փախցրել է Աղթամարից և բերել Նախիջևան, որի համար որպես վարձատրություն ցմահ նշանակվել է կաթողիկոսների աթոռակալ, իսկ նրա վախճանվելուց հետո (1493) մինչև XVII դ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսները յուրաքանչյուր տարի այցելել են Օ. Ս. Ա. վ., նրա հիշատակին Պատարագ մատուցել, դրամ բաժանել վանականներին և կերակրել աղքատներին:

Վանքի ներկայիս եկեղեցին կառուցվել է 1651-ին, սրբատաշ բազալտից՝ քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքով, արմ-ից կից փոքր գավթով (այժմ՝ ավերակ): Ավանդատների մուտքերի վերևում ագուցված են քանդակազարդ խաչքարեր, որոնցից մեկին Գրիգոր Լուսավորչի պատկերաքանդակն է: Հվ. մուտքի բարավորին քանդակված են մանուկ Հիսուսին գրկած Աստվածածինը և «ՌՃ» (1651) տարեթիվը, հվ. պատին՝ օձ կտցահարող արագիլ, իսկ ներսում, հվ-արմ. մույթին՝ առյուծ: Վանքի պարսպից դուրս, դեպի արլ. գերեզմանատունն է՝ XIV–XVII դդ. տապանաքարերով: Եկեղեցու հվ. մուտքը վերակառուցվել է 1671-ին, գլանաձև թմբուկով գմբեթը՝ 1701-ին: XVII–XVIII դդ. վանքը ստացել է բազմաթիվ նվիրատվություններ՝ այգիներ, ձեռագրեր, արծաթե սպասք, Մարտիրոս եպիսկոպոսից 1624-ին՝ «Խոտակերաց Սուրբ Մինաս» կոչվող խաչը, 1750-ին գնել է այգիներ և հնձան: Կաթողիկոս *Ղազար Ա Ջահկեցին* 1749-ին կոնդակով թույլատրել է վանահայր Մարկոս վարդապետին միջոցներ հանգանակել՝ Օ. Ս. Ա. վ. նորոգելու համար:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.3, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Ալիշան Ղ., Սիսական, Վնտ., 1893: Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռօշեանք հայոց պատմութեան մէջ, մաս 3, Նյու Յորք, 1942: Այվազյան Ա., Օծոփի և Կուքիի հուշարձանները, ՊԲՀ, 1976, № 2:

Մուրադ Հասրաթյան

ՕԾՈՒՄ, Օծություն, *Սուրբ Հոգով* օծվելը, կնքվելը կամ Սուրբ Հոգու կնիքն իր վրա ընդունելը, որ կատարվում է *Հիսուս Քրիս-*

տուսի՝ Օծյալ Փրկչի անունով մկրտվելուց հետո: Այդ Օ. ի վերուստ սահմանված է Հիսուսին հավատացողների համար, ովքեր մաքրված են նրա քավչարար արյան և հրաշափառ Հարության զորության շնորհիվ: Սուրբ Հոգու Օ. Աստծո Ուխտի հաստատումն է, որով քրիստոնյան կնքվում է որպես Աստծո ընտրյալ, և որով հաստատագրվում է նրա սրբացումը:

Օ-ի տեսանելի, զգայելի դրսևորումը կամ նրա առարկայական խորհրդանշանը ներկայումս ս. *Մյուռոնն* է: Մյուռոնօծությունը կատարվում է Հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդներից մեկի՝ *Դրոշմի* արարողության ժամանակ: Հնում, ինչպես նշվում է Աստվածաշնչում, Օ-ի առարկայական խորհրդանիշը սրբազան յուղն էր կամ օծության յուղը՝ ներկայիս Մյուռոնի նախօրինակը: Այն, որպես սրբարար և նվիրագործյալ յուղ, խորհրդանշում էր գալիք Մեսիային, որն իր գալուստից դեռ շատ առաջ կոչվում էր «օծյալ» (այսինքն՝ Քրիստոս), որի շնորհիվ եղավ Սուրբ Հոգու պարգևը՝ բուն և ճշմարիտ Օ.: Այսինքն՝ Օծյալից եղավ Օ.:

Հին կտակարանում Օ-ի յուղն առաջին անգամ հիշատակվում է Ելք գրքում, երբ Տերը Մովսեսին պատվիրում է, ի թիվս սուրբ խորանին տրվող այլ ընծաների՝ վերցնել նաև «... օծության յուղի ու խնկի համար բաղադրանյութեր» (25.6): Այնուհետև պատվիրում է ոսկեխույրի վրա «Սրբություն Տյառն» փորագիրը տանող Ահարոնին և քահանայագործող ահարոնյան դասին օծել. «... Կ'օծես նրանց, կ'օրհնես ու կսրբագործես նրանց, որպեսզի ինձ համար քահանայություն անեն» (Ելք 28.41): Օ-ի յուղի բաղադրության, կիրառման և սրբագործ նշանակության մասին առավել մանրամասն խոսվում է Ելք գրքի հետագա գլուխներում (30.22–33, 40.9–13), որոնցից պարզ է դառնում, որ Օ-ով սրբացվել են ոչ միայն անձինք, այլև՝ խորանը, սպասքը, ողջակեզների սեղանը, ավազանը, Ահարոնի պատմուճանը են:

Օ-ի խորհրդավոր ծեսը, Հին ուխտի համաձայն, պիտի անպայման կատարվեր օծյալի վրա. օծվում էին քահանայապետները, քահանաները, մարգարեները, Իսրայելի ժողովրդի դատավորներն ու թագավորները՝ որպես Աստծո պատգամաբերներ ու պատվիրանները գործադրողներ: Նրանք միայն սուրբ Օ-ով կարող էին վերահասու լինել աստվածային պատգամին և արժանանալ հոգևոր պարգևների ու շնորհների:

Մարգարեություններում ակնարկվում է Բացարձակ Օծյալի՝ Հիսուս Քրիստոսի գալստյան և նրա բերած բացարձակ օծության մասին: Հիսուսը դիտվում է և՛ իբրև օծյալ, և՛ որպես Սուրբ Հոգին՝ Բացարձակ Օծությունը շնորհող, ուստի և՝ Բացարձակ Օծությունն ինքը: Նա բնորոշվում է իբրև **Տիրոջ Հոգով օծված** («Տիրոջ Հոգին ինձ վրա է, դրա համար իսկ նա օծեց ինձ...». Եսայի 61.1), **Օծիչ** («Գլուխս յուղով օծեցիր». Սաղմ. 22.6), **Օծյալ** («Այնտեղ պիտի Դավթին եղջյուրներ ծլեցնեմ, իմ օծյալի համար ճրագ պատրաստեմ». Սաղմ. 131.17):

Օ-ի յուղի՝ որպես աստվածային սրբության գործածումը օտար և արգելյալ բաների նկատմամբ դիտվել է անպատշաճ, իսկ օծյալ վիճակում մեղք գործելը համարվել մահացու հանցանք (Ելք 30.23–33, Եզեկ. 23.41): Չօծվելը նշան էր սգավորության, իսկ օծվելը՝ ուրախության (Սաղմ. 103.15): Օծվել են ենթակայի մազերը, գլուխը, մորուքը, ոտքերը, երբեմն՝ ողջ մարմինը (Սաղմ. 132):

Օ. ընդունված էր նաև Հիսուսի ժամանակ, և ինքը՝ Հիսուս ևս, իբրև իր թաղման կանխանշան, ընդունում է Օ. բորոտ Սիմոնի տանը, Բեթանիայում (Մատթ. 26.6–13, Մարկ. 14.3–9, Հովհ. 12.1–8):

Առաքյալներն Օ-ին տվել են բուժիչ նշանակություն («Եվ բազում դևեր էին հանում, բազում հիվանդների օծում էին յուղով ու նրանց բժշկում». Մարկ. 6.13, «Հիվա՞նդ է ձեզնից մեկը, թող կանչի եկեղեցու երեցներին, և նրանք նրա վրա թող աղոթք անեն, թող յուղով օծեն նրան Տիրոջ անունով: Եվ հավատով եղած աղոթքը կփրկի հիվանդին, ու Տերը նրան ոտքի կկանգնեցնի...». Հակ. 5.14–1[illegible] Դեռևս առաքելական ժամանակներից է սեր[illegible] հիվանդին օծելու ավանդույթը, որ Հայ եկ[illegible]ղեցում ստացել է *Կարգ հիվանդաց և Վերջին օծում* անունը:

Հայ եկեղեցու ծեսի համաձայն, սրբալույս Մյուռոնով օծվում են եկեղեց. պաշտոնյաները՝ քահանայից մինչև կաթողիկոս: *Ձեռնադրության* ժամանակ օծվում են ենթակայի ճակատն ու ձեռքերը, կաթողիկոսի օծելու պարագային Մյուռոնը հեղվում է նրա գլխին՝ իբրև խորհրդանշան եկեղեցու գերագույն գլխի: Օ-ի մաս է կազմում նաև մի շարք սրբազան իրերի ու անոթների սրբագործումը: Օ. են ստանում եկեղեցիները, եկեղեցու սեմը, ս. *Սեղանը*, մկրտության ավազանը, եկեղեց. սպասքը, սրբոց պատկերները, *խաչը*, խաչքարերը են:

Նախնական շրջանում Քրիստոսին հավատացողները սուրբ յուղով օծվել են մկրտությունից հետո: Այս Օ. Հայ եկեղեցին ներկայումս անվանում է Դրոշմ, Հույն եկեղեցին՝ Մյուռոն:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.3, 2–3-րդ պատկերները:

Գրկ. Բառարան Սուրբ գրոց, ԿՊ, 1881: Նալբանդյան Զ., Հովիվը և հոտը, Նյու Յորք, 1989, էջ 17–19: Սրբալույս Մյուռոնը, աշխատասիր. Մ. Ժողոյանի, Էջմիածին, 1996: Սրբալույս Մյուռոն, Ս. Էջմիածին, 2001:

Լևոն Սարգսյան

ՕՁՈՒՆԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, Խաչգունդ եկեղեցի, ՀՀ Լոռու մարզի Օձուն գյուղի կենտրոնում: XIII դ. պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին եկեղեցու կառուցումը վերագրում են Հայոց կաթողիկոս *Հովհաննես Գ Օձնեցուն* (717–728), սակայն ճարտ-գեղ. վերլուծությամբ Օ. Ս. Ա. ե. թվագրվում է VI դ. վերջ:

Եկեղեցին ունի գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածք (20,7x31,6 *մ* արտաքին չափերով), կիսաշրջանաձև խորանի երկու կողքերին երկհարկ ավանդատներով: Աղոթասրահը երեք զույգ մույթերով բաժանվում է երեք նավի, որոնցից միջինը երեք անգամ լայն է կողայիններից: Ի տարբերություն նմանատիպ հայկ. եկեղեցիների, որոնք քառամույթ են, Օ. Ս. Ա. ե. մույթերի երրորդ զույգի շնորհիվ ունի դասական գմբեթավոր բազիլիկներին բնորոշ համաչափություններ: Եկեղեցին հս., հվ. և արմ. կողմերից եզերվում է արմ. կողմում սենյակով և հվ-ում աքսիդով արտաքին կամարաշարով, որը, դատելով պատերին պահպանված քարե պահունակներից, կառուցվել է շենքի հիմն. ծավալի հետ միաժամանակ: Սրահը վաղ միջնադարում վերակառուցվել է (հավանաբար՝ Հովհաննես Գ Օձնեցու կողմից): Օ. Ս. Ա. ե-ու հորինվածքը կարևոր նշանակություն ունի վաղմիջնադարյան եռանավ բազիլիկներից գմբեթավորին անցնելու ընթացքի բացահայտման համար:

Եկեղեցու պատերին կան վաղքրիստ. քանդակագործ. արվեստի արժեքավոր մի շարք պատկերաքանդակներ: Արլ. ճակատի կենտր. լուսամուտի պսակի գագաթին, արմավենու ոճավորված տերևների մեջ Քրիստոսի անդրին է՝ ձախ ձեռքով բաց գիրք բռնած, որի երկու էջերին Հովհաննեսի Ավետարանի առաջին խոսքերն են: Հվ. պատի լուսամուտի պսակին, երկու կողմերում սավառնող հրեշտակների հարթաքանդակն է, ներսում, մկրտության ավազանի խորշում՝ «Աստվածածինը Մանկան հետ» պատկերաքանդակը: Տպավորիչ է արմ. շքամուտքի շրջանակը՝ զարդարված խաղողի տերևի և ողկույզի քանդակների շարքով:

1888-ին եկեղեցին նորոգել են Զ. և Բ. Արովյանները: Օ. Ս. Ա. ե-ուց մոտ 10 *մ* հս-արլ. կանգուն կոթողը (V–VI դդ.) վաղքրիստ. արվեստի կարևոր հուշարձաններից է: Աստիճանաձև պատվանդանի վրա, երեք մույթերով կամարակապ բացվածքներում տեղադրված են մոտ 4 *մ* բարձրությամբ երկու քառակող սյուներ՝ քանդակազարդ նիստերով: Դեպի հուշարձանի պատերը նայող նիստերին բուս. և երկրաչափ. զարդաքանդակներ են, հս. սյան արմ. երեսին՝ «Աստվածածինը Մանկան հետ», «Հիսուսի մկրտությունը», Կոստանդիանոս Մեծ կայսրը քրոջ հետ, հվ. սյան արմ. նիստին՝ 12 առաքյալները լուսապսակներով, ձեռքերին՝ Ավետարան: Սյուների արլ. նիստերին պատկերված են Տրդատ Գ Մեծի խոզակերպ դառնալը, նրա բուժվելը, թագավորի քույր Խոսրովիդուխտը, Հռիփսիմեի վկայարանը, Տրդատ Գ Մեծի և Գրիգոր Ա Լուսավորչի երթը: Օձունի կոթողի քանդակները պատկերում են քրիստոնեության հաղթանակը Բյուզանդիայում և Հայաստանում: Իրենց ինքնատիպությամբ դրանք վաղքրիստ. արվեստի լավագույն ստեղծագործություններից են:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.4, 1-ին պատկերը:

Գրկ. Ջալալյանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. 1, Թ., 1842: Լալայան Ե., Բորչալուի գավառ, ԱՀ, 1901, գիրք 7–8: Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակները IV–VII դարերում, Ե., 1949: Ազարյան Լ., Օձունի և Բրդաձորի կոթողները, ՊԲՀ, 1965, № 4: Ճախկյան Գ., Օձունի եկեղեցին, Ե., 1983: Հովսեփյան Գ., Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 2, Ե., 1987:

Մուրադ Հասրաթյան

ՕՇԱԿԱՆԻ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Օշական գյուղում: *Արագածոտնի թեմի* առաջնորդանիստ եկեղեցին (1996-ից): 443-ին կառուցել է իշխան Վահան Ամատունին՝ *Մեսրոպ Մաշտոցի* գերեզմանի վրա:

XVII դ. Օ. Ս. Մ. Մ. ե. եղել է կիսավեր: *Առաքել Դավրիժեցին* գրել է. «... հոյակապ,

լայնանիստ, բարձրաբերձ... այս տաճարհանգստարանի ողջ տանիքը վաղ ժամանակներից փլվել, նստել էր, միայն Ավագ խորանն էր մնացել ծածուկ»: 1639–45-ին *Փիլիպոս Ա Աղբակեցի* կաթողիկոսը հիմնովին նորոգել է եկեղեցին: XIX դ. Օ. Ս. Մ. Մ. ե. վերստին եղել է խարխուլ և վթարային վիճակում, ուստի 1850-ին *Ներսես Ե Աշտարակեցին* կոնդակով դիմել է Սինոդին՝ եկեղեցին նորոգելու առաջարկով: 1860-ին Միքայել Նալբանդյանը, Հնդկաստան մեկնելուց առաջ, ուխտի է եկել Օշական, և Օ. Ս. Մ. Մ. ե-ու անմխիթար վիճակը տեսնելով, բանաստեղծությամբ իր վիշտն ու դառնությունն արտահայտել: 1668–72-ին եկեղեցու վերակառուցման համար Գրիգոր վարդապետի ղեկավարությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ են կատարվել: 1872-ին *Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցին* կոնդակով հայ ժողովրդին կոչ է արել՝ նյութապես սատարել եկեղեցու վերակառուցմանը: 1873–79-ին օշականցիների մասնակցությամբ Օ. Ս. Մ. Մ. ե. հիմնովին վերակառուցվել է և 1879-ի հոկտ. 21-ին օծվել: Փաստորեն նոր եկեղեցի է կառուցվել, նոր հորինվածքով (մինչև XX դ. դեռևս պահպանված են եղել նախկին շենքի պատերի հետքերը, արլ-ում՝ արտաքուստ բազմանիստ Ավագ խորանով): Նոր եկեղեցին թաղածածկ դահլիճ է՝ երեք թաղակիր կամարներով, ձվաձև հատակագծով Ավագ խորանի երկու կողմերում՝ ուղղանկյուն ավանդատներով: Արտաքին ճակատները զարդարված են դեկորատիվ կամարաշարով: Ավագ խորանի տակ Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանն է (443). ուղղանկյուն թաղածածկ խուց է, արլ-ում՝ խորշով, հս-ից և հվ-ից՝ մուտքերով (հս-ը փակվել է, իսկ հվ-ը բացվել է դեպի ավանդատուն):

1880-ին, եկեղեցու հվ. կողմում, Վահան Ամատունու գերեզմանի վրա, կանգնեցվել է հուշակոթող, 1884-ին եկեղեցուն արլ-ից կցել են երկհարկ, 8-սյունանի ռոտոնդայով պսակված զանգակատուն, որը բացառիկ է հայկ. ճարտ-յան մեջ իր տեղադրությամբ, գլանաձև ծավալով և Ավագ խորանից բացվող մուտքով:

1913-ին եկեղեցու հվ. կողմում կառուցվել է դպրոցի շենք: 1960–64-ին *Վազգեն Ա Պալճյանի* հոգածությամբ, միլանահայ Հ. և Թ. Ղազարոսյան եղբայրների բարերարությամբ, բարեկարգվել է եկեղեցու շրջապատը, նորոգվել են Մեսրոպ Մաշտոցի դամբարանը և եկեղեցին, դեպի դամբարան տանող մուտքի դիմաց կանգնեցվել է կոթող՝ մեսրոպյան այբուբենի երկաթագիր տառերով, և դրվել դամբարանի արլ. խորշում (ճարտ.՝ Բ. Արզումանյան), աղոթասրահում կախվել է երկաթակուռ ջահ (ճարտ.՝ Ռ. Իսրայելյան): 1962-ին Մեսրոպ Մաշտոցի բազալտե գերեզմանաքարը փոխարինվել է օնիքս քարից պատրաստված նոր տապանաքարով: 1964-ին եկեղեցու հվ-արմ. անկյան մոտ կառուցվել է աղբյուր (ճարտ.՝ Ա. Իսրայելյան): 1966-ին Ավագ խորանում մարմարե նոր սեղան է պատրաստվել՝ վրան «Աստվածածինը Մանկան հետ» սրբապատկերով (նկարիչ՝ Հ. Մինասյան):

1964–66-ին, հնդկահայ Պ. Ալեքսանյանի բարերարությամբ, եկեղեցու ներսը նկարազարդվել է «Փառք հայ գրի և դպրության» որմնանկարով (նկարիչներ՝ Հ. Մինասյան, Հ. Մամյան): Որմնանկարն իրականացվել է եռապատկեր հորինվածքով՝ ճարտ-յանը ներդաշնակ: Արմ. պատի որմնանկարում պատկերված է Մեսրոպ Մաշտոցը՝ նորաստեղծ այբուբենը ձեռքին: Որմնանկարը կամարակապ լուսամուտով բաժանվում է երկու մասի՝ ձախ կողմում Մեսրոպ Մաշտոցն է՝ շրջապատված աշակերտներով, աջ կողմում՝ հայրապետական գահին բազմած Սահակ Ա Պարթևը, կողքին կանգնած են Վռամշապուհ թագավորը և թագուհին, Վահան Ամատունի իշխանը և նախարարները, նրանց վերևում Արարատի ձյունազարդ գագաթն է և Հռիփսիմեի տաճարը: Կենտրոնում հնարամտորեն օգտագործված է լուսամուտի բացվածքը, որի ապակու վրա, դրսից պայծառ լույսով ողողված, գրված է հայոց այբուբենը:

Հվ. պատին կանգուն և ծնրադիր նետաձիգ զինվորներն են՝ Հայոց աշխարհի պահապանները, նրանց գլխավերևում՝ ուժի, հայրենի կենսունակության խորհրդանիշ թևատա[illegible] արծիվը: Հս. պատին պատկերված է Հայ[illegible]տանի գարունը՝ ծաղկած ծառերով, զվարթ աղջիկներով: Որմնանկարը զուգակցում է հայկ. մանրանկարչության, միջնադարյան քանդակագործության ու որմնանկարչության ավանդները և XX դ. հայկ. մոնումենտալ արվեստի լավագույն ստեղծագործություններից է:

1995-ին եկեղեցու արմ. կողմում կանգնեցվել է հուշակոթող: 1996-ին Գարեգին Ա Սարգսյանի հովանավորությամբ և Արագածոտնի թեմի առաջնորդ Նավասարդ եպս. Կճոյանի ջանքերով, ամերիկահայ Ջ. Կոբոյանի բարերարությամբ, եկեղեցամերձ դպրոցի շենքը հիմնովին վերակառուցվել է, և 1997-ին այնտեղ բացվել է Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց դպրատունը (ճարտ.՝ Բ. Արզումանյան): Երկհարկանի, սյունազարդ և գմբեթավոր դահլիճներով, ցուցասրահներով, հարուստ գրադարանով, շքեղ կահավորված շենք է, որի սրահներում ներկայացված են հայ անվանի արվեստագետների ստեղծագործություններ: 1999-ին Դպրատանը կազմակերպվել է «Աստվածաշնչական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովը, իսկ նույն թվականից, Թարգմանչաց տոնին, ամենամյա «Մաշտոցյան ընթերցումներ» գիտաժողովները: 1997-ին եկեղեցու արմ. կողմում, Ժ. և Հ. Գաբրիելյանների բարերարությամբ կառուցվել է առաջնորդարանի շենքը (ճարտ.՝ Հ. Բաբախանյան), 2000-ին Ջ. Կոբոյանի միջոցներով բարեկարգվել է Օ. Ս. Մ. Մ. ե-ու տարածքը:

Պատկերազարդումը տես ներդիր XVI-ում, 16.4, 2–4-րդ պատկերները:

Գրկ. Կորյուն, Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, Ե., 1994: Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990: Շահխաթունյանց Հ., Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1848: Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վնտ., 1890: Տերյան Վ., Օշականի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին, «Էջմիածին», 1963, № 3: Խանջյան Գ., Օշականի եկեղեցու վերանորոգության առթիվ, «Էջմիածին», 1968, № 3: Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Էջմիածին, 1988:

Մուրադ Հասրաթյան

ՕՐՀՆԵՐԳ, տես *Շարական*:

ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ, *Աստծո* բարեհաճության և սիրո հեղումը մարդու վրա. *շնորհ*, նախապայման հոգևոր և նյութական բարգավաճման. գոհաբանական, փառաբանական *աղոթք* (օրհնության *սաղմոսներ*) առ Աստված. որևէ անձի սիրո դրսևորումը մերձավորի նկատմամբ՝ նրա վրա աստվածային բարեհաճության հրավիրումով: *Նզովքի* կամ անեծքի հակոտնյան:

Ըստ Աստվածաշնչի՝ Օ-ները կարող են հեղվել Աստծուն սիրելի անձի վրա, եթե նա չարժվում է Աստծո կամքի համաձայն, ինչպես հավատքի հայր Աբրահամի դեպքում. «Անչափ պիտի օրհնեմ քեզ և երկնքի աստղերի, ծովեզերքի ավազի չափ պիտի բազմացնեմ քո սերունդը» (Ծննդ. 22.17): Մարդ էակին տրվող աստվածային Օ. կարող է լինել հավիտենական, ինչպես Աբրահամին և նրա սերնդին տրված Օ., և ժամանակավոր, ինչպես Լաբանի վրա իջած Օ., որը Հակոբի՝ Աստծո սիրելիի շնորհիվ եղավ. «Լաբանը պատասխանեց նրան. «Քանի որ արժանացա քո բարեհաճությանը, փորձով համոզվեցի, որ Աստված ինձ օրհնեց իմ տուն քո ոտք դնելու առթիվ» (Ծննդ. 30.27):

Աստծուն հղված Օ-յան, փառաբանության ցայտուն օրինակ է Մովսեսի երգը, որը Մովսեսն ու իսրայելացիներն ուղղեցին Աստծուն՝ աստվածային հրաշագործությամբ Կարմիր ծովն անցնելուց հետո. «Օրհնենք Տիրոջը, որ փառքով է փառավորված... Նա՛ է իմ Աստվածը և ես նրան եմ փառավորելու...» (Ելք 15.1, 3): Մերձավորին օրհնել՝ նշանակում է նրա վրա հրավիրել Աստծո բարեհաճությունը՝ Օ., պահպանությունը, զորությունը: Այդպես օրհնեց Հակոբը Հովսեփի որդիներին՝ Եփրեմին ու Մանասեին. «Աստված, որին հաճո եղան իմ նախնիները՝ Աբրահամն ու Իսահակը... Հրեշտակը, որ փրկեց ինձ ամեն տեսակ փորձանքներից, թող օրհնի այս մանուկներին..., նրանք օրհնյալ լինեն երկրի վրա և շատ բազմանան» (Ծննդ. 48.15–16):

Օ-յան աղբյուրը Աստվածն է՝ Հայրը, Որդին և *Սուրբ Հոգին*, և նա՛ է մարդու մեջ ներդնում բարի կամեցողությունը, *բարեխոսությունը*, աղոթքը և սուրբ իղձերը: Օրհնյալ մարդը, օժտվելով աստվածային շնորհներով, հաղորդակցվում է աստվածային բնությանը և երանական կյանքին:

Նոր կտակարանում Աստծո օրհնյալ է անվանվում *Մարիամ Աստվածածինը*. «Օրհնյա՛լ ես դու կանանց մեջ, և օրհնյա՛լ է քո որովայնի պտուղը» (Ղուկ. 1.42):

Աստվածային գերագույն Օ-յան և իշխանության աղբյուրն ու միաժամանակ կրողն է Աստծո Որդին՝ *Հիսուս Քրիստոսը*, ինչպես և ասվում է Հովհաննեսի Հայտնությունում. «Արժանի է այդ մորթված Գառը [Հիսուս] ընդունելու մեծություն, իմաստություն, զորություն, պատիվ, փառք և օրհնություն» (Հայտն. 5.12). «Նա, որ նստած է աթոռի վրա, ինչպես և Գառը [Հիսուս], թող օրհնյալ, բարձրացյալ և փառավորյալ լինի հավիտյանս հավիտենից» (Հայտն. 5.13):

Սուրբ *Երրորդության* անունից օրհնվում են եկեղեցու բոլոր խորհուրդները, *հոգևոր բարեպաշտական արարողությունների* ընթացքում կիրառվող նյութերն ու առարկաները (օր., խունկը): Քահանան, խաչակնքելով, կարող է Աստծո Օ. հրավիրել նաև որևէ անձի կամ նվիրական առարկայի վրա:

Համապատասխան ծիսակարգով օրհնվում են տունը (տնօրհնեք), *խաչը* (խաչի օրհնություն և *օծում*), *աղը* (աղօրհնեք), սրբալույս *Մյուռոնը* (մյուռոնօրհնություն), սուրբ *Սեղանը*, ջուրը (տես *Ջրօրհնեք*), բերքը (տես *Խաղողօրհնեք*) են: Եկեղեցում, սաղմոսներից զատ, կատարվում են Օ-յան *շարականներ*:

Լևոն Սարգսյան

ՕՐՄԱՆՅԱՆ Մաղաքիա (ավազանի անունը՝ Պողոս) [11(23).2.1841, Կ. Պոլիս – 6(19).11.1918, Կ. Պոլիս], Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1896–1908), աստվածաբան, հայագետ, պատմաբան, բանասեր, հրապարակախոս, ազգային պահպանողական ուղղության հասարակական գործիչ: Նախն. կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսում, 1851-ից ուսումը շարունակել Հռոմի Անտոնյանց Ս. Լուսավորիչ վանքում, 1858-ից՝ Վատիկանի հոգևոր դպրոցում: Նույն թվին ստանալով աստվածաբանության մագիստրոսի աստիճան՝ նշանակվել է Հռոմի Քարոզչության դպրոցում հայերենի ուսուցիչ: 1866-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս, նշանակվել Անտոնյանց միաբանության քարտուղար, իսկ 1867-ին՝ ստանձնել Հռոմի Անտոնյանց վարժարանի տեսչի պաշտոնը: 1868-ին Հռոմում ստացել է իմաստասիրության, աստվածաբանության և եկեղեց. իրավագիտության մագիստրոսի գիտ. աստիճան, ընտրվել Հռոմի աստվածաբան. ակադեմիայի անդամ: 1870-ին, խուսափելով կաթոլիկ հոգևորականության հալածանքներից, վերադարձել է Կ. Պոլիս, որտեղ զբաղվել է հրապարակախոսությամբ՝ ֆրանս. և հայ. թերթերում տպագրած հոդվածներով բացահայտ պայքարել հայ կաթոլիկ համայնքը պառակտելու, հայ կաթոլիկների մեջ հայկ. ավանդույթները վերացնելու Վատիկանի քաղաքականության դեմ: Այդ շրջանում է գրել Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու և հայոց վեճը լուսաբանող աշխատություններ, ինչպիսիք են՝ «Արևելյան հայ-կաթողիկե հայերը» (1870, իտալ.), «Արևելյան կաթոլիկաց կրոնական ազատությունը և քաղաքացիական իրավունքները» (1872, ֆրանս.), «Ռևերսուրուս կամ Հայք և պապություն» (1872, իտալ.), «Վատիկան և Հայք» (1873, ֆրանս.) գրքերը, որոնք 1874-ին ներառվել են Վատիկանի արգելած գրքերի ցանկի մեջ: 1875-ին Իտալիայում հանդիպել է երկրի ազգ-ազատագր. պայքարի ղեկավար Ջ. Գարիբալդիին, նրա հետ քննարկել հայ և իտալացի ժողովուրդների ազատագր. պայքարին վերաբերող հարցեր:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանյան

1876-ին Օ. վերջնականապես որոշել է խզել իր կապերը Վատիկանի հետ և հրաժարվել է կաթոլիկությունից: 1877-ին դիմել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես արք. Վարժապետյանին՝ Հայ եկեղեցու գիրկը դառնալու խնդրանքով: 1879-ին Կ. Պոլսի Գումգափուի Մայր եկեղեցում Վարժապետյան պատրիարքի ձեռքից ստացել է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու ծայրագույն վարդապետ. աստիճան: Հայ եկեղեցու ծոցում Օ. իր գործունեությունն սկսել է որպես քարոզիչ Կ. Պոլսի Ղալաթիա թաղամասի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում: 1880-ին նշանակվել է Կարինի թեմի առաջնորդ, վճռական դեր խաղացել Կարինի Սանասարյան վարժարանի բացման (1881) գործում, ստանձնել վարժարանի տեսչական մարմնի նախագահությունը, կապեր հաստատել իր աթոռանիստ Կարինում 1881-ին ստեղծված «Պաշտպան Հայրենյաց» ազատագր. գաղտնի կազմակերպության ղեկավարների հետ, աջակցել նրանց կազմակերպչ. աշխատանքներում: 1886-ին Ս. Էջմիածնում Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսը նրան ձեռնադրել է եպիսկոպոս: 1887-ին Օ. թողել է Կարինի առաջնորդությունը և Մակար Ա Թեղուտցու կոնդակով հրավիրվել Ս. Էջմիածին՝ Գևորգյան ճեմարանում աստվածաբան[ու]թյուն դասավանդելու: Սակայն Օ-ի ազատա[...] տոգորումները և ազատախոհ ճառերը գր[...] են ցար. իշխանությունների ուշադրությունը, և նա, ռուսահպատակ չլինելու պատրվակով, արտաքսվել է ռուս. կայսրության սահմաններից: 1889-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս և նշանակվել Արմաշի վանքի վանահայր և իր կազմակերպած դպրեվանքի տեսուչ:

Օ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարք է ընտրվել սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի արյունոտ բռնապետության պայմաններում, երբ Կ. Պոլսում ու Արմ. Հայաստանի նահանգներում սկսվել էին հայկ. ջարդերն ու տեղահանությունները: Ստեղծված իրավիճակում Օ. հնարավոր միջոցներով փորձել է մեղմացնել Աբդուլ Համիդ II-ի՝ հայերի դեմ ունեցած ատելությունը, կանխել ավելի մեծ աղետները և քիչ թե շատ տանելի վիճակ ստեղծել: Օ., Հայ եկեղեցու գիրկը վերադառնալուց հետո, մանավանդ՝ իր պատրիարքության տարիներին, «բանիւ և գործով» միշտ բարձր է պահել Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հեղինակությունը: Նա եղել է Մայր աթոռի՝ որպես Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու գերագահ աթոռի, դերի և հեղինակության բարձրացման ամենաջերմ ջատագովներից և պայքարել է նրանց դեմ, ովքեր փորձել են պառակտել և թուլացնել այն: Իր պատրիարքության գրեթե ամբողջ ընթացքում հայոց հայրապետն էր Խրիմյան Հայրիկը և, չնայած վերջինիս գործունեության ու մեթոդների հանդեպ իր ունեցած բոլոր վերապահումներին, Օ. եղել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Մայր աթոռի ամենահուսալի հենարանն ու գործակիցը ամենադժվարին տարիներին՝ 1903-ի եկեղեց. գույքի բռնագրավման (տես *Եկեղեցական գույքի բռնագրավման օրենք 1903*), ինչպես նաև Կիլիկիո աթոռի և Ս. Էջմիածնի իրավասությունների վերաբերյալ խնդիրներում:

Օ-ի պատրիարքությունը եղել է ինչպես նրա փառքի, այնպես էլ դառնության ժամանակաշրջանը: Նա իր զգույշ և պահպանողական քաղաքականությամբ առաջ է բերել Կ. Պոլսի ազգ. որոշ շրջանակների, ինչպես նաև՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի հոգևորականության մի մասի դժգոհությունը և հանիրավի ամբաստանվել է: 1906-ին, Հայոց *Ազգային սահմանադրության* վերաքննման և, փաստորեն, արգելման վերաբերյալ Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանի առիթով Օ. սուլթանին ներկայացրել է հրաժարական, որը չի ընդունվել: 1908-ի հուլիսի 16-ին Կ. Պոլսում կազմակերպված բազմամարդ ցույցի մասնակիցները խուժել են պատրիարքարան և Օ-ին հայտարարել պաշտոնանկ: «Հիշատակագիրք երկոտասնամյա պատրիարքության» գրքում (1910) Օ. հերքել է իր դեմ եղած այն ամբաստանությունները, թե իբր խուլ է եղել ազգի ցավերին, դավաճանել է Ազգային սահմանադրությանը, ծնկի է եկել բռնակալի առաջ, կառչած է մնացել պատրիարքական աթոռին և մենատիրություն հաստատել ազգ-եկեղեց. գործերում: 1913-ի հունվ. 3-ին Ազգային երեսփոխանական ժողովը, որտեղ ի պաշտպանություն Օ-ի ճառով հանդես է եկել գրող Գրիգոր Զոհրապը, արդարացրել է նախկին պատրիարքին: Նույն թվին Օ. ընտրվել է եկեղեց. համագումարի պատգամավոր, կրոնական ժողովի անդամ և ապա՝ Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ, բայց հրաժարվել է ստանձնել այդ պաշտոնը: 1914–17-ին Օ. Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքում վարել է մի շարք պաշտոններ, դասավանդել ժառանգավորաց վարժարանում: 1918-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս, որտեղ և վախճանվել է:

Օ. եղել է ժամանակի ամենանշանավոր և բեղմնավոր հայ գիտնական հոգևորականը: Նա թողել է գրական, գիտ., մատենագր. հարուստ ժառանգություն, եկեղեցապատմ. մի շարք կոթողային աշխատություններ: Հայ կրոն. գրականության ամենաուշագրավ երկերից է «Համապատումը» (1911), որն անմիջապես ջերմ ընդունելություն է գտել հայ հոգևորականության շրջանում: Հեղինակի խոսքերով, այն «փորձ մըն է համաձայնեցնելու չորս Ավետարանները իրարու և ընթերցողին պարզելու բոլոր չփոթությունները»: Նպատակն էր հստակ և դյուրըմբռնելի ոճով ժողովրդին բացատրել Ավետարանների բովանդակությունը, լուսաբանել դեպքերի, երևույթների, ինչպես նաև բառերի իմաստը:

Հայ եկեղեցու դավանանքն ու վարդապետությունը, ծեսերն ու ավանդույթներն օտարին ճանաչել տալու, դարերի ընթացքում կուտակված թյուրիմացություններն ու առասպելները մեկընդմիշտ ցրելու, հայ եկեղեցու դիմագիծը, նրա տեղը մյուս եկեղեցիների ընտանիքի մեջ ճշտելու մտահոգությամբ է Օ. ձեռնարկել «Հայոց եկեղեցին» (1911) աշխատությունը: Ուղղված լինելով եվրոպային՝ այն սկզբում լույս է տեսել (1910) ֆրանսերեն և մեծ արձագանք գտել ժամանակի եվրոպացի աստվածաբանների և գիտնականների շրջանում: «Հայոց եկեղեցին» ևս անցել է Վատիկանի նզոված գրքերի ցանկը, ինչը խթան է դարձել այդ գրքի ավելի ևս տարածվելուն և կարճ ժամանակում տարբեր լեզուներով թարգմանվելուն: Գրքում շոշափված հարցերը վերաբերում են հայ եկեղեցու պատմությանը, վարդապետությանը, վարչությանը, բարեկարգությանը, գրականությանը և ներկա կացությանը, նրա առաքելական ծագմանը, ի սկզբանե ինքնուրույնության ու անկախության կարևորությանը են: Օ. ձգտել է հստակապես ներկայացնել հայ եկեղեցու ժողովրդավար ոգին և ազատախոհ նկարագիրը:

ՕՐՄԱՆՅԱՆ

Օ-ի հիմն. մտահոգություններից է եղել Հայ եկեղեցին ներկայացնել նաև իր ծեսերով, որպեսզի ժողովրդին հասկանալի դարձնի եկեղեց. պաշտամունքն ու արարողությունների իմաստը: Իր պատրիարքության տարիներին, Կ. Պոլսի Ազգային հիվանդանոցի «Ընդարձակ օրացույց»-ում, 1905-ից սկսած, չորս տարի հաջորդաբար լույս են տեսել նրա «Ծիսական բառարան»-ի առանձին մասերը, որտեղ հակիրճ ներկայացված են Հայ եկեղեցու տոները, եկեղեց. սպասքն ու զարդերը, եկեղեց. արարողություններն ու պաշտամունքը: «Ծիսական բառարան»-ի անտիպ մասերը՝ հիմնականում ժամերգություններին վերաբերող, Գնել եպս. Գալեմքյարյանի ջանքերով լույս են տեսել հետմահու՝ Կ. Պոլսի «Հայ խոսնակ»-ի 1933–35-ի համարներում:

Հայ եկեղեցու պատմությանը և դերին է նվիրված Օ-ի «Ազգապատում» կոթողային աշխատությունը: Հեղինակը սկզբնապես մտադիր էր շարադրել միայն Հայ եկեղեցու պատմությունը, բայց աշխատանքի ընթացքում չի մնացել իր գծած շրջանակում, քանզի Հայ եկեղեցին հնարավոր էր լիարժեքորեն ներկայացնել միայն հայ ժողովրդի պատմության համատեքստում: Այս նկատառումով շարադրվել են «Հայ Ուղղափառ Եկեղեցվո անցքերը սկզբեն մինչև մեր օրերը՝ հարակից ազգային պարագաներով պատմված»: Գրքի առաջին երկու հատորները լույս են տեսել Կ. Պոլսում, 1912–14-ին, իսկ երրորդը՝ հետմահու (Երուսաղեմ, 1927): Օ. Հայ եկեղեցու պատմությունը հասցրել է մինչև Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցու ընտրությունը (1908): Սակայն հեղինակի «Խոհք և խոսք» (Երուսաղեմ, 1929) աշխատության մեջ, որը գրել է կյանքի վերջին տարիներին, արժեքավոր նյութեր կան Հայ եկեղեցու (մանավանդ՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության) և հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ մինչև 1918-ը:

Օ., շեշտելով հայ ժողովրդի պատմության մեջ Հայ եկեղեցու կատարած դերը, մանավանդ այնպիսի պայմաններում, երբ եկեղեցին ազգային կյանքի միակ խարիսխն էր և չընդհատված իրողությունը, չի վախեցել ի ցույց դնել նաև այն սայթաքումներն ու ցավալի վրիպումները, որ ունեցել են Հայոց կաթողիկոսները: «Ազգապատում» աշխատության մեջ հեղինակը ցանկացել է դեպքերը ներկայացնել ժամանակագր. կարգով, սակայն, կենտրոնանալով կաթողիկոսների հաջորդականության խնդիրների վրա, հայ ժողովրդի և Հայ եկեղեցու պատմությունը շարադրել է ըստ կաթողիկոսների գահակալության տարիների և պատմության անցքերը կապել ժամանակի կաթողիկոսի հետ: Իր թերի կողմերով և պատմագիտ. վիճելի հայացքներով հանդերձ «Ազգապատում»-ը, իբրև հայ կյանքի յուրօրինակ հանրագիտարան, շատ առումներով այսօր էլ մնում է չգերազանցված:

Օ. հրապարակախոս., դավան., գիտ. և գրական բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել «Մասիս», «Արևելք», «Արարատ», «Լումա» պարբերականներում, հանդես եկել եվրոպ. մամուլում: Ունի մի շարք անտիպ և անավարտ գործեր:

Երկ. Աթոռ Հայաստանյայց, Էջմիածին, 1972: Ծիսական բառարան, Ե., 1992: Հայոց եկեղեցին..., Ե., 1993: Համապատում. Չորս Ավետարանների պարունակությունը, Էջմիածին, 1997:

Գրկ. Պողպատյան Հ., Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի համառոտ կենսագրությունը, «Էջմիածին», 1961, № 5: Սիրունի Հ., Օրմանյան և իր ժամանակը, «Էջմիածին», 1961, № 5–9, 11–12, 1962, № 1–5:

«ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԸ

արղ. (անվան հետ) – աբեղա
ազգ. – ազգային
ԱԺ – Ազգային ժողով
ակադ. – ակադեմիկոս
անգլ. – անգլերեն, անգլիական
ասոր. – ասորերեն, ասորական
ավ. – ավագ
ավանդ. – ավանդական
արաբ. – արաբերեն, արաբական
արլ. – արևելք, արևելյան
արձն. – արձանագրություն
արմ. – արևմուտք, արևմտյան
արք. (անվան հետ) – արքեպիսկոպոս
բաբել. – բաբելական
բյուզ. – բյուզանդական
բարձր. (թվի հետ) – բարձրություն
բրիտ. – բրիտանական
բուս. – բուսական
գ. (անվան հետ) – գյուղ
ԳԱԱ – Գիտությունների ազգային ակադեմիա
գեղ. – գեղարվեստական
գլխ. – գլխավոր
դ. (թվի հետ) – դար
դդ. (թվերի հետ) – դարեր
դավան. – դավանական
դավանաբան. – դավանաբանական
դեկտ. – դեկտեմբեր
եբր. – եբրայերեն, եբրայեցերեն, եբրայական
եգիպտ. – եգիպտերեն, եգիպտական
ԵՊՀ – Երևանի պետական համալսարան
եպս. (անվան հետ) – եպիսկոպոս
եվրոպ. – եվրոպական
թ. (թվի հետ) – թվական
թթ. (թվերի հետ) – թվականներ
թուրք. – թուրքերեն, թուրքական
ժող. – ժողովրդական
ԻՀ – Ինքնավար Հանրապետություն
ինստ. – ինստիտուտ
իսպ. – իսպաներեն, իսպանական
իտալ. – իտալերեն, իտալական
լատ. – լատիներեն, լատինական
ԼՂՀ – Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն
լ-շղթա – լեռնաշղթա
ծ. – ծնվել է
ծ.թ. անհտ – ծննդյան թվականն անհայտ է
ծ. և մ. թթ. անհտ – ծննդյան և մահվան թվականներն անհայտ են
կենտր. – կենտրոնական
կրթ. – կրթական
կրոն. – կրոնական
հայկ. – հայկական
համաշխ. – համաշխարհային
ՀԱՊ – Հայաստանի ազգային պատկերասրահ
հաս. – հասարակական
ՀԲԸՄ – Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն
հզ. (թվի հետ) – հազար
հիմն. – հիմնական
ՀՀ – Հայաստանի Հանրապետություն
հոկտ. – հոկտեմբեր
ՀՊՊԹ – Հայաստանի պատմության պետական թանգարան
հռոմ. – հռոմեական
հս. – հյուսիս, հյուսիսային
հս-արլ. – հյուսիս-արևելք, հյուսիս-արևելյան
հս-արմ. – հյուսիս-արևմուտք, հյուսիս-արևմտյան
հվ. – հարավ, հարավային
հվ-արլ. – հարավ-արևելք, հարավ-արևելյան
հվ-արմ. – հարավ-արևմուտք, հարավ-արևմտյան
հուն. – հունարեն, հունական
հունվ. – հունվար
ճարտ. (անվան հետ) – ճարտարապետ
ճարտ. – ճարտարապետություն, ճարտարապետական
Մատենադարան – Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի ինստիտուտ, Մատենադարան
մ.թ.անհտ – մահվան թվականն անհայտ է
միջազգ. – միջազգային
մլն (թվի հետ) – միլիոն
մլրդ (թվի հետ) – միլիարդ
մշակութ. – մշակութային
մոնղոլ. – մոնղոլերեն, մոնղոլական
նահ. (թվի հետ) – նահատակվել է
նախն. – նախնական
նեստոր. – նեստորական
նյութ. – նյութական
նոյեմբ. – նոյեմբեր
պարբ. – պարբերական
պարսկ. – պարսկերեն, պարսկական
պետ. – պետական
ռուս. – ռուսերեն, ռուսական
ս. – սուրբ
սեպտ. – սեպտեմբեր
սկզբ. – սկզբնական

սրկ. (անվան հետ) – սարկավագ
վկյաբան. – վկյաբանական
ՎՀ – Վրաստանի Հանրապետություն
վրաց. – վրացերեն, վրացական
վրդ. (անվան հետ) – վարդապետ
տնտ. – տնտեսական
ուս. – ուսումնական
ուր. – ուրիշներ
փետր. – փետրվար
փիլ. – փիլիսոփայական
ք. (անվան հետ) – քաղաք
քաղ. – քաղաքական
քաղկեդոն. – քաղկեդոնական
քերակ. – քերականական
Ք.ծ.ա. – Քրիստոսի ծնունդից առաջ
Ք.ծ.հ. – Քրիստոսի ծնունդից հետո
քհն. (անվան հետ) – քահանա
քրիստ. – քրիստոնեական
օգոստ. – օգոստոս
օր. – օրինակ
ևն – և այլն
ֆրանս. – ֆրանսերեն, ֆրանսիական

Համառոտագրություններ և հապավումներ մատենագիտական նկարագրություններում

ԱՀ – «Ազգագրական հանդես»
ԲԵՀ – «Բանբեր Երևանի համալսարանի»
ԲՀԱ – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների»
ԲՄ – «Բանբեր Մատենադարանի»
գլ. – գլուխ
Գրկ. – գրականություն
Ե. – Երևան
ԵԼԺ – Երկերի լիակատար ժողովածու
Երկ. – երկեր
Երկ. ժող. – Երկերի ժողովածու
երկասիր. – երկասիրությամբ
Թ. – Թիֆլիս, Թբիլիսի
թրգմ. – թարգմանություն (ը)
ժող. – ժողովածու
ԼՀԳ – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»
ԽԱ – «Խորհրդային արվեստ»
ծնթգր. – ծանոթագրություն
կազմ. – կազմեց
ԿՊ – Կ. Պոլիս
հ., հհ. – հատոր, հատորներ
ՀԱ – «Հանդես ամսօրյա»
ՀԵՀ – «Հանդես Երևանի համալսարանի»
հրտ. – հրատարակություն, հրատարակիչ, հրատարակեց
ձեռ. – ձեռագիր
Մ. – Մոսկվա
ՊԲՀ – «Պատմա-բանասիրական հանդես»
պր. – պրակ
ՍՊԲ – Սանկտ Պետերբուրգ
Վաղ-պատ – Վաղարշապատ
վերամշկ. – վերամշակված
Վնն. – Վիեննա
Վնտ. – Վենետիկ
«Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ» – «Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի»

Օտար լեզուներով

в. – выпуск
Е. – Ереван
Л. – Ленинград
М. – Москва
М.-Л. – Москва-Ленинград
П. – Петроград
с. – страница
сб. – сборник
Соч. – Сочинение
СПБ – Санкт-Петербург
Тб. – Тбилиси
Тр. – Труды
B. – Berlin
Cal. – California
Camb. – Cambridge
L. – London
L.A. – Los Angeles
Lpz. – Leipzig
N.Y. – New York
Oxf. – Oxford
P. – Paris
V. – Venezia
W. – Washington

Գրքի պատրաստմանը մասնակցել են

Պատասխանատու քարտուղարի ծառայությունը
Ղեկավար՝ **Կ.Վ. Ալեքսանյան**, գրական հսկիչ-ոճաբան, ավագ գիտխմբագիր՝ **Ն.Պ. Անանիկյան**, մատենագետ, ավագ գիտխմբագիր՝ **Ժ.Վ. Սարգսյան**

Բառացանկի և համալրման բաժինը
Վարիչ՝ **Յ.Ա. Գրիգորյան**, ավագ գիտխմբագիրներ՝ **Է.Ս. Այվազյան**, **Է.Ք. Սուքիասյան**, գիտխմբագիր՝ **Լ.Ե. Առաքելյան**

Պատկերազարդման և քարտեզագրության խմբագրությունը
Վարիչ՝ **Ս.Ս. Արմաղանյան**, գեղ. խմբագիր՝ **Կ.Կ. Խաչատրյան**, գիտխմբագիր՝ **Լ.Վ. Կարապետյան**, լուսանկարիչներ՝ **Ս.Բ. Ագրամանյան**, **Ա.Գ. Բարսեղյան**, քարտեզները՝ **Բ.Յ. Յարությունյանի**, **Գ.Մ. Բադալյանի**, **Վ.Գ. Մխիթարյանի**

Սրբագրական բաժինը
Վարիչ՝ **Գ.Լ. Դրացյան**, ավագ սրբագրիչներ՝ **Թ.Վ. Յարությունյան**, **Ք.Գ. Յովհաննիսյան**

Արտադրական և համակարգչային բաժինը
Վարիչ՝ **Ս.Ա. Քերոբյան**, էջադրողներ՝ **Լ.Ճ. Գրիգորյան**, **Ա.Ս. Ղազարյան**, շարվածքի ծառ. պետ՝ **Գ.Ա. Աղամալյան**, ավագ օպերատոր՝ **Ա.Ճ. Աբրահամյան**, օպերատորներ՝ **Լ.Ա. Կիրակոսյան**, **Ա.Ե. Ժամկոչյան**, **Ա.Ա. Սվալովա**, պատկերների համակարգչային մուտքագրում և մշակում՝ **Ս.Ա. Սարգսյան**, **Տ.Է. Գաբրիելյան**, **Ա.Ա. Գասպարյան**, **Ի.Ա. Մխիթարյան**, **Ք.Ռ. Յարությունյան**, ձևավորող խմբագիր՝ **Ե.Դ. Մելիքյան**

Ք 935 «ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ
Գիտախմբագրական խորհուրդ՝ Հ.Մ. Այվազյան (գլխ. խմբագիր-տնօրեն) և ուրիշ. – Ե., 2002,
1076 էջ: Նկ., քարտեզ:

ХРИСТИАНСКАЯ АРМЕНИЯ: ЭНЦИКЛОПЕДИЯ
/Ред. колл. О.М. Айвазян (гл. ред.) и др. – Е., 2002,
1076 с., илл., на армянском языке

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
375001, Երևան–1, Թումանյան 17

Հանձնված է շարվածքի 23.01.2001:
Ստորագրված է տպագրության 4.02.2002:
Չափսը՝ 70x1001/16, թուղթը՝ օֆսեթ: Տառատեսակը՝ «Գրքի Նոր»:
Տպագր. 67,25 մամ. տեքստ, 7,75 մամ. պատկ., պայմ. 87,425 մամ., հրատ. 134,5 մամ.:
Տպաքանակը՝ 2000: Պատվեր՝ 50:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հասցե՝ **375001, Հայաստան, Երևան, Թումանյան 17**
Հեռ.՝ **3741 52-13-70, 52-13-50,** *ֆաքս*՝ **3741 52-06-67**
Էլ-փոստ՝ **encyclop@sci.am, HTTP: //www.encyclopedia.am/**

Գիրքը տպագրվել է
«ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ» ՓԲԸ
տպարանում

Տնօրեն՝ Վ.Վ. Մարկոսյան, գլխավոր ճարտարագետ՝ Ա.Ս. Գասպարյան,
գունաբաժանող՝ Ա.Կ. Գրիգորյան, մոնտաժող՝ Լ.Ս. Ղազանչյան,
տպագրիչներ՝ Ռ.Լ. Կարապետյան, Ա.Ս. Խուրշուդյան